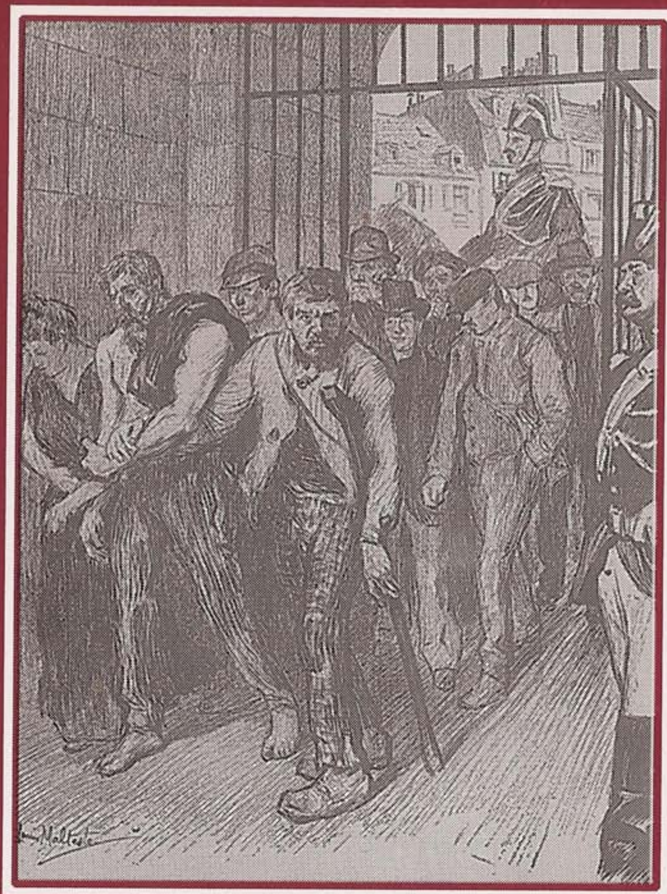
VICTOR HUGO

Mizerabilii

•

2000

VICTOR HUGO

Mizerabilii

volumul I

Traducere de
Lucia Demetrius şi *Tudor Măinescu*
Note de *N.N.Condeescu*

EDITURA CARTEX 2000
Bucureşti, 2002

Coperta: *Bogdan Munteanu*
Ilustrația copertei: reproducere după *L'Assiette Aubeurre*

Textul ediției de față este reprodus după:
Victor Hugo, Mizerabilii, roman (3 volume),
traducere de Lucia Demetrius şi Tudor Măinescu,
note explicative de N.N.Condeescu,
Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1981.

Au fost operate modificări privind
ortografia aprobată de Academia Română.

ISBN 973-8202-60-4
ISBN 973-8202-61-2

Atâta vreme cât va exista, din pricina legilor şi a moravurilor, un blestem social, care creează în chip artificial, în plină civilizaţie, adevărate iaduri, agravând cu o fatalitate omenească destinul, care e de esenţă divină; atâta vreme cât cele trei probleme ale secolului: înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foame, atrofierea copilului prin puterea întunericului nu vor fi rezolvate; atâta vreme cât în anumite pături constrângerile sociale vor fi cu putinţă; cu alte cuvinte, şi într-un sens şi mai larg, atâta vreme cât pe pământ vor dăinui ignoranţa şi mizeria – cărţi de felul celei de faţă nu vor fi zadarnice.

Hauteville-House, 1 ianuarie 1862

PARTEA ÎNTÂI
FANTINE

CARTEA ÎNTÂI
UN OM DREPT

I
Domnul Myriel

În 1815 domnul Charles-François-Bienvenu Myriel era episcop la Digne. Era un bătrân de vreo şaptezeci şi cinci de ani şi ocupa scaunul episcopal din Digne din 1806.

Cu toate că acest amănunt nu are nici o legătură cu faptele pe care le vom istorisi, nu este poate de prisos – spre a fi cât mai exacţi – să amintim aici zvonurile şi vorbele care circulau pe seama sa, pe vremea când a sosit în eparhie. Adevărate sau nu, lucrurile ce se pun pe seama oamenilor ocupă adesea în viaţă şi mai ales în destinul lor atâta loc cât şi faptele pe care le săvârşesc. Domnul Myriel era fiul unui consilier al curţii de justiţie din Aix; viţă de magistraţi. Se povesteşte că tatăl lui, hărăzindu-i moştenirea postului său, îl însurase foarte de tânăr, la optsprezece sau douăzeci de ani, după un obicei destul de răspândit în familiile magistraţilor. În pofida acestei căsătorii, Charles Myriel, făcu-se, zice-se să se vorbească multe pe seama sa. Era bine făcut, deşi cam mic de statură, elegant, distins, spiritual; tinereţea lui fusese închinată în întregime vieţii mondene şi aventurilor galante.

O dată cu revoluţia, evenimentele se precipitară; familiile magistraţilor, decimate, izgonite, hăituite, se risipiră care încotro. Din primele zile ale revoluţiei, domnul Charles Myriel fugi în Italia. Nevasta lui muri acolo de o boală de piept, boală de care suferea mai demult. Copii nu aveau. Ce s-a petrecut după aceea în viaţa domnului Myriel? Năruirea vechii societăţi franceze, prăbuşirea propriei lui familii, întâmplările tragice de la '93[1]

---

1 Aluzie la dictatura montaniardă din timpul revoluţiei burgheze din Franţa (1793-1794), când fracţiunea condusă de Robespierre şi Saint-Just ia o serie de măsuri antifeudale şi chiar anticapitaliste menite a desăvârşi revoluţia burghezo-democratică.

– mult mai groaznice poate pentru cei emigrați, care le priveau de departe cu exagerarea spaimei – au făcut oare toate acestea să încolțească în mintea lui gândul renunțării și al singurătății? În amețeala desfătărilor și a legăturilor care-i umpleau viața, să fi primit el oare pe neașteptate una din acele lovituri misterioase și grozave, care câteodată doboară, izbindu-l drept în inimă, chiar și pe omul pe care catastrofele publice nu-l pot clătina nici când îl lovesc în existența și avutul său? Nimeni n-ar fi putut s-o spună; se știa numai că se întorsese din Italia preoțit.

În 1804 domnul Myriel era preot la Brignolles. Îmbătrânise și trăia în cea mai mare singurătate.

Pe vremea încoronării, o chestiune măruntă a parohiei sale, nu se mai știe ce anume, îl aduse la Paris. Printre alte persoane cu vază, cărora le ceru sprijinul pentru enoriașii săi, era și domnul cardinal Fesch. Într-o zi, când împăratul tocmai venise să-i facă o vizită unchiului său, cucernicul preot – care aștepta în anticameră – se pomeni față în față cu maiestatea sa. Napoleon, văzându-se privit cu o oarecare curiozitate de către bătrân, se întoarse și spuse dintr-o dată:

– Cine-i omul ăsta cumsecade care se uită așa la mine?

– Sire, zise domnul Myriel, dumneavoastră vă uitați la un om cumsecade, iar eu mă uit la un om mare. Fiecare dintre noi are ceva de câștigat.

În aceeași seară, împăratul întrebă pe cardinal cum îl cheamă pe preot și, puțin după aceea, domnul Myriel află cu cea mai mare surprindere că fusese numit episcop la Digne.

Dar ce era adevărat din cele ce se povesteau despre tinerețea domnului Myriel? Nimeni nu știa. Înainte de revoluție prea puține familii cunoscuseră familia Myriel.

Domnul Myriel a fost sortit să îndure soarta oricărui nou-venit într-un târgușor unde nu lipsesc guri care flecăresc și sunt prea puține capete care gândesc. Trebuia să îndure, cu toate că era episcop și tocmai pentru că era episcop. Dar, la urma urmei, flecărelile în care se pomenea numele său nu erau poate decât flecăreli, zvonuri, vorbe, trăncăneli, chiar mai puțin decât atât: „palavre“, cum se spune în graiul energic din miazăzi.

Oricum, după vreo nouă ani de episcopat și de ședere la Digne, toate aceste bârfeli, prilej de discuții care preocupă la început orășelele mici și pe oamenii mărunți, fură cu totul uitate. Nimeni n-ar mai fi îndrăznit să vorbească despre ele, nimeni n-ar fi îndrăznit măcar să și le aducă aminte.

La Digne domnul Myriel venise însoțit de o fată bătrână, domnișoara Baptistine, sora lui, care era cu vreo zece ani mai tânără decât el.

N-aveau în slujba lor decât o femeie de vârsta domnișoarei Baptistine, pe nume doamna Magloire, care, după ce fusese „servitoarea domnului

preot", purta acum îndoitul titlu de cameristă a domnişoarei şi de menajeră a monseniorului.

Domnişoara Baptistine era o persoană înaltă, palidă, slabă, blândă: întruchipa idealul cuprins în cuvântul „respectabilă", deoarece se pare că o femeie trebuie să fie mamă pentru a fi venerabilă. Nu fusese niciodată frumoasă, dar viaţa ei toată, care nu fusese decât un şir de fapte bune, o învăluise în cele din urmă în ceva imaculat şi luminos; o dată cu bătrâneţea, dobândise ceea ce s-ar putea numi frumuseţea bunătăţii. Fusese slabă în tinereţe şi ajunsese străvezie la maturitate, iar sub transparenţa aceasta se întrezărea îngerul. Era mai degrabă un suflet decât o fecioară. Întreaga ei fiinţă părea alcătuită din umbră; doar atât trup cât să mai fie femeie; o fărâmă de materie, închizând într-însa o lumină; ochi mari, pururea plecaţi; pretext pentru ca un suflet să rămână pe pământ.

Doamna Magloire era o bătrânică, albă, grăsună, dolofană, grăbită, care gâfâia mereu, pe de o parte din pricina treburilor, pe de alta din pricina astmei.

Când venise în oraş, domnul Myriel fusese instalat în palatul episcopal, cu toate onorurile cerute de decretele imperiale, care-l aşezară pe episcop îndată după comandantul garnizoanei. Primarul şi preşedintele curţii îi făcură vizita de rigoare, iar el făcu la rândul său prima vizită generalului şi prefectului.

După instalare, oraşul aşteptă să-l vadă pe episcop la lucru.

II
Domnul Myriel devine monseniorul Bienvenu[1]

Palatul episcopal din Digne se afla alături de spital. Era o clădire mare şi frumoasă, de piatră, ridicată la mijlocul secolului trecut de către monseniorul Henri Puget, doctor în teologie de la facultatea din Paris, abate de Simore, fost episcop de Digne pe la 1712. Palatul era o adevărată locuinţă seniorială. Totul era măreţ: apartamentele episcopului, saloanele, camerele, curtea de onoare, foarte mare, străbătută de alei cu arcade, după vechea modă florentină, grădinile plantate cu arbori falnici. În sala de mâncare, o lungă şi splendidă galerie care se afla la parter şi care dădea spre grădini, monseniorul Henri Puget dăduse o masă de gală

1 Binevenit.

la 29 iulie 1714 monseniorilor Charles Brûlart din Genlis, arhiepiscop de Embrun, Antoine de Mesgrigny, capucin, episcop de Grasse, Philippe de Vendôme, mare duhovnic al palatului şi abate la Saint-Honoré din Lérins, François de Berton din Grillon, episcop şi baron de Vence, César de Sabran din Forcalquier, episcop-senior de Glandève şi Jean Soanen, preot al congregaţiei, predicator obişnuit al regelui, episcop senior de Senez. Portretele acestor şapte cucernice personalităţi decorau sala, iar data memorabilă, 29 iulie 1714, era gravată cu litere de aur pe o placă de marmură albă.

Spitalul era o clădire strâmtă şi joasă, cu un singur cat şi cu o grădiniţă.

La trei zile după sosirea sa, episcopul vizită spitalul. După vizită, îl rugă pe director să binevoiască a veni la el.

– Domnule director al spitalului, îi spuse el, câţi bolnavi aveţi în clipa de faţă?

– Douăzeci şi şase, monseniore.

– Atâţia numărasem şi eu.

– Paturile, reluă directorul, sunt cam înghesuite unele într-altele.

– Am băgat şi eu de seamă.

– Sălile nu-s decât nişte odăi, iar aerul se primeneşte greu.

– Aşa mi se pare şi mie.

– Şi pe urmă, când e niţel soare, grădina e prea mică pentru convalescenţi.

– Aşa-mi spuneam şi eu.

– Iar când sunt molime (anul acesta am avut tifos, acum doi ani am avut friguri palustre) avem şi o sută de bolnavi deodată; nu ştim cum s-o scoatem la capăt.

– La asta mă gândesc şi eu.

– Ce să facem, monseniore? zise directorul. Trebuie să ne resemnăm.

Convorbirea avea loc în sala de mâncare de la parter.

Episcopul tăcu o clipă, apoi se întoarse repede spre directorul spitalului.

– Domnule, spuse el, câte paturi credeţi c-ar încăpea în sala asta?

– În sala de mâncare a monseniorului? rosti speriat directorul.

Episcopul cerceta sala cu privirea şi părea că socoteşte şi măsoară cu ochii.

– Ar încăpea foarte bine douăzeci de paturi, zise el, ca şi cum ar fi vorbit cu sine însuşi; apoi adăugă cu glas tare: Iată, domnule director al spitalului, ce vreau să spun. E, desigur, o greşeală la mijloc. Sunteţi douăzeci şi şase de persoane în cinci sau şase odăiţe. Aici suntem trei şi avem loc pentru şaizeci. E o greşeală, vă spun eu. Staţi în locuinţa mea, iar eu într-a dumneavoastră. Daţi-mi casa mea. Asta e casa dumneavoastră.

A doua zi, cei douăzeci şi şase de bolnavi se instalară în palatul episcopal, iar episcopul se mută la spital.

Domnul Myriel nu avea nici un fel de avere, familia sa fiind ruinată de revoluţie. Sora lui primea o rentă viageră de cinci sute de franci, care, la prezbiteriu, ajungea pentru cheltuielile ei personale. Domnul Myriel primea de la stat, ca episcop, o leafă de cincisprezece mii de franci. Chiar în ziua când se mută în clădirea spitalului, domnul Myriel stabili felul cum trebuia să fie întrebuinţată această sumă, o dată pentru totdeauna, precum urmează. Copiem o notă scrisă de mâna lui:

Notă pentru orânduirea cheltuielilor casei mele

Pentru micul seminar.. o mie cinci sute franci
Congregaţia misiunii.. o sută franci
Pentru lazariştii din Montdidier... o sută franci
Seminarul misiunilor străine din Paris......................... două sute franci
Congregaţia sfântului duh.. o sută cincizeci franci
Instituţii religioase din locurile sfinte.................................... o sută franci
Societăţi de caritate maternă.. trei sute franci
Supliment pentru cea din Arles.. cincizeci franci
Danie pentru îmbunătăţirea întreţinerii închisorilor....... patru sute franci
Pentru eliberarea şefilor de familii închişi pentru datorii....... o mie franci
Danie pentru ajutorarea şi eliberarea celor închişi......... cinci sute franci
Supliment la salariul profesorilor săraci ai eparhiei......... două mii franci
Hambarele de rezervă din Alpii de Sus................................ o sută franci
Congregaţia doamnelor din Digne, din Manosque şi din Sisteron, pentru învăţământul gratuit al fetelor sărace.................... o mie cinci sute franci
Pentru săraci.. şase mii franci
Cheltuieli personale.. o mie franci
Total.. cincisprezece mii franci

Cât timp a ocupat scaunul episcopal din Digne, domnul Myriel n-a schimbat aproape nimic din întocmirea aceasta, pe care, cum am văzut, el o numea orânduirea „cheltuielilor casei sale".

Această rânduială a fost primită cu supunere desăvârşită de către domnişoara Baptistine. Pentru evlavioasa fată, monseniorul din Digne era în acelaşi timp frate şi episcop, prieten firesc şi superior prin rangul său bisericesc. Îl iubea şi-l venera totodată. Când spunea el ceva, ea se înclina: când făcea ceva, i se alătura. Numai servitoarea, doamna Magloire, bombănea puţin. Domnul episcop, cum am văzut, nu-şi păstrase sieşi decât o mie de franci, care, adăugaţi la pensia domnişoarei Baptis-

tine, făceau o mie cinci sute de franci pe an. Cu acești o mie cinci sute de franci trăiau cele două bătrâne și episcopul.

Iar când vreun preot de la țară venea la Digne, domnul episcop tot mai găsea cu ce să-l ospăteze, mulțumită economiilor crunte ale doamnei Magloire și administrației iscusite a domnișoarei Baptistine.

Într-o zi – se afla la Digne de vreo trei luni – episcopul spuse:

– Cu toate astea, sunt destul de strâmtorat!

– Cred și eu! izbucni doamna Magloire. Monseniorul nici măcar nu și-a cerut indemnizația pe care i-o datorează județul pentru cheltuielile de transport în oraș și pentru vizitele pe care le face în eparhie. Așa era obiceiul pentru episcopii de altădată.

– Așa e! zise episcopul. Ai dreptate, doamnă Magloire.

Și făcu cererea.

Puțin după aceea, consiliul general, luând în considerare această cerere, îi aprobă o indemnizație anuală de trei mii de franci intitulată „Alocația domnului episcop pentru cheltuieli de trăsură, de poștă și cheltuieli pentru vizite pastorale".

Faptul stârni multă vâlvă în rândul burgheziei locale și, cu acest prilej, un senator al imperiului, fost membru în Consiliul celor cinci sute, partizan al lui 18 Brumar[1], înzestrat pe lângă orașul Digne cu niște fonduri colosale, îi scrise ministrului cultelor, domnului Bigot de Préameneu, o scrisoare furioasă și confidențială din care vom extrage următoarele rânduri autentice:

„Cheltuieli de trăsură? De ce ar fi necesare într-un oraș cu mai puțin de patru mii de locuitori? Cheltuieli de poștă și pentru vizite pastorale? Mai întâi, de ce trebuie să facă vizite? Pe urmă, cum să circule poșta într-o regiune muntoasă? Nu sunt drumuri. Nu se merge decât călare. Iar podul de la Durance la Château-Arnoux abia poate să țină căruțele cu boi. Așa sunt toți popii. Lacomi și zgârciți. La sosire, acesta făcea pe apostolul. Acum se poartă ca toți ceilalți. Îi trebuie trăsură și diligență. Are nevoie de lux, ca episcopii de altădată. Ah, popimea asta! Domnule conte, lucrurile nu vor merge bine decât atunci când împăratul ne va scăpa de ei. Jos popa! (În acel moment se iviseră complicații cu Roma.) *În ce mă privește, sunt numai pentru Cezar..."* etc... etc...

În schimb, doamna Magloire se bucură foarte mult.

---

1 Lovitura de stat a lui Napoleon Bonaparte din 18 noiembrie 1799 a pus capăt Directoriului.

– Bravo! îi spuse ea domnişoarei Baptistine. Monseniorul a început cu alţii, dar a trebuit în cele din urmă să se gândească şi la el. Şi-a pus la punct toate binefacerile. Iată, în sfârşit, şi pentru noi trei mii de franci.

În aceeaşi seară, episcopul scrise şi dădu surorii sale o notă cu următorul cuprins:

Cheltuieli de trăsură şi vizite pastorale

Pentru a se putea da bolnavilor din spital supă de carne	*o mie cinci sute franci*
Pentru societatea de caritate maternă din Aix	*două sute cincizeci franci*
Pentru societatea de caritate maternă din Draguignan	*două sute cincizeci franci*
Pentru copii găsiţi	*cinci sute franci*
Pentru orfani	*cinci sute franci*
Total	*trei mii franci*

Acesta era bugetul domnului Myriel.

Cât despre veniturile întâmplătoare ale episcopiei: strigări, dispense, botezuri, predici, binecuvântări, căsătorii etc. episcopul le încasa de la bogaţi cu aceeaşi străşnicie cu care le împărţea la săraci.

În scurtă vreme, daniile în bani sporiră. Şi cei avuţi şi cei lipsiţi băteau la uşa domnului Myriel, unii venind să ceară milostenia pe care alţii veneau s-o aducă. Nu trecuse nici un an de zile şi episcopul ajunse vistiernicul tuturor binefacerilor şi casierul tuturor nevoilor. Sume însemnate treceau prin mâna lui; dar nimic nu-l putu face să-şi schimbe cât de cât felul de viaţă şi să adauge cât de puţin la strictul său necesar.

Nici gând de aşa ceva. Aşa cum se întâmplă totdeauna, ca jos să fie încă şi mai multă mizerie, decât este sus înfrăţire, totul era dat – ca să zicem aşa – mai înainte chiar de a fi fost primit; totul era sorbit ca apa de un pământ uscat; oricât de mult încasa, episcopul n-avea niciodată un ban. Şi atunci se despuia pe sine.

Întrucât era obiceiul ca episcopii să-şi pună numele de botez în fruntea ordonanţelor şi scrisorilor pastorale, oamenii nevoiaşi ai ţinutului aleseseră, cu un fel de instinct plin de dragoste, dintre numele şi prenumele episcopului, pe cel care avea un tâlc pentru dânşii, aşa că nu-i mai spuneau decât monseniorul Bienvenu. Vom face ca şi ei şi-l vom numi şi noi la fel. De altminteri, îi plăcea şi lui să i se spună aşa.

– Îmi place numele ăsta, spunea el. Bienvenu corectează titlul de monsenior.

Nu avem pretenţia ca portretul pe care-l facem aici să fie verosimil; ne mulţumim a spune că e asemănător.

III
Episcop bun, episcopie grea

Deşi transformase cheltuielile de transport în pomeni, domnul episcop nu făcea mai puţine vizite. Eparhia Digne e foarte obositoare. Are prea puţine şesuri şi prea mulţi munţi; drumuri aproape nu există, cum am mai spus: sunt treizeci şi două de parohii, patruzeci şi unu de vicariate şi două sute optzeci şi cinci de bisericuţe. Să le vizitezi pe toate, e ceva. Domnul episcop o scotea la capăt. Când se ducea prin vecinătăţi, mergea pe jos, la şes cu trăsurica, şi la munte pe catâri. Cele două bătrâne îl întovărăşeau. Când drumul era prea anevoios pentru ele, se ducea singur.

Într-o zi, călărind pe un măgar, sosi la Senez, vechi oraş episcopal. Punga lui, aproape goală în clipa aceea, nu-i îngăduise alt mijloc de călătorie. Primarul oraşului îl întâmpină la poarta episcopiei şi privirea lui păru scandalizată când îl văzu cum coboară de pe măgar. Câţiva târgoveţi râdeau pe de lături.

– Domnule primar şi domnilor, spuse episcopul, îmi dau seama ce vă supără; socotiţi că e mare cutezanţă ca un biet preot să călătorească pe acelaşi animal de care s-a slujit şi Isus Hristos. Vă rog să mă credeţi că o fac de nevoie, nu din vanitate.

În vizitele sale era îngăduitor, blând şi mai bucuros sta de vorbă decât predica. Nu aşeza nici o virtute la înălţimi de care nu te poţi apropia. Nu-şi căuta niciodată prea departe argumentele şi pildele. Locuitorilor dintr-un ţinut le da drept pildă ţinutul vecin. În cantoanele în care oamenii erau nepăsători cu cei nevoiaşi, spunea:

– Uitaţi-vă la oamenii din Briançon. Au dat voie săracilor, văduvelor şi orfanilor să-şi cosească fâneţele cu trei zile înaintea celorlalţi. Le dreg gratuit casele când sunt dărăpănate. De aceea e un ţinut binecuvântat de Dumnezeu. Vreme de un veac, de o sută de ani adică, n-a fost acolo nici un singur ucigaş.

În satele lacome după câştig şi recoltă, spunea:

– Uitaţi-vă la cei din Embrun. Dacă în timpul recoltei un tată de familie îşi are feciorii în armată şi fetele la lucru în oraş, şi dacă e bolnav, sau nu poate munci, preotul, în predica sa, face apel la obşte; iar duminica, după slujbă, toţi oamenii din sat, bărbaţi, femei, copii, se duc pe ogorul bietului om să-i culeagă recolta şi să i-o care în hambar.

Familiilor învrăjbite din pricini băneşti şi de moştenire le spunea:

– Uitați-vă la muntenii din Devolny, ținut atât de sălbatic încât nu se aude privighetoarea nici la cincizeci de ani o dată. Ei bine, când într-o familie moare tatăl, băieții pornesc în lume să-și caute norocul și lasă fetelor averea, ca să se poată mărita.

În plășile unde oamenilor le plac procesele și unde gospodarii se ruinează cu acte și timbre, spunea:

– Uitați-vă la țăranii de treabă din valea Queyras. Sunt acolo trei mii de suflete. Doamne! E un fel de mică republică. Nu se știe nici de judecător, nici de portărel. Primarul orânduiește totul. El stabilește dările, impune cinstit pe fiecare, judecă fără nici o plată pricinile, împarte moștenirile fără să ceară nimic, dă sentințe fără cheltuieli de judecată și e ascultat, pentru că e un om drept printre oameni de treabă.

În satele unde nu găsea învățător, îi da drept pildă tot pe cei din Queyras:

– Știți cum fac ei? spunea. De vreme ce un cătun cu douăsprezece până la cincisprezece căminuri nu poate să-și țină totdeauna un dascăl, au învățători pe care-i plătește toată valea și care cutreieră satele, oprindu-se opt zile într-un loc, zece într-altul, și învățând pe oameni carte. Dascălii ăștia vin pe la iarmaroace, unde i-am întâlnit și eu. Îi recunoști după condeiul din pană de gâscă pe care-l poartă la șnurul pălăriei. Cei care dau numai lecții de citit – au o singură pană; cei care predau cititul și socotitul – au două pene; iar cei care dau lecții de citit, de socotit și de latină – au trei pene. Aceștia din urmă sunt marii învățați. Dar ce rușine e să fii neștiutor de carte! Faceți și voi ca oamenii din Queyras.

Vorbea așa, cu gravitate, părintește; când nu avea pilde la îndemână, născocea parabole, mergând drept la țintă, cu puține cuvinte, dar cu belșug de imagini, cu elocința lui Hristos, convins și convingător.

IV
Faptele asemănătoare vorbelor

Vorbea cu blândețe și cu voioșie. Căuta să fie pe înțelesul celor două bătrâne care-și petreceau viața lângă el; când râdea, râdea ca un școlar.

Doamnei Magloire îi plăcea să-i spună adesea „înălțimea-voastră“. Într-o zi, el se ridică din fotoliu și se duse la bibliotecă să caute o carte. Cartea era într-unul din rafturile de sus. Fiind cam mic de statură, episcopul nu putu să ajungă până la ea.

– Doamnă Magloire, spuse el, adu-mi un scaun. Înălțimea mea nu ajunge până la raftul acela.

Una dintre rudele sale de departe, doamna contesă de Lô, nu scăpa aproape nici un prilej de-a înşira în prezenţa lui ceea ce numea ea „speranţele" celor trei fii ai ei. Contesa avea multe rubedenii foarte bătrâne, care nu mai aveau mult de trăit, şi pe care copiii ei trebuiau să le moştenească de drept. Cel mai tânăr dintre ei urma să primească de la o mătuşă un venit frumuşel, de o sută de mii de franci; cel de-al doilea era succesorul titlului de duce al unchiului său; cel mai mare urma să moştenească titlul de pair[1] al bunicului. Episcopul asculta de obicei în tăcere aceste nevinovate şi scuzabile îngâmfări materne. O dată, pe când doamna de Lô îi înşira din nou, cu de-amănuntul, toate moştenirile şi toate „speranţele" ei, păruse totuşi mai îngândurat decât de obicei. Ea se opri cu oarecare nerăbdare:

– Doamne, dragă vere, dar unde ţi-s gândurile?

– Mă gândesc, spuse episcopul, la o cugetare ciudată care e, mi se pare, a sfântului Augustin: „Puneţi-vă speranţele în cel pe care nu-l moşteniţi".

Altă dată, primind înştiinţarea de deces a unui nobil din localitate, în care se înşirau, pe o pagină întreagă, în afară de dregătoriile răposatului, toate titlurile feudale şi de nobleţe ale tuturor înaintaşilor săi, exclamă:

– Ce rezistentă-i moartea! Ce aleasă încărcătură de titluri i se cere să poarte cu vioiciune în spinare şi câtă minte le trebuie oamenilor ca să pună astfel mormântul în slujba deşertăciunii!

Ştia, la nevoie, să glumească cu blândeţe, şi gluma lui ascundea aproape totdeauna un tâlc serios. În timpul unui post, un tânăr vicar veni la Digne şi ţinu o predică în catedrală. Vorbi destul de bine. Subiectul predicii era milostenia. Sfătui pe bogaţi să-i ajute pe nevoiaşi, pentru ca astfel să scape de focul iadului, pe care-l zugrăvi cât putu de înfricoşător, şi să ajungă în raiul pe care-l înfăţişă ispititor de încântător. Printre cei de faţă se afla şi un negustor bogat, retras din afaceri, mai făcând încă puţină cămătărie, anume domnul Géborand, şi care agonisise o jumătate de milion fabricând postavuri groase, mătăsuri, stofe, bonete. Niciodată domnul Géborand nu dăduse de pomană vreunui nenorocit. De când cu predica asta, s-a băgat de seamă că în fiecare duminică dădea un gologan bătrânelor cerşetoare din faţa catedralei. Erau şase la număr ca să-şi împartă darul. Într-o zi, episcopul îl zări dând de pomană şi-i spuse zâmbind surorii sale:

– Uite-l pe domnul Géborand cum îşi cumpără rai de un ban!

---

1 Titlul membrilor ereditari ai Camerei înalte din vremea monarhiei cenzitare în Franţa.

Când era vorba de-o faptă bună, nu da înapoi nici chiar în fața unui refuz și găsea atunci cuvinte care dădeau de gândit. Odată strângea bani pentru săraci într-un salon din oraș. Se afla acolo marchizul de Champtercier, bătrân, bogat și zgârcit, care izbutea să fie în același timp ultraregalist și ultravoltairian. Au existat și inși de soiul ăsta. Ajungând lângă el, episcopul îi atinse brațul:

– Domnule marchiz, trebuie să-mi dați și dumneavoastră ceva!

Marchizul se întoarse și răspunse scurt:

– Monseniore, am săracii mei!

– Dați-mi-i mie! spuse episcopul.

Într-o zi, în catedrală, rosti următoarea predică:

– Preaiubiții mei frați, bunii mei prieteni! Sunt în Franța un milion trei sute douăzeci de mii de case țărănești care n-au decât trei deschizături, un milion opt sute șaptesprezece mii cu două deschizături, ușa și o fereastră și, în sfârșit, trei sute patruzeci și șase de mii de colibe care n-au decât o singură deschizătură: ușa. Și asta numai din cauză că există un impozit pe uși și pe ferestre. Gândiți-vă la familiile nevoiașe, la bătrânele, la copilașii care trăiesc în locuințele astea și veți înțelege de ce-s bolnavi de friguri și de alte multe boli. Vai, Dumnezeu le dă oamenilor aerul, și legea li-l vinde! Nu acuz legea, dar îl binecuvântez pe Dumnezeu. În Isère, în Var, în Alpi, în Alpii de Sus și cei de Jos, țăranii nu au nici măcar roabe; cară îngrășămintea cu spinarea; n-au lumânări și ard făclii de rășină și bucăți de sfoară muiată în rășină. Așa-i în tot ținutul de sus al Dauphiné-ului. Își fac pâinea pe șase luni o dată și o coc la foc de tizic. Iarna sparg pâinea cu toporul și o țin muiată în apă douăzeci și patru de ore ca s-o poată mânca... Fraților, fie-vă milă! Vedeți câtă suferință este în jurul vostru!...

Născut în Provența, se obișnuise repede cu toate dialectele din sud. Spune: „*Eh, bé! moussou, sès sagé?*“ ca în Languedoc-ul de Jos. „*Onté anaras passa?*“ ca în Alpii de Jos. „*Puerte un bouen moutou embe un bouen froumage grase!*“ ca în Dauphiné-ul de Sus. Asta plăcea poporului și a contribuit în bună măsură să câștige inima tuturor. Fie în vale, în bordeie, fie sus la munte, pretutindeni se simțea ca la el acasă. Știa să spună lucrurile cele mai însemnate în graiul cel mai popular. Vorbind toate limbile, pătrundea în toate sufletele. De altminteri, se purta la fel cu cei de sus și cu cei de jos. Nu învinuia niciodată în pripă și fără să țină seama de împrejurările respective. Spunea:

– Să vedem mai întâi de unde vine răul!

Fiind, cum își spunea singur zâmbind, un „fost păcătos“, n-avea nimic din asprimea moralistului și propovăduia pe față – fără încruntarea

din sprâncene a virtuoşilor crânceni – o doctrină care s-ar putea rezuma astfel: „Omul îşi poartă pe el carnea, care e în acelaşi timp povară şi ispită. O târăşte după el şi i se supune. E dator s-o supravegheze, s-o înfrâneze, să i se împotrivească şi să nu i se supună decât atunci când nu mai are încotro. Dându-i ascultare, săvârşim totuşi o greşeală, dar o greşeală de felul acesta se poate ierta. E o cădere, dar o cădere în genunchi, care poate sfârşi cu o rugăciune. Să fii sfânt e un lucru rar; să fii drept e firesc. Puteţi greşi, puteţi avea slăbiciuni, puteţi păcătui, dar fiţi drepţi. Cât mai puţine păcate – iată datoria omului. Nici un păcat – e visul îngerului. Tot ce-i pământesc e supus greşelii. Păcatul are puterea gravitaţiei".

Când vedea că lumea strigă prea tare şi se indignează prea repede, spunea cu zâmbetul pe buze:

– O! o! s-ar părea că-i vorba de o crimă pe care o săvârşeşte oricine. Iată, ipocriziile speriate sunt gata să protesteze şi să se pună la adăpost.

Era îngăduitor cu femeile şi cu săracii, care duc povara societăţii omeneşti. Spunea:

– Greşelile femeilor, ale copiilor, ale servitorilor, ale celor slabi, ale nevoiaşilor şi ale neştiutorilor sunt din vina bărbaţilor, a părinţilor, a stăpânilor, a celor puternici, a bogaţilor şi a învăţaţilor.

Mai spunea:

– Pe cei ce nu ştiu, învăţaţi-i cât mai multe lucruri puteţi; societatea e vinovată că învăţământul nu e gratuit; ea trebuie trasă la răspundere pentru bezna pe care o menţine. Acolo unde domneşte întunericul, încolţeşte păcatul. Vinovat nu e cel ce păcătuieşte, ci acela care-l ţine în întuneric.

Precum vedeţi, avea un fel ciudat, cu totul personal, de a privi lucrurile.

Într-o zi, auzi vorbindu-se într-un salon despre procesul unei crime, care se afla în faza de instrucţie şi urma să fie judecată. Un nenorocit, cu totul lipsit de mijloace, falsificase nişte bani, din dragoste pentru o femeie şi pentru copilul pe care-l avea cu ea. Falsificarea de bani se mai pedepsea pe vremea aceea cu moartea. Femeia fusese arestată pe când încerca să pună în circulaţie prima monedă falsificată de dânsul. Era închisă, dar nu existau dovezi decât împotriva ei. Numai ea putea să-l dea de gol pe amantul ei şi să-l nenorocească, mărturisind adevărul. Ea tăgădui. Magistraţii stăruiră. Ea se încăpăţână să tăgăduiască. Atunci, procurorul avu o idee. Înscenă o infidelitate a amantului şi, cu crâmpeie de scrisori iscusit ticluite, izbuti s-o convingă pe nefericita femeie că avea o rivală şi că omul o înşela. Atunci, întărâtată de gelozie, îşi denunţă amantul, mărturisi totul, dovedi totul. Omul era pierdut. Urma să fie

judecat în curând la Aix, împreună cu complicea sa. Faptul începu să circule, şi lumea era încântată de dibăcia magistratului. Speculând gelozia, el făcuse să ţâşnească adevărul din mânie, justiţia din răzbunare. Episcopul ascultase totul, în tăcere. La urmă, întrebă:

– Unde vor fi judecaţi bărbatul şi femeia aceasta?

– La curtea cu juri.

Adăugă apoi:

– Şi unde va fi judecat domnul procuror regal?

La Digne se petrecu o dată o întâmplare tragică. Un om fu condamnat la moarte pentru omor. Era un nenorocit, nici prea învăţat, nici prea ignorant, care fusese scamator pe la bâlciuri şi jălbar. Procesul făcu multă vâlvă în oraş. În ajunul zilei fixate pentru executarea condamnatului, duhovnicul închisorii se îmbolnăvi. Era nevoie de un preot care să-l asiste pe osândit în ultimele clipe. Fu chemat preotul parohiei. Se pare că acesta refuzase zicând:

– Asta nu mă priveşte pe mine. N-am de ce să fac corvoada asta pentru un saltimbanc; şi eu sunt bolnav; de altminteri nici nu intră în atribuţiile mele.

Răspunsul acesta fu adus la cunoştinţa episcopului, care spuse:

– Domnul paroh are dreptate. N-are ce căuta el acolo; mă duc eu.

Se duse numaidecât la închisoare, coborî în celula „saltimbancului", îi spuse pe nume, îi luă mâna şi-i vorbi. Petrecu toată ziua şi toată noaptea lângă el, uitând de masă şi de somn, rugându-se lui Dumnezeu pentru iertarea sufletului condamnatului şi rugându-l pe condamnat pentru iertarea sufletului său. Îi spuse cele mai frumoase adevăruri, care sunt cele mai simple. Îi fu părinte, frate, prieten; episcop, numai pentru a-l binecuvânta. Îi vorbi despre toate, liniştindu-l şi alinându-l. Omul acesta era să moară deznădăjduit. Moartea însemna pentru el un abis. În picioare, tremurând pe marginea acestei prăpăstii fioroase, se trăgea înapoi îngrozit. Nu era chiar atât de ignorant ca să rămână cu totul nepăsător. Condamnarea lui, care-l zguduise adânc, fărâmase pe alocuri, în jurul lui, zidul care ne desparte de taina lucrurilor şi pe care noi îl numim viaţă. Se uita fără încetare dincolo de lumea asta, prin aceste spărturi fatale şi nu vedea decât întuneric. Episcopul îl făcu să zărească o lumină.

A doua zi, când veniră să-l ridice pe nenorocit, episcopul era tot acolo. Îl întovărăşi. Apăru în faţa mulţimii în pelerina-i liliachie şi cu crucea sa episcopală pe piept, alături de acest păcătos legat cu frânghii.

Se urcă în căruţă cu el, se sui cu el pe eşafod. Osânditul, atât de abătut şi copleşit în ajun, era acum transfigurat. Îşi simţea sufletul împăcat

și avea nădejde în Dumnezeu. Episcopul îl îmbrățișă și, în clipa în care cuțitul sta să cadă, îi spuse:

– Pe cel ucis de mâna omului, Dumnezeu îl reînvie. Cel izgonit de frații săi e primit de tatăl ceresc. Roagă-te, crede, treci în viața veșnică! Acolo este Domnul.

Când coborî de pe eșafod, avea în privire care care făcu mulțimea să se dea la o parte. Nu știai ce să admiri mai mult: paloarea ori seninătatea sa. Întorcându-se în locuința modestă, pe care o numea, zâmbind, „palatul său", îi spuse surorii lui:

– Am slujit ca un pontif!

Și, cum lucrurile cele mai sublime sunt adesea cel mai puțin înțelese, s-au găsit în oraș oameni care, comentând purtarea episcopului, să spună: „Paradă". Dar, la urma urmei, asta n-a fost decât flecăreală de salon. Poporul, căruia nu-i place să glumească pe seama lucrurilor sfinte, se înduioșă și-l admiră.

Cât despre episcop, vederea ghilotinei îl zgudui și-i trebui multă vreme ca să-și vină în fire.

Într-adevăr, când îl vezi aievea, înălțat și drept, eșafodul are ceva halucinant. Putem fi oarecum nepăsători față de pedeapsa cu moartea, putem să nu ne dăm părerea, bună sau rea, atâta vreme cât n-am văzut cu ochii noștri o ghilotină; dar dac-o vedem, zguduirea e dintre cele mai puternice; trebuie să ne hotărâm și să spunem răspicat dacă suntem pentru sau contra. Unii o admiră, ca de Maistre[1]; alții o detestă, ca Beccaria[2]. Ghilotina este întruchiparea legii; se numește *vindicta*[3]; nu e neutră și nu-ți îngăduie să rămâi neutru. Cine o vede se înfioară, străbătut de cel mai tainic fior. Toate problemele sociale ridică în jurul acestui satâr semnul lor de întrebare. Eșafodul e o vedenie. Eșafodul nu-i o simplă schelărie; eșafodul nu-i o mașină; eșafodul nu-i un aparat țeapăn, făcut din lemn, din fier și din frânghii. Pare un fel de ființă, care are nu știu ce inițiativă întunecată; s-ar spune că schelăria asta vede, că mașina asta aude, că aparatul ăsta înțelege, că lemnul, fierul și frânghiile astea au voința lor. În visul înspăimântător, în care prezența lui cufundă sufletul, eșafodul apare groaznic, contopindu-se cu ceea ce face. Eșafodul este complicele călăului; devorează; înghite carne; bea sânge. Eșafodul este

---

1 Scriitor politic francez.
2 Jurist italian. În cartea *Despre crime și pedespe* a cerut desființarea pedepsei cu moartea.
3 Pedeapsă.

un fel de monstru, făurit de judecător şi dulgher, un strigoi, care pare că trăieşte o viaţă cumplită, alcătuită numai din moartea pe care a dat-o.

De aceea, impresia fu cumplită şi adâncă; a doua zi după execuţie, şi multe zile după aceea, episcopul păru copleşit. Seninătatea aproape violentă a clipei funebre dispăruse; stafia justiţiei sociale îl urmărea. El, care de obicei se întorcea de la tot ceea ce săvârşea cu o satisfacţie atât de luminoasă, părea acum că-şi face mustrări.

Uneori vorbea cu el însuşi, îngăimând cu jumătate glas monologuri lugubre. Iată unul pe care sora lui l-a auzit şi l-a ţinut minte: „Nu credeam să fie atât de groaznic. E o greşeală să ne cufundăm atât de adânc în legea divină, încât să nu mai ţinem seamă de legile omeneşti. Moartea nu ne-o poate trimite decât Dumnezeu. Cu ce drept se ating oamenii de acest lucru necunoscut?"

Cu vremea, aceste impresii slăbiră şi probabil se şterseră. S-a băgat de seamă totuşi că episcopul se ferea să mai treacă prin piaţa execuţiilor.

Domnul Myriel putea fi chemat oricând la căpătâiul bolnavilor şi al muribunzilor. Ştia că aceasta este datoria lui cea mai mare şi adevăratul său rost. Familiile văduvelor şi orfanilor n-aveau nevoie să-l cheme; se ducea el singur. Ştia să stea şi să tacă îndelung lângă bărbatul care-şi pierduse soţia iubită, lângă mama care-şi pierduse copilul. Aşa cum ştia să tacă, ştia şi când să vorbească. Minunat fel de-a mângâia! Nu căuta să aline durerea prin uitare, ci s-o înalţe şi s-o înnobileze prin speranţă. Spunea: „Luaţi seama când vă îndreptaţi gândul spre cei morţi. Nu vă gândiţi la ceea ce putrezeşte. Priviţi drept înainte. Veţi zări lumina vie a mortului vostru drag strălucind pe bolta cerului." Ştia cât de sănătoasă e credinţa. Se străduia să povăţuiască şi să-l liniştească pe omul cuprins de deznădejde, arătându-l cu degetul pe cel ce se resemnează, şi să prefacă durerea care priveşte spre groapă în durerea care priveşte către o stea.

V

Monseniorul Bienvenu îşi purta prea mult anteriele

Viaţa lăuntrică a domnului Myriel era plină de aceleaşi gânduri ca şi viaţa lui publică. Pentru cine ar fi putut s-o privească de aproape, sărăcia voită în care trăia episcopul din Digne ar fi fost un spectacol grav şi încântător.

Ca toţi bătrânii şi ca cei mai mulţi dintre cugetători, dormea puţin. Somnul lui era scurt şi adânc. Dimineaţa îşi îngăduia un ceas de reculegere, pe urmă oficia serviciul religios, fie la catedrală, fie în oratoriu.

După liturghie mânca o bucată de pâine de secară muiată în lapte muls de la vacile sale. Apoi se apuca de lucru.

Un episcop e un om foarte ocupat. Trebuie să primească în fiecare zi pe secretarul episcopiei, de obicei un canonic, şi mai în toate zilele pe marii vicari. Trebuie să controleze congregaţiile, să acorde privilegii, să cerceteze o întreagă bibliotecă de cărţi de rugăciune, catehisme diocezane, ceasloave etc., să scrie scrisori, să încuviinţeze predici, să-i împace pe preoţi şi pe primari; apoi corespondenţa clericală, corespondenţa administrativă; de o parte statul, de alta sfântul scaun; o sumedenie de treburi.

Timpul pe care i-l mai lăsau aceste nenumărate îndeletniciri, funcţiile şi breviarul, îl dăruia în primul rând nevoiaşilor, bolnavilor şi celor năpăstuiţi; iar timpul pe care i-l mai lăsau năpăstuiţii, bolnavii şi nevoiaşii, îl dăruia muncii. Săpa pământul în grădină sau citea şi scria. N-avea decât un cuvânt pentru amândouă felurile de munci: le numea „grădinărit". „Spiritul e o grădină!" spunea el.

La prânz mânca la fel ca şi dimineaţa. Pe la ora două, când vremea era frumoasă, ieşea şi se plimba pe jos, pe câmp sau prin oraş, intrând adesea prin cocioabe. Era văzut mergând singur, îngândurat, cu ochii în pământ, sprijinindu-se în toiagul său lung, îmbrăcat cu pelerina-i liliachie, vătuită şi caldă, purtând ciorapi liliachii şi nişte pantofi mari, cu pălăria turtită, în trei colţuri, de care atârnau trei ciucuri de aur cu franjuri deşi.

Pretutindeni unde se arăta era o sărbătoare. S-ar fi zis că trecerea lui avea ceva cald şi luminos. Copiii şi bătrânii ieşeau în pragul porţilor, la ivirea episcopului, ca la ivirea soarelui. Îi binecuvânta, şi-l binecuvântau. Oricine avea nevoie de ceva era îndrumat spre casa lui.

Se oprea ici şi colo, sta de vorbă cu băieţii şi cu fetele şi zâmbea mamelor. Când mai avea un ban, se ducea pe la săraci, când nu mai avea, se ducea la cei bogaţi.

Deoarece purta prea mult anteriele şi nu voia să se bage de seamă lucrul acesta, nu ieşea niciodată în oraş decât cu pelerina sa vătuită, de culoare violetă, ceea ce-l cam stingherea în timpul verii.

Seara, pe la ora opt şi jumătate, lua cina împreună cu sora sa, în vreme ce doamna Magloire sta în picioare, în spatele lor, şi-i servea. Era o masă mai mult decât cumpătată. Dacă totuşi episcopul avea vreun preot la masă, doamna Magloire se folosea de acest prilej pentru a-i servi monseniorului vreun peşte gustos, de lac, sau vreun vânat ales, de munte. Orice preot era un bun pretext, binevenit pentru o masă bună; episcopul nu se împotrivea. Altminteri, masa lui de toate zilele nu se

alcătuia decât din legume fierte în apă şi din supă de post. De aceea se şi spunea în oraş: „Când episcopul nu se ospătează popeşte, se ospătează călugăreşte".

După cină stătea de vorbă o jumătate de ceas cu domnişoara Baptistine şi cu doamna Magloire; se întorcea apoi din nou în camera sa şi începea iarăşi să scrie, când pe foi volante, când pe marginea vreunui *in-folio*[1]. Era un om cult şi întrucâtva savant. A lăsat vreo cinci-şase manuscrise destul de ciudate; printre altele o dizertaţie asupra versetului din geneză: *La început duhul lui Dumnezeu plutea pe ape.* Confruntă cu acest verset alte trei texte: versiunea arabă, care spune: *Vânturile Domnului suflau;* pe Flavius Josefus[2], care zice: *Un vânt de sus se năpusti asupra pământului;* şi, în sfârşit, tălmăcirea chaldeică a lui Onkelos[3], care sună astfel: *Un vânt venind de la Dumnezeu sufla pe faţa apelor.* Într-altă dizertaţie analiză operele teologice ale lui Hugo, episcop de Ptolémaïs, strămoş al celui ce scrie cartea de faţă, precizând că acestui episcop trebuie să i se atribuie diferite broşuri publicate acum o sută de ani sub pseudonimul Barleycourt.

Câteodată, în mijlocul unei lecturi, oricare ar fi fost cartea pe care-o avea în mână, cădea dintr-o dată într-o meditaţie adâncă, din care nu mai ieşea decât pentru a scrie câteva rânduri chiar pe marginile volumului respectiv.

Adesea, rândurile acestea nu au nici o legătură cu cartea pe care sunt scrise. Avem în faţa ochilor o notă scrisă de el pe marginea unui volum intitulat: *Corespondenţa lordului Germain cu generalii Clinton, Cornwallis şi cu amiralii marinei americane, Versailles, librăria Poinçot, Paris, librăria Pissot, cheiul Augustinilor.*

Iată această notă:

O, tu cel care eşti!

Eclesiastul te numeşte Atotputernic, Macabeii te numesc Creator, Epistola către Efezieni îţi spune Libertate, Baruch te numeşte Nemărginire, Psalmii te numesc Înţelepciune şi Adevăr, Ioan te numeşte Lumină, Regii îţi spun Domnul, Exodul te numeşte Providenţă, Leviticul – Sfinţenie, Esdras – Dreptate, creaţiunea îţi spune Dumnezeu, omul te numeşte Tată, dar Solomon îţi spune Îndurare şi acesta e cel mai frumos dintre toate numele tale...

---

1 Carte de format mare, cu margini largi ale textului tipărit.
2 Istoric ebreu din secolul I.
3 Autor al unei traduceri în limba greacă a *Vechiului Testament* (secolul al II-lea).

Pe la ora nouă seara femeile se retrăgeau şi se urcau în camerele lor de la etajul întâi, lăsându-l singur, la parter, până dimineaţa.

Aici e nevoie să facem o descriere exactă a locuinţei domnului episcop din Digne.

VI
Cine-i păzea casa

Casa în care locuia era alcătuită, cum am mai spus, dintr-un parter şi un singur etaj; trei încăperi la parter, trei camere la etaj, iar deasupra un pod. În spatele casei – o grădiniţă de-un sfert de pogon. Femeile locuiau la etaj. Episcopul locuia jos. Prima încăpere, care dădea spre stradă, îi servea ca sufragerie, cea de-a doua era camera de dormit, iar a treia oratoriul. Nu puteai ieşi din oratoriu fără să treci prin camera de culcare, şi nu puteai ieşi din camera de culcare fără să treci prin sufragerie. În oratoriu, în fund, se afla un alcov închis, cu un pat pentru musafiri. Domnul episcop ţinea acest pat pentru preoţii de la ţară, pe care treburile sau necazurile parohiei îi aduceau la Digne.

Farmacia spitalului, o clădire mică, alăturată casei şi care dădea spre grădiniţă, fusese transformată în bucătărie şi cămară.

În grădină mai era şi un staul, fosta bucătărie a spitalului, unde episcopul ţinea două vaci. Oricare ar fi fost cantitatea de lapte pe care i-o dădeau, el trimitea jumătate în fiecare dimineaţă bolnavilor din spital. „Îmi dau dijma!“ spunea el.

Camera lui era destul de mare şi destul de greu de încălzit în timpul iernii. Lemnele fiind foarte scumpe la Digne, pusese să i se facă în staulul vacilor o despărţitură închisă cu un perete de scânduri. Acolo-şi petrecea serile când era ger. Îi spunea „salonul său de iarnă“.

Ca şi în sufragerie, în acest salon de iarnă nu se aflau alte mobile decât o masă de lemn, albă, pătrată, şi patru scaune de pai. Sala de mâncare mai era împodobită şi cu un bufet vechi, vopsit într-un roz spălăcit. Dintr-un bufet asemănător, acoperit cuviincios cu şerveţele albe şi cu imitaţie de dantele, episcopul făcuse altarul care-i împodobea oratoriul.

Adesea, femeile cu stare, care veneau să se pocăiască, şi femeile evlavioase din Digne strânseseră bani, ele-ntre ele, ca să împodobească cu un altar nou oratoriul monseniorului; de fiecare dată însă el luase banii şi-i împărţise la săraci. „Cel mai frumos altar, spunea el, e sufletul unui nenorocit alinat care-i mulţumeşte lui Dumnezeu.“

În oratoriu avea două scăunele de rugăciune, din pai, iar în camera de culcare un fotoliu, de asemenea din pai. Când se întâmpla să primească şapte sau opt persoane o dată – pe prefect, pe general, sau statul-major al regimentului din garnizoană, sau câțiva elevi ai micului seminar – era nevoie să se aducă din staul scaunele salonului de iarnă, din oratoriu scăunelele de rugăciune şi din dormitor fotoliul; în felul acesta puteau să se adune până la unsprezece scaune pentru vizitatori. La fiecare vizită nouă se golea câte o încăpere.

Se întâmpla uneori să fie douăsprezece persoane; atunci episcopul ieşea din încurcătură stând în picioare lângă sobă, dacă era iarnă, sau propunând o plimbare prin grădină, dacă era vară.

Se mai afla un scaun şi în alcovul închis, dar era pe jumătate desfundat şi nu se ținea decât pe trei picioare, aşa că nu putea fi folosit decât rezemându-l de zid. Domnişoara Baptistine avea şi dânsa în odaie un jilț mare, de lemn, odinioară aurit şi îmbrăcat cu mătase înflorată, dar jilțul acesta trebuise să fie urcat la etaj prin fereastră, întrucât scara era foarte îngustă; prin urmare, nu putea fi socotit printre mobilele de folos în asemenea împrejurări.

Ambiția domnişoarei Baptistine ar fi fost să poată cumpăra o mobilă de salon îmbrăcată în catifea de Utrecht galbenă, cu flori în relief, din lemn de mahon, arcuit ca gâtul de lebădă, şi cu o canapea. Dar asta trebuia să coste cel puțin cinci sute de franci şi, dându-şi seama că – în cinci ani – nu putuse să strângă în acest scop decât patruzeci şi doi de franci şi zece centime, sfârşise prin a renunța. De altminteri cine-şi atinge idealul?

Nimic mai simplu de închipuit decât dormitorul episcopului. O uşă cu geamuri dând spre grădină, drept în fața palatului; un pat de spital, din fier, cu polog de mătase verde; în spatele patului, după o perdea, obiectele de toaletă, trădând încă vechile deprinderi elegante ale omului de lume; două uşi: una lângă sobă, dând spre oratoriu, cealaltă lângă bibliotecă, dând în sufragerie; biblioteca, un dulap mare cu uşi de sticlă, plin cu cărți, căminul, din lemn imitând marmura, de obicei fără foc; în fața căminului, două grătare de fier, împodobite cu două vase cu ghirlande şi ciubuce, altădată poleite cu argint, ceea ce alcătuia un fel de lux episcopal; deasupra, acolo unde de obicei se pune o oglindă, se afla un crucifix de aramă, de pe care se luase argintul, aşezat pe un fond de catifea neagră, roasă, într-o ramă de lemn cu poleială roasă. Lângă uşa cu geamuri, o masă mare cu o călimară, cu o mulțime de hârtii răvăşite şi cu volume groase. În fața mesei, fotoliul de pai. În fața patului, un scăunel de rugăciune, adus din oratoriu.

Două portrete în rame ovale erau atârnate pe perete, de cele două părți ale patului. Nişte inscripții mici, aurite, pe fondul neutru al pânzei,

lângă chipurile zugrăvite, arătau că portretele înfățișează, unul pe abatele de Chaliot, episcop de Saint-Claude, celălalt, pe abatele Tourteau, vicar-general de Agde, abate de Grand-Champ, din ordinul Câteaux, eparhia Chartres. Venind în această cameră, după plecarea bolnavilor spitalului, episcopul găsise aceste portrete și le lăsase pe loc. Erau preoți și, probabil, donatori: două motive ca să-i inspire respect. Tot ce știa despre amândoi e că fuseseră numiți de rege, unul la episcopie, celălalt pentru administrarea veniturilor, în aceeași zi, la 27 aprilie 1785. Când doamna Magloire dăduse jos tablourile ca să le șteargă de praf, episcopul găsise datele acestea scrise cu cerneală spălăcită pe un petic de hârtie îngălbenită de vreme, prins cu patru buline pe dosul portretului abatelui de Grand-Champ.

Avea la fereastră o perdea de demult, dintr-o stofă groasă de lână, care se învechise atât de tare, încât, ca să nu fie nevoită să cumpere una nouă, doamna Magloire trebuise s-o cârpească zdravăn chiar în mijloc. Cusătura avea formă de cruce. Episcopul atrăgea adesea atenția asupra ei. „Ce mult îmi place!" spunea el.

Toate încăperile casei, la parter ca și la etaj, fără excepție, erau văruite în alb, întocmai ca o cazarmă sau un spital.

Dar în ultimii ani, cum se va vedea mai departe, doamna Magloire descoperi sub tapetul spoit cu var niște zugrăveli care împodobeau apartamentul domnișoarei Baptistine. Înainte de a fi spital, casa fusese locul de întâlnire al cetățenilor. De-acolo venea zugrăveala. Odăile erau pardosite cu cărămizi roșii, care erau spălate în fiecare săptămână; în fața paturilor se aflau rogojini de pai împletite. De altfel, îngrijită de cele două femei, casa era, de la un capăt la altul, de o curățenie desăvârșită. Era singurul lux pe care și-l îngăduia episcopul. Spunea: „Asta nu le răpește nimic săracilor!"

Trebuie totuși să recunoaștem că din avutul lui de altădată îi mai rămăseseră șase tacâmuri de argint și o lingură mare de supă, la care doamna Magloire se uita fericită, în fiecare zi, cum strălucesc scânteietor pe fața de masă albă. Și, pentru că-l zugrăvim aici pe episcopul din Digne așa cum era, trebuie să adăugăm că de câteva ori fusese auzit spunând: „Mi-ar veni foarte greu să nu mai mănânc cu tacâmuri de argint".

La această argintărie trebuie să adăugăm două mari sfeșnice de argint masiv, pe care le moștenise de la o mătușă. Sfeșnicele aveau două lumânări de ceară și erau așezate de obicei pe căminul episcopului. Când avea pe cineva la masă, doamna Magloire aprindea cele două lumânări și punea amândouă sfeșnicele pe masă.

În camera episcopului, la căpătâiul patului său, se afla un dulăpior, în care doamna Magloire încuia în fiecare seară cele șase tacâmuri de

ar-gint şi lingura mare. Trebuie să menţionăm că niciodată cheia nu era scoasă din broască.

Grădina, oarecum stricată din pricina clădirilor destul de urâte despre care am vorbit, avea patru alei încrucişate, şerpuind în jurul unei gropi pentru scurgerea apei; o altă alee făcea înconjurul grădinii, mergând de-a lungul zidului alb care o mărginea. Aleile lăsau între ele patru pătrate îngrădite cu merişori. În trei dintre ele, doamna Magloire cultiva legume; în al patrulea, episcopul pusese flori. Ici şi colo erau câţiva pomi fructiferi.

Odată, doamna Magloire îi spusese cu un fel de ironie blândă: „Monseniore, dumneavoastră, care trageţi foloase din orice, ţineţi totuşi pătratul ăsta degeaba. Ar fi mai nimerit să punem acolo salată decât flori." „Doamnă Magloire, răspunse episcopul, te înşeli. Frumosul e tot atât de folositor ca şi utilul. Iar după o clipă de tăcere, adăugă: Poate chiar mai mult."

Pătratul acela, alcătuit din trei sau patru brazde, îi răpea domnului episcop aproape tot atâta timp cât şi cărţile. Stătea bucuros acolo un ceas sau două, tăind, plivind, făcând ici şi colo câte o gaură în pământ, unde punea seminţe. Nu era atât de potrivnic insectelor cum ar fi fost un grădinar. De altminteri, n-avea pretenţia că e botanist; habar n-avea de grupe şi de specii; nu căuta câtuşi de puţin să hotărască între Tournefort[1] şi metoda naturalistă[2]; nu lua nici partea utricolelor împotriva cotiledonatelor, nici partea lui Jussieu[3] în contra lui Linné. Nu studia plantele; iubea florile. Avea un respect deosebit pentru savanţi, dar îi respecta şi mai mult pe cei neştiutori şi, fără să se abată vreodată de la aceste norme de respect, îşi stropea în fiecare seară de vară brazdele cu o stropitoare de tinichea vopsită în verde.

Nici o uşă a casei nu se încuia cu cheia. Uşa de la sufragerie, care, precum am spus, dădea drept în faţa catedralei, avusese pe vremuri broaşte şi zăvoare, ca o uşă de închisoare. Episcopul dăduse ordin să se scoată toată fierăria, aşa încât, ziua şi noaptea, uşa nu era închisă decât cu clanţa. Orice trecător, la orice oră, n-avea decât să apese pe clanţă ca să intre. La început femeile fuseseră foarte îngrijorate că uşa nu era niciodată încuiată, dar episcopul de Digne le-a spus: „Dacă vreţi, n-aveţi decât să puneţi zăvoarele la camerele voastre". Sfârşiseră împărtăşind

---

1 Naturalist francez din secolul al XVII-lea.
2 Studiul plantelor după clasificarea propusă de Linné (după structura florilor, nu empiric cum se făcea mai înainte).
3 Botanist francez din secolul al XVIII-lea, care a combătut clasificarea plantelor propusă de Linné.

încrederea lui, sau, cel puțin, lăsând să se creadă că o împărtășesc. Numai doamna Magloire trecea din când în când prin clipe de spaimă. Cât despre episcop, ceea ce gândea el se poate explica, sau cel puțin se poate ghici, din aceste trei rânduri scrise pe marginea unei biblii: *„Iată deosebirea: ușa medicului nu trebuie să fie închisă niciodată; ușa preotului trebuie să stea totdeauna deschisă".* Pe o altă carte intitulată *Filozofia științei medicale,* scrisese altădată: *„Oare nu sunt și eu medic ca și dânșii? Am și eu bolnavii mei, mai întâi îi am pe ai lor, pe care ei îi numesc bolnavi, și-apoi îi am pe-ai mei, pe care eu îi numesc nenorociți."* Într-altă parte scrisese de asemenea: *„Nu-l întrebați cum îl cheamă pe cel ce vă cere adăpost. Mai cu seamă cel pe care numele său îl pune în încurcătură are nevoie de azil."*

Se întâmplă o dată ca un vrednic preot, nu mai știu dacă era preotul din Couloubroux sau cel din Pompierry, să-l întrebe într-o zi, pus pesemne la cale de doamna Magloire, dacă monseniorul era cu totul încredințat că nu face oarecum o imprudență lăsând zi și noapte ușa deschisă, la cheremul oricui ar vrea să intre, și dacă, în sfârșit, nu se teme că se va întâmpla vreo nenorocire într-o casă atât de puțin păzită. Episcopul îl bătu cu blândețe și seriozitate pe umăr și-i spuse: *„Nisi Dominus custodierit domum, in vanum vigilant qui custodiunt eam*[1]*"*. Pe urmă schimbă vorba.

Spunea adesea: „Există o vitejie a preotului, așa cum există o vitejie a colonelului de cavalerie. Numai că, adăugă el, a noastră trebuie să fie liniștită."

VII
Cravatte

Aici trebuie să povestim neapărat o întâmplare care ne arată de minune ce fel de om era domnul episcop din Digne.

După nimicirea bandei lui Gaspard Bes, care năpădise strâmtorile Ollioules, unul dintre ajutoarele lui, Cravatte, fugise în munți. Se ascunsese câtăva vreme cu tâlharii săi, resturi ale bandei lui Gaspard Bes, în districtul Nisei, pe urmă trecu în Piémont și apăru din nou pe neașteptate în Franța, la Barcelonette. Fu zărit mai întâi la Jauziers, apoi la Tuiles. Stătu ascuns în văgăunile de la Joug-de-l'Aigle, iar de-acolo cobora spre cătune și sate prin râpile Ubaye și Ubayette. Se încumetă chiar să ajungă până la Embrun, pătrunse într-o noapte în catedrală și jefui paraclisul.

---

1 Dacă Dumnezeu nu păzește casa, zadarnic veghează păzitorii (lat.).

Tâlhăriile lui înfricoşaseră ţinutul. Jandarmii porniră pe urmele lui, dar în zadar. Scăpa totdeauna. Uneori le ţinea piept cu îndârjire. Era un ticălos plin de îndrăzneală. În toiul spaimei generale, sosi şi episcopul. Îşi făcea vizita sa obişnuită. La Chastelar primarul îi ieşi în întâmpinare şi-l sfătui să facă cale-întoarsă. Cravatte aţinea drumul în munte până la Arche şi mai departe. Era lucru primejdios, chiar dacă aveai o escortă. Însemna să expui degeaba viaţa câtorva bieţi jandarmi.

– Tocmai de aceea mă voi duce fără escortă, spuse episcopul.

– Sunteţi hotărât să faceţi una ca asta, monseniore? exclamă primarul.

– Sunt atât de hotărât încât mă lipsesc cu desăvârşire de jandarmi şi plec peste un ceas.

– Plecaţi?

– Plec.

– Singur?

– Singur.

– Monseniore, să nu faceţi aşa ceva!

– E acolo, în munte, spuse episcopul, un sătuc micuţ, atâtica de mare, unde n-am mai fost de vreo trei ani. Am prieteni buni acolo. Păstori blajini şi cumsecade. Din treizeci de capre pe care le păzesc, una e a lor. Fac brâuri de lână foarte drăguţe, colorate în tot felul şi cântă cântece de munte din fluieraşe cu şase găuri. Au nevoie să li se vorbească din când în când despre Dumnezeu. Ce-ar spune ei despre un episcop căruia i-e frică? Ce-ar spune ei dacă nu m-aş duce?

– Dar tâlharii, monseniore? Dacă vă întâlniţi cu tâlharii?

– Ştii, spuse episcopul, mă gândesc şi la asta. Ai dreptate. S-ar putea să dau peste ei. Au desigur şi ei nevoie să li se vorbească despre bunul Dumnezeu.

– Dar, monseniore, sunt o bandă! O haită de lupi!

– Domnule primar, spuse episcopul, poate că Domnul m-a ales tocmai ca păstor al acestei turme. Cine cunoaşte căile Domnului?

– Monseniore, au să vă jefuiască.

– N-au ce să-mi ia.

– Au să vă omoare.

– Pe-un biet preot bătrân, care trece mormăindu-şi rugăciunile? Hm! De ce-ar face-o?

– O, Doamne! Dacă o să vă întâlniţi cu ei?

– Am să le cer pomană pentru săracii mei.

– Pentru numele lui Dumnezeu, monseniore, nu vă duceţi! Vă puneţi viaţa în primejdie.

– Domnule primar, spuse episcopul, asta-i tot? Eu nu sunt aici ca să-mi păzesc viaţa, ci ca să veghez asupra sufletelor altora.

Trebuiră să-l lase-n voia lui. Plecă întovărășit numai de un copil, care primi să-i slujească de călăuză. Îndărătnicia lui stârni vâlvă și spaimă în ținut.

Nu îngădui nici surorii lui, nici doamnei Magloire să-l însoțească. Trecu muntele călare pe un catâr, fără să întâlnească pe nimeni și ajunse teafăr la bunii săi prieteni, păstorii. Rămase acolo cincisprezece zile, predicând, dând sfânta împărtășanie, sfaturi și învățăminte. Când fu aproape de plecare, se hotărî să oficieze cu toată solemnitatea un *tedeum*. Stătu de vorbă cu preotul. Dar cum să-l oficieze? N-avea nici un fel de podoabă episcopală. Nu i se puteau pune la dispoziție decât un biet paraclis de țară și niște patrafire vechi de damasc ros, împodobite cu o imitație de galoane.

– Nu-i nimic, părinte! spuse episcopul. Să vestim totuși la predică tedeumul nostru. O scoatem noi la capăt.

Se trimise vorbă la bisericile din împrejurimi. Toate podoabele acestor umile parohii la un loc n-ar fi ajuns să înveșmânte cum se cuvine nici pe un diacon de catedrală.

Pe când se aflau în această încurcătură, o ladă mare fu adusă și așezată în prezbiteriu, pentru domnul episcop, de către doi călăreți necunoscuți, care se făcură numaidecât nevăzuți. Deschiseră lada; conținea o mantie din postav aurit, o mitră împodobită cu diamante, o cruce arhiepiscopală, o cârjă minunată, toate veșmintele pontificale furate cu o lună mai-nainte din odoarele de la Notre-Dame din Embrun. În ladă se afla și un bilet pe care erau scrise aceste cuvinte: *„Cravatte, monseniorului Bienvenu"*.

– Când vă spuneam c-o s-o scoatem noi la capăt! spuse episcopul. Apoi adăugă zâmbind: Celui care se mulțumește cu un stihar, Dumnezeu îi trimite o mantie de arhiereu.

– Monseniore, murmură preotul dând din cap cu un zâmbet, Dumnezeu sau diavolul!

Episcopul se uită țintă la preot și repetă autoritar:

– Dumnezeu!

Când se întoarse la Chastelar, pe tot parcursul drumului, lumea, curioasă, venea să-l privească. La prezbiteriul din Chastelar găsi pe domnișoara Baptistine și pe doamna Magloire, care-l așteptau. Se adresă surorii sale:

– Ei, am avut dreptate? Bietul preot s-a dus la bieții săi munteni cu mâinile goale și se întoarce cu ele pline. Plecasem numai cu credința mea în Dumnezeu și aduc odoarele unei catedrale. Seara, înainte de culcare, mai spuse: Să nu ne temem niciodată de hoți și de ucigași. Acestea sunt numai primejdiile din afară, primejdiile mărunte. Să ne temem de noi înșine. Prejudecățile – iată hoții; viciile – iată ucigașii!

Primejdiile mari sunt înlăuntrul nostru. Ceea ce ne amenință viața sau punga n-are nici o importanță. Să nu ne gândim decât la ceea ce ne amenință sufletul. Apoi, întorcându-se spre sora lui, spuse: Surioară, niciodată preotul nu trebuie să ia vreo măsură de prevedere împotriva aproapelui său. Tot ce face aproapele său e cu voia lui Dumnezeu. Să ne mărginim a ne ruga lui Dumnezeu atunci când ne închipuim că o primejdie e gata să se abată asupra noastră. Să ne rugăm, nu pentru noi, ci pentru ca fratele nostru să nu cadă în păcat din pricina noastră.

De altfel, întâmplările deosebite erau destul de rare în viața sa. Le povestim pe acelea pe care le cunoaștem. De obicei, însă, își petrecea viața făcând totdeauna aceleași lucruri, la aceleași ore. Fiecare lună a anului semăna la el cu fiecare ceas din zi.

Cât despre ceea ce se întâmplase cu „odoarele" catedralei din Embrun, ne-ar fi foarte greu să dăm vreo lămurire. Erau, de bună seamă, lucruri foarte frumoase, foarte ispititoare și foarte bune de furat în folosul săracilor. De altminteri, ele au și fost furate. Faptul fusese pe jumătate consumat; nu mai rămânea decât să dea alt rost furtului, îndrumându-l către săraci. Nu facem nici o afirmație în această privință. Numai că printre hârtiile episcopului s-a găsit o notă destul de nelămurită, care se referă poate la întâmplarea asta și care e concepută astfel: *„Rămâne de văzut dacă lucrurile trebuie să fie înapoiate la catedrală sau la spital".*

VIII
Filozofie la un pahar de vin

Senatorul despre care s-a vorbit mai sus era un om priceput, care făcuse carieră cu un soi de corectitudine indiferentă față de anumite împrejurări, care pot fi piedici, și pe care le numim conștiință, jurământ, dreptate, datorie; mersese drept la țintă, fără să se abată vreodată de pe drumul avansării și al intereselor sale. Era un fost procuror, răsfățat de succese, făcând fiilor, ginerilor, rudelor și chiar prietenilor toate serviciile mărunte de care era în stare, știind să ia din viață părțile bune, să se folosească de prilejuri și chilipiruri. Restul i se părea fără nici o importanță. Era spiritual și cultivat tocmai atât cât trebuia ca să se creadă un discipol al lui Epicur, nefiind poate decât un produs al lui Pigault-Lebrun. Râdea cu chef și drăgălășie de lucrurile mari și eterne și de „năzbâtiile bietului episcop". Râdea uneori cu autoritate binevoitoare, chiar în fața domnului Myriel, care-l asculta.

Cu prilejul nu știu cărei ceremonii semioficiale, contele X (senatorul de care vorbim) și domnul Myriel trebuiră să ia masa la prefect. La

sfârşitul mesei, oarecum bine dispus, dar păstrându-şi ţinuta demnă, senatorul spuse:

– Nu zău, domnule episcop, să stăm puţin de vorbă. E foarte greu pentru un senator şi pentru un episcop să se uite unul la altul fără a-şi face cu ochiul. Suntem doi auguri. Ţin să vă fac o mărturisire. Am şi eu filozofia mea.

– Şi cu drept cuvânt, răspunse episcopul. Cum filozofăm, aşa ne aşternem! Dormiţi într-un pat de purpură, domnule senator.

Senatorul urmă încurajat:

– Să fim oameni de treabă.

– Chiar şi niţel pişicheri! spuse episcopul.

– După părerea mea, spuse senatorul, marchizul d'Argens, Pyrrhon, Hobbes şi domnul Naigeon nu sunt nişte caraghioşi. Am în biblioteca mea pe toţi filozofii, în tomuri poleite.

– Ca şi dumneavoastră, domnule conte, îl întrerupse episcopul.

Senatorul continuă:

– Nu-l pot suferi pe Diderot; e un ideolog, un declamator şi un revoluţionar, care crede totuşi în Dumnezeu şi e mai bigot decât Voltaire. Voltaire şi-a bătut joc de Needham şi n-a avut dreptate; căci ţiparii lui Needham dovedesc că Dumnezeu e de prisos. O picătură de oţet într-o lingură de aluat ţine loc de *fiat lux*[1]. Închipuiţi-vă picătura mai mare şi lingura de asemenea, şi aveţi lumea. Omul e ţiparul. Atunci ce rost mai are tatăl din cer? Domnule episcop, ipoteza Iehova mă oboseşte. Nu-i bună decât să producă oameni slabi care sună a gol. Jos cu acest mare Tot, care mă sâcâie! Trăiască Nimicul, care mă lasă-n pace! Între dumneavoastră şi mine – ca să spun tot ce am pe inimă, şi ca să mă spovedesc pastorului meu aşa cum se cuvine – vă mărturisesc că bunul-simţ este de partea mea. N-aş putea spune că mă prăpădesc după mântuitorul vostru, care propovăduieşte la tot pasul renunţarea şi sacrificiul. Povaţă de avar dată calicilor. Renunţare? De ce, mă rog? Sacrificiu? Cu ce scop? N-am văzut nici un lup jertfindu-se pentru fericirea altui lup. Să nu ne depărtăm de natură. Ne aflăm pe culme; să avem o filozofie superioară. Ce folos că eşti sus, dacă eşti dus de nas de alţii? Să trăim bine! Viaţa e totul! Nu cred în ruptul capului că omul ar avea altă viaţă, aiurea – sus, jos, undeva. A! mi se vorbeşte de sacrificiu şi de renunţare; trebuie să iau seama la tot ceea ce fac, sunt silit să-mi bat capul pe tema binelui şi a răului, cu ce e drept şi cu ce e nedrept, cu ce e îngăduit şi cu ce nu-i îngăduit. De ce? Pentru că va trebui să răspund de faptele mele. Când? După moarte. Ce vis frumos! După moartea mea, prinde-mă dacă

---

1 Să se facă lumină! (lat.)

poți! Ia un pumn de cenușă cu o mână nevăzută. Să spunem adevărul, noi, cei inițiați și care cunoaștem și dedesubtul lucrurilor; nu există nici bine, nici rău; există numai vegetare. Să privim lucrurile în față. Să le cercetăm în toate amănuntele. La naiba! Să mergem în adâncul lor. Trebuie să știm să dibuim adevărul, să scormonim pământul și să-l descoperim. Atunci încercăm bucurii dintre cele mai rare. Atunci te simți tare și ești fericit. Eu sunt un om dintr-o bucată. Domnule episcop, nemurirea omului e o vorbă goală. O, încântătoare făgăduință! Vă încredeți în ea. Ce noroc pe Adam! Ești om și vei fi înger, vei avea aripi albastre. Spuneți, vă rog, nu-mi amintesc; nu-i oare Tertulian cel care spune că fericiții întru Domnul vor pluti de la un astru la altul? Bun! Vor fi lăcustele stelelor. Și pe urmă îl vor vedea pe Dumnezeu. Ha, ha, ha! Ce lucruri sarbede toate paradisurile astea! Dumnezeu e un mare moft. N-am să spun asta în *Monitor*, vezi bine, dar o pot șopti între prieteni. *Inter pocula*[1]. Să dai pământul în schimbul paradisului înseamnă să dai vrabia din mână pentru cioara de pe gard. Să te lași amăgit de infinit. Nu-s așa de prost. Eu sunt neant. Mă numesc domnul conte Neant, senator. Existam înainte de a mă naște? Nu. Am să mai exist după moarte? Nu. Ce sunt eu? Un pumn de țărână închegat într-un trup. Ce rost am pe pământ? Am de ales. Să sufăr ori să petrec. Unde mă va duce suferința? În neant. Dar voi fi suferit. Unde mă va duce desfătarea? În neant. Dar voi fi avut parte de bucurii. Am ales. Trebuie să mănânci ori să fii mâncat. Eu mănânc. E mai bine să fii dinte decât iarbă. Asta-i înțelepciunea mea. Și pe urmă, cum o da Dumnezeu, potrivit ei, groparul e gata, pe noi ăștia ne așteaptă Pantheonul, totul cade în groapa cea mare.

Sfârșitul *Finis*. Lichidare totală. De aici înainte nu mai e nimic. Moartea e moarte, ascultă-mă pe mine. Îmi vine să râd la gândul că s-ar putea găsi cineva să mă contrazică. Născociri de doici. Gogorițe pentru copii. Iehova pentru cei în toată firea. Nu, ziua noastră de mâine e noaptea. Dincolo de mormânt nu mai e decât neantul și iar neantul. Fie că ai fost Sardanapal[2], fie că ai fost Vincent de Paul[3], e același nimic. Iată adevărul. Deci, trăiți-vă viața, mai presus de toate! Folosiți-vă de eul vostru atâta vreme cât vă aparține! Nu, zău, cum vedeți, domnule episcop, eu am filozofia mea și folozofii mei. Nu mă las îmbrobodit cu nerozii. Fără-ndoială că le trebuie ceva și celor de jos, desculților, modeștilor, săracilor. Sunt îndopați cu legende, cu himere, cu suflet, cu nemurire, cu stele, cu paradis. Ei le înghit pe toate. Le întind pe pâinea lor us-

---

1 La un pahar de vin (lat.)
2 Rege al Asiriei (secolul al IX-lea î.e.n.), tipul monarhului desfrânat.
3 Călugăr din secolul al XVII-lea, renumit prin simplitatea moravurilor sale.

cată. Cine n-are nimic îl are pe Dumnezeu. E şi asta ceva. N-am nimic împotrivă, dar îl păstrez pentru mine pe domnul Naigeon. Bunul Dumnezeu e bun pentru popor.

Episcopul bătu din palme.

– Bine zis! exclamă el. Minunat lucru şi cu adevărat uimitor materialismul acesta. Nu-l are orişicine! O! când îl ai, nu mai poţi fi păcălit; nu te mai laşi exilat prosteşte, cum a făcut Caton[1], nici bătut cu pietre ca Ştefan[2], nici ars de viu ca Jeanne d'Arc. Cei care au izbutit să-şi însuşească acest materialism admirabil au satisfacţia de a se simţi fără nici o răspundere şi de a-şi închipui că pot înghiţi totul, fără nici o grijă: slujbe, sinecure, demnităţi, putere dobândită pe drept sau pe nedrept, compromisuri bănoase, trădări rentabile, delicioase capitulări de conştiinţă, şi că vor intra în mormânt cu digestia făcută. Ce bine-i aşa! Nu spun asta pentru dumneavoastră, domnule senator. Totuşi nu pot să nu vă felicit. Dumneavoastră, marii seniori, aveţi, precum spuneţi, o filozofie proprie, numai pentru dumneavoastră, aleasă, rafinată, la-ndemâna numai a celor bogaţi, gătită cu toate sosurile, dând gust şi mai bun tuturor desfătărilor vieţii. Filozofia asta e smulsă din adâncuri şi dezgropată de cercetători deosebiţi. Dar dumneavoastră sunteţi stăpâni mărinimoşi şi nu socotiţi că e rău ca filozofia poporului să fie credinţa în Dumnezeu, aşa cum tocana e curcanul cu ciuperci al săracului.

IX
Un frate descris de sora sa

Pentru a da o idee asupra vieţii din casa domnului episcop de Digne şi asupra felului în care cele două suflete cuvioase îşi legau faptele, gândurile şi chiar instinctele lor de femei lesne sperioase de obiceiurile şi de gândurile episcopului, fără ca el să fie măcar nevoit să deschidă gura spre a le exprima, n-avem decât să transcriem aici o scrisoare a domnişoarei Baptistine către doamna vicontesă de Boischevron, prietena ei din copilărie. Scrisoarea a fost găsită de noi.

Digne, 16 decembrie 18...

Dragă doamnă, nu trece o zi fără să vorbim de dumneavoastră. E obiceiul nostru, dar avem şi un motiv în plus. Închipuiţi-vă că, spălând şi ştergând tavanul şi pereţii, doamna Magloire a făcut unele descope-

---

1 Om politic din Roma antică, apărător al republicii împotriva lui Iuliu Cezar.
2 După legendă, cel dintâi discipol al lui Isus, ucis pentru credinţa lui.

riri: acum, cele două odăi ale noastre, tapetate cu hârtie veche, spoite cu var, ar face cinste chiar unui castel ca al dumneavoastră. Doamna Magloire a dat jos tot tapetul. Dedesubt era ceva. Salonul meu, unde nu există nici o mobilă, și de care ne folosim ca să întindem rufele la uscat, are o înălțime de cincisprezece picioare, o lățime de optsprezece, tavanul aurit după moda veche și cu grinzi ca la dumneavoastră. Era acoperit cu pânză, de pe vremea când aici fusese spital. În sfârșit, cu brâie de lemn, ca pe vremea bunicii. Dar să vedeți camera mea. Doamna Magloire a descoperit sub vreo zece rânduri de tapete niște picturi, care, fără să fie prea bune, pot fi păstrate. Una îl înfățișează pe Telemac făcut cavaler de către Minerva. Și din nou pe el, în grădinile... nu mai știu cum le spune; în sfârșit, acolo unde matroanele romane se duceau numai într-o singură noapte. Ce să vă mai spun? Bărbați romani și femei romane (aici e un cuvânt necitеț) și așa mai departe. Doamna Magloire le-a curățit, iar la vară o să dreagă unele stricăciuni mărunte, o să lustruiască totul din nou și camera mea va fi un adevărat muzeu.

A găsit, de asemeni, într-un colț al podului, două console de lemn de modă veche. Ni s-au cerut doisprezece franci pentru a le polei din nou, dar banii ăștia mai bine îi dăm săracilor, de altfel sunt tare urâte și mi-ar plăcea mai degrabă o masă rotundă de mahon.

Sunt foarte fericită. Fratele meu e atât de bun! Dă tot ce are săracilor și bolnavilor. Suntem foarte strâmtorați. Iarna aici e foarte aspră și trebuie să facem ceva pentru cei nevoiași. De bine, de rău, noi avem căldură și lumină. Astea-s marile noastre mulțumiri.

Fratele meu își are obiceiurile lui. Când vorbește despre asta, spune că așa trebuie să fie un episcop. Închipuiți-vă că ușa casei nu se încuie niciodată. Intră oricine poftește, de-a dreptul la fratele meu. Nu se teme de nimic, nici măcar noaptea. Asta-i vitejia lui, spune el.

Nu ne îngăduie să fim îngrijorate pentru el, nici mie, nici doamnei Magloire. Se expune tuturor primejdiilor și nu vrea nici măcar să arătăm că ne dăm seama de ele. Trebuie să știi să-l înțelegi.

Iese pe ploaie, umblă prin apă, pleacă la drum în toiul iernii. Nu se teme de întuneric, de drumurile deocheate, de întâlniri primejdioase.

Anul trecut s-a dus singur prin niște locuri bântuite de hoți. N-a vrut să ne ia cu dânsul. A lipsit cincisprezece zile; când s-a întors, nu i se întâmplase nimic; îl credeam mort și el era teafăr. Spunea: „Iată cum m-au jefuit". Și a deschis o ladă plină cu toate odoarele catedralei din Embrun, pe care hoții i le dăruiseră.

De data asta, la întoarcere, deoarece îi ieșisem în întâmpinare la vreo două leghe împreună cu alți prieteni, nu m-am putut opri să nu-l dojenesc puțin, având însă grijă să-i vorbesc numai când trăsura făcea zgomot, ca nu cumva să mai audă și altcineva.

La început îmi ziceam: nu există primejdie care să-l oprească; e grozav. Acuma, în sfârşit, m-am deprins. Îi fac semn doamnei Magloire să nu cumva să-i iasă din voie. Îşi pune viaţa în primejdie ori de câte ori vrea. Eu o iau cu mine pe doamna Magloire, intru în odaia mea, mă rog pentru el şi adorm. Sunt liniştită pentru că ştiu că dacă i s-ar întâmpla vreo nenorocire, asta ar însemna şi sfârşitul meu. M-aş înfăţişa înaintea Domnului o dată cu fratele şi cu episcopul meu. Doamnei Magloire i-a fost mult mai greu decât mie să se deprindă cu ceea ce numea ea imprudenţele lui. Acuma însă s-a obişnuit. Ne rugăm amândouă, ne e frică amândurora şi adormim împreună. Dacă diavolul ar intra în casă, nu ne-am sinchisi. La urma urmei, de ce ne-ar fi teamă în casa asta? Există totdeauna cineva lângă noi care e mai tare. Diavolul poate să treacă pe aici, dar bunul Dumnezeu este acela care sălăşluieşte cu noi.

Asta mi-e de ajuns. Fratele meu nu mai are nevoie să-mi spună nici un cuvânt. Îl înţeleg fără să vorbească şi ne lăsăm în grija Domnului.

Aşa se cuvine să ne purtăm cu oamenii superiori.

L-am întrebat pe fratele meu în privinţa lămuririlor pe care mi le cereţi despre familia de Faux. Ştiţi cum le ştie el pe toate, şi câte amintiri are, a rămas şi acum un regalist devotat. E vorba, în adevăr, de-o foarte veche familie normandă din regiunea Caën. Acum cinci sute de ani au existat un Raoul de Faux, un Jean de Faux şi un Thomas de Faux, care erau gentilomi, dintre care unul era senior de Rochefort. Ultimul a fost Guy-Etienne-Alexandre, colonel şi nu ştiu mai ce în cavaleria uşoară din Bretania. Fiica lui, Marie-Louise, s-a măritat cu Adrien-Charles de Gramont, pair al Franţei, colonel în regimentul de gardă şi locotenent general al armatei. Se scrie Faux, Fauq şi Faocq.

Dragă doamnă, rugaţi pe preacuvioasa dumneavoastră rudă, domnul cardinal, să ne pomenească în rugăciunile sale. Cât priveşte pe scumpa dumneavoastră Sylvanie, a făcut foarte bine că nu şi-a răpit din timpul atât de scurt pe care şi-l petrece lângă dumneavoastră pentru a-mi scrie. E sănătoasă, vă ascultă sfaturile şi se gândeşte cu drag la mine. E tot ce doresc. Mi-am amintit de ea prin dumneavoastră. Mă simt fericită. N-o duc prea rău cu sănătatea şi totuşi slăbesc mereu.

Cu bine. Nu mai am hârtie şi sunt nevoită să închei. Toate cele bune.

Baptistine.

P.S. Cumnata dumneavoastră se află tot aici, împreună cu cei tineri. Nepoţelul dumneavoastră e încântător. Ştiţi că împlineşte în curând cinci ani? Ieri a văzut un cal cu genunchere şi a întrebat: „Ce are la genunchi?" E atât de drăguţ, mititelul! Frăţiorul lui târăşte o mătură veche prin casă ca pe-o trăsură şi strigă: „Hi!..."

Precum se vede din această scrisoare, cele două femei ştiau să se supună felului de viaţă al episcopului, cu darul deosebit al femeii care-l

înțelege pe bărbat mai bine decât se poate înțelege el însuși. Cu înfățișarea sa blândă și nevinovată, care nu se dezmințea niciodată, episcopul de Digne săvârșea uneori fapte mari, îndrăznețe, uimitoare, fără să pară că-și dă seama. Femeile tremurau, dar îl lăsau în pace. Uneori doamna Magloire încerca o mustrare înainte, dar niciodată în timpul sau după săvârșirea faptei. Nu-l stinghereau niciodată, nici măcar cu un semn, într-o acțiune începută. În anumite clipe, fără să fie nevoie să le-o spună, când poate nici el însuși nu-și dădea seama, atât de desăvârșită era simplicitatea sa, simțeau în chip nelămurit că se purta ca un adevărat episcop. Atunci nu mai erau decât două umbre în casă. Îl slujeau cu cea mai mare supunere și, dacă pentru a-i fi pe plac trebuiau să dispară, dispăreau. Își dădeau seama, cu o admirabilă delicatețe de instinct, că anumite stăruințe pot stânjeni. De aceea, chiar când îl socoteau în primejdie, înțelegeau, dacă nu gândul, cel puțin firea lui și nu-l mai sâcâiau cu grija lor. Îl încredințau lui Dumnezeu.

De altminteri, Baptistine spunea, cum s-a văzut mai sus, că sfârșitul fratelui ei va fi și sfârșitul ei. Doamna Magloire nu spunea asta, dar o știa.

X
Episcopul în fața unei lumi necunoscute

La puțină vreme după data scrisorii citate în paginile de mai înainte, el săvârși – de-ar fi să dăm crezare spuselor orașului – o faptă mult mai primejdioasă decât plimbarea prin munții împânziți de bandiți.

Lângă Digne, la țară, trăia un om în singurătate. Omul acesta, s-o spunem fără înconjur, era un fost convențional[1]. Se numea G.

Mica populație din Digne vorbea despre convenționalul G. cu un fel de groază: „Un convențional! Vă dați seama ce-i asta?“ Ăștia existau pe vremea când lumea se tutuia și-și zicea: „Cetățene!“ Omul acesta era un fel de monstru. Nu votase chiar pentru moartea regelui, dar aproape. Era *quasi* [2] regicid. Fusese un ins cumplit. Cum se face că, după întoarcerea principilor legitimi, omul ăsta nu fusese dat pe mâna justiției? Nu i s-ar fi tăiat capul, dacă vreți; trebuie să fim miloși, fie; dar măcar exilul pe viață! O pildă, în sfârșit! etc., etc. De altfel, mai era și ateu, ca toți cei de teapa lui.

Flecăreli de gâște pe socoteala unui vultur. Era oare un vultur acest G.? Da, dacă ținem seama de înspăimântătoarea lui singurătate. De vre-

---

1 Membru al Convențiunii Naționale din timpul Revoluției franceze.
2 Ca și, aproape ca (lat.).

me ce nu votase pentru moartea regelui, nu fusese trecut pe lista celor exilați și putuse să rămână în Franța.

Locuia la trei sferturi de oră de oraș, departe de orice așezare omenească, departe de orice drum, în nu știu ce adâncitură pierdută într-o vâlcea sălbatică. Se spunea că avea acolo un petic de pământ, o vă-găună, o vizuină. Nici vecini, nici chiar trecători. De când se adăpostea în vâlceaua lui, poteca ce ducea într-acolo fusese năpădită de iarbă. Se vorbea despre locul acela ca despre casa călăului.

Totuși, episcopul se gândea și, din când în când, privea în zare spre locul în care un pâlc de arbori arăta unde e vâlceaua bătrânului convențional, și-și spunea: „Acolo se află un suflet stingher". Iar în sinea lui adăuga: „Trebuie să mă duc să-l văd". Dar trebuie să mărturisim că gândul acesta, firesc la prima vedere, i se părea, după o clipă de chibzuială, ciudat și imposibil, aproape respingător. Căci, de fapt, el împărtășea părerea generală și convenționalul îi inspira, fără să-și dea prea bine seama, acel sentiment care este un fel de hotar al urii și pe care-l exprimă atât de bine cuvântul „dezgust". Totuși, o oaie râioasă îl poate oare speria pe păstor? Nu. Dar ce oaie!

Bunul episcop era nedumerit. Uneori o pornea într-acolo, apoi se întorcea. Într-o zi, în sfârșit, se răspândi zvonul în oraș că un fel de ciobănaș, care-l slujea pe convenționalul G. în bârlogul său, venise să caute un doctor, că bătrânul nelegiuit trăgea să moară, că începuse să paralizeze și că nu avea să mai apuce ziua de mâine. „Slavă Domnului!" spuneau unii.

Episcopul își luă toiagul, își puse mantia, din pricina anteriului prea uzat, cum am mai spus, dar și din cauza vântului de seară care începea să sufle, și porni.

Soarele apunea, atingând aproape zarea, când episcopul ajunse la locul blestemat. Își dădu seama, cu oarecare emoție, că se află lângă vizuină. Sări un șanț, trecu printr-un gard de mărăcini, sări un pârleaz, intră într-o grădiniță părăginită, înaintă câțiva pași cu destulă îndrăzneală și deodată, în fundul paraginii, după niște mărăcinișuri înalte, zări văgăuna. Era un fel de cocioabă foarte joasă, sărăcăcioasă, micuță și curată, acoperită cu viță de vie.

În fața ușii, într-un scaun vechi cu roți – care e jilțul țăranului – ședea un om cu părul alb, care zâmbea la soare. Lângă bătrân stătea în picioare un băiețaș – ciobănașul.Tocmai îi întindea bătrânului o strachină cu lapte.

Pe când episcopul se uita la el, bătrânul glăsui:

– Mulțumesc, zise, nu mai am nevoie de nimic. Și zâmbetul lui se întoarse dinspre soare la copil.

Episcopul înaintă. La zgomotul pasului său, bătrânul întoarse capul și pe fața lui se întipări toată uimirea pe care o mai poți încerca după ce-ai trăit o viață întreagă.

– De când sunt aici, zise el, pentru întâia dată vine cineva le mine. Cine sunteți dumneavoastră, domnule?

Episcopul răspunse:

– Mă numesc Bienvenu Myriel.

– Bienvenu Myriel? Am mai auzit numele ăsta. Dumneavoastră vă spune poporul monseniorul Bienvenu?

– Mie.

Bătrânul spuse din nou, schițând un zâmbet:

– În cazul acesta, îmi sunteți episcop?

– Întrucâtva.

– Poftiți, domnule.

Convenționalul îi întinse episcopului mâna, dar episcopul nu i-o dădu, ci se mărgini să spună:

– Mă bucur să văd că m-au amăgit. Nu păreți deloc bolnav.

– Domnule, răspunse bătrânul, sunt pe cale să mă vindec. Tăcu o clipă, apoi spuse: Voi muri peste trei ceasuri. Pe urmă, adăugă: Sunt nițel doctor; știu când se apropie ceasul din urmă. Ieri mi-erau reci numai labele picioarelor; astăzi frigul mi-a ajuns la genunchi, acuma îl simt urcând până la brâu; când va ajunge la inimă, mă voi sfârși. Ce frumos e soarele, nu-i așa? Am cerut să fiu adus aici afară, ca să arunc o ultimă privire asupra lucrurilor. Puteți să-mi vorbiți; nu mă obosește deloc. Ați făcut bine venind să vedeți un om care trage să moară. E bine ca în asemenea clipe să nu fii singur. Cu toții avem manii; aș fi vrut să apuc răsăritul. Știu însă că nu mai am decât trei ceasuri. O să se înnopteze. La urma urmei, ce importanță are? Să sfârșești nu-i mare lucru. Nu-i nevoie neapărat să fie ziuă. Nu-i nimic. Voi muri sub cerul înstelat. Bătrânul se întoarse spre ciobănaș: Tu, du-te de te culcă! Ai stat de veghe astă noapte. Ești obosit.

Băiatul intră în colibă.

Bătrânul îl urmări cu privirea și adăugă, ca și cum ar fi vorbit singur:

– Pe când el o să doarmă, eu am să mor. Somnul lui poate fi bun vecin cu somnul meu.

Episcopul nu era atât de mișcat cum s-ar fi putut crede. I se părea că nu simte prezența lui Dumnezeu în felul acesta de a muri. La drept vorbind – pentru că micile contradicții ale sufletelor mari se cer deopotrivă scoase la iveală – el, care cu alt prilej râdea cu atâta poftă când i se spunea „înălțimea sa“, era oarecum jignit că nu i se spune „monseniore“ și era cât pe ce să spună și el „cetățene“. Avea o poftă de familiaritate ursuză, destul de obișnuită la medici și la preoți, dar cu care el nu era deprins. La urma urmei, omul acesta, convenționalul acesta, reprezentantul poporului, fusese pe vremuri atotputernic; pentru întâia dată, poate, în viața lui, episcopul se simți pornit să fie aspru.

Convenționalul îl privea totuși cu o cordialitate sfioasă, din care se putea desprinde toată umilința celui ce se află în pragul morții.

La rândul său, episcopul, deși de obicei se ferea să se lase mânat de curiozitate, care, după el, era vecină cu jignirea, nu se putea împiedica de a-l privi pe convențional cu o atenție care, nefiind izvorâtă din simpatie, i-ar fi fost poate luată în nume de rău de conștiința sa, dacă s-ar fi aflat în fața oricărui alt om. Un convențional, însă i se părea oarecum un om pus în afara legii, scos chiar și din legea milei.

Liniștit, cu capul sus, cu glas răsunător, G. era unul dintre acei octogenari puternici care stârnesc uimirea fiziologului. Revoluția a avut mulți oameni dintr-ăștia, pe măsura epocii. Ghiceai în acest bătrân un om încercat. Deși atât de aproape de moarte, își păstrase înfățișarea unui om sănătos. Avea în căutătura lui limpede, în vorba lui răspicată, în mișcarea vânjoasă a umerilor, ceva care alunga moartea. Azrael, îngerul mahomedan al morții, s-ar fi întors din drum, crezând c-a greșit ușa. G. părea că moare pentru că voia să moară. Era o agonie de bunăvoie. Numai picioarele îi erau țepene. Pe acolo îl încleștau umbrele. Picioarele îi erau moarte și reci, iar capul trăia cu toată puterea vieții și părea învăluit în lumină. G. semăna în această grea clipă cu regele acela din povestea orientală, jumătate carne, jumătate marmură.

Lângă el era o piatră. Episcopul se așeză. Îi vorbi fără înconjur.

– Vă felicit, spuse el pe un ton de dojană. N-ați votat totuși pentru moartea regelui.

Convenționalul păru că nu bagă de seamă subînțelesul amar al cuvântului „totuși". Răspunse. Zâmbetul îi pierise cu totul de pe față.

– Nu vă grăbiți să mă felicitați, domnule. Am votat pieirea tiranului.

Era un glas neînduplecat, față-n față cu un glas aspru.

– Ce vreți să spuneți? zise episcopul.

– Vreau să spun că există un tiran al omului: ignoranța. Am votat pieirea acestui tiran. Tiranul ăsta a născocit regalitatea, care e stăpânirea dobândită prin fals, pe când știința e autoritatea cucerită prin adevăr. Omul nu trebuie să fie guvernat decât de știință.

– Și de conștiință, adăugă episcopul.

– E același lucru. Conștiința e cantitatea de știință înnăscută pe care o avem în noi.

Monseniorul Bienvenu asculta, oarecum nedumerit, felul acesta de a vorbi, foarte nou pentru el.

Convenționalul urmă:

– Cât despre Ludovic al XVI-lea, am spus *nu*. Nu mă cred îndreptățit să ucid un om; dar mă simt dator să stârpesc răul. Am votat sfârșitul tiranului. Adică sfârșitul prostituției pentru femeie, sfârșitul sclaviei pentru bărbat, sfârșitul întunericului pentru copil. Votând pentru republică,

am votat pentru toate astea. Am votat pentru fraternitate, pentru unire, pentru lumină. Mi-am dat sprijinul la prăbuşirea prejudecăţilor şi a greşelilor. Năruirea greşelilor şi a prejudecăţilor aduce lumină. Noi am doborât lumea cea veche, iar lumea cea veche, hârdău plin de mizerii, revărsându-se asupra omenirii, s-a schimbat într-o urnă de fericire.

– Fericire îndoielnică, spuse episcopul.

– Aţi putea spune fericire tulburată; iar astăzi, după întoarcerea fatală a trecutului care se numeşte 1814, fericire apusă. Vai! N-am ştiut să mergem până la capăt, recunosc; am dărâmat vechiul regim în fapte, dar nu l-am putut desfiinţa cu totul în gândurile oamenilor. Nu-i de ajuns să înăbuşim abuzurile; trebuie să schimbăm moravurile. Moara nu mai este, dar vântul tot mai suflă.

– Aţi dărâmat. A dărâma poate fi de folos; dar nu mă încred într-o dărâmare pornită din mânie.

– Dreptul nu e străin de mânie, domnule episcop, iar mânia dreptului e un element de progres. Orice s-ar spune, Revoluţia franceză e cel mai mare pas înainte al omenirii. Imperfectă, poate, dar sublimă. A scos la iveală toate problemele sociale. A îmblânzit spiritele; a liniştit, a potolit, a luminat; a făcut să se reverse pe pământ valuri de civilizaţie. A fost bună. Revoluţia franceză e încoronarea omenirii.

Episcopul nu se putu opri de-a murmura:

– Da? '93!

Convenţionalul se îndreptă în scaun cu o solemnitate aproape lugubră şi, atât cât poate striga un muribund, strigă:

– Aha! '93! Aici e aici! Mă aşteptam la asta. Un nor s-a îngrămădit vreme de o mie cinci sute de ani. După cincisprezece veacuri s-a revărsat. Faceţi procesul trăsnetului.

Episcopul simţi, fără să-şi mărturisească poate, că fusese atins. Totuşi se stăpâni. Răspunse:

– Judecătorul vorbeşte în numele justiţiei; preotul vorbeşte în numele milei, care nu-i altceva decât o justiţie mai nobilă. Trăsnetul nu poate greşi. Şi adăugă, privindu-l ţintă pe Convenţional: Ludovic al XVII-lea?

Convenţionalul întinse mâna şi-l apucă pe episcop de braţ:

– Ludovic al XVII-lea! Poftim! După cine plângeţi! După un copil nevinovat? Atunci, fie! Plâng şi eu împreună cu dumneavoastră. După vlăstarul regal? Daţi-mi voie să mă gândesc. Pentru mine, fratele lui Cartouche[1], copil nevinovat, spânzurat de subsuori în Piaţa Greve, până ce şi-a dat sufletul, pentru singura crimă că a fost fratele lui Cartouche,

---

1 Celebru bandit parizian, tras pe roată în 1721.

nu e mai puțin vrednic de compătimire decât nepotul lui Ludovic al XV-lea, copil nevinovat, martirizat în turnul Templului pentru singura crimă de-a fi nepotul lui Ludovic al XV-lea.

– Domnule, spuse episcopul, nu-mi plac aceste apropieri de nume.

– Cartouche? Ludovic al XV-lea? Pentru care dintre ei protestați?

Urmă o clipă de tăcere. Episcopului începuse să-i pară rău că venise și totuși ceva de neînțeles îl făcea să se simtă ușor zdruncinat.

Convenționalul adăugă:

– O, părinte, nu vă place crudul adevăr. Lui Isus îi plăcea. Punea mâna pe bici și curăța templul. Biciul lui plin de fulgere știa să spună cele mai crunte adevăruri. Când striga: *Sinite parvulos*[1]... nu făcea nici o deosebire între copii. Nu s-ar fi sfiit să pună alături de moștenitorul lui Barabbas pe moștenitorul lui Irod. Domnule, nevinovăția e ea însăși propria-i cunună. Nevinovăția n-are nevoie să fie princiară. E tot atât de augustă în zdrențe, ca și împodobită cu crini.

– Așa e! spuse episcopul cu o voce înceată.

– Mai departe, urmă convenționalul G., ați pomenit de Ludovic al XVII-lea. Să ne înțelegem. Îi plângem pe toți nevinovații, pe toți martirii, pe toți copiii, pe cei de jos, ca și pe cei de sus? Sunt de aceeași părere. Dar atunci, v-am mai spus, trebuie să ne întoarcem înainte de '93, iar lacrimile noastre trebuie să înceapă să curgă înainte de Ludovic al XII-lea. Voi plânge pentru vlăstarele regale împreună cu dumneavoastră, cu condiția ca și dumneavoastră să plângeți cu mine vlăstarele poporului.

– Îi plâng pe toți, spuse episcopul.

– Deopotrivă! exclamă G. Și dacă balanța trebuie să încline, să fie de partea poporului. Prea a suferit mult.

Urmă iar o scurtă tăcere. De astă dată o rupse convenționalul. Se ridică într-un cot, își prinse obrazul între degete, așa cum facem fără să vrem atunci când punem întrebări sau când ne gândim, și se adresă episcopului cu o privire plină de toate puterile agoniei. Fu aproape ca o explozie:

– Da, domnule, prea mult a suferit poporul. Și-n definitiv, de asta ați venit aici, ca să mă descoaseți și să-mi vorbiți de Ludovic al XVII-lea? Eu nu vă cunosc. De când mă aflu prin părțile astea, am trăit singur în ograda asta, fără să ies vreodată pe-afară, fără să văd pe altcineva decât pe băiatul care mă îngrijește. Numele dumneavoastră, e drept, a ajuns cam nedeslușit până la mine și, trebuie să recunosc, într-o lumină prielnică; dar asta nu înseamnă nimic. Oamenii îndemânatici au atâtea mijloace de-a câștiga încrederea celor simpli! Dar, fiindcă veni vorba, n-am

---

1 Lăsați copiii... (lat.)

auzit huruitul trăsurii dumneavoastră; ați lăsat-o, desigur, dincolo de tufiș, la răspântie. Nu vă cunosc, vă spun. Mi-ați spus că sunteți episcopul, dar asta nu mă lămurește câtuși de puțin asupra dumneavoastră. Într-un cuvânt, vă repet întrebarea: cine sunteți? Un episcop, adică un prinț al bisericii, un personaj aurit, cu blazon, cu avere și cu venituri însemnate – episcopia din Digne are un venit fix de cincisprezece mii de franci și zece mii de franci din venituri întâmplătoare, în total douăzeci și cinci de mii de franci – cu bucătării și cu servitorime în livrea; sunteți unul dintre aceia care se hrănesc bine, care mănâncă vineri păsări, care se fudulesc în trăsuri de gală cu lachei în față și la spate, care stau în palate și merg numai pe sus, în numele Domnului care mergea cu picioarele goale. Sunteți un prelat; aveți venituri, palate, cai, valeți, masă îmbelșugată, toate desfătările vieții; le aveți pe toate astea ca și alții și, ca și alții, vă bucurați de ele; foarte bine; dar asta spune prea mult, sau nu spune nimic; pe mine nu mă luminează asupra valorii dumneavoastră reale și adevărate, asupra dumneavoastră care veniți probabil cu gândul de a-mi aduce mântuirea. Cu cine stau de vorbă? Cine sunteți?

Episcopul lăsă capul în jos și răspunse:

– *Vermis sum*[1]!

– Vierme cu trăsură! mormăi convenționalul.

Era rândul convenționalului să fie trufaș și al episcopului să se arate umil.

Episcopul spuse cu blândețe:

– Domnule, fie și-așa! Dar lămurește-mă: întrucât trăsura mea, care e la doi pași dincolo de copaci, întrucât masa mea îmbelșugată și păsările pe care le mănânc vineri, întrucât veniturile mele de douăzeci și cinci de mii de franci, întrucât palatul meu și lacheii pe care-i am dovedesc că mila nu-i o virtute, că iertarea nu-i o datorie și că '93 n-a fost cumplit?

Convenționalul își trecu mâna pe frunte ca pentru a alunga un nor.

– Înainte de a vă răspunde, zise el, vă rog să mă iertați. Am greșit, domnule. Vă aflați la mine, sunteți oaspetele meu. Trebuie să fiu politicos. Dumneavoastră discutați ideile mele; se cuvine să mă mărginesc a combate raționamentele dumneavoastră. Bogățiile și desfătările dumneavoastră sunt argumente pe care le am împotriva dumneavoastră în discuție, dar nu-i frumos să mă folosesc de ele. Vă făgăduiesc că n-am s-o mai fac.

– Vă mulțumesc, spuse episcopul.

G. continuă:

---

1 Sunt un vierme (lat.).

– Să ne întoarcem la lămurirea pe care mi-o cereţi. Unde am rămas? Ce spuneaţi? Că '93 a fost cumplit?

– Da, cumplit! zise episcopul. Ce credeţi despre Marat[1], care bătea din palme în faţa ghilotinei?

– Ce credeţi despre Bossuet[2] care binecuvânta persecuţiile religioase?

Răspunsul era aspru, dar mergea drept la ţintă, cu siguranţa unei săgeţi. Episcopul tresări; nu-i veni în minte nici o ripostă, dar se simţea jignit de felul cum fusese pomenit numele lui Bossuet. Chiar şi spiritele superioare au idolii lor şi uneori se simt parcă rănite de lipsa de respect a logicii.

Convenţionalul începuse să gâfâie; respiraţia agitată a agoniei, amestecată cu suflul din umbră, îi tăia glasul; privirea însă îi era cu desăvârşire lucidă. Continuă:

– Aş vrea să mai spun încă ceva. În afară de revoluţie – care, privită în întregul ei, este o uriaşă afirmaţie omenească – '93, vai! e o replică. Îl găsiţi cumplit, dar toată monarhia, domnule? Carrier[3] e un bandit; dar ce nume îi daţi lui Montrevel[4]? Fouquier-Tinville[5] e un ticălos, dar ce părere aveţi despre Lamoignon-Bâville[6]? Miallard[7] e groaznic, dar Salux Tavannes[8], mă rog? Moş Duchesne[9] e feroce, dar ce epitet îmi veţi găsi pentru moş Letellier[10]. Jourdan-Coupe-Tête[11] e un monstru, dar mai mic decât domnul marchiz de Louvois[12]. Domnule, domnule, o plâng pe Marie-Antoinette, arhiducesă şi regină, dar o plâng şi pe biata hughenotă care, în 1685, sub Ludovic cel Mare, domnule, pe când îşi alăpta copilul, a fost legată, goală până la brâu, de un stâlp, şi copilul ţinut la distanţă; sânul i se umplea de lapte şi inima de spaimă; micuţul, galben şi flămând, vedea sânul, trăgea să moară şi ţipa; iar călăul îi spunea femeii, care era şi mamă şi doică: „Leapădă-te!", punând-o să aleagă între moartea copilului şi moartea conştiinţei. Ce spuneţi de acest chin al lui Tantal[13] aplicat unei mame? Domnule, ţineţi minte lucrul acesta:

---

1 Unul din conducătorii Revoluţiei franceze, ziarist şi deputat în Convenţiunea Naţională.
2 Episcop francez din vremea lui Ludovic al XIV-lea.
3 Deputat în Convenţiunea Naţională.
4 Mareşal sub Ludovic al XIV-lea; a participat la persecuţiile împotriva protestanţilor.
5 Acuzator public al Tribunalului revoluţionar în 1792-1794.
6 Guvernator civil al Languedocului; a instituit teroarea împotriva comisarzilor.
7 Luptător în vremea revoluţiei burgheze din Franţa. A participat la luarea Bastiliei.
8 Guvernator al Burgundiei pe vremea războaielor religioase din Franţa (secolul al XVI-lea).
9 Poreclă a lui Jacques Hibert (după titlul ziarului său *Le Père Duchesne*), iacobin, unul dintre revoluţionarii cei mai consecvenţi.
10 Iezuit, confesor al lui Ludovic al XIV-lea, pe care l-a îndemnat la persecuţii religioase.
11 Revoluţionar din Provansa, renumit pentru severitatea cu care reprima comploturile regaliste.
12 Ministru de război al lui Ludovic al XIV-lea, cunoscut prin cruzimile sale.
13 Aluzie la o legendă mitologică, după care Tantal, rege al Lydiei, fusese condamnat de zei să sufere în infern de foame şi sete.

Revoluția franceză a avut rosturile ei. Înverşunarea ei va fi iertată de viitor. Urmarea ei e o lume mai bună. Loviturile ei cele mai grozave au adus o mângâiere neamului omenesc. E de ajuns. Mă opresc; prea am dreptate. De altfel, mă sfârşesc. Şi, fără să se mai uite la episcop, convenționalul îşi încheie gândul cu aceste câteva cuvinte liniştite: Da, brutalitățile progresului se numesc revoluții. Când li se pune capăt, recunoaştem că neamul omenesc a fost zgâlțâit, dar a înaintat.

Convenționalul nu-şi dădea seama că luase cu asalt, una după alta, toate întăriturile lăuntrice ale episcopului. Mai rămăsese totuşi una, şi de pe această ultimă poziție de rezistență a monseniorului Bienvenu porniră cuvintele în care se vădea din nou aproape toată asprimea de la început:

– Progresul trebuie să creadă în Dumnezeu. Binele nu poate avea slujitori nelegiuiți. Ateul e un rău cârmuitor de oameni.

Bătrânul reprezentant al poporului nu răspunse. Avu un fior. Se uită la cer şi o lacrimă se ivi încetişor în umbra genelor.

Când pleoapa fu plină, lacrima se prelinse pe obrazul pământiu şi el spuse, aproape bâiguind, încet, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, cu ochii pierduți în gol:

– O, tu, ideal, numai tu exişti!

Episcopul simți un fel de zguduire ce nu se poate descrie.

După o scurtă tăcere, bătrânul ridică un deget spre cer şi spuse:

– Infinitul există. E-acolo. Dacă infinitul n-ar avea eul său, eul ar fi hotarul său; n-ar mai fi infinit: cu alte cuvinte, n-ar mai exista. El însă există. Deci are eul său. Acest eu al infinitului e Dumnezeu.

Muribundul rostise aceste ultime cuvinte cu glas tare şi cu înfiorarea extazului, ca şi cum ar fi văzut pe cineva. După ce vorbi, ochii i se închiseră. Sforțarea îl sleise. Se vedea că trăise într-o clipă cele câteva ceasuri pe care le mai avea de trăit. Ceea ce spusese îl apropiase de moarte. Clipa supremă sosea.

Episcopul înțelese; trebuia să se grăbească; venise ca preot; de la răceala cea mai mare trecu treptat la emoția cea mai adâncă; se uită la ochii închişi, luă mâna bătrână, zbârcită şi înghețată, şi se plecă asupra muribundului.

– Ceasul acesta e ceasul Domnului. Nu credeți c-ar fi păcat să ne fi întâlnit în zadar?

Convenționalul deschise din nou ochii. Pe fața lui se întipărise o expresie gravă şi întunecată.

– Domnule episcop, spuse el, cu o încetineală care se datora poate mai degrabă mândriei sufleteşti decât slăbirii puterilor, mi-am petrecut viața în meditație, studiu şi contemplare. Aveam şaizeci de ani când țara m-a chemat şi mi-a cerut să mă ocup de treburile publice. M-am supus. Se petreceau abuzuri; le-am combătut. Existau tiranii; le-am nimicit.

Existau drepturi şi principii; le-am proclamat şi propovăduit. Teritoriul era cotropit; l-am apărat. Franța era amenințată; i-am dat pieptul meu drept scut. N-am fost bogat; sunt sărac. Am fost unul dintre conducătorii statului; pivnițele Tezaurului erau atât de pline, încât a fost nevoie să se proptească zidurile, gata să se năruiască sub povara aurului şi argintului; eu luam masa cu un franc şi zece centime în strada l'Arbre Sec. I-am ajutat pe oropsiți, i-am alinat pe suferinzi. Am sfâşiat pânza altarului, e drept, dar am făcut-o pentru a pansa rănile patriei. Am susținut întotdeauna mersul înainte al omenirii spre lumină şi m-am împotrivit adesea progresului necruțător. Când s-a ivit prilejul, mi-am sprijinit adversarii, pe voi. Era la Peteghem, în Flandra, acolo unde regii merovingieni îşi aveau palatele de vară, o mânăstire a urbaniştilor, mânăstirea Sainte-Claire din Beaulieu; am salvat-o în 1793. Mi-am făcut datoria după puterile mele şi am făcut tot binele pe care l-am putut face. După aceea am fost izgonit, hărțuit, urmărit, persecutat, ponegrit, batjocorit, huiduit, blestemat, proscris. De ani de zile, cu părul albit, simt că oamenii se cred îndreptățiți să mă disprețuiască; pentru mulțimea neştiutoare am înfățişarea unui blestemat şi, fără să duşmănesc pe nimeni, primesc singurătatea urii. Acum am optzeci şi şase de ani; mor. Ce vreți de la mine?

– Binecuvântarea! spuse episcopul.

Şi îngenunche.

Când episcopul ridică privirea, fața convenționalului se înseninase. Îşi dăduse sfârşitul.

Episcopul se întoarse acasă, copleşit de nu se ştie ce gânduri. Petrecu toată noaptea în rugăciuni. A doua zi, câțiva curioşi încercară să-i vorbească despre convenționalul G.; el se mărgini să le arate cerul. De-atunci dragostea şi mila lui față de nevoiaşi şi de suferinzi spori. Orice aluzie la „bătrânul scelerat G." îl făcea să cadă într-o tulburare neobişnuită. Nimeni n-ar fi putut spune că trecerea acestui spirit prin fața spiritului său şi răsfrângerea acestei mari conştiințe într-a sa nu-l ajutaseră întrucâtva să se apropie de desăvârşire. Fireşte, această „vizită duhovnicească" fu un bun prilej de clevetiri pentru diferitele tabere din localitate. „Trebuia oare să se ducă un episcop la căpătâiul unui astfel de muribund? De bună seamă, nu putea fi vorba de o convertire. Toți revoluționarii sunt nişte eretici. Atunci de ce s-a dus? Ce-a căutat acolo? S-a dus numai din curiozitate, împins de diavol."

Într-o zi, o văduvă de neam, din soiul obraznic care se credea spiritual, i se adresă cu o vorbă de duh:

– Monseniore, lumea se întreabă când veți purta şi înălțimea-voastră boneta roşie.

– O! o! iată o culoare buclucaşă, răspunse episcopul. Din fericire, cei care o disprețuiesc la bonetă o venerează la pălărie!...

XI
O rezervă

Am risca foarte mult să ne înşelăm dacă am deduce de-aici că monseniorul Bienvenu era un „episcop filozof" sau un „preot patriot". Întâlnirea, sau ceea ce s-ar putea numi apropierea lui de convenţionalul G., îi lăsase un fel de uimire care-l făcuse şi mai blajin. Atâta tot.

Deşi monseniorul Bienvenu n-a fost câtuşi de puţin om politic, e poate locul să arătăm aici, foarte pe scurt, atitudinea lui faţă de evenimentele de pe atunci, presupunând că monseniorul Bienvenu se va fi gândit vreodată să aibă vreo atitudine. Să ne întoarcem, deci, cu câţiva ani în urmă. Puţin după înălţarea domnului Myriel la rangul de episcop, împăratul îl făcuse baron al imperiului, împreună cu mai mulţi alţi episcopi. Arestarea papei s-a petrecut, cum se ştie, în noaptea de 5 spre 6 iulie 1809; cu prilejul acesta, domnul Myriel a fost chemat de Napoleon la sinodul episcopilor din Franţa şi din Italia, care fusese convocat la Paris. Sinodul s-a ţinut la Notre-Dame şi s-a întrunit pentru întâia dată la 15 iunie 1811 sub preşedinţia domnului cardinal Fesch. Domnul Myriel făcea parte dintre cei nouăzeci şi cinci de episcopi care răspunseseră iniţiativei. Dar n-a luat parte decât la o singură şedinţă şi la trei sau patru conferinţe restrânse. Episcop al unei eparhii de munte, trăind în mijlocul naturii, în simplitate rustică şi lipsuri, părea să aducă, printre aceste eminente personaje, idei care schimbau temperatura adunării. Se întoarse în grabă la Digne. Fu descusut asupra acestei întoarceri pripite şi el răspunse:

– Îi stinghheream. Le aduceam aerul de afară. Le făceam impresia unei uşi deschise.

Altă dată spuse:

– Ce vreţi? Monseniorii ăştia sunt prinţi. Eu nu-s decât un biet episcop de ţară.

Adevărul e că displăcuse. Printre alte ciudăţenii, într-o seară, pe când se găsea la unul dintre colegii săi cei mai de vază, merse până acolo încât spuse:

– Frumoase pendule! Frumoase covoare! Frumoase livrele! Grozav trebuie să stingherească. O! eu n-aş vrea să am tot prisosul ăsta care să-mi strige mereu în urechi: „Sunt oameni care mor de foame! Sunt oameni care îngheaţă de frig! Sunt săraci! Sunt atâţia săraci!"...

În treacăt fie zis, ura împotriva luxului nu-i o ură întemeiată. Ura aceasta ar trebui să cuprindă şi ura împotriva artelor. Totuşi, pentru oamenii bisericii, în afară de cheltuieli de reprezentare şi de ceremonii, luxul e o greşeală. Pare că dovedeşte deprinderi nu tocmai caritabile. Un preot n-are rost să fie bogat. Preotul trebuie să fie cât mai aproape de

săraci. Ar putea pleca urechea neîncetat, zi și noapte, la toate amărăciunile, la toate nenorocirile, la toate mizeriile, dacă n-ar cunoaște prin el însuși, cât de cât, sfânta mizerie, ca praful stârnit de muncă? Ne-am putea închipui un om lângă jeratic căruia să nu-i fie cald? Ne-am putea închipui un muncitor care lucrează fără-ncetare la un cuptor și care să n-aibă nici un fir de păr ars, nici o unghie înnegrită, nici un strop de sudoare, nici o urmă de fum pe față? Cea dintâi dovadă a milei la un preot, și mai ales la un episcop, e sărăcia.

Iată, fără îndoială, ce gândea domnul episcop din Digne.

N-ar trebui să se creadă, de altfel, că împărtășea, în anumite chestiuni delicate, ceea ce noi numim „ideile secolului". Nu se prea amesteca în certurile teologice ale zilei și trecea sub tăcere chestiunile care compromit biserica și statul; dar dacă cineva și-ar fi dat osteneala, ar fi descoperit că era mai mult ultramontan decât galican[1]. Întrucât facem un portret și nu vrem să ascundem nimic, suntem nevoiți să adăugăm că a rămas nepăsător la prăbușirea lui Napoleon. Începând din 1813, a aderat la toate manifestările ostile sau le-a aplaudat. A refuzat să-l vadă la întoarcerea sa din insula Elba și s-a ferit să ordone în eparhia sa rugăciuni publice pentru împărat în timpul celor o sută de zile.

În afară de sora sa, domnișoara Baptistine, mai avea doi frați: unul general, celălalt prefect. Le scria destul de des amândurora. Păstră oarecare răceală față de primul câtăva vreme, deoarece, pe când comanda în Provence, pe vremea debarcării de la Cannes, generalul se pusese în fruntea a o mie două sute de oameni și pornise pe urmele împăratului, în așa fel încât să-l facă scăpat. Corespondența lui rămăsese mai caldă față de celălalt frate, fostul prefect, un om cinstit și demn, care trăia retras la Paris, în strada Cassette.

Monseniorul Bienvenu avusese deci și el cândva spirit de partid, ceasul lui de amărăciune, zbuciumul lui. Umbra pasiunilor trecătoare se abătu și asupra acestui suflet mare și blând, preocupat de problemele eternității. Firește, un om ca el nu trebuia să aibă păreri politice. Să nu fim înțeleși greșit; nu confundăm așa-zisele „păreri politice" cu marea aspirație spre progres, cu sublimul crez patriotic, democratic, omenesc, care, în zilele noastre, trebuie să alcătuiască fondul oricărei minți generoase. Fără să intrăm în adâncul unor lucruri care nu au decât o legătură indirectă cu subiectul cărții de față, vom spune doar atât: ar fi fost frumos ca monseniorul Bienvenu să nu fi fost regalist și ca privirea lui să nu se fi abătut nici o singură clipă de la

---

1 *Ultramontan,* catolic partizan al subordonării bisericii din Franța autorității papei chiar în chestiunile laice, administrative; *galicanii* sunt partizanii independenței administrative a bisericii catolice din Franța.

contemplarea senină, care, pe deasupra tuturor frământărilor omenești, vede strălucind cele trei lumini neprihănite: Adevărul, Dreptatea, Mila.

Recunoscând totuşi că Dumnezeu nu-l făcuse pe monseniorul Bienvenu pentru vreo funcție politică, am fi înțeles şi admirat protestul în numele dreptului şi al libertății, opoziția mândră, rezistența primejdioasă şi dreaptă față de atotputernicul Napoleon. Dar ceea ce ne place față de cei ce se înalță ne place mai puțin față de cei ce cad. Ne place lupta atâta vreme cât există primejdie; şi, în orice caz, numai luptătorii din prima clipă au dreptul să fie răzbunătorii din urmă. Cel ce n-a fost acuzator îndărătnic în epoca prosperității trebuie să tacă în fața prăbuşirii. Denunțătorul succesului e singurul judecător firesc al căderii. În ceea ce ne priveşte, atunci când providența intră în joc şi loveşte, o lăsăm să-şi vadă de treabă. Anul 1812 începe să ne descurajeze. În 1813, rupând cu laşitate tăcerea, acel corp legislativ taciturn, încurajat de un şir de catastrofe, ne-a stârnit indignarea şi ar fi fost o greşeală să aplaudăm; în 1814, în fața mareşalilor trădători, în fața senatului care trecea de la o ticăloşie la alta, insultând după ce divinizase, în fața idolatriei care da înapoi scuipându-şi idolul, era o datorie să întorci capul; în 1815, când marile dezastre pluteau în aer, când Franța simțea fiorul catastrofei apropiate, când se întrezări un Waterloo deschis sub paşii lui Napoleon – dureroasa aclamație adresată de armată şi de popor unui osândit al soartei n-avea nimic ridicol şi, făcând toate rezervele asupra despotului, o inimă ca a episcopului din Digne n-ar fi trebuit să nesocotească ceea ce era măreț şi mişcător în îmbrățişarea fierbinte, pe marginea prăpastiei, dintre o mare națiune şi un om mare.

Dar în afară de asta, a fost, în orice împrejurare, drept, sincer, cumsecade, inteligent, simplu şi demn, binefăcător şi binevoitor, ceea ce este tot o binefacere. Era un preot, un înțelept, un om întreg. Trebuie să recunoaştem că, şi în atitudinea politică pe care i-am reproşat-o şi pe care suntem porniți s-o judecăm cu asprime, el a fost îngăduitor şi uşor de înduplecat, poate chiar mai mult decât noi înşine.

Portarul primăriei fusese pus acolo de împărat. Era un fost subofițer din vechea gardă, combatant de la Austerlitz, bonapartist convins. Îi scăpau din când în când bietului om cuvinte nechibzuite, pe care legea de atunci le socotea „expresii sedițioase". De când profilul imperial dispăruse de pe Ordinul Legiunii de onoare, nu se mai îmbrăca „în uniformă", cum spunea el, ca să nu fie silit să-şi pună decorația. Scosese el singur cu pietate efigia imperială de pe crucea dată de Napoleon; rămăsese pe ea o gaură pe care n-a încercat s-o astupe niciodată. „Mai bine mor, spunea el, decât să port pe piept cele trei broaşte[1]". Îşi bătea joc în

---

1 Cele trei flori de crin, emblemă a Burbonilor.

gura mare de Ludovic al XVIII-lea. „Un bătrân gutos cu ghetre englezeşti, spunea el. Ducă-se în Prusia cu barba lui de capră!“ Era fericit că putea uni într-o singură imprecaţie cele două lucruri ce-i erau mai nesuferite: Prusia şi Anglia. Făcu atâtea pozne, încât îşi pierdu postul. Se pomeni zvârlit pe drumuri fără pâine, cu nevastă şi copii. Episcopul îl chemă la el, îl mustră cu blândeţe şi-l numi uşier la catedrală. În eparhie domnul Myriel era adevărat păstor, prietenul tuturor.

După nouă ani, monseniorul Bienvenu se bucura în oraşul Digne, mulţumită faptelor sale bune şi blândeţii sale, de o veneraţie caldă, filială. Purtarea lui chiar faţă de Napoleon a fost înţeleasă şi iertată în chip tacit de către popor, care-şi adora împăratul, dar care-şi iubea şi episcopul.

XII
Singurătatea monseniorului Bienvenu

Pe lângă un episcop se află mai întotdeauna un pâlc de preoţi mărunţi, ca un stol de tineri ofiţeri în jurul unui general. Sunt cei pe care fermecătorul sfânt Francisc din Sales îi numeşte undeva „pui de preoţi”. Orice carieră are aspiranţii săi, care fac alai celor ajunşi. Nu există putere care să nu aibă anturajul ei; nu există avere care să nu aibă curtenii ei. Cei ce vor să-şi facă un viitor roiesc în jurul prezentului strălucitor. Orice metropolă are statul său major. Orice episcop cu oarecare influenţă are pe lângă el o echipă de heruvimi seminarişti, care fac strajă şi păstrează ordinea în palatul episcopal şi care stau de gardă în jurul zâmbetului monseniorului. A fi pe placul unui episcop înseamnă pentru un subdiacon a fi cu piciorul în scară. Trebuie să-ţi croieşti drum. Apostolatul nu dispreţuieşte canonicatul.

Aşa cum în alte domenii există oameni cu vază, în biserică există ranguri mari. Aceştia sunt episcopii cu trecere, bogaţi, cu venituri mari, dibaci, acceptaţi de lume, ştiind desigur să se roage, dar ştiind să şi ceară, silind fără mustrări de conştiinţă o întreagă eparhie să facă anticameră, trăsură de unire între sacristie şi diplomaţie, mai mult prelaţi decât episcopi. Fericiţi cei ce le câştigă încrederea! Bucurându-se de credit, ei fac să curgă în jurul lor – asupra celor prevenitori şi a celor favorizaţi şi peste întreg acest tineret care ştie să placă – parohiile grase, veniturile canonice arhidiaconatele, duhovniciile şi funcţiile la catedrale, în aşteptarea demnităţilor episcopale. Înaintând ei înşişi, înlesnesc ascensiunea sateliţilor lor; e un întreg sistem solar în mişcare. Strălucirea lor se răsfrânge şi asupra suitei. Belşugul lor se fărâmiţează în culise sub formă de mici şi mănoase promoţii. Cu cât e mai mare eparhia patronului, cu atât e mai grasă parohia favoritului. Şi, pe urmă, Roma e aproape. Un

episcop care se pricepe să ajungă arhiepiscop știe ce are de făcut ca să ajungă cardinal, te introduce în conclav, intri în sinodul curții papale, primești mantia episcopală, iată-te auditor, camerier al papei, monsenior, și de la înălțime la eminență nu mai e decât un pas, iar între eminență și sanctitate nu mai e decât deșertăciunea unui vot. Orice tichie poate visa să se schimbe în tiară. Preotul e singurul om din zilele noastre care poate ajunge în chip firesc rege; și ce rege! Rege suprem! De aceea, ce pepinieră de aspirații e un seminar! Câți copii sfioși de cor, câți preoți tineri nu poartă scris pe frunte semnul norocului. Ambiția se numește pe sine vocație; cine știe? poate cu bună credință, înșelându-se singură, cu toată cucernicia.

Modest, sărac, deosebit, monseniorul Bienvenu nu era socotit printre pontifi. Se vedea asta din lipsa desăvârșită a tinerilor preoți din jurul lui. Se știa că la Paris „n-a avut nici o trecere". Nici un viitor deosebit nu părea să-l aștepte pe bătrânul singuratic. Nici un mugure al ambiției nu se încumeta să înflorească în umbra sa. Canonicii și marii săi vicari erau niște bătrâni cumsecade, oameni din popor, ca și el, zăvorâți, ca și el, în această eparhie fără perspective de cardinalat și care semănau cu episcopul lor, cu singura deosebire că ei erau sfârșiți, iar el era desăvârșit. Era atât de vădită imposibilitatea de a face carieră pe lângă monseniorul Bienvenu, încât, abia ieșiți din seminar, tinerii hirotonisiți de el luau recomandații de la arhiepiscopii din Aix sau din Auch și plecau în grabă într-acolo. Căci, în definitiv, repetăm, ne place să fim săltați. Un sfânt care trăiește într-o abnegație fără măsură înseamnă o vecinătate primejdioasă; ar putea să transmită prin molipsire o sărăcie fără leac, înțepenirea articulațiilor necesare înaintării – într-un cuvânt, mai multă renunțare decât e de dorit; și oamenii se feresc de virtutea asta râioasă. Așa se explică izolarea monseniorului Bienvenu. Trăim într-o societate întunecată. A reuși, iată învățătura care se prelinge picătură cu picătură din corupția atotstăpânitoare.

În treacăt fie zis, succesul e ceva destul de respingător. Falsa lui asemănare cu meritul îi înșală pe oameni. Pentru mulțime izbânda este aproape totuna cu superioritatea. Succesul se confundă cu talentul, caută să înșele istoria. Singuri Iuvenal și Tacit mai mârâie. În vremea noastră, o filozofie aproape oficială a intrat slugă la el, poartă livreaua succesului și face slujba de anticameră. Să reușești, asta-i învățătura! Prosperitatea presupune capacitate. A câștiga la loterie, iată iscusința. Cine triumfă e venerat. Naște-te într-o zodie bună și nu-ți mai trebuie nimic. Ai noroc, ai totul; ești fericit, lumea te crede mare. În afară de cinci sau șase mari excepții, care fac strălucirea unui secol, admirația contemporanilor nu e altceva decât miopie. Poleiala e aur! Poți să fii primul venit, nu-i nimic, dacă parvii. Omul de rând e un bătrân Narcis care se adoră pe sine și

care aplaudă vulgaritatea. Însuşirile alese, graţie cărora poţi fi Moise, Eschyl, Dante, Michelangelo sau Napoleon, sunt atribuite de către mulţime, dintr-o dată şi prin aclamaţii, oricui îşi atinge ţinta într-un domeniu oarecare. Fie că un notar ajunge deputat, că un fals Corneille a scris *Tiridate*, că un eunuc ajunge să stăpânească un harem, că un Prudhomme[1] militar câştigă din întâmplare bătălia hotărâtoare a unei epoci, că un farmacist a născocit nişte tălpi de carton pentru armata din Sambre-et-Meuse şi-şi asigură, cu acest carton vândut drept piele, un venit de patru sute de mii de franci, fie că un negustor de mărunţişuri îmbrăţişează camăta şi-o face să fete şapte-opt milioane, al căror părinte e el şi-a căror mamă e ea, fie că un predicator ajunge episcop prin fonfăiala lui, că un administrator de casă mare e atât de bogat, la plecarea din serviciu, încât ajunge ministru de finanţe – oamenii numesc asta geniu, tot aşa cum numesc frumuseţe figura lui Mousquenton[2] şi maiestate gâtul vânjos al lui Claudiu[3]. Ei confundă constelaţiile de pe bolta cerului cu stelele pe care le imprimă labele raţelor în nămolul mlaştinii.

XIII
Ce credea

Din punctul de vedere al ortodoxiei, nu va fi nevoie să-l cercetăm pe domnul episcop din Digne. În faţa unui astfel de suflet, nu putem simţi decât respect. Conştiinţa celui drept trebuie crezută pe cuvânt. De altfel, ţinând seama de anumite naturi, admitem posibilitatea dezvoltării tuturor frumuseţilor virtuţii omeneşti într-o credinţă diferită de a noastră.

Ce credea el despre cutare dogmă sau despre cutare mister? Tainele sufletului omenesc nu le cunoaşte decât mormântul, unde sufletele intră goale. Suntem însă încredinţaţi că niciodată dificultăţile credinţei nu erau rezolvate de el prin ipocrizie. Diamantul nu poate putrezi. Credea din toată puterea sufletului său. „*Credo in Patrem!*“ exclamă el adesea, găsind de altminteri în faptele bune toată mulţumirea de care are nevoie conştiinţa şi care-ţi spune în şoaptă: „Faci voia Domnului!“

Ceea ce ne credem datori să notăm este că, în afară de – ca să zicem aşa – şi dincolo de credinţa sa, episcopul dovedea un surplus de iubire. Din pricina lui, *guia multum amavit*[4], era socotit vulnerabil de către

---

1 Erou al cărţii lui Henry Monnier, *Memoriile lui Joseph Prudhomme* – tipul burghezului mărginit şi mulţumit de sine.
2 Clovn din timpul restauraţiei, celebru prin urâţenia lui.
3 Împărat roman.
4 Pentru că a iubit mult (lat.).

„oamenii serioşi", de către „persoanele grave", de către „oamenii cu judecată"; locuţiuni alese ale tristei noastre lumi, în care egoismul primeşte cuvântul de ordine de la pedantism. Ce era acest surplus de iubire? Era o bunăvoinţă senină revărsată asupra oamenilor şi care, cum am mai spus, ajungea uneori până la lucruri. Nu ştia ce e dispreţul. Era îngăduitor cu făpturile Domnului. Orice om, chiar şi cel mai bun, are într-însul o asprime de care nu-şi dă seama şi pe care o păstrează faţă de animale. Episcopul din Digne nu cunoştea asprimea aceasta, proprie totuşi multor preoţi. Nu mergea până la mila brahmanului, dar părea că meditase asupra acestor cuvinte ale ecleziastului: „Ştim noi oare unde se duc sufletele animalelor?" Aspectele urâte, deformările instinctului nu-l tulburau şi nu-l indignau. Îl mişcau, îl înduioşau aproape. Îngândurat, părea că se străduieşte să afle, dincolo de viaţa aparentă, cauza, explicaţia, scuza. Părea, uneori, că-i cere lui Dumnezeu uşurări de pedeapsă. Examina fără mânie, cu ochiul lingvistului care descifrează un pergament, cantitatea de haos care mai dăinuieşte în natură. Starea aceasta de spirit îl făcea uneori să spună lucruri stranii. Într-o dimineaţă se afla în grădină: credea că e singur, dar sora lui îl urma fără ca el s-o fi văzut: deodată, se opri şi privi ceva pe jos; era un păianjen mare, negru, păros, îngrozitor. Sora lui îl auzi spunând:

– Biata vietate! Nu-i vina ei!...

De ce n-am aminti aceste copilării aproape divine ale bunătăţii? Copilării, fie! Dar astfel de copilării sublime au avut şi sfântul Francisc din Assisi şi Marc Aureliu. Într-o zi, şi-a scrântit un picior pentru că n-a vrut să strivească o furnică. Aşa trăia acest om drept. Uneori adormea în grădină şi atunci nimeni nu era mai vrednic de respect.

Monseniorul Bienvenu fusese cândva – dacă ar fi să dăm crezare celor ce se povesteau despre tinereţea şi chiar despre maturitatea lui – un om pasionat şi poate violent. Nespusa-i bunătate nu era atât un instinct natural, cât mai cu seamă rezultatul unei convingeri nestrămutate, filtrată în inima sa de-a lungul vieţii şi asimilată treptat, gând cu gând; căci, într-un caracter, ca şi într-o stâncă, se găsesc găuri pe care le fac picăturile de apă care cad mereu în acelaşi loc. Urmele acestea nu se pot şterge; astfel de formaţiuni nu se pot sfărâma.

În 1815 – parcă am mai spus-o – împlinea şaptezeci şi cinci de ani, dar nu părea să aibă mai mult de şaizeci. Nu era înalt; era plinuţ şi, ca să slăbească, făcea bucuros lungi plimbări pe jos; avea mersul sigur şi spinarea foarte puţin adusă, amănunt din care n-aveam de gând să tragem nici o concluzie. Grigore al XVI-lea, la optzeci de ani, se ţinea drept şi zâmbea, ceea ce nu-l împiedica să fie un episcop rău. Monseniorul Bienvenu avea ceea ce poporul numeşte „un cap frumos", dar atât de simpatic încât uitai că e frumos.

Când vorbea cu acea voioşie copilărească – unul din darurile lui despre care am mai pomenit – te simţeai la largul tău lângă el; părea că din toată făptura lui ţâşneşte bucurie. Obrazul lui rumen şi proaspăt, toţi dinţii lui albi, pe care şi-i păstrase şi pe care şi-i arăta când râdea, îi dădeau acea înfăţişare senină şi plăcută, care te face să spui despre cineva: „E un om de treabă!“, iar despre un bătrân: „E un unchiaş cumsecade!“ Ne amintim că impresia asta o făcuse şi asupra lui Napoleon. Când îl vedeai pentru întâia dată, nu părea într-adevăr decât un om cumsecade. Dar dacă stăteai câteva ceasuri aproape de el, şi dacă-l surprindeai cât de puţin căzând pe gânduri, unchiaşul cumsecade se transfigura încet-încet, luând nu ştiu ce înfăţişare impunătoare. Fruntea lui lată şi serioasă, măreaţă, datorită părului său alb, devenea şi mai măreaţă când medita. Bunătatea lui îi dădea maiestate, fără ca bunătatea să înceteze a străluci. Încercai ceva din emoţia pe care ţi-ar da-o vederea unui înger surâzător, care-şi desface încet aripile, fără a conteni să zâmbească. Respectul, un respect ce nu se poate exprima în cuvinte, te copleşea treptat şi-ţi ajungea la inimă; simţeai atunci că ai în faţa ta una din acele făpturi puternice, încercate şi îngăduitoare, a căror minte e atât de superioară, încât nu poate fi decât plină de blândeţe.

După cum s-a văzut, rugăciunea, oficierea slujbelor religioase, milostenia, mângâierea celor năpăstuiţi, cultivarea unui petic de pământ, iubirea aproapelui, cumpătarea, ospitalitatea, renunţarea, încrederea, studiul, munca îi umpleau fiecare zi din viaţă. Îi umpleau – iată cuvântul potrivit – căci, fără îndoială, fiecare zi a episcopului era toată plină de gânduri bune, de vorbe bune, de fapte bune. Totuşi, ea nu era întreagă, dacă vremea rece sau ploioasă îl împiedica, seara – când cele două femei plecau la culcare – să petreacă un ceas sau două în grădină, înainte de a se culca şi el. Părea că e un fel de ritual al lui, să se pregătească de culcare meditând în faţa marelui spectacol al cerului înstelat. Uneori, dacă cele două bătrâne nu dormeau, îl auzeau la ore destul de târzii din noapte plimbându-se încet pe alei. Stătea acolo, singur, numai cu el însuşi, recules, liniştit, plin de cuvioşie, comparându-şi seninătatea inimii cu seninătatea văzduhului, emoţionat în întuneric de măreţia vizibilă a constelaţiilor şi de măreţia invizibilă a lui Dumnezeu, deschizându-şi sufletul gândurilor care vin din necunoscut. În clipele acelea, dăruindu-şi inima la ora când florile nopţii îţi dăruiesc parfumul, aprins ca o făclie în mijlocul nopţii înstelate, lăsându-se dus de extaz în centrul strălucirii universale a creaţiei, n-ar fi putut nici el însuşi să spună ce se petrecea în sufletul său; simţea ceva care-şi lua zborul dintr-însul şi ceva care cobora în el, misterios schimb al abisurilor sufletului cu abisurile nemărginirii!...

Se gândea la măreţia şi la prezenţa lui Dumnezeu; la veşnicia viitoare, straniu mister; şi la veşnicia trecută, mister şi mai straniu; la toate

infiniturile care se desfăşurau sub ochii săi în toate direcţiile; şi, fără să caute să înţeleagă neînţelesul, privea. Nu-l cerceta pe Dumnezeu; se lăsa uluit de el. Urmărea aceste minunate ciocniri dintre atomi, care dau formă materiei, dezvăluie energiile, creează individualităţile în unitate, propoziţiile în întindere, ceea ce nu se poate număra în infinit şi, prin lumină, face să se nască frumuseţea.

Aceste ciocniri se ivesc şi dispar fără încetare. Ele sunt viaţa şi moartea.

Se aşeza pe o bancă de lemn, rezemată de o boltă de viţă părăginită, şi se uita la stele printre siluetele plăpânde şi pipernicite ale pomilor săi roditori. Sfertul acela de pogon, sădit atât de sărăcăcios, atât de plin de dărăpănături şi de şoproane, îi era drag şi-i era de ajuns.

Ce-i mai trebuia acestui bătrân, care-şi petrecea puţinele clipe de răgaz, ce i le lăsa viaţa, între grădinărit ziua şi contemplare noaptea? Colţul ăsta îngrădit, având cerul drept tavan, nu-i era oare de ajuns ca să-l poată slăvi pe Domnul, rând pe rând, în operele lui cele mai încântătoare, ca şi în operele lui cele mai sublime? Nu era asta totul – ce-ar fi putut să mai dorească? O grădiniţă ca să se plimbe şi nemărginirea ca să viseze. Jos – ceea ce se poate semăna şi culege; sus – ceea ce se poate studia şi contempla; un mănunchi de flori pe pământ şi toate stelele de pe cer.

XIV
Ce gândea

Un ultim cuvânt.

Deoarece amănunte de acest fel ar putea, mai ales în momentul de faţă, să dea episcopului din Digne – ca să ne servim de o expresie la modă – o anumită fizionomie „panteistă", lăsând să se creadă, fie spre defăimarea, fie spre lauda sa, că avea una din acele filozofii personale caracteristice secolului nostru, care încolţesc uneori în spiritele singuratice, se ridică şi cresc într-însele, gata să înlocuiască religiile – ţinem să arătăm că nimeni dintre cei care l-au cunoscut pe monseniorul Bienvenu nu s-ar fi socotit îndreptăţit să creadă aşa ceva. Lumina acestui om era propria sa inimă. de acolo îi venea înţelepciunea.

Nici un sistem; numai şi numai fapte. Speculaţiile încâlcite dau ameţeală; nu există nici o dovadă că se avânta cu mintea în apocalipsuri. Apostolul poate fi cutezător, dar episcopul trebuie să fie sfios. El nu s-ar fi încumetat probabil să cerceteze prea mult anumite probleme, rezervate oarecum marilor spirite temerare. La porţile tainelor veghează o spaimă sfântă; deschizăturile lor întunecoase stau căscate, dar ceva îţi spune, ţie, trecător prin viaţă, că nu trebuie să intri. Vai celui ce pătrunde acolo! În adâncimile cele mai grozave ale abstracţiei şi ale speculaţiei

pure, geniile situate, ca să spunem aşa, mai presus de dogme, îi propun lui Dumnezeu ideile lor. Rugăciunea lor deschide cu îndrăzneală discuţia. Închinarea lor pune întrebări. Aceasta e religia directă, plină de îngrijorare şi de răspundere pentru cel ce-i încearcă povârnişurile.

Meditaţia omenească nu are margini. Ea îşi analizează şi-şi adânceşte propria-i orbire, pe răspunderea ei. S-ar putea chiar spune că, printr-un fel de reacţie strălucită, ea uluieşte natura; lumea misterioasă care ne înconjoară dă înapoi ceea ce primeşte şi probabil că cei ce contemplă sunt la rândul lor contemplaţi. Orice-ar fi, există pe lume oameni – dar care sunt ei oameni? – care văd desluşit, în fundul zării visurilor, înălţimile absolutului şi care au viziunea cumplită a piscului fără sfârşit. Monseniorul Bienvenu nu era câtuşi de puţin dintre aceştia; monseniorul Bienvenu nu era un geniu. El s-ar fi temut de aceste culmi, de pe care unii, chiar foarte mari, ca Swedenborg[1] şi Pascal[2], au alunecat în demenţă. Fără îndoială, asemenea visuri grozave îşi au folosul lor moral, şi pe căile acestea spinoase ne apropiem de perfecţiunea ideală. Episcopul lua drumul cel mai scurt: *Evanghelia.*

Nu încerca să facă din patrafirul său mantia lui Ilie; nu proiecta lumina viitorului peste rostogolirea furtunoasă a evenimentelor; nu încerca să facă din licărirea lucrurilor flacără; n-avea nimic de profet, n-avea nimic de mag. Sufletul acesta umil iubea; atâta tot.

Poate că ridica rugăciunea până la năzuinţi supraomeneşti; dar niciodată nu te rogi şi nu iubeşti prea mult; şi dacă rugăciunea care depăşeşte textele ar fi o erezie, atunci sfânta Tereza şi sfântul Ieronim ar fi eretici.

Se pleca asupra celui ce geme şi asupra celui ce-şi dă duhul. Universul îi apărea ca un uriaş trup bolnav; descoperea pretutindeni febra, iscodea peste tot suferinţa şi, fără a căuta să dezlege enigma, se străduia să oblojească rana. Temuta privelişte a creaţiunii făcea să se nască în el duioşia; nu căuta decât să găsească pentru el însuşi, şi să insufle şi altora, cel mai bun mijloc de-a compătimi şi de-a alina. Pentru acest preot bun şi ales, tot ce există alcătuia un motiv permanent de tristeţe care se cerea mângâiată.

Sunt oameni care lucrează la descoperirea aurului; el lucra la descoperirea milei. Mina lui era mizeria universală.

Durerea de pretutindeni era pentru el prilej de veşnică bunătate. „Iubiţi-vă unii pe alţii!“ Socotea că asta-i totul; nu dorea nimic mai mult; aceasta era toată doctrina lui.

---

1 Filozof mistic suedez din secolul al XVIII-lea.
2 Filozof, matematician şi fizician francez din secolul al XVII-lea.

Într-o zi, omul acela care se credea „filozof", senatorul despre care am mai vorbit, îi spuse epicopului:

– Dar uitați-vă în jurul dumneavoastră: toți se războiesc între ei; cel mai tare este cel mai deștept. Preceptul dumneavoastră: „Iubiți-vă unii pe alții!" e o prostie.

– Ei bine, răspunse monseniorul Bienvenu fără gust de sfadă, dacă e o prostie, sufletul trebuie să se închidă într-însa ca perla într-o scoică.

El se închidea deci și trăia într-însa, găsindu-și astfel mulțumirea deplină, lăsând deoparte marile probleme care atrag și care înspăimântă, perspectivele de nepătruns ale abstracțiunii, adâncurile metafizicii, toate abisurile care, laolaltă, îl duc pe apostol spre Domnul, pe necredincios spre neant; destinul, binele și răul, războiul omului împotriva semenului său, conștiința omenească, gândirea amorțită a animalelor, transformarea prin moarte, recapitularea vieților intrate în mormânt, altoirea de neînțeles a unor iubiri succesive pe același eu, esența, substanța, Nilul și Ensul[1], sufletul, natura, libertatea, necesitatea, probleme amețitoare, nedumeriri sinistre în care se zbat arhanghelii uriași ai minții omenești, prăpăstii grozave, pe care Lucrețiu[2], Manu[3], sfântul Pavel și Dante le contemplă cu acei ochi scăpărători care, privind țintă infinitul, fac parcă să răsară stelele.

Monseniorul Bienvenu nu era decât un om care privea din afară lucrurile misterioase, fără să le cerceteze îndeaproape, fără să le tulbure, fără să-și neliniștească mintea cu ele, păstrând în suflet respectul adânc al necunoscutului.

---

1 Mic afluent al Dunării, în Austria.
2 Poet latin din secolul I î.e.n.
3 Personaj legendar căruia i se atribuie *Legea lui Manu*, expunere a religiei brahmane din India.

CARTEA A DOUA
CĂDEREA ÎN PĂCAT

I
După o zi de drum

În primele zile ale lunii octombrie 1815, cam cu un ceas înainte de apusul soarelui, un drumeț intră în orășelul Digne. Puținii locuitori care se aflau în acea clipă la ferestre sau în pragul caselor se uitau la acest călător cu un fel de îngrijorare. Greu să întâlnești un trecător cu o înfățișare mai păcătoasă. Era un bărbat de statură mijlocie, îndesat și voinic, în puterea vârstei. Să tot fi avut vreo patruzeci și șase sau patruzeci și opt de ani. O șapcă cu cozorocul de piele pleoștit îi ascundea în parte fața arsă de soare și leoarcă de sudoare. Prin cămașa de pânză neînălbită, groasă, prinsă la gât cu o mică ancoră de argint, i se vedea pieptul păros; avea o cravată răsucită ca o frânghie, pantaloni albaștri de doc, roși, jerpeliți, cu un genunchi peticit și cu altul găurit, o bluză veche, cenușie, zdrențuită, cârpită la unul din coate cu o bucată de postav verde prinsă cu sfoară; în spate purta o raniță plină, închisă bine, nou-nouță; în mână, un ciomag lung, noduros; în picioarele fără ciorapi avea ghete țintuite; capul tuns și barbă mare. Năduşeala, arşița, mersul pe jos, praful adăugau ceva respingător acestei arătări.

Deși ras în cap, părul, care începuse să-i crească, era zbârlit și părea că n-a mai fost tuns în ultimul timp.

Nu-l cunoștea nimeni. Nu era, desigur, decât un trecător. De unde venea? Dinspre miazăzi. Ori, poate, de pe țărmurile mării. Căci își făcea intrarea în Digne pe același drum pe care, cu șapte luni mai-nainte, trecuse și împăratul Napoleon mergând de la Cannes spre Paris. Omul mersese, desigur, toată ziua. Părea foarte obosit. Niște femei din târgul cel vechi, care se află în partea de jos a orașului, îl văzură oprindu-se sub copacii din bulevardul Gassendi și bând apă la fântâna din capătul promenadei. Trebuie să-i fi fost tare sete, căci niște copii, care se luaseră după el, îl văzură oprindu-se din nou, la două sute de pași mai departe, ca să bea apă și de la fântâna din piața târgului.

Ajuns la colțul străzii Poichevert, coti la stânga și se îndreptă spre primărie. Intră acolo și ieși după un sfert de ceas. Un jandarm ședea lângă poartă, pe banca de piatră pe care se urcase la 4 martie generalul

Drouot ca să citească mulţimii înspăimântate proclamaţia din golful Juan[1]. Omul îşi scoase şapca şi-l salută cu umilinţă pe jandarm.

Fără să-i răspundă la salut, jandarmul se uită cu atenţie la el, îl urmări câtva timp cu privirea, pe urmă intră în localul primăriei.

Pe atunci se afla la Digne un han frumos, cu firma *La crucea lui Colbas*. Hanul acesta era ţinut de un oarecare Jacquin Labarre, om bine văzut în oraş, pentru că se înrudea cu un alt Labarre, care ţinea la Grenoble hanul *La trei delfini* şi care slujise în corpul călăuzelor. Când a debarcat împăratul, s-a vorbit mult prin partea locului despre hanul *La trei delfini*. Se spunea că generalul Bertrand, travestit în căruţaş, venise de multe ori acolo, în luna ianuarie, împărţind decoraţii soldaţilor şi napoleoni cu nemiluita burghezilor. Adevărul e că, intrând în Grenoble, împăratul refuzase să locuiască în palatul prefecturii şi, mulţumindu-i primarului, îi spusese: „Mă duc la un om de treabă pe care-l cunosc!" Şi se dusese *La trei delfini*. Gloria aceasta a lui Labarre de *La trei delfini* se răsfrângea, la douăzeci şi cinci de leghe depărtare, asupra lui Labarre de *La crucea lui Colbas*. Se spunea despre el în oraş: „E văr cu cel din Grenoble".

Omul se îndreptă spre hanul acesta, care era cel mai bun din regiune. Intră în bucătăria care dădea de-a dreptul spre drum. Toate cuptoarele erau aprinse; un foc mare pâlpâia vesel în sobă. Hangiul, care era în acelaşi timp şi bucătar, trecea foarte preocupat de la vatră la tingiri, pregătind o masă minunată unor căruţaşi care se auzeau râzând şi vorbind zgomotos într-o odaie alăturată. Cine a călătorit ştie că nimeni nu mănâncă mai bine decât căruţaşii.

O marmotă grasă, nişte potârnichi albe şi nişte cocoşi sălbatici se învârteau într-o frigare lungă în faţa focului; pe plită fierbeau doi crapi mari din lacul Sauzet şi un păstrăv din lacul Alloz.

Hangiul, auzind că se deschide uşa şi că intră un nou-venit, spuse, fără să-şi ia ochii de la cuptor:

– Ce doreşte domnul?

– Să mănânc şi să mă culc! rosti omul.

– Nimic mai uşor! răspunse hangiul. În clipa aceea întoarse capul, măsură dintr-o aruncătură de ochi toată înfăţişarea călătorului, şi adăugă: Cu plată!...

Omul scoase o pungă mare de piele din buzunarul bluzei şi răspunse:

– Am bani.

---

1 Golf pe coasta mediteraneană a Franţei, unde a debarcat Napoleon la 1 martie 1815, când s-a înapoiat din insula Elba.

– Atunci vă stăm la dispoziție! spuse hangiul.

Omul își băgă punga în buzunar, își scoase ranița și o puse jos, lângă ușă, rămase cu ciomagul în mână și se așeză pe un scăunel lângă foc. Digne e situat în munți. Serile de octombrie sunt friguroase acolo.

Între timp, tot umblând de colo până colo, hangiul trăgea cu coada ochiului la călător.

– Îmi dați să mănânc? întrebă omul.

– Numaidecât, spuse hangiul.

Pe când nou-venitul se încălzea, întors cu spatele, vrednicul hangiu Jacquin Labarre scoase din buzunar un creion, apoi rupse un colț dintr-un ziar vechi care se afla pe o mescioară, lângă fereastră. Scrise vreo două rânduri pe marginea albă, îndoi peticul de hârtie, fără să-l lipească, și-l dădu unui băiat, care părea că-i servește totodată ca ajutor la bucătărie și ca argat. Hangiul îi șopti ceva la ureche băiatului, care porni în goană spre primărie.

Călătorul nu văzuse nimic din toate astea.

Întrebă din nou:

– Îmi dați odată să mănânc?

– Numaidecât, zise hangiul.

Copilul se întoarse. Aducea hârtia înapoi. Hangiul o desfăcu grăbit, ca unul care așteaptă un răspuns. Păru că citește cu atenție, apoi clătină din cap și rămase o clipă pe gânduri. În sfârșit, se întoarse spre călătorul care părea cufundat într-o meditație nu prea senină.

– Domnule, spuse el, nu vă pot găzdui.

Omul se ridică pe jumătate.

– Cum, vă e teamă că n-am să plătesc? Vreți să plătesc înainte? V-am spus doar că am bani.

– Nu-i vorba de asta.

– Atunci?

– Dumneata ai bani...

– Da, spuse omul.

– Dar eu, spuse hangiul, n-am nici o odaie.

Omul răspunse liniștit:

– Lăsați-mă în grajd.

– Nu pot.

– De ce?

– De-abia au loc caii.

– Atunci, spuse iar omul, o să mă aciuez într-un colț al podului. O mână de paie mi-e de ajuns. O să vorbim după-masă.

– Nu-ți pot da masa.

Cuvintele acestea, spuse pe un ton măsurat, dar hotărât, i se părură foarte grave călătorului. Se ridică.

– Ei, asta-i bună! Dar eu mor de foame. Umblu de azi-dimineață. Am făcut douăsprezece leghe. Plătesc. Vreau să mănânc.

– Nu am nimic! răspunse hangiul.

Omul izbucni în râs și se întoarse spre vatră și spre cuptoare.

– Nimic? Dar astea ce-s?

– Sunt comandate.

– De cine?

– De domnii căruțași.

– Câți sunt?

– Doisprezece.

– E de mâncare aici pentru douăzeci.

– Au comandat și-au plătit totul dinainte.

Omul se așeză din nou și spuse fără a ridica vocea:

– Sunt la han, mi-e foame și rămân.

Hangiul se plecă atunci la urechea lui și-i spuse pe un ton care-l făcu să tresară:

– Pleacă!

Călătorul stătea încovoiat în clipa aceea și împingea, cu vârful ghintuit al bâtei sale, niște cărbuni aprinși în foc. Se întoarse repede și, când deschise gura să răspundă, hangiul îl privi drept în ochi și adăugă tot în șoaptă:

– Ascultă, să lăsăm vorba. Vrei să-ți spun pe nume? Te cheamă Jean Valjean. Vrei să-ți spun acum cine ești? Când te-am văzut intrând, am bănuit ceva. Am întrebat la primărie și iată ce mi s-a răspuns. Știi să citești? Spunând acestea, îi întinse străinului, despăturită, hârtia care făcuse drumul de la han la primărie și de la primărie la han. Omul aruncă o privire. Hangiul adăugă după o scurtă tăcere: Am obiceiul să fiu politicos cu toată lumea. Pleacă!

Omul lăsă capul în jos, își ridică ranița de pe podea și plecă. Apucă pe strada principală. Mergea înainte, la întâmplare, lipindu-se de case, ca un om umilit și trist. Nu întoarse capul deloc. Dacă s-ar fi uitat înapoi, l-ar fi văzut pe hangiul de *La crucea lui Colbas* în pragul ușii, înconjurat de toți călătorii care trăseseră la han și de toți trecătorii de pe stradă, vorbind cu aprindere și arătându-l cu degetul. Din privirile bănuitoare și speriate ale grupului și-ar fi dat seama că, în curând, sosirea lui va fi evenimentul de seamă al întregului oraș.

Nu văzu nimic din toate astea. Oamenii copleșiți nu se uită înapoi. Ei știu prea bine că piaza rea îi urmărește.

Merse astfel câtăva vreme fără să se oprească, trecând la întâmplare pe străzi pe care nu le cunoștea, uitând de oboseală, cum se întâmplă totdeauna când ești amărât. Deodată, simți că leșină de foame. Începuse să se întunece. Se uită de jur împrejur, ca să vadă dacă nu descoperă

vreun adăpost. Hanul cel frumos era închis pentru el; căuta vreo cârciumă oricât de modestă, o cocioabă oricât de săracă.

Tocmai se aprindea o lumină la capătul străzii; o creangă de pin, atârnată de un stâlp de fier, se contura pe cerul senin al asfinţitului. Porni într-acolo.

Era într-adevăr o cârciumă. Cârciuma din strada Chaffaut.

Călătorul se opri o clipă şi se uită prin geam în sala scundă a cârciumii, luminată de-o lampă mică, aşezată pe masă, şi de focul mare din vatră. Câţiva inşi stăteau acolo şi beau. Cârciumarul se încălzea. Flacăra făcea să sfârâie un ceaun de fier atârnat de cârlig. Cârciuma, care era şi un fel de han, avea două uşi. Una dădea spre stradă, cealaltă într-o curticică plină de gunoi.

Călătorul nu se încumetă să intre prin uşa din stradă. Se strecură în curte, se opri din nou, pe urmă apasă sfios pe clanţă şi împinse uşa.

– Cine-i acolo? zise stăpânul.

– Cineva care ar dori să mănânce şi să doarmă.

– Bun. Aici puteţi mânca şi puteţi dormi.

Călătorul intră. Toţi cei care beau întoarseră capul. Lampa îl lumina dintr-o parte, focul dintr-alta. Îl cercetară câtva timp cu privirea, pe când îşi scotea raniţa.

Cârciumarul îi spuse:

– Uite focul. Mâncarea fierbe în ceaun. Vino să te încălzeşti, prietene.

Se aşeză lângă vatră. Îşi întinse la foc picioarele amorţite de oboseală. Din ceaun se răspândea un miros plăcut. Pe faţa sa, sub şapca pleoştită, nu se putea desluşi decât o uşoară licărire de mulţumire, amestecată cu înfăţişarea vrednică de milă pe care-o dă deprinderea de a suferi. Avea, de altminteri, un profil hotărât, energic şi trist. Fizionomia asta era ciudată: părea la început umilă, apoi părea severă. Ochiul lucea sub sprâncene ca un foc sub mărăcini.

Unul dintre oamenii care se aflau la masă era un negustor de peşte, care, înainte de a intra în cârciuma din strada Chaffaut, se dusese să-şi lase calul în grajdul Labarre. Întâmplarea făcuse ca în aceeaşi dimineaţă să-l întâlnească pe străinul acesta cu mutră suspectă mergând spre Bras d'Asse şi... (am uitat cum îi spune; mi se pare Escoublon). Când se întâlnise cu el, omul, care părea foarte obosit, l-a rugat să-l ia pe şa, dar negustorul îi răspunse iuţind pasul. Cu o jumătate de ceas mai-nainte, negustorul acesta se afla în grupul care se strânsese în jurul lui Jacquin Labarre şi le povestise chiar el celor de *La crucea lui Colbas* întâlnirea neplăcută din cursul dimineţii. De la locul său făcu un semn pe furiş cârciumarului. Acesta veni spre el. Schimbară câteva cuvinte în şoaptă. Omul căzu iarăşi pe gânduri.

Cârciumarul se înapoie la vatră, puse brusc mâna pe umărul omului şi-i spuse:

– Trebuie să pleci de-aici.
Străinul se întoarse şi spuse cu blândeţe:
– A! ştiţi?
– Da.
– M-au alungat de la hanul celălalt.
– Şi te gonim şi de-aici.
– Unde vreţi să mă duc?
– Într-altă parte.
Omul îşi luă bâta şi traista şi plecă. Pe când ieşea, câţiva copii, care-l urmăriseră de *La crucea lui Colbas* şi care păreau că-l aşteaptă, aruncară cu pietre după el. Se întoarse mânios şi-i ameninţă cu bâta. Copiii se risipiră ca un stol de păsări.
Trecu prin faţa închisorii. La poartă atârna un lanţ de fier prins de un clopot. Sună. Se deschise o ferestruică.
– Domnule temnicer, spuse el, scoţându-şi respectuos şapca, aţi vrea să-mi deschideţi şi să mă adăpostiţi în noaptea asta?
Un glas răspunse:
– Aici e închisoare, nu e han. Fă ceva ca să fii arestat şi ţi se va deschide.
Ferestruica se închise.
Apucă pe o străduţă cu multe grădini. Unele nu erau împrejmuite decât cu garduri vii, care înveseleau strada. Printre aceste grădini şi zăplazuri zări o căsuţă cu un singur cat, a cărui fereastră era luminată. Se uită pe fereastră, cum făcuse şi la cârciumă. Văzu o odaie mare, spoită cu var, în care se afla un pat acoperit cu pânză înflorată; într-un colţ, un leagăn; câteva scaune de lemn şi o puşcă cu două ţevi atârnată pe perete. Masa din mijlocul odăii era pusă. O lampă de aramă lumina faţa de masă albă, din pânză groasă, cana de cositor, sclipind ca argintul, plină cu vin, şi castronul cafeniu aburind. La masă şedea un bărbat de vreo patruzeci de ani, cu o faţă veselă şi luminoasă, care sălta un copilaş pe genunchi. Lângă el, o femeie foarte tânără alăpta un alt copil. Tatăl râdea, copilul râdea, iar mama zâmbea.
Străinul rămase o clipă pe gânduri în faţa acestei privelişti plăcute şi mângâietoare. Ce se petrecea în sufletul său? Numai el ar fi putut spune. Se gândea probabil că familia aceasta veselă va fi primitoare şi că acolo unde vedea atâta fericire va găsi poate un pic de milă.
Bătu foarte încet în fereastră.
Nu-l auziră.
Bătu din nou.
O auzi pe femeie spunând:
– Bărbate, mi se pare că bate cineva.
– Nu, răspunse soţul.
Bătu a treia oară.

Soțul se sculă, luă lampa, se duse la ușă și deschise. Era un bărbat înalt, jumătate țăran, jumătate meseriaș. Purta un șorț mare de piele, care-i ajungea până la umărul stâng, cu poala prinsă în brâu și în care ținea, ca într-un buzunar, tot felul de lucruri: un ciocan, o batistă roșie și un corn pentru praful de pușcă. Când își dădea capul pe spate, cămașa-i larg deschisă, cu guler răsfrânt, lăsa să se vadă grumazul vânjos, alb și gol. Avea sprâncene groase, favoriți mari, negri, ochii bulbucați, partea de jos a feței lunguiață și, pe deasupra, mulțumirea aceea de a se afla la el acasă, care nu se poate descrie.

– Domnule, spuse călătorul, vă cer iertare. Ați putea să-mi dați, contra plată, o farfurie cu supă și un colț unde să mă culc în șopronul din grădină? Ați vrea? Cu plată!...

– Cine ești dumneata? întrebă stăpânul locuinței.

Omul răspunse:

– Vin din Puy-Moisson. Am umblat toată ziua. Am făcut douăsprezece leghe. Primiți, dacă plătesc?

– Nu m-aș da înapoi să adăpostesc pe cineva de treabă care plătește, spuse țăranul. Dar de ce nu te duci dumneata la han?

– Nu e loc.

– Ei, aș! Nu se poate! Nu-i nici zi de bâlci, nici zi de târg. Ai fost la Labarre?

– Da.

– Și?

Călătorul răspunse încurcat:

– Nu știu... Nu m-a primit.

– Ai fost la cârciuma din strada Chaffaut?

Încurcătura străinului spori. Îngăimă:

– Nici acolo nu m-au primit.

Pe chipul țăranului se ici o umbră de bănuială; îl privi pe noul-venit din creștet până-n tălpi și exclamă cu un fel de înfiorare:

– Nu cumva dumneata ești acela...?

Mai aruncă o privire asupra străinului, făcu trei pași înapoi, puse lampa pe masă și luă pușca din perete.

Între timp, la cuvintele țăranului: „Nu cumva dumneata ești acela...?“ femeia se ridicase, își luase cei doi copii în brațe și fugise repede în spatele bărbatului, privindu-l pe străin cu groază, cu sânul dezgolit, cu ochii înspăimântați, murmurând:

– *Tsomaraude!*[1]

---

1 Expresie dialectală din Alpii francezi, însemnând: tâlhar.

Totul se petrecu în mai puțin decât se poate închipui. După ce-l cercetă câteva clipe pe străin, așa cum te uiți la o năpârcă, stăpânul casei se întoarse spre ușă:

– Pleacă!

– Fie-vă milă! spuse omul. Un pahar cu apă!

– Un glonț de pușcă! spuse țăranul.

Apoi trânti ușa cu putere și omul îl auzi trăgând două zăvoare mari. După o clipă se închise și oblonul de la fereastră și zgomotul drugului de fier care-l fixa străbătu până afară.

Se înnopta din ce în ce. Vântul rece al Alpilor începuse să sufle. La lumina slabă a amurgului, străinul zări într-una din grădinile de pe marginea străzii un fel de bordei mic, ascuns în buruieni. Sări cu hotărâre un gard de lemn și intră în grădină. Se apropie de bordeiul care avea în loc de ușă o deschizătură îngustă, foarte joasă, semănând cu barăcile pe care le fac cantonierii la marginea drumurilor.

Crezu că era într-adevăr baraca unui cantonier. Îi era foame și frig. Se resemnase în ce privește foamea, dar avea cel puțin un adăpost împotriva frigului. Barăcile astea nu sunt de obicei ocupate în timpul nopții. Se culcă pe burtă și se strecură înăuntru. Era cald și dădu peste un culcuș de paie destul de bun. Rămase o clipă întins acolo, fără să poată face vreo mișcare, atât era de obosit. Pe urmă, pentru că traista din spate îl stânjenea și-i putea sluji foarte bine drept pernă, începu să desfacă una dintre curele. Atunci se auzi un mârâit sălbatic. Ridică ochii. Capul unui dulău uriaș se contura în umbră, la deschizătura bordeiului.

Nimerise în cușca unui câine.

Voinic și curajos, omul puse mâna pe bâtă, își făcu din traistă scut și ieși din cușcă cum putu, lărgindu-și însă găurile zdrențelor de pe el. Ieși tot așa și din grădină, mergând de-a-ndăratelea, silit, ca să țină dulăul la distanță, să mânuiască bastonul în felul în care maeștrii acestui soi de scrimă îl numesc „roza acoperită“. Când izbuti, nu fără greutate, să treacă iar dincolo de gard și se găsi din nou în stradă, singur, fără culcuș, fără acoperiș, fără adăpost, alungat până și din patul ăsta de paie, până și din cușca păcătoasă de câine, se prăbuși pe o piatră. Se spune că un drumeț care tocmai trecea pe-acolo l-ar fi auzit oftând: „Nu sunt nici măcar un câine!“

Se ridică îndată și porni iar la drum. Ieși din oraș, sperând să găsească vreun copac sau vreo claie de fân unde să se adăpostească. Merse astfel câtva timp cu capul plecat. Când se crezu departe de orice așezare omenească, ridică ochii și căută în jurul lui. Se afla pe o câmpie; în fața lui se ridica una din acele coline joase, acoperite cu miriști, care după seceriș seamănă cu niște capete tunse.

Zarea era întunecată; nu numai de bezna nopții, dar și din pricina norilor care coborâseră foarte jos, părând că se sprijină chiar pe colină, acoperind tot cerul. Cu toate acestea, cum tocmai răsărea luna, și la zenit mai plutea o rămășiță din lumina asfințitului, norii alcătuiau sus pe cer un fel de boltă alburie, de unde abia ajungeau pe pământ câteva raze. Pământul era astfel mai luminat decât cerul, sinistră priveliște, iar colina, de-o formă firavă și sărăcăcioasă, se contura nedeslușită și alburie în zarea mohorâtă. Totul era trist, mărunt, jalnic, mărginit. Nimic altceva pe dâmb și pe câmpie decât un arbore diform, care se încovoia fremătând la câțiva pași de călător.

Omul, de bună seamă, era departe de-a fi înzestrat cu acele delicate deprinderi ale minții și ale sufletului care te fac sensibil la aspectele misterioase ale lucrurilor. Totuși, cerul, colina, câmpia, copacul aveau în ele ceva atât de trist, încât, după o clipă de încremenire și visare, el luă grăbit drumul înapoi. Sunt clipe în care firea pare potrivnică.

Se întoarse. Porțile orașului erau închise. Digne, care fusese asediat pe vremea războaielor religioase, era încă în 1815 înconjurat de ziduri vechi, întărite cu turnuri pătrate, care mai târziu au fost date jos. Trecu printr-o spărtură și intră din nou în oraș. Să fi fost cam ora opt. Deoarece nu cunoștea străzile, o luă iar la întâmplare. Ajunse astfel la prefectură, apoi la seminar. Trecând prin fața catedralei, amenință cu pumnul spre biserică.

În colțul pieței se afla o tipografie. Acolo fuseseră tipărite pentru întâia dată proclamațiile împăratului și ale gărzii imperiale, aduse din insula Elba și dictate chiar de Napoleon.

Zdrobit de oboseală și nemaiavând nici o nădejde, se culcă pe banca de piatră de la ușa tipografiei.

O bătrână ieșea tocmai atunci din biserică. Văzându-l întins pe bancă, îl întrebă:

– Ce faci aici, prietene?

Răspunse aspru și mânios:

– Precum vedeți, coană-mare, m-am culcat.

Coana-mare, vrednică într-adevăr de acest nume, era doamna marchiză de R...

– Aici, pe bancă? spuse ea.

– Nouăsprezece ani am avut o saltea de lemn; astăzi am una de piatră.

– Ai fost soldat?

– Da, coană-mare. Am fost soldat.

– De ce nu te duci la han?

– Pentru că n-am bani.

– O! spuse doamna de R., n-am la mine decât douăzeci de centime.

– Dați-mi-le și pe alea.

Omul luă cele douăzeci de centime. Doamna de R. adăugă:

– N-o să poți găsi adăpost la han cu atât de puțin. Ai încercat cumva? E cu neputință să-ți petreci așa toată noaptea. Desigur, trebuie să-ți fie foame și frig. Putea să te primească cineva de milă.

– Am bătut la toate ușile.

– Și?

– Am fost alungat de pretutindeni.

Coana-mare atinse brațul omului și-i arătă de cealaltă parte a pieței o căsuță joasă, alături de episcopie.

– Ai bătut la toate ușile? spuse ea.

– Da.

– Ai bătut și acolo?

– Nu.

– Bate!

II
Prudența dă sfaturi înțelepciunii

În seara aceea, după plimbarea obișnuită prin oraș, episcopul din Digne rămăsese până târziu închis în camera sa. Pregătea o mare lucrare, *Datoriile,* care din nefericire a rămas neterminată. Cerceta cu grijă tot ce-au spus în această materie însemnată părinții bisericii și marii învățați. Cartea lui era împărțită în două: mai întâi, datoriile tuturor, apoi datoriile fiecăruia după clasa socială din care face parte. Datoriile tuturor sunt datoriile mari. Ele sunt în număr de patru. Sfântul Matei le arată astfel: datoriile către Dumnezeu (Matei VI), datoriile față de sine însuși (Matei V, 29, 20), datoriile față de aproape (Matei VII, 12), datoriile față de ființe (Matei VI, 20, 25). Celelalte datorii au fost găsite de către episcop, arătate și prescrise în alte părți. Datoriile față de suverani și de supuși, în *Epistola către romani;* față de judecători, soții, mame și tineri, în *Sfântul Petru;* față de soți, părinți, copii și servitori, în *Epistola către efeseni;* față de credincioși în *Epistola către evrei;* față de fecioare în *Epistola către corinteni.* Din toate aceste prescripții, el făcea cu migală un tot armonios pe care voia să-l pună la îndemâna credincioșilor.

Pe la orele opt lucra încă, scriind destul de anevoios pe niște pagini mici pătrate, cu o carte mare deschisă pe genunchi, când doamna Magloire intră ca de obicei să ia argintăria din dulapul de lângă pat. Puțin după aceea, înțelegând că masa era pusă și că probabil sora sa îl aștepta, episcopul închise cartea, se ridică de la masă și intră în sufragerie.

Sufrageria era o încăpere lunguiață, cu un cămin, cu o ușă care dădea spre stradă (cum am mai spus) și o fereastră care dădea spre grădină.

Doamna Magloire tocmai sfârşise de pus masa. Tot căutându-şi de lucru, vorbea cu domnişoara Baptistine. Pe masă se afla o lampă. Masa era lângă căminul în care ardea un foc bunicel.

Ni le putem lesne închipui pe cele două femei, amândouă trecute de şaizeci de ani: doamna Magloire, mică de statură, grasă, vioaie; domnişoara Baptistine, blajină, subţirică, plăpândă, puţin mai înaltă decât fratele ei, îmbrăcată cu o rochie de mătase cafenie, culoare la modă în 1806, pe care o cumpărase pe-atunci de la Paris şi care mai ţinea încă. Slujindu-mă de expresii obişnuite, care au darul de a reda într-un singur cuvânt ceea ce abia s-ar putea spune într-o pagină întreagă, doamna Magloire părea o *ţărancă,* iar domnişoara Baptistine o *cucoană.* Doamna Magloire purta o scufă albă, ascuţită; la gât avea o cruciuliţă de aur, singurul juvaer feminin din casă, o eşarfă foarte albă, ieşind din rochia de postav negru, cu mâneci largi şi scurte, un şorţ de bumbac, cu pătrate roşii şi verzi, legat în talie cu o panglică verde, cu un pieptar la fel, prins cu două ace în colţurile de sus; purta pantofi groşi şi ciorapi galbeni ca femeile din Marsilia. Rochia domnişoarei Baptistine era croită după modelul din 1806: talia sus, fustă strâmtă, mâneci cu volănaşe, cu butoniere şi cu nasturi. Îşi ascundea părul cărunt sub o perucă cu cârlionţi zisă *à l'enfant.*

Doamna Magloire părea isteaţă, ageră şi bună; colţurile gurii ei erau inegal ridicate, iar buza de sus mai groasă decât cea de jos, ceea ce îi dădea un aer ursuz şi autoritar. Atâta vreme cât monseniorul tăcea, ea îi vorbea răspicat, cu un amestec de respect şi de libertate; dar, de îndată ce monseniorul începea să vorbească – cum am văzut – ea îl asculta supusă, ca şi domnişoara. Domnişoara Baptistine nici măcar nu vorbea. Se mărginea să asculte şi să-i facă pe plac. Nu fusese frumoasă nici în tinereţe; avea ochi mari, albaştri, bulbucaţi, nasul lung şi coroiat; dar toată înfăţişarea ei, toată fiinţa ei – am spus-o de la început – arătau o bunătate de negrăit. Fusese dintotdeauna predestinată blândeţii; însă credinţa, mila, speranţa – cele trei virtuţi care încălzesc sufletul – ridicaseră încet-încet această blândeţe până la sfinţenie. Natura o făcuse oaie; religia o făcuse înger. Sărmană şi sfântă fată! Duioasă amintire dispărută!

Domnişoara Baptistine a povestit de atunci de atâtea ori cele ce s-au petrecut la episcop în seara aceea, încât multe persoane care mai sunt încă în viaţă îşi amintesc cele mai mici amănunte.

În clipa în care domnul episcop intră, doamna Magloire vorbea cu oarecare aprindere. Stătea de vorbă cu domnişoara pe o temă care-i era familiară şi cu care episcopul se obişnuise. Era vorba despre clanţa de la uşa din faţă.

Se pare că, ducându-se să facă târguieli pentru cină, doamna Magloire auzise în câteva locuri tot felul de zvonuri. Se vorbea despre o

haimana cu mutră suspectă; se spunea că un vagabond deocheat şi-ar fi făcut apariţia, că trebuie să se afle pe undeva prin oraş, şi că cei ce s-ar întoarce în noaptea aceea târziu acasă ar putea să aibă o întâlnire neplăcută. Se mai spunea că paza e foarte prost asigurată, dat fiind că domnul prefect şi domnul primar nu se aveau bine şi căutau să-şi pună beţe-n roate unul altuia. Că rămânea, deci, în sarcina oamenilor de treabă să-şi facă singuri poliţia şi să-şi organizeze paza, având grijă să-şi închidă, să-şi zăvorască şi să-şi baricadeze casele şi, mai ales, să-şi încuie bine toate uşile. Doamna Magloire apăsă pe aceste ultime cuvinte; dar episcopul venea din camera sa, unde-i fusese destul de frig; se aşeză în faţa căminului ca să se încălzească. Se gândea la cu totul altceva. Nu luă în seamă aluzia pe care o făcuse anume doamna Magloire. Ea o repetă. Atunci, domnişoara Baptistine, voind să-i facă pe plac doamnei Magloire, fără să-l supere pe fratele ei, cuteză să spună cu sfială:

– Frate dragă, ai auzit ce spune doamna Magloire?

– Am cam auzit ceva, răspunse episcopul. Apoi, întorcându-şi scaunul pe jumătate, punându-şi mâinile pe genunchi şi ridicând spre bătrâna menajeră chipul său prietenos şi uşor înveselit, pe care-l lumina focul, adăugă: Ei, s-auzim. Ce este? Ce s-a întâmplat? Ne pândeşte cumva vreo mare primejdie?

Atunci, doamna Magloire luă din nou de la capăt toată povestea, exagerând întrucâtva, fără să-şi dea seama. Se părea că un ţigan, coate-goale, un fel de cerşetor periculos se afla în momentul acela în oraş. Se dusese să tragă la Jacquin Labarre, care n-a vrut să-l primească. A fost zărit trecând bulevardul Gassendi şi dând seara târcoale pe străzi. Un om vrednic de ştreang, cu o mutră îngrozitoare.

– Adevărat? spuse episcopul.

Această întrebare, care doamnei Magloire îi păru o încuviinţare, o încurajă; i se părea un semn că episcopul începea să fie şi el îngrijorat; continuă deci triumfătoare:

– Da, monseniore. E-aşa cum vă spun. În noaptea asta o să se întâmple cu siguranţă o nenorocire în oraş. Toată lumea vorbeşte. Mai cu seamă că paza e atât de prost asigurată! (Repetiţie necesară.) Să trăieşti într-o localitate de munte şi să n-ai nici măcar felinare noapte pe străzi! Ieşi în stradă... întuneric beznă... Aşa că eu spun, monseniore, şi domnişoara e de aceeaşi părere...

– Eu, întrerupse sora, n-am nici o părere. Ce face fratele meu e bine făcut.

Doamna Magloire continuă, ca şi cum n-ar fi auzit protestul:

– Suntem de părere că locuinţa noastră nu-i sigură deloc; că, dacă monseniorul încuviinţează, am să-i spun lui Paulin Musebois, lăcătuşul, să vină să pună la loc vechile zăvoare; le avem; o treabă de-un minut; şi

cred, monseniore, că-i nevoie de zăvoare măcar în noaptea asta; fiindcă eu cred că nimic nu e mai grozav decât o uşă pe care primul-venit o poate deschide doar apăsând pe clanţă; mai cu seamă că monseniorul are obiceiul să spună totdeauna: „Intră!“, iar pe de altă parte, în mijlocul nopţii, o! Doamne! nici măcar nu mai e nevoie să baţi...

În clipa aceea se auzi o bătaie destul de puternică în uşă.

– Intră! spuse episcopul.

III
Eroismul supunerii pasive

Uşa se deschise.

Se deschise brusc, până la perete, ca şi cum ar fi împins-o cineva cu energie şi hotărâre.

Un om intră.

Îl cunoaştem pe omul acesta. E drumeţul pe care l-am văzut adineauri rătăcind în căutarea unui adăpost.

Intră, făcu un pas şi se opri, lăsând uşa deschisă în urma sa. Avea traista pe umăr, bâta în mână, o expresie aspră, cutezătoare, obosită şi violentă în ochi. Focul din cămin îl lumina. Era hidos. O arătare sinistră.

Doamna Magloire nu avu nici măcar puterea să scoată un strigăt. Tresări şi rămase înmărmurită.

Domnişoara Baptistine se întoarse, se uită la omul care intrase şi fu gata să se ridice de spaimă, dar, întorcând încet capul spre cămin, privi la fratele ei şi atunci faţa i se linişti şi se însenină din nou.

Episcopul aţintea asupra omului o privire liniştită.

Când voi să deschidă gura ca să-l întrebe desigur pe noul-venit ce doreşte, acesta îşi sprijini amândouă mâinile pe ciomag, îşi plimbă pe rând privirea de la bătrân la femei şi, fără să aştepte ca episcopul să spună ceva, zise cu glas tare:

– Iată! Mă numesc Jean Valjean. Sunt ocnaş. Am stat nouăsprezece ani la ocnă. Am fost eliberat acum patru zile şi sunt în drum spre Pontarlier, locul unde trebuie să ajung. Am făcut patru zile de la Toulon. Astăzi am făcut douăsprezece leghe pe jos. Astă-seară, când am ajuns aici, m-am dus la un han, dar m-au alungat din pricina livretului meu galben pe care l-am arătat la primărie. Aşa trebuia. M-am dus la alt han. Mi s-a spus: „Pleacă!“ La fel ca şi dincolo. Nimeni n-a vrut să mă primească. M-am dus la închisoare; temnicerul nu mi-a deschis. Am intrat în cuşca unui câine. Câinele m-a muşcat şi m-a alungat, parc-ar fi fost om. S-ar fi spus că ştia şi el cine sunt. M-am dus pe câmp să mă culc sub stele. Nu era nici o stea. M-am gândit c-ar putea să plouă şi că nu

există în cer cineva care să împiedice ploaia şi m-am întors în oraş, ca să mi se trântească o uşă în nas. Colo, în piaţă, mă culcasem pe o piatră. O femeie cumsecade mi-a arătat casa dumneavoastră şi mi-a spus: „Bate şi-acolo!“ Am bătut. Ce-i aici? E un han? Am bani. Avutul meu. O sută nouă franci şi şaptezeci şi cinci de centime, pe care i-am câştigat la ocnă, în nouăsprezece ani, prin munca mea. Plătesc. Ce-mi pasă? Am bani. Sunt foarte obosit. Am făcut douăsprezece leghe pe jos. Mi-e foame. Pot să rămân?

– Doamnă Magloire, spuse episcopul, mai pune un tacâm.

Omul făcu trei paşi şi se apropie de lampa care se afla pe masă.

– Staţi, spuse el, ca şi cum n-ar fi înţeles bine. Nu-i aşa. Aţi auzit? Sunt ocnaş. Puşcăriaş. Vin de la ocnă. Scoase din buzunar o foaie de hârtie galbenă pe care o desfăcu: Iată biletul meu de identitate. E galben, precum vedeţi. Din pricina lui sunt izgonit de peste tot. Vreţi să citiţi? Şi eu ştiu să citesc. Am învăţat la ocnă. E o şcoală acolo, pentru cei care vor. Ascultaţi, iată ce mi s-a pus în livret: *„Jean Valjean, ocnaş eliberat, născut la...“* asta nu vă interesează. *„A stat nouăsprezece ani la ocnă. Cinci ani pentru furt prin spargere şi patrusprezece ani pentru că a încercat să evadeze de patru ori. E un om foarte primejdios...“* Asta e! Toată lumea m-a alungat. Dumneavoastră vreţi să mă primiţi? Aici e han? Puteţi să-mi daţi ceva de mâncare şi-un loc unde să mă culc? Aveţi vreun grajd?

– Doamnă Magloire, spuse episcopul, să pui aşternut curat în patul din alcov.

Am mai arătat cât de supuse erau cele două femei.

Doamna Magloire ieşi ca să îndeplinească ceea ce i se poruncise.

Episcopul se întoarse spre călător:

– Domnule, şezi şi te încălzeşte. Vom cina numaidecât. O să ţi se pregătească patul în timp ce vei lua masa.

Abia acum omul înţelese bine. Pe faţa lui, până atunci întunecată şi aspră, se întipări uimire, îndoială, bucurie. Rămăsese încremenit. Începu să bolborosească, parcă şi-ar fi ieşit din minţi:

– Adevărat? Cum? Mă primiţi? Nu mă daţi afară? Mie, unui ocnaş, îmi spuneţi *domnule?* Nu mă tutuiţi? Mi se spune peste tot: „Marş, câine!“ Eram sigur c-o să mă daţi afară. De aceea v-am şi spus îndată cine sunt. O, ce cumsecade a fost femeia care m-a îndrumat aici! O să mănânc! O să dorm într-un pat! Într-un pat cu saltea şi cu cearşafuri, ca toată lumea! De nouăsprezece ani n-am mai dormit într-un pat. Vreţi într-adevăr să rămân? Sunteţi oameni de treabă! De altfel, am bani. Plătesc oricât. Iertaţi-mă, domnule hangiu, cum vă numiţi? Plătesc oricât îmi cereţi. Sunteţi un om cumsecade. Sunteţi hangiu, nu-i aşa?

– Sunt preot, spuse episcopul, şi locuiesc aici.

– Preot? spuse omul. O, ce preot de ispravă! Atunci, n-o să-mi cereți bani? Sunteți parohul, nu-i așa? Parohul bisericii celei mari? Da, adevărat, prost mai sunt! Nu văzusem tichia pe care o purtați!

Pe când vorbea, pusese traista și bâta într-un colț, apoi își băgă biletul de identitate la loc în buzunar și se așeză. Domnișoara Baptistine îl privea cu blândețe. El continuă:

– Sunteți omenos, domnule preot. Nu știți să disprețuiți. Ce minunat lucru este un preot bun! Atunci, n-o să fie nevoie să plătesc?

– Nu, spuse episcopul. Ține-ți banii! Cât spuneai că ai? Parcă o sută nouă franci.

– Și șaptezeci și cinci de centime, adăugă omul.

– O sută nouă franci și șaptezeci și cinci de centime. Și cât timp ți-a trebuit ca să aduni suma asta?

– Nouăsprezece ani.

– Nouăsprezece ani!

Episcopul oftă adânc.

Omul urmă:

– Am toți banii. În patru zile n-am cheltuit decât un franc și douăzeci și cinci de centime, pe care i-am câștigat ajutând la descărcarea unor căruțe la Grasse. Întrucât sunteți abate, am să vă spun: aveam un duhovnic și la închisoare. Pe urmă, într-o zi, am văzut un episcop. I se spunea monsenior. Era episcopul de la Majore, din Marsilia. Un fel de paroh mai mare peste parohi. Știți, vă cer iertare, nu mă prea pricep; pentru mine lucrurile astea sunt atât de străine! Înțelegi dumneata – noiăștia! A făcut slujba în mijlocul închisorii, pe un altar; avea pe cap ceva ascuțit, de aur, care la amiază, în toiul zilei, strălucea. Eram așezați în rânduri. Pe trei laturi. În fața noastră – tunurile încărcate. Nu prea vedeam bine. Ne-a vorbit, dar era prea departe; nu-l auzeam. Iată ce înseamnă un episcop.

Pe când vorbea, episcopul se duse să închidă ușa, care rămăsese deschisă la perete.

– Doamnă Magloire, spuse episcopul, pune tacâmul cât mai aproape de foc. Și întorcându-se spre oaspetele său: Vântul e aspru noaptea în Alpi. Trebuie să-ți fie frig, domnule, nu-i așa?

De câte ori rostea cuvântul „domnule“, cu glasul lui atât de blând și mângâietor, chipul omului se lumina. „Domnule“ spus unui ocnaș e ca un pahar cu apă întins unui naufragiat de pe *Meduza* [1]. Decăderea e însetată de prețuire.

---

1 Aluzie la un naufragiu din 1816. Supraviețuitorii au fost salvați abia după douăsprezece zile, aproape morți de foame și sete.

– Lampa asta, spuse episcopul, nu prea luminează bine.

Doamna Magloire înțelese și se duse să ia de pe căminul din camera de culcare a monseniorului cele două sfeșnice de argint, pe care le aprinse și le așeză pe masă.

– Domnule paroh, spuse omul, sunteți prea bun. Nu mă disprețuiți. Mă primiți în casa dumneavoastră. Aprindeți lumânările pentru mine. Nu v-am ascuns, totuși, de unde vin și că sunt un păcătos.

Episcopul, așezat lângă el, îi întinse ușor mâna:

– Puteai nici să nu-mi spui cine ești. Asta nu e casa mea; e casa Domnului. Ușa asta nu-l întreabă pe cel ce intră dacă are un nume, ci dacă are vreo durere. Dumneata suferi; ți-e foame și sete; fii binevenit. Și nu-mi mulțumi; nu-mi mai spune că te-am primit la mine. Nimeni nu este aici la el acasă, afară de cel ce are nevoie de un azil. Dumneata, care ești în trecere, ești mai acasă decât mine. Tot ce e aici e al dumitale. Ce nevoie am să-ți știu numele? De altminteri, înainte de a mi-l spune, aveai unul pe care-l știam.

Omul se uită mirat:

– Adevărat? Știați cum mă cheamă?

– Da, răspunse episcopul, te numești fratele meu.

– O! domnule paroh, exclamă omul, nu mai puteam de foame când am intrat aici; dar dumneavoastră sunteți atât de bun, încât nu mai știu ce am; mi-a trecut.

Episcopul îl privi și îi spuse:

– Ai suferit mult?

– Vai! haina roșie, ghiuleaua la picior, o scândură pentru dormit, zăpușeala, frigul, munca, ocnașii, loviturile de bâtă! Lanțuri grele pentru orice. Carcera pentru o vorbă. Chiar bolnav, în pat, purtam lanțuri. Câinii, da, câinii o duc mult mai bine. Nouăsprezece ani! Am patruzeci și șase. Și-acum, biletul de identitate galben. Asta e!

– Da, spuse episcopul, vii dintr-un loc al tristeții. Ascultă: va fi mai multă bucurie în cer pentru chipul înlăcrimat al unui păcătos pocăit, decât pentru hlamida albă a o sută de drepți. Dacă ieși din locul acela de suferință cu gând de ură și de mânie față de oameni, ești vrednic de milă; dacă ieși de-acolo cu gând de bunătate, de blândețe și de pace, prețuiești mai mult decât oricare dintre noi.

Între timp, doamna Magloire adusese la masă o supă făcută cu apă, untdelemn, pâine și sare, puțină slănină, o bucată de carne de berbec, smochine, brânză proaspătă și o pâine mare de secară. La cina obișnuită a domnului episcop adăugase, de la ea, o sticlă cu vin vechi de Mauves.

Fața episcopului luă deodată acea înfățișare de voioșie caracteristică firilor ospitaliere.

– La masă! spuse el cu vioiciune.

Aşa cum făcea ori de câte ori avea un străin la masă, îl aşeză pe om la dreapta sa. Domnişoara Baptistine, cât se poate de liniştită şi de naturală, luă loc la stânga.

Episcopul rosti binecuvântarea, apoi servi chiar el supa, ca de obicei. Omul începu să mănânce cu lăcomie.

Deodată, episcopul spuse:

– Mi se pare că mai lipseşte ceva de la masă.

Într-adevăr, doamna Magloire nu pusese decât cele trei tacâmuri strict necesare. Iar obiceiul casei era ca, atunci când episcopul avea pe cineva la masă, să se pună, de formă, toate cele şase tacâmuri de argint. Această nevinovată aparenţă de lux era un fel de copilărie plină de farmec în casa asta liniştită şi cumpătată, care ridica sărăcia până la demnitate.

Doamna Magloire înţelese observaţia, ieşi fără să spună o vorbă şi, într-o clipă, cele trei tacâmuri cerute de episcop străluceau pe faţa de masă, aşezate simetric în faţa fiecăruia dintre cei trei comeseni.

IV
Amănunte asupra stânelor din Pontarlier

Şi-acum, ca să dăm o imagine a celor ce s-au petrecut la această masă, socotim nimerit să transcriem aici un pasaj dintr-o scrisoare a domnişoarei Baptistine către doamna de Boischevron, în care se povesteşte, cu o exactitate naivă, convorbirea dintre ocnaş şi episcop:

...Omul acesta nu dădea nici o atenţie nimănui. Înfuleca lacom, ca un hămesit. Totuşi, după supă, spuse:

– Domnule preot, om al lui Dumnezeu, toate astea sunt cu mult prea bune pentru mine; dar, trebuie s-o spun: căruţaşii care n-au vrut să mă lase să mănânc cu ei se ospătează mai bine decât dumneavoastră.

Între noi fie vorba, observaţia m-a izbit întrucâtva. Fratele meu a răspuns:

– Ei sunt mai obosiţi decât mine.

– Nu, spuse omul. Au bani mai mulţi. Sunteţi sărac. Văd eu. Poate că nici nu sunteţi paroh. Sunteţi măcar paroh? A! dacă Dumnezeu ar fi cu adevărat drept, ar trebui să fiţi paroh.

– Bunul Dumnezeu e mai mult decât drept, a spuse fratele meu.

După o clipă a adăugat:

– Domnule Jean Valjean, te duci la Pontarlier?

– Trebuie să mă duc acolo.

Mi se pare că aşa a spus omul. Apoi a continuat:

– Mâine în zori trebuie s-o pornesc la drum. E greu să tot călătoreşti. Noaptea e frig, ziua – zăpuşeală.

– Te duci într-un ținut bun, spuse fratele meu. Familia mea a fost ruinată în vremea revoluției. Eu m-am refugiat la început în Franche-Comté și am trăit câtva timp acolo, din munca brațelor mele. Aveam tragere de inimă. Am găsit de lucru. N-ai decât să alegi. Sunt fabrici de hârtie, tăbăcării, distilerii, fabrici de ulei, de ceasornice, oțelării, fabrici de alamă, pe puțin douăzeci de uzine de fier, dintre care patru foarte mari la Lods, la Châtillon, la Audincourt și la Beure...

Cred că nu mă înșel și că acestea sunt de bună seamă numele pomenite de fratele meu. Apoi s-a oprit și mi s-a adresat mie:

– Dragă soră, n-avem noi niște rude prin părțile acelea?

I-am răspuns:

– Avem, printre alții, pe domnul de Lucenet, fost căpitan de barieră la Pontarlier sub vechiul regim.

– Da, adăugă fratele meu, dar în '93 nu mai aveai rude, nu mai aveai decât brațele. Am muncit. Există la Pontarlier, unde te duci dumneata, domnule Valjean, o industrie cu totul patriarhală și încântătoare; dragă soră, aceea a preparării brânzeturilor.

Și fratele meu, tot îndemnându-l pe om să mănânce, i-a explicat pe larg ce sunt stânele din Pontarlier. Ele sunt de două feluri: „fermele mari", care sunt ale chiaburilor și unde se găsesc patruzeci sau cincizeci de vaci, care produc șapte-opt mii de roți de caș pe vară; și stânele sau „brânzăriile în tovărășie", care sunt ale săracilor; țăranii de pe dealuri își cresc vacile împreună și își împart între ei produsele. Ei iau cu simbrie un brânzar, căruia îi spun baci; acesta primește laptele de la țăranii asociați, de trei ori pe zi, însemnând cantitățile pe un răboj lung. Lucrul la stână începe pe la sfârșitul lui aprilie, iar pe la mijlocul lui iunie bacii duc vacile la munte.

Omul se înviora mâncând. Fratele meu îl îmbia cu vinul acela bun de Mauves, din care el nu bea niciodată, spunând că e un vin scump. Fratele meu îi dădea toate aceste amănunte cu voioșia firească pe care i-o cunoașteți, îmbinându-și spusele cu fel de fel de gingășii pentru mine. A stăruit mult asupra bunei-stări a unui baci, ca și cum ar fi vrut ca omul să înțeleagă, dar fără să-l sfătuiască de-a dreptul și categoric, că în felul acesta și-ar găsi un adăpost. Un lucru m-a izbit. Omul acesta era ceea ce v-am spus. Ei bine, fratele meu, cât a ținut cina și-n tot cursul serii, n-a rostit, în afară de cele câteva cuvinte despre Isus, nimic care să-i amintească acestui om cine era, ori să-l lase să înțeleagă cine era fratele meu. Era totuși un prilej nimerit să-i țină o mică predică și să se arate ca episcop în fața ocnașului, spre a-l face să țină minte această întâlnire. Altcuiva i s-ar fi părut foarte nimerit, având-ul pe acest nefericit la îndemână, să-i dea, o dată cu hrana trupească, și hrana sufletească, făcându-i mustrări îmbinate cu morală și cu sfaturi,

sau compătimindu-l și îndemnându-l să se poarte mai bine în viitor. Fratele meu nu l-a întrebat nici măcar de unde e și nici care-i povestea vieții lui. Căci în povestea asta era cuprinsă și vina lui, iar fratele meu părea că se ferește de tot ce-ar fi putut să i-o reamintească. De aceea, pe când vorbea despre muntenii din Pontarlier – care „fac o muncă plăcută aproape de cer și care, adăugă el, sunt fericiți, pentru că sunt nevinovați" – fratele meu se opri brusc, temându-se ca în cuvintele acestea să nu se fi strecurat ceva jignitor pentru străin. Gândindu-mă bine, cred că am înțeles ce se petrecea în sufletul fratelui meu. El își închipuia, de bună seamă, că omul acesta, care se numea Jean Valjean, are neîncetat în minte suferința sa; că era mai bine să-i abată gândurile într-altă parte și să-l facă să creadă, măcar pentru o clipă, că era un om ca oricare altul, de asta se purta cu el cu totul firesc. Nu înseamnă asta, într-adevăr, a înțelege cum se cuvine mila? Nu găsiți, scumpă doamnă, că e ceva cu adevărat evanghelic în această delicatețe de a se abține de la predică, morală și aluzie și că cel mai vădit semn de milă față de cineva care are un punct dureros este să nu i-l atingi deloc? Mi s-a părut că acesta a fost și gândul fratelui meu. În orice caz, ceea ce pot spune, e că, dacă i-au trecut prin minte lucrurile astea, n-a lăsat să fie ghicite de nimeni, nici chiar de mine; a fost, de la început până la sfârșit, la fel ca întotdeauna și a cinat cu acest Jean Valjean cu aceleași purtări și cu aceeași față pe care ar fi avut-o dacă ar fi luat masa cu domnul Gédéon Le Prévost, sau cu domnul paroh.

Spre sfârșitul mesei, pe când mâncam smochinele, a bătut cineva la ușă. Era mătușa Gerbaud cu copilul în brațe. Fratele meu a sărutat copilul pe frunte și a împrumutat de la mine șaptezeci și cinci de centime pe care le-a dat mătușii Gerbaud. În vremea asta, omul nu prea dădea atenție celor din jurul său. Nu mai vorbea; părea foarte obosit. După plecarea mătușii Gerbaud, fratele meu a rostit rugăciunea de după masă, apoi s-a întors către străin și i-a spus:

– E timpul să te culci.

Doamna Magloire a ridicat repede fața de masă. Am înțeles că trebuie să ne retragem pentru a-l lăsa pe călător să se culce și ne-am urcat amândouă la noi. Am trimis-o totuși îndată după aceea pe doamna Magloire să aștearnă pe patul omului o blană de căprioară din Pădurea Neagră, blană care se afla în camera mea. Nopțile sunt foarte reci și blana ține cald. Păcat că e veche și că-i cade părul. Fratele meu a cumpărat-o pe vremea când era în Germania, la Totlingen, aproape de izvoarele Dunării, ca și cuțitașul cu mâner de fildeș de care mă servesc la masă.

Doamna Magloire s-a întors numaidecât, am îngenuncheat și ne-am rugat lui Dumnezeu în salonul unde se întind rufele, apoi am intrat fiecare în odaia noastră, fără să ne mai spunem nimic...

V
Linişte

După ce spusese „noapte bună" surorii sale, monseniorul Bienvenu luă de pe masă unul din cele două sfeşnice de argint, pe celălalt îl dădu oaspetelui său şi-i spuse:

– Domnule, te conduc în camera dumitale.

Omul îl urmă.

După cum s-a putut vedea din cele de mai sus, locuinţa era împărţită în aşa fel încât, pentru a intra în oratoriu unde era alcovul sau pentru a ieşi de-acolo, trebuia să treci prin camera de culcare a episcopului.

În clipa în care ei treceau prin această cameră, doamna Magloire tocmai punea argintăria în dulăpiorul de la căpătâiul patului. Era ultima treabă pe care o făcea în fiecare seară înainte de a se duce la culcare.

Episcopul îl conduse pe musafir în alcov, unde era pregătit un pat alb şi curat. Omul puse sfeşnicul pe o măsuţă.

– Noapte bună, spuse episcopul. Mâine dimineaţă, înainte de plecare, o să bei o cană cu lapte cald de la vacile noastre.

– Mulţumesc, domnule abate! spuse omul.

Dar abia rostise cuvintele acestea paşnice şi, deodată, fără nici o legătură, avu o mişcare ciudată, care le-ar fi îngheţat de spaimă pe cele două cuvioase femei dacă ar fi fost de faţă. Nici astăzi nu ne putem da seama ce anume l-a putut îndemna să facă acel gest. Voia cumva să dea un avertisment sau să arunce o ameninţare? Se supunea doar unei porniri instinctive şi ascunse chiar faţă de el însuşi? Se întoarse repede spre bătrân, îşi încrucişă braţele pe piept şi, ţintuindu-şi gazda cu o privire sălbatică, strigă cu glas răguşit:

– Ia te uită! mă adăpostiţi la dumneavoastră, chiar lângă dumneavoastră! Se opri apoi şi adăugă cu un rânjet în care era ceva monstruos: V-aţi gândit bine? De unde ştiţi că n-am ucis?

Episcopul ridică ochii spre tavan şi răspunse:

– Asta-l priveşte pe Dumnezeu.

Apoi, serios, mişcându-şi buzele ca şi cum s-ar fi rugat sau şi-ar fi vorbit sieşi, ridică cele două degete de la mâna dreaptă şi-l binecuvântă pe străin, care nu plecă fruntea, şi după aceea, fără a întoarce capul, fără a se uita înapoi, se îndreptă spre camera sa.

Când alcovul era locuit, o perdea mare de mătase, trasă dintr-o parte şi dintr-alta a oratoriului, ascundea altarul. Trecând pe lângă perdea, episcopul îngenunche şi rosti o scurtă rugăciune.

Puţin după aceea, se afla în grădină, mergând, visând, contemplând, cu sufletul şi cu gândul îndreptate spre toate acele lucruri mari şi tainice, pe care Domnul le arată noaptea ochilor ce rămân deschişi.

Cât despre străin, era într-adevăr atât de obosit, încât nici nu s-a putut bucura de cearşafurile albe şi curate. A suflat în lumânare cu nara, aşa cum fac ocnaşii, s-a trântit îmbrăcat în pat şi a adormit numaidecât.

Când episcopul s-a înapoiat din grădină în odaia sa, suna miezul nopţii.

Peste câteva minute, toată lumea din căsuţă dormea.

VI
Jean Valjean

Pe la două noaptea Jean Valjean se trezi.

Jean Valjean se trăgea dintr-o familie săracă de ţărani din Brie. În copilărie nu învăţase carte. Când ajunse flăcău, era curăţător de pomi la Faverolles. Mama lui se numea Jeanne Mathieu; tatăl, Jean Valjean, sau Valjean, probabil o poreclă care venea de la *„Voilà Jean"*.

Jean Valjean era o fire gânditoare, fără să fie trist, aşa cum sunt naturile iubitoare. Într-un cuvânt, era destul de adormit şi de şters, sau cel puţin aşa părea acest Jean Valjean. Îşi pierduse amândoi părinţii la o vârstă fragedă. Maică-sa murise în urma unei febre puerperale prost îngrijite. Tatăl său, care fusese curăţător de pomi ca şi el, murise căzând dintr-un copac. Nu-i mai rămăsese lui Jean Valjean decât o soră, mai mare, văduvă cu şapte copii, băieţi şi fete. Sora asta îl crescuse pe Jean Valjean şi, atâta vreme cât îi trăise bărbatul, îşi găzduise şi hrănise fratele. Soţul ei muri. Cel mai mare dintre cei şapte copii avea opt ani, cel mai mic – un an. Jean Valjean tocmai împlinise douăzeci şi cinci. Îl înlocuise pe părinte şi, la rândul său, o ajutase pe sora care îl crescuse. O făcuse de la sine, ca pe o datorie, ba chiar într-un fel morocănos. Tinereţea lui se irosea astfel într-o muncă grea şi prost plătită. Nu s-a ştiut niciodată să fi avut vreo „drăguţă" prin partea locului. Nu avusese vreme să fie îndrăgostit.

Seara se întorcea acasă trudit şi-şi sorbea supa fără să scoată un cuvânt. Sora lui, Jeanne, îi lua adesea din strachină tot ce era mai bun, bucata de carne, felia de slănină, inima verzei, ca să le dea vreunuia dintre copii; el, mâncând mai departe, aplecat peste masă, cu nasul aproape băgat în supă, cu părul său lung, care-i ascundea ochii, răsfirat în jurul străchinii, părea că nu vede nimic, o lăsa să facă ce vrea. La Faverolles, nu departe de coliba familiei Valjean, de partea cealaltă a uliţei, locuia o fermieră numită Marie-Claude; copiii Valjean, mai totdeauna flă-

mânzi, se duceau uneori acolo, ca din partea mamei lor, să împrumute lapte, pe care îl beau după vreun gard sau după vreo cotitură, smulgându-şi cana de la gură, şi cu atâta zor, încât fetiţele şi-l vărsau pe şorţuleţe şi pe piept. Dacă mama lor ar fi ştiut de această potlogărie, i-ar fi pedepsit aspru pe vinovaţi. Jean Valjean, răstit şi morocănos, plătea fără ştirea mamei cana cu lapte Mariei-Claude şi copiii scăpau de pedeapsă.

În perioada curăţatului pomilor câştiga un franc şi douăzeci pe zi; după aceea se tocmea la seceriş, ca lucrător, ca paznic la bivoli, ca salahor. Făcea tot ce putea. Sora lui muncea şi ea, dar ce putea face cu şapte copii mici? Un mănunchi de făpturi amărâte, pe care mizeria îl cuprindea şi-l încleşta treptat. Veni o iarnă aspră. Jean nu avu de lucru. Familia rămase fără pâine. Cu totul fără pâine. Şapte copii.

Într-o duminică seara, Maubert Isabeau, brutar în piaţa bisericii din Faverolles, se pregătea să se culce, când auzi o lovitură puternică în vitrina cu zăbrele a dughenei. Ajunse la vreme ca să vadă un braţ strecurându-se prin spărtura făcută cu o lovitură de pumn în zăbrele şi în sticlă. Mâna înşfăcă o pâine şi o trase. Isabeau ieşi iute: hoţul fugea cât îl ţineau picioarele; Isabeau alergă după el şi-l prinse. Hoţul azvârlise pâinea, dar braţul îi era încă însângerat. Era Jean Valjean.

Acestea se petreceau în 1795. Jean Valjean fu chemat în faţa tribunalelor de pe atunci „pentru furt prin efracţie, săvârşit în timpul nopţii, într-o casă locuită". Avea o puşcă de care ştia să se folosească mai bine decât orice ţintaş din lume; era şi niţel braconier; îndeletnicire compromiţătoare. Braconierul, ca şi contrabandistul, se înrudeşte de aproape cu tâlharul. În treacăt fie zis, există totuşi o prăpastie între cei dintâi şi odiosul asasin al oraşelor. Braconierul trăieşte în pădure; contrabandistul – în munţi sau pe mare. Oraşele îi fac pe oameni fioroşi pentru că-i corup. Muntele, marea, codrul îi fac pe oameni sălbatici, dezvoltă într-înşi asprimea, dar de multe ori fără să distrugă lumea omenească.

Jean Valjean fu declarat vinovat. Termenii codului erau categorici. Sunt în civilizaţia noastră ceasuri groaznice; clipele când pronunţarea unei pedepse este asemenea unui naufragiu. Ce minut tragic este acela când societatea se îndepărtează şi săvârşeşte părăsirea definitivă a unei făpturi gânditoare! Jean Valjean fu condamnat la cinci ani muncă silnică.

La 22 aprilie se sărbătorea la Paris victoria de la Montenotte, câştigată de generalul-comandant al armatei din Italia, pe care mesajul directorului către cei cinci sute, din 2 Floreal [1], anul IV, îl numeşte Buona-Parte; în aceeaşi zi, un mare convoi a fost pus în lanţuri la Bicêtre. Jean

---

1 Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican.

Valjean făcea parte din acest convoi. Un fost gardian al închisorii, care astăzi are aproape nouăzeci de ani, își mai amintește foarte bine de nenorocitul care a fost ferecat la capătul celui de-al patrulea rând, în colțul de miazănoapte al curții. Ședea e jos, ca toți ceilalți. Părea că nu pricepe ce se petrece cu el, afară de faptul că trece prin ceva grozav. Probabil că, în vălmășagul gândurilor sale de biet om neștiutor, deslușea ceva ce nu era mult prea mult. Pe când i se fixa cu lovituri grele de ciocan pironul lanțului la ceafă, el plângea, lacrimile îl înăbușeau, îl împiedicau să vorbească, și izbutea numai să spună din când în când: „Am fost curățător de pomi la Faverolles". Apoi plângând mereu, ridica mâna dreaptă și o cobora treptat de șapte ori, ca și cum ar fi atins pe rând șapte capete din ce în ce mai mici, și din acest gest ghiceai că săvârșise fapta lui pentru ca să îmbrace și să hrănească șapte copilași.

A fost dus la Toulon, unde a ajuns după un drum de douăzeci și șapte de zile, într-o căruță, cu lanțul la gât. La Toulon fu îmbrăcat în haina roșie de ocnaș. Tot ce fusese viața lui de altădată se șterse; până și numele; nu mai era nici măcar Jean Valjean; devenise numărul 24.601. Ce s-o fi făcut sora lui? Ce s-o fi ales din cei șapte copii? Cui îi mai pasă de toate astea? Ce se mai alege din frunzișul unui copac tânăr tăiat la rădăcină?

Veșnica poveste.

Aceste sărmane ființe, făpturi ale lui Dumnezeu, rămase fără sprijin, fără călăuză, fără adăpost, lăsate la voia întâmplării – cine știe? – au luat-o care încotro, înfundându-se încet-încet în negura rece în care se pierd cei rămași singuri, întunecimi fără fund, unde pier unul după altul atâția nefericiți în mersul mohorât al omenirii. Plecaseră de prin părțile acelea. Satul în care se născuseră îi uitase; piatra de hotar a fostului lor ogor îi uitase; după câțiva ani de ocnă, Jean Valjean i-a uitat și el. În inima lui, în care fusese o rană, era acum o cicatrice. Atâta tot. Doar o singură dată, în tot timpul cât a stat la Toulon, a aflat ceva despre sora lui. Era, mi se pare, pe la sfârșitul celui de-al patrulea an de captivitate. Nu mai știu pe ce cale ajunseseră până la el acele vești. Cineva, care-i cunoștea din sat, o văzuse pe sora lui. Se afla la Paris. Locuia pe o străduță săracă lângă Saint-Sulpice, strada Geindre. Nu mai avea cu ea decât un copil, un băiețaș, cel mai mic. Unde se aflau ceilalți șase? Poate că nici ea nu știa. Se ducea în fiecare dimineață la o tipografie din strada Sabot numărul 3, unde era fălțuitoare și legătoreasă. Trebuia să fie acolo la șase dimineața, cu mult înainte de a se lumina de ziuă, iarna. În clădirea tipografiei era o școală, unde-și ducea băiatul, care avea șapte ani. Dar, pentru că ea intra în tipografie, la ora șase, iar școala nu se deschidea decât la șapte, copilul trebuia să aștepte un ceas prin curte, până se deschidea școala. Iarna, un ceas pe întuneric, afară. Copilul nu era lăsat să intre în tipografie, ca să nu încurce locul. Lucrătorii, trecând dimineața, îl

vedeau pe bietul copilaş şezând pe pavaj, picând de somn şi adesea adormind în întuneric, pe vine, ghemuit, lângă coşuleţul lui. Când ploua, portăresei i se făcea milă de el; îl lua în cocioaba ei, unde nu se aflau decât un pat de scânduri, o vârtelniţă şi două scaune de lemn, şi micuţul dormea acolo, într-un colţ, strângându-se lângă motan ca să se încălzească. La ora şapte şcoala se deschidea şi copilul intra în clasă. Iată ce i se spusese lui Jean Valjean. În ziua când i s-au spus toate astea, a fost pentru el o licărire de fulger, o fereastră deschisă pe neaşteptate spre destinul acestor fiinţe dragi; pe urmă se făcu din nou întuneric; n-a mai auzit niciodată nimic despre ei. Nici un semn de la dânşii n-a mai răzbit până la el; nu i-a mai văzut, nu i-a mai întâlnit niciodată şi nici în cuprinsul acestei dureroase poveşti nu se va mai pomeni de dânşii.

Pe la sfârşitul celui de-al patrulea an veni rândul lui Jean Valjean să evadeze. Camarazii îl ajutară, potrivit obiceiului din ocnă. Evadă. Rătăci două zile, liber, pe câmp; dacă înseamnă a fi liber să fii hărţuit la tot pasul, să întorci capul în fiecare clipă, să-ţi sară inima la cel mai mic zgomot, să-ţi fie frică de orice, de coşul care fumegă, de omul care trece, de câinele care latră, de calul care aleargă, de ceasornicul care bate, de lumina zilei, pentru că se vede, de întunericul nopţii, pentru că nu se vede, de drum, de potecă, de tufiş, de somn. A treia zi, pe-nserate, fu prins. Tribunalul maritim îl condamnă pentru acest delict la o prelungire a pedepsei cu încă trei ani, adică, cu totul, la opt ani. În al şaselea an îi veni iarăşi rândul să evadeze; încercă, dar nu reuşi să fugă. Lipsi de la apel. Se dete alarma printr-o lovitură de tun; iar noaptea străjile îl găsiră ascuns sub schela unei corăbii în construcţie; se împotrivi paznicilor care-l prinseseră. Evadare şi rebeliune. Faptul, prevăzut de codul special, fu pedepsit cu un spor de cinci ani, dintre care doi cu lanţ dublu. Treisprezece ani. În al zecelea an îi veni iar rândul şi evadă din nou. Nici de data asta nu-i merse mai bine. Alţi trei ani pentru această nouă încercare. Şaisprezece ani. În sfârşit, prin al treisprezecelea an, mi se pare, făcu o ultimă încercare de fugă, dar fu prins după patru ore. Încă trei ani pentru aceste patru ore. Nouăsprezece ani. În octombrie 1815 fu eliberat; intrase acolo în 1795, pentru că spărsese un ochi de geam şi luase o pâine.

O scurtă paranteză. Pentru a doua oară în lucrările sale asupra problemei penale şi a nimicirii omului prin dispoziţiunile legii, autorul cărţii de faţă întâlneşte furtul unei pâini ca punct de plecare în dezastrul unui destin. Claude Gueux[1] a furat o pâine; Jean Valjean a furat o pâine.

---

1 Muncitor condamnat la închisoare, pe la 1830, pentru că, împins de foame, a furat o pâine. V. Hugo a transformat faptul în nuvelă (publicată în 1834), prima schiţă a poveştii lui Jean Valjean.

O statistică engleză constată că la Londra, din cinci furturi, patru au drept cauză imediată foamea.

Jean Valjean intrase în ocnă suspinând şi tremurând; a ieşit de acolo nepăsător. Intrase deznădăjduit; a ieşit întunecat.

Ce se petrecuse în acest suflet?

VII
În adâncul deznădejdii

Vom încerca să vorbim deschis.

Societatea trebuie să privească în faţă aceste lucruri, pentru că ea e cea care le pricinuieşte.

Aşa cum am spus, Jean Valjean era un ignorant, dar nu un nătărău. În el ardea flacăra duhului. Nenorocirea, care-şi are şi ea lumina ei, făcu să sporească licărirea slabă a minţii lui. Sub lovituri de bâtă, în lanţuri, în celulă, trudit, sub soarele dogorâtor al ocnei, pe patul de scânduri al ocnaşilor, s-a recules şi a început să cugete.

S-a făcut judecător.

A început mai întâi cu el însuşi.

Recunoştea că nu era un nevinovat pedepsit pe nedrept. Îşi mărturisi că a săvârşit o faptă rea şi de ocară; că poate i s-ar fi dat pâinea dacă ar fi cerut-o, că în orice caz ar fi fost mai bine să aştepte s-o capete din milă sau muncind; că nu e o întrebare chiar fără de răspuns: „Poţi să aştepţi când ţi-e foame?"; în primul rând, pentru că se întâmplă foarte rar ca cineva să moară cu adevărat de foame, iar în al doilea rând, pentru că, din nefericire sau din fericire, omul e astfel făcut, încât poate suferi îndelung şi mult, moraliceşte şi fiziceşte, fără să moară; că trebuie deci să aibă răbdare; că, astfel, ar fi fost mai bine şi pentru bieţii copii; că era o faptă nebunească din parte-i ca un amărât şi un neputincios ca el să înşface de guler întreaga societate şi să-şi închipuie că scapă de mizerie furând; că, în orice caz, era o greşeală să fugă de mizerie pe poarta prin care se intră în ticăloşie; în sfârşit, că era vinovat.

Apoi, se întrebă: era el oare singurul vinovat în întâmplarea care i-a fost fatală? Înainte de toate, nu era o mare nedreptate ca un muncitor ca el să nu aibă de lucru, ca un om harnic ca el să nu aibă ce mânca? Şi-apoi, o dată mărturisită vina, pedeapsa nu fusese prea nedreaptă şi prea grea? Legea nu fusese mai abuzivă în darea pedepsei decât a fost vinovatul în săvârşirea faptei? Nu erau prea multe greutăţi într-un talger al balanţei, acolo unde se află ispăşirea? Excesul de pedeapsă nu duce oare la stingerea delictului, ajungând prin aceasta la o răsturnare de situaţii, vina delincventului fiind înlocuită cu vina represiunii, făcând din vino-

vat victimă, din datornic creditor şi punând definitiv dreptul de partea celui ce-l violase? Pedeapsa aceasta, complicată cu agravări succesive pentru încercările de evadare, nu sfârşea oare prin a fi un fel de atentat al celui mai puternic asupra celui mai slab, o crimă a societăţii faţă de individ, o crimă care reîncepe în fiecare zi, care dura de nouăsprezece ani?

Se întreba dacă societatea omenească era de asemenea îndreptăţită să-i silească pe membrii săi să sufere, într-un caz, lipsa ei totală de prevedere, iar într-altul, prevederea ei lipsită de îndurare, strivind pentru totdeauna pe un biet om între o lipsă şi un exces: lipsa de lucru şi excesul de pedeapsă. Nu era exagerat ca societatea să trateze astfel tocmai pe membrii săi cei mai năpăstuiţi la împărţirea bunurilor şi, prin urmare, pe cei mai vrednici de ocrotire?

Punându-şi aceste întrebări, el judecă societatea şi-o osândi.

O socoti vrednică de ura sa.

O făcu răspunzătoare de soarta lui şi-şi spuse că poate nu se va da în lături să-i ceară într-o zi socoteală. Îşi mai spunea că nu există un echilibru între paguba pe care o pricinuise el şi paguba ce i se pricinuise lui; şi trase concluzia că osânda pe care o suferise nu era chiar o ilegalitate, dar era cu siguranţă o nedreptate.

Mânia poate fi smintită şi absurdă; te poţi supăra pe nedrept, dar nu te revolţi decât atunci când de fapt ai dreptate pe undeva. Jean Valjean se simţea revoltat.

Şi, la urma urmei, societatea omenească nu-i făcuse decât rău. Niciodată nu-i văzuse decât faţa aceea încruntată, pe care ea o numeşte justiţie şi pe care o arată celor pe care-i loveşte. Oamenii nu se apropiaseră de el decât ca să-l facă să sufere. Orice contact cu ei însemnase pentru el o lovitură. Niciodată, din timpul copilăriei, de când trăia mama şi sora lui, nu mai întâlnise vreo vorbă bună, vreo privire binevoitoare. Din suferinţă în suferinţă, ajunsese puţin câte puţin la convingerea că viaţa e o luptă şi că în această luptă el era cel învins. Nu avea altă armă decât ura. În ocnă se hotărî să şi-o ascundă şi s-o ia cu dânsul la plecare.

Era la Toulon o şcoală pentru ocnaşi, ţinută de nişte călugări ignorantini[1], unde li se predau noţiunile strict necesare numai acelor nenorociţi care voiau să înveţe. Vru şi el. Merse la şcoală la patruzeci de ani şi învăţă să citească, să scrie şi să socotească. Îşi dădea seama că întărindu-şi mintea, îşi întăreşte ura. În anumite cazuri, învăţătura şi lumina pot sluji drept pârghie răului.

---

1 Nume dat în derâdere călugărilor din ordinul St. Jean de Dieu, care se ocupă de învăţământ.

E trist să spunem că, după ce judecase societatea, care i-a făcut tot răul, judeca providența care-a făcut societatea.

O condamna și pe ea.

Astfel, în nouăsprezece ani de chin și de sclavie, sufletul lui se înălță și se prăbuși totodată. Printr-o parte intra lumina, printr-alta întunericul.

Jean Valjean, cum am văzut, n-avea o fire rea. Era încă om bun când a intrat în ocnă. Acolo a condamnat societatea și a simțit că începe să fie om rău; a condamnat providența și și-a dat seama că devine necredincios.

E greu să nu ne oprim o clipă aici spre a medita.

E oare cu putință ca natura omenească să se schimbe cu desăvârșire? Omul, pe care Dumnezeu l-a făcut bun, poate fi făcut rău de către om? Sufletul poate fi schimbat în întregime de către destin, devenind rău dacă destinul e rău? Sub apăsarea unei nenorociri copleșitoare, inima se poate diforma, se poate sluți și schilodi fără leac, întocmai ca o spinare care se încovoaie pe sub o boltă prea joasă? Nu există oare în orice suflet omenesc, nu exista mai cu seamă în sufletul lui Jean Valjean o primă scânteie, un element divin, fără de prihană pe care binele să-l poată dezvolta, înviora, aprinde, înflăcăra, făcându-l să strălucească cu măreție și pe care răul să nu-l poată atinge niciodată de tot?

Întrebări grave și încâlcite. Celei din urmă, orice fiziolog i-ar fi răspuns probabil, fără să șovăie: *nu,* dacă l-ar fi văzut pe Jean Valjean la Toulon, în ceasurile lui de odihnă, care erau pentru el ceasuri de visare, șezând cu mâinile încrucișate pe brațul unui scripete, cu capătul lanțului băgat în buzunar ca să nu fie nevoit să-l târască – pe ocnașul acesta posac, serios, tăcut și îngândurat – pe acest paria pus în afara legii, care se uita la oameni cu mânie, pe acest dezmoștenit al civilizației care se uita la cer cu asprime.

Fără îndoială – de ce să n-o spunem? – observatorul fiziolog ar fi văzut acolo o mizerie fără de leac, l-ar fi plâns poate pe cel ce suferea din pricina legii, dar n-ar fi încercat să-i ușureze suferința; și-ar fi întors privirea de la abisurile pe care le întrezărea în acest suflet; și, întocmai ca Dante la poarta infernului, ar fi șters din această existență cuvântul „speranță", pe care degetul lui Dumnezeu l-a scris totuși pe fruntea oricărui muritor.

Starea aceasta sufletească pe care am încercat s-o analizăm era oare tot atât de limpede pentru Jean Valjean cum am căutat noi s-o redăm pentru cei ce ne citesc? Jean Valjean își dădea oare seama de toate elementele care alcătuiau mizeria lui morală, după ce se iviseră, sau măcar își dăduse seama de ele pe măsura alcătuirii lor? Omul acesta aspru și incult era el oare conștient de înlănțuirea de idei, prin care se ridicase și coborâse, treaptă cu treaptă, până la aspectele jalnice care alcătuiau în atâția ani orizontul lăuntric al spiritului său? Își dădea oare seama de tot

ce se petrecuse şi de tot ce se frământa într-însul? Nu ne încumetăm a o spune; şi nici n-o credem. Jean Valjean era prea neştiutor pentru ca, după atâtea nenorociri, să nu stăruie în sufletul lui destulă nedumerire. Uneori nici nu-şi mai dădea prea bine seama ce simţea. Jean Valjean se afla în întuneric; suferea în întuneric; ura în întuneric; s-ar fi putut spune că ura tot ce avea în faţa lui. Trăia de obicei în acest întuneric, bâjbâind ca un orb şi ca un visător. Numai din când în când simţea că e năpădit dinlăuntru sau din afară de-o cutremurare de mânie, de-un spor de suferinţă, de-o palidă şi scurtă fulgerare, care-i lumina tot sufletul, arătâdu-i pretutindeni în jurul său, înainte şi în urmă, în licăririle unei lumini îngrozitoare, prăpăstiile hidoase şi perspectivele negre ale destinului său. După trecerea fulgerului, se afla iar în întuneric şi nu mai ştia ce se petrece cu el.

Caracteristica acestor pedepse nemiloase, în care totul abrutizează, e că-l transformă puţin câte puţin pe om, printr-o stupidă transfigurare, într-un animal sălbatic. Uneori chiar într-o fiară. Încercările de evadare ale lui Jean Valjean, repetate şi îndărătnicite, ar fi de ajuns ca să dovedească ciudata înrâurire pe care o are legea asupra sufletului omenesc. Jean Valjean ar fi repetat aceste încercări, tot atât de zadarnice pe cât de nebuneşti, ori de câte ori s-ar fi ivit prilejul, fără să se gândească o clipă la urmări sau la experienţe făcute. Evada furios, ca lupul care găseşte cuşca deschisă. Instinctul îi spunea: fugi! Raţiunea i-ar fi spus: rămâi pe loc! Dar în faţa unei ispite atât de puternice, raţiunea amuţea, rămânea numai instinctul, doar bestia dintr-însul. După ce era prins, noile pedepse ce i se dădeau n-aveau darul decât să-l îngrozească şi mai tare.

Nu trebuie să scăpăm din vedere amănuntul că-i întrecea în putere pe toţi ceilalţi tovarăşi de ocnă. La munci grele, când trebuia întinsă o parâmă sau învârtit un scripete, Jean Valjean trăgea cât patru. Ridica şi ducea uneori în spinare greutăţi enorme, înlocuind la nevoie instrumentul numit *cric,* căruia pe vremuri i se spunea *orgoliu,* de unde, în treacăt fie zis, şi-a luat numele strada Montorgueil din apropierea halelor Parisului. Tovarăşii săi îl porecliseră Jean-le-Cric. O dată, pe când se repara balconul primăriei din Toulon, una din frumoasele cariatide ale lui Puget, care susţineau balconul, s-a desprins şi era gata să se prăbuşească. Jean Valjean, care se afla acolo, propti cariatida cu umărul până la sosirea lucrătorilor.

Agerimea lui era şi mai mare decât puterea. Unii ocnaşi, visând mereu să evadeze, ajung să facă o adevărată ştiinţă din contopirea forţei cu îndemânarea: ştiinţa muşchilor, pe care prizonierii aceştia, veşnici pizmuitori ai muştelor şi ai păsărilor, o practică zilnic. O acrobaţie misterioasă. Să se urce pe un zid drept, să găsească puncte de sprijin acolo unde abia se zărea o ieşitură, era un joc pentru Jean Valjean. Încordându-şi

spatele şi muşchii picioarelor, cu coatele şi călcâiele înfipte în zgrunţurii pietrei, se căţăra ca prin minune de la un colţ de vid până la etajul al treilea. Uneori se urca aşa până pe acoperişul temniţei.

Vorbea puţin. Nu râdea. Numai vreo emoţie neobişnuită putea să-i smulgă, o dată sau de două ori pe an, acel lugubru râset de ocnaş, ce pare ecoul unui râs de diavol.

Când te uitai la el, ţi se părea că priveşte neîncetat ceva groaznic.

Era într-adevăr absorbit de ceva.

Printre senzaţiile bolnăvicioase ale unei firi neisprăvite şi ale unei inteligenţe copleşite, simţea nelămurit că-l apasă ceva monstruos. În penumbra întunecoasă şi palidă în care se târa, ori de câte ori întorcea capul şi încerca să-şi înalţe privirea, vedea cu o spaimă amestecată cu furie formându-se, suprapunându-se şi înălţându-se până departe deasupra lui, cu povârnişuri cumplite, un fel de îngrămădire groaznică de lucruri, legi, prejudecăţi, oameni şi fapte, ale căror contururi îi scăpau, a căror mulţime îl înspăimânta şi care nu era altceva decât uimitoarea piramidă pe care o numim civilizaţie. Ici şi colo, în acest amestec colcăitor şi diform, desluşea, când aproape de el, când departe, la înălţimei unde nu putea să ajungă, un grup, un amănunt puternic luminat, de o parte gardianul cu bâta, de alta jandarmul cu sabia, de o parte arhiepiscopul cu mitra, iar sus, pe culmi, într-un nimb, împăratul încoronat şi strălucitor. I se părea că aceste măreţii îndepărtate, în loc să împrăştie noaptea, o făceau mai funebră şi mai întunecoasă. Legi, prejudecăţi, fapte, oameni, lucruri, toate se frământau deasupra lui, în ritmul complicat şi misterios pe care Dumnezeu îl imprimă civilizaţiei; pluteau deasupra lui şi-l striveau cu nu ştiu ce cruzime liniştită şi cu neînduplecată nepăsare. Sufletele prăbuşite în cel mai adânc fund al nenorocului, oameni nefericiţi, pierduţi dincolo de marginea înţelegerii, unde nu se mai vedea nimic, cei certaţi cu legea simt apăsându-le pe creştet întreaga povară a acestei societăţi omeneşti, atât de temută pentru cei din afară, atât de înfricoşătoare pentru cei de dedesubt.

În situaţia aceasta Jean Valjean se gândea. Şi care putea să fie natura gândirii sale?

Dacă bobul de mei de sub piatra morii ar putea să gândească, s-ar gândi fără îndoială la ceea ce se gândea Jean Valjean.

Toate aceste frământări, realităţi pline de năluci, fantasmagorii pline de realităţi sfârşiseră prin a-i crea un fel de stare sufletească ce nu se poate descrie. Uneori se oprea în mijlocul muncii sale de ocnaş. Cădea pe gânduri. Mintea lui, în acelaşi timp mai coaptă şi mai tulburată decât înainte, se revolta. Tot ce i se întâmplase i se părea absurd; tot ce-l înconjura i se părea cu neputinţă. Îşi spunea: e un vis. Se uita la gardianul care sta la câţiva paşi de el; gardianul i se părea o nălucă; deodată, nălu-

ca îl lovea cu bâta. Natura înconjurătoare abia exista pentru el. Aproape s-ar putea spune că pentru Jean Valjean nu existau nici soare, nici zile frumoase de vară, nici cer strălucitor, nici dimineți înviorătoare de aprilie. Sufletul lui părea luminat doar printr-un fel de ferestruică de beci.

Pentru a încheia, rezumând din tot ceea ce am arătat ceea ce se poate rezuma și exprima în rezultate pozitive, ne vom mărgini să constatăm că, în nouăsprezece ani, Jean Valjean, nevinovatul grădinar din Faverolles, temutul ocnaș din Toulon, devenise – mulțumită felului cum îl transformase pușcăria – în stare să facă două feluri de fapte rele: mai întâi, o impulsiune buimacă, necugetată, plină de sălbăticie, instinctivă, un fel de răspuns la suferința îndurată; apoi o răbufnire gravă, serioasă, frământată în conștiință și pusă la cale de ideile greșite pe care le poate pricinui o asemenea nenorocire. Premeditările acestea treceau prin cele trei faze succesive pe care numai anumite firi încercate le pot parcurge: rațiune, voință, încăpățânare. Era împins de revolta lui obișnuită, de amărăciunea sufletului, de sentimentul adânc al nedreptăților suferite, de reacțiunea chiar împotriva celor buni, nevinovați și drepți, dacă există și de aceștia. Punctul de plecare, ca și ținta finală a gândurilor lui era ura împotriva legilor omenești; o ură care, dacă nu este oprită în desfășurarea ei de vreo întâmplare providențială, devine la un moment dat ură împotriva societății, apoi ură împotriva neamului omenesc, împotriva creațiunii, și ia forma unei dorinți nelămurite, continue și brutale de-a face rău oricui, oricărei viețuitoare. Precum se vede, nu fără temei, biletul de identitate îl califica pe Jean Valjean drept *un om foarte primejdios*.

An cu an, sufletul acesta se uscase tot mai mult, încet, dar sigur. Inimă de piatră, privire împietrită. Când ieși din închisoare, se împlineau nouăsprezece ani de când nu mai vărsase nici o lacrimă.

VIII
Talazul și umbra

Un om în voia valurilor!

Ei și! Corabia nu se oprește. Vântul bate, corabia întunecată e silită să-și urmeze drumul. Trece mai departe.

Omul piere, se ivește iar, se cufundă și se ridică la suprafață, strigă, întinde brațele, nu-l aude nimeni; zguduită de furtună, corabia se trudește să-și taie drum. Marinarii și călătorii nici măcar nu-l mai văd pe omul care se îneacă; bietul lui cap nu e decât un punct printre valurile uriașe.

Omul strigă cu disperare în adâncuri. Pânza trece ca o nălucă. O privește, o privește cu deznădejde. Ea se depărtează, pălește, descrește. Adineauri era și el acolo, făcea parte din echipaj, umbla în lung și-n lat

pe punte împreună cu ceilalţi, avea partea lui de aer şi de soare, trăia. Acum ce s-a întâmplat? A alunecat, a căzut, s-a isprăvit.

A căzut în apele groaznice. Totul fuge şi se năruie sub picioarele lui. Valurile sfâşiate şi sfârtecate de vânt îl înconjoară cu vrăjmăşie, talazurile din adâncuri îl sorb, toate zdrenţele apelor îi învăluie capul, un norod de valuri îl improaşcă, ochiuri tulburi îl înghit pe jumătate; de câte ori se afundă întrezăreşte prăpăstii pline de întuneric; vegetaţii înfricoşătoare, necunoscute îl prind, i se înnoadă de picioare, îl trag spre ele; simte că el însuşi se preface în prăpastie, e una cu spuma, valurile şi-l aruncă unul altuia, înghite amărăciune, oceanul laş se încăpăţânează să-l înece, nesfârşitul se joacă cu agonia lui. Parcă toată apa asta ar fi ură.

Cu toate astea, el luptă, încearcă să se apere, încearcă să se ţină deasupra, se trudeşte, înoată. El, această biată putere aproape sfârşită, luptă împotriva nesfârşitului.

Unde e corabia? Acolo. Abia se zăreşte în întunericul palid al orizontului.

Vânturile bat, spuma valurilor îl copleşeşte. Ridică ochii şi nu vede decât plumburiul norilor. Simte, dându-şi sufletul, uriaşa nebunie a mării. E torturat de nebunia asta. Aude zgomote neobişnuite pentru om, care par să vină de dincolo de lume şi din nu ştiu ce spaţii înfricoşătoare.

Printre nori sunt păsări, aşa cum pe deasupra restriştilor omeneşti sunt îngeri, dar cu ce pot să-i ajute? Zboară, cântă, plutesc şi el horcăie.

Se simte înmormântat între două infinituri deodată: oceanul şi cerul; unul e o groapă, iar celălalt un giulgiu.

Se lasă noaptea, iată, sunt ceasuri întregi de când înoată, e la capătul puterilor; corabia, acel ceva îndepărtat pe care se aflau oameni, nu se mai zăreşte; e singur în nemaipomenita prăpastie întunecată, se afundă, înţepeneşte, se răsuceşte, simte sub el valurile monstruoase ale nevăzutului; cheamă.

Nu mai sunt oameni. Unde e Dumnezeu?

Cheamă. „Ajutor! Ajutor!“ Cheamă întruna.

În zare, nimic. Pe cer, nimic.

Roagă fierbinte întinderea, valul, alga, stânca; toate sunt surde. Cerşeşte ajutorul furtunii; furtuna nepăsătoare nu se supune decât nesfârşitului.

Împrejurul lui, bezna, ceaţa, singurătatea, învălmăşeala furtunoasă şi inconştientă, încreţirea nelămurită a apelor sălbatice. În el, groaza şi oboseala. Sub el, prăbuşirea. Nici un punct de reazim. Se gândeşte la patimile întunecate ale cadavrului în întunericul fără de sfârşit. Frigul nefiresc îl înţepeneşte. Mâinile i se închircesc, se închid şi strâng în ele hăul. Vânturi, nori, vârtejuri, curenţi, stele zadarnice! Ce-i de făcut? Deznădăjduitul se pierde, ostenitul vrea mai bine să moară, se lasă luat,

se lasă dus, se dă bătut, şi iată-l că alunecă pentru totdeauna în adâncurile mistuitoare.

O, mers nemilos al societăţii omeneşti! Risipă de suflete şi de oameni de-a lungul drumului! Ocean în care cade tot ce leapădă legea! Dispariţie înfiorătoare a sprijinului! O, moarte morală!

Marea e neîndurata noapte socială în care pedeapsa îşi azvârle osândiţii. Marea e mizeria nesfârşită.

Sufletul lăsat în voia valurilor în această prăpastie poate să ajungă un stârv. Cine are să-l învie din morţi?

IX
Noi nemulţumiri

Când lui Jean Valjean îi sună ceasul să iasă din ocnă, când auzi cu urechile lui acele cuvinte ciudate: „Eşti liber!“ clipa fu neverosimilă şi nemaipomenită; o rază vie din lumina adevărată a celor vii îl străpunse pe neaşteptate. Dar raza aceasta păli numaidecât. Lui Jean Valjean ideea de libertate îi luase ochii. Crezuse într-o viaţă nouă. Văzu însă destul de repede că e vorba de o libertate căreia i se dă un bilet de identitate galben.

Şi, în afară de aceasta, amărăciuni multe. Îşi făcuse socoteala că suma ce i se cuvenea pe timpul cât stătuse în ocnă ar fi trebuit să se ridice la o sută şaptezeci şi unu de franci. E drept că uitase de odihna silită a duminicilor şi a sărbătorilor, care în nouăsprezece ani scădea la socoteală vreo douăzeci şi patru de franci. Oricum, suma fusese redusă prin felurite reţineri locale, la o sută nouă franci şi cincisprezece centime, care i se numără la ieşire.

Nu pricepuse nimic şi se socotea nedreptăţit. Să spunem cuvântului pe nume: furat.

A doua zi după eliberare, la Grasse, văzu în faţa uşii unei distilerii de flori de portocal câţiva oameni care descărcau pachete. Ceru de lucru. Cum era zor, i se dădu. Se puse pe treabă. Era deştept, voinic şi dibaci; îşi dădea osteneala, stăpânul părea mulţumit. Pe când lucra, trecu un jandarm, care îl observă şi-i ceru hârtiile. Fu nevoit să-i arate biletul de identitate galben. Apoi îşi reluă lucrul. Ceva mai înainte îl întrebase pe unul dintre lucrători cât câştiga pe zi făcând treaba asta; i se răspunse: „Un franc şi cincizeci“. Seara, pentru că era nevoit să plece mai departe a doua zi, se înfăţişă înaintea stăpânului distileriei şi-l rugă să-i plătească. Stăpânul, fără să scoată o vorbă, îi înmână un franc şi douăzeci şi cinci de centime. Îşi ceru dreptul lui. I se răspunse: „Pentru tine e destul şi atât“. Stărui. Stăpânul îl privi ţintă în ochi şi-i spuse: „Ia vezi să nu te pomeneşti la răcoare.“

Se socoti din nou furat.
Societatea, statul, micşorându-i drepturile cuvenite, îl jefuiseră cu toptanul. Venea rândul semenului său, care-l fura cu amănuntul.
Eliberarea nu înseamnă dezrobire. Scapi de ocnă, dar nu de osândă.
Iată ce i se întâmplase la Grasse. Se ştie în ce fel fusese primit la Digne.

X
Omul care s-a trezit

Aşadar, pe când orologiul catedralei bătea ceasul două noaptea, Jean Valjean se trezi din somn.
Se trezi din pricina patului, care era prea bun. Aveau să se împlinească în curând douăzeci de ani de când nu mai dormise într-un pat, şi, cu toate că nu se dezbrăcase, senzaţia asta era prea nouă şi-i tulbura somnul.
Dormise mai bine de patru ceasuri. Osteneala îi trecuse. Era obişnuit să nu dăruiască prea multe ceasuri odihnei.
Deschise ochii şi se uită o clipă în întunericul din jurul lui, pe urmă îi închise ca să adoarmă din nou. Când o mulţime de senzaţii felurite ţi-au tulburat ziua, când mintea e preocupată, adormi o dată, dar nu poţi adormi şi a doua oară. Somnul vine mai uşor, dar se întoarse mai greu. E ceea ce i se întâmplă lui Jean Valjean. Nu putu să mai adoarmă şi căzu pe gânduri.
Se găsea într-unul din acele momente în care mintea ţi-e plină de gânduri tulburi. În creierul lui era un fel de du-te vino încâlcit. Amintirile vechi şi cele din ajun pluteau amestecat şi se încrucişau anapoda, pierzându-şi formele, crescând peste măsură, apoi pierind dintr-o dată, ca într-o apă nămoloasă şi frământată. Îi treceau prin cap multe gânduri, dar unul dintre ele se întorcea necontenit, gonindu-le pe toate celelalte. Iată care era acest gând: văzuse cele şase tacâmuri de argint şi lingura mare pe care doamna Magloire le pusese pe masă. Cele şase tacâmuri de argint nu-i dădeau pace. Erau acolo, la câţiva paşi... În clipa în care trecuse prin odaia vecină ca să vină aici, bătrâna servitoare le pusese într-un dulăpior de la căpătâiul patului. Văzuse bine acel dulap. La dreapta, cum intrai din sufragerie. Erau masive. Argintărie veche. Cu polonic cu tot se putea lua pe ele cel puţin două sute de franci. De două ori cât câştigase el în nouăsprezece ani. E adevărat că ar fi câştigat mai mult, dacă nu l-ar fi furat administraţia.
Sufletul i se zbuciumă un ceas întreg; în el se dădea o luptă. Bătu ora trei. Deschise ochii din nou, se ridică deodată pe jumătate, întinse braţul şi pipăi desaga pe care şi-o azvârlise într-un colţ al alcovului în care se

afla patul, își lunecă picioarele peste marginea patului, le puse pe dușumea și se pomeni, aproape fără să-și dea seama, șezând pe marginea patului.

Rămase câtva timp visând în poziția asta, oarecum sinistră pentru cel care l-ar fi zărit astfel, în umbră, el singur treaz în casa aceea adormită. Se pleacă deodată, își scoase ghetele și le puse ușor pe rogojina de lângă pat, apoi își reluă poziția de visare și rămase din nou nemișcat.

În mijlocul acestor frământări groaznice, gândurile pe care le-am arătat îi scormoneau fără încetare creierul, intrau, ieșeau, intrau din nou, le simțea ca pe o greutate; și apoi se gândea, fără să știe pentru ce, cu acea încăpățânare mecanică a visării, la un ocnaș, anume Brevet, pe care-l cunoscuse la ocnă și ai cărui pantaloni nu se țineau decât într-o singură bretea de bumbac împletit. Desenul cu pătrățele al acestei bretele îi venea mereu în minte.

Stătea în poziția asta și ar fi rămas așa cine știe cât, până-n zori, dacă orologiul n-ar fi bătut o dată – un sfert sau o jumătate. I se păru că bătaia îi spune: „haide!“

Se ridică în picioare, mai șovăi o clipă și ascultă: în casă totul era tăcut; porni atunci de-a dreptul, cu pași mărunți, spre fereastra pe care o întrezărea. Noaptea nu era prea întunecată; deasupra lunii pline alergau nori mari, goniți de vânt. Din pricina asta, afară era rând pe rând umbră și lumină, eclipse și limpezimi, și înăuntru o lumină de amurg. Acest amurg, destul de limpede ca să te călăuzească, întrerupt din timp în timp de nori, se asemuia cu lumina vânătă, strecurată prin ferestruica unei pivnițe, prin fața căreia se scurg trecătorii. Ajuns la fereastră, Jean Valjean o privi cu atenție. N-avea gratii, dădea în grădină și nu era închisă, după moda locului, decât cu un cârlig foarte mic. O deschise, dar pentru că aerul rece și viu pătrunse în odaie o închise îndată. Se uită în grădină cu acea privire atentă care mai mult cercetează decât privește. Gradina era împrejmuită cu un zid alb, destul de scund, ușor de sărit. În fund, dincolo de el, deosebi vârfurile copacilor la distanțe egale unul de altul, semn că zidul despărțea grădina de vreo stradă sau ulicioară cu pomi.

După ce se uită, făcu o mișcare de om care știe ce vrea; merse spre firidă, își luă desaga, o deschise, scotoci înăuntru, scoase un obiect pe care-l puse pe pat, își vârî ghetele într-unul din buzunare, luă sacul pe umeri, își puse șapca trăgându-și cozorocul pe ochi, își căută dibuind bățul, se duse și-l propti într-un colț al ferestrei, apoi se întoarse lângă pat și apucă cu hotărâre obiectul pe care-l lăsase acolo. Acest obiect semăna cu un drug scurt de fier, ascuțit la unul din capete, ca un vârf de suliță. Ar fi fost greu să deosebești prin întuneric în ce scop i se dăduse bucății de fier forma aceasta. Să fi fost o pârghie? Sau poate o măciucă?

La lumina zilei s-ar fi putut vedea că nu era altceva decât un sfeşnic de miner. Ocnaşii erau folosiţi uneori, pe vremea aceea, pentru a scoate piatra din dealurile înalte care înconjurau oraşul Toulon, şi aveau adesea la îndemână scule de miner. Sfeşnicele minerilor sunt făcute din fier masiv şi sfârşite la capătul de jos printr-un vârf, cu ajutorul căruia se înfig în stâncă.

Luă sfeşnicul în mâna dreaptă şi, ţinându-şi răsuflarea, înăbuşindu-şi pasul, se îndreptă spre uşa odăii alăturate, aceea a episcopului, după cum se ştie. Ajuns la uşă, o găsi crăpată. Episcopul n-o închisese.

XI
Ceea ce face

Jean Valjean ascultă. Nici un zgomot.

Împinse uşa.

O împinse cu vârful degetului, uşor, cu grija neliniştită a unei pisici care vrea să se furişeze.

Uşa se deschise sub apăsare, se mişcă uşor şi pe tăcute, lărgind puţin deschizătura.

Aşteptă o clipă, apoi o împinse din nou, cu mai multă îndrăzneală.

Uşa se deschidea, fără zgomot. Crăpătura era acum destul de mare pentru ca să poată trece. Numai că alături de uşă era o măsuţă care făcea cu ea un unghi ce împiedica intrarea.

Jean Valjean văzu greutatea. Trebuia cu orice chip să mărească mai mult deschizătura.

Îşi făcu curaj şi împinse uşa pentru a treia oară, mai cu hotărâre decât în primele două rânduri. De data asta o balama neunsă scoase în întuneric un ţipăt răguşit şi prelung.

Jean Valjean tresări. Zgomotul acestei balamale îi pătrunse în ureche, răsunător şi înfricoşat, de parcă ar fi fost trâmbiţa judecăţii de apoi.

În spaima mărită până la fantastic a primei clipe îşi închipui aproape că balamaua aceasta se însufleţise, prinzând dintr-o dată viaţă teribilă, şi că lătra ca un câine, ca să dea de ştire tuturor şi să-i trezească pe cei adormiţi.

Se opri înfiorat, zăpăcit şi se lăsă de pe vârfurile picioarelor pe călcâie. Îşi auzea arterele bătându-i în tâmple ca două ciocane de turnătorie şi i se părea că răsuflarea îi ieşea din piept ca zgomotul vântului care iese dintr-o peşteră. Socotea cu neputinţă ca groaznicul ţipăt al acelei ţâţâni înfuriate să nu fi zdruncinat toată casa, ca zguduitura unui cutremur de pământ; uşa pe care o împinse dăduse alarma şi chemase; bătrânul o să se ridice, cele două bătrâne or să strige; li se va veni în ajutor; în mai

puțin de un sfert de oră orașul va fi trezit și jandarmii în picioare. O clipă se crezu pierdut.

Rămase unde era, împietrit ca un stei de sare, neîndrăznind să se miște.

Se scurseseră vreo câteva minute. Ușa se deschisese larg. Își luă îndrăzneala de-a se uita în odaie. Nimic nu se clintise. Ciuli urechea. În casă nu se mișca nimic. Zgomotul balamalei nu trezise pe nimeni.

Prima primejdie trecuse, dar mai rămăsese într-însul un clocot înfricoșător. Cu toate acestea, nu dădu înapoi. Nici când se crezuse pierdut nu dăduse înapoi. Nu se gândi decât să isprăvească mai iute. Făcu un pas și intră în odaie.

Odaia aceasta era cufundată într-o liniște desăvârșită. Deosebeai icicolo forme nelămurite și vagi care, ziua, erau hârtii împrăștiate pe o masă, cărți deschise, volume rânduite pe un scăunaș, un jilț acoperit cu veșminte, un pupitru de rugăciune, și care la această oră nu erau altceva decât colțuri întunecate și pete albicioase. Jean Valjean înaintă cu grijă, păzindu-se să nu se izbească de mobile. Auzea din fundul odăii răsuflarea egală și liniștită a episcopului adormit.

Deodată se opri. Era aproape de pat. Ajunsese acolo mai devreme decât ar fi crezut.

Natura amestecă uneori în acțiunile noastre manifestările și înfățișările ei, cu un fel de aluzie întunecată și iscusită, ca și cum ar vrea să ne facă să cugetăm. De aproape o jumătate de ceas, un nor uriaș acoperea cerul. În clipa în care Jean Valjean se opri în fața patului, norul acesta se destrămă, ca și cum ar fi făcut-o înadins și o rază de lună, străbătând fereastra prelungă, lumină pe neașteptate fața palidă a episcopului. Acesta dormea împăcat. Din pricina nopților reci din regiunea Alpilor de jos, se culcase îmbrăcat gros. Purta o haină de lână de culoare închisă, cu mânecă lungă. Capul îi era răsturnat pe pernă, se odihnea destins; lăsa să-i atârne peste marginea patului mâna împodobită cu inelul preoțesc, care făcuse atâtea binefaceri și fapte pioase. Toată fața îi era luminată de o expresie vagă de mulțumire, nădejde și cucernică fericire. Era mai mult decât un zâmbet; era aproape o strălucire. Pe fruntea lui se răsfrângea o lumină nevăzută. Sufletul celor drepți contemplă în timpul somnului un cer plin de taine. O rază din acest cer cădea asupra episcopului. Era în același timp o transparență luminoasă, căci cerul acesta se afla înăuntrul lui. Cerul acesta era conștiința lui.

În clipa în care raza de lună se așternu, ca să spunem așa, peste acea limpezime interioară, episcopul adormit apăru înconjurat de un nimb de glorie. Totul rămase însă ușor învăluit într-o penumbră suavă. Luna de pe cer, natura adormită, grădina încremenită, casa aceasta atât de liniștită, ceasul, clipa, tăcerea adăugau un nu știu ce, solemn și negrăit, la

somnul vrednic de respect al acestui înțelept și învăluiau cu un fel de aureolă măreață și senină părul alb și ochii închiși, fața plină de nădejde și încredere, acel cap de bătrân și acel somn de copil. Era aproape ceva dumnezeiesc la omul acesta atât de impunător.

El, Jean Valjean, era în umbră cu sfeșnicul de fier în mână; stătea în picioare, nemișcat, tulburat peste măsură de acest bătrân luminos. Nu văzuse niciodată ceva asemănător. Încrederea aceasta nemărginită îl înspăimânta. Lumea morală nu poate avea o priveliște mai măreață decât o conștiință tulbure și neliniștită, ajunsă la marginea unei fapte rele și contemplând somnul unui om drept.

Somnul acesta, într-o asemenea izolare și alături de un vecin ca el, avea ceva sublim pe care-l simțea nelămurit, dar cu putere.

Nimeni n-ar fi putut spune ce se petrecea într-însul, nici chiar el însuși. Pentru a încerca să-ți dai seama de asta, trebuie să visezi tot ce poate fi mai crud, față în față cu tot ce poate fi mai blând. Pe chipul lui nu se citea nimic lămurit. Era un fel de uimire rătăcită. Privea. Atât. Dar la ce se gândea? Ar fi fost cu neputință de ghicit. Fără îndoială însă că era emoționat și cutremurat. Dar de ce natură îi era emoția?

Ochii nu i se puteau dezlipi de pe bătrân. Singurul lucru care se desprindea limpede din atitudinea și de pe fața lui era o nehotărâre ciudată. S-ar fi spus că șovăia între două prăpăstii; aceea în care te pierzi și aceea în care te mântui. Părea gata să-i sfarme craniul sau să-i sărute mâna.

După câteva clipe, brațul lui stâng i se lăsă cu aceeași încetineală și Jean Valjean se adânci din nou în contemplație, cu șapca în mâna stângă și cu măciuca în dreapta, cu părul zbârlit pe capul lui sălbatic.

Episcopul continua să doarmă într-o pace adâncă, sub privirea asta înfricoșătoare.

O rază de lună făcea să se zărească nelămurit, deasupra căminului, crucifixul care părea că-și deschide brațele pentru amândoi, cu o binecuvântare pentru unul și cu iertare pentru celălalt.

Deodată, Jean Valjean își puse șapca la loc pe frunte, merse grăbit de-a lungul patului, fără să se uite la episcop, de-a dreptul la dulapul pe care-l întrezărea la căpătâi; ridică sfeșnicul de fier cu gândul să forțeze încuietoarea; cheia era acolo; îl deschise; primul lucru pe care-l văzu fu coșul cu argintărie. Îl luă, străbătu cu pași mari odaia, fără să ia seama și fără să se gândească la zgomot, găsi ușa, intră înapoi în oratoriu, deschise fereastra, își luă bățul, sări peste pervaz, băgă argintăria în desagă, azvârli coșul, străbătu grădina, sări zidul, ca un tigru, și fugi.

XII
Episcopul lucrează

A doua zi, în zori, monseniorul Bienvenu se plimba prin grădină. Doamna Magloire alergă spre dânsul foarte tulburată.

– Monseniore, monseniore! strigă ea. Nu cumva ştie înălţimea-voastră unde e coşul cu argintărie?

– Ba da, spuse episcopul.

– Slavă Domnului! Nu ştiam ce e cu el.

Episcopul tocmai ridicase coşul de pe una dintre brazdele grădinii. I-l arătă doamnei Magloire.

– Iată-l.

– Cum? spuse ea. E gol! Şi argintăria?

– Ah! răspunse episcopul. Aşadar, de argintărie vrei să vorbeşti? Nu ştiu unde e.

– Dumnezeule mare şi bun! A fost furată! A furat-o omul de aseară!

Cât ai clipi din ochi, doamna Magloire alergă, cu toată vioiciunea ei de bătrână sprintenă, spre camera de rugăciune, intră în alcov şi apoi se întoarse la episcop. Acesta tocmai se aplecase şi privea oftând un răsad de cochlearia pe care coşuleţul îl strivise căzând peste brazda de flori. Se ridică la ţipătul doamnei Magloire.

– Monseniore, omul a plecat! A furat argintăria!

Când scoase strigătul acesta, ochii-i căzură pe un colţ al grădinii, unde se vedeau urme de paşi. O şipcă fusese smulsă din gard.

– Uite, pe acolo a trecut. A sărit în stradela Cochefilet! Ah! Blestematul! Ne-a furat argintăria!

Episcopul rămase o clipă tăcut, pe urmă ridică ochii, serios, şi-i spuse cu blândeţe doamnei Magloire:

– Dar, înainte de toate, argintăria asta era oare a noastră?

Doamna Magloire rămase încremenită. Se scurse încă o clipă de tăcere, după care episcopul urmă:

– Doamnă Magloire, ţineam la mine argintăria pe nedrept şi de prea multă vreme. Ea era a săracilor. Cine era omul acela? Un sărac, cu siguranţă.

– Maica ta, Isuse! strigă din nou doamna Magloire. Nu e vorba de mine şi nici de domnişoara. Nouă ne e totuna. Dar e vorba de monseniorul. Cu ce-o să mănânce monseniorul de acum încolo?

Episcopul o privi cu un aer mirat.

– Ei, asta e! Nu există oare tacâmuri de cositor?

Doamna Magloire ridică din umeri.

– Cositorul miroase...

– Atunci tacâmuri de fier.
Doamna Magloire se strâmbă cu înțeles.
– Fierul are un gust rău...
– Ei bine, spuse episcopul, atunci tacâmuri de lemn.
Peste câteva minute mânca la aceeași masă la care stătuse în ajun Jean Valjean. Monseniorul Bienvenu, vesel, le atrăgea atenția – soră-si, care nu spunea nimic, și doamnei Magloire, care mormăia încet – că nu e nevoie nici de lingură și nici de furculiță ca să înmoaie bucata de pâine într-o ceașcă cu lapte.
– Și asta e ceva! spunea doamna Magloire de una singură, umblând de colo până colo. Să primești pe un om ca ăsta și să-l găzduiești lângă tine! Ce fericire că s-a mulțumit să fure! Ah, Dumnezeule! Tremur numai când mă gândesc.
În timp ce fratele și sora se pregăteau să se ridice de la masă, cineva bătu în ușă.
– Intră, spuse episcopul.
Ușa se deschise. Un grup, ciudat și năvalnic, se arătă în prag. Trei oameni îl țineau prins între ei pe un al patrulea. Cei trei erau jandarmi; celălalt era Jean Valjean.
Un brigadier de jandarmi, care părea comandantul grupei, se afla lângă ușă. Intră și se îndreptă spre episcop, salutându-l militărește.
– Monseniore, spuse el.
La vorba asta, Jean Valjean, care stătea posomorât și părea abătut, ridică ochii uluit.
– Monseniore! murmură el. Va să zică nu e preotul parohiei...
– Liniște! spuse un jandarm. E monseniorul episcop.
În acest timp, monseniorul Bienvenu se apropiase de ei, atât de repede cât îi îngăduia bătrânețea.
– Ah! Iată-te! glăsui el cu voce tare, privindu-l pe Jean Valjean. Mă bucur că te văd. Bine, dar eu îți dăruisem și sfeșnicele, care sunt tot de argint ca și celelalte, și pe care ai putea să iei foarte ușor două sute de franci. De ce nu le-ai luat o dată cu tacâmurile?
Jean Valjean căscă ochii și-l privi pe bătrânul episcop cu o căutătură pe care nici o limbă omenească n-ar putea-o descrie.
– Monseniore, spuse brigadierul de jandarmi, așadar e adevărat ce ne spunea omul? Când l-am întâlnit, mergea ca unul care ar vrea s-o ia la sănătoasa. L-am oprit să vedem ce e cu el. Avea argintăria asta...
– V-a spus, îl întrerupse episcopul zâmbind, că i-a fost dăruită de un popă bătrân și cumsecade, la care și-a petrecut noaptea. Așa-mi închipui. Și l-ați adus aici? E o greșeală.
– Întocmai, reluă brigadierul. Îl puteam lăsa să plece?
– Fără îndoială, răspunse episcopul.

Jandarmii îi dădură drumul lui Jean Valjean, care se trase îndărăt.

– E adevărat că mă lasă? bâigui el, ca şi cum ar fi vorbit din somn.

– Da, eşti liber, nu înţelegi? spuse un jandarm.

– Prietene, reluă episcopul, înainte de a pleca, uite-ţi sfeşnicele. Ia-le!

Merse spre cămin, luă cele două sfeşnice de argint şi i le dădu lui Jean Valjean. Cele două femei se uitau la el fără să spună o vorbă, fără o mişcare, fără o expresie care ar fi putut să-l stingherească.

Jean Valjean tremura din toate mădularele. Apucă mecanic şi cu un aer rătăcit cele două sfeşnice.

– Acum, îi spuse episcopul, du-te cu Dumnezeu! Dar să nu uit: când te vei întoarce, prietene, nu e nevoie să treci prin grădină, poţi oricând să intri şi să ieşi pe poarta de la stradă. Nu e închisă nici ziua, nici noaptea, decât cu clanţa. Apoi, întorcându-se spre jandarmi, zise: Domnilor, puteţi pleca.

Jandarmii se îndepărtară.

Jean Valjean părea gata să leşine.

Episcopul se apropie de el şi-i spuse încet:

– Nu uita, nu uita niciodată că mi-ai făgăduit să întrebuinţezi banii ăştia ca să te faci om cinstit.

Jean Valjean, care nu-şi amintea să-i fi făgăduit ceva, rămase năuc. Episcopul rostise cuvintele acestea pe un ton apăsat. Urmă, aproape solemn:

– Jean Valjean, fratele meu, tu nu mai eşti în stăpânirea răului, ci a binelui. Îţi cumpăr acum sufletul; ţi-l smulg din gheara gândurilor negre şi a duhului pierzării şi-l dăruiesc Domnului.

XIII
Micul Gervais

Jean Valjean ieşi din oraş ca un om fugărit. Se puse pe mers, grăbit, de-a lungul câmpiilor, străbătând drumurile şi potecile la nimereală, fără să bage de seamă că se întorcea pe unde mai trecuse. Rătăci astfel toată dimineaţa, fără să mănânce şi fără să-i fie foame. Avea o mulţime de senzaţii noi. Simţea în el un fel de furie; nu ştia împotriva cui anume. N-ar fi putut să spună dacă era mişcat sau umilit. Îl cuprindea uneori o înduioşare ciudată, împotriva căreia lupta cu toată asprimea dobândită în ultimii douăzeci de ani. Starea asta îl ostenea. Vedea cu nelinişte cum se zdruncină înlăuntrul lui acea linişte îngrozitoare pe care i-o dăduse nedreptatea nenorocirii lui. Se întreba ce avea s-o înlocuiască. Uneori ar fi vrut să fie la închisoare cu jandarmii şi lucrurile să nu se fi petrecut astfel: ar fi fost mai puţin tulburat. Cu toate că timpul era înaintat, mai

erau pe ici pe colo, printre gardurile de mărăcini, câteva flori întârziate; mergând, le simțea mireasma, care îi trezea amintiri din copilărie. Amintirile acestea îi erau aproape de neîndurat, atât de mult trecuse de când nu-i mai veniseră în minte.

Gânduri nelămurite se îngrămădiră astfel într-însul de-a lungul zilei.

Fiindcă soarele cobora spre asfințit, prelungind pe pământ umbra celei mai neînsemnate pietricele, Jean Valjean se așeză în dosul unui tufiș de pe câmpia întinsă, roșcată, pustie. În zare nu se vedeau decât Alpii. Nici măcar clopotnița vreunui sat îndepărtat. Jean Valjean putea fi la vreo trei leghe de Digne. O cărare care tăia câmpia trecea pe la vreo câțiva pași de tufiș.

Cufundat în gânduri, cum era, ceea ce făcea ca zdrențele lui să-i pară și mai înfricoșătoare celui ce l-ar fi întâlnit, Jean Valjean auzi un zgomot plăcut.

Își întoarse capul și văzu venind pe cărare un mic savoiard, de vreo zece ani, care cânta din gură, cu viola la șold și cu o cușcă cu o marmotă în spinare; era unul dintre acei copii drăgălași și veseli care pribegesc, cu genunchii ieșiți prin găurile pantalonilor.

Băiatul cânta, se oprea din când în când din mers și se juca cu niște bănuți pe care-i ținea în mână, poate toată averea lui, ca și cum ar fi fost arșice. Printre acești bănuți era și o monedă de doi franci.

Copilul se opri în dreptul tufișului, fără să-l vadă pe Jean Valjean, și aruncă în sus pumnul de bani pe care până atunci îl prinsese cu destulă dibăcie pe dosul mâinii.

De data asta, moneda de doi franci îi scăpă jos și se rostogoli spre mărăcini, până la Jean Valjean.

Jean Valjean puse piciorul pe ea.

Copilul își urmărise banul și-l văzuse.

Nu se miră defel și merse de-a dreptul spre omul din tufiș.

Locul era cu totul singuratic. Cât vedeai cu ochii, nu era nimeni, nici pe câmpie și nici pe potecă. Nu se auzeau decât țipetele scurte și slabe ale unui stol de păsări călătoare, care străbăteau cerul la o foarte mare înălțime. Copilul stătu cu spatele la soarele care-i punea fire de aur în păr și împurpura cu o lumină însângerată fața sălbatică a lui Jean Valjean.

– Domnule, spuse micuțul savoiard, cu acea încredere a copilăriei care e făcută din neștiință și nevinovăție, banul meu!

– Cum te cheamă? îl întrebă Jean Valjean.

– Gervais, domnule.

– Pleacă de-aici! spuse Jean Valjean.

– Domnule, stărui copilul, dă-mi banul!

Jean Valjean își lăsă capul în jos și nu răspunse.

Copilul începu din nou:

– Banul meu, domnule!

Ochii lui Jean Valjean rămaseră ațintiți în pământ.

– Banul meu! strigă copilul. Banul meu de argint! Banul meu!

Jean Valjean parcă nu l-ar fi auzit. Copilul îl luă de gulerul hainei și-l scutură. În același timp se silea să-i dea la o parte gheata mare și țintuită, pusă pe comoara lui.

– Vreau banul meu! Moneda mea de doi franci!

Copilul plângea. Jean Valjean ridică capul. Stătea mai departe jos. Avea ochii tulburi. Îl măsură pe copil cu un fel de uimire, apoi își întinse mâna spre băț și strigă cu o voce îngrozitoare:

– Cine-i acolo?

– Eu, domnule, răspunse copilul. Eu! Gervais. Eu! Dați-mi cei doi franci ai mei, vă rog! Ridicați-vă piciorul, domnule, vă rog! Apoi, furios, cu toate că era de-o șchioapă, deveni aproape amenințător: Ei, vreți să ridicați piciorul sau nu? Ridicați-vă piciorul!

– Ah, tot tu ești! spuse Jean Valjean și, ridicându-se dintr-o dată în picioare cu talpa tot pe moneda de argint, adăugă: Cară-te de-aici!

Înfricoșat, copilul îl privi, apoi începu să tremure din creștet până-n tălpi și, după câteva clipe de mare uimire, o luă la goană. Alerga cât îl țineau puterile fără să îndrăznească să se mai uite înapoi sau să scoată vreun țipăt. Cu toate astea, fu silit să se oprească la o oarecare distanță pentru că i se tăiase răsuflarea, și Jean Valjean, cu toate că era dus pe gânduri, îl auzi plângând.

După câteva clipe, copilul pieri.

Soarele apusese.

În jurul lui Jean Valjean se întuneca. Nu mâncase toată ziua, poate că avea călduri.

Rămase în picioare. De când fugise copilul nu se clintise din loc. Respirația îi ridica pieptul la răstimpuri lungi și inegale. Privirea, care i se ațintise la vreo zece-doisprezece pași înainte, părea că studiază cu multă atenție forma unui ciob albastru de faianță, căzut în iarbă. Deodată tresări; simțise frigul serii.

Își trase mai bine șapca pe ochi, căută în neștire să-și petreacă și să-și încheie haina, făcu un pas și se aplecă să-și ridice bățul de jos. În clipa aceea zări moneda de doi franci, pe care piciorul lui o înfundase pe jumătate în pământ și care sclipea printre pietre. Simți o zguduitură electrică. „Ce e asta?“ spuse el printre dinți. Se dădu trei pași îndărăt, apoi se opri, fără să-și poată dezlipi privirea de pe locul pe care piciorul lui îl călcase cu o clipă mai înainte, ca și cum lucrul acela, care lucea acolo în întuneric, ar fi fost un ochi deschis, pironit asupră-i.

După câteva minute, se aruncă ca un nebun asupra monedei de argint, o luă și, venindu-și în fire, începu să caute cu ochii departe pe

câmpie, scormonind zările, stând în picioare și tremurând ca o fiară sălbatică în căutarea unui adăpost.

Nu văzu nimic. Noaptea se lăsa, câmpia era rece și nedeslușită, fâșii mari de ceață viorie suiau în limpezimea apusului. Scoase un oftat și începu să meargă grăbit într-o direcție oarecare, în partea unde pierise copilul. După vreo sută de pași se opri în loc, se uită, nu văzu nimic.

Strigă atunci din toate puterile: „Gervais! Gervais!“

Tăcu și așteptă.

Nu-i răspunse nimeni.

Câmpia era pustie și posomorâtă. Era înconjurat de nemărginire. În jurul lui numai umbră în care privirea i se pierdea, și o tăcere în care glasul i se stingea. Bătea un vânt din nord, rece ca gheața, dând lucrurilor dimprejurul lui un fel de viață lugubră. Copacii mărunți își scuturau brațele slăbănoage cu o furie de necrezut. Ai fi zis că amenințau și urmăreau pe cineva.

Începu din nou să umble, apoi se porni pe fugă. Din timp în timp se oprea și striga în singurătatea aceea, cu un glas neînchipuit de puternic și dezolat: „Gervais! Gervais!“

Dacă l-ar fi auzit, sigur că puștiului i-ar fi fost frică și s-ar fi ferit să se arate. Dar, fără îndoială, copilul era destul de departe.

Jean Valjean întâlni un preot călare. Se apropie de el și-i spuse:

– Părinte, n-ai văzut trecând un copil?

– Nu, răspunse preotul.

– Unul pe care-l cheamă Gervais.

– N-am văzut pe nimeni.

Scoase din pungă două monede de câte cinci franci și i le dădu preotului.

– Iată, părinte, pentru săracii dumitale. Părinte, e un copil de vreo zece ani cu o marmotă, cred, și cu o violă. Trecea pe aici. Știți, un savoiard...

– Nu l-am văzut.

– Gervais ar putea fi de prin satele de-aici? Nu-mi puteți spune?

– Dacă e așa cum spui, e un copil străin. Trec dintr-ăștia prin partea locului. Nu-i cunoaște nimeni.

Jean Valjean scoase cu o mișcare repezită alte două monede de cinci franci, pe care i le dădu preotului.

– Pentru săracii dumitale, spuse el. Adăugă apoi, rătăcit: Părinte, pune să mă aresteze. Sunt un hoț.

Preotul dădu iute pinteni calului și fugi înfricoșat.

Jean Valjean o rupse iar la fugă, în direcția în care o apucase la început.

Făcu în felul acesta un drum destul de lung, căutând cu privirea, chemând, strigând, dar nu mai întâlni pe nimeni. De două sau trei ori alergă

peste câmp spre ceva care i se părea a fi o făptură culcată sau lăsată pe vine; nu erau decât tufişuri sau stânci scunde. În sfârşit, se opri într-un loc unde se încrucişau trei poteci. Luna se ridicase. Îşi plimbă privirea în depărtare şi mai chemă pentru ultima oară: „Gervais! Gervais! Gervais!“ Strigătul i se stinse în ceaţă, fără să trezească măcar un ecou. Murmură încă o dată: „Gervais!“ dar cu un glas stins şi aproape nedesluşit. Aceasta-i fu ultima sforţare; picioarele i se muiară dintr-o dată, ca şi cum o putere nevăzută l-ar fi doborât pe negândite cu greutatea cugetului său încărcat; căzu pe un bolovan, zdrobit, cu degetele înfipte în păr, cu faţa între genunchi şi strigă: „Sunt un ticălos!“

În clipa aceea i se frânse inima şi începu să plângă. Plângea pentru prima oară de nouăsprezece ani încoace.

Am văzut că Jean Valjean, după ce ieşise din casa episcopului, era înstrăinat de toate gândurile lui de până atunci. Nu-şi putea da seama de ceea ce se petrecea în el. Se ridica împotriva faptei îngereşti şi a cuvintelor atât de blânde ale bătrânului. „Mi-ai făgăduit să întrebuinţezi banii ăştia ca să te faci om cinstit. Îţi cumpăr acum sufletul. Ţi-l smulg din gheara gândurilor negre şi a duhului pierzării şi-l dăruiesc Domnului.“ Cuvintele acestea îi veneau întruna în minte. Opunea acestei îngăduinţe cereşti orgoliul, care e în noi, un fel de cetate a răului. Simţea nelămurit că iertarea preotului acela era asaltul cel mai mare şi atacul cel mai puternic care-l zguduise vreodată; că împietrirea lui ar fi definitivă dacă s-ar împotrivi acestei îngăduinţe; că dacă s-ar îndupleca, ar trebui să renunţe la ura cu care faptele oamenilor îi umpluseră sufletul de-a lungul atâtor ani şi care-i plăcea; că de data asta trebuia să învingă sau să fie învins, şi să lupte, o luptă uriaşă şi hotărâtoare se dădea între răutatea lui şi bunătatea celuilalt.

În mijlocul tuturor acestor licăriri, mergea ca un om beat. Mergând aşa, cu ochii rătăciţi, înţelegea el oare limpede ce-ar fi putut să urmeze pentru el din cele ce i se întâmplaseră la Digne? Auzea el oare aceste şoapte tainice, care trezesc spiritul sau îl stingheresc în anumite clipe ale vieţii? Îi spunea oare glasul la ureche că trăise tocmai ceasul solemn al destinului lui, că un drum de mijloc nu mai putea fi pentru el, că de acum înainte, dacă nu devenea cel mai bun dintre oameni, va ajunge cu siguranţă cel mai rău, că trebuia, ca să spunem aşa, să urce acum mai sus decât episcopul, sau să cadă mai jos decât ocnaşul, că, dacă voia să devină mai bun, trebuia să ajungă înger, iar dacă voia să rămână rău, trebuia să ajungă monstru?

Trebuie să ne punem şi aici aceleaşi întrebări pe care ni le-am pus cu alt prilej: păstrase el oare, cât de nelămurit, vreo fărâmă din toate acestea, în mintea lui? Cu siguranţă, suferinţa, am spus-o, face educaţia inteligenţei; cu toate acestea, nu e deloc sigur că Jean Valjean era în

stare să descurce tot ceea ce arătăm noi aici. Dacă îi veneau aceste gânduri, mai degrabă le întrezărea decât le vedea, și ele nu izbuteau decât să-l azvârle într-o neliniște aproape dureroasă și de neîndurat. La ieșirea din acel loc hâd și negru care se cheamă ocnă, episcopul îi rănise sufletul, ca o lumină prea tare, care i-ar fi rănit ochii abia scăpați din beznă. Viața viitoare, viața posibilă, care i se oferea de acum încolo, curată și strălucitoare întru totul, îl făcea să tremure și-l umplea de neliniște. Într-adevăr, nu știa pe ce lume se află. Ca o cucuvaie care ar vedea dintr-o dată răsărind soarele, ocnașul fusese zăpăcit și orbit de virtute.

Era sigur, și nici el nu se îndoia de asta; nu mai era același om, totul se schimbase într-însul, nu mai putea să-și închipuie măcar că episcopul nu i-ar fi vorbit și nu l-ar fi mișcat.

În starea aceasta de spirit îl întâlnise pe micuțul Gervais și-i furase cei doi franci. De ce? N-ar fi putut desigur s-o lămurească; era oare o ultimă răbufnire și ca un fel de supremă sforțare a gândurilor rele, pe care le adusese cu el din ocnă; un rest de pornire, un rezultat a ceea ce se numește în statică „forța inerției"? Asta era – și poate că era mai puțin decât asta. S-o spunem simplu: nu el furase, nu omul, ci animalul, care, din obicei și din instinct, își pusese piciorul prostește pe banul acela, în timp ce inteligența i se zbătea în noianul atâtor obsesii, noi și nemaipomenite. Când inteligența i se trezi și-și dădu seama de fapta animalului, Jean Valjean se dădu înapoi cu spaimă și scoase un strigăt de groază.

Lucru ciudat și cu putință numai în starea în care se afla: furându-i copilului banul acela, Jean Valjean făcuse o faptă de care nu mai era în stare.

Oricum ar fi, această ultimă faptă urâtă avu asupra lui un efect hotărâtor; ea îi străbătu dintr-o dată haosul din minte și îl risipi, așeză într-o parte întunericul și într-alta lumina și acționă asupra sufletului său, în starea în care se găsea, după cum unii reactivi chimici reacționează asupra unui amestec tulbure, precipitând un element și limpezind altul.

Mai întâi, chiar înainte de a se analiza și de a gândi, căută cu deznădejde, ca unul care caută să se salveze, să regăsească copilul, pentru a-i da înapoi moneda, apoi, când își dădu seama că lucrul acesta e zadarnic și cu neputință, se opri disperat. În momentul în care strigase: „Sunt un ticălos!" se văzuse așa cum era, desprins de el însuși, într-o atât de mare măsură, încât i se părea că nu e decât o fantomă și că în fața lui stătea ocnașul hidos, Jean Valjean, în carne și oase, cu bățul în mână, cu haina pe umeri, cu sacul plin de lucruri furate în spinare, cu fața hotărâtă și posomorâtă, cu mintea plină de planuri blestemate.

Prea marea suferință, după cum am arătat, îl făcuse într-o oarecare măsură vizionar. Avu astfel un fel de vedenie. Îl văzu aievea în fața lui pe acest Jean Valjean, acest chip fioros, și fu cât pe-aci să se întrebe cine era omul acesta de care se îngrozea.

Creierul lui se găsea într-una din acele clipe violente şi în acelaşi timp înfricoşător de liniştite, în care visarea e atât de adâncă, încât absoarbe realitatea. Nu mai vezi lucrurile din jurul tău, dar vezi imaginile pe care le ai în minte proiectate în afară.

Se privi deci îndelung, ca să spunem aşa, faţă în faţă şi, în acelaşi timp, văzu dincolo de această halucinaţie, într-o tainică adâncime, un fel de lumină pe care o luă drept făclie. Privind cu mai multă atenţie lumina aceasta care-i apărea în conştiinţă, băgă de seamă că avea o formă omenească şi că făclia era episcopul.

Conştiinţa lui îi cântări pe rând pe aceşti doi oameni puşi astfel în faţa ei: episcopul şi Jean Valjean. Fusese nevoie de cel dintâi pentru a-l risipi pe celălalt. Pe măsură ce i se prelungea visarea, episcopul se mărea şi strălucea în ochii lui, iar Jean Valjean se micşora şi se ştergea. La un moment dat, nu mai fu decât o umbră. Deodată dispăru. Rămăsese numai episcopul. Umplea întregul suflet al nenorocitului cu o strălucire plină de măreţie.

Jean Valjean plânse îndelung. Plânse cu lacrimi fierbinţi, plânse cu hohote, mai slab decât o femeie, mai înfricoşat decât un copil.

Plângea, şi în mintea lui se făcea ziuă din ce în ce mai tare, o zi nemaipomenită, o zi încântătoare şi grozavă totodată. Viaţa lui trecută, prima lui greşeală, îndelunga lui pătimire, îndobitocirea lui exterioară, înţepenirea lui lăuntrică, punerea lui în libertate, înveselită de atâtea planuri de răzbunare, cele ce i se întâmplaseră cu episcopul, ultima faptă pe care o săvârşise, furtul celor doi franci de la un copil, crimă cu atât mai laşă şi cu atât mai monstruoasă cu cât venea după iertarea episcopului – toate îi revenniră în minte, limpezi, de o limpezime pe care n-o mai simţise niciodată până atunci. Îşi privi viaţa şi-i păru îngrozitoare; îşi privi sufletul şi-i păru înfricoşător. Cu toate acestea, o lumină blândă se apleca asupra acestei vieţi şi acestui suflet. I se părea că-l vede pe satana în lumina raiului.

Câte ceasuri a plâns oare aşa? Ce a făcut după ce-a sfârşit de plâns? Încotro a luat-o? Nimeni n-a putut să afle vreodată. Pare totuşi sigur că un căruţaş, care făcea pe vremea aceea cursa spre Grenoble şi sosea la Digne, a văzut, pe la orele trei dimineaţa, pe când trecea pe strada Episcopatului, un om în rugăciune, îngenuncheat pe caldarâm, în umbră, înaintea porţii monseniorului Bienvenu.

CARTEA A TREIA
ÎN ANUL 1817

I
Anul 1817

1817 e anul pe care Ludovic al XVIII-lea îl denumea cu oarecare ifos regesc, nu lipsit de trufie, cel de al douăzeci şi doilea al domniei sale. E anul în care domnul Bruguiere de Sorsum[1] era celebru. Toate dughene;e frizerilor, care aşteptau întoarcerea perucilor pudrate şi a păsării regale, erau zugrăvite în albastru-azuriu şi pictate cu flori de crin. Erau vremurile naive în care contele Lynch lua loc în fiecare duminică în strana bisericii Saint Germain des Pres, ca epitrop, îmbrăcat în veşmânt de pair al Franţei, cu lentă[2] roşie, cu nasul lui lung şi cu acel profil măreţ, cum îi şade bine unuia care a săvârşit o faptă răsunătoare. Fapta răsunătoare săvârşită de Lynch era următoarea: la 12 martie 1814, în calitatea lui de primar de Bordeaux, predase oraşul, puţin cam pripit, ducelui d'Angoulême. De aici rangul lui de pair. În 1817 moda îngropa băieţaşii între patru şi şase ani sub caschete uriaşe de piele marochinată, cu urechiere, destul de asemănătoare cu cuşmele eschimoşilor. Armata franceză era îmbrăcată în alb, după moda austriacă, regimentele se chemau legiuni, şi, în loc de numere, purtau numele departamentelor.

Napoleon era la Sfânta Elena şi, pentru că Anglia îi refuza postav verde, îşi întorcea hainele vechi pe dos. În 1817 Pellegrini cânta din gură, domnişoara Bigottini[3] dansa: Pottier domnea; Odry[4] nu exista încă. Doamna Saqui îi urma lui Forioso[5]. În Franţa mai erau încă prusaci. Delalot[6] era un personaj. Legitimitatea se afirmase tăind mâna şi apoi capul lui Pleignier, lui Carbonneau şi lui Tolleron[7]. Principele de

---

1 Literat cu activitate modestă, traducător în versuri albe al multor drame de Shakespeare.
2 Panglică lată aşezată ca o diagonală pe piept, drept ornament al unor costume de ceremonie, adesea ca susţinătoare a unor decoraţii.
3 *Pellegrini*, cântăreţ, *Bigottini*, dansatoare la opera din Paris.
4 *Pottier, Odry*, actori comici din prima jumătate a secolului al XIX-lea.
5 *Doamna Saqui, Forioso* – acrobaţi de pe vremea restauraţiei.
6 Unul din şefii răscoalei regaliştilor parizieni împotriva Convenţiunii thermidoriene.
7 Conspiratori bonapartişti din primii ani ai restauraţiei.

Talleyrand [1], mare şambelan, şi abatele Louis, ministru însărcinat cu finanţele, se priveau râzând ca doi auguri; amândoi celebraseră liturghia Federaţiei în Champs de Mars [2], la 14 iulie 1790; Talleyrand o rostise în calitate de episcop, Louis o slujise ca diacon. În 1817, pe potecile aceluiaşi Champs de Mars, se puteau vedea coloane mari de lemn zăcând în ploaie, putrezind în iarbă, vopsite în albastru, cu urme de vulturi şi albine [3], cu aurul şters. Erau coloane care cu doi ani în urmă susţinuseră estrada împăratului în Champs de Mai [4]. Erau înnegrite ici-colo de focul bivuacului austriecilor, cantonaţi în apropiere de Gros-Caillou. Două sau trei din coloane dispăruseră în flăcările bivuacelor şi încălziseră mâinile mari ale acestor soldaţi împărăteşti. Champs de Mai se făcuse vestit prin faptul că fusese ţinut în luna iunie în Champs de Mars. În acel an, 1817, două lucruri erau populare: Voltaire-Touquet [5] şi tabacheră *à la Charte* [6]. Cea mai nouă emoţie a parizienilor era crima lui Dautun, care azvârlise capul fratelui său în bazinul din Marché-aux-Fleurs. La Ministerul Marinei se începea o anchetă asupra acelei fregate nefericite, *Meduza*, care avea să umple de ruşine pe Chaumareix, şi de glorie pe Géricault [7]. Colonelul Sèves pleca în Egipt ca sa ajungă acolo Soliman-Paşa. În palatul Thermes din strada Harpe îşi făcuse prăvălie un dogar. Pe platforma turnului octogonal al casei Cluny se mai vedea încă mica gheretă de scânduri care-i servise de observator lui Messier, astronom şi marinar sub Ludovic al XVI-lea. Ducesa de Duras îşi citea câtorva prieteni, trei sau patru, în odaia ei de culcare împodobită cu X-uri de mătase albastră ca cerul, *Ourika*, nepublicată încă. Litera N se răcâia de la Luvru. Podul Austerlitz abdicase şi se numea acum podul Jardin du Roi, dublă enigmă care deghiza în acelaşi timp podul Austerlitz şi Grădina Botanică.

Ludovic al XVIII-lea, în timp ce şi-l adnota cu vârful unghiei pe Horaţiu, era preocupat de eroii care ajung împăraţi şi de papugiii care ajung moştenitori ai tronului, şi în acelaşi timp avea două griji: Napoleon şi Mathurin Bruneau [8]. Academia franceză dădea cu subiect de premiu:

---

1 Om politic francez, ministru de externe în timpul directoriatului, consulatului şi imperiului.
2 Parc din Paris, în care se înalţă din 1889 Turnul Eiffel.
3 Emblemele primului imperiu.
4 *Champs de Mai* (Adunare câmpenească din mai).
5 Librar şi editor din Paris.
6 Tabacheră în formă de cărţulie pe care scria „la Charte".
7 *Chaumareix*, comandantul vasului *Meduza*, naufragiat în 1816 din pricina incapacităţii lui. Naufragiul *Meduzei* a inspirat pictorului Géricault un tablou celebru: *Pluta Meduzei*.
8 Aventurier care se dădea drept Ludovic al XVIII-lea.

„Fericirea pe care o aduce învățătura". Bellart[1] era elocvent în mod oficial. În umbra lui era văzut cum creștea acel viitor procuror general de Broë, sortit sarcasmelor lui Paul Louis Courier. Trăia tot pe-atunci un fals Chateaubriand, anume Marchangy[2], în așteptarea unui fals Marchangy, anume d'Arlincourt. *Clair d'Albe* și *Malek-Abel* erau capodopere, doamna Cottin fiind socotită cel mai mare scriitor al timpului. Institutul îl ștergea pe Napoleon Bonaparte de pe lista academicienilor. Un decret regal făcea din Angoulême școală de marină, pentru că ducele d'Angoulême fiind mare amiral, era de la sine înțeles că orașul Angoulême avea de drept toate calitățile unui port maritim, fără de care principiul monarhic ar fi fost știrbit. În Consiliul de miniștri se discuta chestiunea dacă puteau fi îngăduite desenele reprezentând acrobații, care împodobeau afișele lui Franconi, în jurul cărora se adunau ștrengarii străzilor. Domnul Paës, autorul operei *Agnesa,* un om cumsecade cu fața pătrată și cu un neg în obraz, dirija concertele cu public restrâns, din strada Ville-l'Evêque, ale marchizei de Sassenaye. Toate fetele cântau *Pustnicul din Saint-Avelle,* cu cuvinte de Edmond Géraud[3]. *La Nain Jaune*[4] se preschimba în *Miroir.* Cafeneaua „Lemblin", ținea cu împăratul, împotriva cafenelei „Valois" care ținea cu burbonii. Domnul duce de Berry[5], care începuse să fie pândit de pe acum din umbră de către Louvel, fusese căsătorit cu o principesă de Sicilia. Doamna de Staël murise de un an. Soldații din escorta regală o fluierau pe domnișoara Mars[6]. Ziarele mari erau mititele. Formatul lor era restrâns, dar libertatea lor era mare, *Le Constitutionnel*[7] era constituțional. *Minerva* îl numea pe Chateaubriand, Chateaubriant. T-ul acesta îi făcea pe burghezi să râdă pe seama cunoscutului scriitor. În ziarele vândute, ziariștii corupți insultau proscrișii din 1815; David[8] nu mai avea talent, Arnault[9] nu mai avea spirit, Carnot[10] nu mai era cinstit, Soult[11] nu câștiga nici o luptă; Napoleon într-adevăr nu mai avea geniu. Toată lumea știa că o

---

1 Procuror general la Paris pe timpul restaurației, renumit prin cruzimea cu care înăbușea orice mișcare antimonarhică.

2 Scriitor preromantic francez, cu tendințe reacționare.

3 Scriitor francez de mâna a doua.

4 Numele unei reviste satirice, *Piticul galben.*

5 Al doilea fiu al regelui Carol al X-lea; asasinat la 13 februarie 1820 de către Louvel.

6 Actriță la *Comedia Franceză* din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

7 *Constituționalul,* unul dintre cele mai citite ziare ale opoziției burgheze.

8 Pictor celebru pe vremea revoluției și a imperiului.

9 Autor dramatic și fabulist francez.

10 Deputat în Convențiunea Națională și membru în Comitetul salvării publice.

11 Mareșal al lui Napoleon, a avut un rol de seamă în victoria de la Austerlitz.

scrisoare trimisă prin poştă unui surghiunit, îi era foarte rar înmânată; poliţiile îşi făceau o datorie religioasă din a le opri.

Faptul nu e nou; Descartes, pe când era în surghiun, se plângea de asta. David, într-un ziar belgian, se arătase cam supărat din pricină că nu primea scrisorile ce-i erau adresate; lucrul acesta păruse hazliu foilor regaliste, care-şi băteau joc de cel proscris. A spune: *regicizii,* sau a spune *votanţii,* a spune *duşmanii,* sau *aliaţii,* a spune *Napoleon,* sau a spune *Buonaparte,* însemna a aşeza o prăpastie între doi oameni. Toţi cei cu bun-simţ erau de părere că veacul revoluţiilor fusese închis o dată pentru totdeauna de către regele Ludovic al XVIII-lea, supranumit „autorul nemuritor al Chartei[1]". La Pont-Neuf se sculpta cuvântul *Redivivus*[2] pe soclul care aştepta statuia lui Henric al IV-lea. Domnul Piet[3] schiţa în linii mari, în strada Thérese numărul 4, convorbirea sa pentru întărirea monarhiei. În situaţii grele, şefii dreptei spuneau: „Trebuie să-i scriem lui Bacot[4]". Canuel, O'Mahony şi de Chappedelaine însăilau, aprobaţi întrucâtva de *Monsieur*[5], ceea ce trebuia să fie mai târziu „conspiraţia de pe malul apei"[6]. *Acul Negru*[7] urzea la rândul său.

Delaverderie se consfătuia cu Trogoff[8]. Decaze[9], spirit liberal într-o oarecare măsură, domina. În fiecare dimineaţă, Chateaubriand, în picioare, în faţa ferestrei lui din strada Saint-Dominique numărul 27, cu pantalonii lungi şi largi, cu papuci, cu părul încărunţit sub basmaua de mătase, cu ochii ţintă la oglindă, cu o trusă completă de chirurg-dentist deschisă înaintea lui, îşi curăţa dinţii lui foarte frumoşi, în timp ce-i dicta lui Pilorge, secretarul său, variantele cărţii lui: *Monarhia după principiile Chartei.* Critica îl prefera pe Lafon[10] lui Talma[11]. De Feletz[12] semna A; Hoffmann[13] semna Z. Charles Nodier[14] scria *Thérèse Aubert.* Divorţul era desfiinţat. Liceele se chemau colegii. Colegieni, cu gulerul

---

1 Constituţie promulgată în 1815 de Ludovic al XVIII-lea.
2 *Reînviat* (lat.).
3 Publicist ultraregalist din timpul restauraţiei Burbonilor.
4 Politician din timpul restauraţiei.
5 Titlul de *Monsieur* se dădea în Franţa fratelui mai mic al regelui.
6 Conspiraţie urzită în 1818 de cei mai mulţi deputaţi ultraregalişti.
7 Grupare secretă conspirativă a burgheziei liberale.
8 *Delaverderie,* om politic de pe vremea restauraţiei. *Trogoff,* feudal breton care servise în timpul emigraţiei în armata austriacă.
9 Ministru al poliţiei, apoi preşedinte al Consiliului de miniştri sub Ludovic al XVIII-lea.
10 Actor de tragedie.
11 Actor francez de mare talent.
12 Critic literar al ziarului *Journal des Débats.*
13 Autor dramatic şi critic literar pe vremea restauraţiei, colaborator la *Journal des Débats.*
14 Scriitor francez, autor de povestiri exotice.

împodobit cu o floare de crin de aur, se încăierau pentru regele Romei[1]. Poliția palatului o înștiința pe alteța-sa regală *Madame* că pe portretul expus pretutindeni domnul duce de Orléans[2] era mai arătos în uniformă de colonel-general de husari decât domnul duce de Berry în uniformă de colonel-general de dragoni, ceea ce era foarte grav. Orașul Paris aurea din nou, pe cheltuiala sa, Palatul Invalizilor. Oameni serioși se întrebau ce-ar face în cutare sau cutare ocazie domnul de Trinquelague; domnul Clausel de Montals se deosebea asupra mai multor puncte de domnul Clausel de Coussergues; domnul de Salaberry nu era mulțumit[3]. Actorului Picard, care era membru al Academiei, unde actorul Molière nu putuse intra, i se juca *Cei doi Philibert* la Teatrul Odéon, pe al cărui fronton se mai citea deslușit *Teatrul împărătesei*, cu toate că literele fuseseră smulse de la locul lor. Lumea era pentru sau împotriva lui Cugnet de Montarlot[4], Fabvier[5] era turbulent; Bavoux[6] era revoluționar. Librarul Pélicier publica o ediție a lui Voltaire cu următorul titlu: *Opere de Voltaire, membru al Academiei Franceze*. „Asta atrage cumpărătorii", spunea acest editor naiv.

După părerea generală, Charles Loyson era geniul veacului; invidia începea să-l muște, semn de glorie; pe socoteala lui se făceau versuri ca acestea:

Loyson, chiar și când zboară se simte că are labe.

Deoarece cardinalul Fesch refuzase să demisioneze, eparhia Lyonului era administrată de către domnul de Pins, arhiepiscop de Amasia. Datorită unui memoriu al căpitanului Dufour, mai târziu general, începea între Elveția și Franța cearta din valea Dappes. Saint-Simon[7], neluat în seamă, își construia un vis sublim.

Exista la Academia de Științe un Fourier[8] celebru, pe care posteritatea l-a uitat, și, în nu știu ce pod, un Fourier obscur, de care viitorul își va aduce aminte. Lordul Byron începea să iasă din găoace; o notiță dintr-un poem de Millevoye îl vestea Franței în termenii aceștia: „un oarecare lord Baron". David d'Angers încerca să ciocănească marmura, Abatele Caron vorbea cu multe laude, într-un cerc restrâns de semi-

---

1 Fiul lui Napoleon I, care n-a domnit niciodată.
2 Viitorul rege Ludovic-Filip.
3 Politicienii ultraregaliști, nemulțumiți de primul ministru,ducele de Richelieu.
4 Om politic din timpul restaurației.
5 Profesor la Facultatea de drept din Paris.
6 General al imperiului, raliat regimului restaurației, care l-a numit senator inamovibil (pair).
7 Socialist utopic francez de seamă.
8 Geometru și baron al imperiului.

narişti din fundătura Feuillantines, despre un preot necunoscut, anume Félicité Robert, care deveni mai târziu Lamennais.

Ceva care scotea fum şi clipocea pe Sena, făcând un zgomot de câine care înoată, se ducea şi se întorcea pe sub ferestrele Tuilleriilor de la podul Royal la podul Ludovic al XV-lea; era un mecanism, nu mare lucru de capul lui; un fel de jucărie, un vis de inventator aiurit, o utopie; într-un cuvânt – un vapor. Parizienii priveau acest ceva nefolositor cu nepăsare. Domnul de Vaublanc, cel care reformase Institutul printr-o lovitură de stat, o ordonanţă şi o adunare pripită, creator distins al unor academicieni, nu mai ajungea, la rândul lui, să fie şi el academician.

Cartierul Saint-Germain şi pavilionul Marsan îşi doreau ca prefect de poliţie pe domnul Delaveau, din pricină că era cucernic. Dupuytren şi Récamier se luau la ceartă în amfiteatrul Şcolii de medicină şi se ameninţau cu pumnul în legătură cu divinitatea lui Isus Hristos.

Cuvier, cu un ochi la Geneză şi cu altul la Natură, se silea să placă reacţiunii bigote, punând fosilele în armonie cu textele Bibliei şi făcându-i pe mastodonţi să-l preamărească pe Moise. Domnul François de Neufchateau[1], lăudabil cultivator al amintirii lui Parmentier[2], făcea mii de sforţări pentru ca *pomme de terre* să fie pronunţat *parmentière*, dar fără să izbutească. Abatele Grégoire fost episcop, însă convenţional şi fost senator, trecuse în polemica regalistă în starea de „mârşavul Grégoire". Această expresie pe care am întrebuinţat-o – „a trece în starea de" – era socotită de către domnul Royer-Collard[3] ca neologism. Sub cea de-a treia arcadă a podului Iena se putea deosebi, după albeaţa ei, piatra cea nouă cu care fusese astupată, cu doi ani în urmă, gaura de mână săpată de Blücher[4] pentru a azvârli podul în aer. Justiţia chemase la bară pe un om care, văzându-l pe contele d'Artois intrând la Nôtre-Dame, spusese cu glas tare: „Pe dracu! îmi pare rău după vremea în care îl vedeam pe Bonaparte şi pe Talma intrând la braţ la Balul Sauvage". Cuvinte subversive. Şase luni închisoare. Trădătorii se arătau în toată goliciunea lor; oameni care trecuseră la inamic în ajunul unei bătălii nu-şi ascundeau întru nimic răsplata primită pentru aceasta şi se înfruptau în plină zi, cu neruşinare şi cinism, din averi şi demnităţi; dezertorii de la Ligny şi Quatre-Bras, în dezmăţul ticăloşiei lor plătite, îşi trâmbiţau devotamentul monarhic, uitând ce scrie în Anglia pe peretele dinăuntru al closetelor publice: *Please adjust your dress before leaving*[5].

---

1 Om politic şi scriitor francez.
2 Filantrop şi agronom francez.
3 Moralist şi om politic francez.
4 General prusac.
5 Potriviţi-vă hainele înainte de a ieşi (engl.).

Iată, unele peste altele, lucrurile care se mai păstrează, confuz, din anul 1817, astăzi uitat. Istoria nesocoteşte toate aceste particularităţi şi nici nu s-ar putea altfel; ar copleşi-o infinitul lor. Totuşi, amănuntele acestea, numite pe nedrept mărunte – căci nu există nici fapte mărunte în omenire, nici frunze mărunte în vegetaţie – sunt folositoare.

Pentru că din fizionomia anilor se alcătuieşte chipul veacurilor.

În acest an 1817 patru tineri parizieni jucară „o festă straşnică".

II
Dublu cuartet

Parizienii aceştia erau: unul din Toulouse, altul din Limoges, al treilea din Cahors şi al patrulea din Montauban; dar erau studenţi, şi când spui student, spui parizian; a învăţa la Paris înseamnă a te naşte la Paris.

Tinerii aceştia erau neînsemnaţi; toată lumea a văzut asemenea chipuri; patru mostre ale omului de pe stradă; nici buni, nici răi, nici savanţi, nici neştiutori, nici genii, nici imbecili; frumoşi, datorită acelui april încântător care se cheamă douăzeci de ani. Erau patru Oscari oarecare, pentru că pe acea vreme Arthurii nu existau încă. *Ardeţi pentru ei parfumurile Arabiei,* spunea romanţa. *Oscar înaintează, pe Oscar vreau să-l văd.* Ossian[1] era la modă, eleganţa era scandinavă şi caledoniană, genul englezesc pur n-avea să predomine decât mai târziu, şi primul dintre Arthuri, Wellington, abia câştigase bătălia de la Waterloo.

Aceţti Oscari se numeau: unul Felix Tholomyès din Toulouse; altul Listolier din Cahors; altul Fameuil din Limoges; ultimul Blachevelle din Montauban. Bineînţeles, fiecare avea iubita lui. Blachevelle o iubea pe Favourite, numită astfel fiindcă fusese în Anglia; Listolier o adora pe Dahlia, care îşi luase drept poreclă un nume de floare; Fameuil o idolatriza pe Zéphine, nume prescurtat de la Joséphine; Tholomyès o iubea pe Fantine, careia i se spunea Blonda, pentru părul ei de culoarea soarelui.

Favourite, Dahlia, Zéphine şi Fantine erau patru fete încântătoare, parfumate şi strălucitoare, păstrând însă ceva din aerul lor de lucrătoare, pentru că, deşi tulburate de iubirile lor uşoare, nu-şi lăsaseră cu totul deo-parte acul şi aţa şi păstraseră pe faţă o urmă din seninătatea muncii şi în suflet acea floare a cinstei, care supravieţuieşte într-o femeie şi după prima ei cădere. Una dintre aceste patru fete era poreclită „tinerica", pentru că era cea mai mică dintre ele; şi alta „bătrâna". Bătrâna

---

1 Bard scoţian legendar.

avea douăzeci şi trei de ani. Cele trei dintâi erau mai cu experienţă, mai nepăsătoare şi mai avântate în vârtejul vieţii decât Blonda-Fantine, care era la prima ei iluzie.

Dahlia, Zéphine şi mai ales Favourite n-ar fi putut spune acelaşi lucru. În romanul lor abia început se scrisese până atunci mai mult de un episod, şi iubitul, pe care-l chema Adolph în primul capitol, era Alphonse în al doilea şi Gustave în al treilea. Sărăcia şi cochetăria sunt două sfătuitoare rele; una dojeneşte, alta linguşeşte; fiecare vorbeşte pe limba ei la urechea fetelor frumoase din popor. Sufletele acestea slabe le ascultă. De aici căderile lor şi pietrele care li se aruncă. Oamenii le strivesc cu splendoarea a tot ce e nepătat şi inaccesibil. Vai! dacă Jungfrau[1] ar fi înfometată!

Favourite era admirată de Zéphine şi Dahlia pentru că fusese în Anglia. Avusese de timpuriu un cămin. Tăică-său era un profesor de matematică bătrân, brutal, lăudăros, neînsurat; dădea meditaţii în ciuda vârstei. Profesorul acesta văzuse în tinereţe cum rochia unei cameriste se agăţase de un grătar de sobă; se îndrăgostise de acest accident. Rezultatul fusese Favourite. Fetiţa îşi întâlnea din când în când tatăl, care-i dădea bună ziua. Într-o dimineaţă, o babă cu un aer şmecher venise la ea şi-i spusese: „Nu mă cunoşti, domnişoară?“ „Nu.“ „Sunt maică-ta“. După aceea, bătrâna deschise bufetul, băuse şi mâncase, pusese să i se aducă o saltea pe care o avea şi se instalase. Mama aceasta morocănoasă şi bisericoasă nu vorbea niciodată cu Favourite, stătea ceasuri întregi fără să deschidă gura, prânzea, cina, mâncând cât patru, şi cobora la taifas cu portarul, unde o vorbea de rău pe fiică-sa.

Ceea ce o împinsese pe Dahlia spre Listolier, şi poate spre alţii, spre trândăvie, era faptul că avea unghii foarte frumoase, trandafirii. Cum să lucreze cu asemenea unghii? Celei care vrea să rămână cinstită nu trebuia să-i fie milă de mâinile ei. Cât despre Zéphine, îl cucerise pe Fameuil prin felul dezgheţat şi mângâietor cu care spunea: „Da, domnule“.

Băieţii erau colegi, fetele erau prietene. Iubirile de felul acesta sunt întotdeauna dublate de astfel de prietenii.

A fi filozof şi a fi cuminte nu e totuna; dovadă: în afară de rezervele ce trebuie făcute cu privire la aceste mici menajuri nelegitime, Favourite, Zéphine şi Dahlia erau fete-filozofi, iar Fantine o fată cuminte.

Cuminte? ar spune cineva; dar Tholomyès? Solomon ar răspunde că iubirea face parte din înţelepciune. Noi ne mulţumim să spunem că iubirea Fantinei era o primă iubire unică, o iubire credincioasă.

---

1 Fecioara (germ.).

Ea era singura dintre cele patru fete pe care n-o tutuia decât un singur bărbat.

Fantine era una dintre acele făpturi care înfloresc în sânul poporului. Născută în păturile sociale cele mai de jos, avea pe frunte pecetea anonimatului şi a necunoscutului. Se născuse la Montreuil-sur-Mer. Din ce părinţi? Cine ar putea-o spune? Nimeni nu i-a ştiut vreodată tatăl sau mama. O chema Fantine. De ce Fantine? Nimeni nu i-a ştiut vreodată un alt nume. Se născuse pe vremea directoratului. N-avea nume de familie, pentru că n-avea familie; nici nume de botez, pentru că biserica nu mai exista pe-atunci. A chemat-o aşa cum i-a plăcut primului trecător care a întâlnit-o, mică de tot, mergând cu picioarele goale pe stradă. Primise un nume tot aşa cum primea apa norilor pe frunte când ploua. O chema Fantine. Nimeni nu ştia mai mult. Aşa intrase în viaţă făptura asta omenească. La zece ani, Fantine părăsise oraşul şi intrase în serviciu la nişte fermieri din împrejurimi. La cincisprezece ani venise la Paris „să-şi încerce norocul". Fantine era frumoasă şi rămase curată atât cât putu. Era o blondă drăguţă, cu dinţi frumoşi. Avea drept zestre aur şi perle, dar aurul îl purta pe cap şi perlele în gură. Ca să trăiască, munci; apoi, tot ca să trăiască, pentru că şi inimii îi era foame, iubi. Îl iubi pe Tholomyes. Dragoste uşoară pentru el, patimă pentru ea. Străzile Cartierului latin, care furnică de studenţi şi de fetişcane, văzură începutul acestui vis. În labirintul acela al dealului Pantheonului, unde se leagă şi dezleagă atâtea aventuri, Fantine fugise multă vreme de Tholomyes, dar în aşa fel încât să-l întâlnească mereu. E un fel de a-i ocoli pe alţii care seamănă cu a-i căuta. Pe scurt, idila se înfiripă.

Blachevelle, Listolier şi Fameuil formau un fel de grup, al cărui cap era Tholomyes. Avea duh.

Tholomyès era tipul studentului batrân de pe vremuri; era bogat; avea patru mii de franci venit; patru mii de franci venit: ce vâlvă grozavă pe colina Sainte-Genevieve! Tholomyès era un crai de treizeci de ani care se ţinea prost. Era zbârcit, ştirb şi începea să chelească. Spunea el însuşi, fără mâhnire, despre chelia lui: „La treizeci de ani, craniul; la patruzeci, genunchii". Mistuia cam greu şi-i lăcrima un ochi. Dar pe măsură ce i se stingea tinereţea, i se aprindea veselia; îşi înlocuia dinţii prin snoave piperate, părul prin veselie, sănătatea prin ironie şi ochiul care-i plângea râdea întruna. Era hodorogit, dar în floare. Tinereţea lui, luându-şi tălpăşiţa înainte de vreme, bătea în retragere cum se cuvine, izbucnea în râs şi lumea nu vedea nimic. I se refuzase o piesă la *Vaudevile.* Scria când şi când versuri mediocre. În afară de asta, se îndoia de orice, cu un aer superior, ceea ce era o mare forţă în ochii celor slabi. Deci, fiind ironic şi chel, el era şeful. *Iron* e un cuvânt englezesc care înseamnă *fier.* De-acolo vine oare cuvântul *ironie?*

Într-o zi, Tholomyès îi lua pe ceilalţi deoparte, făcu un gest de oracol şi le spuse:

– Se va împlini în curând un an de când Fantine, Dahlia, Zéphine şi Favourite se roagă să le facem o surpriză. Le-am făgăduit-o solemn. Îmi vorbesc mereu despre asta, mai ales mie. Aşa cum la Neapole babele strigă de sfântul Ianuarie: *Faccia gialluta, fa o miracolo!* (Faţă palidă, fă o minune!), frumoasele noastre îmi spun întruna: „Tholomyes, nu dai drumul surprizei?" În acelaşi timp, părinţii noştri ne scriu. Pisălogeală de ambele părţi. Mi se pare că a venit momentul. Să stăm de vorbă.

Spunând acestea, Tholomyès coborî glasul şi şopti misterios ceva atât de vesel, încât un hohot larg şi entuziast ieşi din cele patru guri deodată, şi Blachevelle strigă:

– Ei, asta-i o idee!

Le ieşi înainte o cafenea îmbâcsită de fum, intrară înăuntru şi restul convorbirii lor se pierdu în umbră.

Rezultatul acestor tainice urzeli fu o petrecere strălucită, care avu loc duminica următoare şi la care cei patru tineri le invitară pe cele patru fete.

III
Perechi-perechi

Azi ne închipuim cu greu cum arăta o petrecere câmpenească cu studenţi şi fetişcane acum patruzeci şi cinci de ani. Parisul nu mai are aceleaşi împrejurimi; înfăţişarea a ceea ce s-ar putea numi viaţa din jurul Parisului s-a schimbat cu totul de o jumătate de veac încoace; pe unde trecea docarul, trece trenul; în locul bărcilor trec vapoare; se spune astăzi Fécamp cum se spunea Saint-Cloud. Parisul lui 1862 apare ca un oraş a cărui suburbie era Franţa.

Cele patru perechi săvârşiră conştiincios toate nebuniile câmpeneşti cu putinţă pe atunci. Începea vacanţa şi era o zi caldă şi senină de vară. În ajun, Favourite, singura care ştia să scrie, îi scrisese lui Tholomyes în numele celor patru: *„Când ieşi din casă devreme, ai noroc"*. Iată de ce se sculară la ora cinci dimineaţa. Se duseră apoi la Saint-Cloud cu diligenţa, priviră cascada secată şi strigară: „Ce frumos trebuie să fie când e apă!", luară masa la *Tête-Noire,* pe unde Castaing[1] nu trecuse încă, îşi îngăduiră o partidă pe inele între arborii aliniaţi din jurul bazinului cel mare, se uitară prin lanterna lui Diogene[2], câştigară dulciuri la

1 Tânărul medic Edmé Castaing otrăvise într-un han din Saint-Cloud pe un prieten care-i cunoştea o escrocherie.

2 Lanternă magică, proiectând figuri pe un ecran.

ruleta de pe podul Sevres, strânseră buchete de flori la Puteaux, cumpărară fluiere la Neuilly, mâncară peste tot plăcinte cu mere și fură cum nu se poate mai fericiți.

Fetele se îngânau și ciripeau ca niște pitulici scăpate din colivie. Era o nebunie! Din când în când le dădeau băieților câte un ghiont. Beția zorilor vieții! Ani încântători! Aripa libelulei tremură. Ah! oricine ați fi voi, vă aduceți aminte? N-ați mers prin mărăcini, dând crengile la o parte pentru a feri capul fermecător care vine în urma voastră? N-ați alunecat râzând pe vreun povârniș ud de ploaie, cu o femeie iubită, care striga ținându-vă de mână: „Ah, pantofii mei nou-nouți, în ce hal au ajuns!"

Trebuie să spunem că un ropot de ploaie i-a lipsit acestei bande voioase, cu toate că Favourite spusese la plecare cu un accent măreț și matern: „Melcii se plimbă pe cărare. Semn de ploaie, copii!"

Toate patru erau nespus de frumoase. Un bătrân, poet clasic, peatunci cu renume, un om cumsecade, care avea o Eleonoră, cavalerul de Labouisse, care rătăcea în ziua aceea pe sub castanii din Saint-Cloud, le văzu trecând pe la ceasurile zece dimineața și rosti: „E una de prisos", gândindu-se la cele trei grații. Favourite, prietena lui Blachevelle, cea de douăzeci și trei de ani, „bătrâna", alerga pe sub crengile mari și înverzite, sărea peste șanțuri, sălta nebunește peste tufișuri și prezida acea veselie cu o vervă de nimfă tânără. Zéphine și Dahlia, pe care întâmplarea le făcuse să pară și mai frumoase când erau una lângă alta și care nu se despărțeau din instinct de cochetărie, mai mult decât din prietenie, luau atitudini „englezești", rezemându-se una de cealaltă. Apăruseră cele dintâi *keepsakes*[1], începea melancolia la femei, ca mai târziu byronismul la bărbați, și părul fetelor atârna jalnic. Zéphine și Dahlia se pieptănau cu bucle. Listolier și Fameuil, prinși într-o discuție asupra profesorilor lor, îi explicau Fantinei deosebirea dintre domnii Delvincourt și Blondeau[2].

Blachevelle părea făcut anume pentru a duce în brațe, duminica, cățelul șchiop al Favouritei.

Tholomyès venea cel din urma, dominând grupul. Era foarte vesel, dar simțeai că el comandă; în veselia lui era dictatură; podoaba lui principală erau pantalonii „picioare-de-elefant"[3] de nanchin, cu supieuri de alamă; avea în mână un baston de două sute de franci și, fiindcă își îngăduia orice, ținea în gură un lucru ciudat, anume un trabuc. Nu mai avea nimic sfânt, fuma.

---

1 Album care conținea portrete de femei frumoase.
2 Juriști, profesori la Facultatea de drept din Paris.
3 Pantaloni strâmți sus și largi jos.

– Tholomyès asta e uimitor! spuneau ceilalți cu o mare admirație. Ce pantaloni! Ce energie!

Cât despre Fantine, era veselia însăși. Dinții ei minunați primiseră, fără îndoială, de la Dumnezeu o singură menire: râsul. Își ținea mai bucuros în mână decât pe cap pălăriuța de pai împletit, cu panglici lungi și albe. Părul ei blond și des, gata totdeauna să zboare și care se desfăcea cu atâta ușurință, încât trebuia să și-l prindă întruna, părea făcut pentru fuga Galateei[1] pe sub sălcii. Buzele ei trandafirii gândureau cu încântare. Colțurile gurii, ridicate în sus cu voluptate, ca ale măștilor antice ale Erigonei[2], părea că încurajează la îndrăzneală; dar genele ei lungi, încărcate de umbră, se coborau, discret, peste senzualitatea părții de jos a obrazului, parcă pentru a-i pune o stavilă. Toată îmbrăcămintea ei avea ceva încântător, strălucitor. Purta o rochie de postăvior liliachiu, pantofiori aurii cu tocuri înalte și cu panglici încrucișate peste ciorapii subțiri albi, ajurați, și acel fel de bolero de muselin, născocire marsilieză, al cărui nume, *canezou* – stâlcirea cuvântului *quinze août*[3], – rostit ca pe Canebière[4], înseamnă vreme bună, căldură și amiază. Celelalte trei, mai puțin sfioase, am spus-o, erau decoltate de-a binelea, ceea ce vara, pe sub pălăriile acoperite cu flori, e grațios și ispititor; dar, alături de aceste veștminte îndrăznețe, *canezou*-ul blondei Fantine, cu străveziul, indiscrețiile și ascunzișurile lui, acoperind și arătând totodată, părea o descoperire provocatoare a bunei cuviințe, și faimosul juriu al iubirii, prezidat de vicontesa de Cette, cea cu ochii verzi ca marea, ar fi acordat poate premiul cochetăriei acestui *canezou* care reprezenta la concurs castitatea. Cel mai naiv e uneori cel mai atotștiutor. Se întâmplă.

Sclipitoare când era privită din față, delicată din profil, cu ochii de un albastru adânc, cu pleoape grele, picioare cambrate și mici, încheieturile mâinilor și gleznelor delicate, pielea albă, lăsând să se vadă ici-colo arborescența azurie a vinelor, cu obrajii copilăroși și fragezi, gât voinic ca al Iunonelor eginetice[5], ceafă puternică și suplă, umeri modelați de Coustou[6] parcă, cu o gropiță voluptoasă în mijloc, vizibilă prin muselin, cu o veselie înghețată de visare, sculpturală și delicată – așa era Fantine; și sub gătelile acestea se ghicea o statuie, iar în această statuie, un suflet.

Fantine era frumoasă fără s-o știe prea bine. Rarii visători, preoți tainici ai frumosului, care confruntă în tăcere orice lucru cu desăvâr-

---

1, 2 Personaje mitologice.
3 Cincisprezece august (fr.).
4 Numele străzii principale din Marsilia.
5 *Iuno*, soția lui Iupiter în mitologia antică.
6 Sculptor francez.

șirea, ar fi întrezărit în această mică lucrătoare, prin transparența grației pariziene, armonia antică, sacră. Această fiică a umbrei avea rasă. Era frumoasă în amândouă chipurile: și ca stil și ca ritm. Stilul era forma idealului; ritmul îi este mișcarea.

Am văzut că Fantine era bucuria. Fantine mai era și pudoarea. Un observator care ar fi studiat-o cu atenție ar fi văzut desprinzându-se dintr-însa, de dincolo de această beție a vârstei, a anotimpului și a dragostei, o neînvinsă stăpânire și modestie.

Rămăsese puțin mirată. Mirarea asta nevinovată e nuanța care o separă pe Psyché de Venus[1]. Fantine avea degetele lungi, albe și delicate ale vestalei[2] care răscolește cenușa focului sacru cu un ac de aur. Cu toate că nu i-ar fi refuzat nimic lui Tholomyès, ba chiar dimpotrivă, fața ei, când se odihnea, era, mai presus de orice, feciorelnică; un fel de demnitate serioasă și aproape austeră o cuprindea în anumite ceasuri, și era neobișnuit de tulburător să vezi bucuria stingându-se atât de iute și reculegerea înlocuind-o, fără nici o trecere. Această gravitate neașteptată, uneori prea accentuată, semăna cu disprețul unei zeițe. Fruntea, nasul, bărbia înfățișau un echilibru de linii, foarte diferit de echilibrul proporțiilor din care rezultă armonia feței. În intervalul atât de caracteristic ce separă nasul de buza de sus, ea avea acea cută imperceptibilă și încântătoare, semn tainic al nevinovăției, care l-a făcut pe Barbarosa să se îndrăgostească de o Diană, găsită în săpăturile de la Icône[3].

Iubirea e o greșeală; fie. Fantine era nevinovăția înotând pe deasupra greșelii.

IV

Tholomyès, de vesel ce e, cânta un cântec spaniol

Ziua aceea a fost făcută din lumină de la un capăt la altul. Întreaga fire părea că a luat vacanță și râde. Răzoarele din Saint-Cloud îmbălsămau văzduhul; adierea Senei înviora ușor frunzele; ramurile se mișcau în vânt; albinele jefuiau iasomiile; un roi întreg de fluturi zbura prin coada-șoricelului, prin trifoi și ovăz; erau, în nobilul parc al regelui Franței, mii de hoinari: păsările.

---

1 „Mirarea nevinovată" este o aluzie la un tablou de Gérard, *Amor și Psyché*, care înfățișează o frumoasă Psyché, a cărei figură exprimă înfiorarea primei îmbrățișări.
2 Preoteasă a Vestei, zeița focului la romani.
3 *Iconium*, oraș antic în centrul Asiei Mici (Turcia de astăzi).

Cele patru perechi străluceau de veselie şi se amestecau cu soarele, cu câmpiile, cu florile, cu arborii.

Şi în această tovărăşie ca de rai, fetele vorbeau, cântau, dansau, prinzând fluturi, culegând flori de volbură, udânduşi ciorapii trandafirii, dantelaţi, prin ierburile înalte, alergau fragede, zglobii, îngăduitoare, sărutate, când una, când alta, de toţi băieţii, afară de Fantine, închisă în împotrivirea ei vagă, visătoare şi sălbatică, şi care era îndrăgostită. „Tu, îi spunea Favourite, tu faci întotdeauna pe grozava".

Astea sunt bucurii. Asemenea perechi fericite sunt o chemare adâncă la viaţă şi la natură şi fac să răsară, din orice mângâiere şi lumină. A fost odată o zână mare care a făcut livezile şi pomii anume pentru îndrăgostiţi. De aici această veşnică tragere la fit[1] a celor ce se iubesc, care reîncepe fără încetare şi va ţine timp cât vor fi tufişuri şi şcolari. De aici, popularitatea primăverii printre cugetători. Patricianul şi tocilarul, ducele şi pairul ca şi magistratul, curtenii şi târgoveţii, cum li se spunea altădată, sunt toţi supuşi acestei zâne. Râd, se caută unul pe altul, şi în aer e o limpezime de apoteoză. Ce altă schimbare la faţă mai mare decât iubirea! Ciracii notarului sunt nişte zei. Ţipetele scurte şi goana prin iarbă, mijlocul fetelor prinse din zbor, vorbirea de rând care pare o melodie, marea iubire care izbucneşte din felul în care e rostită o silabă, cireşele smulse de la o gură la alta, toate astea strălucesc ca focul, sunt divine. Fetele frumoase îşi risipesc cu gingăşie făptura. Ai crede că n-are să se isprăvească niciodată. Flozofii, poeţii, pictorii privesc extazurile acestea şi nu ştiu ce să facă cu ele, atât rămân de uluiţi. *Plecarea spre Cythera*[2], strigă Watteau; Lancret, pictorul celor de jos, îşi contemplă „burghezii" care dispar în azur; Diderot îşi întinde braţele spre toate aceste uşoare iubiri şi d'Urfé[3] le amestecă cu druizi[4].

După prânz, cele patru perechi se duseră să vadă, în ceea ce se numea atunci răzorul regelui, o plantă abia sosită din Indii, al cărei nume ne scapă în clipa asta şi care pe acea vreme atrăgea întreg Parisul la Saint-Cloud; era un copăcel ciudat şi încântător, cu tulpina înaltă, ale cărui nenumărate ramuri, delicate ca nişte fire de aţă zbârlite şi fără frunze, erau acoperite cu mii de rozete mici şi albe, ceea ce dădea copăcelului aerul unei chici despletite, năpădite de flori. Întotdeauna îl admirau o mulţime de oameni.

---

1 *A trage la fit* se spune în franţuzeşte „a face şcoala tufişurilor".
2 Tablou celebru al pictorului francez Watteau.
3 Romancier francez.
4 Preoţi la vechii gali.

După ce văzură arborele, Tholomyes le spuse: „Vă fac eu cinste cu măgari!" Se tocmise cu omul care-i închiria și se întoarseră prin Vances și Issy. La Issy, o întâmplare: parcul, bun național, pe vremea aceea se afla în posesia furnizorului de arme Bourguin și era din întâmplare larg deschis. Trecură grilajul, vizitară sihastrul – un manechin în peștera lui –, intrară să vadă micile mistere ale faimosului cabinet al oglinzilor, momeală lascivă, vrednică de un satir ajuns milionar, sau de Turcaret[1] metamorfozat în Priap[2]. Împinseră cu putere leagănul cel mare, agățat de cei doi castani, pe care i-a cântat abatele de Bernis. Pe când dădea în leagăn mândrele, una după alta, cu fustele umflate de vânt, așa cum i-ar fi plăcut lui Greuze[3] să le vadă, în râsetele generale, tuluzanul Tholomyes, nițel spaniol – Toulouse-ul e doar văr cu Tolosei – cânta pe o melopee melancolică vechiul cântec *gallegga*, inspirat de vreuna din fetele avântate din răsputeri pe frânghie, între doi arbori:

Soy de Badajòs
Amor me ilama
Toda mi alma
Es en mi ojos
Porque ensenas
A tus piernas.

Numai Fantine nu vru să se dea în leagăn.

– Nu-mi place când cineva face mofturi dintr-astea! murmură Favourite destul de acru.

După ce isprăviră cu măgarii, o nouă bucurie: trecură Sena cu vaporul. Porniră apoi de la Passy pe jos și dădură de bariera Etoile. Se sculaseră, după cum ne amintim, la ceasurile cinci dimineața; ei, dar „duminica nu există oboseală, spunea Favourite, duminica oboseala nu lucrează". Pe la ceasurile trei, cele patru perechi, năucite de fericire, își dădeau drumul la vale în *montagne russe,* o construcție neobișnuită, care se ridica atunci pe înălțimile Beaujon și a cărei linie șerpuită se zărea pe deasupra copacilor din Champs-Elysées. Din când în când, Favourite striga:

– Dar surpriza? Vreau surpriza!

– Răbdare! răspundea Tholomyes.

---

1 Personajul principal în comedia cu același titlu a lui Alain-René-Lesage.
2 Zeul voluptății la grecii antici.
3 Pictor francez din secolul al XVIII-lea.

V
La Bombarda

După ce se dădură şi în *montagne russe,* se gândiră să cineze; cei opt fericiţi, în sfârşit puţin osteniţi, se aciuară la cârciuma *Bombarda,* care era sucursala din Champs-Elysées a faimosului restaurant *Bombarda* din strada Rivoli, alături de pasajul Delorme.

Camera era mare, dar urâtă, cu alcov şi pat în fund (dată fiind îmbulzeala de duminică din cârciumă, trebuiseră să se mulţumească cu acest adăpost; avea două ferestre, de unde puteai privi printre ulmi cheiul şi fluviul; o minunată rază de august mângâia ferestrele; în mijloc două mese; pe una din ele nenumărate buchete de flori, amestecate cu pălării de bărbaţi şi femei; la cealaltă se aşezară cele patru perechi, în jurul unui amestec de talere, farfurii, pahare şi altele, ulcioare de bere, sticle de vin. Prea puţină rânduială pe masă, dar câtă dezordine sub ea!

Se auzea sub masă,-ngrozitor,
Cum alerga picior după picior

spune Molière.

Iată unde ajunsese pe la ceasurile patru şi jumătate după-amiază petrecerea câmpenească începută la cinci dimineaţa. Soarele apunea; le trecuse şi pofta de mâncare.

Bulevardul Champs-Elysées, plin de soare şi de mulţime, era numai lumină şi prăfărie, două lucruri din care e făcută gloria. Caii de la Marly[1], această marmură care nechează, se încordau într-un nor de aur. Caretele treceau încoace şi încolo. Un escadron măreţ al unui regiment de gardă, cu trompeţii înainte, cobora bulevardul Neuilly; steagul alb, uşor trandafiriu în lumina apusului, fâlfâia pe clădirea Tuilleriilor. Piaţa Concordiei, redevenită Piaţa Ludovic al XV-lea, era înţesată de oameni care se plimbau mulţumiţi. Mulţi dintre ei purtau floarea de crin de argint atârnată de panglica albă moarată, care în 1817 nu dispăruse cu totul de la cheutori. Ici şi colo, printre trecătorii care se adunau în cor şi băteau din palme, hore de fetiţe cântau şi jucau un dans burbonez, la modă pe atunci, sortit să batjocorească cele „o sută de zile"[2], însoţit de următorul refren:

Daţi-ni-l înapoi pe tatăl nostru de la Gand[3]
Daţi-ni-l înapoi!

---

1 Sculptură în marmură de Guillaume Coustou.
2 A doua domnie a lui Napoleon I.
3 *Tatăl nostru de la Gand* era Ludovic al XVIII-lea.

O mulțime de mahalagii îmbrăcați de duminică, uneori chiar împodobiți cu floarea de crin, ca burghezii, erau împrăștiați prin piața cea mare și prin Piața Marigny și se jucau cu cercuri sau se învârteau pe călușei de lemn. Alții beau. Unii, ucenici tipografi, purtau scufii de hârtie; îi auzeai râzând. Toată lumea era bine dispusă. Era un timp de pace neîndoielnică și de adâncă securitate regalistă. Era epoca în care un raport secret și special al prefectului de poliție Angles, cu privire la mahalalele Parisului, adresat regelui, se isprăvea astfel:

„În concluzie, sire, n-avem să ne temem de oamenii aceștia. Sunt nepăsători și trândavi ca pisicile. Poporul de jos, din provincie, e zbuciumat; cel din Paris, nu. Cei de-aci sunt niște oameni mărunței. Ar trebui să-i pui câte doi cap la cap pentru a face un grenadier de-al maiestății-voastre. N-avem să ne temem de nimic din partea populației capitalei. E de observat că în ultimii cincizeci de ani statura acestei populații a descrescut, iar poporul din mahalalele Parisului e mai scund decât era înainte de revoluție. Nu e primejdie. Pe scurt, e o prostime cumsecade."

Prefecții de poliție nu cred că o pisică s-ar putea preschimba în leu; acest lucru e totuși cu putință și în asta stă miracolul poporului din Paris. Pisica, atât de disprețuită de către contele Angles, se bucura de stima republicilor antice; întruchipa în ochii lor libertatea, și în piața publică din Corint era colosul de bronz al unei pisici, ca pentru a servi de pereche Minervei fără aripi din Pireu.

Poliția naivă a restaurației vedea poporul Parisului mai „frumos" decât e. Acesta nu e deloc pe cât se crede „o prostime cumsecade". Parizianul e, față de francez, ceea ce atenianul era față de grec. Nimeni nu doarme mai bine decât el, nimeni nu e mai ușuratic și mai leneș decât el, nimeni nu pare să uite mai lesne decât el; să nu te încrezi însă într-însul; e leneș, dar când știe că-l așteaptă gloria, e admirabil în orice fel de încăierare. Dă-i o suliță și va face un zece august[1]; dă-i pușcă și veți vedea un Austerlitz. El e punctul de reazem al lui Napoleon și tot din el își trăgea puterea Danton[2]. Când e vorba de patrie, se înrolează: când e vorba de libertate, smulge piatra caldarâmului. Păzește-te! Părul lui încolăcit de furie e epic; cămașa i se așează ca o hlamidă. Luați seama! Din cea dintâi stradă Greneta[3] întâlnită va face furci caudine. Dacă-i bate ceasul, mahalagiul acesta va crește, omul acesta se va ridica, va privi cu o

1 La 10 august 1792 masele pariziene răsculate, sub conducerea iacobinilor, au răsturnat monarhia, ceea ce a permis, câteva săptămâni mai târziu, proclamarea republicii.

2 Unul din conducătorii iacobinilor între 1789-1794; devenit contrarevoluționar, a fost judecat și ghilotinat în aprilie 1794.

3 Strada Greneta din centrul Parisului era pe atunci strâmtă și deci ușor de blocat prin baricade.

căutătură grozavă, suflarea i se va preschimba în furtună, şi din bietul lui piept şubred va porni un vânt care va mişca din loc cutele Alpilor. Numai datorită parizianului, revoluţia, unită cu armata, cucereşte Europa. Cântă: asta e bucuria lui. Daţi-i un cântec pe măsura firii lui şi veţi vedea! Atâta vreme cât n-are decât refrenul *Carmagnolei*[1] nu-l răstoarnă decât pe Ludovic al XVI-lea; faceţi-l să cânte *Marseieza* şi va elibera lumea.

După ce-am isprăvit această notiţă, scrisă pe marginea unui raport al lui Angles, să ne întoarcem la cele patru perechi ale noastre. Cina, după cum am spus, era pe sfârşite.

VI
Un capitol în care toţi se iubesc la nebunie

Vorbe de chef şi cuvinte de dragoste; şi unele şi altele îţi scapă printre degete; cuvintele de dragoste sunt nori, iar vorbele de chef sunt fum.

Fameuil şi Dahlia cântau încet; Tholomyès bea; Zéphine râdea; Fantine zâmbea. Listolier sufla într-o trompetă de lemn, cumpărată la Saint-Cloud. Favourite se uita cu duioşie la Blachevelle şi-i spunea:

– Blachevelle, te ador!

Vorbele astea îl făcură pe Blachevelle s-o întrebe:

– Ce-ai face, Favourite, dacă nu te-aş mai iubi?

– Eu? Ah! Să nu spui asta nici în glumă! Dacă nu m-ai mai iubi, ţi-aş sări în spate, te-aş zgâria, te-aş jupui, te-aş azvârli în apă şi aş pune să te închidă.

Blachevelle zâmbi cu îngâmfarea voluptoasă a unui om gâdilat în amorul lui propriu. Favourite urmă:

– Da, aş chema poliţia! Ce, crezi că mi-ar fi ruşine? Păcătosule!

Blachevelle se răsturnă pe scaun, în extaz, şi închise ochii cu mândrie. Dahlia, mestecând ceva, îi spuse încet Favouritei, în mijlocul gălăgiei:

– Văd că te prăpădeşti după Blachevelle al tău!

– Nu pot să-l sufăr, răspunse Favourite pe acelaşi ton, apucând din nou furculiţa. E zgârcit. Îmi place ăla mic, care locuieşte peste drum de mine. E un băiat foarte bine, îl cunoşti? Se vede că e făcut să fie actor. Îmi plac mult actorii. Cum se întoarce acasă, maică-sa îi spune: „Ah, Dumnezeule, mi s-a dus liniştea! Uite-l că începe să strige. Aoleu, măi băiete, îmi spargi urechile!“ Umblă prin casă, prin poduri pline cu şo-

---

1 Cântec revoluţionar de la 1789.

bolani, prin unghere întunecate, cât de sus poate să urce – şi cântă, şi declamă, şi mai ştiu eu ce, că-l auzi de jos! Câştigă un franc pe zi la un avocat scriindu-i procesele. E băiatul unui fost dascăl de la Saint-Jacques-du-Haut-Pas. Ah, e foarte bine! Se prăpădeşte atât de tare după mine, încât într-o zi, când m-a văzut făcând aluat de clătite, mi-a spus: „Domnişoară, faceţi colţunaşi din mănuşile dumneavoastră şi îi mănânc". Numai artiştii pot spune aşa ceva. Ah, e un tip foarte bine. Sunt pe cale să-mi pierd minţile după puştiul ăsta. Ce-mi pasă! Îi spun lui Blachevelle că-l ador. Vai, cum mint! Hm? Vai, cum mint! Favourite tăcu o clipă şi urmă: Vezi tu, Dahlia, sunt tristă. Toată vara a plouat. Vântul mă scoate din fire, nu se mai potoleşte. Blachevelle e foarte zgârcit, la piaţă nu se mai găseşte decât mazăre, şi asta cu greu. Nu ştii ce să mănânci. Am *spleen*, cum spun englezii. Untul e atât de scump! Şi pe urmă, uite, e groaznic să luăm masa într-o odaie unde e un pat; asta mă dezgustă de viaţă.

VII
Înţelepciunea lui Tholomyès

În timp ce unii cântau, alţii vorbeau cu aprindere şi toţi deodată. Nu se mai înţelegea nimic. Tholomyès ridică glasul:

– Să nu mai vorbim la întâmplare şi nici prea repede! strigă el. Dacă vrem să fim scânteietori, întâi să ne gândim. Prea multă improvizaţie goleşte mintea în chip prostesc. Berea care curge nu face spumă. Domnilor, nu vă grăbiţi. Să amestecăm măreţia cu lăcomia; să mâncăm cu reculegere, să ne ospătăm încet. Să nu ne grăbim. Vedeţi primăvara; dacă se grăbeşte, e mistuită, vreau să spun îngheţată. Excesul de zel pierde piersicii şi caişii. Excesul de zel ucide gingăşia şi bucuria unei mese bune. Fără exces de zel, domnilor! Grimond de la Reyniere[1] e de părerea lui Talleyrand[2].

O revoltă surdă făcu grupul să murmure.

– Tholomyès, lasă-ne în pace! spuse Blachevelle.

– Jos cu tiranul! spuse Fameuil!

– Bombarda, Bombance şi Bamboche! strigă Listolier.

– Duminica există, reluă Fameuil.

– Suntem cumpătaţi, adăugă Listolier.

---

1 Autor al unui *Almanah al mâncăcioşilor*.
2 Deviza lui Talleyrand era: „Fără exces de zel!"

– Tholomyès, zise Blachevelle, uită-te cât sunt de calm!
– Tu eşti marchizul! îi răspunse Tholomyes.
Acest mediocru joc de cuvinte[1] avu efectul unei pietre azvârlite într-o mocirlă. Marchizul de Montcalm era pe atunci un regalist celebru.
Broaştele tăcură.
– Prieteni, exclamă Tholomyes pe tonul unui om care devine din nou stăpân pe situaţie, veniţi-vă în fire! Nu trebuie să întâmpinaţi cu atâta uimire un calambur căzut din cer. Tot ce cade în felul acesta nu e numaidecât vrednic de respect şi de entuziasm. Calamburul este găinaţul spiritului care zboară. Gluma cade oriunde; şi spiritul, după ce a ouat o prostie, se pierde în azur. O pată alburie care se turteşte pe stâncă nu împiedică condorul să plutească. Departe de mine intenţia de a insulta calamburul! Îl cinstesc pe măsura meritelor lui; nimic mai mult. Tot ce există mai măreţ, mai sublim şi mai încântător în omenire, şi poate chiar dincolo de omenire, a făcut jocuri de cuvinte. Isus Hristos a făcut un calambur pe spinarea sfântului Petru, Moise pe-a lui Isac, Eschyl pe-a lui Polynice, Cleopatra pe-a lui Octavian. Şi băgaţi de seamă că acela al Cleopatrei a precedat bătălia de la Actium şi că fără el nimeni nu şi-ar fi amintit de oraşul Toryn, cuvânt grecesc care înseamnă *lingură de bucătărie*. După ce mi-am îngăduit aceasta, mă întorc la discursul meu. Fraţilor, vă mai spun o dată, fără zel, fără zăpăceală, fără exces, chiar în glume, în veselie, în bucătărie şi în jocuri de cuvinte. Ascultaţi-mă pe mine, care am prudenţa lui Amphiaraus[2] şi chelia lui Cezar. E nevoie de o limită, chiar la rebusuri. *Est modus in rebus*[3]. Trebuie să existe o măsură chiar la mâncare. Doamnelor, vă place plăcinta cu mere? Nu mâncaţi prea mult! Chiar când e vorba de plăcintă, e nevoie de bun-simţ şi de artă. Lăcomia pedepseşte pe acel lacom: *Gula punit Gulax*[4]. Indigestia e pusă de bunul Dumnezeu să facă morală stomacului. Şi ţineţi minte asta: oricare dintre patimile noastre, dragostea chiar, are un stomac pe care nu trebuie să-l umplem prea mult. În orice lucru trebuie să scriem la timp cuvântul *finis*[5]. Trebuie să ne stăpânim atunci când e nevoie; să ne punem stavilă poftei, să ne strunim imaginaţia şi să ne ducem singuri la închisoare. Înţelept e acela care ştie la un moment dat să se aresteze pe el însuşi. Aveţi puţină încredere în mine. Nu înseamnă că sunt nea-

---

1 În limba franceză, *mon calme* (calmul meu) şi *Montcalm*, numele personajului arătat mai departe, se pronunţă identic.
2 Personaj mitologic: unul dintre argonauţi.
3 Trebuie să fie o măsură în toate (Horaţiu, *Satire*).
4 *Gâtlejul pedepseşte pe Gulax* (lat.).
5 Sfârşit (lat.).

părat un dobitoc, pentru că mi-am isprăvit de bine de rău dreptul, pentru că ştiu ce diferenţă e între o chestiune rezolvată şi una pendinte, pentru că am susţinut o teză în latineşte asupra felului în care se executa tortura la Roma pe vremea când Munatius Demens era chestor al paricidului şi fiindcă, după cât se pare, am să fiu doctor. Vă sfătuiesc să fiţi cumpătaţi în dorinţele voastre. Tot aşa cum mă cheamă Felix Tholomyes, vă sfătuiesc bine. Fericit cel care, atunci când îi bate ceasul, ia o hotărâre eroică şi renunţă, ca Sylla[1] sau ca Origene[2].

Favourite îl asculta cu atenţia încordată.

– Felix, spuse ea, ce cuvânt frumos! Îmi place numele ăsta. E pe latineşte. Asta înseamnă Prosper.

Tholomyès urma:

– *Quirites, gentlemeni, caballeros,* prieteni! Vreţi să nu mai simţiţi nici o poftă să vă lipsiţi de patul nupţial şi să înfruntaţi amorul? Nimic mai simplu. Iată reţeta: limonadă, foarte multă gimnastică, muncă pe brânci, spetiţi-vă, căraţi bolovani, nu dormiţi, staţi de veghe, daţi pe gât băuturi azotoase şi ceaiuri de buruieni, gustaţi fierturi de mac şi de *agnuscastus,* adăugaţi la aceasta o dietă severă – crăpaţi de foame! – băi reci, oblojeli cu ierburi, o placă de plumb, fricţiuni cu apă de Saturn şi cataplasme cu oxycrat.

– Eu vreau mai bine o femeie, spuse Listolier.

– Femeia! reluă Tholomyes. Păziţi-vă de ea! Vai de cel care se încrede în inima schimbătoare a femeii! Femeia e prefăcută şi ascunsă. Ea nu poate suferi şarpele, din invidie. Şarpele e dugheana de peste drum.

– Tholomyès, striga Blachevelle, eşti beat!

– Pe naiba! spuse Tholomyès.

– Atunci fii vesel! reluă Blachevelle.

– Bine, răspunse Tholomyes. Şi, umplându-şi paharul, se ridică: Trăiască vinul! *Nunc te, Bacche, canam*[3]*!* Iertaţi-mă, domnişoarelor, e pe spanioleşte. Şi iată dovada, *señoras:* la aşa popor, aşa butoaie. Aroba Castiliei conţine şaisprezece litri, cantarul din Alicante, doisprezece; almuda din Canare douăzeci şi cinci; cuartinul din Baleare, douăzeci şi şase; burduful ţarului Petru, treizeci. Trăiască ţarul care e mare şi să-i trăiască cizma care e şi mai mare! Doamnelor, un sfat prietenesc: mai

---

1 Consul, apoi dictator roman (secolul I î.e.n.). „Hotărârea eroică" a lui este renunţarea la puterea dictatorială.

2 Filozof creştin din secolele II-III. S-a retras în Palestina spre a evita persecuţiile romane împotriva creştinilor din Alexandria (Egipt).

3 Acum, Bacchus, te voi cânta pe tine! (lat.).

greşiţi pe la vecini, dacă aveţi chef. Caracteristica iubirii e rătăcirea. Dragostea nu e făcută ca să se închircească şi să se tâmpească asemeni slujnicelor englezoaice, care au genunchii bătătoriţi de atâta frecat la duşumele. Ea nu e făcută pentru asta: ea rătăceşte veselă, draga de ea! S-a spus: greşeala e omenească; eu vă spun: greşeala e îndrăgostită. Doamnelor, vă idolatrizez pe toate! O, Zéphine, o, Joséphine, cu feţişoara ta boţită ai fi încântătoare dacă n-ai fi cam strâmbă. Parcă, din nebăgare de seamă, s-ar fi aşezat cineva pe faţa ta frumuşică. În ce priveşte pe Favourite, o, nimfe şi muze! într-o zi, pe când Blanchevelle trecea râuleţul din strada Guerin-Boisseau, a văzut o fată frumoasă cu cioraşi albi şi bine întinşi, care-şi arăta pulpele.

Prologul acesta i-a plăcut şi Blachevelle s-a îndrăgostit. Fata de care se îndrăgostise era Favourite. O, Favourite, ai buze ionice! Era un pictor grec, numit Euphorion, care fusese supranumit pictorul buzelor. Numai grecul ăsta ar fi fost vrednic să-ţi picteze gura. Ascultă! Înainte de tine nu exista nici o făptură demnă de acest nume. Eşti creată să primeşti mărul ca Venus, sau să-l mănânci, ca Eva. Frumuseţea începe cu tine. Vorbeam de Eva, tu ai creat-o. Meriţi brevetul de invenţie a femeii frumoase. O, Favourite, nu te mai tutuiesc, pentru că în felul acesta trec de la poezie la proză. Vorbeai adineauri de numele meu. Lucrul acesta m-a înduioşat; dar oricine am fi, să nu ne încredem în nume. Numele ne pot înşela. Mă cheamă Felix şi nu sunt fericit. Cuvintele sunt mincinoase. Să nu primim orbeşte indicaţiile pe care ni le dau. Ar fi o greşeală să comandăm dopuri la Liège şi mănuşi la Pau. Miss Dahlia, în locul dumitale m-aş chema Roza. O floare trebuie să miroasă frumos şi femeia să aibă spirit. Nu spun nimic despre Fantine; e o visătoare, o gânditoare, o senzitivă; e o nălucă cu înfăţişare de nimfă, ruşinoasă ca o călugăriţă care s-a rătăcit printre midinete, dar care se refugiază în iluzii, cântă, se roagă şi se uită la albastrul cerului, fără să ştie prea bine nici ce vede, nici ce face, şi care, cu ochii în văzduh, rătăceşte printr-o grădină unde zboară mai multe păsări decât sunt în realitate! O, Fantine, să ştii un lucru: eu, Tholomyes, sunt o arătare; dar ea nici nu m-aude, bălaia fată a nălucilor. De altfel, totul în ea e frăgezime, gingăşie, tinereţe, lumină blândă a dimineţii. O, Fantine, fată demnă de-a fi numită margaretă sau perlă, eşti o femeie dintre cele mai luminoase! Doamnelor, un al doilea sfat: nu vă măritaţi; căsnicia e un altoi; iese bine sau prost; ocoliţi acest risc. Dar ce tot îndrug eu aici? Îmi bat gura degeaba. Fetelor nu le poţi scoate căsătoria din cap; şi orice am spune noi, înţelepţii, nimic n-are să împiedice croitoresele şi pantofăresele să viseze bărbaţi bătuţi în diamante. Bine, fie; dar ţineţi minte asta, drăguţelor, mâncaţi prea mult zahăr. O, femei, n-aveţi decât un cusur, roadeţi prea mult zahăr. O, sex rozător, frumoşii şi micuţii tăi dinţi albi se prăpădesc după zahăr. Or,

ascultați-mă bine, zahărul e o sare. Orice sare usucă. Zahărul usucă cel mai mult dintre toate sărurile. El pompează prin vine lichidele sângelui; de-aici coagularea și apoi solidificarea sângelui; de-aici tuberculele în plămâni; de-aici moartea. Iată de ce diabetul atrage după sine oftica. Așadar, nu mai ronțăiți zahăr și-o să trăiți. Mă întorc spre bărbați. Domnilor, faceți cuceriri! Furați-vă unii altora iubitele, fără remușcări! Schimbați-le ca la cadril! În dragoste nu există prieteni. Oriunde e o femeie drăguță, dușmănia e declarată pe față. Nici o cruțare; război pe viață și pe moarte! O femeie frumoasă e un *casus belli*[1]; o femeie frumoasă e un flagrant delict. Toate invaziile din istorie au fost provocate de fuste. Femeia e dreptul bărbatului. Romulus a răpit sabinele, Wilhelm a răpit femeile saxone, Cezar le-a răpit pe cele romane. Bărbatul care nu e iubit plutește ca un vultur peste iubitele celorlalți; eu arunc asupra tuturor acestor văduvi nenorociți proclamația sublimă dată de Bonaparte armatei din Italia: „Soldați, vouă vă lipsește totul. Dușmanul are totul."

Tholomyès se întrerupse.

– Răsuflă, Tholomyes! spuse Blachevelle.

În vremea asta, Blachevelle, rezemat de Listolier și Fameuil, îngâna o arie tânguitoare, unul din acele cântece de atelier alcătuit din cuvinte venite la întâmplare, când cu rime din belșug, când deloc, fără nici un înțeles, ca legănarea unui copac și ca vuietul vântului, cântece care se nasc din fumul pipelor și se împrăștie și pier o dată cu el. Iată prin ce cuplet își rosti grupul nostru replica la discursul lui Tholomyes.

Popii proști, unui misit
Bani o groază i-au plătit,
Pe Clermont cel mic de-o șchioapă
La sânt'Ion să-l facă papă.
Papă n-a putut să fie,
Nefiind din preoție,
Iar misitul, supărat,
Banii înapoi i-a dat.

Versurile astea nu potoliră improviația lui Tholomyes; acesta își goli paharul, îl umplu și începu din nou:

– Jos cu înțelepciunea! Uitați tot ce-am spus! Să nu fim nici rușinați, nici rușinoși. Țin un discurs bucuriei; să fim veseli! Să ne întregim cursul de drept cu nebunia și cu mâncarea. Indigestie și *Digesta.* Justinian să fie bărbatul, și ghiftuiala femela! Bucurie în adâncuri! Trăiască creațiunea! Lumea e un diamant mare! Sunt fericit! Păsările sunt uimitoare! Ce

---

1 Motiv de război (lat.).

sărbătoare pretutindeni! Privighetoarea e un Elleviou[1] pe gratis. Vară, te salut! O, Luxembourg! O, Georgice[2] ale străzii Madame şi ale aleii Observatorului! O, soldaţi visători! O, dădace pline de farmec, care în timp ce păziţi copiii vă distraţi zămislind alţii! Dacă n-aş avea arcadele *Odeonului*, mi-ar plăcea pampasurile Americii. Sufletul meu îşi ia zborul spre pădurile virgine şi spre savane. Totul e frumos. Muştele bâzâie printre raze. Din strănutul soarelui s-a născut pasărea colibri. Sărută-mă, Fantine!

Dar, din greşeală, o sărută pe Favourite.

VIII
Moartea unui cal

– La *Edon* se mănâncă mai bine decât la *Bombarda*, spuse Zéphine.

– Mie îmi place mai mult *Bombarda*, declară Blachevelle. E mai luxos, mai asiatic. Uitaţi-vă la sala de jos! Are oglinzi pe pereţi.

– Mai bine să mă oglindesc în farfurie! zise Favourite.

– Uitaţi-vă la cuţite! reluă Blachevelle. La *Bombarda* mânerele sunt de argint, şi la *Edon* de os. Or, argintul e mai de preţ decât osul.

– Nu şi pentru cei care au o falcă de argint, observă Tholomyes.

Privea în clipa aceea Palatul Invalizilor, care se vedea prin ferestrele *Bombardei*. Urmă o tăcere.

– Tholomyès! striga deodată Fameuil. Am avut o discuţie cu Listolier.

– O discuţie e bună, răspunse Tholomyes, dar o ceartă e şi mai bună.

– Discutam filozofie.

– Fie!

– Cine îţi place ţie mai mult: Descartes sau Spinoza?

– Désaugiers[3], spuse Tholomyès. Dupa ce rosti sentinţa asta, bău şi începu din nou: Accept viaţa. Nu s-a isprăvit totul pe pământ, de vreme ce se mai poate discuta anapoda.

Cinste zeilor nemuritori! Oamenii mint, dar râd. Afirmă, dar se îndoiesc. Din silogism ies lucruri neaşteptate. E frumos. Mai sunt pe lumea asta oameni care ştiu să deschidă şi să închidă cu haz cutia cu surprize a paradoxului. Ceea ce beţi aici, doamnelor, cu aerul acesta liniştit, e vin de Madera, să ştiţi, din viile de Coural das Freiras, care se află la

---

1 Celebru cântăreţ de operă din secolul trecut.

2 *Georgicele*, poeme ale lui Virgiliu Maro, poet latin din vremea lui August (secolul I al erei noastre).

3 Cupletist şi vodevilist foarte aplaudat sub imperiu.

trei sute şaptesprezece stânjeni deasupra nivelului mării! Fiţi atente când beţi! Trei sute şaptesprezece stânjeni! Şi domnul Bombarda, generosul restaurator, vă dă aceşti trei sute şaptesprezece stânjeni pentru patru franci şi cincizeci de centime!

Fameuil îl întrerupse din nou:

– Tholomyès, parerile tale sunt lege. Care e autorul tău preferat?

– Ber...

– Quin[1]?

– Nu... Cloux[2]. Şi Tholomyès urma: Cinste lui Bombarda! Ar fi egal cu Munofis din Elephanta, dacă ar putea să-mi aducă o dansatoare egipteană, şi cu Thygelion[3] din Cheronca, dacă mi-ar aduce o hetairă[4]! Căci, o, doamnelor, existau bombarzi în Grecia şi în Egipt. Ne-o spune Apuleius[5]. Vai! mereu aceleaşi lucruri şi nimic nou. Nimic nu e mai inedit în creaţiunea creatorului. *Nil sub solem novum*[6], spune Solomon: *amor omnibus idem*[7] spune Vergiliu; şi Carabine urcă împreună cu Carabin[8] în corabia de la Saint-Cloud, aşa cum Aspasia se îmbarca cu Pericle[9] pe flota din Samos. Un ultim cuvânt: ştiţi, doamnelor, cine era Aspasia? Cu toate că a trăit într-un timp în care femeile nu aveau încă suflet, Aspasia era un suflet: un suflet de o nuanţă roză şi purpurie, mai aprinsă decât focul, mai fragedă decât zorile. Aspasia era o făptură în care se atingeau cele două extreme ale femeii; era prostituata zeiţă, Socrate şi Manon Lescaut. Aspasia a fost zămislită pentru împrejurarea în care lui Prometeu i-ar fi trebuit o târfă.

Tholomyès, dezlanţuit, s-ar fi oprit cu greu dacă chiar în acea clipă pe chei n-ar fi căzut un cal. Din pricina izbiturii, căruţa şi oratorul se opriră. Era o iapă din Beauce, bătrână, slabă, bună de jupuit, care trăgea o căruţă foarte grea. Ajuns în faţa *Bombardei*, animalul, sleit şi împovărat, nu voise să meargă mai departe. Întâmplarea adunase mulţimea. Dar abia avusese vreme căruţaşul, care înjura şi tuna, să rostească cuvântul sacramental „boală“, întărit de o cruntă lovitură de bici, că gloaba căzuse fără să se mai ridice. Veselii ascultători ai lui Tholomyes întoar-

---

1 *Berquin*, autor de idile şi romanţe dulcege pentru tineret (1750-1791).
2 *Berchoux*, ziarist şi poet francez (1765-1839).
3 *Munofis*, *Thygelion* – patroni de ospătării în antichitate (Egipt şi Grecia).
4 Curtezană de lux în Grecia antică.
5 Scriitor latin din secolul al II-lea.
6 Nu există nimic nou sub soare (lat.).
7 Dragostea e aceeaşi la toţi (Vergiliu, *Georgice*).
8 *Carabin*, student în medicină. *Carabine*, prietena lui.
9 Om politic atenian (secolul al V-lea î.e.n.). Aspasia, soţia sa.

seră capul spre tămbălăul din stradă şi Tholomyes profită de situaţie ca să-şi încheie discursul cu această strofă melancolică:

Era din lumea-n care trăsurile gonesc,
Şi au aceeaşi viaţă;
Şi – gloabă – el trăit-a cât gloabele trăiesc:
O scurtă dimineaţă.[1]

– Bietul cal! suspină Fantine.

– Na, că Fantine o să se apuce să plângă de mila cailor! Cum poate fi cineva atât de dobitoacă! exclamă Dahlia.

În clipa aceea, Favourite, încrucişându-şi braţele şi dând capul pe spate, îl privi cu hotărâre pe Tholomyes şi-i spuse:

– Ei, şi surpriza?

– Tocmai. A sosit momentul, răspunse Tholomyes. Domnilor, a venit ceasul să le uluim pe aceste doamne. Doamnelor, aşteptaţi-ne un minut!

– Se începe cu o sărutare, spuse Blachevelle.

– Pe frunte, adăugă Tholomyes.

Fiecare sărută foarte serios fruntea iubitei lui: apoi, toţi patru se îndreptară spre uşă, unul după celălalt, cu degetul pe buze.

Favourite bătu din palme:

– Începe să aibă haz! spuse ea.

– Să nu staţi prea mult! murmură Fantine. Vă aşteptăm!

IX
Sfârşitul vesel al bucuriei

Rămase singure, fetele se aşezară două câte două cu coatele pe marginea ferestrelor, pălăvrăgind, scoţând capul afară şi vorbindu-şi de la un geam la altul.

Îi văzură pe cei patru tineri, care ieşiră la braţ de la cârciuma *Bombarda*, se întoarseră, le făcură semne râzând şi apoi dispărură în gloata prăfuită a duminicii, care cotropeşte în fiecare săptămână bulevardul Champs-Elysées.

– Să nu staţi mult! strigă Fantine.

– Ce-au să ne aducă? întrebă Zéphine.

– Sigur că are să fie drăguţ, spuse Dahlia.

– Eu, reluă Favourite, vreau ceva care să fie de aur.

---

1 Parodie a unei strofe din *Consolarea către Dupérier*, poem de Fr. de Malherbe.

Fură absorbite îndată de iureşul de pe marginea apei, pe care-l zăreau printre ramurile copacilor şi care le distra grozav. Era tocmai ora de plecare a poştalionului cu bagaje şi a diligenţelor. Aproape toate mesageriile din sud şi din vest treceau pe-atunci prin Champs-Elysées. Cele mai multe diligenţe o luau de-a lungul cheiului şi ieşeau pe la bariera Passy. Din minut în minut, câte o trăsură greoaie, vopsită în galben şi negru, greu încărcată, cu cai zgomotoşi, burduhănoasă din pricina geamantanelor, coviltirelor şi valizelor, plină de capete care dispăreau la repezeală, zdrobea şoseaua, preschimbând pietrele caldarâmului în amnare, se repezea prin mulţime cu toate scânteile unei fierării după ea, cu praful drept fum şi ca un fel de furie. Zgomotul acesta le distra pe fete. Favourite glăsui:

– Ce tămbălău! Parc-ar fi un maldăr de lanţuri care îşi iau zborul.

La un moment dat, una din aceste trăsuri, care se deosebeau cu greu în desişul ulmilor, se opri o clipă şi apoi porni din nou în galop. Fantine se miră.

– Ciudat! spuse ea. Credeam că diligenţa nu se opreşte niciodată.

Favourite ridică din umeri.

– Fantine asta e uimitoare. Mă uit la ea numai din curiozitate. Se miră de cele mai simple lucruri. Să zicem că sunt un călător şi-i spun diligenţei: „Eu plec înainte, o să mă iei în trecere de pe chei". Diligenţa trece, mă vede, se opreşte şi mă ia. Asta se face în fiecare zi. Nu cunoşti viaţa, draga mea!

Trecu aşa o bucată de vreme. Deodată, Favourite făcu o mişcare, ca şi cum s-ar fi trezit din somn.

– Ei bine, făcu ea, şi surpriza?

– Da, aşa e! rosti Dahlia. Ce e cu faimoasa surpriză?

– Întârzie cam mult! spuse Fantine.

Abia isprăvise Fantine de oftat, când băiatul care le servise masa intră în odaie. Ţinea în mână ceva care semăna cu o scrisoare.

– Ce e asta? întrebă Favourite.

– O hârtie pe care au lăsat-o domnii aceia pentru dumneavoastră, răspunse chelnerul.

– De ce nu ne-ai adus-o de îndată?

– Pentru că domnii, spuse chelnerul, au poruncit să nu v-o înmânăm decât peste o oră.

Favourite smulse hârtia din mâinile chelnerului. Era o scrisoare.

– Na! spuse ea. N-are adresă. Dar uite ce scrie pe ea: *Aceasta e surpriza.*

Desfăcu repede scrisoarea, o deschise şi o citi (ştia să citească):

O, iubitele noastre!

Aflaţi că avem părinţi. Nu prea ştiţi voi bine ce înseamnă asta. Asta înseamnă în codul civil, copilăros şi cinstit, taţi şi mame. Iată însă că

părinții aceștia gem; bătrânii și femeile acestea cumsecade ne numesc fii risipitori, ne doresc întoarcerea și vor să taie viței în cinstea noastră. Noi ne supunem, pentru că suntem virtuoși. În ceasul în care veți citi aceste rânduri, cinci cai focoși ne vor duce spre tăticii și mămicile noastre. O ștergem, cum spune Bossuet. Plecăm; am plecat. Fugim în brațele lui Laffitte[1] și pe aripile lui Caillard[2]. Diligența de Toulouse ne smulge din prăpastie, și prăpastia sunteți voi, o, fetițele noastre frumoase! Ne întoarcem din nou la societate, datorie și ordine, în galop, cu trei leghe pe oră. Patria vrea să fim, ca toată lumea, perfecți, tați de familie, guarzi comunali și consilieri de stat. Cinstiți-ne! Ne sacrificăm. Plângeți-ne în grabă și înlocuiți-ne repede! Dacă scrisoarea asta vă rupe inima, rupeți-o și voi pe ea. Adio!

V-am făcut fericite aproape doi ani. Nu ne purtați pică!

Blachevelle, Fameuil, Listolier, Felix Tholomyès

Post-scriptum: Masa e plătită.

Cele patru fete se uitară una la alta.

Favourite rupse cea dintâi tăcerea:

– Ei bine! glăsui ea. Oricum, păcăleala e bună.

– Foarte caraghios! spuse Zéphine.

– Ideea asta trebuie să fi fost a lui Blachevelle, urmă Favourite. Asta mă face să mă îndrăgostesc de el. Cum a plecat, cum e iubit. Așa e povestea.

– Nu, spuse Dahlia, e o idee de-a lui Tholomyès. Se cunoaște.

– Dacă-i așa, moarte lui Blachevelle și trăiască Tholomyes!

– Trăiască Tholomyes! strigară Dahlia și Zéphine. Și izbucniră în râs.

Fantine râse împreună cu celelalte.

Peste un ceas, când se întoarse la ea în odaie, plânse. Era, așa cum am spus-o, prima ei iubire; se dăduse lui Tholomyes ca și cum i-ar fi fost bărbat, și biata fată era însărcinată.

---

1 Celebru bancher din timpul imperiului și al monarhiei censitare, prim-ministru în 1830.

2 Aluzie la un celebru avocat francez din secolul al XVIII-lea, cunoscut prin repeziciunea cu care își întocmea pledoariile și câștiga procesele.

CARTEA A PATRA
A ÎNCREDINȚA ÎNSEAMNĂ UNEORI A DA DE TOT

I
Două mame se întâlnesc

În primul pătrar al acestui veac exista la Montfermeil, aproape de Paris, un fel de birt care a dispărut azi. Birtul acesta era ținut în străduța Boulanger de soții Thénardier. Deasupra porții, pe zid, se afla o scândură bătută în cuie. Pe scândura asta era pictat ceva ce semăna cu un om care duce în spinare pe un altul. Acesta de pe urmă avea epoleți groși, auriți, de general, împodobiți cu stele mari, argintii; niște pete roșii voiau să însemne sânge; restul tabloului era pierdut în nori de fum și înfățișa probabil o bătălie. Dedesubt se putea citi această inscripție: *La sergentul de la Waterloo.*

Nimic mai obișnuit decât o cotigă sau o căruță la poarta unui han. Cu toate astea, vehiculul, sau mai bine zis bucata de vehicul care încurca strada în fața birtului *La sergentul de la Waterloo* într-o seară de primăvară, în anul 1819, ar fi atras prin volumul ei atenția unui pictor care ar fi trecut pe-acolo.

Era partea dinainte a unui camion, dintre cele întrebuințate în regiunile păduroase, cu care se cară trunchiuri și grinzi. Această parte dinainte era alcătuită dintr-o osie masivă de fier, cu un fus în care se îmbuca o oiște grea, rezemate pe două roți peste măsură de mari. Tot întregul ăsta era îndesat, greoi și diform, ai fi spus că este afetul unui tun uriaș. De prea mult mers prin hârtoape, roțile, obezile, butucii, osia și oiștea erau acoperite cu o pătură de nămol, spoială gălbuie, hâdă, destul de asemănătoare aceleia cu care se împodobesc de obicei catedralele. Lemnul dispărea sub noroi și fierul sub rugină. Sub osie atârna, ca o draperie, un lanț gros, vrednic de un Goliat ocnaș. Lanțul acesta te făcea să te gândești, nu la bârnele pe care era sortit să le transporte, ci la mastodonții și la mamuții care ar fi putut fi înhămați cu el; îți amintea ocna, dar o ocnă de ciclopi, supraomenească, și părea luat de la cine știe ce monstru. Homer l-ar fi legat cu el pe Polifem, iar Shakespeare pe Caliban.

De ce oare această parte din față a camionului se găsea pe stradă, în locul acela? Mai întâi ca să încurce strada; apoi ca să ruginească de-a binelea. Există în vechea ordine socială o seamă de instituții pe care le

găsești în același fel în drum, sub cerul liber, și care n-au nici ele alt rost decât să fie acolo.

Mijlocul acestui lanț spânzura sub osie, destul de aproape de pământ, și pe el, ca într-un leagăn, ședeau în seara aceea alături, ținându-se de gât cu drăgălășie, două copilițe, una de vreo doi ani și jumătate, iar cealaltă de vreun an și jumătate; cea mai mică în brațele celei mai mari. O basma înnodată cu pricepere le împiedica să cadă. O mamă văzuse lanțul acela înfricoșător și spusese: „Uite o jucărie pentru copiii mei!"

Cele două copilițe, de altfel drăguț și îngrijit îmbrăcate, străluceau; ai fi spus că sunt doi trandafiri printre lanțuri vechi; ochii lor erau plini de o mare bucurie; obrajii lor fragezi râdeau. Una era castanie, cealaltă brună. Fețele lor naive erau două uimiri încântate; un tufiș înflorit din apropiere își trimitea trecătorilor mireasma ce părea că vine de la ele; cea de un an și jumătate își arăta burtica drăgălașă și goală cu nerușinarea nevinovată a copiilor. Deasupra și împrejurul acestor capete delicate, plămădite din fericire și muiate în lumină, uriașa jumătate de camion negru de rugină, grozavă, plină de curbe și de unghiuri sălbatice, se rotunjea ca intrarea unei peșteri. La câțiva pași, ghemuită pe pragul hanului, mama, o femeie cam neplăcută, dar înduioșătoare în clipa aceea, își legăna copiii cu ajutorul unei sfori lungi, urmărindu-i cu privirea, de teamă să nu li se întâmple ceva, cu acea căutătură animalică și cerească totodată, specifică maternității.

La fiecare legănare, lanțurile hâde făceau un zgomot strident, care semăna cu un strigăt de mânie; fetițele se minunau, soarele în amurg lua parte la această bucurie și nimic nu era mai încântător decât capriciul întâmplării, care făcea dintr-un lanț de titani un leagăn de heruvimi.

Pe când le legăna pe cele două fetițe, mama îngâna cu un glas fals o romanță pe-atunci vestită:

Trebuie, spunea un războinic...

Cântând și privindu-și fetele, nu mai auzea și nu mai vedea ce se întâmplă în stradă. Începuse tocmai prima strofă a romanței, când cineva se apropie de ea și deodată auzi o voce, care-i spunea lângă ureche:

– Ai doi copii frumoși, doamnă.

...Frumoasei și duioasei Imogina,

răspunse mama, continuându-și romanța, apoi întoarse capul.

La câțiva pași în fața ei se afla o femeie. Femeia aceasta avea și ea un copil în brațe. Mai căra și un sac mărișor, care părea să fie foarte greu.

Copilul acestei femei era una dintre făpturile cele mai dumnezeiești din câte se pot vedea. Era o fetiță de vreo doi-trei ani. Ar fi putut să se ia la întrecere cu celelalte două pentru drăgălășenia cu care era gătită; avea o scufiță de pânză subțire cu dantele și un pieptar cu panglici. Pulpele albe, durdulii și tari i se vedeau sub fustița ridicată. Era rumenă și

sănătoasă. Îți venea să muști din obrajii ei ca două mere. Despre ochii ei nu se putea spune nimic, decât că trebuie să fi fost foarte mari și că aveau gene minunate. Dormea.

Dormea somnul încrezător al vârstei ei. Brațele mamelor sunt făcute din duioșie; copiii adorm adânc în ele.

Cât despre mamă, avea o înfățișare sărăcăcioasă și tristă. Era îmbrăcată ca o lucrătoare care tinde să fie din nou țărancă. Era tânără. Era oare frumoasă? Poate, dar îmbrăcată astfel, nu părea. Părul, din care-i scăpa o șuviță blondă, părea foarte des, dar era acoperit cu totul de o glugă de călugăriță, urâtă, strânsă, strâmtă, înnodată sub bărbie. Râsul arată dinții frumoși când îi ai; dar ea nu râdea. Ochii nu păreau a-i fi uscați de prea multă vreme. Era palidă; arăta sleită și puțin bolnavă; își privea fetița adormită în brațe cu duioșia mamei care și-a hrănit copilul. O batistă mare, albastră, ca ale invalizilor, strânsă ca o basma, îi ascundea mijlocul. Avea mâini pârlite și pistruiate, arătătorul bătătorit și jupuit din pricina acului de cusut, o manta de lână aspră de culoare închisă, o rochie de pânză și pantofi mari. Era Fantine.

Era Fantine. Greu de recunoscut. Cu toate astea, privită cu atenție, își păstra încă frumusețea. O cută tristă, care semăna cu un început de ironie, îi cresta obrazul drept. Cât despre îmbrăcămintea ei, acel veșmânt diafan, făcut din muslin și panglici, care părea cusut cu veselie, nebunie și muzică, plin de clopoței și parfumat cu liliac, se topise ca o chiciură strălucitoare pe care o iei drept diamante în soare și care, pierind, lasă ramura neagră.

Trecuseră zece luni[1] de la acea „păcăleală bună".

Ce se petrecuse în aceste zece luni? Se poate ușor ghici.

După ce fusese părăsită, începuseră lipsurile. Fantine le pierduse repede din vedere pe Favourite, Zéphine și Dahlia. Legătura, sfărâmată de bărbați, fusese desfăcută de femei. Dacă le-ai fi spus peste cincisprezece zile că fuseseră prietene, s-ar fi mirat. Prietenia lor nu mai avea nici un rost. Fantine rămăsese singură. Tatăl copilului ei plecase – vai, rupturile de felul acesta sunt fără leac! – și ea se văzuse cu desăvârșire singură, dezobișnuită de muncă și, pe deasupra, cu gust pentru plăceri. Îndemnată de legătura cu Tholomyes să disprețuiască mica meserie pe care o cunoștea, își părăsise clientela și aceasta îi întorsese spatele.

Nici un mijloc de câștig. Fantine abia știa să citească și nu știa să scrie; o învățaseră în copilărie să se iscălească; îl pusese pe un scriitor public să-i scrie o epistolă lui Tholomyes, apoi a doua, apoi a treia. Tho-

---

1 O scăpare din vedere a lui V. Hugo. Din vara anului 1817, când are loc „păcăleala", până în primăvara anului 1819, când Fantine ajunge la hanul din Montfermeil, sunt aproape doi ani, nu zece luni.

lomyès nu raspunsese la nici una. Într-o zi, Fantine auzi cumetrele spunând, cu ochii la fetiţa ei: „Parcă-i poţi lua în serios pe copiii ăştia? Te uiţi la ei ridici din umeri!“ Se gândi atunci la Tholomyes, care ridica din umeri când era vorba de copilul lui şi nu lua în serios această făptură nevinovată. Inima i se întunecă. Totuşi, ce era de făcut? Nu mai ştia cui să se adreseze. Cu toate că săvârşise o greşeală, firea ei era, cum se ştie, numai sfială şi virtute. Simţi vag că era pe pragul deznădejdii şi gata să alunece pe un drum rău. Îi trebuia curaj; îl avu şi se încordă. Îi veni în gând să se întoarcă în oraşul ei de baştină, la Montreuil-sur-mer. Poate că va găsi acolo pe cineva care s-o cunoască şi să-i dea de lucru. Da, dar ar fi trebuit să-şi ascundă greşeala. Întrezărea nelămurit posibilitatea unei despărţiri mai dureroase încă decât cea dintâi. Inima i se strânse, dar luă o hotărâre. Fantine, după cum se va vedea, avea curajul sălbatic al vieţii.

Renunţase vitejeşte la găteală, se îmbrăcase în veşminte de pânză, punând toată mătasea, toate resturile de stofă, toate panglicile şi toate dantelele pe fiică-sa, singura vanitate care-i rămânea, sfântă de data asta. Vându tot ce avea pe două sute de franci; după ce-şi plăti toate datoriile, rămase cu vreo optzeci de franci. Părăsea Parisul la douăzeci şi doi de ani, într-o dimineaţă frumoasă de primăvară, ducându-şi copilul în spinare. Celui care le-ar fi văzut pe amândouă trecând i s-ar fi făcut milă. Femeia asta n-avea pe lume decât copilul, şi copilul n-avea pe lume decât pe maică-sa. Fantine îşi alăptase singură copilul; din pricina asta plămânii îi osteniseră şi tuşea puţin.

Nu vom mai avea prilejul să vorbim despre domnul Felix Tholomyes. Să ne mărginim a spune că peste douăzeci de ani, sub regele Ludovic-Filip, acest Tholomyès era un avocat de provincie, gras, bogat şi cu trecere, elector întelept şi jurat foarte aspru, dar tot acelaşi om al plăcerilor.

După ce mersese, când şi când, ca să se odihnească, cu ceea ce se chemau pe-atunci trăsurelele din împrejurimile Parisului, plătind câte trei sau patru gologani de fiecare leghe, Fantine ajunsese pe la amiază la Montfermeil, pe uliţa Brutarului.

Pe când trecea prin faţa hanului Thénardier, cele două fetiţe, încântate de leagănul lor uriaş, îi luară ochii şi se opri dinaintea acestei imagini a bucuriei.

Există vrăji. Cele două fetiţe fură pentru ea o astfel de vrajă.

Le privea emoţionată. Prezenţa îngerilor vesteşte raiul. I se păru că vede deasupra hanului aceluia tainicul *aici* al provindenţei. Cele două micuţe erau atât de vădit fericite! Le privea, le admira cu atâta înduioşare, încât, în clipa când mama se oprise să respire, între două versuri ale cântecului, nu se putu împiedica să nu-i spună cuvintele pe care le-aţi citit: „Ai doi copii frumoşi, doamnă“.

Făpturile cele mai crude sunt dezarmate când li se mângâie puii. Mama își ridică fruntea, îi mulțumi și o pofti pe trecătoare să șadă pe banca de la ușă. Ea stătea pe prag. Cele două femei începură să vorbească:

– Mă numesc doamna Thénardier, spuse mama celor două fetițe. Ținem hanul acesta.

Apoi își continuă cântecul printre dinți:

„Nu șovăind, sunt cavaler
Și plec spre Palestina."

Această doamnă Thénardier era o femeie roșcovană, mătăhăloasă, colțuroasă; tipul femeii care place soldaților, în toată urâțenia lui. Și, lucru ciudat, avea un aer suferind, care-i venea de la lecturile romanțioase. Era o sclifosită bărbătoasă. Romanele învechite, măcinate de închipuirea unor cârciumărese, dau astfel de rezultate. Era încă tânără; avea abia treizeci de ani. Dacă femeia asta, lăsată pe genunchi, s-ar fi ridicat în picioare, poate că statura ei înaltă și înfățișarea ei de colos ambulant, bun pentru bâlciuri, ar fi înfricoșat-o de la început pe călătoare, i-ar fi tulburat încrederea și ar fi făcut ca tot ce avem de povestit să nu mai fie. E destul ca o persoană să stea jos, în loc să stea în picioare, pentru ca destinul să se schimbe.

Călătoarea își spuse povestea, schimbând-o pe alocuri; istorisi că era lucrătoare; că-i murise bărbatul; că la Paris n-avea de lucru și că mergea să caute într-altă parte, pe meleagurile ei; că părăsise Parisul chiar în dimineața aceea, pe jos; că era ostenită pentru că-și ducea copilul în brațe și, întâlnind trăsura de la Villemomble, se suise în ea; că de la Villemomble venise la Montfermeil pe jos, că fetița umblase puțin, dar nu prea mult, era doar atât de micuță că trebuise s-o ia în brațe, și comoara mamei adormise.

Spunând cuvintele astea, își sărută fetița cu patimă și o trezi. Copilul deschise ochii mari, albaștri, ca cei ai maică-si, și privi. Ce? Nimic, totul cu acel aer serios și uneori sever al copilașilor, taină a luminoasei lor nevinovății, în fața virtuților noastre care apun. S-ar spune că se simt îngeri și că ne știu oameni. Apoi copilița începu să râdă și, cu toate că maică-sa o ținea bine, alunecă jos cu acea energie de neînvins a unei făpturi micuțe care vrea să alerge. Le zări deodată pe celelalte două în leagănul lor, se opri și scoase limba, semn de admirație.

Mama Thénardier își dezlegă fetele și le coborî din leagăn, spunându-le:

– Jucați-vă câteșitrele!

Copiii atât de mici se domesticesc repede, și peste o clipă micuțele Thénardier se jucau cu noua-venită cu o nesfârșită plăcere, făcând găuri în pământ.

Noua-venită era foarte veselă; bunătatea mamei e înscrisă în veselia odraslei; fetița luase o surcică drept sapă și săpa cu energie o groapă cât pentru o muscă. Lucrul groparului devine hazliu când îl face un copil.

Cele două femei stăteau de vorbă înainte.

– Cum o cheamă pe fetița dumitale?

– Cosette.

Cosette, citiți Euphrasie. Copila se numea Euphrasie. Dar din Euphrasie mama făcuse Cosette, cu acel blând și gingaș instinct al mamelor și al oamenilor din popor, care schimbă Josefa în Pepita și Françoise în Silette. Avem aici un soi de derivate care supără și descumpănesc toată știința etimologilor. Am cunoscut o bunică bătrână, care izbutise să facă din Théodor, Gnon.

– Câți ani are?

– Merge pe trei[1].

– Ca a mea, cea mare.

Între timp, cele trei fetițe se îngrămădiseră într-o atitudine de adâncă neliniște și totodată de fericire mare; se întâmpla un eveniment: un vierme gras ieșise din pământ și ele erau în extaz. Frunțile lor încântate se atingeau; ai fis pus: trei capete într-o aureolă.

– Copiii, spuse mama Thérnardier, se împrietenesc repede. Uită-te la ele! Ai jura că sunt trei surori.

Cuvântul acesta fu scânteia pe care o aștepta poate cealaltă mamă. Ea o luă de mână de doamna Thénardier, o privi țintă și-i spuse:

– N-ai vrea să-mi ții copilul?

Doamna Thénardier avu una din acele mișcări de uimire, care nu sunt nici acceptare, nici refuz.

Mama Cosettei urmă:

– Vezi dumneata, nu vreau să-mi duc fata acasă. Nu mi-o îngăduie munca. Cu un copil nu găsești unde să intri. Oamenii sunt atât de curioși prin partea locului! Bunul Dumnezeu m-a făcut să trec prin fața hanului dumitale. Când am văzut micuțele, atât de drăguțe, de curate și de mulțumite, m-au dat gata. Mi-am spus: uite o mamă bună! Asta e: ar fi ca trei surori. Și pe urmă, am să mă întorc curând. Nu vrei să-mi ții copilul?

– Să vedem, spuse doamna Thénardier.

– Aș plăti șase franci pe lună.

Un glas bărbătesc strigă deodată din fundul birtului:

– Șapte franci. Și plata înainte pe șase luni.

– Șase ori șapte patruzeci și doi, spuse doamna Thénardier.

– Am să plătesc, rosti mama.

– Și cincisprezece franci pe deasupra, pentru primele cheltuieli, adăugă glasul de bărbat.

---

1 O altă scăpare din vedere a lui V. Hugo. Născută după vara anului 1817, Cosette, în primăvara anului 1819, avea aproximativ un an și jumătate. Aceeași scăpare din vedere se perpetuează și în restul romanului.

– În total cincizeci și șapte de franci, spuse doamna Thénardier. Și printre aceste cifre îngână vag:

„Trebuie, spunea un războinic...”

– Plătesc, spuse mama. Am optzeci de franci. O să-mi rămână ceva, ca să mă întorc la mine acasă, pe jos. Am să câștig bani acolo, și cum voi avea cât de puțin, am să mă întorc să-mi iau odorul.

Glasul de bărbat urmă:

– Fetița are tot ce-i trebuie?

– E bărbatul meu, spuse doamna Thénardier.

– Fără îndoială că are tot ce-i trebuie, comoara mamei. Am văzut eu că e bărbatul dumitale. Și ce mai lucrușoare frumoase! Să rămâi cu gura căscată. Din fiecare câte o duzină; și rochițe de mătase, ca o cucoană. Sunt toate aici, în legătura asta.

– Trebuie să ni le dai, zise din nou vocea de bărbat.

– Sigur că am să vi le dau! spuse mama. Asta ar fi nostim, să-mi las fata în pielea goală!

Fața stăpânului se ivi.

– Bine, spuse el.

Târgul fu încheiat. Mama își petrecu noaptea la han, dădu banii și își lăsă fetița. Își înnodă la loc bocceaua golită de lucrurile fetiței, acum ușoară, și plecă a doua zi dimineață, socotind că o să se întoarcă în curând. Plecări care se pun la cale cu ușurință și care sunt adevărate nenorociri!

O vecină a familiei Thénardier o întâlni pe mama copilului care pleca și la întoarcere le povesti:

– Am văzut o femeie care plângea în stradă de ți se rupea inima.

După ce plecă mama Cosettei, bărbatul îi spuse femeii:

– Asta o să-mi achite polița de o sută zece franci care are scadența mâine. Îmi lipseau cincizeci de franci. Știi că fără ei aș fi avut aici portărelul și o somație de plată? I-ai întins o cursă bună cu copiii tăi.

– Fără să-mi dau seama, spuse femeia.

II
O primă schiță a două figuri deocheate

Șoricelul pe care-l prinseseră era destul de plăpând, dar pisica se bucură și de un șoarece slab.

Cine erau acești Thénardier?

Să spunem chiar de pe acum ceva despre ei. Vom desăvârși desenul mai târziu.

Făpturile acestea aparțineau acelei clase bastarde, alcătuite din oameni grosolani parveniți și din oameni deștepți dar decăzuți, care-și fac

loc între clasa numită mijlocie şi cea numită inferioară, şi care amestecă unele din cusururile celei de-a doua cu aproape toate viciile celei dintâi.

Făceau parte dintre acele firi mărunte care, chiar dacă le încălzeşte din întâmplare cine ştie ce foc întunecat, devin totuşi, cu uşurinţă, monstruoase. Femeia avea în suflet ceva de brută, iar bărbatul de pungaş. Amândoi erau înclinaţi să meargă cu paşi mari spre rău. Există suflete de rac, care merg de-a-ndăratelea, mereu spre întuneric, dând înapoi în viaţă, în loc să înainteze, folosindu-se de experienţă ca să-şi sporească urâţenia, devenind tot mai rele şi îmbibându-se din ce în ce mai mult de întuneric. Asemenea suflete aveau bărbatul şi femeia aceasta.

Thénardier, în special, ar fi stingherit pe un fizionomist. E de ajuns să-i priveşti pe unii oameni pentru a nu te încrede în ei. Îi simţi întunecaţi din cap până-n picioare. Sunt neliniştiţi de ce e în urma lor şi ameninţători pentru ce e înainte. Nimeni nu poate şti ce au făcut şi ce vor face. Umbra pe care o au în privire îi denunţă. E destul să-i auzi rostind un cuvânt sau să-i vezi făcând o mişcare, ca să întrezăreşti în trecutul lor taine negre şi în viitorul lor negre mistere.

Thénardier, dacă e să-l credem, fusese soldat; sergent, spunea el; făcuse probabil campania din 1815 şi se purtase eroic după cât se pare. Vom vedea mai târziu care era adevărul. Firma cârciumii sale era o aluzie la una din aceste vitejii. O zugrăvise el însuşi, pentru că se pricepea să facă puţin din toate, dar prost.

Era epoca în care vechiul roman clasic, după ce fusese *Clélie,* era *Lodoiska,* tot pretenţios, dar din ce în ce mai vulgar, decăzut de la domnişoara de Scudéry la doamna de Barthélemy-Hadot şi de la doamna de Lafayette la doamna Bournon-Malarme. Acum incendia sufletul drăgăstos al portăreselor din Paris, pustiind până şi suburbia. Doamna Thénardier era deşteaptă tocmai cât trebuia ca să citească asemenea cărţi. Se hrănea cu ele. Îşi îneca în ele creierul, mult-puţin cât îl avea; lucrul acesta îi dăduse în frageda ei tinereţe, ba chiar ceva mai târziu, un fel de atitudine gânditoare lângă bărbatu-său, un şmecher de o oarecare pătrundere, un destrăbălat cu oarecare ştiinţă de carte, minus gramatica, grosolan şi totodată subţire. În privinţa sentimentalismului, îl citea pe Pigault-Lebrun, iar „în ceea ce priveşte sexul slab", cum spunea în limbajul lui, era un bădăran corect şi simplu. Nevastă-sa era cu vreo doisprezece sau cincisprezece ani mai tânără decât el. Mai târziu, când pletele ei revărsate jalnic, după moda romantică, începură să albească şi când Megera[1] luă locul Pamelei[2], doamna Thénardier nu mai fu altceva

---

1 Una dintre cele trei furii din mitologia greacă; prin extensiune, femeia rea.

2 Eroina romanului realist cu acelaşi titlu de scriitorul englez Richardson (secolul al XVIII-lea).

decât o femeie rea şi grasă, care se hrănise cu romane proaste. Dar nu citeşti nerozii fără să te influenţeze. Rezultatul fu că pe fata ei cea mare o boteză Éponine. Cât despre cea mică, era cât pe-aci să-i pună bietei copile numele de Gulnare. Faptul că nu o chema decât Azelma şi-l datora întâmplării fericite că maică-sa citise tocmai atunci un roman de Ducray-Duminil.

De altfel, s-o spunem în treacăt, nu totul e ridicol şi superficial în epoca asta ciudată la care facem aluzie şi care ar putea fi numită anarhia numelor de botez. Alături de elementul romanţios pe care l-am arătat, mai e şi simptomul social. Nu arareori, azi, pe văcar îl cheamă Arthur, Alfred sau Alfons, şi pe viconte – dacă mai sunt viconţi – Thomas, Pierre sau Jacques. Această deplasare, care dă numele „elegant“ plebeului şi numele ţărănesc aristocratului, nu e decât o mişcare spre egalitate. Suflul nou nu poate fi împiedicat să pătrundă şi aici, ca peste tot. Sub această discordie aparentă e un lucru mare şi adânc, şi anume Revoluţia franceză.

III
Ciocârlia

Nu ajunge să fii rău la suflet ca să-ţi meargă bine. Birtul mergea prost.

Datorită celor cincizeci şi şapte de franci ai călătoarei, Thénardier putuse împiedica un protest şi-şi onorase semnătura. Luna următoare avură din nou nevoie de bani; nevastă-sa plecă la Paris şi depuse la Muntele de Pietate trusoul Cosettei pentru şaizeci de franci. Îndată ce cheltuiră şi suma aceasta, cei doi Thénardier se obişnuiră să nu mai vadă în fetiţă decât un copil luat la ei din milă şi se purtară cu ea ca atare. Pentru că nu mai avea nimic de-al ei, o îmbrăcară cu fuste şi cămăşi vechi de-ale fetelor Thénardier, adică în zdrenţe. Îi dădură să mănânce resturile celorlalţi, hrănind-o ceva mai bine decât pe câine şi ceva mai prost decât pe pisică. Pisica şi câinele erau de altfel tovarăşii ei obişnuiţi de masă; Cosette mânca cu ei sub masă, dintr-un blid de lemn, la fel cu al lor.

Maică-sa, care se stabilise, după cum se va vedea mai târziu, la Montreuil-sur-mer, scria, sau mai bine zis punea pe cineva să scrie la fiecare sfârşit de lună, cerând veşti despre copilul ei. Cei doi Thénardier răspundeau întotdeauna la fel: Cosettei îi merge de minune.

După ce se scurseră cele şase luni, mama trimise şapte franci pentru a şaptea lună şi-şi continuă destul de regulat trimiterile, din lună în lună. Nu se isprăvise încă anul, când Thénardier spuse: „Că mare hatâr ne face! Ce crede că facem cu cei şapte franci ai ei?“ Şi-i scrise cerându-i doisprezece franci. Mama, pe care o convinseseră că fetiţa ei e fericită şi „se dezvoltă bine“, se supuse trimiţându-le doisprezece franci.

Sunt oameni care nu pot iubi pe unii fără să nu urască pe alții. Mama Thénardier își iubea cu patimă fetele, așa că n-o putea suferi pe străină. E trist să te gândești că dragostea unei mame poate să aibă și părți urâte. Oricât de puțin loc ar fi ocupat Cosette, i se părea că-l ia pe-al fetelor ei și că le împuținează aerul pe care-l respiră. Această femeie, ca multe de teapa ei, avea o porție anumită de mângâieri și alta de lovituri și sudălmi, pe care o cheltuia în fiecare zi. Dacă n-ar fi avut-o pe Cosette, cu siguranță că fetele ei, oricât de idolatrizate erau, ar fi primit și unele și altele; străina, însă, le făcu serviciul de-a întoarce loviturile asupra ei. Fetele nu avură decât mângâierile. Cosette nu făcea o mișcare fără să nu-i cadă pe cap o grindină de pedepse aspre și nemeritate. Făptură blândă și slabă, care nu înțelegea nimic despre lumea aceasta și despre Dumnezeu, pedepsită, certată, tratată cu asprime, bătută fără încetare, vedea alături două făpturi la fel cu ea care trăiau fericite. Fiindcă doamna Thénardier se purta rău cu Cosette, Éponine și Azelma se purtară la fel. Copiii la vârsta asta sunt alte exemplare ale mamei lor, în format mai mic.

Se scurse un an, apoi un altul. În sat se spunea:

– Thénardierii ăștia sunt oameni cumsecade. Nu sunt bogați, și cresc un copil lăsat în părăsire la ei.

Credeau că maică-sa uitase de Cosette.

Thénardier însă, care aflase nu se știe pe ce căi ascunse că ar fi vorba de un copil din flori, lucru pe care mamă-sa nu-l putea mărturisi, îi ceru cincisprezece franci pe lună, spunând că „lighioana“ crește și „mănâncă“ și amenințând că n-o mai ține. „Să nu mă sâcâie pe mine, striga el, că-i trântesc țâncul tocmai când crede că l-a ascuns mai bine. Trebuie să-mi dea mai mult.“

Mama plăti cei cincisprezece franci.

Din an în an copilul creștea, și mizeria lui de asemenea.

Cât timp fu mică de tot, Cosette rămase calul de bătaie al celor două fetițe; cum se făcu mai mare, adică mai-nainte chiar de-a împlini cinci ani, ajunse servitoarea casei.

La cinci ani, ați spune, de necrezut! Vai, e-adevărat! Suferința socială începe la orice vârstă. N-am văzut oare, de curând, procesul unui oarecare Dumolard, orfan, ajuns bandit, care de la vârsta de cinci ani, spun documentele oficiale, fiind singur pe lume, „muncea ca să trăiască și fura“?

O puseră pe Cosette să meargă după cumpărături, să curețe odăile, curtea, strada, să spele vasele și chiar să ducă greutăți în spinare. Cei doi Thénardier se socotiră cu atât mai îndreptățiți să se poarte astfel, cu cât mama, care se afla tot la Montreuil-sur-mer, începu să plătească neregulat. Rămăsese în urmă cu câteva luni!

Dacă Fantine s-ar fi întors la Montfermeil după acești trei ani, nu și-ar mai fi recunoscut copilul. Cosette, atât de drăguță și de rumenă la veni-

rea ei în casa aceea, era acum slabă și palidă. Avea o înfățișare neliniștită. „O prefăcută!" spuneau soții Thénardier.

Nedreptatea o făcuse arțăgoasă și mizeria o urâțise. Nu-i mai rămâneau decât ochii frumoși, care-ți făceau milă, pentru că, mari cum erau, părea că vezi în ei o și mai nesfârșită jale.

Era trist s-o vezi, iarna, pe această biată copilă, care n-avea nici șase ani, tremurând în zdrențele ei vechi de pânză, găurite, măturând strada dis-de-dimineață cu o mătură uriașă în mânuțele ei roșii și cu o lacrimă în ochii ei mari.

În partea locului i se spunea Ciocârlia. Poporului, căruia-i plac imaginile, o poreclise astfel pe această ființă ca o păsărică, ce tremura, se speria, se înfiora, se trezea în fiecare dimineață cea dintâi din casă și din sat, mereu pe stradă sau pe câmp, înaintea zorilor.

Numai că biata Ciocârlie nu cânta niciodată.

CARTEA A CINCEA
DECLINUL

I
Povestea unui progres realizat în industria mărgelăriei

Ce se întâmpla cu ea? Unde era? Ce făcea această mamă, care, după spusele celor din Montfermeil, părea să-şi fi părăsit copilul?

După ce-o lăsase pe mica Cosette celor doi Thénardier, îşi continuase drumul şi ajunsese la Montreuil-sur-mer.

Acestea se petreceau, ne aducem aminte, în 1819.

Fantine îşi părăsise locul de baştină de vreo zece ani. Montreuil-sur-mer îşi schimbase înfăţişarea. Pe când Fantine cobora treptat din rău în mai rău, oraşul ei natal prosperase.

De vreo doi ani se înfiinţase acolo una din acele industrii care sunt marile evenimente ale micilor ţinuturi.

Amănuntul acesta are importanţă şi socotim necesar să-l dezvoltăm; mai că am spune: că-l subliniem.

Din timpuri foarte vechi, Montreuil-sur-mer avea ca industrie specială imitarea jais-urilor englezeşti[1] şi a mărgelelor negre de Germania. Industria aceasta lâncezise din pricină că scumpetea materiilor prime influenţa asupra mâinii de lucru. Tocmai când Fantine se întoarse la Montreuil-sur-mer, se întâmplase o prefacere neaşteptată în producţia acestor „articole negre". Spre sfârşitul lui 1815, un om, un necunoscut se stabilise în oraş şi se gândise să înlocuiască în această fabricaţie răşina de India cu răşina indigenă şi, mai ales la brăţări, iar inelele de tablă sudate cu inelele de tablă numai îmbucate. Această mică schimbare fusese o adevărată revoluţie. Această mică schimbare redusese considerabil preţul materiei prime şi îngăduise, în primul rând, ridicarea preţului mâinii de lucru, ceea ce era o binefacere pentru localitate; în al doilea rând, îmbunătăţirea fabricaţiei, ceea ce însemna un folos pentru consumator; în al treilea rând, vânzarea produselor cu preţ mai redus, întreind totodată câştigul, ceea ce însemna un profit pentru manufacturier.

---

1 O varietate de antracit, tare şi sticlos, folosit la fabricarea mărgelelor şi altor podoabe.

În felul acesta o idee avea trei rezultate.

În mai puțin de trei ani, autorul acestui procedeu se îmbogățise, ceea ce e bine, și îmbogățise și pe alții din jurul său, ceea ce e și mai bine. Nu era de prin partea locului. Nu se știa nimic despre obârșia lui; iar despre începuturile lui, prea puțin. Se povestea că venise în oraș cu foarte puțini bani, cel mult cu vreo câteva sute de franci. Cu capitalul acesta modest, pus în slujba unei idei ingenioase la care adăugase organizare și inteligență, dobândise și averea lui și pe aceea a ținutului.

La sosirea sa în Montreuil-sur-mer avea veșmintele, înfățișarea și felul de-a vorbi ale unui lucrător.

Se pare că în ziua în care intrase pe neobservate în orășelul Montreuil-sur-mer, într-o după-amiază de decembrie, către seară, cu sacul în spinare și cu bățul noduros în mână, un mare incendiu izbucnise tocmai la casa comunală. Omul acesta se aruncase în foc și salvase, primejduindu-și viața, doi copii, care, din întâmplare, erau ai căpitanului de jandarmi; din această pricină nimeni nu se mai gândise să-i ceară actele. Tot atunci i se aflase numele. Îl chema moș Madeleine.

II
Madeleine

Avea vreo cincizeci de ani, părea muncit de gânduri și era un om bun. Iată tot ce se putea spune despre el. Datorită progreselor rapide ale acestei industrii, pe care o pusese pe roate atât de strălucit, Montreuil-sur-mer se preschimbase într-un important centru de afaceri. Spania, care folosește mult jais-urile negre, comanda în fiecare an cantități uriașe. Montreuil-sur-mer făcea, în ce privește negoțul acesta, concurență Londrei și Berlinului. Beneficiile lui moș Madeleine erau atât de mari, încât începând din al doilea an putuse să-și ridice o fabrică impunătoare, în care erau două ateliere încăpătoare: unul pentru bărbați și altul pentru femei. Orice înfometat putea să i se înfățișeze și era sigur că găsește de lucru și pâine. Moș Madeleine cerea bărbaților bunăvoință, femeilor cinste, și tuturor, corectitudine. Despărțise atelierele în așa fel încât să poată separa sexele, pentru ca fetele și femeile să fie cuminți. În privința asta era neclintit. Era singura sa neîngăduință. Asprimea lui era cu atât mai îndreptățită, cu cât Montreuil-sur-mer, fiind o garnizoană, prilejuri de corupție erau destule. Venirea lui acolo fusese o binefacere, și prezența lui, providențială. Înainte de sosirea lui moș Madeleine, întreg ținutul lâncezea; acum totul trăia viața sănătoasă a muncii. Un freamăt puternic încălzea și străbătea totul. Șomajul și mizeria erau necunoscute. Nu era buzunar, oricât de modest, în care să nu se găsească

câțiva bani, și nici locuință, oricât de săracă, unde să nu existe puțină bucurie.

Moș Madeleine folosea pe toată lumea. Le cerea tuturor un singur lucru: bărbaților să fie de treabă și fetelor să fie cinstite.

După cum am spus, în mijlocul acestei activități, a cărei pricină și temei era el, moș Madeleine făcea avere, dar, lucru destul de ciudat pentru un om simplu care se ocupă cu negoțul, grija lui de căpetenie nu părea să fie asta. S-ar fi spus că se gândea mult la ceilalți și puțin la el însuși. Se știa că depusese în 1820 la Laffitte o sumă de șase sute treizeci de mii de franci, dar, mai-nainte de a-și fi pus deoparte acești șase sute treizeci de mii de franci, cheltuise mai bine de un milion pentru oraș și pentru săraci.

Spitalul era prost înzestrat; înființase acolo zece paturi. Montreuil-sur-mer se împărțea în orașul de sus și orașul de jos. Orașul de jos, unde locuia el, n-avea decât o singură școală, o șandrama care se surpa; clădise două: una de fete și alta de băieți. Alocase celor doi învățători, din banii lui, o indemnizație de două ori mai mare decât bietul lor salariu oficial, și într-o zi îi spuse unuia care se mira: „Primii funcționari ai statului sunt doica și învățătorul". Înființase, pe cheltuiala lui, un azil, lucru aproape necunoscut pe vremea aceea în Franța, și un fond de ajutor pentru lucrătorii bătrâni și infirmi. Din pricină că manufactura asta devenise un centru important luă repede ființă în jurul ei un cartier nou, cu un mare număr de familii sărace; deschise acolo o farmacie gratuită.

Când abia începuse, inimile bune își spuneau: vlăjganul ăsta vrea să se îmbogățească. Când îl văzură îmbogățind ținutul înainte de a se îmbogăți el însuși, aceleași inimi bune își spuseră: e un ambițios. Lucrul acesta părea și mai probabil, dat fiind că omul era religios și chiar cucernic în oarecare măsură, ceea ce era foarte bine văzut pe vremea aceea. Se ducea în fiecare duminică să asculte liturghia. Deputatul din localitate, căruia îi mirosea peste tot a concurență, începu să se neliniștească de această cucernicie. Deputatul, care fusese membru al corpului legislativ al imperiului, avea aceleași idei religioase ca acel părinte-oratorian, cunoscut sub numele de Fouché[1], duce d'Otrante, care-l promovase și-i fusese prieten. Între cei patru pereți râdea pe înfundate de Dumnezeu. Dar când îl văzu pe bogatul manufacturier Madeleine ducându-se la liturghia de la ceasurile șapte dimineața, întrezări într-însul un eventual candidat și se hotărî să i-o ia înainte; își luă un duhovnic iezuit și se duse, la rândul lui, la liturghie cât și la vecernii. Ambiția în-

---

1 Fost călugăr, deputat în Convențiunea Națională, apoi ministru al poliției sub directoriu și imperiu.

semna pe vremea aceea, în adevăratul înţeles al cuvântului, a te lua la întrecere întru cele sfinte. Din spaima aceasta, o dată cu bunul Dumnezeu, câştigară şi săracii, pentru că preacinstitul deputat înfiinţă şi el două paturi la spital; ceea ce făcea în total douăsprezece.

Cu toate acestea, într-o dimineaţă a anului 1819, se răspândi în oraş zvonul că, la propunerea domnului prefect şi ţinând seama de serviciile aduse ţinutului, moş Madeleine va fi numit de către rege primar la Montreuil-sur-mer. Aceia care-l socotiseră pe noul-venit drept „un ambiţios" se folosiră cu bucurie de prilejul acesta dorit de toată lumea, ca să poată striga: „Ei, ce spuneam noi?" Montreuil-sur-mer fierbea. Zvonul era întemeiat. Câteva zile mai târziu, numirea apăru în *Monitor*. A doua zi, moş Madeleine o respinse.

Tot în acest an, 1819, produsele noului procedeu născocit de Madeleine figurară la Expoziţia Industrială; la raportul juriului, regele îl numi pe inventatorul lor cavaler al Legiunii de onoare. Din nou zarvă în ora. Va să zică asta voia: o decoraţie! Dar moş Madeleine o refuză.

Hotărât lucru, omul acesta era o taină. Inimile bune ieşiră din încurcătură spunând: „La urma urmei, e un fel de aventurier!"

Cum am mai spus, ţinutul îi datora mult, săracii îi datorau totul; se făcuse atât de folositor, încât trebuise până la urmă să fie onorat, şi era atât de blând, încât trebuise până la urmă să fie iubit; lucrătorii mai ales îl adorau, şi el primea această adoraţie cu un fel de gravitate melancolică. Când se ştiu că era bogat, „lumea bună" îi dădu bună ziua şi în oraş i se spuse: „domnul Madeleine", dar lucrătorii lui şi copiii îi ziceau mai departe „moş Madeleine" şi lucrul acesta îl făcea, mai mult ca orice, să zâmbească. Pe măsură ce se ridica mai sus, plouau invitaţiile. „Societatea" îl dorea. Măruntele saloane scrobite de la Montreuil-sur-mer, care, bineînţeles, rămăseseră la început cu uşile închise în faţa meşteşugarului, se deschiseră larg în faţa milionarului. I se făcură mii de temeneli. Le refuză.

Nici de data asta inimile bune nu fură stânjenite: „N-are nici bună creştere, nici învăţătură. Cine ştie de unde vine. N-are de unde şti cum să se poarte în lume. Te pomeneşti că nici n-o fi ştiind să citească."

Când l-au văzut câştigând bani, şi-au spus: e un negustor. Când l-au văzut dând bani în dreapta şi-n stânga, şi-au spus: e un ambiţios. Când l-au văzut refuzând onorurile, şi-au spus: e un aventurier. Când l-au văzut ocolind „lumea bună" şi-au spus: e o brută.

În 1820, adică după cinci ani de la sosirea lui la Montreuil-sur-mer, serviciile pe care le adusese erau atât de însemnate, iar dorinţa regiunii atât de unanimă, încât regele îl numi din nou primar al oraşului. Refuză încă o dată; dar prefectul se împotrivi refuzului; toţi fruntaşii veniră să-l roage, poporul îl imploră în plină stradă, stăruinţa fu atât de vie, încât

până la urmă primi. Lumea băgă de seamă că ceea ce păru să-l convingă fură vorbele de mânie ale unei bătrâne din popor, care-i strigă cu năduf din pragul ușii: „E nevoie de un primar bun. Poate cineva să dea înapoi când e vorba să facă un bine?"

Asta fu cea de-a treia fază a ascensiunii sale. După ce moș Madeleine devenise domnul Madeleine, domnul Madeleine devenise domnul primar.

III
Sume depuse la Laffitte

De altfel, rămăsese tot atât de simplu ca în prima zi. Avea părul cărunt, privirea serioasă, chipul ars de soare al unui lucrător și expresia gânditoare a unui filozof. Purta de obicei o pălărie cu borul lat și o redingotă lungă de postav gros, încheiată până la gât. Își îndeplinea funcțiunile de primar, dar în afară de asta trăia tot în singurătate. Vorbea cu puțină lume. Se ferea de orice politețe convențională, saluta în grabă și o ștergea repede, zâmbea ca să nu fie nevoit să vorbească, dădea din buzunar ca să nu fie silit să zâmbească. Femeile spuneau despre dânsul: „Ce urs cumsecade!" Avea o singură plăcere: să se plimbe pe câmp.

Lua masa întotdeauna singur, cu o carte deschisă în față, pe care o citea. Avea o bibliotecă mică, dar bine întocmită. Îi plăceau cărțile; cărțile sunt prieteni reci, dar siguri. Pe măsură ce timpul liber îi sporea o dată cu averea, părea că profită de el pentru a se cultiva. De când venise la Montreuil-sur-mer se putea vedea că din an în an limbajul său devenea mai politicos, mai ales și mai blând.

Când se plimba, lua cu el bucuros pușca, dar se slujea rar de ea. Dacă totuși i se întâmpla s-o facă, țintea fără greș, ceea ce-i speria pe ceilalți. Nu împușca niciodată un animal nevătămător. Nu trăgea niciodată în păsărele.

Cu toate că nu mai era tânăr, avea o putere covârșitoare. Dădea o mână de ajutor oricui avea nevoie, ridica un cal, împingea la căruță când i se înnămolea o roată, oprea de coarne un taur care o luase razna. Totdeauna pleca de acasă cu buzunarele pline și se întoarcea cu ele goale. Când trecea printr-un sat, țâncii zdrențăroși alergau bucuroși după el și-l înconjurau ca un roi de musculițe.

S-ar fi putut spune că-și trăise odinioară viața la țară, pentru că avea la îndemână tot soiul de sfaturi folositoare pentru țărani. Îi învăța să distrugă mălura grâului, stropind podul casei și udând bine găurile dușumelei cu o soluție de sare de bucătărie. Le arăta cum să stârpească gărgărițele. Avea „rețete" pentru distrugerea pirului, neghinei, măzăricii, a busuiocului roșu, a tuturor ierburilor parazite care mâncau grâul. Apăra

o crescătorie de iepuri împotriva şobolanilor, punând înăuntru un cobai care să le miroase.

Văzu o dată nişte oameni din partea locului plivind de zor nişte urzici. Privi grămada de plante smulse din rădăcină, veştejite şi spuse: „Au murit. Ar fi şi ele bune la ceva, dacă aţi şti să le folosiţi. Când urzica e tânără, frunza ei e o legumă excelentă; când îmbătrâneşte, are filamente şi fibre ca ale cânepei şi inului. Pânza de urzică e tot atât de bună ca şi cea de cânepă. Urzica tocată e bună pentru păsări; zdrobită, e bună pentru vitele cornute. Sământa de urzică amestecată în nutreţ face ca părul animalului să prindă lustru; rădăcina ei, amestecată cu sare, dă o vopsea galbenă, foarte frumoasă. E un fân minunat, care poate fi cosit de două ori pe an. Şi ce-i trebuie urzicii? Un pic de pământ. Nici o îngrijire, nici o cultură. Numai că sământa ei se scutură pe măsură ce se coace şi e greu de cules. Asta e tot. Dacă v-aţi da puţină osteneală, urzica ar fi folositoare; pentru că o lăsăm în părăsire, devine dăunătoare şi atunci o stârpim. Câţi oameni nu seamănă cu urzica!“ Apoi, după o clipă de tăcere, spuse: „Ţineţi minte asta, prieteni: nu există nici iarbă rea şi nici oameni răi. Nu există decât cultivatori răi.“

Copiii îl iubeau şi ei, pentru că ştia să facă lucruşoare drăguţe din paie şi nuci de cocos.

De câte ori vedea că poarta unei biserici e cernită, intra înăuntru; umbla după înmormântări, ca alţii după botezuri. Văduvia şi nenorocirea altora îl atrăgeau datorită marii lui blândeţi; se băga printre prietenii în doliu, printre familiile înveşmântate în negru şi printre preoţii care se tânguiau în jurul unui sicriu. Părea că-i place să-şi legene gândurile în sunetul cântărilor funebre, pline de viziunea unei alte lumi. Cu ochii spre cer, cu un fel de năzuinţă spre tainele nesfârşitului, asculta glasurile triste care cântau pe marginea prăpastiei întunecate a morţii.

Făcea pe ascuns o mulţime de fapte bune, aşa cum alţii fac pe ascuns fapte urâte. Pătrundea pe înserat prin case; urca pe furiş treptele. Un biet nenorocit, întorcându-se în cotlonul său din podul casei, băga de seamă că uşa fusese deschisă, uneori cu forţa, în lipsa lui. Bietul om începea să strige: „M-au călcat hoţii!“ Intra, şi primul lucru pe care-l vedea era o monedă de aur uitată pe o mobilă. „Hoţul“ care-l călcase era moş Madeleine.

Era binevoitor şi trist. Lumea spunea: „Iată un bogătaş care nu pare mândru. Iată un om fericit care nu pare voios.“

Unii susţineau că e un personaj misterios şi afirmau că nimeni nu intra vreodată în odaia lui, o adevărată chilie de pustnic, mobilată cu clepsidre înaripate şi împodobite cu oase puse cruciş şi cu capete de mort. Se spuneau atât de multe, încât nişte cucoane tinere, dichisite şi răutăcioase, din Montreuil-sur-mer, veniră într-o zi şi-l rugară: „Domnule primar, arată-ne odaia dumitale! Se spune că ar fi o peşteră.“ El

zâmbi și le pofti în „peșteră". Fură pedepsite pentru curiozitatea lor. Era o odaie cu mobilă de acaju, destul de urâtă de altfel, ca toate mobilele de soiul acesta, și tapetată cu hârtie ieftină. Nu putură vedea nimic altceva acolo, decât, pe cămin, două sfeșnice de modă veche, care păreau de argint „pentru că erau marcate". Observație plină de spirit provincial.

Totuși lumea spuse mai departe că nimeni nu intra în odaia aceea, care era o peșteră de pustnic, o văgăună, un mormânt.

Se șoptea de asemeni că avea despuse la banca Laffitte sume „uriașe", care îi erau ținute întotdeauna la îndemână, astfel încât domnul Madeleine putea să sosească într-o bună dimineață la Laffitte, să iscălească o chitanță și să-și ia cu el cele două sau trei milioane în zece minute. În realitate, aceste „două sau trei milioane" se reduceau, după cum am spus-o, la șase sute treizeci sau patruzeci de mii de franci.

IV
Domnul Madeleine în doliu

La începutul anului 1821 ziarele vesteau moartea domnului Myriel, episcopul de Digne, „supranumit monseniorul Bienvenu", și răposat plin de cuvioșie la vârsta de optzeci și doi de ani.

Să adăugăm aici un amănunt pe care ziarele îl scăpă din vedere: episcopul din Digne era, la moartea lui, orb de mai mulți ani, și era mulțumit că era orb, pentru că o avea pe sora lui alături. Să fii orb și să fii iubit, în treacăt fie spus, e pe pământul acesta, unde nimic nu e desăvârșit, una din formele cele mai deosebit de alese ale fericirii. Să ai tot timpul lângă tine o soție, o fiică, o soră, o ființă încântătoare, care e acolo pentru că tu ai nevoie de ea și pentru că ea nu se poate lipsi de tine, să te știi de neînlocuit pe lângă cel care ți-e necesar; să-i poți măsura în orice clipă afecțiunea după prinosul de prezență pe care ți-l dăruiește, așa fel încât să-ți spui: fiindcă îmi hărăzește tot timpul ei, înseamnă că mi-a dăruit tot sufletul; să vezi cugetul în locul chipului; să-ți dai seama că cineva ți-e credincios, când pentru tine lumea e o eclipsă; să simți foșnetul unei rochii ca pe un fâlfâit de aripi; s-o auzi ducându-se și venind, ieșind și întorcându-se, vorbind, cântând, și să te gândești că ești ținta acestor pași, a vorbelor și a cântecului; să-ți arăți în fiecare clipă puterea de atracție; să te simți cu atât mai puternic cu cât ești mai infirm; să te preschimbi în întuneric și, prin întuneric, în astrul împrejurul căruia se rotește un înger – iată o neasemuită fericire. Cea mai mare fericire a vieții e convingerea că ești iubit, iubit pentru tine însuți; sau mai bine: iubit în ciuda ta însuți; un orb are o asemenea convingere. Să fii ajutat într-o astfel de restriște înseamnă să fii mângâiat. Îți lipsește ceva? Nu. N-ai pierdut

lumina, când ai dragostea? Şi ce dragoste! O dragoste făcută pe de-a-ntregul din virtute. Acolo unde e siguranţă, nu există orbire. Sufletul dibuie în căutarea altui suflet şi îl găseşte. Şi sufletul acesta, aflat şi pus la încercare, e o femeie. O mână te sprijină: e a ei; o gură îţi atinge uşor fruntea: e gura ei; auzi o răsuflare foarte aproape de tine: e ea. Să ai totul de la ea, de la credinţa ei în tine şi până la mila ei, să nu fii părăsit niciodată, să ai această fiinţă plăpândă care să te ajute să te rezemi pe-o trestie de neclintit, să atingi cu mâinile providenţa şi s-o poţi lua în braţe; Dumnezeu aievea, ce încântare! Inima, această modestă floare cerească, păşeşte spre o tainică înflorire. N-ai schimba această umbră pentru oricâtă lumină. Sufletul-înger e aici, aici fără încetare; se îndepărtează numai ca să se întoarcă; dispare ca un vis şi apare din nou, ca o realitate. Simţi un fel de căldură care se apropie. Iat-o! Eşti plin de seninătate, de bucurie, de extaz; străluceşti în noapte. Mii de îngrijiri mărunte. Nimicuri care preţuiesc foarte mult în acest gol. Cele mai gingaşe accente ale vocii unei femei, şoptite ca să te legene, îţi înlocuiesc o lume stinsă. Eşti dezmierdat de un suflet. Nu vezi nimic, dar te simţi iubit. E un rai făcut din beznă.

Din raiul acesta, monseniorul Bienvenu trecuse în celălalt.

Vestea morţii sale apăru în ziarul local din Montreuil-sur-mer. A doua zi, domnul Madeleine era îmbrăcat în negru şi purta doliu la pălărie.

În oraş, doliul acesta fu băgat de seamă şi lumea începu să pălăvrăgească. Se păru că se face lumină în jurul originii domnului Madeleine. Lumea bănui că se înrudea cu venerabilul episcop. „E în doliu după episcopul din Digne“, se şopti în saloane. Acest lucru ridică mult prestigiul domnului Madeleine şi-l făcu să capete dintr-o dată şi pe neaşteptate o oarecare consideraţie în lumea aleasă din Montreuil-sur-mer. Microscopicul foburg Saint-Germain al oraşului se gândi să pună capăt carantinei la care-l supusese până atunci pe domnul Madeleine, presupusă rubedenie a unui episcop. Domnul Madeleine îşi dădu seama că înaintase în grad, după ploconelile tot mai adânci ale femeilor bătrâne şi după zâmbetele celor tinere. Într-o seară, o venerabilă doamnă a acelei mărunte lumi mari, curioasă prin dreptul pe care i-l dădea bătrâneţea, îşi luă îndrăzneala să-l întrebe:

– Domnul primar e fără îndoială vărul răposatului episcop din Digne?

– Nu, doamnă, spuse el.

– Bine, stărui nobila văduvă, dar văd că purtaţi doliu.

El îi răspunse:

– Port doliu pentru că în tinereţe am fost fecior în familia lui.

Se mai observase că de câte ori trecea prin oraş vreun tânăr coşar savoiard, care cutreiera ţinutul în căutare de lucru, domnul primar trimitea după el, îl întreba cum îl cheamă şi îi dădea bani. Micii savoiarzi aflaseră acest lucru unul de la altul şi de la o vreme veneau mai des prin partea locului.

V
Palide fulgerări în zare

Încetul cu încetul, cu vremea, toate împotrivirile căzuseră. La început, pe temeiul unei legi căreia i se supun toți cei ce se ridică, fuseseră născocite pe socoteala domnului Madeleine tot felul de bârfeli și de calomnii. După aceea se auziră numai unele răutăți, apoi numai vorbe îndoielnice, pe urmă și acestea se risipiră cu totul; respectul deveni total, unanim, cordial, și, de la o vreme, prin 1821, cuvintele „domnului primar" fură rostite la Montreuil-sur-mer aproape cu același accent cu care erau rostite la Digne, în 1815, cuvintele „monseniorul episcop". Oamenii veneau de la zece leghe ca să ceară sfatul domnului Madeleine. El punea capăt neînțelegerilor, împiedica procesele și îi împăca pe cei ce se dușmăneau. Fiecare îl lua ca judecător al pricinii sale. Parcă ar fi avut tablele dreptului natural în loc de suflet. Aveau pentru el un fel de respect molipsitor, care în vreo șase-șapte ani trecu de la unii la alții și cuprinse întreg ținutul.

Un singur om dintre cei din oraș și din ținut se feri cu totul să nu se molipsească și, în ciuda a tot ce făcea moș Madeleine, rămânea răzvrătit, ca și cum ar fi fost ținut treaz și într-o continuă neliniște de un fel de instinct dârz și de neclintit. Parcă ar exista în unii oameni un adevărat instinct animalic, curat și integru ca orice instinct, care dă naștere simpatiilor și antipatiilor ce despart orbește ființele omenești unele de altele; care nu șovăie, nu se tulbură, nu tace și nu se dezminte niciodată, luminos în tot întunericul său, fără să dea greș, stăpânitor, neînduplecat la toate sfaturile inteligenței și la toate tăgadele rațiunii, și care, oricum ar fi întocmite destinele, dă de știre tainic omului-câine de prezența omului-pisică, și omului-vulpe de prezența omului-leu.

Adeseori, când domnul Madeleine trecea pe câte-o stradă, liniștit, afectuos, înconjurat de binecuvântarea tuturor, se întâmpla ca un bărbat înalt, într-o redingotă cenușie, cu un baston gros în mână și cu o pălărie trasă pe ochi, să se întoarcă deodată după el și să-l privească până ce dispărea. Apoi își încrucișa brațele, dând încet din cap și ridicându-și buza de sus cu buza de jos până sub nas, într-un fel de strâmbătură plină de înțeles, care s-ar putea traduce printr-un: „Cine e omul ăsta? Cu siguranță că l-am mai văzut undeva. În orice caz, nu mă păcălește el pe mine." Personajul acesta grav, de o gravitate aproape amenințătoare, era dintre acelea care, chiar întrezărite fugar, dau de lucru observatorului.

Îl chema Javert și făcea parte din poliție.

Îndeplinea la Montreuil-sur-mer funcțiunea neplăcută, dar folositoare, de inspector. Nu văzuse începuturile lui Madeleine. Javert își da-

tora postul pe care-l ocupa protecției domnului Chabouillet, secretarul contelui Angles, ministru de stat, pe-atunci prefect de poliție la Paris. Când Javert sosise la Montreuil-sur-mer, averea marelui manufacturier era deja făcută, și moș Madeleine devenise domnul Madeleine.

Unii ofițeri de poliție au o fizionomie specială, la care se adaugă un aer de josnicie amestecat cu unul de autoritate. Javert avea o astfel de înfățișare, dar lipsită de josnicie.

Suntem siguri că, dacă sufletul oamenilor s-ar desluși cu ochiul, s-ar vedea lămurit un lucru ciudat, și anume că fiecare individ al speciei umane corespunde unei specii a creațiunii animale; și s-ar putea recunoaște cu ușurință acel adevăr, abia întrezărit de către cugetător, că de la stridie până la vultur, de la porc până la tigru, toate animalele sunt în om și fiecare dintre ele în câte un om. Uneori, chiar mai multe deodată.

Animalele nu sunt altceva decât imaginile virtuților și viciilor noastre, perindându-se înaintea ochilor noștri, fantome vizibile ale sufletelor noastre. Dumnezeu ni le arată ca să ne dea de gândit. Cum însă animalele nu sunt decât umbre, Dumnezeu nu le-a făcut educabile, în adevăratul înțeles al cuvântului; asta n-ar fi servit la nimic. Dimpotrivă, sufletelor noastre, care sunt realități și au un scop al lor propriu, Dumnezeu le-a dat inteligență, adică posibilitatea de a se educa. O educație socială bine făcută poate întotdeauna să scoată dintr-un suflet, oricare ar fi el, partea folositoare pe care o conține. Asta se referă, bineînțeles, la punctul de vedere restrâns al vieții pământești aparente, fără să păgubească chestiunea profundă a personalității anterioare și ulterioare a ființelor care nu sunt oameni. Eul vizibil nu autorizează gânditorul să nege eul latent. Dar să trecem mai departe.

Acum, dacă admiteți pentru o clipă, împreună cu noi, că în fiecare om există una dintre speciile animale ale creațiunii, ne va fi lesne să spunem ce era polițistul Javert.

Țaranii din Asturia sunt convinși că printre puii pe care-i fată o lupoaică e și câte un câine pe care maică-sa îl ucide, ca să nu-i sfâșie mai târziu pe ceilalți pui.

Dați o față omenească unui astfel de câine fătat de o lupoaică și-l veți avea pe Javert.

Javert se născuse într-o închisoare; maică-sa era cărturăreasă și taică-său la ocnă. Când se făcuse mare, se socotise în afară de societate și-și luase gândul că ar putea să facă vreodată parte din ea. Observase că societatea ținea pentru totdeauna, dincolo de marginile ei, două clase de oameni: pe acei care o atacă și pe acei care o păzesc; avea de ales una dintre aceste două clase; totdeodată simțea într-însul un nu știu ce fond de străşnicie, de ordine și corectitudine, împletit cu o ură negrăită pentru rasa de oameni fără căpătâi din care făcea parte. Intră în poliție.

Acolo izbuti. La patruzeci de ani era inspector. În tinerețe fusese detaşat la închisorile de condamnați la muncă silnică din sud.

Înainte de a merge mai departe, să ne înțelegem asupra cuvintelor „față omenească“, pe care le-am pomenit adineauri cu privire la Javert.

Fața omenească a lui Javert era alcătuită dintr-un nas turtit, cu nări adânci, spre care urcau, pe obraji, doi favoriți enormi. Te simțeai prost când vedeai pentru prima oară aceste două păduri şi aceste două peşteri. Când râdea, ceea ce i se întâmpla rar, era îngrozitor. Buzele lui subțiri se răsfrângeau şi dădeau la iveală nu numai dinții, dar şi gingiile, iar împrejurul nasului i se forma o zbârcitură lată şi sălbatică, ca pe un bot de fiară. Când era serios, Javert semăna cu un dulău; când râdea, era un tigru. Avea de altfel craniu mic, fălcile mari, păr care-i ascundea fruntea şi cădea peste sprâncene, iar între ochi avea o cută neclintită, ca o stea a mâniei, privirea întunecată, gura strânsă şi primejdioasă, aerul poruncitor şi fioros.

Omul acesta era alcătuit din două sentimente foarte simple şi oarecum foarte bune, dar pe care le strica aproape cu totul, exagerându-le: respectul față de stăpânire şi ura față de răzvrătire; iar în ochii lui furtul, omorul, toate crimele nu erau decât forme ale răzvrătirii. Credea orbeşte, adânc, în tot ce avea o funcțiune în stat, începând cu primul ministru şi isprăvind cu ultimul guard comunal. Acoperea cu dispreț, cu ură şi cu scârbă tot ce trecuse, fie şi o singură dată, de pragul legal al răului. Era neînduplecat şi nu îngăduia abateri de la regulă. Pe de o parte îşi spunea: „Funcționarul nu poate să se înşele; magistratul nu greşeşte niciodată“, şi pe de alta: „Sunt pierduți pentru totdeauna. Nimic bun nu mai poate să iasă din ei.“ Împărtăşea pe de-a-ntregul părerea acelor extremişti care acordă legiuirilor omeneşti nu ştiu ce putere de a crea osândiți sau, dacă vreți, de a hotărî cine sunt cei sortiți osândei, şi care văd un Styx la poalele societății[1]. Era stoic, serios, auster; un visător trist; umil şi mândru ca un fanatic. Privirea îi era ca un burghiu. Rece şi pătrunzătoare. Toată viața i se cuprindea în aceste două cuvinte; a veghea şi a supraveghea. Introdusese linia dreaptă în tot ce este mai întortocheat pe lume, îşi dădea seama că era folositor, credea în funcția lui ca într-o religie şi era spion aşa cum altul e preot. Vai de cel care-i cădea în mână! L-ar fi arestat pe taică-său dacă ar fi fugit din ocnă şi ar fi denunțat-o şi pe maică-sa dacă ar fi săvârşit vreo infracțiune. Ar fi făcut acest lucru cu mulțumirea sufletească pe care o dă virtutea. Pe deasupra, mai ducea şi o viață de lipsuri, izolare, renunțări, castitate; nicicând o distracție. Era da-

---

1 După mitologia greacă *Styx* era râul care înconjura infernul: cine-l trecea nu se mai putea întoarce.

toria neîndurată, poliția înțeleasă așa cum spartanii înțelegeau Sparta, o pândă nemiloasă, o cinste sălbatică, un delator tare ca marmura. Brutus[1] întrupat în Vidocq[2].

Întreaga înfățișare a lui Javert exprima omul care stă la pândă și care se ferește. Școala mistică a lui Joseph de Maistre, care la acea epocă împăna cu o înaltă cosmogonie așa-numitele ziare *ultra,* n-ar fi stat la îndoială să spună că Javert era un simbol. Nu i se vedea fruntea, pentru că i se ascundea sub pălărie; nu i se vedeau ochii, pentru că se pierdeau sub sprâncene; nu i se vedea bărbia, care i se înfunda în cravată; nu i se vedeau mâinile, care-i intrau în mâneci; nu i se vedea bastonul, pe care-l purta sub redingotă. Dar cum se ivea prilejul, vedeai ieșind deodată din umbră, ca dintr-o cursă, o frunte colțuroasă și strâmtă, o privire prevestitoare de rău, o bărbie amenințătoare, mâini uriașe și o bâtă năprasnică.

În clipele lui de odihnă, care erau foarte rare, cu toate că ura cărțile, citea. Din pricina aceasta nu era cu totul lipsit de cultură. Lucrul se cunoștea după un anumit ifos în vorbă.

Am spus că n-avea nici un viciu. Când era mulțumit de el însuși, își îngăduia să tragă puțin tabac pe nas. Avea, în sfârșit, o trăsătură omenească.

Se va înțelege ușor că Javert era spaima acelei categorii de oameni pe care statistica anuală al Ministerului de Justiție o însemna sub rubrica: „Oameni fără căpătâi". Numele lui Javert, o dată rostit, îi zăpăcea. Fața lui Javert, îndată ce se ivea, îi împietrea locului.

Așa era omul acesta nemaipomenit.

Javert era ca un ochi mereu ațintit asupra domnului Madeleine. Un ochi plin de bănuială și de presupuneri. În cele din urmă, domnul Madeleine băgase de seamă, dar lucrul acesta părea să n-aibă nici o importanță pentru el. Nu-i puse lui Javert nici o întrebare; nu-l căuta, nu-l ocolea și-i răbda, fără să pară că-i dă vreo atenție, privirea aceea supărătoare, aproape apăsătoare. Era față de Javert, ca față de toată lumea: binevoitor și bun.

Lui Javert îi scăpaseră câteva cuvinte, din care se putea ghici că polițistul cercetase în taină, cu acea curiozitate înnăscută, în care intră, în egală măsură, instinctul și voința, toate urmele anterioare pe care moș Madeleine ar fi putut să le lase în alte părți. Părea că știe, și o spunea uneori pe ocolite, că cineva culesese unele informații în cutare regiune asupra cutărei familii dispăruse. O dată i se întâmplă să spună, vorbind

---

1 Om politic din Roma antică (secolul al VI-lea î.e.n.). Neclintit în datoriile sale cetățenești, și-a condamnat la moarte proprii săi fii, care conspiraseră împotriva republicii.

2 Bandit celebru în Franța, în prima jumătate a secolului trecut. Oferindu-și mai târziu serviciile poliției, a devenit un șef de brigadă exemplar, spaimă a hoților.

ca pentru el însuşi: „Cred că-l am la mână!“ După aceea, stătu trei zile pe gânduri fără să scoată o vorbă. Parcă firul, pe care i se păruse că-l ţinuse între degete, s-ar fi rupt.

De altfel (şi înţelesul absolut al unor cuvinte trebuie corectat aici), nu poate exista într-o fiinţă omenească nimic cu adevărat fără greş, şi caracteristica instinctului e că poate fi tulburat, pus pe un drum greşit şi înşelat. Dacă n-ar fi aşa, instinctul ar fi mai presus decât inteligenţa şi animalul ar şti mai mult decât omul.

Javert era evident tulburat de firescul şi liniştea domnului Madeleine.

Într-o bună zi, ciudatul său fel de a fi păru totuşi să-l impresioneze pe domnul Madeleine. Iată cu ce prilej.

VI
Moş Fauchelevent

Domnul Madeleine trecea într-o dimineaţă pe o stradă nepavată din Montreuil-sur-mer. Auzind un strigăt şi văzând mai mulţi oameni strânşi la un loc, la o oarecare depărtare, merse într-acolo. Un bătrân, anume moş Fauchelevent, alunecase sub căruţă, după ce-i căzuse calul.

Acest Fauchelevent era unul dintre puţinii duşmani pe care domnul Madeleine îi mai avea pe vremea aceea. Când Madeleine sosise în localitate, Fauchelevent, fost notar şi ţăran cu oarecare ştiinţă de carte, făcea o negustorie care începuse însă să-i meargă prost. Fauchelevent îl văzuse pe acest simplu lucrător îmbogăţindu-se, în vreme ce el, ca patron, scăpăta. Lucrul acesta îl umpluse de gelozie şi făcuse tot ce-i stătuse la-ndemână, de câte ori avusese prilejul, pentru a-i pricinui vreun rău lui Madeleine. Dăduse apoi faliment şi, bătrân cum era, fără familie şi fără copii, nemaiavând decât o căruţă cu un cal, se făcuse căruţaş, ca să poată trăi.

Calul îşi rupsese amândouă picioarele şi nu se putea ridica. Bătrânul era prins între roţi. Căzuse atât de prost, încât toată greutatea căruţei i se lăsase pe piept. Căruţa era destul de încărcată. Moş Fauchelevent gemea de ţi se rupea inima. Încercaseră să-l tragă de-acolo, dar zadarnic. O sforţare dezordonată, un ajutor stângaci, o lovitură greşită puteau să-l răpună. Era cu neputinţă să-l scoţi de sub căruţă altfel decât ridicând-o în sus. Javert, care sosise la faţa locului în clipa accidentului, trimise pe cineva să caute un cric.

Veni şi domnul Madeleine. Lumea se dădu în lături cu respect.

– Ajutor! striga bătrânul Fauchelevent. Oameni buni, cine mă scapă?

Domnul Madeleine se întoarse spre cei de faţă.

– Aveţi un cric?

– S-au dus să caute, răspunse un ţăran.

– În câtă vreme îl vom avea?

– S-au dus în apropiere, la Flachot, unde e un potcovar; dar n-are a face, tot o să treacă vreun sfert de ceas.

În ajun plouase, pământul era moale, căruța se înfunda din ce în ce mai adânc și apăsa tot mai tare pe pieptul bătrânului căruțaș. Era vădit că în mai puțin de cinci minute aveau să i se frângă oasele.

– E cu neputință să așteptăm un sfert de ceas, spuse Madeleine țăranilor care-l priveau.

– N-avem încotro.

– Dar n-are să mai fie de nici un folos. Nu vedeți cum se înfundă căruța?

– Păi ce să-i faci?

– Ascultați, spuse Madeleine, mai e loc destul sub căruță ca să se bage cineva dedesubt și s-o ridice cu spinarea. O clipă numai, și-l scoatem pe bietul om afară. Cine are spate și inimă? Primește de la mine cinci galbeni!

Nimeni din jur nu se clinti.

– Zece galbeni, spuse Madeleine.

Cei de față lăsară ochii în jos. Unul dintre ei murmură:

– Trebuie să fii al naibii de tare. De! s-ar putea să te strivească.

– Haideți! spuse iar Madeleine. Douăzeci de galbeni.

Aceeași tăcere.

– Nu că le lipsește bunăvoința, dar... spuse o voce.

Domnul Madeleine se întoarse și-l recunoscu pe Javert. Nu-l văzuse venind. Javert urmă:

– ...puterea. Trebuie să fii un om nemaipomenit ca să ridici în spinare o căruță ca asta. Apoi, privindu-l țintă pe domnul Madeleine, urmă, apăsând pe fiecare cuvânt: Domnule Madeleine, n-am cunoscut decât un singur om în stare să facă ceea ce le ceri dumneata acum.

Madeleine tresări.

Javert adăugă cu un aer nepăsător, dar fără să-l slăbească din ochi pe Madeleine:

– Era un ocnaș.

– Ah! făcu Madeleine.

– Din ocna de la Toulon.

Madeleine păli.

Între timp, căruța continua să se înfunde cu încetul. Moș Fauchelevent gemea și urla:

– Mă înăbuș! Îmi frânge oasele! Un cric! Ceva! Ah!

Madeleine se uită împrejurul lui.

– Va să zică nimeni nu vrea să câștige douăzeci de galbeni și să-i scape viața acestui bătrân?

Nici unul din cei de față nu se mișcă. Javert spuse din nou:

– N-am cunoscut decât un singur om care să poată înlocui un cric. Era ocnaşul acela.

– Ah, mă striveşte! strigă bătrânul.

Madeleine ridică ochii şi întâlnii privirea de şoim a lui Javert, aţintită mereu asupră-i, se uită la ţăranii neclintiţi şi zâmbi cu tristeţe. Apoi, fără să spună o vorbă, îngenunche şi, mai-nainte ca mulţimea să aibă vreme să scoată un strigăt, intră sub căruţă.

Trecu o clipă groaznică de aşteptare şi tăcere.

Lumea îl văzu pe Madeleine aproape culcat pe burtă sub greutatea îngrozitoare, încercând în două rânduri zadarnic să-şi apropie coatele de genunchi.

– Moş Madeleine, ieşi de-acolo! îi strigară oamenii.

Până şi bătrânul Fauchelevent îi spuse:

– Domnule Madeleine, du-te! Trebuie să mor şi gata! Lasă-mă! Are să te strivească şi pe dumneata!

Madeleine nu răspunse nimic. Cei de faţă gâfâiau. Roţile se înfundaseră mai mult şi acum era aproape cu neputinţă ca Madeleine să mai iasă de sub căruţă.

Deodată, însă, lumea văzu uriaşa masă clătinându-se: căruţa se ridică încetul cu încetul şi roţile ieşiră pe jumătate din făgaşele pe care le săpaseră. Se auzi un glas înăbuşit care striga: „Grăbiţi-vă! Ajutaţi!“ Era Madeleine, care făcuse o ultimă sforţare.

Se repeziră. Devotamentul unuia dăduse puteri şi curaj tuturor. Căruţa fu ridicată de douăzeci de braţe. Bătrânul Fauchelevent era salvat.

Madeleine se ridică. Era foarte palid, cu toate că-i curgea năduşeala pe faţă. Hainele i se rupseseră şi erau pline de noroi. Toată lumea plângea. Bătrânul îi îmbrăţişă genunchii şi-i spuse: „Dumnezeul meu!“ Pe faţa lui Madeleine se citea nu ştiu ce suferinţă fericită şi cerească. Se uita cu ochi liniştiţi la Javert, care-l privea fără încetare.

VII
Fauchelevent ajunge grădinar la Paris

Fauchelevent îşi scrântise genunchiul în timpul accidentului. Moş Madeleine îl trimise într-una din infirmeriile pe care le organizase pentru lucrători în clădirea fabricii şi unde slujeau două surori de caritate. A doua zi dimineaţa, bătrânul găsi pe măsuţa de noapte o hârtie de o mie de franci, cu un bilet scris de mâna lui moş Madeleine: *„Îţi cumpăr căruţa şi calul“*. Căruţa era sfărâmată şi calul mort. Fauchelevent se vindecă, dar genunchiul îi rămase ţeapăn. Datorită recomandaţiilor date de surori şi de preot, domnul Madeleine îi găsi moşului un loc de grădinar într-o mânăstire de maici din cartierul Saint-Antoine, la Paris.

Asta se petrecuse cu puțin timp înainte ca domnul Madeleine să fie numit primar. Când Javert îl văzu pentru prima oară gătit cu eșarfa care-i dădea autoritate asupra orașului, fu cuprins de tremurul acela pe care l-ar avea un dulău când ar mirosi că sub hainele stăpânului se ascunde un lup. Începând din acea clipă, îl ocoli cât putu. Când nevoile serviciului i-o cereau neapărat, și nu putea face altfel decât să dea ochii cu primarul, îi vorbea cu cel mai adânc respect.

Prosperitatea pe care Montreuil-sur-mer i-o datora lui moș Madeleine avea, pe lângă semnele vizibile arătate, un alt simptom care, dacă nu era vizibil, era în schimb tot atât de semnificativ. Lucrul acesta nu putea înșela niciodată. Când populația suferă, când nu e de lucru, când nu mai e negoț, contribuabilul se opune impozitului fiindcă e în mizerie, lasă să treacă termenele, iar statul pierde bani mulți cu cheltuielile de constrângeri și încasări. Când e de lucru în plin, când țara e fericită și bogată, impozitele se plătesc cu ușurință și nu pricinuiesc statului cheltuieli. Se poate spune că mizeria și bogăția publică au în cheltuielile de strângere a impozitelor un termometru care nu dă greș. În șapte ani, cheltuielile de strângere a impozitelor se reduseseră cu trei pătrimi în plasa Montreuil-sur-mer, ceea ce făcea ca aceasta să fie citată printre toate celelalte de către domnul de Villele, ministrul de finanțe de atunci.

Așa stăteau lucrurile în ținut la întoarcerea Fantinei. Nimeni nu-și mai aducea aminte de ea. Din fericire, poarta fabricii domnului Madeleine era ca un chip de prieten. Fantine ceru de lucru și fu primită în atelierul femeilor. Pentru Fantine meseria era nouă, ea nu era prea îndemânatică, așa că nu câștiga cine știe cât pe zi, dar, în sfârșit, îi ajungea și atât. Problema era rezolvată: își câștiga pâinea.

VIII
Doamna Victurnien cheltuiește treizeci și cinci de franci pentru morală

Când Fantine văzu că câștigă, avu o clipă de bucurie. Să trăiești cinstit din munca ta, ce har al cerului! Începu să aibă iar poftă de muncă. Își cumpără o oglindă, se bucură să-și privească în ea tinerețea, părul și dinții frumoși, uită de multe lucruri și nu se mai gândi decât la Cosette a ei și la viitorul care se întrezărea. Fu aproape fericită. Își închirie o cămăruță și o mobilă pe datorie, urmând s-o plătească din munca ei; era o rămășiță din obiceiurile ei de dezordine.

Neputând spune că e măritată, se ferise să vorbească, așa cum am mai văzut, despre fetița ei.

La început, îi plătea la timp pe cei doi Thénardier. Fiindcă nu știa decât să se iscălească, era silită să le scrie printr-un scriitor public.

Scria adesea. Lucrul acesta fu băgat de seamă. În atelierul femeilor începu să se șoptească că Fantine „scrie scrisori" și că-și „dă aere".

Nimic nu stârnește mai mult curiozitatea oamenilor decât treburile care nu-i privesc. De ce domnul ăsta nu vine decât pe-nserate? De ce domnul cutare nu-și atârnă cheia în cui, joia? De ce o cotește totdeauna pe străzi dosnice? De ce doamna asta coboară întotdeauna din birjă înainte de a ajunge acasă? De ce trimite să i se cumpere hârtie de scrisori când are destulă în sertar? etc., etc. Sunt ființe care pentru a afla cheia acestor taine, de altfel cu totul indiferente pentru ele, cheltuiesc mai mulți bani, risipesc mai mult timp, își dau mai multă osteneală decât ar fi nevoie pentru zece fapte bune; și asta, fără folos, de plăcere, fără să le fie altcum răsplătită curiozitatea decât tot prin curiozitate. Vor urmări pe cineva zile întregi, vor sta ceasuri întregi pe la colțuri de stradă, pe sub ganguri, noaptea, pe frig și pe ploaie, vor mitui comisionarii, vor da de băut vizitiilor și slugilor, vor cumpăra o cameristă, îl vor câștiga pe portar. De ce? Fără rost. Dintr-o curată încăpățânare de-a vedea, de-a ști și de-a se strecura. Din mâncărime de limbă. Și adeseori, după ce tainele sunt cunoscute, misterele publicate, enigmele aduse la lumina zilei, încep catastrofe, dueluri, falimente, familii ruinate, existențe sfărâmate, spre marea bucurie a celor care au „descoperit totul", fără nici un interes, numai și numai din instinct. Trist lucru!

Unii oameni sunt răi numai din nevoia de-a vorbi. Conversația lor, conversație de salon, flecăreală de anticameră, e ca vetrele care mistuie lemnele cu repeziciune; le trebuie mult combustibil, și combustibilul lor e aproapele.

Fantine fu deci luată la ochi.

De altfel, destule o invidiau pentru părul ei blond și dinții albi.

Băgaseră de seamă că în atelier se trăgea câteodată deoparte și-și ștergea o lacrimă. În clipele acelea se gândea la fetița ei; poate și la bărbatul pe care-l iubise.

E dureros să te rupi de legăturile întunecate ale trecutului.

Băgară de seamă că scria cel puțin de două ori pe lună, mereu la aceeași adresă, și că punea timbre pe scrisoare. Ajunseră să afle și adresa: *Domniei sale domnului Thénardier, hangiu, la Montfermeil.* Îl iscodiră la cârciumă pe scriitorul public, un moșuleț care nu-și putea umple burta cu vin roșu până ce nu-și golea buzunarul de taine. Pe scurt, se află că Fantine avea un copil. „Sigur că era una d-alea!" Se găsi chiar o bătrână care se duse la Montfermeil, vorbi cu cei doi Thénardier și le spuse la întoarcere: „Am cheltuit treizeci și cinci de franci, dar mi-am luat o piatră de pe inimă. Am văzut copilul!"

Cumătra care făcuse lucrul acesta era o spaimă, anume doamna Victurnien, straja şi portăreasa virtuţii tuturor. Doamna Victurnien avea cincizeci şi şase de ani şi-şi căptuşea masca urâţeniei cu cea a bătrâneţii. Avea glasul behăit şi mintea jucăuşă. Bătrâna aceasta fusese şi ea tânără o dată, lucru uimitor. În tinereţea ei, în plin 1793, se măritase cu un călugăr fugit din mânăstire, care purta bonetă roşie şi trecuse de la bernardini la iacobini. Era uscată, aspră, seacă, ursuză, spinoasă, aproape veninoasă; dar nu-l putea uita pe călugărul care o lăsase văduvă, după ce-o domesticise şi o pusese cu botul pe labe. Era o urzică în care ghiceai şi o rasă călugărească mototolită. În timpul restauraţiei se făcu atât de cucernică, încât popii îi iertară povestea cu călugărul. Avea o mică proprietate pe care o lăsa prin testament şi, cu mult tămbălău, unei comunităţi religioase. Era foarte bine văzută de episcopatul din Arras. Aşadar, doamna Victurnien se duse la Montfermeil şi se întoarse spunând: „Am văzut copilul!"

Toate astea luaseră timp. Fantine era la fabrică de mai bine de un an, când, într-o dimineaţă, supraveghetoarea atelierului îi înmână din partea domnului primar cincizeci de franci, spunându-i că nu mai face parte din atelier şi sfătuind-o, din partea domnului primar, să părăsească ţinutul.

Era tocmai în luna în care cei doi Thénardier, după ce ceruseră doisprezece franci în loc de şase, începuseră să pretindă cincisprezece.

Fantine era nenorocită. Nu putea pleca din ţinut pentru că datora la chirie şi la mobile. Nu putea să le achite cu cincizeci de franci. Bolborosi câteva cuvinte rugătoare. Supraveghetoarea îi spuse că ar trebui să plece imediat din atelier. Fantine nu era, de altfel, decât o lucrătoare mediocră. Împovărată de ruşine mai mult decât de disperare, părăsi atelierul şi se întoarse în odaia ei. Aşadar, greşeala îi era cunoscută de toată lumea.

Nu se mai simţi în stare să scoată o vorbă. Unii o sfătuiră să se ducă la primar; nu îndrăzni. Domnul primar îi dădea cincizeci de franci pentru că era bun şi o gonea pentru că era drept. Se supuse acestei sentinţe.

IX
Succesul doamnei Victurnien

Văduva călugărului a fost, aşadar, bună la ceva.

De altfel, domnul Madeleine nu ştia nimic despre toate astea. Viaţa e plină de astfel de încurcături. Domnul Madeleine avea obiceiul să nu intre aproape niciodată în atelierul femeilor. Pusese în fruntea acestui atelier o fată bătrână, pe care i-o recomandase preotul, şi avea toată încrederea în acea supraveghetoare, persoană respectabilă, hotărâtă, dreaptă, cinstită, pătrunsă de caritatea care constă în a da, dar lipsită de

caritatea care constă în înțelegere și iertare. Domnul Madeleine îi încredințase ei totul. Oamenii cei mai buni sunt adeseori siliți să-și exercite autoritatea prin alții. În virtutea acestui drept, și cu convingerea că face bine ce face, supraveghetoarea instruise procesul, judecase, osândise și o executase pe Fantine.

Cât despre cei cincizeci de franci, îi dăduse dintr-o sumă pe care domnul Madeleine i-o încredințase pentru milostiviri și ajutoare lucrătoarelor și de care nu da socoteală.

Fantine vru să se angajeze servitoare în partea locului; merse dintr-o casă într-alta. N-o primi nimeni. Nu putea părăsi orașul. Negustorul de vechituri de la care-și cumpărase mobilele – și ce mai mobile! – spusese: „Dacă pleci, pun să te aresteze ca pe-o hoață!" Proprietarul căruia îi datora chiria îi spusese: „Ești tânără și drăguță, așa că poți să plătești!" Ea împărți cei cincizeci de franci între proprietar și negustorul de vechituri, dădu înapoi trei sferturi din mobile, nu-și păstră decât strictul necesar și se văzu fără lucru, fără mijloace de trai, nemaiavând decât un pat și datorând încă vreo sută de franci.

Se apucă să coasă cămăși grosolane pentru soldații din garnizoană, câștigând astfel șaizeci de centime pe zi. Fata o costa cincizeci. De atunci începu să-i plătească neregulat lui Thénardier.

O femeie bătrână, care-i aprindea lumânarea seara, când se întoarcea acasă, o învăța arta de-a trăi în mizerie. Acolo unde se sfârșește traiul din puțin, începe traiul din nimic. Aceste feluri de a trăi sunt ca două odăi: cea dintâi e întunecoasă, iar cea de-a doua e plină de beznă.

Fantine învăță cum te poți lipsi cu totul de foc iarna, cum să renunți la păsărica ce mănâncă mei de un ban la două zile, cum să-ți faci din fustă cuvertură și din cuvertură fustă, cum să-ți economisești lumânarea, luând masa la lumina ferestrei de peste drum. Nu știm tot ce pot să scoată dintr-un gologan unele ființe slabe, care au îmbătrânit în lipsuri și în cinste. Asta ajunge să fie un talent. Fantine izbuti să dobândească acest sublim talent și-și recâștigă puțin curajul.

Vorbea pe-atunci cu o vecină:

– Ei! Cred că dormind cinci ceasuri pe zi și cosând tot restul timpului, voi izbuti să câștig o fărâmă de pâine. Și apoi, când ești necăjit, mănânci mai puțin. Ei, bine! Am să mă hrănesc și eu cu suferințe și neliniști, cu nițică pâine și cu necazuri.

În deznădejdea asta, simțea o ciudată fericire când se gândea că are o fetiță. Se gândea s-o aducă. Cum? S-o facă să împartă mizeria cu ea? Și-apoi, era datoare lui Thénardier. Cum să se achite? Și drumul! Cum să și-l plătească?

Bătrâna care-i dăduse ceea ce am putea numi lecții de sărăcie era o femeie cuvioasă, pe care o chema Marguerite, cucernică, în înțelesul

bun al cuvântului, săracă şi miloasă, nu numai cu săracii, ci chiar cu bogaţii, ştiind carte cât îi trebuia ca să se iscălească „Marguerite“ şi crezând în Dumnezeu, ceea ce e o ştiinţă.

Se găsesc multe virtuţi de felul acesta aici pe pământ: într-o zi ele vor fi în ceruri. Viaţa asta are un mâine.

La început, Fantinei îi era atât de ruşine, încât nu îndrăznea să iasă din casă.

Pe stradă ghicea că oamenii se întorc după ea şi că o arată cu degetul; toţi se uitau la ea şi nimeni nu-i dădea bună ziua; dispreţul acru şi rece al trecătorilor o pătrundea în carne şi în suflet ca un vânt rece.

În oraşele mici, o astfel de nenorocită pare goală sub batjocura şi curiozitatea tuturor. La Paris, cel puţin, nu te ştie nimeni, şi faptul de-a fi necunoscut e un veşmânt. Ah, cum ar fi vrut să plece la Paris! Cu neputinţă.

Fu nevoită să se obişnuiască cu dispreţul celorlalţi, aşa cum se obişnuise cu sărăcia. Încetul cu încetul, luă o hotărâre. După vreo două-trei luni, lăsă ruşinea deoparte şi începu să iasă, ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic. „Nu-mi pasă!“ spuse ea. Se ducea încoace şi încolo, cu capul sus, cu un zâmbet amar, şi simţea cum devine obraznică.

Doamna Victurnien o vedea uneori trecând pe sub fereastra ei, observa deznădejdea „nepricopsitei ăsteia“, pe care o pusese „la locul ei“, şi se felicita. Fericirea celor răi e neagră.

Munca prea multă o obosea pe Fantine şi tusea uscată, pe care o avea mai de mult, spori. Îi spunea uneori vecinei Marguerite: „Uite cum îmi ard mâinile!“

Cu toate astea, dimineaţa, când îşi pieptăna cu un pieptene rupt frumosul ei păr, care se răvărsa ca o mătase netoarsă, avea câteva clipe de cochetărie fericită.

X
Urmările succesului

Fusese concediată pe la sfârşitul iernii; trecu vara şi iarna se întoarse. Când zilele sunt scurte e mai puţin de lucru. Iarna, nici căldură, nici lumină, nici amiază, seara se îngână cu dimineaţa, negură, amurg, fereastra e cenuşie, nu poţi să vezi limpede. Cerul e o ferestruică. Ziua întreagă e o pivniţă. Soarele pare un sărac. Înspăimântător anotimp! Iarna preschimbă în piatră apa cerului şi inima omului. Creditorii o hărţuiau.

Fantine câştiga prea puţin. Datoriile îi crescuseră. Soţii Thénardier, prost plătiţi, îi trimiteau mereu scrisori al căror cuprins o îndurera şi a căror plată poştală o ruina. Îi scriseră într-o zi că mica Cosette era dez-

brăcată în frig, că avea nevoie de o fustă de lână și că maică-sa trebuia să-i trimită cel puțin zece franci pentru asta. Primi scrisoarea și o mototoli în mâini toată ziua. Seara se duse la frizerul din colț și-și desfăcu părul, care-i căzu, auriu și minunat, până la șolduri.

– Frumos păr! rosti frizerul.

– Cât mi-ai da pe el? întrebă ea.

– Zece franci.

– Taie-l!

Cumpără o fustă de flanelă și le-o trimise soților Thénardier. Fusta asta îi înfurie pe cei doi Thénardier. Voiau bani. I-o dădură Eponinei. Biata Cosette tremură mai departe.

„Copilului n-are să-i mai fie frig, își spuse Fantine. Am îmbrăcat-o cu părul meu.“ Purta scufii rotunde care-i acopereau capul tuns și cu care mai era încă drăguță.

Inima Fantinei începu să fie scormonită de sentimente întunecate. Când văzu că nu se mai putea pieptăna, începu să urască totul în jurul ei. Ca toți ceilalți, îl venerase și ea multă vreme pe moș Madeleine; cu toate astea, fiindcă i se tot spusese că el o gonise, că el era pricina nenorocirii ei, ajunse să-l urască. De câte ori trecea prin fața fabricii, la orele când lucrătorii stau înaintea porții, cânta și se prefăcea că râde.

O lucrătoare bătrână, care o văzu o dată cântând și râzând așa, spuse: „Uite una care o s-o sfârșească prost!“

Își luă un ibovnic, primul care-i ieși în drum, un bărbat pe care nu-l iubea, așa ca să înfrunte lumea, dar în inima ei era furioasă. Omul era un netrebnic, un fel de muzicant cerșetor, un puturos, care o bătea și care o părăsi așa cum îl luase și ea, cu scârbă.

Își adora copilul.

Cu cât se scufunda mai adânc, cu cât totul se întuneca în jurul ei, cu atât îngerașul acela blând îi strălucea mai mult în fundul sufletului.

– Când voi fi bogată, spunea ea, o voi avea pe Cosette cu mine.

Și râdea. Tusea nu-i da pace și avea sudori reci pe șira spinării.

Primi într-o zi o scrisoare de la Thénardier, ticluită astfel: *„Cosette e bolnavă de o boală care umblă prin partea locului. I se zice febră militară. E nevoie de doctorii scumpe: treaba asta ne sărăcește, nu le mai putem plăti. Dacă nu ne trimiți patruzeci de franci până într-o săptămână, fetița are să moară.“*

Începu să râdă în hohote și-i spuse bătrânei ei vecine:

– Ah, știi că au haz! Patruzeci de franci! Numai atât! Asta fac doi napoleoni! De unde vor ei să-i scot? Ce dobitoci sunt țăranii ăștia!

Totuși urcă treptele până la o ferestruică din pod și citi din nou scrisoarea.

Apoi coborî și ieși în stradă, alergând, sărind și râzând întruna.

Cineva care o întâlni o întrebă:
– Ce ai de ești atât de veselă?
– Țăranii mi-au scris o dobitocie, răspunse ea. Îmi cer patruzeci de franci. Țărani, ce vrei?
Văzu, pe când trecea prin piață, o mulțime de lume adunată în jurul unei trăsuri de formă neobișnuită, pe platforma căreia stătea în picioare un om îmbrăcat în roșu, care vorbea tare. Era un șarlatan de dentist ambulant, care oferea publicului danturi întregi, pastă de dinți, prafuri și leacuri. Fantine se vârî printre ceilalți și începu să râdă ca toată lumea de această cuvântare rostită când în grai popular, pentru derbedei, când în grai schimonosit, pentru oamenii cumsecade. Dentistul îi strigă deodată fetei aceleia frumoase care râdea:
– Tu, fata de colo care râzi, știi că ai dinți frumoși? Dacă-mi vinzi lopețile, îți dau câte un napoleon de fiecare.
– Ce înseamnă asta, lopețile? întrebă Fantine.
– Lopețile, o lămuri profesorul dentist, înseamnă dinții din față; cei doi de sus.
– Vai, ce grozăvie! strigă Fantine.
– Doi napoleoni! murmură o babă știrbă, care era și ea acolo. Asta zic și eu că are noroc!
Fantine o luă la fugă și-și astupă urechile, ca să nu mai audă glasul răgușit al omului care striga:
– Mai gândește-te, frumoaso! Doi napoleoni pot să-ți prindă bine. Dacă-ți dă inima brânci, vino diseară la hanul *Puntea de argint*, unde ai să mă găsești.
Fantine se întoarse acasă. Era mânioasă și povesti întâmplarea bunei ei vecine Marguerite.
– Ce spui? Nu era un netrebnic? Cum de li se îngăduie unor astfel de oameni să treacă pe aici? Să-mi smulgă dinții din față? Dar aș fi îngrozitoare. Părul mai crește el, dar dinții! Ce monstru! Mai bine m-aș arunca de la etajul al cincilea în stradă! Mi-a spus că va fi diseară la *Puntea de argint.*
– Și cât a spus că dă pe ei? întrebă Marguerite.
– Doi napoleoni.
– Adică patruzeci de franci.
– Da, zise Fantine, patruzeci de franci.
Rămase pe gânduri și începu să lucreze. După un sfert de ceas își lăsă cusătura și se sui pe trepte, să mai citească o dată scrisoarea lui Thénardier.
Întorcându-se, o întrebă pe Marguerite, care lucra lângă ea:
– Tu știi ce-i febra militară?
– Da, răspunse fata bătrână. E o boală.
– Are nevoie de doctorii multe?

– Ah, ce doctorii grozave!
– Cum îți vine boala asta?
– E o boală care îți vine așa, deodată.
– Și-i lovește și pe copii?
– Mai ales pe copii.
– Și se poate muri dintr-însa?
– Și încă cum! răspunse Marguerite.

Fantine se mai duse o dată pe scară să citească scrisoarea.

Seara ieși și fu văzută îndreptându-se spre strada Paris, pe unde sunt hanurile.

A doua zi dimineața, când Marguerite intră în odaia Fantinei, mai înainte de răsăritul soarelui, pentru că lucrau întotdeauna împreună și, în felul acesta, nu ardeau decât o singură lumânare, o găsi pe Fantine pe pat, în capul oaselor, palidă, înghețată. Nu se culcase deloc. Scufia îi căzuse pe genunchi, lumânarea arsese toată noaptea și era pe sfârșite.

Marguerite se opri în prag înmărmurită de risipa asta cumplită și strigă:

– Dumnezeule! A ars toată lumânarea! S-a întâmplat ceva?

Se uită apoi la Fantine, care-și întoarse capul tuns spre ea.

Din ajun îmbătrânise cu zece ani.

– Isuse! rosti Marguerite. Ce ai, Fantine?

– N-am nimic, răspunse Fantine. Dimpotrivă. N-are să-mi mai moară copilul de acea boală îngrozitoare, neîngrijită. Sunt mulțumită.

Pe când vorbea îi arătă fetei bătrâne doi napoleoni care străluceau pe masă.

– Ah, Isuse, Dumnezeule! spuse Marguerite. Dar asta e o avere. De unde ai galbenii ăștia?

– I-am câștigat, răspunse Fantine.

Spunând acestea, zâmbi. Lumânarea îi lumina fața. Era un zâmbet însângerat. O salivă roșcată îi mânjea colțul buzelor, iar în gură avea o gaură neagră.

Amândoi dinții îi fuseseră smulși.

Trimise patruzeci de franci la Montfermeil.

De altfel, nu fusese decât o șiretenie a celor doi Thénardier, ca să facă rost de bani. Cosette nu era bolnavă.

Fantine își azvârli oglinda pe fereastră. De multă vreme își lăsase chilia de la al doilea cat și se mutase sub acoperiș, într-o mansardă închisă cu un lacăt; era o chițimie dintre acelea al căror tavan se unește cu dușumeaua și te izbește în cap de zeci de ori pe zi. Omul sărac nu se poate duce până în fundul odăii, cum nu se poate duce până la fundul destinului lui, decât îndoindu-și spinarea din ce în ce mai mult. Nu mai avea pat. Îi rămăsese o zdreanță pe care o numea cuvertură, o saltea pe jos, și un scaun desfundat. Avusese o răsură care se uscase, uitată într-un

colţ. Într-alt colţ era o oală de pământ pentru apă. Apa îngheţa în timpul iernii şi multă vreme urmele ei rămâneau însemnate, la niveluri diferite, cu cercuri de gheaţă. Îşi pierduse ruşinea şi totodată cochetăria. Un ultim semn. Ieşea cu bonete murdare. Fie din lipsă de timp, fie din nepăsare, nu-şi mai cârpea rufele. Pe măsură ce i se rupeau ciorapii la călcâie, şi-i trăgea în pantofi. Asta se vedea bine după creţurile pe care le făceau. Îşi peticea corsetul, vechi şi uzat, cu bucăţi de stambă, care se rupeau la fiece mişcare. Oamenii cărora le datora bani îi făceau scandaluri şi nu-i dădeau pace. Îi găsea în stradă şi apoi, din nou, pe scară. Îşi petrecea nopţile plângând şi frământându-se. Ochii îi străluceau din cale-afară şi simţea o durere în umăr, către partea de sus a omoplatului stâng. Tuşea mult. Îl ura din răsputeri pe moş Madeleine, dar nu se plângea. Cosea şaptesprezece ceasuri pe zi, dar din pricina unui antreprenor al muncii din închisori, care punea femeile osândite să lucreze sub cost, preţurile scăzură dintr-o dată, ceea ce reduse ziua lucrătoarelor libere la patruzeci şi cinci de centime. Şaptesprezece ceasuri de muncă şi patruzeci şi cinci de centime pe zi!

Creditorii Fantinei erau mai nemiloşi decât oricând. Negustorul de vechituri, care-şi luase înapoi aproape toate mobilele, îi spunea întruna: „Când îmi dai banii, pungăşoaico?" Ce voiau de la ea, Dumnezeule! Se simţea hărţuită şi în ea se năştea fiara sălbatică. Cam în acelaşi timp, Thénardier îi scrise că aşteptase, fără îndoială, cu prea multă bunăvoinţă şi că-i trebuie de îndată o sută de franci, fără de care micuţa Cosette, cu toate că era convalescentă, avea să fie dată pe uşă afară, în frig, pe drumuri, că va ajunge ce va putea să ajungă şi că n-avea decât să crape dacă poftea. „O sută de franci! se gândi Fantine. Dar unde se puteau câştiga cinci franci pe zi?"

– Haide! spuse ea. Să vindem şi ce-a mai rămas!

Nenorocita se făcu prostituată.

XI
Christus nos liberavit[1]

Ce înseamnă povestea asta a Fantinei? Societatea îşi cumpără o sclavă! De la cine? De la mizerie. De la foame, de la frig, de la singurătate, de la părăsire, de la sărăcie. Dureros târg! Un suflet pentru o bucată de pâine. Mizeria oferă, societatea primeşte.

Civilizaţia noastră e călăuzită de sfânta lege a lui Hristos, dar nu e încă pătrunsă de ea. Se ştie că în civilizaţia europeană sclavia a fost des-

1 Hristos ne-a mântuit (lat.).

ființată. E o greșeală. Ea există mereu, dar nu apasă decât asupra femeii și se numește prostituție.

Apasă asupra femeii, adică asupra gingășiei, slăbiciunii, frumuseții, maternității. Și asta nu e una dintre cele mai mici rușini ale omului!

În punctul în care am ajuns cu această dureroasă dramă, Fantine nu mai e nimic din ce a fost altădată. E de marmură, pentru că a ajuns noroi. Celui care pune mâna pe ea îi e frig. Trece, te rabdă, nu-i pasă cine ești; e dezonorată și severă. Viața și ordinea socială i-au spus ultimul cuvânt. I s-a întâmplat tot ce putea să i se mai întâmple. A simțit, a îndurat, a suferit, a pierdut și a plâns totul. E resemnată și resemnarea ei seamănă cu nepăsarea, așa cum moartea seamănă cu somnul. Nu se mai ferește de nimic, nu se mai teme de nimic. Abată-se asupra ei toți norii și treacă peste ea tot oceanul! Ce-i mai pasă! E ca un burete îmbibat.

E o greșeală să-ți închipui că ai secat soarta și că ești la capătul celor ce pot să ți se întâmple. Totuși, ea așa credea.

Vai! Ce înseamnă destinele astea năpustite unele peste altele? Unde se duc? De ce sunt astfel?

Cel care știe asta vede tot întunericul.

E singur. Se numește Dumnezeu.

XII
Trândăvia domnului Bamatabois

Ca în toate orașele mici, există și la Montreuil-sur-mer o categorie de băieți tineri, care risipesc un venit de o mie cinci sute de livre în provincie, așa cum semenii lor de la Paris mănâncă două sute de mii de franci pe an. Toți aceștia fac parte dintr-o mare specie neutră; neputincioși, paraziți, buni de nimic, care au ceva pământ, nițică prostie, un pic de duh, care ar fi bădărani într-un salon și se socotesc boieri la crâșmă și care spun: „livezile mele, pădurile mele, țăranii mei"; fluieră actrițele ca să arate că sunt oameni de gust, caută gâlceavă ofițerilor din garnizoană ca să se arate războinici, vânează, fumează, cască, beau, miros a tutun, joacă biliard, se uită după călătorii care coboară din diligență, trăiesc la cafenea, cinează la han, au un câine care mănâncă oase sub masă și o țiitoare care pune mâncarea pe masă. Se calicesc pentru o para, exagerează moda, admiră tragedia, disprețuiesc femeile, bat caldarâmul, copiază Londra prin Paris și Parisul prin Pont-a-Mousson[1], se îndobitocesc cu vârsta, nu muncesc, nu sunt buni de nimic și nici prea dăunători nu sunt.

---

1 Orășel din Lorena.

Dacă domnul Felix Tholomyes ar fi rămas în provincie și n-ar fi văzut niciodată Parisul, ar fi fost unul dintre aceștia.

Dacă ar fi ceva mai bogați s-ar spune că sunt filfizoni; dacă ar fi mai săraci, s-ar spune că sunt pierde-vară. Pe scurt, sunt oameni care nu fac nimic. Printre ei există unii plicticoși, alții plictisiți, alții visători și câțiva mucaliți.

Pe-atunci, un „elegant" era alcătuit dintr-un guler mare, dintr-o cravată, dintr-un ceas cu brelocuri, din trei veste puse una peste alta și de diferite culori; cea albastră și cea roșie, pe dinăuntru; dintr-un surtuc măsliniu, strâns pe talie, cu coadă de morun, cu două rânduri de nasturi de argint înghesuiți unii într-alții până pe umăr, și din pantaloni tot de culoare măslinie, dar mai deschisă, împodobiți cu cusătură cu un număr de cute, nehotărât, dar întotdeauna fără soț și variind de la una la unsprezece, limită care nu era depășită niciodată. Adăugați și niște ghete-pantofi cu potcoave mici la tocuri, un joben cu marginile înguste, părul zbârlit, un baston cât toate zilele și o conversație înnobilată de calambururile lui Portier[1]. Pe deasupra: pinteni și mustăți. Pe vremea aceea mustățile însemnau burghezie și puntenii însemnau pieton.

Elegantul provincial purta pinteni mai lungi și mustăți mai sălbatice.

Era vremea în care republicile din America de Sud se luptau cu regele Spaniei; pe când Bolivar[2] se lupta cu Morillo[3]. Pălăriile cu boruri înguste erau regaliste și se chemau *morillo,* iar liberalii purtau pălării cu boruri late, care se numeau *bolivare.*

La vreo opt sau zece luni după cele povestite în paginile de mai sus, în primele zile ale lui ianuarie 1823, într-o seară în care ninsese, unul dintre acești eleganți, unul din acești pierde-vară, un „conformist" pentru că purta un *morillo,* îmbrăcat călduros cu unul dintre acele paltoane care întregeau în anotimpurile reci costumul la modă, se distra să sâcâie o femeie care da târcoale prin fața ferestrei unei cafenele cu ofițeri, îmbrăcată în rochie de bal, foarte decoltată și cu flori pe cap. Elegantul acesta fuma, firește, pentru că era la modă.

De câte ori femeia trecea prin fața lui, îi arunca, o dată cu o gură de fum din trabuc, câte o necuviință pe care o socotea spirituală și veselă, ca: „Ce urâtă ești! Mai bine te-ai ascunde! Ești știrbă!" etc., etc. Pe domnul acesta îl chema Bamatabois. Femeia, împopoțonată și tristă, care se ducea și se întorcea prin zăpadă, nu-i răspundea, nici nu-l privea, și-și

---

1 Profesor la Facultatea de drept din Paris sub imperiu.
2 Conducătorul luptei de eliberare a Americii de Sud de sub jugul colonialist spaniol.
3 General spaniol trimis să lupte împotriva răsculaților din America de Sud.

continua cu aceeaşi regularitate plimbarea, care din cinci în cinci minute o aducea din nou în faţa batjocurilor, ca pe un soldat pedepsit care se întoarce mereu să-şi primească vergile. Această nepăsare îl jigni pe omul acela fără de rost şi, profitând de o clipă în care femeia se întoarse, se luă după ea, tiptil, şi, ţinându-şi râsul, se apleacă, luă de pe caldarâm un pumn de zăpadă şi i-l vârî în spate, între umerii goi. Femeia dădu un răcnet, se întoarse, sări ca o panteră şi se azvârli asupra bărbatului, înfigându-i unghiile în obraz, cu cele mai groaznice cuvinte ce-ar putea ieşi din gura unui rândaş. Sudălmile acelea, scuipate cu un glas răguşit de băutură, ieşeau hâd dintr-o gură ştirbă.

Era Fantine.

La zgomotul ce se iscă, ofiţerii ieşiră grămadă din cafenea, trecătorii se adunară şi se formă un cerc larg de oameni care râdeau, chicoteau şi aplaudau în jurul unui vârtej făcut din două diinţe, dintre care deosebeau cu greu bărbatul de femeie. Bărbatul se zbătea, pălăria îi căzuse pe jos, iar femeia îl izbea cu picioarele şi cu pumnii, ciufulită, urlând, fără dinţi şi fără păr, vânătă de mânie, groaznică.

Deodată, un om înalt ieşi din mulţime, o apucă pe femeie de rochia ei de mătase acoperită cu noroi şi-i spuse:

– Urmează-mă!

Femeia ridică fruntea: vocea ei mânioasă se stinse dintr-o dată. Ochii îi erau sticloşi, din vânătă se făcuse palidă şi tremura de spaimă. Îl recunoscuse pe Javert.

Filfizonul profitase de întâmplare ca s-o şteargă.

XIII
Rezolvarea unor chestiuni de poliţie municipală

Javert îi dădu la o parte pe cei din faţă, trecu printre ei şi porni întins spre biroul de poliţie ce se afla dincolo de piaţă, târând-o cu dânsul pe nefericita femeie. Ea se lăsă dusă fără nici o împotrivire.

Nici unul, nici altul nu scoteau o vorbă.

Mulţimea de gură-cască, făcând mare haz, mergea în urma lor, întrecându-se în glume de prost gust. Neagra mizerie, prilej de obscenitate!

Ajungând la biroul poliţienesc – o încăpere scundă, încălzită de o sobă şi păzită de un gardian, cu uşa prevăzută cu o fereastră zăbrelită, care da spre stradă – Javert intră împreună cu Fantine şi închise uşa după el, spre marea dezamăgire a spectatorilor, care se înălţau în vârful picioarelor şi-şi întindeau gâtul să vadă ce se petrece înăuntru. Curiozitatea este un fel de lăcomie şi a vedea înseamnă a devora.

Îndată ce intră, Fantine, nemişcată şi mută, căzu într-un colţ al odăii, ghemuindu-se ca un câine speriat.

Sergentul de serviciu puse o lumânare aprinsă pe masă. Javert se aşeză, scoase din buzunar o coală de hârtie timbrată şi începu să scrie.

Femeile acestea sunt totdeauna lăsate de legiuirile noastre la bunul plac al poliţiei, care face cu ele ce vrea, le pedepseşte cum îi vine la socoteală şi dispune cum îi trăsneşte prin cap de cele două bunuri amărâte pe care ele le numesc meseria şi libertatea lor.

Javert sta nepăsător; pe faţa lui aspră nu se citea nici un fel de emoţie. Cu toate astea, era serios şi adânc preocupat. Trecea printr-una din acele clipe când îşi exercita fără control, dar cu toată grija unei conştiinţe neînduplecate, temuta sa putere discreţionară. Simţea acum că scăunelul lui de agent de poliţie era un fotoliu prezidenţial. Judeca. Judeca şi condamna. Îşi aduna toate gândurile ce se găseau în mintea lui pentru a duce la bun sfârşit marea sa misiune. Cu cât examina mai de aproape fapta acestei fete, cu atât se simţea mai revoltat. Nu încăpea îndoială că asistase la săvârşirea unei crime. Văzuse acolo, în stradă, societatea, reprezentată printr-un proprietar-alegător, batjocorită şi atacată de o făptură scoasă din rândurile oamenilor. O prostituată cutezase să atace un burghez. Şi el, Javert, fusese de faţă.

Continua să scrie în tăcere. Când isprăvi, iscăli, îndoi hârtia şi, dându-o gardianului, spuse:

– Ia trei oameni şi du-o pe fata asta la răcoare! Apoi, întorcându-se spre Fantine: Te-ai învârtit de şase luni!

Nefericita tresări:

– Şase luni! Şase luni de închisoare! striga ea. Şase luni cu şapte gologani pe zi! Dar ce-o să se facă Cosette, fata mea... fata mea? Mai sunt datoare peste o sută de franci soţilor Thénardier, domnule inspector. Ştiţi dumneavoastră asta?

Fantine se târî pe lespezile ude de noroiul cizmelor, fără să se ridice, împreunându-şi mâinile, mergând în genunchi.

– Domnule Javert, zise, ea, fie-vă milă! Credeţi-mă că n-am nici o vină! Dac-aţi fi fost de faţă de la început, v-aţi fi dat seama de asta. Vă jur că nu-s vinovată. Domnul acela, burghezul acela pe care nu-l cunosc, mi-a băgat zăpadă în spinare, sub rochie. Are cineva dreptul să ne vâre zăpadă în spinare când trecem pe drum liniştite, fără să ne legăm de nimeni? Asta m-a scos din sărite. Vedeţi şi dumneavoastră că sunt puţin bolnavă. Şi-apoi, îmi spunea mereu vorbe urâte: „Eşti pocită! Eşti ştirbă!...“ Ştiu şi eu că sunt ştirbă. Eu nu făceam nimic. Îmi spuneam: e un domn care se distrează. Îmi vedeam de drum şi nu-i spuneam nimic. La un moment dat, mi-a vârât zăpada. Domnule Javert, domnule inspector, nu e nimeni pe-aici care să fi văzut şi care să vă declare că tot ce spun

este adevărat? Poate-am greşit că m-am supărat. Ştiţi bine că-n prima clipă nu te poţi stăpâni: eşti cam iute. Şi pe urmă, spuneţi şi dumneavoastră: să ţi se vâre aşa, pe neaşteptate, un bulgăre de zăpadă în spinare... Îmi pare rău că i-am stricat pălăria. De ce-a plecat? I-aş fi cerut iertare. O! Doamne! ce mare lucru era dacă-i ceream iertare?... Iertaţi-mă de rândul ăsta, domnule Javert. Dumneavoastră nu ştiţi că-n închisoare nu se câştigă decât treizeci şi cinci de centime, nu-i vina stăpânirii, dar atât se câştigă. Gândiţi-vă că am de dat o sută de franci, şi dacă nu-i plătesc, au s-o arunce în stradă pe fetiţa mea. Doamne-Dumnezeule! doar n-o pot ţine cu mine aici. E-aşa de groaznic ce fac! O! Cosette a mea, îngeraşul meu, ce-o să se facă ea? Puişorul meu drag!... Thénardierii sunt nişte hangii, nişte ţărani care nu ştiu multe. Lor le trebuie bani. Nu mă băgaţi la închisoare! E vorba şi de-o biată copilă pe care o azvârliţi în stradă, la voia întâmplării, în plină iarnă! Trebuie să vă fie milă, domnule Javert! Dac-ar fi mai mare şi-ar putea câştiga singură existenţa, dar aşa, la vârsta ei, nu poate face nimic. Şi, zău... nu-s o femeie rea. Nu din lene şi din lăcomie am ajuns în halul ăsta. Am băut şi eu din pricina necazurilor. Nu-mi place rachiul, dar te face să uiţi. Când eram şi eu mai mulţumită, dacă v-aţi fi uitat la dulapurile mele, aţi fi văzut că nu sunt o femeie uşuratică. Aveam rufărie... Fie-vă milă de mine, domnule Javert!...

Vorbea aşa, scuturată de sughiţuri, cu ochii înecaţi în lacrimi, cu pieptul gol, frângându-şi mâinile, tuşind sec şi scurt, îngăimând cuvintele domol, sfârşită...

O durere mare este o rază dumnezeiască ce transfigurează pe cei ce suferă. În clipa aceea Fantine se făcuse iarăşi frumoasă. Din când în când se oprea şi săruta poala redingotei agentului. Ar fi înduioşat şi o inimă de piatră, nu însă una de lemn...

– Hai! zise Javert. Te-am ascultat destul. Ai isprăvit? Cară-te acum. Ai şase luni. Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape!

Din cuvintele acestea rostite solemn: „Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape!" ea înţelese că sentinţa a fost pronunţată. Se prăbuşi, îngăimând:

– Îndurare!

Javert îi întoarse spatele.

Jandarmii o apucară de braţ.

De câteva minute intrase acolo un om, fără ca cineva să fi băgat de seamă. Închisese uşa, se aşezase cu spatele în dreptul ei şi auzise rugăminţile deznădăjduite ale Fantinei.

În momentul în care jandarmii puseră mâna pe nefericita femeie, care nu voia să se ridice, el făcu un pas, ieşi din umbră şi zise:

– O clipă, vă rog!

Javert ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Madeleine. Îşi scoase pălăria şi, salutând cu un fel de stângăcie înciudată, zise:

– Domnule primar...

Cuvintele „domnule primar“ făcură asupra Fantinei un efect neaşteptat. Se ridică dintr-o dată ca o nălucă ce iese din pământ, îl îmbrânci pe jandarm cu amândouă mâinile, merse drept la Madeleine, mai înainte de-a putea fi oprită, şi privindu-l ţintă, cu o expresie rătăcită, strigă:

– A! va să zică tu eşti domnul primar?

Apoi izbucni în râs şi îl scuipă în obraz.

Domnul Madeleine se şterse liniştit pe obraz şi zise:

– Inspectore Javert, pune pe femeia asta în libertate!

O clipă, lui Javert i se păru că înnebuneşte. Simţea în momentul acela năpădindu-l, una după alta şi aproape toate laolaltă, emoţiile cele mai puternice pe care le încercase în viaţa lui. O femeie de stradă să-l scuipe în obraz pe primar, chiar în faţa lui, era un lucru atât de monstruos, încât, în cele mai grozave închipuiri ale lui, ar fi socotit că e un sacrilegiu însuşi faptul de a crede aceasta. Pe de altă parte, în mintea lui făcea în chip nelămurit o apropiere hidoasă între ceea ce era femeia şi ce-ar putea fi acest primar, întrezărind astfel cu spaimă ceva cât se poate de simplu în acest atentat uluitor. Când îl mai văzu însă pe primar, pe magistrat, ştergându-şi liniştit obrazul şi spunând: „Pune-o pe femeia asta în libertate!“ simţi că-i vine ameţeală, că-i piere glasul, că nu se mai poate gândi la nimic, că nu mai era în stare să se mire de nimic; rămase încremenit.

Cuvintele primarului nu avură un efect mai puţin ciudat asupra Fantinei. Ea îşi ridică braţul gol şi se agăţă de cârligul sobei, întocmai ca cineva care ar fi gata să cadă. Privi în jurul ei şi începu să vorbească în şoaptă, ca şi cum ar fi vorbit singură:

– În libertate!... Să mă lase să plec? Şi să nu stau şase luni la închisoare? Cine-a spus asta? Nu se poate să fi rostit cineva cuvintele astea. Pesemne n-am auzit eu bine. E cu neputinţă să le fi rostit ticălosul de primar. Domnule Javert, domnule dragă, aţi spus dumneavoastră să fiu pusă în libertate? Ei bine, am să vă spun adevărul şi-apoi o să mă lăsaţi să plec, nu-i aşa? Bestia asta de primar, hodorogul ăsta ticălos, e pricina tuturor necazurilor mele. Închipuiţi-vă, domnule Javert, că m-a dat afară din pricina unor nepricopsite care umblau cu tot felul de vorbe prin atelier. Nu-i îngrozitor? Să dai afară o biată fată care-şi vede cinstit de munca ei? De-atunci n-am mai avut cu ce trăi şi de-aici mi se trage toată nenorocirea. Mai înainte de orice, domnii de la poliţie ar trebui să facă o îmbunătăţire, adică să-i împiedice pe antreprenorii muncilor din închisori de-a se purta rău cu oamenii săraci. Uite, să vă spun despre ce e vorba. Să zicem că câştigi şaizeci de centime pe zi cosând cămăşi, şi pe urmă preţul scade la patruzeci şi cinci de centime şi nu mai ai cu ce trăi.

Trebuie să te apuci de orice. Eu, de pildă, o aveam pe Cosette şi am fost silită să ajung o stricată. Aţi priceput acum că păcătosul ăsta de primar e vinovat de tot ce mi s-a întâmplat. Pe urmă, am călcat în picioare pălăria burghezului aceluia în faţa cafenelei ofiţerilor. El, însă, mi-a prăpădit toată rochia cu bulgărele lui de zăpadă. Noi, astea, nu avem decât o singură rochie de mătase pentru seara. Vedeţi, domnule Javert, eu n-am făcut rău dinadins, credeţi-mă, şi cu toate astea văd peste tot femei mult mai rele decât mine, care sunt foarte fericite. Nu-i aşa, domnule Javert, că dumneavoastră aţi dat ordin să fiu pusă în libertate? Luaţi informaţii, staţi de vorbă cu proprietarul, că tocmai trebuie să-i plătesc chiria. O să aflaţi că sunt o femeie de treabă. Vai de mine! Vă rog să mă iertaţi! Am pus mâna, fără să bag de seamă, pe mânerul sobei şi-a început să iasă fum.

Domnul Madeleine o asculta cu multă luare-aminte. În vreme ce Fantine vorbea, el vârî mâna în buzunarul hainei, scoase punga şi o deschise. Era goală. O băgă din nou în buzunar şi se adresă Fantinei:

– Cât ai spus că eşti datoare?

Fantine, care nu se uita decât la Javert, se întoarse spre el:

– Am vorbit eu cu tine? Apoi adresându-se jandarmilor: Spuneţi şi voi, aţi văzut cum l-am scuipat în obraz? O! primar nemernic, ai venit aici ca să sperii, dar mie nu mi-e frică de tine. Nu mă tem decât de domnul Javert. Nu mă tem decât de bunul domn Javert! Şi, vorbind aşa, se întoarse din nou spre inspector: Vedeţi, domnule inspector, trebuie să fiţi drept. Îmi dau seama că sunteţi un om drept, domnule inspector. La urma urmei, e foarte simplu: unul se joacă băgând o mână de zăpadă în rochia unei femei şi ofiţerii fac haz; e foarte firesc ca lumea să se distreze cu ceva şi noi d-asta suntem acolo! Şi, iată că veniţi dumneavoastră, sunteţi silit să faceţi niţică ordine; puneţi mâna pe femeia vinovată, dar, gândindu-vă puţin şi, fiindcă sunteţi un om bun, îmi daţi drumul. Şi asta pentru fetiţa mea, pentru că, stând şase luni la închisoare, n-aş mai avea cu ce s-o hrănesc. „Dar să nu te mai prind pe-aici, păcătoaso!..." O! n-o să mă mai prindeţi, domnule Javert. Poate să mi se facă de-aici înainte orice, nici n-o să mă clintesc din loc. Astăzi, însă, vedeţi dumneavoastră, am făcut gălăgie pentru că nu mă aşteptam deloc la bulgărele ăla de zăpadă; şi-apoi, v-am mai spus că nu mă prea simt bine, tuşesc, am aici în piept un fel de greutate care mă arde; şi doctorul mi-a spus să mă îngrijesc. Uite-aici, puneţi mâna, nu vă fie frică!

Nu mai plângea, glasul ei era mângâietor; apăsa pe sânul ei alb şi delicat mâna vânjoasă şi aspră a lui Javert şi se uita la el surâzătoare.

Tresărind, începu să-şi potrivească rochia răvăşită, lăsând în jos poalele care se ridicaseră până aproape de genunchi când se târâse pe jos; se îndreptă apoi spre uşă, adresându-se cu jumătate de glas jandarmilor şi făcându-le din cap un semn prietenesc:

– Băieți, domnul inspector a spus să-mi dați drumul. Am plecat!

Puse mâna pe clanță. Încă un pas și ar fi ajuns în stradă.

Până-n momentul acela, Javert rămăsese în picioare, nemișcat, cu ochii în pământ, stând în mijlocul acestei scene ca o statuie luată de la locul ei și care așteaptă să fie așezată undeva.

Zgomotul clanței îl scoase din toropeală. Înălță capul, cu o expresie de autoritate supremă, expresie cu atât mai înfricoșătoare cu cât puterea se găsește mai jos, fioroasă la fiară, cumplită la omul de rând.

– Sergent! strigă el. Nu vezi că târâtura asta vrea să plece? Cine v-a spus să-i dați drumul?

– Eu, zise Madeleine.

La auzul glasului lui Javert, Fantine se înfioră și dădu drumul clanței, așa cum un hoț ar fi azvârlit lucrul furat. Când îl auzi vorbind pe Madeleine, se întoarse și, din clipa aceea, fără să scoată o vorbă, fără să mai răsufle, se uită când la Madeleine, când la Javert, după cum vorbea unul sau altul.

Se vedea bine că Javert trebuie să fi fost – cum se spune – „scos din sărite", ca să-și îngăduie să se răstească la sergent, după ce primarul îl poftise s-o pună pe Fantine în libertate. Uitase oare că se afla și primarul de față? Sfârșise prin a-și mărturisi sie însuși că e cu neputință ca o „autoritate" să fi dat un asemenea ordin și că, mai degrabă, domnul primar a spus una și-a înțeles alta? Sau, poate, în fața atâtor enormități, al căror martor fusese timp de două ceasuri, își spunea că se cuvine să revină la hotărârile tari, că e nevoie ca cel mic să devină mare, agentul să se transforme în magistrat, polițistul să devină judecător și că, în această situație extraordinară, ordinea, legea, morala, guvernul, întreaga societate, se întrupau în el, în Javert?

Totuși, când domnul Madeleine rosti acel „eu", inspectorul de poliție Javert se întoarse spre el, galben la față, înghețat, cu buzele vinete, cu privirea deznădăjduită, cu trupul scuturat de un tremur ușor și, lucru nemaipomenit, cu ochii în pământ, dar cu glas hotărât, spuse:

– Domnule primar, asta nu se poate!

– Cum? zise Madeleine.

– Păcătoasa asta a insultat un burghez.

– Inspectore Javert, zise domnul Madeleine cu glas împăciuitor și liniștit, ascultă! Ești un om cumsecade și nu mă sfiesc să stau de vorbă cu dumneata. Iată care-i adevărul. Treceam prin piață în momentul când ai ridicat-o pe femeia asta; mai fuseseră și alții de față; am cules informații și știu totul. Burghezul e de vină și el e acela care, pe bună dreptate, ar fi trebuit să fie arestat.

Javert ripostă:

– Mizerabila asta l-a insultat pe domnul primar.

– Asta mă priveşte pe mine! spuse domnul Madeleine. Şi cred că ofensa este numai a mea. Pot să fac ce vreau cu ea.
– Să mă ierte domnul primar. Injuria nu este a dumnealui, este a justiţiei.
– Inspectore Javert, răspunse domnul Madeleine, cea dintâi justiţie e conştiinţa. Am auzit-o pe femeie şi ştiu ce fac.
– Iar eu, domnule primar, nu mai înţeleg nimic.
– Atunci, mărgineşte-te să te supui.
– Nu mă supun decât în faţa datoriei mele. Şi datoria mea îmi porunceşte ca femeia asta să facă şase luni de închisoare.
Domnul Madeleine răspunse liniştit:
– Ascultă-mă pe mine, n-o să facă nici o zi!
Auzind aceste cuvinte hotărâte, Javert cuteză să-l privească pe primar drept în ochi, vorbindu-i totuşi pe un ton cât se poate de respectuos:
– Sunt foarte mâhnit că trebuie să mă opun domnului primar. E pentru prima dată în viaţa mea. Îmi îngădui, însă, să-i atrag atenţia că sunt în cadrul atribuţiunilor mele. Mă mărginesc, fiindcă aşa vrea domnul primar, numai la cazul burghezului. Eram acolo. Ea s-a năpustit asupra domnului Bamatabois, alegător şi proprietarul casei aceleia frumoase, cu balcon, din colţul străzii, o casă cu trei etaje, toată din piatră. În sfârşit, sunt fel de fel de lucruri pe lumea asta. Orice-aţi spune, domnule primar, asta e de competenţa poliţiei de stradă, şi mă priveşte pe mine; aşa că Fantine rămâne arestată.
Domnul Madeleine îşi încrucişă atunci braţele şi spuse cu un glas aspru, pe care nimeni nu-l mai auzise în oraş:
– Cazul despre care vorbiţi e un caz de poliţie municipală şi, conform articolelor 9, 11, 15 şi 66 din codul de procedură penală, este de competenţa mea. Ordon, deci, ca femeia să fie pusă în libertate.
Javert făcu o ultimă încercare:
– Dar, domnule primar...
– Vă atrag atenţia asupra dispoziţiunilor articolului 81 al legii din 13 decembrie 1799 cu privire la detenţiunea arbitrară.
– Daţi-mi voie, domnule primar...
– Nici un cuvânt!
– Cu toate astea...
– Afară! zise domnul Madeleine.
Javert primi lovitura drept în faţă, cu pieptul înainte, întocmai ca un soldat în toiul luptei. Îl salută pe primar până la pământ şi plecă.
Fantine se dădu la o parte din dreptul uşii şi-l privi uluită trecând pe lângă ea. Era totuşi şi ea în prada unei tulburări ciudate. Văzuse cum două puteri potrivnice aproape că se încăieraseră pentru ea. Văzuse luându-se la harţă în faţa ei doi bărbaţi care ţineau în mâinile lor libertatea

ei, viața ei, sufletul ei și copilul ei. Unul dintre ei o arunca în întuneric, celălalt o scotea la lumină. În lupta asta, întrezărită prin negura spaimei, cei doi oameni îi apăruseră ca doi uriași: unul vorbea ca un diavol, celălalt ca un înger salvator. Îngerul îl biruise pe diavol și, ceea ce o înfioră din cap până-n picioare, era faptul că îngerul, eliberatorul, era tocmai omul pe care-l ura, primarul, pe care-l socotise totdeauna cauza tuturor nenorocirilor ei; era Madeleine! Și el o scăpase chiar în clipa în care ea-l insultase atât de grozav. Să se fi înșelat oare? Era prin urmare nevoită să-și schimbe cu totul sufletul? Nu-și putea da seama. Tremura toată. Asculta, răscolită în toată ființa ei, privea buimăcită și, la fiecare vorbă rostită de domnul Madeleine, simțea topindu-se, prăbușindu-se într-însa toate groaznicele întunecimi ale urii și născându-se în inima ei un simțământ cald și binefăcător, care nu era altceva decât bucurie, încredere, iubire.

După plecarea lui Javert, domnul Madeleine se întoarse spre ea și-i spuse potolit, silindu-se să vorbească ca un om în toată firea, care nu vrea să plângă:

– Am auzit ce-ai spus. Nu știam nimic din tot ce-ai povestit. Cred și simt că este adevărat. Nu știam nici măcar c-ai plecat din atelierele mele. De ce n-ai venit la mine să-mi spui? Uite: o să-ți plătesc datoriile, o să-ți aduc fata aici, sau ai să te poți duce să ți-o iei. Rămâi oriunde vrei: fie aici, fie la Paris, fie altundeva... Voi avea grijă de copil și de dumneata. Și dacă vrei, n-ai să mai muncești. Îți voi da tot ce-ți trebuie. Când vei fi fericită, vei deveni iarăși o femeie cinstită. Ascultă-mă pe mine, ți-o spun de pe acum: dacă tot ce-ai spus e adevărat – și nu mă îndoiesc că este așa – să știi că în fața lui Dumnezeu n-ai încetat nici o clipă să fii virtuoasă și sfântă. O, biată femeie!

Era mai mult decât putea îndura sărmana Fantine. S-o aibă pe Cosette lângă ea! Să isprăvească o dată cu viața netrebnică pe care-o ducea! Să trăiască liberă, îndestulată, fericită, cinstită, împreună cu Cosette! Asta însemna să vadă înflorind pe neașteptate în mijlocul mizeriei toate frumusețile paradisului. Se uita năucită la omul care-i vorbea și nu putu scoate decât două-trei suspine: „O! O! O!..." Picioarele i se muiară, căzu în genunchi în fața domnului Madeleine, care, mai-nainte de a o putea opri, simți că femeia i-a luat mâna și i-a sărutat-o.

Apoi Fantine leșină.

CARTEA A ŞASEA
JAVERT

I
Începutul odihnei

Domnul Madeleine o transportă pe Fantine la infirmeria pe care o avea în propria casă. O dădu în seama surorilor, care o aşezară în pat. Începuse să aibă febră mare. Aiură şi vorbi tare mai toată noaptea. În cele din urmă adormi.

A doua zi, pe la amiază, Fantine se trezi şi auzi lângă patul ei o răsuflare. Dădu perdeaua la o parte şi îl văzu pe domnul Madeleine în picioare, uitându-se la ceva, deasupra capului ei. Avea o privire plină de milă, de îngrijorare, şi se ruga. Urmărindu-i privirea, văzu că se uita la un crucifix ţintuit în perete.

Domnul Madeleine fu cu totul altul în ochii Fantinei. Îi părea învăluit în lumină. Era ca adâncit în rugăciune. Îl privi îndelung, fără a îndrăzni să-l tulbure. În cele din urmă, îi spuse cu sfială:

– Ce faci acolo?

Domnul Madeleine se afla acolo de un ceas. Aştepta ca Fantine să se trezească. Îi luă mâna, îi pipăi pulsul şi zise:

– Cum te mai simţi?

– Bine! Am dormit, răspuns ea. Mi se pare că mi-e mai bine. N-o să am nimic.

Răspuzându-i întrebării de mai-nainte, ca şi cum abia acum o auzise, el spuse:

– Mă rugam martirului de-acolo!

Şi adăugă în gând: „Pentru martira de-aici!..."

În timpul nopţii şi al dimineţii, domnul Madeleine culesese informaţii. Acum ştia totul. Cunoştea povestea Fantinei în toate amănuntele ei sfâşietoare. Urmă:

– Ai suferit mult, biată mamă! Dar nu te plânge, ai dobândit partea celor aleşi. În felul ăsta oamenii pot deveni îngeri. Nu-s ei de vină. Aşa sunt făcuţi. Iadul din care te-ai smuls este prima treaptă a dumnezeirii. Trebuia să treci prin toate astea.

Oftă din adânc. Ea îi zâmbi cu zâmbetul unui copil căruia îi lipsesc dinţii.

În aceeaşi noapte Javert scrise o scrisoare, pe care o puse a doua zi la oficiul poştal din Montreuil-sur-mer. Era adresată *„Domnului Chabouillet, secretarul domnului prefect de poliție din Paris"*. Deoarece întâmplarea de la comisariat făcuse vâlvă, dirigintele oficiului şi alte persoane care văzură scrisoarea, recunoscând scrisul lui Javert, îşi închipuiră că-şi trimisese demisia.

Domnul Madeleine se grăbi să scrie familiei Thénardier. Fantine le datora o sută douăzeci de franci. El le trimise trei sute de franci, spunându-le să se socotească plătiți cu această sumă şi s-o aducă numaidecât pe Cosette la Montreuil-sur-mer, unde era chemată de maică-sa care era bolnavă.

Faptul acesta îl ului pe Thénardier.

– Ei, drăcia dracului! îi spuse nevesti-si. Să nu ne scape fata din mână! Păsărica asta o să fie pentru noi o vacă de muls. Aşa cred eu. S-o fi amorezat vreun nătărău de mă-sa.

Trimise drept răspuns o socoteală foarte bine ticluită, care se ridica la peste cinci sute de franci. În socoteala asta intrau două note de plată de peste trei sute de franci, care nu puteau fi puse la îndoială: una a unui medic, alta a unui farmacist. Fuseseră plătite pentru Éponine şi Azelma, care zăcuseră mult timp bolnave. Cosette, precum am apus, nu fusese deloc bolnavă. Era o simplă substituire de nume. Thénardier menționa la sfârşitul socotelii: *„Am primit un avans de trei sute de franci"*.

Domnul Madeleine expedie numaidecât alți trei sute de franci, adăugând: *„Aduceți-o cât mai grabnic pe Cosette!"*

– Pe toți sfinții! spuse Thénardier. Să nu ne scape fata din mână!

Fantine nu se îndrepta deloc. Continua să stea la infirmerie.

La început surorile o primiră şi o îngrijiră pe „această stricată" cu oarecare dezgust. Cine a văzut basoreliefurile din Reims îşi aduce aminte de dispreţul cu care fecioarele înțelepte se uită la fecioarele rătăcite. Anticul dispreț al vestalelor pentru femeile necinstite este unul din cele mai profunde instincte ale demnității feminine, şi surorile îl încercaseră cu îndoita putere pe care o dă religia. În câteva zile, însă, Fantine le dezarmase. Avea tot felul de cuvinte umile şi blânde, iar faptul că era mamă înduioşa. Într-o zi surorile o auziră vorbind în timpul febrei:

– Am fost o păcătoasă; dar dacă fata va fi lângă mine, înseamnă că Dumnezeu m-a iertat! Atâta timp cât am fost în păcat, n-aş fi voit să am fata la mine, n-aş fi putut îndura privirea ei tristă şi mirată. Şi totuşi, pentru ea păcătuiam, şi de aceea Dumnezeu mă iartă. Voi simți binecuvântarea lui când Cosette va fi aici. Mă voi uita mereu în ochii ei nevinovați, şi nevinovăția ei o să-mi facă bine. Ea nu ştie nimic. E un înger!... La vârsta asta nu i-au căzut încă aripile!

Domnul Madeleine venea s-o vadă de două ori pe zi; de fiecare dată, ea îl întreba:

– Am s-o văd oare curând pe Cosette?

Îi răspundea:

– Poate mâine dimineață! o aştept să sosească dintr-un moment într-altul.

Şi chipul palid al mamei se lumina.

– O! spunea ea. Ce fericită voi fi!

Spuneam mai sus că ea nu se îndrepta. Dimpotrivă, starea ei părea că se înrăutățeşte de la o săptămână la alta. Bulgărele de zăpadă lipit direct pe piele, între umeri, provocase încetarea subită a transpirației, astfel încât boala care mocnea în ea de mai mulți ani izbucni cu violență. Pe vremea aceea începuseră să fie aplicate, pentru studierea şi tratamentul bolilor de piept, frumoasele metode ale lui Laënnec. Medicul o examină pe Fantine şi dădu din cap. Domnul Madeleine îl întrebă:

– Ei, ce spuneți?

– Nu cumva are un copil pe care ar vrea să-l vadă? zise medicul.

– Ba da!

– Atunci grăbiți-vă să-l aduceți.

Domnul Madeleine tresări.

Fantine îl întrebă:

– Ce-a spus doctorul?

– A spus să-ți aducem copilul cât mai repede şi-o să te faci sănătoasă.

– O! făcu ea. Are dreptate! Dar ce-o fi cu Thénardierii ăştia de mi-o țin atâta pe Cosette? O s-o am lângă mine şi o să fiu iar fericită.

Thénardier nu dădea totuşi copila din mână, invocând tot felul de motive. Ba că fata era cam bolnavă şi nu putea porni în toiul iernii la drum; ba că mai rămăseseră nişte datorii mărunte prin partea locului şi-acum tocmai aduna facturile etc., etc.

– O să trimit pe cineva după Cosette, şi dacă va fi nevoie o să mă duc chiar eu, zise Madeleine.

Scrise apoi, aşa cum îi dicta Fantine, următoarea scrisoare, pe care o iscăli ea:

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823

Domnule Thénardier,

O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei. Veți fi plătit până la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima.

Fantine

Între timp, se petrecu un fapt foarte grav. Zadarnic cioplim cum putem mai bine blocul de piatră misterios din care e făcută viața noastră. Vâna neagră a destinului, ascunsă în el, iese mereu la iveală.

II
Cum poate Jean să ajungă Champ

Într-o dimineață, domnul Madeleine se afla în cabinet, unde rezolva câteva lucrări urgente ale primăriei, în vederea plecării sale la Montfermeil, când fu anunțat că inspectorul de poliție Javert dorește să-i vorbească. La auzul acestui nume, domnul Madeleine simți, fără voia lui, că lucrul îi este foarte neplăcut. De când cu întâmplarea de la comisariat, Javert îl ocolise mai mult decât oricând, iar domnul Madeleine nu-l mai văzuse deloc.

– Să poftească! zise el.

Javert intră.

Domnul Madeleine rămăsese lângă sobă, cu tocul în mână, cu capul într-un dosar pe care-l răsfoia luând note și care conținea procesele-verbale de contravenție ale serviciului de salubritate. Nu luă deloc seama la Javert. Se gândea fără voie la biata Fantine și-i venea mai la îndemână să se poarte rece.

Javert îl salută respectuos pe domnul primar, care continua să stea cu spatele. Domnul primar nu se uită la el și-și văzu mai departe de treabă.

Javert înaintă câțiva pași și se opri, fără să scoată un cuvânt.

Cineva care ar fi cunoscut firea lui Javert și care l-ar fi studiat mai demult pe acest sălbatic pus în slujba civilizației, amestec ciudat de roman și de spartan, de călugăr și de soldat, acest spion incapabil să rostească un neadevăr, acest copoi candid, un fizionomist care i-ar fi cunoscut vechea și tainica aversiune pentru domnul Madeleine, conflictul cu primarul din pricina Fantinei, și-ar fi spus examinându-l pe Javert în momentul acela: „Ce s-o fi petrecut oare?“ Pentru cine însă cunoștea bine această conștiință dreaptă, limpede, sinceră, cinstită, aspră și sălbatică, era vădit că Javert se afla în prada unei mari frământări lăuntrice. Nu putea avea nimic în suflet, care să nu i se oglindească și pe față. Ca orice om iute la mânie, era supus schimbărilor neașteptate. Niciodată înfățișarea lui nu fusese mai ciudată și mai surprinzătoare. Intrând, se înclinase în fața lui Madeleine, cu o privire în care nu se putea citi nici dușmănie, nici furie, nici neîncredere. Se oprise la câțiva pași de fotoliul primarului, iar acum sta drept, într-o atitudine aproape militărească, cu asprimea naivă și rece a unui om care n-a fost niciodată blând, ci totdeauna răbdător. Aștepta acolo – fără să scoată un cuvânt, fără să facă vreo mișcare, într-o adevărată smerenie, într-o adâncă resemnare – ca domnul primar să binevoiască să se întoarcă spre el. Liniștit, serios, cu pălăria în mână, cu ochii în pământ, cu înfățișarea unui soldat în fața superiorului sau a unui vinovat în fața judecătorului. Toate amintirile și toate

sentimentele de care l-ai fi putut crede însuflețit dispăruseră. Pe chipul lui de nepătruns, ca de piatră, nu mai rămăseseră decât urmele unei tristeți întunecate. Toată făptura lui nu exprima decât umilință, hotărâre și un fel de copleșeală stăpânită.

În cele din urmă, domnul primar lăsă condeiul din mână și se întoarse.

– Ei bine? Ce e? Ce s-a mai întâmplat, Javert?

O clipă, Javert rămase tăcut, ca și cum s-ar fi recules, apoi rosti cu un fel de solemnitate tristă, dar nu lipsită de firesc:

– Domnule primar, s-a săvârșit un fapt condamnabil.

– Ce anume?

– Un slujbaș inferior s-a abătut în chipul cel mai grav de la respectul datorat unui magistrat. Am socotit că sunt obligat să vă aduc acest lucru la cunoștință.

– Cine-i slujbașul?

– Eu! zise Javert.

– Dumneata?

– Da, eu!

– Și cine-i magistratul care s-ar putea plânge de el?

– Dumneavoastră, domnule primar.

Domnul Madeleine se ridică de pe scaun.

Javert urmă cu același aer sever și mereu cu ochii în pământ:

– Domnule primar, am venit să vă rog să binevoiți a interveni pe lângă autoritățile superioare să fiu destituit.

Domnul Madeleine, uimit, încercă să deschidă gura. Dar Javert îl întrerupse:

– Ați putea spune că n-am decât să-mi dau demisia. Dar asta nu e de ajuns. A-mi da demisia e un lucru onorabil. Eu însă am greșit și deci se cuvine să-mi primesc pedeapsa. Trebuie să fiu dat afară! După o scurtă pauză adăugă: Domnule primar, mai deunăzi ați fost aspru cu mine, pe nedrept. Fiți și de data asta aspru, dar pe bună dreptate!

– Și de ce, mă rog? strigă domnul Madeleine. Ce tot îndrugi acolo? Ce înseamnă asta? Cu ce te-ai făcut vinovat față de mine? Ce mi-ai făcut? Cu ce mi-ai greșit? Te învinovățești mereu... Vrei să fii înlocuit...

– Nu! Dat afară! zise Javert.

– Dat afară? Fie! Prea bine! Dar tot nu înțeleg de ce.

– Veți înțelege numaidecât, domnule primar. Javert oftă adânc și răspunse cu aceeași răceală și cu aceeași tristețe: Domnule primar, acum șase săptămâni, în urma întâmplării cu femeia aceea, m-am înfuriat și v-am denunțat.

– M-ai denunțat?

– Da! Prefecturii poliției din Paris.

Domnul Madeleine, care nu râdea mai des decât Javert, începu să râdă:

– Ca primar care a încălcat drepturile poliției?
– Nu! Ca fost ocnaș!
Primarul îngălbeni.
Javert, cu ochii mereu în pământ, continuă:
– Așa am crezut eu. Aveam de multă vreme anumite bănuieli. Asemănarea, informațiile pe care le-ați cerut de la Faverolles, puterea dumneavoastră neobișnuită, întâmplarea cu bătrânul Fauchelevent, dibăcia cu care trageți la țintă, faptul că vă târâți puțin piciorul, și câte și mai câte... Postii!... Fapt e că vă luasem drept un oarecare Jean Valjean.
– Un oarecare… cum zici că-i spune?
– Jean Valjean. Un ocnaș pe care l-am întâlnit acum douăzeci de ani, pe când eram ajutor de paznic la Toulon. Ieșind din ocnă, Jean Valjean ăsta jefuise, se pare, pe un episcop, apoi a săvârșit un alt furt, făcând uz de armă, la drumul mare, atacând un copilaș. De mai bine de opt ani i s-a pierdut urma, nu se știe cum a dispărut și e urmărit de poliție. Ei bine, mi-am închipuit că... În sfârșit, am făcut-o! Împins de furie, v-am denunțat prefecturii.
Domnul Madeleine, care de câteva clipe luase din nou dosarul în mână, întrebă cu un ton de nepăsare desăvârșită:
– Și ce ți s-a răspuns?
– Că sunt nebun.
– Ș-apoi?
– Aveau dreptate.
– Bine că recunoști.
– Nici nu puteam altfel, fiindcă adevăratul Jean Valjean a fost prins.
Domnul Madeleine scăpă din mână hârtia pe care o citea, ridică fruntea și, privindu-l pe Javert drept în ochi, exclamă cu un accent care nu se poate reda:
– A!
Javert urmă:
– Iată cum stau lucrurile, domnule primar. Se pare că în regiunea Ailly-le-Haut-Clocher trăia un bătrânel căruia i se spunea moș Champmathieu. Era un prăpădit. Nimeni nu-l băga în seamă. Nu știi niciodată din ce trăiesc oamenii ăștia. Nu de multă vreme, toamna trecută, moș Champmathieu a fost arestat pentru un furt de mere, săvârșit la... dar nu interesează unde. Un furt cu escaladare, cu crăci rupte... Și mi l-au arestat pe individ. Mai avea încă în mână crăcile rupte. Acum e la răcoare, secătura! Până aici nimic mai mult decât o simplă afacere corecțională. Dar să vedeți ce înseamnă norocul. Închisoarea fiind în stare proastă, judecătorul de instrucție a găsit cu cale să dispună transferarea lui Champmathieu la închisoarea din Arras. În această închisoare se afla un oarecare Brevet, fost ocnaș, deținut pentru nu știu ce vină și care, purtându-se

bine, fusese făcut şef de dormitor. Ei bine, domnule primar, abia a pus piciorul acolo Champmathieu, şi Brevet a strigat: „Nu zău! Dar eu îl cunosc pe ăsta! E un fost ocnaş! Ia uită-te încoace, nene! Eşti Jean Valjean!" „Jean Valjean? Care Jean Valjean?" face Champmathieu pe miratul. „Nu face pe prostul! zice Brevet. Eşti Jean Valjean! Ai fost în ocnă la Toulon acum douăzeci de ani. Eram împreună!" Champmathieu a tăgăduit cu încăpăţânare, cum era de prevăzut. Se fac noi cercetări, se răscoleşte tot trecutul şi iată ce se află: acum treizeci de ani, Champmathieu a fost grădinar în mai multe locuri şi mai cu seamă la Faverolles, unde i s-a pierdut urma. După câtăva vreme a fost văzut din nou în Auvergne, apoi la Paris, unde pretinde că ar fi fost rotar şi o fată de-a lui a fost spălătoreasă; dar lucrul acesta nu s-a putut dovedi. În cele din urmă, a ajuns în ţinutul ăsta. Mai înainte însă de-a fi fost în puşcărie pentru furt calificat, ce fusese Jean Valjean? Grădinar. Unde? La Faverolles. Şi încă ceva: numele de botez al lui Valjean era Jean, iar mamă-sa se numea, după numele de familie, Mathieu. E deci foarte firesc să presupunem că, ieşind din închisoare, a luat numele mamei ca să nu fie recunoscut şi a început să-şi spună Jean Mathieu. Pleacă în Auvergne. *Jean* se rosteşte aici *Şan (Chan)*. I se spune deci acum *Chan Mathieu*. Omul nostru n-are de ce să se opună şi iată-l transformat în Champmathieu. Mă puteţi urmări, nu-i aşa? Se cer informaţii la Faverolles. Familia lui Jean Valjean a dispărut de mult. Nu se mai ştie nimic despre ea. Ştiţi şi dumneavoastră că între oameni de teapa asta se petrec adesea asemenea dispariţii. Îi cauţi şi nu le mai dai de urmă. Oamenii ăştia sunt ca noroiul sau ca pulberea. Şi-apoi, cum povestea asta începe acum treizeci de ani, nu mai e nimeni la Faverolles care să-l fi cunoscut pe Jean Valjean. Se fac cercetări la Toulon. În afară de Brevet, numai doi ocnaşi l-au mai cunoscut pe Jean Valjean. Cochepaille şi Chenildieu, amândoi osândiţi pe viaţă. Au fost scoşi din închisoare pentru a fi confruntaţi cu aşa-zisul Champmathieu. N-au avut nici cea mai mică îndoială. Ei, ca şi Brevet, l-au recunoscut pe Jean Valjean. Are aceeaşi vârstă, cincizeci şi patru de ani, aceeaşi înălţime, aceeaşi înfăţişare. În sfârşit, omul nostru. Tocmai atunci trimiteam eu denunţul la Prefectura din Paris. Mi s-a răspuns că nu sunt în toate minţile şi că Jean Valjean se află la Arras în mâinile justiţiei. Vă închipuiţi mirarea mea, eu care credeam că l-am prins aici pe Jean Valjean! I-am scris domnului judecător de instrucţie, care m-a chemat şi m-a pus în faţa lui Champmathieu...

– Şi? întrerupse domnul Madeleine.

Javert răspunse neclintit şi mâhnit:

– Domnule primar, întâi de toate adevărul! Îmi pare rău, dar omul ăsta e Jean Valjean şi nu altul... L-am recunoscut şi eu.

Domnul Madeleine zise cu glas scăzut:

– Eşti sigur?

Javert începu să râdă, cu acel râs dureros pe care-l dă o convingere nestrămutată:

– Nici că se poate mai sigur! O clipă rămase pe gânduri şi, luând distrat între degete praful de uscat cerneala din tăviţă, adăugă: Şi acum, după ce l-am văzut pe adevăratul Jean Valjean, nu-mi pot da seama cum am putut crede altceva. Vă cer iertare, domnule primar.

Adresând aceste cuvinte cu un ton rugător şi grav celui ce-l umilise cu şase săptămâni mai-nainte la comisariat şi-i spusese să iasă afară, Javert, omul ăsta atât de trufaş, era fără să vrea simplu şi demn. La această rugăminte, domnul Madeleine răspunse printr-o întrebare bruscă:

– Şi ce spune omul acela?

– O, domnule primar! Urâtă afacere! Dacă într-adevăr e Jean Valjean, atunci e în recidivă. Escaladarea unui zid, ruperea unor crăci, furtul câtorva mere, săvârşite de un copil, sunt un fleac; când le face însă un om în toată firea, sunt un delict; iar făcute de un ocnaş, sunt o crimă. Furt cu escaladare. Aici nu mai e vorba de poliţie, ci de curte cu juri. Nu mai faci câteva zile de închisoare, ci ocnă pe viaţă. Şi pe urmă, mai e şi întâmplarea cu băieţaşul acela, care nu-i încă lămurită. Nu-i aşa c-o să fie un proces interesant? Da, dar pentru oricine, afară de Jean Valjean. Ăsta-i un mare prefăcut. Îl recunosc şi după asta. Altul ar simţi că e încolţit; s-ar zbate, ar striga, ar simţi că oala dă în foc, ar tăgădui că este Jean Valjean, şi aşa mai departe. Ăsta se face că nu înţelege şi spune mereu: „Eu sunt Champmathieu. Atâta ştiu!" Face pe miratul, face pe tâmpitul şi i se pare că-i mai bine aşa. O, e un mare şmecher ticălosul ăsta! Dar n-are a face. Există toate dovezile. A fost recunoscut de patru persoane şi ticălosul ăsta bătrân va înfunda puşcăria. Cazul a fost trimis la curtea cu juri din Arras. Plec să depun şi eu ca martor. Am fost citat.

Domnul Madeleine se aşezase din nou la birou şi luând iarăşi dosarul în mână, îl răsfoi liniştit. Citea şi scria, pe rând, ca un om preocupat. Se întoarse apoi către Javert:

– Ajunge, Javert! În definitiv, toate astea nu mă prea interesează. Ne pierdem vremea şi avem lucrări urgente. Du-te, te rog, numaidecât la femeia Buseaupied, care vinde ierburi de leac în colţul străzii Saint-Saulve, şi spune-i să facă o plângere împotriva căruţaşului Pierre Chesnelong. Individul ăsta neomenos era cât pe-aci s-o strivească pe ea şi pe copilul ei. Trebuie să fie pedepsit. Pe urmă, te duci la domnul Charcellay, pe strada Montre-de-Champigny, care se plânge că pe vreme de ploaie apa se scurge de pe streaşina vecinului la el în curte şi-i ameninţă temelia casei. Vei constata apoi contravenţiile care mi-au fost semnalate în strada Guibourg, la văduva Doris, şi în strada Garaud Blanc, la doamna Renée Le Bossé şi vei încheia cuvenitele procese-verbale. Îţi dau

cam mult de lucru şi mi se pare că trebuie să pleci. Mi-ai spus c-ai să te duci pentru chestiunea aceea la Arras, peste opt sau zece zile...

– Ba chiar mai-nainte, domnule primar.

– Atunci când?

– Credeam că v-am spus, domnule primar, că procesul se judecă mâine şi că sunt obligat să plec chiar la noapte cu diligenţa.

Domnul Madeleine avu o tresărire abia vizibilă:

– Şi cât o să dureze afacerea asta?

– Cel mult o zi. Hotărârea va fi pronunţată cel mai târziu mâine seară. N-am să aştept însă darea sentinţei. Îndată ce-am depus ca martor, vin din nou aici.

– Prea bine! zise domnul Madeleine.

Şi-i făcu semn lui Javert că poate pleca.

Javert rămase pe loc.

– Mă iertaţi, domnule primar, zise el.

– Ei, ce mai este? întrebă domnul Madeleine.

– Vreau să vă amintesc ceva, domnule primar.

– Ce anume?

– Că urmează să fiu destituit.

Domnul Madeleine se ridică:

– Javert, eşti un om de onoare şi te stimez. Îţi exagerezi vina. De altminteri, e o ofensă care mă priveşte numai pe mine. Mai degrabă, Javert, meriţi să fii avansat, nu să fii dat afară. Socotesc că trebuie să-ţi păstrezi postul.

Javert îl privi pe domnul Madeleine cu ochii plini de o lumină curată, în adâncul căreia părea că se oglindeşte o conştiinţă nu destul de evoluată, însă dreaptă şi fără prihană. Spuse cu glas liniştit:

– Domnule primar, nu pot fi de părerea dumneavoastră.

– Îţi repet, spuse Madeleine, că această chestiune mă priveşte numai pe mine.

Dar Javert, preocupat numai de gândurile lui, continuă:

– Nu, de exagerat, nu exagerez deloc. Iată cum judec eu: v-am bănuit pe nedrept. Asta n-ar fi mare lucru. Este dreptul nostru să bănuim, cu toate că e un abuz să bănuieşti pe cineva mai mare decât tine. Faptul însă că – fără nici o probă, la mânie şi cu gând de răzbunare – am denunţat ca ocnaş pe un om de onoare ca dumneavoastră, pe un primar, pe un magistrat, asta e grav! E foarte grav! Am insultat în persoana dumneavoastră însăşi autoritatea; eu, agent al autorităţii. Dacă vreunul dintre subalternii mei ar fi făcut ceea ce am făcut eu, l-aş fi găsit nedemn de postul său şi l-aş fi dat afară. Şi atunci? Şi încă ceva, domnule primar. Am fost de multe ori sever în viaţa mea. Faţă de alţii. Dar eram drept, şi bine făceam. De rândul ăsta, dacă n-aş fi sever cu mine însumi, tot ce-am

crezut că a fost drept până acum ar fi nedrept. Să mă cruţ oare pe mine mai mult decât pe ceilalţi? Nu! Cum adică? Am fost bun să-i pedepsesc pe alţii, dar pe mine nu? Aş fi un mizerabil! Şi cei care spun că Javert e-un ticălos ar avea dreptate. Domnule primar, nu doresc să mă trataţi cu bunăvoinţă; bunătatea dumneavoastră mi-a făcut destul sânge rău când v-aţi arătat-o faţă de alţii. Nu primesc să fiţi bun şi cu mine. Bunătatea asta, care vă împinge să daţi dreptate femeii de stradă împotriva burghezului, agentului de poliţie împotriva primarului, celui de jos faţă de superior, este după mine o bunătate rău înţeleasă. Din cauza ei se destramă societatea. O! E-atât de uşor să fii bun! Greutatea e să fii drept. Ei! dac-aţi fi fost cel pe care-l bănuiam eu, n-aş fi fost deloc bun cu dumneavoastră. Aţi fi văzut dumneavoastră atunci... Domnule primar, sunt dator să mă port cu mine aşa cum m-aş purta cu oricare altul. Atunci când îi pedepseam pe răufăcători, când îi urmăream pe ticăloşi, îmi spuneam adesea: dacă greşeşti şi tu vreodată, dacă te prind cu vreo vină, atâta-ţi trebuie! Şi iată că am căzut şi eu în greşeală. Cu-atât mai rău! Hai, daţi-mă afară, nenorociţi-mă, goniţi-mă! Aşa mi se cuvine! Am două mâini zdravene, am să lucrez cu sapa. Totuna mi-e! Domnule primar, în interesul autorităţii trebuie să daţi un exemplu. Cer pur şi simplu destituirea inspectorului Javert!

Toate acestea, rostite cu un ton umil, mândru, deznădăjduit şi hotărât, îi împrumutau acestui ciudat om de treabă un aer de măreţie bizară.

– Vom vedea! zise domnul Madeleine.

Şi-i întinse mâna.

Javert se trase câţiva paşi înapoi şi spuse cu cruzime:

– Mă iertaţi, domnule primar, dar asta nu se poate. Un primar nu dă mâna cu un spion ca mine. Şi adăugă printre dinţi: Spion, într-adevăr. De vreme ce am abuzat de situaţia mea de poliţist, nu sunt decât un spion. Şi, salutând cu respect, se îndreptă spre uşă. Aici se întoarse şi, cu ochii mereu plecaţi, spuse: Domnule primar, îmi voi continua slujba, până voi fi înlocuit.

Şi plecă. Domnul Madeleine rămase pe gânduri, ascultând pasul lui apăsat şi sigur care se îndepărta pe coridor.

CARTEA A ŞAPTEA
AFACEREA CHAMPMATHIEU

I
Sora Simplice

Nu toate întâmplările pe care le veţi citi au fost cunoscute la Montreuil-sur-mer, dar cele câteva care au ajuns până în acest oraş au lăsat o amintire atât de vie, încât ar fi fost o mare lacună a cărţii de faţă dacă nu le-am istorisi cu de-amănuntul.

În aceste amănunte, cititorul va întâlni unele împrejurări de necrezut, pe care totuşi le menţionăm, din respect pentru adevăr.

În după-amiaza zilei în care fusese vizitat de Javert, domnul Madeleine se duse ca de obicei s-o vadă pe Fantine.

Dar, mai-nainte de a intra la Fantine, o chemă pe sora Simplice.

Cele două călugăriţe care erau de serviciu la infirmerie, ca toate surorile de caritate din ordinul lazaristelor, se numeau sora Perpétue şi sora Simplice.

Sora Perpétue era şi ea o ţărancă, ajunsă printre atâtea altele soră de caritate. Intrase în călugărie aşa cum ar fi intrat în orice altă meserie. Era călugăriţă cum ar fi putut să fie şi bucătăreasă. Asta nu-i atât de rar. Ordinele călugăreşti primesc cu plăcere acest aluat greoi de la ţară, care se preface cu uşurinţă în călugări capucini şi ursuline. Femeile de la ţară sunt bune pentru muncile grele ale mânăstirii. Trecerea de la starea de văcar la aceea de carmelit nu întâmpină nici o piedică. Transformarea asta se face fără bătaie de cap. Din capul locului, ignoranţa, pe care o întâlnim deopotrivă şi în sate şi în mânăstiri, îl pregăteşte pe ţăran să poată ajunge călugăr. Îşi lungeşte puţin sumanul şi gata anteriul. Sora Perpétue era o călugăriţă zdravănă din Marines, de lângă Pontoise; vorbea ca la ea la ţară, tărăgăna cuvintele, bombănea, îndulcea ceaiul după bigotismul sau făţărnicia fiecărui bolnav, purtându-se prost cu bolnavii, ursuză cu cei ce-şi dau sufletul, aproape dându-le cu icoana în cap, maltratându-le agonia cu rugăciuni rostite mânios, îndrăzneaţă, cinstită şi rumenă.

Sora Simplice era albă, de-o albeaţă de ceară. Pe lângă sora Perpétue, era ca o lumânare alături de-un opaiţ. Vincent de Paul a fixat dumnezeieşte figura surorii de caritate în aceste admirabile cuvinte, pline deopotrivă de libertate şi de smerenie: „Mânăstirea lor va fi casa celor

bolnavi; chilia lor, o odăiță închiriată; bisericuța din parohie le va fi locaş de rugăciune; schitul lor va fi strada sau sala de spital; supunerea va ține locul zidului împrejmuitor; drept poartă zăbrelită vor avea teama de Dumnezeu, iar vălul lor va fi modestia". Idealul acesta era mereu viu în sora Simplice. Nimeni n-ar fi putut spune ce vârstă avea, nu fusese niciodată tânără şi părea că nu va îmbătrâni niciodată. Era o făptură – nu îndrăznim să spunem femeie – blândă, austeră, simpatică, serioasă şi care nu mințise niciodată. Era atât de plăpândă, încât părea că se fărâmă la cea mai mică atingere; şi cu toate astea, era mai tare ca piatra. Îi mângâia pe suferinzi cu frumoasele ei degete subțiri şi neîntinate. Cuvintele ei erau pline de tăcere; nu vorbea decât atât cât era nevoie şi avea un glas atât de melodios, încât ar fi fost nespus de luminos într-un confesional şi de fermecător într-un salon. Delicatețea ei se împăca foarte bine cu rochia de aba, găsind în această atingere aspră prezența neîncetată a cerului şi a lui Dumnezeu. Să stăruim asupra unui amănunt: sora Simplice n-ar fi mințit niciodată; pentru nimic în lume n-ar fi spus vreun neadevăr. Era cea mai mare virtute a ei. Ajunsese cunoscută în congregație pentru neclintita ei curățenie sufletească. Abatele Sicard pomeneşte de sora Simplice într-o scrisoare către surdomutul Massieu. Oricât de sinceri şi de curați am fi, păstrăm totuşi în această curățenie urmele unei minciuni nevinovate. Ea, nici atât. Dar poate oare exista o minciună fără însemnătate, o minciună nevinovată? A minți e cel mai greu păcat. A minți puțin nu e cu putință. Cel care minte nu poate minți pe jumătate. Minciuna este însuşi chipul diavolului. Satan are două nume: îl cheamă Satan şi-l cheamă Minciună. Aşa gândea ea şi se purta aşa cum gândea. De-aici îi veneau candoarea despre care am vorbit, candoarea care se oglindea în toată strălucirea pe buzele şi în ochii ei. Avea zâmbetul nevinovat. Nu exista nici un fir de păianjen, nici o urmă de praf pe cristalul acestei conştiințe. Intrând în ordinul sfântului Vincent de Paul, primi în mod special numele de Simplice. Se ştie că Simplicia din Sicilia e sfânta care a preferat să i se smulgă sânii decât să declare că s-a născut la Segeste, când ea se născuse la Siracuza, minciună care ar fi salvat-o. Era sfânta care se potrivea sufletului ei.

Când a intrat în călugărie, sora Simplice avea două cusururi de care încetul cu încetul s-a dezbărat; îi plăceau mâncărurile alese şi-i plăcea să primească scrisori. Nu mai citea decât cartea de rugăciuni cu litere mari şi în latineşte. Nu ştia latineşte, dar cartea o înțelegea.

Călugăriței începuse să-i fie dragă Fantine, ghicind pesemne virtutea latentă din ea şi se devotase aproape numai îngrijirii ei.

Domnul Madeleine o chemă deoparte pe sora Simplice şi i-o recomandă pe Fantine cu un glas ciudat, de care sora îşi aminti mai târziu.

Lăsând-o pe călugăriță, el se apropie de patul Fantinei.

Fantine aştepta în fiecare zi venirea domnului Madeleine, cum aştepţi o rază de soare şi de bucurie. Le spunea surorilor:

– Nu simt că trăiesc decât atunci când îl ştiu pe domnul primar aici.

În ziua aceea avea febră mare. Cum îl văzu pe Madeleine, îl întrebă:

– Şi Cosette?

El răspunse zâmbind:

– O să vină şi ea.

Domnul Madeleine stătu de vorbă cu Fantine, ca de obicei. Numai că în loc de o jumătate de oră, rămase lângă ea un ceas, spre marea bucurie a Fantinei. Stărui pe lângă toţi să nu-i lipsească nimic bolnavei. S-a observat că la un moment dat se întunecase la faţă. Dar explicaţia era că doctorul se plecase la urechea lui şi-i şoptise:

– Îi merge prost!

Pe urmă, se duse la primărie şi cameristul îl văzu cum cercetează cu atenţie o hartă a drumurilor din Franţa, atârnată în biroul lui. Scrise cu creionul câteva cifre pe o bucată de hârtie.

II
Meşterul Scaufflaire e un om pătrunzător

De la primărie, domnul Madeleine se duse la celălalt capăt al oraşului, la un flamand, meşterul Scaufflaer, al cărui nume franţuzit era Scaufflaire, şi care închiria cai şi cabriolete „la discreţie".

Ca să ajungi la Scaufflaire drumul cel mai scurt dădea printr-o stradă foarte puţin frecventată, pe care se afla prezbiteriul parohiei unde locuia domnul Madeleine. Preotul avea reputaţia unui om cumsecade, vrednic de respect şi bun sfetnic. În clipa în care domnul Madeleine ajunse în faţa prezbiteriului, nu se afla pe stradă decât un singur trecător, care băgă de seamă următoarele: după ce trecu de casa parohială, domnul primar se opri, rămase pe gânduri, apoi se întoarse şi merse până la poarta prezbiteriului, o poartă joasă, cu un ciocan de fier. Puse repede mâna pe ciocan şi îl ridică; se opri însă din nou şi rămase iar o clipă pe gânduri; după alte câteva secunde, în loc să dea drumul ciocanului să cadă cu zgomot, îl aşeză cu grijă la locul lui şi plecă cu o grabă pe care n-o avusese mai înainte.

Domnul Madeleine îl găsi pe meşterul Scaufflaire acasă, dregând un ham.

– Meştere Scaufflaire, zise el, ai un cal bun?

– Domnule primar, răspunse flamandul, toţi caii mei sunt buni. Ce înţelegeţi dumneavoastră printr-un cal bun?

– Un cal care să poată face douzeci de leghe pe zi.

– Drace! zise Scaufflaire. Douăzeci de leghe?
– Da, da!
– Înhămat la o cabrioletă?
– Fireşte!
– Şi cât se va odihni după drumul ăsta?
– La nevoie trebuie să poată porni din nou a doua zi.
– Ca să facă acelaşi drum?
– Da!
– Ei, drăcia dracului! Şi sunt chiar douăzeci de leghe?

Domnul Madeleine scoase din buzunar bucata de hârtie pe care notase distanţele. O arătă flamandului. Cifrele erau: 5, 6, 8 1.

– Vezi? spuse el. În total nouăsprezece şi jumătate, adică aproape douăzeci de leghe.

– Domnule primar, zise flamandul, am ceea ce vă trebuie: căluţul meu bălan. Trebuie să-l fi văzut vreodată pe drum. E un căluţ bulonez, focos. La început au vrut să facă din el un cal de călărie, dar azvârlea şi trântea pe oricine. Toţi îl credeau nărăvaş, socotind că nu e bun de nimic. L-am cumpărat eu şi l-am pus la trăsură. Ei bine, domnule, asta dorea şi el. E blând ca un copil şi aleargă ca vântul. A, fireşte, nu dă voie să i se urce nimeni pe spinare. Nu-i place să fie cal de călărie. Fiecare cu ambiţia lui. Să tragă la ham, da. Să fie încălecat, nu. Aşa îmi închipui că s-a gândit şi el.

– Şi o să ţină la drum?

– O să facă aste douăzeci de leghe. Mergeţi la trap întins. O să le facă în mai puţin de opt ore. Dar uite ce condiţii pun.

– Spune!

– În primul rând, la jumătatea drumului, să-l lăsaţi să răsufle un ceas. Îi daţi nutreţ şi staţi lângă el cât mănâncă, pentru ca nu cumva rândaşul să-i fure ovăzul; fiindcă am băgat de seamă că, pe la hanuri, ovăzul este mai mult şterpelit de grăjdari decât mâncat de cai.

– O să am toată grija.
– În al doilea rând... trăsura este pentru domnul primar?
– Fireşte.
– Domnul primar ştie să mâne?
– Da.

– Atunci, domnul primar va pleca singur şi fără bagaj, ca să nu-i fie prea greu calului.

– Bine.

– Dar domnul primar neavând pe nimeni cu domnia-sa va fi nevoit să păzească singur ovăzul.

– Se-nţelege.

– O să-mi dați treizeci de franci pe zi și pentru zilele de odihnă. Nici un gologan mai puțin. Și domnul primar va plăti și nutrețul.

Domnul Madeleine scoase trei napoleoni din pungă și-i puse pe masă.

– Uite banii pe două zile înainte.

– În al patrulea rând, pentru un drum ca ăsta, o trăsură ar fi prea grea și ar obosi calul. Domnul primar se va mulțumi să meargă cu o cabrioletă mai ușoară.

– Bine!

– E ușoară și e descoperită.

– N-are a face!

– S-a gândit domnul primar că suntem în plină iarnă? Domnul Madeleine nu răspunse. Flamandul continuă: Că e foarte frig? Domnul Madeleine tăcea. Meșterul Scaufflaire adăugă: Că poate să-l apuce și o ploaie?

Domnul Madeleine ridică ochii și spuse:

– Cabrioleta și calul să fie în fața casei mele mâine dimineață la patru și jumătate.

– Am înțeles, domnule primar, răspunse Scaufflaire. Apoi, zgâriind cu unghia o pată de pe scândura mesei, adăugă cu aerul nepăsător cu care flamanzii se pricep atât de bine să-și ascundă șiretenia: A, dar bine că-mi adusei aminte! Domnul primar nu mi-a spus unde se duce. În definitiv, unde vă duceți, domnule primar?

De altminteri de la început nu se gândise decât la asta, dar nu-și dădea seama de ce nu îndrăznise să-l întrebe.

– Calul dumitale are picioarele din față bune? întrebă domnul Madeleine.

– Da, domnule primar. Să-l țineți însă bine în frâu la vale. Sunt multe coborâșuri până unde vă duceți?

– Nu uita să fii mâine dimineață la patru și jumătate precis, răspunse domnul Madeleine și plecă.

Flamandul rămase „prostit", cum spunea el însuși mai târziu.

Domnul primar plecase de câteva minute, când ușa se deschise din nou; era domnul primar.

– Domnule Scaufflaire, zise el, cât crezi c-ar face, una peste alta, calul și trăsurica dumitale?

– Una peste alta, domnule primar? întrebă flamandul, pufnindu-l râsul.

– Da. Cât?

– Nu cumva domnul primar vrea să mi le cumpere?

– Nu, dar pentru orice eventualitate nu vreau să te păgubesc. Când mă întorc, îmi dai banii înapoi. Ei? Cât crezi că fac împreună calul și trăsurica?

– Cinci sute de franci, domnule primar.

– Poftim banii.

Domnul Madeleine puse o hârtie de cinci sute de franci pe masă și plecă, de data asta fără să se mai întoarcă.

Meșterul Scaufflaire se căi amarnic că nu ceruse o mie de franci. De altfel, calul și trăsurica la un loc nu făceau mai mult de trei sute de franci.

Flamandul își chemă nevasta și-i povesti cele întâmplate. Unde naiba s-o fi ducând domnul primar? Își da fiecare cu părerea.

– Se duce la Paris, zise femeia.

– Nu prea cred, spuse soțul.

Domnul Madeleine uitase pe cămin bilețelul pe care notase cifrele. Flamandul puse mâna pe el și începu să-l studieze.

– Cinci, șase, opt și jumătate? Astea trebuie să fie opririle. Se întoarse spre nevastă-sa: Am aflat.

– Cum?

– Sunt cinci leghe de aici până la Hesdin; șase de la Hesdin la Saint-Pol și opt și jumătate de la Saint-Pol la Arras. Se duce prin urmare la Arras.

Între timp, domnul Madeleine ajunsese acasă.

Plecând de la meșterul Scaufflaire, o luase pe drumul cel mai lung, ca și cum poarta casei parohiale ar fi fost o ispită pe care ar fi vrut s-o ocolească. Se urcase în odaia lui, și se încuiase acolo, ceea ce era cât se poate de firesc, întrucât avea obiceiul să se culce devreme. Cu toate astea, portăreasa fabricii, care era și singura servitoare a domnului Madeleine, băgase de seamă că stinsese lampa la ora opt și jumătate și-i spuse asta casierului care tocmai venea acasă, adăugând:

– O fi oare bolnav domnul primar? Mi s-a părut cam schimbat.

Casierul locuia într-o cameră care se afla dedesubtul camerei domnului Madeleine. Nu dădu nici un fel de importanță cuvintelor portăresei. Se culcă și adormi. Pe la miezul nopții se trezi dintr-o dată. Auzise prin somn un zgomot deasupra capului. Ascultă. Se auzeau pași încoace și încolo, ca și cum cineva umbla în camera de sus. Ascultă mai cu luare-aminte și recunoscu mersul domnului Madeleine. I se păru ciudat. De obicei nu se auzea nici un zgomot în odaia domnului Madeleine înainte de a se deștepta. Puțin mai târziu, casierul auzi ceva care aducea cu zgomotele unui dulap care se deschide și închide. Pe urmă fu clintită din loc o mobilă; se făcu iar tăcere și mersul începu din nou. Casierul se ridică în capul oaselor, se trezi de-a binelea și, uitându-se prin ochiul geamului, zări pe zidul din față răsfrângerea roșiatică a unei ferestre luminate. După cum venea lumina, nu putea fi decât fereastra camerei domnului Madeleine. Licărirea aceea tremura, ca și cum ar fi venit mai degrabă de la un foc aprins decât de la o lumânare. Umbrele cercevelelor nu se vedeau deloc, ceea ce însemna că fereastra era deschisă. Pe

frigul ăsta o fereastră deschisă nu era ceva normal. Casierul adormi din nou. Peste un ceas sau două se trezi iar. Acelaşi pas rar şi apăsat mergea în lung şi-n lat, deasupra capului său. Licăririle jucau mereu pe zid, dar de data asta erau mai şterse şi mai potolite, ca reflexul unei lămpi sau al unei lumânări. Fereastra era şi-acum deschisă.

Iată ce se petrecea în odaia domnului Madeleine.

III
O furtună în capul unui om

Cititorul a ghicit desigur că domnul Madeleine nu e altcineva decât Jean Valjean.

Am mai privit în adâncimile acestei conştiinţe; a venit vremea să privim din nou. N-o facem fără să fim zguduiţi de emoţie. Nu există nimic mai înspăimântător decât acest fel de cercetare. Ochiul spiritului nu poate găsi nicăieri mai multă strălucire şi mai multă bezná decât în om; nu se poate opri asupra nici unui alt lucru mai de temut, mai complicat, mai misterios şi mai fără de margini. Există un spectacol mai mare decât întinsul mării: cerul. Există şi un spectacol mai mare decât cerul: sufletul omenesc.

A scrie poemul conştiinţei omeneşti, dac-ar fi vorba de un singur om, de cel mai neînsemnat dintre oameni, ar însemna să contopim toate epocile într-o singură epopee superioară şi definitivă. Conştiinţa este haosul nălucirilor, al poftelor şi al încercărilor; este focarul viselor, caverna gândurilor de care ţi-e ruşine; este gheena sofismelor şi câmpul de luptă al patimilor. Pătrundeţi în anumite ore dincolo de chipul livid al unei făpturi omeneşti care cugetă şi priviţi ce se ascunde acolo, priviţi înlăuntrul acestui suflet, priviţi în această întunecime. Sub liniştea de la suprafaţă se dau lupte de uriaşi ca în Homer, sunt încăierări de balauri şi de scorpii, învălmăşeli de fantome ca în Milton, vârtejuri halucinante ca în Dante. Cât de întunecat e acest infinit pe care fiecare om îl poartă în el şi cu care îşi măsoară cu deznădejde voinţa, fiinţa lui şi faptele vieţii sale!

Alighieri a ajuns într-o zi în faţa unei porţi sinistre, înaintea căreia a şovăit. Iată acum şi în faţa noastră o astfel de poartă în pragul căreia şovăim. Să intrăm totuşi.

Nu avem decât foarte puţine lucruri de adăugat la ceea ce ştie cititorul că i s-a întâmplat lui Jean Valjean de la întâlnirea cu micul Gervais. Am văzut că din momentul acela el devenise alt om. Ceea ce voia să facă episcopul din el înfăptuise el însuşi. Era mai mult decât o transformare; era o adevărată transfigurare.

Izbuti să se facă nevăzut, vându argintăria episcopului, păstrând ca amintire numai sfeşnicele, se furişă dintr-un oraş într-altul, străbătu toată Franţa, veni la Montreuil-sur-mer, avu ideea despre care am pomenit, săvârşi faptele amintite, ajunse un om pe care nimeni nu-l putea prinde şi de care nimeni nu se putea apropia şi, de-acum încolo, stabilit la Montreuil-sur-mer, fericit că-şi simţea conştiinţa întristată de trecutul lui şi prima parte a vieţii lui dezminţită de cea de a doua, trăia liniştit, împăcat cu el însuşi şi plin de speranţă, nemaiavând decât două dorinţe: să-şi ascundă numele şi să-şi purifice viaţa, să fugă de oameni şi să se întoarcă la Dumnezeu.

Gândurile acestea erau atât de strâns legate între ele, încât nu alcătuiau decât unul singur; fiecare în parte erau deopotrivă de adânci şi de apăsătoare, dominând cele mai neînsemnate fapte ale sale. De obicei, ele se împăcau între ele pentru a-i da o normă de conduită în viaţă. Îl îndreptau spre modestie, făcând din el un om cumsecade şi îngăduitor. Îi dădeau aceleaşi sfaturi. Câteodată, însă, se iveau dezbinări între ele. Atunci oricine îşi poate aduce aminte că omul pe care toţi cei din ţinutul Montreuil-sur-mer îl numeau domnul Madeleine nu sta deloc la îndoială să jertfească unul în paguba altuia, să-şi jertfească liniştea în folosul virtuţii. Astfel, dând la o parte orice rezervă şi orice simţ de prevedere, păstrase sfeşnicile episcopului, purtase şi doliu după el, se interesase de toţi micii coşari din Savoia care colindau pe-acolo, se informase asupra tuturor familiilor din Faverolles şi-l scăpase de la moarte pe bătrânul Fauchelevent, cu toate insinuările lui Javert, care ar fi trebuit să-i dea de gândit. Am mai spus şi altă dată că el ar fi vrut să urmeze pilda tuturor celor înţelepţi şi drepţi, socotind că întâi eşti dator faţă de ceilalţi şi apoi faţă de tine. Trebuie totuşi să recunoaştem că până azi nu se ivise un astfel de prilej. Niciodată cele două gânduri care-l călăuzeau pe bietul om ale cărui suferinţe le povestim nu dăduseră o luptă mai aprigă decât acum. Îşi dădu seama de acest lucru, pe cât de nelămurit pe atât de adânc, de la primele vorbe rostite de Javert în cabinetul său. De cum auzi rostindu-se aşa, dintr-o dată, numele pe care-l îngropase atât de adânc, rămase năuc şi parcă ameţit de ciudata grozăvie a sorţii sale; şi, în prada acestei ameţeli, încercă tresărirea care prevesteşte marile zguduiri. Se încovoie ca stejarul la apropierea furtunii, ca ostaşul în clipa asaltului. Simţea îngrămădindu-se deasupra capului său umbra ameninţătoare a trăsnetelor şi fulgerelor. Pe când îl asculta pe Javert, se gândea să plece, să alerge, să se denunţe, să-l scoată pe Champmathieu din închisoare şi să intre el în locul lui. Era un lucru dureros şi sfâşietor, ca o tăietură în carne vie. Dar asta trecu şi-şi spuse: „Lasă, lasă!...“ Îşi înăbuşi pornirea generoasă şi dete înapoi în faţa eroismului.

Fără îndoială că ar fi fost frumos ca, după sfintele îndemnuri ale episcopului, după atâția ani de ispășire și renunțare, în mijlocul unei pocăințe minunat începute, omul acesta, pus în fața unor întâmplări atât de grozave, să nu stea nici o clipă la îndoială și să meargă cu același pas mai departe, spre prăpastia deschisă în fundul căreia se deschidea cerul. Ar fi fost frumos, dar nu s-a întâmplat așa. Se cuvine să istorisim tot ce se petrecea în sufletul lui și nu putem spune altceva decât ceea ce a fost. La început fu mânat numai de instinctul de conservare. Își adună în grabă gândurile, își înăbuși orice emoție și, ținând seama de prezența lui Javert, această mare primejdie, amână orice hotărâre, cu tăria pe care ți-o dă spaima; nu știa ce să mai facă, dar își redobândi calmul ca un luptător care-și ridică scutul de jos.

Restul zilei și-l petrecu ca și mai-nainte cu sufletul bântuit de furtună și cu o liniște desăvârșită pe față; se mărgini să ia ceea ce s-ar putea numi „măsuri de prevedere". Totul era încă în ceață; ideile i se ciocneau în minte; tulburarea lui era atât de mare, încât nu-și putea aduna o clipă gândurile, și doar atât ar fi putut spune: că primise o grea lovitură. Se duse, ca de obicei, la patul Fantinei, unde, din bunătate, stătu mai mult, gândindu-se că așa trebuie să se poarte, și le spuse surorilor să aibă grijă de dânsa dacă s-ar întâmpla să lipsească. Își dădu seama într-un chip nedeslușit că va trebui poate să plece la Arras, fără să fie însă câtuși de puțin hotărât la călătoria asta, dar gândindu-se că, fiind la adăpost de orice bănuială, n-ar strica să fie de față la ceea ce se va petrece. Angajă deci trăsurica lui Scaufflaire, ca să fie gata pentru orice eventualitate.

Cină cu destulă poftă. Când se întoarse la el în odaie se reculese. Gândindu-se la situația în care se afla, o găsi nemaipomenită, atât de nemaipomenită, încât, în toiul frământării lui, într-o stare de neliniște aproape de neînțeles, se duse și închise ușa cu zăvorul. Se temea parcă să nu mai intre cineva. Se baricada împotriva a orice.

Puțin după aceea, stinse lumina. Îl stânjenea.

I se părea că putea fi văzut.

De cine?

Vai! Ceea ce ar fi vrut să alunge pătrunsese o dată cu el; pe cine ar fi vrut să orbească îl privea: propria lui conștiință.

Conștiința, adică Dumnezeu.

Cu toate acestea, la început își făcuse iluzii; încercă un simțământ de siguranță și de singurătate; trăgând zăvorul, se crezu la adăpost; stinse lumânarea, se crezu invizibil; puse coatele pe masă, își sprijini capul în mâini și începu să mediteze pe întuneric.

„Unde am ajuns? Nu cumva visez? Ce s-a întâmplat? Să fie adevărat că m-am întâlnit cu Javert și că mi-a vorbit așa cum mi-a vorbit? Cine-o mai fi și Champmathieu? O semăna cu mine? Mai știi! Și când mă

gândesc că ieri eram atât de liniştit şi n-aveam habar de nimic! Ce făceam ieri pe vremea asta?...

Ce-o mai fi şi întâmplarea asta?... Cum se va sfârşi?... Ce e de făcut?..."

Iată vârtejul în care era cuprins. Nu mai izbutea să-şi adune gândurile care-i năpădeau mintea ca nişte unde, şi, luându-şi capul în mâini, încercă să le stăvilească.

Din furtuna care-i răvăşea voinţa şi puterea de judecată, şi din care se străduia să smulgă o limpezire şi o hotărâre, nu se desprindea decât spaimă. Fruntea îi ardea.

Se duse la fereastră şi o deschise. Nu era nici o stea pe cer. Se întoarse şi se aşeză din nou la masă.

Trecu un ceas.

Încet-încet, linii nedesluşite începură totuşi să se contureze în mintea lui şi putu să întrezărească limpede, nu întreaga situaţie, ci doar câteva amănunte.

Recunoscu mai întâi că, oricât de neaşteptată şi de grea era situaţia, era cu totul stăpân pe ea.

Dar groaza lui spori şi mai mult.

Oricare ar fi fost ţelul adevărat şi creştinesc al faptelor lui, tot ceea ce făcuse până atunci nu fusese altceva decât o groapă pe care o săpa pentru a-şi ascunde întruna numele. Ceea ce-l înspăimânta mai mult decât orice în ceasurile lui de reculegere, în nopţile lui de insomnie, era să audă vreodată rostindu-i-se numele; îşi dădea seama că atunci se va sfârşi cu el; în ziua când numele lui va fi descoperit, se va spulbera în juru-i viaţa cea nouă; şi – cine poate şti? – o dată cu asta, se va spulbera înlăuntru-i şi sufletul cel nou. Se înfiora numai la gândul că lucrul acesta ar fi cu putinţă. Desigur, ar fi clătinat din cap şi ar fi socotit absurd dacă cineva i-ar fi spus în clipele acelea că atunci când va sosi ceasul în care numele îi va fi rostit în gura mare, această hidoasă vorbă, Jean Valjean, va ieşi deodată din noapte şi se va ridica în faţa lui, când lumina orbitoare, menită să împrăştie misterul în care se învăluia, va străluci pe neaşteptate deasupra capului său, că numele ăsta nu va fi totuşi o ameninţare, că lumina nu va face decât să sporească umbrele întunericului, că vălul sfâşiat va mări şi mai mult misterul, că acest cutremur de pământ îi va întări temeliile, că această întâmplare nemaipomenită nu va avea alt rezultat, oricare ar fi părerea lui, decât să-i facă viaţa mai limpede şi mai de nepătruns, şi că, din confruntarea sa cu fantoma lui Jean Valjean, bunul şi vrednicul burghez „domnul Madeleine" va ieşi mai onorat, mai mulţumit şi mai respectat decât oricând. Ei bine, toate astea se întâmplaseră întocmai, toată îngrămădirea asta de lucruri imposibile erau fapt împlinit, iar Dumnezeu îngăduise ca toate aceste năluciri să se prefacă în realităţi.

Gândurile i se limpezeau treptat, își dădea din ce în ce mai bine seama de situația lui.

I se părea că se trezise dintr-un somn greu și că, în toiul nopții, luneca pe un povârniș, în picioare, înfiorat, încercând zadarnic să se dea înapoi de pe marginea unei prăpăstii. Întrezărea lămurit, în întuneric, un necunoscut, un străin, pe care soarta îl luase drept el și-l împingea în locul lui în gol. Pentru ca prăpastia să se închidă, trebuia să cadă cineva într-însa; el sau celălalt.

N-avea altceva de făcut decât să lase lucrurile în voia lor.

Se făcuse deplină lumină. Își spuse că locul lui era liber la ocnă; că orice ar face, îl va aștepta oricând; că jefuirea micului Gervais îl va aduce înapoi acolo; că acest loc îl va aștepta mereu, îl va atrage până ce lucrul va deveni de neînlăturat și fatal. Pe urmă își spuse că acum îi ținea cineva locul; se pare că un anume Champmathieu avea nenorocul ăsta și că, în ceea ce-l privește, fiind de aici înainte prezent la ocnă în persoana lui Champmathieu și prezent în societate sub numele de domnul Madeleine, n-avea să se mai teamă de nimic, cu singura condiție, de a nu-i împiedica pe oameni să pună pe fruntea lui Champmathieu pecetea infamiei, care, ca și lespedea de pe mormânt, o dată așezată, nu se mai ridică niciodată.

Totul era atât de zguduitor și de neașteptat, încât se produse în el acea tresărire de nedescris, pe care nici un om n-o încearcă mai mult de două-trei ori în viață, acea zvârcolire a conștiinței care dă la o parte toate îndoielile inimii, tot ce este ironie, bucurie, deznădejde, și care s-ar putea numi un hohot de râs lăuntric.

Aprinse din nou lumânarea.

„Ei bine! se gândi el, de ce mi-ar fi frică? De ce-mi fac atâtea gânduri? Am scăpat. Totul s-a sfârșit. Nu mai era decât o singură ușă întredeschisă prin care trecutul putea pătrunde în viața mea, și ușa asta a fost zidită pentru totdeauna. Pe Javert, care nu mă lăsa în pace de atâta vreme, al cărui instinct de temut părea că mă descoperise, care mă descoperise în adevăr și care mă urmărea pretutindeni, ca un fioros câine de vânătoare mereu asmuțit asupra mea, iată-l acum zăpăcit, având de lucru în altă parte, pus cu totul pe alte urme. De-acum încolo e mulțumit, mă va lăsa în pace, a pus mâna pe Jean Valjean al lui. Cine știe? Poate are de gând să plece din oraș. Și totul s-a făcut fără amestecul meu. Și eu n-am nici o vină! La urma urmei, ce nenorocire s-a întâmplat? Nu zău, cine m-ar vedea ar crede că mi s-a întâmplat o catastrofă! Dacă, din toate astea, cineva ar avea de suferit eu nu-s cu nimic vinovat. Soarta a vrut așa. Nu încape nici o îndoială! Am eu dreptul să stric ceea ce pune ea la cale? Ce mai vreau acum? De ce mă amestec? Nu mă privește pe mine. Cum? Nu-s mulțumit? Dar ce mai vreau? Mi-am atins

scopul pe care-l urmăresc de-atâția ani, visul nopților mele de veghe, ținta rugăciunilor pe care le-am îndreptat spre Dumnezeu, siguranța mea. Așa vrea Dumnezeu. Nu mă pot împotrivi voinței sale. Și de ce vrea Domnul așa? Pentru ca să duc până la capăt ceea ce am început, ca să fac mai departe binele, ca să ajung cândva un mare și frumos exemplu, ca să se poată spune, în sfârșit, că a existat un drum de fericire în chinurile pe care le-am îndurat, în virtuțile la care m-am întors. Nu-mi pot da seama, la urma urmei, de ce m-am temut adineauri să intru la cinstitul paroh, să-i istorisesc totul ca unui duhovnic și să-i cer un sfat. Fără îndoială că tot așa mi-ar fi vorbit și el. Nu-i nimic de făcut: să lăsăm lucrurile în voia lor. Așa vrea Cel-de-sus!..."

Astfel își vorbea în adâncurile conștiinței, aplecat peste ceea ce am putea numi propriul său abis.

Se ridică de pe scaun și începu să umble prin odaie.

„Hai! exclamă el. Să punem capăt gândurilor! Doar am luat o hotărâre!..."

Dar nu se liniști deloc.

Dimpotrivă.

Nu poți împiedica drumul gândurilor, întocmai cum nu poți opri valurile mării să se întoarcă la țărm. Marinarii numesc asta reflux; vinovatul o numește remușcare. Dumnezeu răscolește deopotrivă sufletul omului și apele oceanului.

Oricât se împotrivi, după câteva clipe își începu iar întunecatul diagol, în care el vorbea și tot el asculta, spunând ceea ce n-ar fi vrut să spună, ascultând ceea ce n-ar fi vrut să audă, supunându-se puterii misterioase care-i șoptea: „Gândește!" așa cum îi spusese acum două mii de ani altui osândit: „Mergi!"

Înainte de a trece mai departe și pentru a fi pe deplin înțeleși, vom stărui asupra unei observații absolut necesare.

Nu încape îndoială că noi stăm de vorbă cu noi înșine. Nu există făptură cugetătoare care să nu fi trecut prin asta. S-ar putea spune chiar că vorba nu constituie niciodată un mister mai măreț decât atunci când pătrunde înlăuntrul unui om, trecând din gândire în conștiință și întorcându-se din conștiință în gândire. Numai în felul ăsta trebuie înțelese cuvintele „spuse", „exclamă", întâlnite atât de des în capitolul de față. Spunem, vorbim, exclamăm în noi înșine, fără ca tăcerea din afară să fie ruptă. E un fel de tumult nestăvilit; totul vorbește în noi, afară de buzele noastre. Deși nu se pot vedea și pipăi, realitățile sufletului sunt totuși realități.

Se întreba deci: unde ajunsese? Ce era cu *hotărârea pe care o luase?* Își mărturisi că tot ce pusese la cale în mintea lui era monstruos, că „a lăsa lucrurile în voia lor, în voia Celui-de-sus" e pur și simplu îngrozitor. A lăsa să se împlinească o greșeală a destinului și a oamenilor fără s-o

împiedici, făcându-te complice prin tăcerea ta, a sta cu mâinile încrucișate, ar fi prea mult, ar fi ultima treaptă a nevredniciei fățarnice! Ar fi o crimă josnică, lașă, vicleană, abjectă, hidoasă!

Pentru întâia oară în opt ani, nefericitul simțise gustul amar al unui gând rău, al unei fapte urâte.

Îl azvârli cu dezgust.

Continuă să se frământe. Se întrebă cu asprime ce-a înțeles prin cuvintele: „Mi-am atins scopul!..." și-și spuse că viața lui avea în adevăr un scop. Dar care anume? Să-și ascundă numele? Să înșele poliția? Pentru atâta lucru făcuse el oare tot ce făcuse? Nu avea cumva vreun alt scop, mai mare, mai adevărat? Nu trebuie să-și salveze ființa fizică, ci sufletul. Trebuia să fie iarăși bun și cinstit. Un om drept. Oare nu urmărise el totdeauna lucrul acesta, numai lucrul acesta? Nu era asta porunca episcopului? Să astupe ușa prin care putea pătrunde trecutul? Dar, Doamne, el n-o astupa! Dimpotrivă, o deschidea de perete săvârșind o ticăloșie! Devenea iarăși un hoț, cel mai odios hoț! Îi răpea altuia viața, liniștea, locul sub soare! Ajungea un asasin! Ucidea, ucidea din punct de vedere moral un biet om. Îl osândea la groaznica moarte vie, la moartea sub cerul deschis, care se cheamă ocnă. Dacă, dimpotrivă, se predă, salvându-l pe omul lovit de-o atât de cumplită greșeală, luându-și iarăși numele adevărat, devenind din nou din datorie ocnașul Jean Valjean, însemna să-și desăvârșească în adevăr reînvierea și să astupe pentru totdeauna ușa iadului din care ieșise. Prăbușindu-se în aparență, însemna în realitate să se înalțe. Trebuia să facă lucrul ăsta! Nu făcuse nimic, dacă nu făcea asta. Toată viața lui n-ar mai avea nici un rost. Tot ce-a ispășit ar fi de prisos. Nu i-ar mai rămâne decât să-și spună: „La ce bun?"

Simțea că episcopul era de față, că, deși murise, episcopul era totuși prezent și-l privea drept în ochi, că de-aici înainte primarul Madeleine, cu toate însușirile sale alese, îi va fi nesuferit și că ocnașul Jean Valjean va putea sta senin și neprihănit în fața lui. Oamenii îi vedeau masca, dar episcopul îi vedea adevăratul chip. Oamenii îi cunoșteau viața, dar episcopul îi cunoștea sufletul. Trebuia, prin urmare, să se ducă la Arras, să-l pună în libertate pe falsul Jean Valjean și să-l denunțe pe cel adevărat! O, era cea mai mare jertfă, cea mai dureroasă victorie, cea mai cumplită încercare! Trebuia totuși s-o facă. Ce tristă soartă! Nu se putea purifica în fața lui Dumnezeu decât dacă devenea un nemernic în ochii oamenilor!

– Ei bine, zise el, m-am hotărât! Îmi voi face datoria! Voi salva viața acestui om!

Rostise cuvintele cu glas tare, fără să-și dea seama că vorbește tare.

Luă condicile, le verifică și le puse în ordine. Zvârli în loc cu teanc de creanțe, pe care le avea asupra unor negustorași strâmtorați. Scrise o scrisoare pe care o lipi și pe plicul căreia se putea citi, dacă ar mai fi fost

cineva în cameră în momentul acela: *„Domnului Laffitte, bancher, strada d'Artois, Paris".*

Scoase dintr-un sertar un portofel în care se aflau câteva bilete de bancă și buletinul de identitate de care se slujise anul acesta ca să meargă la vot.

Cine l-ar fi văzut făcând toate acestea, atât de adânc preocupat, n-ar fi bănuit ce se petrece într-însul. Din când în când, buzele i se mișcau; alteori ridica fruntea și-și ațintea privirea asupra unui punct oarecare din perete, ca și cum ar fi găsit acolo ceva pe care ar fi vrut să-l lămurească sau să-l cerceteze.

După ce isprăvi scrisoarea pentru domnul Laffitte, o băgă în buzunar împreună cu portofelul și începu iarăși să umble prin odaie.

Firul gândurilor lui nu se rupsese. Continua să vadă limpede datoria pe care o avea, scrisă cu litere luminoase ce-i pâlpâiau în fața ochilor și se mișcau o dată cu privirea lui: *„Hai, du-te! Spune-le cine ești! Denunță-te!"*

Vedea totodată, ca și cum s-ar fi întrupat în fața lui în forme pipăibile, cele două lucruri care fuseseră până atunci țelurile vieții sale: tăinuirea numelui și mântuirea sufletului. Pentru întâia oară ele i se arătau cu totul deosebite, și-și dădea seama ce anume le deosebea. Recunoștea că de o parte era neapărat binele, pe câtă vreme de partea cealaltă se putea afla răul; de o parte era devotamentul, de cealaltă, personalitatea; una spunea: *aproapele,* cealaltă: *eu* mai presus de toate; una țâșnea din lumină, cealaltă din întunericul nopții.

Se hărțuiau între ele și le vedea cum se încaieră. Pe măsură ce se adâncise în gânduri, crescuseră și ele în mintea lui, având acum staturi colosale. I se părea că zărește luptându-se înlăuntrul lui, în acest infinit despre care vorbeam adineauri printre umbre și lumini, o zeiță și-o namilă înspăimântătoare.

Era cuprins de spaimă, dar i se părea că gândul cel bun e gata să învingă.

Își dădea seama că se apropie de celălalt moment hotărâtor al conștiinței și al ursitei sale; episcopul însemnase prima fază a noii sale vieți, iar Champmathieu o însemna pe cea de-a doua. După criza cea mare, încercarea cea mare.

Acum, febra, potolită o clipă, îl cuprindea iar, puțin câte puțin. Mii de gânduri îi treceau prin minte, dar ele îl întăreau din ce în ce mai mult în hotărârea sa.

La un moment dat, își spuse că poate ia lucrurile prea în pripă; că, la urma urmei, acest Champmathieu nu era prea interesant, fiindcă de furat, furase.

Își răspunse: „Dacă a furat într-adevăr câteva mere, asta înseamnă o lună de închisoare. Cu totul altceva decât ocna. Și-apoi, cine știe: a

furat, s-a putut dovedi? Numele de Jean Valjean îl copleşeşte şi se pare că nu mai e nevoie de alte dovezi. Nu procedează toţi procurorii la fel? Îl cred hoţ, pentru că a fost ocnaş."

În clipa următoare se gândi că, dacă se va denunţa, poate se va ţine seama de curajul faptei sale, de viaţa cinstită pe care o ducea de şapte ani, de ceea ce făcuse pentru tot ţinutul, şi va fi iertat.

Dar gândul ăsta se risipi repede şi zâmbi cu amărăciune, când îşi aminti că furtul banilor micului Gervais îl făcea recidivist, că întâmplarea asta va ieşi desigur iarăşi la iveală şi că, potrivit dispoziţiunilor precise ale legii, va putea fi pedepsit cu munca silnică pe viaţă.

Nu-şi mai făcu nici un fel de iluzii, se desprinse din ce în ce mai mult de cele pământeşti şi căută într-altă parte mângâierea şi tăria sufletească.

Se gândi că trebuie să-şi facă datoria; că, poate, nu va fi mai puţin fericit după ce şi-o va face decât dacă şi-ar călca-o; că, dacă „lasă lucrurile în voia lor" şi rămâne la Montreuil-sur-mer, consideraţia de care se bucură, bunul său renume, faptele bune pe care le făcuse, respectul, veneraţia, milostenia lui, bogăţia, popularitatea şi toate însuşirile alese ar fi întinate de-o crimă; şi ce mireasmă ar putea să aibă toate aceste lucruri neprihănite, legate de-o faptă odioasă? Pe când, dacă şi-ar împlini jertfa, stând în ocnă, la stâlp, în cătuşe, în haine vărgate, la munca fără de odihnă, expus fără nici o îndurare ruşinii, peste toate acestea ar coborî o lumină dumnezeiască.

În cele din urmă îşi spuse că aşa trebuia să fie, că ursita lui era astfel croită încât nu era în stare să strice orânduielile Celui-de-sus şi că, în orice caz, trebuia să aleagă: ori respectul lumii şi grozăvia din sufletul său, ori puritatea lăuntrică şi ocara lumii.

Frământând atâtea idei întunecate, curajul nu-l părăsea, dar mintea îi obosea. Vrând-nevrând, începu să se gândească la altceva, la lucruri indiferente.

Îşi simţea vinele zvâcnindu-i puternic în tâmple. Se plimba mereu de la un capăt la altul al odăii. Bătu miezul nopţii, mai întâi la biserică, pe urmă la primărie. Numără cele douăsprezece lovituri ale celor două orologii şi compară sunetele clopotelor. Îşi aduse aminte cu acest prilej că, mai-nainte cu câteva zile, văzuse la un negustor de fiare vechi un clopot de vânzare, pe care se afla scris un nume: *Antoine Albin din Romainville.*

Îi era frig. Făcu puţin foc în sobă. Nu-i trecu prin gând să închidă fereastra.

Căzu iarăşi într-o stare de toropeală. Trebui să facă o sforţare grea ca să-şi aducă aminte la ce se gândise mai înainte de-a bate miezul nopţii. În cele din urmă, izbuti:

„A, da, îşi spuse el, luasem hotărârea să mă denunţ".

Şi deodată îşi aduse aminte de Fantine.

„A, și nefericita asta!“

Și aici începu o nouă criză.

Fantine, ivindu-se brusc în mintea lui, apăru ca o rază neașteptată de lumină. I se păru că totul se schimbă în jurul lui. Exclamă:

„O, dar până acum nu m-am gândit decât la mine. N-am ținut seama decât de situația mea. Îmi convine să tac ori să mă denunț, să-mi apăr pielea ori să-mi mântuiesc sufletul, să fiu un funcționar nemernic dar respectat, sau un ocnaș ticălos dar vrednic de stimă. Nu mă gândesc decât la mine, la mine și numai la mine! Dar, Doamne-Dumnezeule, asta nu-i altceva decât egoism! Sunt forme diferite de egoism, dar tot egoism rămâne. Dacă m-aș gândi puțin și la alții? Cea dintâi datorie creștinească este să te gândești la aproapele tău. Ia să vedem: lăsându-mă pe mine la o parte, uitând de mine, ce s-ar putea întâmpla? Dacă mă denunț? Pun mâna pe mine, îi dau drumul lui Champmathieu, mă bagă din nou la ocnă. Bun. Și pe urmă? Ce se întâmplă pe-aici? Aici este un ținut întreg, un oraș, sunt fabrici, o industrie, lucrători, bărbați, femei, oameni bătrâni, copii, lume săracă. Eu le-am creat toate astea, prin mine trăiesc toate; oriunde se află o vatră din care iese fum, eu i-am pus lemnele în foc și carnea în cratiță; am adus bunăstarea pretutindeni, am făcut să circule banul, am dat credite; înaintea mea nu era nimic din toate astea; am pus în valoare, am înviorat, am însuflețit, am făcut să prospere întreaga regiune. Dacă nu mai sunt eu, nu mai e nici o viață aici. Mă duc eu, toate se duc. Dar femeia asta care-a suferit atâta, care în mizeria ei are atâtea calități și căreia, fără să vreau, i-am pricinuit toată nenorocirea? Dar copilul pe care voiam să-l aduc și pe care l-am făgăduit mamei? Nu-i sunt oare dator nimic acestei femei pentru răul pe care i l-am făcut? Ce se întâmplă dacă plec? Mama moare. Copilul ajunge ce-o vrea întâmplarea. Iată ce se întâmplă dacă mă denunț. Dar dacă nu mă denunț? Să vedem ce se poate întâmpla atunci...“

După ce-și puse această întrebare, se opri. Avu parcă o clipă de îndoială și de înfiorare; dar clipa asta dură puțin; își răspunde liniștit:

„Prin urmare, omul se duce la ocnă; e-adevărat; dar ce dracu! a furat doar. Oricât aș spune eu că n-a furat, a furat! Eu rămân pe loc și-mi văd de treburi. În zece ani câștig milioane, îi răspândesc în tot ținutul și nu păstrez nici un ban pentru mine! Ce să fac cu ei? Ceea ce fac nu e pentru mine! Prosperitatea tuturor este din ce în ce mai mare, întreprinderile ies ca din pământ și se iau la întrecere, manufacturile și uzinele se înmulțesc, sute și mii de familii sunt fericite, populația sporește, se nasc sate acolo unde nu erau decât niște gospodării, se nasc gospodării acolo unde nu era nimic; mizeria dispare și, o dată cu ea, dispar și desfrâul, prostituția, furtul, omorul, toate viciile, toate crimele! Iar biata mamă își crește copilul. Iată un întreg ținut bogat și plin de cinste. O! eram nebun,

eram absurd; ce ziceam eu să mă denunț? Trebuie să iau bine seama și să nu mă grăbesc. Cum? Pentru că mi-ar fi convenit să fac pe grozavul și pe generosul – adică, la urma urmei, curată melodramă! – pentru că nu m-am gândit decât la mine, numai la mine, voind să scap poate de la o pedeapsă prea mare, dar dreaptă, pe mai știu eu cine, pe un hoț, pe un om de nimic fără îndoială, trebuie să piară o întreagă regiune, trebuie ca o biată femeie să moară în spital, o biată fetiță să moară pe drumuri, ca niște câini! E-ngrozitor! Și mama nici măcar nu și-a revăzut copilul! Și copilul aproape nu-și cunoaște mama! Toate astea, pentru bătrânul acela ticălos, pentru un hoț de mere, care, fără nici o îndoială, a meritat să înfunde ocna, dacă nu pentru asta, pentru vreo altă mârșăvie! Frumoase mustrări de conștiință, care salvează un derbedeu bătrân ce nu mai are, la urma urmei, decât foarte puțin de trăit și nu va fi mai nenorocit la ocnă decât în cocioaba lui, și care sacrifică o populație întreagă, mame, femei, copii... pe biata Cosette, care nu mă are decât pe mine în lume și care, desigur, zace acum învinețită de frig în cocina familiei Thénardier. Ce mai canalii sunt și ăștia! Și eu să mă abat de la îndatoririle mele față de toate aceste sărmane făpturi! Să mă duc să mă denunț? Să fac prostia asta nemaipomenită? Dar ia să admitem cazul cel mai rău, să presupun că asta e o faptă rea și că odată și odată mă va mustra conștiința dacă primesc, spre binele altora, această mustrare care nu mă privește decât pe mine. Dacă săvârșesc această faptă care nu pune în primejdie decât sufletul meu – înseamnă că știu ce se numește devotament și ce se numește tărie sufletească."

Se ridică și începu din nou să umble prin odaie. De data asta i se părea că este mulțumit.

Diamantele nu se găsesc decât în văgăunile întunecate ale pământului, iar adevărurile nu se găsesc decât în adâncurile cugetării. I se părea că, după ce coborâse în aceste adâncuri, după ce bâjbâise atâta vreme în bezna cea mai deasă, găsise în cele din urmă un diamant, un adevăr, și că-l ținea în mână, uluit de vederea lui.

„Da, gândi el, așa e! Ăsta e adevărul! Asta e soluția! Trebuie să te hotărăști în cele din urmă la ceva. Și hotărârea mea e justă. Ce-o să fie! Să nu mai stăm la îndoială; să nu mai dăm înapoi! E-n interesul tuturor, nu în interesul meu. Sunt și rămân Madeleine. Vai de cel care e Jean Valjean! Nu mai sunt eu. Nu-l cunosc și nici nu știu cine e. Iar dacă o fi vreunul Jean Valjean, treaba lui! Nu mă privește! Este un nume fatal care plutește în noapte și dacă se abate asupra cuiva, cu-atât mai rău pentru el. Se privi într-o oglinjoară de pe cămin și spuse: Uite, după ce-am luat o hotărâre, mă simt mai ușurat. Acum parcă sunt cu totul altul. Mai făcu câțiva pași, și se opri deodată. Haide! Nu trebuie să preget să duc până la capăt hotărârea luată. Încă mă mai țin câteva fire de acest Jean

Valjean. Trebuie rupte. Se mai găsesc chiar în odaia asta lucruri care m-ar da de gol, lucruri fără glas care-ar putea fi mărturii; ele trebuie să dispară."

Se căută în buzunar, scoase punga, o deschise şi luă din ea o cheiţă. Băgă cheiţa într-o broască, a cărei gaură abia se zărea printre florile întunecate ale tapetului de pe perete. Deschise o ascunzătoare, un fel de dulap secret, aşezat între perete şi sobă. Nu se aflau în ascunzătoarea aceasta decât câteva zdrenţe, o haină de lână albastră, nişte pantaloni vechi, o traistă veche şi un ciomag gros, ghintuit la cele două capete. Cei care-l văzuseră pe Jean Valjean trecând prin Digne, în octombrie 1815, ar fi recunoscut cu uşurinţă, bucată cu bucată, ţoalele astea prăpădite.

Le păstrase pe toate, aşa cum păstrase şi sfeşnicele de argint, ca să-şi aducă întotdeauna aminte de unde plecase. Numai că pe cele de la ocnă le ţinea ascunse, pe când pe cele de la episcop le lăsa să se vadă.

Se uită pe furiş spre uşă, ca şi cum s-ar fi temut să nu se deschidă, cu tot zăvorul care o închidea; pe urmă, dintr-o singură mişcare, înşfăcându-le pe toate la un loc, fără să mai arunce măcar o privire asupra lucrurilor pe care le păstrase cu sfinţenie şi cu atâtea riscuri, timp de atâţia ani, apucă zdrenţele, ciomagul, traista şi le azvârli pe toate în foc.

Închise din nou dulapul secret şi, luând mai multe măsuri de pază decât de obicei, de astă dată fără nici un rost, întrucât nu mai era nimic acolo, ascunse uşa, împingând o mobilă în faţa ei. După câteva ore, odaia şi zidul din faţă fură cuprinse de o lumină roşie pâlpâitoare. Ardea totul. Ciomagul uscat pocnea şi zvârlea scântei până-n mijlocul odăii. Traista, arzând împreună cu zdrenţele oribile din ea, scoase la iveală ceva care sclipea în cenuşă. Dacă te-ai fi aplecat, ai fi văzut foarte uşor că e o monedă de argint. Era fără îndoială moneda de doi franci furată micului savoiard.

Domnul Madeleine nu se uita la foc, ci se plimba mereu, cu acelaşi pas, de la un capăt la altul al odăii.

Deodată, ochii îi căzură asupra celor două sfeşnice de argint, pe care jocul luminii le făcea să sclipească pe cămin.

„A, zise el, Jean Valjean în întregime a rămas aici. Trebuie să le distrug şi pe astea!"

Apucă amândouă sfeşnicele.

Mai era destul foc pentru a le putea deforma numaidecât, a le preface într-o vergea de nerecunoscut.

Se duse lângă sobă şi se încălzi puţin. Se simţi foarte bine.

„Ce bună e căldura!" zise el.

Scurmă jarul cu unul dintre sfeşnice.

I se păru atunci că aude un glas strigând înăuntrul lui:

„Jean Valjean! Jean Valjean!"

I se făcu părul măciucă. Semăna cu un om care ascultă ceva îngrozitor.

„Da! Aşa! Mergi până la capăt! striga acel glas. Desăvârşeşte-ţi opera! Distruge sfeşnicele! Ucide-ţi amintirile! Uită-l pe episcop! Uită totul! Nenoroceşte-l pe Champmathieu! Dă-i înainte! E foarte bine! Felicită-te! S-a hotărât! S-a făcut! Un om, un bătrân care nu ştie ce au oamenii cu el, care poate n-a făcut nimic, un nevinovat pe care a căzut năpasta de pe urma numelui tău şi pe capul căruia numele tău apasă ca o crimă, va fi luat drept Jean Valjean, va fi condamnat şi-şi va sfârşi zilele în jale şi ticăloşie. Foarte frumos! Tu rămâi cinstit, rămâi domnul primar, rămâi un om de onoare, respectat. Adu belşugul în oraş, îndestulează pe nevoiaşi, trăieşte fericit, virtuos şi admirat şi, în vremea asta, pe când tu vei trăi aici în bucurie şi lumină, cineva va îmbrăca bluza ta roşie, va purta numele tău de ocară şi va târî la ocnă lanţurile tale. Da! Foarte bine le-ai ticluit! Ticălosule!"

Sudoarea îi curgea de pe frunte. Rămase cu privirea rătăcită pe sfeşnice. Dar cel care vorbea în el nu isprăvise. Glasul continuă:

„Jean Valjean! Vor fi în jurul tău multe voci care vor face zarvă, care vor striga în gura mare şi care te vor binecuvânta. Una singură nu va fi auzită de nimeni şi te va blestema în întuneric. Ei bine, ascultă, păcătosule! Toate aceste binecuvântări se vor nărui înainte de-a se înălţa la cer şi numai blestemul va ajunge până la Dumnezeu."

Glasul, la început foarte slab, ridicat din adâncurile conştiinţei, devenise din ce în ce mai puternic şi mai necruţător şi-i răsuna acuma în auz. Parcă ieşise dinlăuntrul lui şi vorbea acuma de afară. I se păru că aude atât de lămurit ultimele cuvinte, încât se uită împrejur cu un fel de spaimă.

„E cineva pe-aici? întrebă el cu glas tare, rătăcit. Pe urmă, cu un râs de idiot, rosti: Că prost mai sunt! Nu poate fi nimeni!"

Era totuşi cineva; dar cel care era de faţă nu făcea parte dintre cei ce pot fi văzuţi de vreun ochi omenesc.

Puse sfeşnicele la loc pe cămin.

Începu apoi, din nou, mersul monoton şi apăsător, care tulbura în somn şi trezea brusc pe omul care dormea la etajul de dedesubt.

Mersul îl uşura şi-l ameţea în acelaşi timp. Se pare că uneori, în împrejurări foarte grele, te mişti ca să ceri sfaturi de la oricine ţi-ar putea ieşi în cale. După câteva clipe nu-şi mai dădea seama ce se petrece cu el.

Se retrăgea acum cu aceeaşi spaimă dinaintea celor două hotărâri pe care le luase rând pe rând. Amândouă soluţiile i se păreau tot atât de rele.

„Ce fatalitate! Ce întâmplare, ca Champmathieu ăsta să fie luat drept eu! Să cazi tocmai prin mijlocul pe care soarta părea că-l hrăzise la început ca să te scape!"

Se gândi puţin la ce avea să se întâmple. Dumnezeule mare, să se denunţe? Să se predea? Şi cuprins de-o sfâşietoare deznădejde, se gândi la tot ce trebuie să părăsească şi la ceea ce avea să reînceapă. Va trebui,

prin urmare, să-şi ia rămas bun de la această viaţă atât de bună, de curată, de strălucită, să-şi ia rămas bun de la respectul pe care i-l arăta toată lumea, de la onoare şi de la libertate. N-o să se mai plimbe pe câmpie, n-o să mai audă păsările cântând în luna mai, n-o să mai dea de pomană copilaşilor săraci. Nu va mai simţi căldura privirilor de recunoştinţă şi de dragoste aţintindu-se asupra lui. Va părăsi casa pe care şi-o zidise şi odăiţa asta. Toate îi păreau acum încântătoare. N-o să mai citească din cărţile astea şi n-o să mai scrie pe mescioara asta albă de lemn. Bătrâna portăreasă, singura servitoare pe care o avea, n-o să-i mai aducă dimineaţa cafeaua. Dumnezeule, în loc de toate astea, în jurul lui ceata ocnaşilor, cătuşele, hainele vărgate, lanţurile la picioare, oboseala, celula, patul de scânduri, toate grozăviile astea cunoscute! La vârsta lui, după ce fusese ceea ce-a fost! Dacă măcar ar fi mai tânăr! Dar aşa, bătrân, să fie tutuit de oricine, să fie scotocit de gardian, să fie lovit cu bastonul de paznici, să umble cu picioarele goale în bocancii cu ţinte, să întindă dimineaţa şi seara piciorul sub ciocanul fierarului care inspectează inelele, să îndure curiozitatea vizitatorilor, cărora li se va spune: „Acesta e vestitul Jean Valjean, care a fost primar la Montreuil-sur-mer!“ Seara, leoarcă de sudoare, rupt de oboseală, cu tichia de ocnaş pe ochi, să urce doi câte doi, sub gârbaciul gardianului, scara îngustă a galeriei. O, ce mizerie! Soarta poate fi oare tot atât de rea ca orice făptură omenească şi deveni tot atât de monstruoasă ca şi inima omului?

Şi, orice-ar fi făcut, cădea iarăşi în îndoiala sfâşietoare din adâncul gândurilor lui: să rămână în paradis şi să devină demon, sau să intre în iad şi să ajungă înger.

Ce să facă, Dumnezeule mare? Ce să facă?

Furtuna din care se smulsese cu atâta trudă se dezlănţui din nou întrînsul. Gândurile începură iarăşi să se amestece unele cu altele, luând acel aspect încremenit şi automat pe care-l întâlnim la oamenii disperaţi. Numele de Romainville îi revenea mereu în minte, împreună cu nişte versuri dintr-un cântec pe care-l auzise altădată. Îşi aminti că Romainville e o pădure de lângă Paris, unde tinerii îndrăgostiţi se duc să culeagă flori de liliac în luna aprilie.

Şovăia în mers, ca şi înlăuntrul lui. Mergea ca un copilaş lăsat să meargă singur.

Din când în când, luptând cu oboseala, făcea sforţări să-şi adune gândurile. Se strădui să-şi pună pentru ultima oară şi definitiv problema din pricina căreia căzuse istovit. Să se denunţe? Să tacă? Nu izbutea să vadă nimic limpede. Aspectele nedesluşite ale tuturor raţionamentelor schiţate în mintea lui se clătinau şi se risipeau ca un fum, unul câte unul. Îşi dădea seama numai că, la orice hotărâre s-ar fi oprit, fără să existe vreo scăpare, ceva dintr-însul ar fi murit; că, oriîncotro ar lua-o, intra

într-un mormânt; că pregătea o agonie; agonia fericirii lui sau agonia virtuților sale.

Vai! Toate nehotărârile îl cuprinseseră din nou. Nu ajunsese mai departe decât fusese la început.

Așa se zbătea cu spaimă acest suflet încercat. Tot astfel, cu o mie opt sute de ani înaintea acestui om nenorocit, ființa misterioasă în care se cuprind toată sfințenia și toată suferința omenirii, pe când măslinii fremătau în vântul sălbatic al infinitului, îndepărtase de la ea multă vreme groaznicul potir care-i apărea scăldat în umbră și plin de întunericul adâncurilor înstelate.

IV
Forme pe care le ia suferința în timpul somnului

Se făcuse ora trei dimineața și el umblase mai bine de cinci ceasuri prin odaie, aproape fără întrerupere, când se lăsă să cadă pe un scaun.

Adormi acolo și avu un vis.

Visul ăsta, ca mai toate visele, nu avea legătură cu situația decât prin ceva funest și sfâșietor, dar îl impresionă adânc. Îl impresionă atât de mult, încât mai târziu îl și scrise. E una dintre hârtiile scrise de mâna lui. Socotim de datoria noastră s-o transcriem aici întocmai.

Oricare ar fi fost visul, povestea acestei nopți n-ar fi întreagă, dacă l-am trece cu vederea. E aventura întunecată a unui suflet bolnav.

Iat-o. Pe plic am găsit scrise cuvintele acestea: *Visul pe care l-am avut în noaptea aceea.*

„Mă aflam pe o câmpie. O câmpie întinsă, tristă, unde nu creștea nici un fir de iarbă. Mi se părea că nu era nici zi, nici noapte. Mă plimbam cu fratele meu, fratele meu din copilărie, un frate la care trebuie să mărturisesc că nu mă gândesc niciodată și de care aproape că nu-mi aduc aminte.

Vorbeam între noi și întâlneam alți trecători. Vorbeam despre o vecină pe care o avusesem altădată și care, de când avea odaia spre stradă, lucra cu ferestrele mereu deschise. Tot stând de vorbă, din pricina acelei ferestre deschise, ne-a luat cu frig.

Nici un arbore nu se vedea pe câmpie.

Cineva a trecut pe lângă noi. Era un om în pielea goală, cenușiu la culoare, călare pe un cal pământiu. Omul n-avea păr pe cap; i se vedea țeasta, iar pe țeastă i se vedeau vinele. Ținea în mână o vergea care se îndoia ca o coardă de viță, dar era grea ca un drug de fier. Călărețul trecu fără să scoată un cuvânt.

Fratele meu îmi spuse: «S-o luăm pe drumul desfundat».

Era un drum desfundat, unde nu se zărea nici un mărăcine și nici un fir de iarbă. Totul era pământiu, până și cerul. După câțiva pași, nu mi se mai răspunse când vorbeam. Băgai de seamă că fratele meu nu mai era cu mine.

Intrai într-un sat care-mi ieși înainte. Mă gândii că trebuie să fie Romainville. (De ce tocmai Romainville?)"[1]

Cea dintâi uliță, pe care intrai, era pustie. Dădui în a doua. La colțul unde se întâlneau cele două străzi, se afla un om în picioare lângă un zid. Îl întrebai: «Ce locuri sunt astea? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse. Văzui deschisă ușa unei case. Intrai.

Casa avea o grădină. Ieșii din casă și intrai în grădină. Și grădina era pustie. Lângă cel dintâi copac, un om stătea în picioare. Îl întrebai: «Ce grădină e asta? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse.

Rătăcii prin sat și băgai de seamă că era un oraș. Toate străzile erau pustii, toate porțile erau deschise. Nici țipenie de om nu trecea pe străzi, nu umbla prin odăi, nu se plimba prin grădini. Dar la fiecare colț de stradă, îndărătul fiecărei uși, sta în picioare câte un om care tăcea. Nu se vedea niciodată mai mult decât unul. Și oamenii ăștia se uitau la mine când treceam.

Ieșii din oraș și o luai pe câmp.

Nu trecu mult și, întorcându-mă, văzui o mulțime de oameni venind spre mine. Recunoscui pe toți cei pe care-i întâlnisem în oraș. Aveau niște chipuri neobișnuite. Nu păreau că se grăbesc și totuși mergeau mai repede decât mine. Când mergeau, nu făceau nici un zgomot. Dintr-o dată mulțimea mă ajunse și mă înconjură. Fețele acestor oameni erau pământii.

Cel dintâi pe care-l întâlnisem și-l întrebasem când am intrat în oraș îmi spuse: «Unde te duci? Oare nu știi că ești mort de mult?»

Deschisei gura să răspund, dar băgai de seamă că nu era nimeni lângă mine..."

Se deșteptă. Era înghețat. Un vânt rece, ca orice vânt de dimineață, clătina cercevelele ferestrei rămasă deschisă. Focul se stinsese. Lumânarea era pe sfârșite. Era încă întuneric.

Se sculă și se duse la fereastră. Cerul era tot fără nici o stea.

De la fereastra lui se vedeau curtea și strada. Un zgomot sec și tare răsună deodată pe pământ și-l făcu să se uite în jos. Văzu jos două steluțe roșii, care apăreau și dispăreau în umbră într-un chip ciudat.

Deoarece gândurile lui pluteau încă în negura viselor, gândi: „Uite! Stelele nu sunt pe cer. Sunt pe pământ acum." Dar tulburarea se risipi;

---

1 Paranteza îi aparține lui Jean Valjean (n.a.).

un alt zgomot, la fel cu cel dintâi, îl trezi de-a binelea; se uită şi băgă de seamă că cele două stele erau felinarele unei trăsuri. La lumina pe care o împrăştiau, putu să distingă forma unei trăsuri. Era o cabrioletă mică trasă de un căluț alb. Zgomotul pe care-l auzise era pricinuit de copitele calului pe caldarâm.

„Ce mai e şi cu trăsura asta? Cine-o fi venit atât de devreme?"

Chiar atunci se auzi o ciocănitură în uşa odăii.

Se înfioră din cap până-n picioare şi strigă cu glas puternic:

– Cine-i acolo?

Cineva îi răspunse:

– Eu, domnule primar.

Recunoscu vocea bătrânei portărese.

– Ei, zise el. Ce s-a întâmplat?

– Domnule primar, e aproape cinci dimineața.

– Ei, şi? Ce e cu asta?

– Trăsura, domnule primar.

– Care trăsură?

– Cabrioleta.

– Care cabrioletă?

– N-a spus domnul primar să-i vină o cabrioletă uşoară?

– Nici gând! zise el.

– Vizitiul spune c-a venit să-l ia pe domnul primar.

– Care vizitiu?

– Vizitiul de la domnul Scaufflaire.

– Scaufflaire?

Numele acesta îl făcu să tresară, ca şi cum un fulger i-ar fi trecut pe dinaintea ochilor.

– A, da! Domnule Scaufflaire, zise el.

Dacă bătrâna l-ar fi putut vedea în momentul acela ar fi rămas înmărmurită.

Urmă o tăcere destul de lungă. Se uită năuc la flacăra lumânării, culese din jurul feştilei ceara fierbinte şi o frământă între degete. Bătrâna aştepta. Se încumetă totuşi să mai spună:

– Domnule primar, ce răspuns să dau?

– Spune-i că vin numaidecât.

V
Bețe-n roate

Serviciul poștal între Arras și Montreuil-sur-mer se mai făcea pe vremea aceea cu niște carete rămase de pe timpul imperiului. Aceste carete erau un fel de cabriolete pe două roți, căptușite pe dinăuntru cu piele roșcată, așezate pe niște arcuri speciale, având numai două locuri, unul pentru curier și unul pentru un călător. Roțile erau întărite cu butuci lungi, care țineau la distanță celelalte trăsuri, cum se mai văd și azi pe drumurile din Germania. Lada cu scrisori, o ladă mare lunguiață, era așezată în spatele cabrioletei, făcând corp comun cu ea. Lada era vopsită în negru, iar careta era galbenă.

Trăsurile acestea, care nu seamănă cu nici una de astăzi, aveau ceva diform și ghebos, iar când le zăreai de departe, trecând și cocoțându-se pe un drum, semănau cu acele insecte care mi se pare că se numesc termite și care, deși au mijlocul foarte subțire, au partea din spate foarte dezvoltată. De altminteri, mergeau foarte repede. Plecând din Arras în fiecare noapte la ora unu, după trecerea curierului de la Paris, careta ajungea la Montreuil-sur-mer ceva mai înainte de cinci dimineața.

În noaptea aceea, careta poștală care venea la Montreuil-sur-mer dinspre Hesdin s-a ciocnit la cotitura unei străzi, în momentul când intra în oraș cu o cabrioletă trasă de un cal alb, care venea din partea opusă și în care nu se afla decât o singură persoană, un om înfășurat într-o manta. Roata trăsurii fusese lovită destul de serios. Poștașul îi strigă omului să oprească, dar călătorul nu-l luă în seamă și-și văzu de drum, gonind calul înainte.

– Al dracului de grăbit mai e și ăsta! zise poștașul.

Cel ce se grăbea așa era tocmai omul pe care l-am văzut zvârcolindu-se în chinuri cu-adevărat vrednice de milă.

Unde se ducea? N-ar fi putut s-o spună. De ce s-o fi zorit? Nici el nu știa. Mergea la întâmplare mai departe. Încotro? La Arras, fără îndoială; dar putea foarte bine să se ducă și-ntr-altă parte. Din când în când, își dădea seama de asta și tresărea.

Se înfunda în noapte ca într-o genună. Ceva îl împingea și-l atrăgea acolo. Nimeni n-ar putea spune ce se petrecea într-însul, dar toată lumea îl va înțelege. Care dintre noi n-a intrat măcar o singură dată în viață în această peșteră întunecată a necunoscutului?

De altfel, nu rezolvase nimic, nu hotărâse nimic, nu se oprise la nimic și nu făcuse nimic. Nici unul din actele conștiinței sale nu fusese definitiv. Acum, mai mult ca oricând, se găsea ca la început.

De ce se ducea la Arras?

Îşi repeta ceea ce-şi mai spusese atunci când reţinuse cabrioleta lui Scaufflaire – că, oricare ar fi rezultatul, nu era nici un neajuns să vadă cu ochii lui şi să judece singur. De departe, ne facem singuri, din orice, obstacole de netrecut. La urma urmei, după ce l-o vedea pe acest Champmathieu, un ticălos oarecare, conştiinţa lui va fi de bună seamă mai uşurată, lăsându-l să se ducă la ocnă în locul lui. Vor fi acolo Javert şi apoi Brevet, Chenildieu şi Cochepaille, toţi ocnaşii care-l recunoscuseră. Şi, fără îndoială, n-au să-l recunoască. Straşnică idee! Javert era departe de realitate. Toate bănuielile cădeau pe Champmathieu şi nimic nu este mai anevoie de înlăturat decât bănuiala şi presupunerile. Nu era, prin urmare, nici un fel de primejdie.

Trecea, desigur, printr-un moment greu, dar avea să scape. La urma urmei, îşi ţinea în mână soarta, oricât de rea ar vrea ea să fie. Era stăpân pe soarta lui. Se agăţă de gândul ăsta.

La drept vorbind, i-ar fi plăcut mai mult să nu se ducă la Arras.

Se ducea totuşi.

Tot gândindu-se aşa, dădea bice calului, care gonea în trapul lui regulat şi sigur, făcând două leghe şi jumătate pe oră.

Pe măsură ce cabrioleta înainta, simţea în el ceva care da înapoi.

În zorii zilei se afla în plină câmpie; oraşul Montreuil-sur-mer rămăsese mult în urmă. În depărtare, zarea se lumina. Privea, fără să vadă, cum se perindă prin faţa lui toate chipurile îngheţate ale unei dimineţi de iarnă. Ca şi seara, dimineaţa îşi are nălucirile ei. Nu le vedea, dar, fără să-şi dea seama, printr-un fel de atingere aproape fizică, siluetele negre ale arborilor şi ale dealurile îi sporeau încordarea sufletească cu nu ştiu ce adaos nehotărât şi sinistru.

Ori de câte ori trecea prin faţa vreuneia dintre căsuţele acelea singuratice care se află de-a lungul drumurilor, se gândea: „Şi cu toate astea, sunt aici oameni care dorm!"

Tropotul calului, clopoţeii de la gât, roţile pe caldarâm făceau un zgomot domol şi monoton. Lucrurile astea sunt plăcute când eşti vesel, dar jalnice când eşti amărât.

Se făcuse ziuă de-a binelea când ajunse la Hesdin. Se oprise în dreptul unui han ca să lase calul să răsufle şi să-i dea puţin ovăz.

Calul, după cum spusese Scaufflaire, era de rasă buloneză, cu capul şi burta mare, dar cu gâtul cam scurt, în schimb cu pieptul larg, crupa lată, chişiţa costelivă şi subţire şi piciorul solid. Rasă urâtă, dar voinică şi sănătoasă. Un animal minunat, care făcuse cinci leghe în două ceasuri şi n-avea nici un strop de sudoare pe el.

Nu se dădu jos din trăsurică. Băiatul de la grajd, care-i aduse calului ovăz, se aplecă dintr-o dată şi se uită la roata din stânga.

– O să mergeţi mult aşa? întrebă el.

Domnul Madeleine răspunse, aproape fără să se trezească din gândurile lui:

– De ce?

– Veniți de departe? întrebă iar băiatul.

– De la vreo cinci leghe de-aici.

– O!

– Ce te miri așa?

Rândașul se aplecă din nou, rămase o clipă tăcut, cu privirea ațintită asupra roții, apoi se ridică, spunând:

– O fi făcut roata asta cinci leghe pân-aici. Se prea poate! Dar de-aici înainte vă spun că nu mai face nici un sfert de leghe.

Călătorul sări jos din trăsură.

– Ce tot îndrugi acolo, măi băiete?

– Zic că-i o mare minune c-ați făcut cinci leghe fără să vă rostogoliți cu cal cu tot în vreun șanț al șoselei. Ia uitați-vă aici!

Roata era într-adevăr lovită rău. Când se ciocnise cu careta poștală, i se rupseseră două spițe, i se sfărâmase butucul și piulița stătea să cadă.

– Prietene, îi zise el băiatului, e vreun rotar pe-aici?

– Desigur, domnule.

– Fii bun și cheamă-l încoace!

– Stă colea, la doi pași. Hei, meștere Bourgaillard!

Meșterul Bourgaillard, rotarul, era tocmai în pragul ușii. Veni să vadă ce are roata și strâmbă din nas ca un chirurg în fața unui picior rupt.

– Poți să dregi numaidecât roata asta?

– Da, domnule.

– Și când pot pleca mai departe?

– Mâine.

– Mâine?

– Am de lucru o zi întreagă. Domnul este grăbit?

– Foarte grăbit. Trebuie să plec cel mult într-un ceas.

– Nu se poate, domnule.

– Îți dau oricât îmi ceri.

– Cu neputință.

– Atunci în două ceasuri.

– Astăzi nu se poate. Am de dres două spițe și butucul. Nu puteți pleca decât mâine dimineață.

– Treburile mele n-așteaptă până mâine. Dar dacă, în loc s-o dregem, am pune alta?

– Adică cum?

– Ești sau nu ești rotar?

– Sigur că sunt, domnule.

– N-ai cumva o roată de vânzare? Aș putea pleca numaidecât.

– O roată de schimb?
– Da.
– N-am nici o roată gata pentru cabrioleta asta. Două roţi trebuie să fie pereche, două roţi nu se potrivesc, aşa, la întâmplare.
– Atunci, vinde-mi o pereche.
– Domnule, nu orice roată merge la o osie.
– Eu zic să-ncercăm!
– E de prisos, domnule. N-am decât două roţi de căruţă. Satul nostru-i mic.
– Dar n-ai putea cumva să-mi închiriezi o cabrioletă?
Meşterul băgase de seamă de la început că trăsurica fusese luată cu chirie. Dădu din umeri:
– Bine mai ţineţi trăsurile pe care le luaţi cu chirie! Chiar dacă aş avea una, tot nu v-aş închiria-o.
– Dar de vândut, mi-ai vinde-o?
– N-am nici una.
– Cum? Nici măcar o căruţă? Nu cer mare lucru.
– Cum vă spuneam: satul nostru-i mic. Am în şopron, spuse rotarul, o caleaşcă veche a unui burghez de la oraş, care mi-a lăsat-o în păstrare şi care n-o foloseşte niciodată. V-aş închiria-o cu plăcere; ce-aş avea de pierdut? Dar n-ar trebui să vă vadă burghezul cu ea. Şi pe urmă, e o caleaşcă la care v-ar trebui doi cai.
– Iau doi cai de poştă.
– Unde mergeţi dumneavoastră?
– La Arras.
– Şi vreţi s-ajungeţi astăzi?
– Sigur!
– Cu doi cai de poştă?
– De ce nu?
– Nu v-ar fi totuna dacă aţi ajunge la patru dimineaţa?
– Nu, fireşte.
– Fiindcă, vedeţi... trebuie să vă spun un lucru... dacă luaţi cai de poştă... Aveţi act de identitate?
– Da.
– Ei bine, dacă luaţi cai de poştă, n-o să ajungeţi la Arras mai devreme decât mâine. Suntem pe un drum lăturalnic. Schimburile se fac anevoie. Caii sunt la câmp. Au început arăturile. E nevoie de cai voinici, care sunt luaţi de peste tot, de la poştă şi de oriunde se găsesc. Veţi aştepta cel puţin trei-patru ceasuri la fiecare popas. Şi, pe urmă, nu uitaţi că mergeţi la pas. Sunt multe coaste de urcat.
– Atunci o să mă duc călare. Deshamă calul de la trăsurică! Găsesc eu în sat o şa de vânzare.

– Desigur! Dar calul ăsta rabdă şaua pe el?
– Adevărat. Bine că mi-ai spus!... N-o rabdă.
– Atunci...
– Dar în sat nu se găseşte vreun cal cu chirie?
– Un cal care să meargă la Arras fără nici o oprire?
– Da.
– Ar fi nevoie de un cal cum nu prea se găsesc prin partea locului. Întâi de toate, ar trebui să-l cumpăraţi, fiindcă nu vă cunoaşte nimeni pe-aici. Dar n-o să-l găsiţi nici de vânzare, nici de închiriat, să daţi oricât: şi cinci sute, şi o mie de franci.
– Atunci, ce e de făcut?
– Cel mai bun lucru, vă spun cinstit, e să dreg roata să plecaţi mâine dimineaţă.
– Mâine e prea târziu.
– De!
– Careta poştală nu merge la Arras? Când trece pe-aici?
– La noapte. Amândouă caretele fac serviciu de noapte şi cea care se duce şi cea care se întoarce.
– Şi... ai nevoie de-o zi întreagă ca să dregi roata?
– O zi întreagă. Nici un ceas mai puţin.
– Chiar dacă pui doi lucrători?
– Chiar dacă pun zece.
– Dac-am lega spiţele cu o frânghie?
– Spiţele da; dar butucul roţii, nu. Şi pe urmă, şi obada e ca vai de ea.
– Pe-aici nu e nimeni care închiriază trăsuri?
– Nu.
– Nici alt rotar nu mai e?
Servitorul şi rotarul răspunseră amândoi o dată, clătinând din cap:
– Nu.
Simţi o mare bucurie.
În mod vădit, aici era mâna providenţei. Ea rupsese roata trăsurii şi îl oprea din drum. Nu se dăduse bătut la această primă somaţie; făcuse tot ce i-a stat în putinţă ca să-şi urmeze călătoria; întrebuinţase cinstit şi cu cea mai mare grijă toate mijloacele; nu dăduse înapoi nici în faţa frigului, nici în faţa oboselii, nici în faţa cheltuielilor; nu-şi putea face nici un fel de mustrare. Dacă nu pleca mai departe, asta nu mai depindea de el. Nu era vina lui; nu voise el să fie aşa; aşa voia providenţa.
Respiră. Respiră liber şi din adâncul pieptului, pentru întâia oară de la vizita lui Javert. Pumnul de fier care-i strângea inima de douăzeci de ore începuse parcă să slăbească.
I se părea că Dumnezeu trecuse de partea lui, pe faţă.

Se gândi că făcuse tot ce trebuia să facă şi că acum nu-i mai rămânea altceva decât să se întoarcă liniştit acasă.

Dacă tot ce vorbise cu rotarul s-ar fi petrecut într-o odaie a hanului, dacă n-ar mai fi fost nimeni acolo, dacă n-ar mai fi auzit nimeni, totul s-ar fi oprit aici şi probabil că noi n-am mai fi avut de istorisit nici una din întâmplările pe care le veţi citi; dar convorbirea avusese loc în mijlocul drumului. Orice discuţie de pe stradă adună neapărat un grup de oameni. Se găsesc întotdeauna trecători cărora le place să stea gură-cască. Pe când călătorul vorbea cu rotarul, câţiva drumeţi se opriseră în jurul lor. După ce ascultase câteva minute, un bărbat pe care nu-l luase nimeni în seamă ieşise din grup şi o rupsese la fugă.

În clipa în care călătorul, după frământarea lăuntrică de care am pomenit, hotărî să se întoarcă din drum, băiatul tocmai venea înapoi. Era însoţit de-o bătrână.

– Domnule, zise femeia, băiatul meu îmi spune că vreţi să închiriaţi o cabrioletă.

La auzul acestor cuvinte simple, rostite de-o bătrână însoţită de-un copil, îl trecură sudori reci pe şira spinării. I se păru că vede cum gheara din care scăpase se ivea iarăşi în umbra dinapoia lui, gata să-l înşface din nou. Răspunse:

– Da, mătuşică. Vreau să închiriez o cabrioletă. Şi se grăbi să adauge: Dar nu se găseşte nici una prin partea locului.

– Ba se găseşte, spuse bătrâna.

– Unde, mă rog? întrebă rotarul.

– La mine, răspunse bătrâna.

Domnul Madeleine tresări. Gheara nemiloasă îl înşfăcase iarăşi.

Bătrâna avea în adevăr, într-un şopron, un fel de brişcă de nuiele. Rotarul şi servitorul hanului, supăraţi că le scăpa călătorul, se amestecară în vorbă:

– O droagă îngrozitoare, pusă de-a dreptul pe osie. E drept că banchetele sunt atârnate de nişte curele de piele, dar plouă înăuntru, roţile sunt ruginite şi mâncate de umezeală. N-o să meargă mult mai departe decât trăsura cu care aţi venit. O rablă hodorogită! Domnul ar face o mare greşeală dacă ar lua-o!... Etc., etc.

Toate astea erau foarte adevărate, dar rabla hodorogită, droaga asta, oricum ar fi fost, avea două roţi şi putea să-l ducă la Arras.

Plăti cât i se ceru, lăsă cabrioleta în reparaţie la rotar, ca să o găsească la înapoiere, puse să i se înhame calul alb la brişcă, se urcă şi porni mai departe pe drumul pe care îl apucase în zorii zilei.

Când brişca se urni din loc, îşi spuse că o clipă mai-nainte se gândise cu bucurie că n-o să se mai ducă acolo unde pornise. Îi fu necaz de bucuria pe care-o avusese şi o găsi absurdă. De ce s-ar bucura că se

întoarce din drum? La urma urmei, făcea drumul ăsta de bunăvoie. Nu-l silea nimeni. Şi, cu siguranţă, totul se va petrece aşa cum voia el.

Ieşind din Hesdin, auzi pe cineva strigând: „Opreşte! Opreşte!" Opri trăsura cu o smucitură puternică în care se amesteca nu ştiu ce pornire înfrigurată şi tulburător de asemănătoare cu speranţa.

Era băiatul bătrânei.

– Domnule, zise el, eu v-am făcut rost de brişcă.

– Ei, şi?

– Nu mi-aţi dat nimic.

El, care dădea bucuros tuturor, găsi de astă dată că pretenţia depăşea orice măsură şi că era aproape odioasă.

– A! tu eşti, măi secătură? zise el. Nu-ţi dau nimic.

Dădu bici calului şi porni mai departe în trap săltat.

Pierduse multă vreme la Hesdin şi ar fi vrut s-o recâştige. Căluţul era sprinten şi trăgea cât doi. Dar era în februarie, plouase, drumurile erau desfundate. Şi, pe urmă, nu mai era cu cabrioleta. Brişca n-avea arcuri şi era foarte greoaie. Iar, pe deasupra, avea de luptat cu o mulţime de urcuşuri.

Făcu aproape patru ceasuri de la Hesdin la Saint-Pol. Cinci leghe în patru ceasuri.

La Saint-Pol trase la cel dintâi han care-i ieşi în cale, duse calul la grajd, aşa cum îi făgăduise lui Scaufflaire şi stătu lângă iesle tot timpul cât mâncă. Se gândea la fel de fel de lucruri triste şi încurcate.

Nevasta hangiului intră în grajd:

– Domnul nu vrea să mănânce ceva?

– A! da! cum să nu! spuse el. Mi-e o foame de lup.

Merse după hangiţă, care avea o faţă rumenă şi veselă. Îl conduse într-o încăpere scundă, unde se aflau câteva mese acoperite cu muşama.

– Dă-i zor! spuse el. Trebuie să plec mai departe şi sunt grăbit.

O servitoare flamandă, voinică, îi puse la iuţeală tacâmul. Se uita la ea cu un sentiment de mulţumire.

„Asta e! se gândi el. Mi-era foame!"

I se aduse mâncarea. Se repezi la pâine, muşcă o bucată, apoi o puse încetişor pe masă şi nu se mai atinse de ea. La masa vecină mânca un căruţaş. Îl întrebă:

– De ce-o fi aşa de amară pâinea asta?

Căruţaşul era neamţ şi nu înţelese.

Se duse iar în grajd, la cal.

Peste un ceas, pleca din Saint-Pol şi se îndrepta spre Tinques, care nu se afla decât la cinci leghe de Arras.

Ce făcea tot timpul drumului? La ce se gândea? Ca şi dimineaţa, se uita la şirurile de copaci, la acoperişurile de stuf, la câmpiile arate şi la

priveliştile care se destrămau şi dispăreau la fiecare cotitură a drumului. Spectacolul ăsta mulţumeşte uneori sufletul şi ne scuteşte oarecum de-a mai cugeta. Ce poate fi mai trist şi de neînţeles decât să priveşti o mulţime de lucruri pentru prima şi ultima oară? Să călătoreşti înseamnă să te naşti şi să mori în fiecare clipă. În adâncul cel mai nepătruns al sufletului, poate că făcea o apropiere între priveliştile acestea nestatornice şi existenţa omenească. Toate întâmplările vieţii se desfăşoară într-o nepotolită goană în faţa noastră. Întunericul şi lumina se înlănţuie. După o clipă de strălucire, o eclipsă. Privim în jurul nostru, ne grăbim, întindem mâna să apucăm ceva din ceea ce trece. Fiecare întâmplare este o cotitură. Şi, dintr-o dată, ne pomenim bătrâni. Simţim un fel de zguduitură, totul e negru în jurul nostru, zărim o poartă întunecoasă; telegarul sumbru care ne târa prin viaţă se opreşte; şi vedem cum o umbră necunoscută îl deshamă în beznă.

Se înserase când copiii care ieşeau de la şcoală îl văzură pe călătorul nostru intrând la Tinques. E drept că era o zi dintre cele mai scurte ale anului. Nu se opri deloc la Tinques. Ieşind din sat, un cantonier care pietruia drumul se uită la el şi-i spuse:

– Tare-i ostenit calul!

Într-adevăr, bietul animal nu mai mergea decât la pas.

– Vă duceţi la Arras? întrebă cantonierul.

– Da.

– Dacă mergeţi tot aşa, n-o s-ajungeţi prea devreme.

Opri calul şi-l întrebă pe cantonier:

– Cât mai e până la Arras?

– Aproape şapte leghe.

– Cum se poate? Pe hartă sunt numai cinci leghe şi ceva.

– A, spuse cantonierul, dumneavoastră nu ştiţi că se repară şoseaua? O să vedeţi că se întrerupe la un sfert de ceas de-aici. Nu e chip să mergeţi mai departe.

– Adevărat?

– Luaţi-o la stânga, pe drumul care duce la Carency şi treceţi râul! Când ajungeţi la Camblin, o apucaţi la dreapta; e drumul de la Mont-Saint-Eloy spre Arras.

– Dar a început să se întunece. O să mă rătăcesc.

– Nu sunteţi de prin partea locului?

– Nu.

– Mai cu seamă că sunt numai drumuri ocolite. Dar, adăugă cantonierul, ştiţi ceva, domnule? Vreţi să vă dau un sfat? Calul dumneavoastră e mort de oboseală. Întoarceţi-vă la Tinques! E un han bun acolo. Vă culcaţi şi porniţi spre Arras mâine dimineaţă.

– Trebuie să ajung astă seară.

– Asta-i altceva. Duceți-vă totuși la han și luați de-acolo încă un cal. Rândașul o să vă spună pe unde s-o apucați.

Ascultă sfatul cantonierului, se întoarse din drum și peste o jumătate de ceas trecea din nou prin același loc, de astă dată însă în trap mare, cu un cal lăturaș. Un rândaș, în chip de surugiu, ședea lângă el pe capră.

Își dădea totuși seama că întârzie.

Se înnoptase de-a binelea.

Intrară pe un drumeag mărginaș. Drumul era îngrozitor. Brișca dădea dintr-o groapă într-alta. Îi spuse surugiului:

– Mergi tot așa, la trap, și-ți dau un bacșiș bun.

La un hop, crucea se rupse.

– Domnule, zise surugiul, s-a rupt crucea; nu mai știu cum să înham calul; e tare greu de mers noaptea pe drumul ăsta; dac-ați vrea să rămâneți peste noapte la Tinques, mâine în zorii zilei am putea fi la Arras.

– Ai un capăt de funie și un cuțit? întrebă călătorul.

– Da, domnule.

Tăie o cracă dintr-un pom și făcu altă cruce.

Pierduseră încă douăzeci de minute, dar acum porniră în galop.

Câmpia era neagră. Neguri joase, negre și peticite, pluteau printre dealuri, destrămându-se ca fumul. Printre nori se vedeau lumini albicioase. Un vânt puternic, venind dinspre mare, isca în toate unghiurile zării un zgomot pătrunzător, ca un uruit de mobile urnite din loc. Tot ce se zărea stârnea groază. Câte nu se înfioară sub răsuflarea nesfârșită a nopții!

Tremura de frig. Nu mâncase nimic din ajun. Își aducea vag aminte de-o altă goană în noapte, pe câmpia de lângă Digne. Trecuseră opt ani de-atunci și parcă fusese ieri.

Se auzi sunând ceasul la o turlă în depărtare. Întrebă:

– Cât e ceasul?

– Șapte, domnule. Ajungem la Arras pe la opt. Nu mai avem decât trei leghe.

Se gândi atunci pentru întâia oară – mirându-se cum de nu i-a trecut mai de mult prin minte – că toată truda lui putea să fie de prisos, că nu știa nici măcar ora procesului, că ar fi trebuit cel puțin să se informeze, că n-avea nici un rost s-o ia așa, razna, fără să știe dacă ceea ce făcea putea să fie de folos. Pe urmă, începu să facă tot felul de socoteli în minte: de obicei ședințele curții cu juri încep la nouă dimineața; dezbaterile nu pot dura prea mult; furtul merelor se va dovedi repede; totul se va mărgini la stabilirea identității; patru sau cinci mărturii, iar avocații nu vor avea mare lucru de spus; o să ajungă, desigur, când totul se va fi sfârșit.

Surugiul dădu bice cailor. Trecuseră râul și Mont-Saint-Eloy rămăsese în urma lor.

Noaptea se făcea din ce în ce mai neagră.

VI
Sora Simplice pusă la încercare

Tocmai în acest răstimp, Fantine avu o mare bucurie.

Avusese o noapte foarte rea. Tuşea îngrozitor, febra îi crescuse, visase tot timpul. Dimineaţa, la sosirea doctorului, aiura. Îngrijorat, doctorul ceruse să i se dea de veste cum va veni domnul Madeleine.

Toată dimineaţa stătu posacă, nu scoase aproape nici o vorbă, mototolindu-şi aşternutul şi îngăimând în şoaptă tot felul de socoteli, cu care părea că măsoară anumite distanţe. Ochii ei, înfundaţi în orbite, aţintiţi în gol, păreau aproape stinşi, dar, din când în când, se aprindeau şi străluceau ca stelele. Se pare că atunci când un anumit ceas se apropie, luminile cerului îi învăluie pe cei părăsiţi de lumina pământului.

Ori de câte ori sora Simplice o întreba cum se simte, ea răspundea neschimbat:

– Bine. Aş vrea să-l văd pe domnul Madeleine.

Cu câteva luni mai-nainte, când Fantine îşi pierduse orice urmă de sfială, de ruşine şi de bucurie, ajunsese ca o umbră; iar acum părea că e propria ei stafie. Suferinţa fizică desăvârşise opera suferinţei morale. Făptura asta, care n-avea decât douăzeci şi cinci de ani, avea fruntea brăzdată, obrajii ofiliţi, nasul subţiat, dinţii descărnaţi, faţa vânătă, gâtul scheletic, claviculele ieşite, braţele uscate, pielea pământie, iar printre şuviţele ei blonde creşteau fire de păr alb. O, cât de mult ne apropie boala de bătrâneţe!

La amiază doctorul veni din nou, dădu câteva sfaturi, întrebă dacă domnul primar a dat pe la infirmerie şi clătină din cap.

De obicei, domnul Madeleine venea pe la ora trei s-o vadă pe bolnavă. Punctualitatea fiind şi ea o dovadă de bunătate, el era totdeauna punctual.

Pe la două şi jumătate, Fantine începu să se zbucıume. În douăzeci de minte o întrebase de zece ori pe călugăriţă:

– Cât e ceasul, soră?

– Sună ora trei.

La cea de-a treia bătaie, Fantine se ridică în capul oaselor, deşi până atunci abia putuse să se mişte. Îşi împreună într-un fel de strânsoare mâinile galbene şi slabe, şi călugăriţa o auzi scoţând din piept unul din acele suspine adânci, care par că înlătură o povară. Pe urmă, Fantine se întoarse şi privi spre uşă.

Dar nu intră nimeni; uşa nu se deschise.

Stătu astfel un sfert de oră, cu ochii aţintiţi spre uşă, nemişcată, oprindu-şi parcă răsuflarea. Sora nu îndrăzni să-i spună nici o vorbă.

Orologiul din turla bisericii sună ora trei şi un sfert. Fantine căzu din nou cu capul pe pernă.

Nu spuse nimic şi începu să mototolească iarăşi aşternutul.

Trecu o jumătate de ceas. Un ceas. Nu veni nimeni. Ori de câte ori suna orologiul, Fantine se ridica şi se uita spre uşă, pe urmă cădea la loc.

Îi ghiceai limpede gândul, dar nu rostea nici un nume, nu se tânguia, nu învinuia pe nimeni. Numai că tuşea îngrozitor. Ceva întunecat parcă se lăsa asupră-i. Se făcuse pământie la faţă şi avea buzele vinete. Din când în când zâmbea.

Bătu ora cinci. Sora o auzi atunci spunând încet, cu glas stins:

– De vreme ce mâine plec, rău face că nu vine azi!

Sora Simplice era şi ea foarte mirată de întârzierea domnului Madeleine.

Fantine se uita în sus, la pologul patului. Căuta parcă să-şi aducă aminte de ceva. Începu deodată să cânte, cu glas stins, ca o adiere. Călugăriţa ascultă. Iată ce cânta Fantine:

Pe uliţi bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici şi rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.

Fecioara Maria, maica preacurată,
A venit la mine în haină-nflorată
Şi mi-a spus: – În vălul înadins ţesut,
Port cu mine pruncul ce mi l-ai cerut.

Du-te-n târg îndată şi cumpără dar
Pânză albă, aţă, ac şi degetar.

Pe uliţi bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici şi rare.

Am făcut, preasfânto, lângă sobă eu,
Leagăn plin de panglici pentru pruncul meu.
De mi-ar da acuma Domnul chiar o stea,
Mi-e mai drag copilul dat de mâna ta.

– Dar cu pânza, maică, ce-am eu de făcut?
– Scutece curate, pentru cel născut.

Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.

– Spală pânza. – Unde? – Într-un râu, aproape.
Dar ia seama: dacă schimbi mai multe ape,
Să nu rupi rochița cu pieptar ușor,
De mine brodată toată numai flori.

– Nu mai e copilul! Maică, ce fac oare?
– Fă din pânză giulgiu ca să mă-nfășoare...

Pe uliți bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici și rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc...

Era un vechi cântec de leagăn cu care o adormea altădată pe Cosette și care nu-i mai venise în minte de aproape cinci ani de când fetița nu mai era lângă ea. Cânta cu glas atât de trist și pe-o melodie atât de duioasă, încât era în stare să înduioșeze și pe-o călugăriță. Deprinsă cu suferința, sora simți totuși o lacrimă în colțul ochilor. Orologiul bătu ora șase. Fantine parcă nu mai auzea. Părea că nu-i mai pasă de ce se întâmplă în jurul ei.

Sora Simplice trimise o servitoare să întrebe pe portăreasa fabricii dacă s-a întors domnul primar și dacă mai trece azi pe la infirmerie. Fata veni înapoi peste câteva minute.

Fantine stătuse tot timpul nemișcată, urmându-și firul gândurilor.

Servitoarea îi spuse în șoaptă sorei Simplice că domnul primar plecase dis-de-dimineață, înainte de ora șase, într-o trăsurică trasă de un cal alb, cu tot frigul care se lăsase.

Plecase singur, fără vizitiu, și nu se știa pe ce drum apucase. Unii spuneau că l-ar fi văzut luând-o spre Arras; alții că l-au întâlnit în drum spre Paris. La plecare, ca de obicei, fusese foarte liniștit și-i spusese portăresei să nu-l aștepte la noapte.

Pe când femeile vorbeau în șoaptă, cu spatele spre patul Fantinei, sora punând întrebări, iar servitoarea făcând tot felul de presupuneri, Fantine – cu vioiciunea înfrigurată a anumitor boli organice, care îmbină mișcările obișnuite ale omului sănătos cu slăbiciunea îngrozitoare a ultimelor clipe – se așezase în genunchi pe pat și, cu pumnii încleștați în pernă, asculta, scoțând capul printre perdele. Deodată începu să strige:

– Vorbiți despre domnul Madeleine? Ce tot șoptiți acolo? Ce e cu el? De ce nu mai vine?

Glasul ei era atât de răstit și de răgușit, încât femeilor li se păru că e o voce bărbătească. Se întoarseră speriate.

– Hai, răspundeți o dată! strigă Fantine.

Servitoarea îngăimă:

– Mi-a spus portăreasa că astăzi n-o să poată veni.
– Copila mea, spuse sora, linişteşte-te... culcă-te la loc!
Fără să se clintească, Fantine continuă cu glas tare şi pe un ton în acelaşi timp poruncitor şi plin de suferinţă:
– N-o să poată veni... De ce? Voi ştiţi de ce n-o să vină. Şoptiţi între voi. Vreau să ştiu şi eu.
Servitoarea îi spuse repede, la ureche, călugăriţei:
– Răspundeţi-i că are de lucru la consiliul municipal.
Sora Simplice se îmbujoră la faţă. Servitoarea voia s-o facă să spună o minciună. Pe de altă parte, îşi dădea seama că, spunând bolnavei adevărul, ar fi însemnat să-i dea o lovitură cumplită, ceea ce ar fi fost foarte grav pentru starea în care se afla Fantine. Roşeaţa din obrajii călugăriţei se risipi repede. Înălţând spre Fantine ochii ei senini şi trişti, îi spuse:
– Domnul primar a plecat.
Fantine sări în picioare. Ochii îi scânteiau. O bucurie neţărmurită îi lumină faţa brăzdată de suferinţă.
– A plecat! strigă ea. S-a dus s-o aducă pe Cosette!
Întinse braţele spre cer şi toată faţa i se lumină; buzele îi tremurau; se ruga în şoaptă. După ce sfârşi rugăciunea spuse:
– Soră, uite, mă culc la loc; fac tot ce mi se cere; adineauri am fost rea; iartă-mă c-am ţipat la dumneata; nu-i frumos să ţipi; ştiu şi eu asta, soră dragă; dar sunt atât de fericită... Dumnezeu e bun cu mine; şi domnul Madeleine e un om bun; închipuie-ţi că s-a dus s-o aducă pe Cosette de la Montfermeil.
Se culcă, o ajută pe călugăriţă să-i aşeze perna şi sărută cruciuliţa de argint de la gât, pe care i-o dăruise sora Simplice.
– Copila mea, spuse sora, acum încearcă să te odihneşti şi să nu mai vorbeşti!
Fantine strâns în mâinile-i umede mâna sorei, care fu îngrijorată de această transpiraţie.
– A plecat azi-dimineaţă la Paris. Dar nici n-are nevoie să treacă prin Paris. Montfermeil e puţin mai încoace, pe stânga. Ţi-aduci aminte ce mi-a spus ieri când îi vorbeam despre Cosette? „În curând." Vrea să-mi facă o surpriză. Ştii? Mi-a dat să iscălesc o scrisoare ca s-o ia de la Thénardieri. N-au de ce să se opună, nu-i aşa? Au s-o dea pe Cosette... de vreme ce li se plăteşte tot. Autorităţile n-au să le dea voie s-o mai oprească la ei dacă li s-a plătit datoria. Soră dragă, degeaba-mi faci semn să tac. Sunt foarte fericită, mi-e mult mai bine, nu mă mai doare nimic; am s-o văd iar pe Cosette... Uite: mi s-a făcut şi foame. N-am mai văzut-o de aproape cinci ani. Dumneata nu-ţi poţi închipui ce înseamnă un copil. Şi pe urmă, e-atât de drăguţă! O să vezi! Ştii? Are degete mici,

trandafirii! O să aibă mâini foarte frumoase. Când era numai de-un an avea nişte mânuţe atât de caraghioase... Acum trebuie să fi crescut... Are şapte ani. E o domnişoară. Eu îi spun Cosette, dar o cheamă Euphrasie. Azi-dimineaţă mă uitam la praful de pe sobă şi mă gândeam c-am s-o revăd în curând pe Cosette. Doamne, ce rău e să nu-ţi poţi vedea ani de zile copilul! Ar trebui să ne gândim că viaţa e veşnică! O, ce bine c-a plecat domnul primar! E într-adevăr atât de frig? Şi-a luat cel puţin mantaua? O să se întoarcă mâine; nu-i aşa? O să fie zi de sărbătoare. Mâine dimineaţă, soră dragă, să-mi aduci aminte să-mi pun boneta cu dantelă... Montfermeil e un sat. Pe vremuri am făcut drumul ăsta pe jos. A fost destul de departe pentru mine. Dar diligenţele merg repede. Mâine o să fie aici împreună cu Cosette. Cât e de-aici până la Montfermeil?

Sora, care habar n-avea de distanţe, răspunse:

– O! sunt sigură că mâine au să fie aici.

– Mâine! mâine! zise Fantine am s-o văd pe Cosette. Uite, scumpă soră întru Domnul, nu mai sunt bolnavă! Sunt nebună de fericire. Aş putea să şi joc dacă mi s-ar cere.

Cine-ar fi văzut-o cu un sfert de ceas mai înainte n-ar mai fi înţeles nimic. Era acum îmbujorată la faţă şi vorbea cu multă însufleţire; chipul ei era numai zâmbet. Din când în când începea să râdă, vorbindu-şi în şoaptă. Bucuria unei mame seamănă mult cu bucuria copilului.

– Ei bine, spuse călugăriţa, acum eşti fericită; fii cuminte şi nu mai vorbi!

Fantine puse capul pe pernă şi spuse încet:

– Da, culcă-te la loc şi fii cuminte; copilul o să fie iarăşi lângă tine. Are dreptate sora Simplice. Toată lumea de-aici are dreptate.

Pe urmă, fără să se mai clintească din loc, fără să întoarcă măcar capul, începu să se uite de jur împrejur cu ochi mari, cu un aer voios şi nu mai spuse nimic.

Sora trase perdelele, nădăjduind că o să aţipească.

Între şapte şi opt veni doctorul. Neauzind nici un zgomot şi crezând că Fantine doarme, intră încet şi se apropie de pat în vârful picioarelor. Întredeschise perdelele şi, în lumina lămpii, văzu ochii mari liniştiţi, ai Fantinei, privindu-l.

Bolnava îl întrebă:

– Domnule, o să am voie s-o culc lângă mine într-un pătuc, nu-i aşa?

Doctorul crezu că aiurează. Ea continuă.

– Uitaţi-vă, e loc destul!

Medicul o luă deoparte pe sora Simplice, care îi explică totul, spunându-i că domnul Madeleine plecase pentru o zi sau două şi că, neştiind unde s-a dus, a socotit că nu-i bine s-o neliniştească pe bolnavă,

care-şi închipuie că domnul primar a plecat la Montfermeil; mai ales că putea să fie adevărat. Medicul aprobă.

Se apropie din nou de patul Fantinei, care continuă:

– Pentru că, ştiţi, dimineaţa când se va trezi, am să-i spun puişorului meu bună dimineaţa, iar noaptea, eu, care nu prea dorm, am s-o aud pe ea cum doarme. Răsuflarea ei uşoară şi călduţă o să-mi facă bine.

– Dă-mi puţin mâna, zise doctorul.

Ea întinse braţul şi începu să râdă:

– A, da! aşa e! e drept! Dumneavoastră nu ştiţi că m-am vindecat. Cosette vine mâine...

Medicul rămase uluit. Era, în adevăr, mai bine. Nu se mai înăbuşea. Pulsul devenise mai puternic. O viaţă nouă, venită din senin, o însufleţise dintr-o dată pe-această sărmană făptură istovită.

– Domnule doctor, zise ea, v-a spus sora că domnul primar s-a dus s-o aducă pe fetiţă?

Medicul recomandă ca bolnava să stea liniştită şi să fie ferită de orice emoţii. Prescrise o infuzie de chinchină, iar în cazul în care febra ar reveni peste noapte, să i se dea un calmant. La plecare, îi spuse sorei:

– E mai bine. Dac-o avea norocul ca domnul primar să vie mâine cu fetiţa – cine ştie? Unele crize sunt surprinzătoare; s-au văzut cazuri când o mare bucurie a pus capăt unei boli; ştiu că aici e vorba de o boală organică, destul de înaintată, dar sunt atâtea taine nepătrunse!... S-ar putea să scape...

VII
Călătorul, o dată ajuns, îşi ia măsuri de plecare

Era aproape opt seara când brişca pe care am lăsat-o în drum intră pe poarta cea mare a hanului poştei din Arras. Omul pe care l-am urmărit până acum coborî, răspunse distrat celor de la han, care se întreceau să-l servească, trimise înapoi calul luat cu împrumut şi duse el singur căluţul alb la grajd. Pe urmă, intră în sala de biliard care se afla la parter şi se aşeză la o masă. Îi trebuiseră paisprezece ceasuri pentru un drum pe care socotea c-o să-l facă în şase ore. Recunoştea singur că nu era vina lui; şi, gândindu-se bine, nu-i părea rău că se întâmplase aşa.

Hangiţa intră:

– Domnul doreşte să se culce? Domnul doreşte să ia masa?

Făcu semn din cap că nu.

– Calul e foarte obosit, spuse rândaşul.

De data asta rupse tăcerea:

– O putea calul să pornească din nou mâine dimineaţă?

– O! domnule, are nevoie de cel puțin două zile de odihnă.
– Nu e aici serviciul diligențelor? întrebă el.
– Ba da, domnule.
Hangița îl duse la birou. Își arătă hârtiile și se interesă dacă poate să se întoarcă chiar în noaptea aceea la Montreuil-sur-mer cu poștalionul. Tocmai se afla liber locul de lângă poștaș. Îl opri și-l plăti.
– Domnule, îi spuse funcționarul, să fiți negreșit aici pentru plecare, la ora unu noaptea fix.
Pe urmă ieși și porni prin oraș.
Nu cunoștea Arrasul; străzile erau întunecoase; mergea la întâmplare. Părea că se încăpățânează să nu întrebe nimic pe trecători. Trecu pârâul Crinchon și se pomeni într-un labirint de uliți înguste, unde se rătăci. Un om mergea pe drum cu un felinar în mână. După ce stătu puțin la îndoială, se hotărî să intre în vorbă cu el, dar numai după ce privi mai întâi înaintea și în urma lui, ca și cum s-ar fi temut să nu audă cineva întrebarea pe care voia s-o pună.
– Domnule, vă rog, zise el, unde e palatul de justiție?
– Nu sunteți de-aici! răspunse cel întrebat, care era un om în vârstă. Veniți cu mine! Și eu merg spre palatul de justiție, adică spre palatul prefecturii, deoarece palatul de justiție se află acum în reparație și deocamdată instanțele își țin ședințele la prefectură.
– Tot acolo își ține ședințele și curtea cu juri?
– Da, domnule. Știți, acolo unde e acum prefectura a fost pe vremuri, înainte de revoluție, palatul episcopal. Domnul de Conzié, care a fost episcop pe la 1782, a construit acolo o sală mare. În sala asta se țin ședințele curții. Pe drum, omul îi mai spuse: Dacă domnul vrea să asiste la vreun proces, e cam târziu. De obicei, ședințele se ridică la ora șase.
Totuși, când ajunseră în piața principală, îi arătă patru ferestre mari luminate pe fațada întunecată a unei clădiri înalte.
– Ia te uită! Ați sosit la vreme, domnule. Aveți noroc. Vedeți cele patru ferestre? Acolo e curtea cu juri. E lumină. Prin urmare, nu s-a terminat. Să știți că dezbaterile s-au prelungit și se ține ședință de noapte. Vă interesează cazul? E vorba de vreo crimă? Sunteți martor?
Răspunse:
– Nu vin pentru nici un proces; vreau numai să vorbesc cu un avocat.
– A! asta-i altceva! zise omul. Iată, domnule, acolo-i poarta, unde e sentinela. Urcați pe scara principală.
Urmă indicația ce i se dăduse și în câteva minute ajunse într-o sală cu multă lume și în care, din loc în loc, grupuri de avocați în robă vorbeau în șoaptă.
Ți se strânge inima ori de câte ori vezi pâlcurile astea de oameni în haine negre vorbind tainic între ei, în pragul instanțelor de judecată.

Rareori se întâmplă ca bunătatea şi mila să-i preocupe. Rezultatul acestor discuţii e de cele mai multe ori o condamnare ticluită mai dinainte. Toate grupurile astea îi apar celui ce trece visător pe aici ca nişte roiuri negre de spirite bâzâitoare, construind laolaltă tot felul de edificii întunecate.

Sala asta mare, luminată de-o singură lampă, era o veche anticameră a episcopiei şi servea acum ca sală a paşilor pierduţi. O uşă cu două canaturi, închisă în momentul acesta, o despărţea de încăperea cea mare unde-şi ţinea şedinţele curtea cu juri.

Era atât de întuneric, încât nu se sfii să se adreseze primului avocat care-i ieşi în cale:

– Domnule, zise el, în ce fază e procesul?

– S-a terminat! răspunse avocatul.

– S-a terminat?

Felul cum rostise aceste cuvinte îl făcu pe avocat să se întoarcă:

– Iertaţi-mă!... Sunteţi cumva vreo rudă?

– Nu. Nu cunosc pe nimeni de-aici. S-a pronunţat vreo condamnare?

– Fireşte. Nici nu se putea altfel...

– Muncă silnică?

– Pe viaţă.

Domnul Madeleine întrebă din nou cu un glas atât de slab, încât abia se auzea:

– Identitatea a fost constatată?

– Ce identitate? răspunse avocatul. Nu trebuia constatată nici o identitate. Cazul era foarte simplu. Femeia şi-a ucis copilul; infanticidul a fost dovedit; juraţii au înlăturat premeditarea; a fost condamnată pe viaţă.

– A! e vorba de-o femeie! spuse el.

– Bineînţeles. Femeia Limosin. Dumneavoastră despre cine vorbeaţi?

– Despre nimeni. Dar de vreme ce s-a terminat, cum se face că mai e lumină în sală?

– Pentru celălalt proces, care a început de aproape două ceasuri.

– Care proces?

– A! şi cazul ăsta e limpede. O haimana, un recidivist, un ocnaş, care a fost prins furând. Nu-mi mai aduc aminte cum îl cheamă. Unul cu o mutră de tâlhar. Numai pentru mutra asta l-aş trimite la ocnă.

– Domnule, întrebă el, se poate intra în sală?

– Nu prea cred. E lume multă. Dar şedinţa a fost suspendată. Au plecat câteva persoane, aşa că, la redeschiderea şedinţei, aţi putea încerca.

– Pe unde se intră?

– Pe uşa cea mare.

Avocatul se îndepărtă. În cele câteva clipe cât stătuse de vorbă cu el, domnul Madeleine încercase, amestecate laolaltă, toate emoţiile cu pu-

tință. Cuvintele acestui om nepăsător îi străbătură pe rând inima, când ca nişte ace de gheaţă, când ca nişte limbi de foc. După ce înţelese că nu se isprăvise încă, respiră adânc, deşi n-ar fi putut spune dacă ceea ce simţea era mulţumire sau durere.

Se apropie de mai multe grupuri şi trase cu urechea. Condica de termene fiind foarte încărcată, preşedintele fixase pentru aceeaşi zi două procese simple şi scurte. Se începuse cu infanticidul, iar acum venise rândul ocnaşului, recidivistul, „calului nărăvaş". Omul furase nişte mere, dar faptul nu prea părea dovedit; se dovedise însă că mai fusese la ocnă, la Toulon, ceea ce îi agrava situaţia. Interogatoriul inculpatului fusese luat şi martorii fuseseră ascultaţi. Rămăseseră pledoariile apărării şi rechizitoriul ministerului public. N-avea să se poată sfârşi înainte de miezul nopţii. Acuzatul avea să fie probabil condamnat; procurorul general era foarte dibaci şi nu prea lăsa să-i scape acuzaţii. Era un băiat de spirit care făcea versuri.

Un aprod stătea în faţa uşii care dădea în sala de şedinţe. Noul-venit îl întrebă:

– Domnule, nu se mai deschise odată uşa asta?

– Nu se deschide, răspunse aprodul.

– Cum? Nu se deschide la reînceperea şedinţei? Nu s-a suspendat şedinţa?

– Şedinţa a început, spuse aprodul, dar nu se mai dă voie înăuntru.

– De ce?

– Pentru că sala e plină.

– Cum? Nu mai e nici un loc?

– Nici unul. Uşa e încuiată. Nu mai poate intra nimeni. După o pauză, uşierul adăugă: Mai sunt totuşi câteva locuri în spatele domnului preşedinte, dar domnul preşedinte nu dă voie acolo decât funcţionarilor publici.

Şi spunând acestea, uşierul îi întoarse spatele.

Domnul Madeleine plecă îngândurat, străbătu sala de aşteptare şi coborî scara încet, şovăind parcă la fiecare treaptă. De bună seamă, se sfătuia cu el însuşi. Zbuciumul sufletesc care-l chinuia încă din ajun nu încetase. Când ajunse la capătul scării, se rezemă de balustradă şi-şi încrucişă braţele. Dintr-o dată se descheie la haină, luă portofelul, scoase din el un creion, rupse o foaie de hârtie şi scrise repede pe ea, la lumina felinarului: *„Dl Madeleine, primarul oraşului Montreuil-sur-mer"*. Pe urmă, urcă din nou scara în grabă, îşi făcu loc prin mulţime, merse drept la aprod, îi dădu biletul şi-i spuse cu autoritate:

– Du asta domnului preşedinte!

Aprodul luă biletul, aruncă o privire asupra lui şi se supuse.

VIII
Intrare de favoare

Fără să bănuiască, primarul din Montreuil-sur-mer se bucura de un fel de celebritate. De şapte ani de zile, de când faima calităţilor lui se răspândise în toată regiunea buloneză, ea trecuse de mult marginile unui singur ţinut şi ajunsese până-n judeţele învecinate. În afară de serviciul nepreţuit pe care-l făcuse capitalei districtului, reorganizând industria mărgelelor de sticlă, toate cele o sută patruzeci şi una de comune ale plăşii Montreuil-sur-mer îi cunoşteau binefacerile. Ştiuse, la nevoie, să ajute şi să încurajeze chiar industriile altor plăşi. Astfel, când s-a ivit prilejul, a susţinut cu creditele şi cu fondurile lui fabrica de dantelă din Boulogne, ţesătoria mecanică din Frevent şi manufactura hidraulică de pânzeturi din Boubers-sur-Canche. Peste tot numele domnului Madeleine era rostit cu respect. Oraşele Arras şi Douai invidiau orăşelul Montreuil-sur-mer pentru norocul de a-l avea primar.

Consilierul curţii din Douai, care prezida sesiunea aceasta a curţii cu juri din Arras, cunoştea ca toată lumea acest nume atât de adânc şi de unanim onorat. Când aprodul, deschizând încet uşa care dădea din sala de consiliu în sala de şedinţe, se plecă în spatele fotoliului preşedintelui şi-i înmână biletul pe care stau scrise cuvintele pe care le-aţi citit, adăugând: „Domnul acesta doreşte să asiste la şedinţă!" preşedintele făcu numaidecât un gest de respect, luă un condei, scrise câteva cuvinte pe aceeaşi hârtie şi-o dădu aprodului, spunându-i:

– Să poftească!

Nefericitul despre care vorbim rămăsese pe loc, lângă uşa sălii, în poziţia în care-l lăsase aprodul. Auzi ca prin vis pe cineva spunându-i:

– Domnul binevoieşte să-mi facă cinstea de-a mă urma?

Era aprodul care-i întorsese spatele mai-nainte şi care acum se pleca până la pământ. Totodată, aprodul îi dădu biletul. Îl desfăcu şi, deoarece se afla în dreptul lămpii, putu să citească: *„Preşedintele curţii cu juri prezintă domnului Madeleine omagiile sale"*. Mototoli biletul, ca şi cum cele câteva cuvinte l-ar fi făcut să simtă un gust neobişnuit, amar.

Domnul Madeleine porni după aprod. Peste câteva clipe se afla într-un soi de cabinet sever, căpuşit cu tăblii de lemn, luminat de două lumânări aşezate pe o masă cu postav verde. Îi mai sunau încă în urechi ultimele cuvinte ale aprodului care plecase: „Domnule, sunteţi în camera de consiliu. E de ajuns să apăsaţi pe clanţa de alamă a uşii şi veţi fi în sala de şedinţe, în spatele fotoliului domnului prezident..." Cuvintele se amestecau în mintea lui cu amintirea nedesluşită a coridoarelor înguste şi a scărilor întunecoase pe care le străbătuse.

Aprodul îl lăsase singur. Clipa hotărâtoare sosise. Încercă zadarnic să-și adune gândurile. Firele cugetării se destramă în mintea noastră mai cu seamă atunci când avem nevoie, mai mult decât oricând, să le legăm de realitățile chinuitoare ale vieții. Se afla tocmai în locul unde judecătorii deliberează și condamnă. Se uita cu o liniște prostească la această încăpere tăcută și de temut, în care fuseseră zdrobite atâtea vieți, în care peste puțin va răsuna și numele lui și prin care trecea în momentul acela destinul său. Se uită la pereți, pe urmă se cercetă pe el însuși, neînțelegând ce e cu odaia asta și ce căuta el acolo.

Nu mâncase nimic de peste douăzeci și patru de ore, era frânt de oboseală din pricina zdruncinăturilor trăsurii și totuși nu se simțea ostenit, i se părea că nu mai simte nimic. Se apropie de un tablou cu rama neagră, în care se afla încadrată o veche scrisoare autografă a lui Jean Nicolas Pache, fost ministru și primar al Parisului, datată desigur din greșeală *9 iunie* anul al II-lea, și prin care Pache trimitea comunei lista miniștrilor și a deputaților ținuți în arest la domiciliu.

Cine l-ar fi putut vedea și urmări în momentul acela și-ar fi închipuit, fără îndoială, că scrisoarea îl interesa foarte mult, deoarece nu-și mai lua ochii de la ea. O citii de câteva ori. O citea însă fără să fie atent și fără să-și dea seama. Se gândea la Fantine și la Cosette.

Tot gândindu-se, se întoarse, și ochii lui întâlniră iar clanța de alamă a ușii care-l despărțea de sala de ședință. Aproape că uitase de ușă. Privirea sa, la început foarte liniștită, se opri la ea, rămase ațintită asupra mânerului de alamă, pe urmă deveni tulbure, fixă, și se umplu treptat de spaimă.

Broboane de sudoare îi alunecau din păr și i se prelingeau pe tâmple.

La un moment dat, cu o stăpânire amestecată cu revoltă, făcu gestul ce nu se poate descrie și care vrea să spună, care spunea atât de limpede: „La naiba, cine mă poate sili?“ Se întoarse repede, văzu în fața lui ușa prin care intrase, porni spre ea, o deschise și ieși. Nu se mai afla în încăperea aceea. Era afară, într-un coridor lung, îngust și întortocheat, întrerupt de tot felul de trepte și de ghișeuri, luminat din loc în loc de niște lămpi ce semănau cu luminile de la capul bolnavilor. Era coridorul pe unde venise. Respiră, trase cu urechea; nici un zgomot în urmă-i, nici un zgomot în fața lui; o luă la fugă, parc-ar fi fost urmărit. După ce străbătu mai multe cotituri ale coridorului, se opri și ascultă din nou. Aceeași tăcere și aceeași întunecime împrejurul său. Gâfâia, se clătina. Se rezemă de perete. Zidul era rece, sudoarea îi înghețase pe frunte; se îndreptă înfrigurat. Atunci, singur acolo, în întuneric, tremurând de frig și poate și din altă pricină, începu din nou să cugete. Cugetase toată noaptea; cugetase toată ziua; nu mai auzea într-însul decât un glas strigând: „Vai!“

Trecu astfel un sfert de ceas. În cele din urmă, plecă fruntea, oftă adânc, lăsă brațele în jos și se întoarse de unde plecase. Mergea încet, ca un om copleșit, ca și cum îl ajunsese cineva din urmă și-l aducea înapoi.

Intră din nou în camera de consiliu. Primul lucru pe care-l zări fu mânerul ușii. Rotund și lustruit, mânerul de alamă i se părea că strălucește ca o stea înspăimântătoare. Se uita la el cum s-ar uita o oaie în ochii unui tigru.

Privirea nu i se putea dezlipi de mâner.

Din când în când, făcea câte un pas și se apropia de ușă.

Dacă ar fi fost atent, ar fi putut auzi, ca un murmur nedeslușit, zgomotul din sala de-alături. Dar nu asculta, nu auzea nimic.

Dintr-o dată, fără să-și dea seama, ajunse lângă ușă, puse brusc mâna pe mâner și ușa se deschise.

Se afla în sala de ședințe.

IX
Un loc unde se formează convingerile

Făcu un pas, închise automat ușa în urma lui și rămase în picioare, uitându-se în jurul său.

Era o încăpere destul de mare, slab luminată, când plină de larmă, când plină de tăcere, în care toată procedura judecării unei crime se desfășura, cu toată gravitatea ei meschină și înfiorătoare, în mijlocul mulțimii.

Într-un capăt al sălii, acolo unde se afla el, ședeau judecătorii, duși pe gânduri, în robe vechi, rozându-și unghiile sau moțăind; de partea cealaltă, mulțimea în zdrențe, avocați în diferite atitudini, jandarmi cu fețe cinstite și aspre. Pe pereți, tăblii de lemn, vechi și pătate, un tavan murdar, mese acoperite cu un postav mai mult gălbui decât verde, uși înnegrite de-atâtea mâini. În cuiele înfipte în tăbliile de lemn – lămpi de cafenea, care mai mult afumă decât luminează. Pe mese, lumânări în sfeșnice de alamă. Întuneric, urât, tristețe. Din toate astea se desprindea o impresie de severitate și de măreție, deoarece se simțea deopotrivă prezența acelei mari realități omenești care e legea și a acelei mari realități dumnezeiești care e justiția.

Nimeni din mulțime nu-l băgă în seamă. Toate privirile se îndreptau asupra unui singur punct: o bancă de lemn de-a lungul peretelui din fața unei uși mici, în stânga președintelui. Pe banca luminată de mai multe lumânări stătea un om între doi jandarmi.

Omul acesta era „omul".

Nu-l căută. Îl văzu. Privirea lui se îndreptase într-acolo în chip firesc, ca și cum ar fi știut dinainte unde e.

Se vedea parcă pe el însuşi, îmbătrânit; desigur, nu în totul asemănător la chip, dar în totul asemănător ca atitudine şi înfăţişare, cu părul zbârlit, cu privirea sălbatică şi neliniştită, cu acea haină, aşa cum fusese el însuşi atunci când intrase în Digne, plin de ură şi ascunzând în fundul sufletului acel oribil tezaur de gânduri cumplite pe care le adunase vreme de nouăsprezece ani pe lespezile ocnei.

Omul părea să aibă cel puţin şaizeci de ani. Avea în el ceva aspru, năuc, înfricoşat.

Când se auzi zgomotul uşii, lumea se dete la o parte, ca să-i facă loc; preşedintele întoarse capul şi înţelegând că persoana care intrase era domnul primar din Montreuil-sur-mer, îl salută. Procurorul general, care-l întâlnise pe domnul Madeleine la Montreuil-sur-mer, unde se dusese de mai multe ori în interese profesionale, îl recunoscu şi îl salută şi el.

El abia observă. Era în prada unei halucinaţii. Privea.

Judecători, un grefier, jandarmi, o mulţime de capete cumplit de curioase; le mai văzuse o dată, demult, acum douăzeci şi şapte de ani. Găsea acum din nou toate aceste lucruri cumplite. Erau acolo, se mişcau, existau. Nu mai era o sforţare a memoriei lui, nu mai era o amăgire a minţii lui, erau jandarmi adevăraţi, judecători adevăraţi, o mulţime adevărată, oameni adevăraţi, în carne şi oase. Era limpede; vedea ivindu-se şi retrăind în jurul lui, cu tot ceea ce realitatea avea aievea mai de neîndurat, aspectele monstruoase ale trecutului său.

Toate se căscau ca o prăpastie în faţa lui.

Se îngrozi, închise ochii şi strigă din adâncul sufletului său: „Niciodată!"

Şi printr-un joc tragic al ursitei, care-i cutremura toate gândurile şi aproape îl înnebunea, un alt „el însuşi" era acolo. Pe omul acesta, pe care-l judecau acum, toţi îl numeau Jean Valjean. Avea înaintea ochilor – viziune de neînchipuit! – un fel de reprezentaţie a celui mai groaznic moment din viaţa lui, jucat de propria lui fantomă. Toate erau întocmai: acelaşi aparat judiciar, acelaşi ceas de noapte, aproape aceleaşi feţe de judecători, de jandarmi şi de spectatori. Numai deasupra capului preşedintelui se afla acum un crucifix, obiect care lipsea din tribunalele de pe vremea condamnării sale. La judecata lui, Dumnezeu nu fusese de faţă.

Un scaun se afla în spatele lui; se aşeză, înspăimântat la gândul că ar putea fi recunoscut. După ce luă loc, se folosi de un teanc de dosare de pe biroul judecătorilor ca să-şi ascundă faţa. Putea acum să vadă fără să fie văzut. Încet-încet, îşi veni în fire. Începu să-şi dea seama de ceea ce se petrece; se liniştise de ajuns ca să poată asculta.

Domnul Bamatabois făcea parte din juraţi.

Îl căută pe Javert, dar nu dădu cu ochii de el. Banca martorilor nu se putea vedea din pricina mesei grefierului. Şi pe urmă, cum am mai spus, sala era foarte slab luminată.

În clipa când intrase el, avocatul apărării tocmai își sfârșea pledoaria. Atenția tuturor era extrem de încordată. Dezbaterile durau de trei ceasuri. De trei ceasuri mulțimea privea cum un om, un necunoscut, o făptură vrednică de plâns, foarte stupidă, sau foarte isteață se încovoaie din ce în ce mai mult sub povara unei cumplite potriviri de situație. Omul ăsta, după cum se știe, era un vagabond care fusese găsit pe câmp cu o creangă plină de mere, ruptă dintr-un pom din împrejurimea vecină, cunoscută sub numele de livada lui Pierron. Cine era omul ăsta? Se făcuseră cercetări, fuseseră ascultați diferiți martori și toți fuseseră de aceeași părere. Și din toate dezbaterile ieșise o lumină deplină. Acuzarea susținea: „N-am pus mâna numai pe un hoț de poame, pe un găinar; am pus mâna pe un tâlhar, pe un recidivist evadat, un fost ocnaș, un ticălos dintre cei mai primejdioși, un răufăcător numit Jean Valjean, pe care justiția îl caută de multă vreme și care acum opt ani, ieșind din ocna de la Toulon, a săvârșit – amenințând cu arma – un furt la drumul mare asupra unui băiețaș din Savoya, pe nume Gervais; crimă prevăzută și pedepsită de articolul 383 din codul penal și pentru care ne rezervăm dreptul să-l urmărim ulterior, când identitatea va fi pe deplin stabilită din punct de vedere juridic. Acum a săvârșit un nou furt. E un caz de recidivă. Condamnați-l pentru fapta cea nouă. Va fi judecat mai târziu pentru cea veche."

În fața acestei acuzații, în fața declarațiilor unanime ale matorilor, acuzatul părea mai degrabă mirat. Făcea gesturi și semne care voiau să spună „nu" sau rămânea cu ochii în tavan. Vorbea cu mare greutate, răspundea încurcat, dar, din creștet până-n tălpi, întreaga lui făptură tăgăduia. Părea idiot față de toate inteligențele astea răspândite în linie de bătaie în jurul lui și cu totul străin în mijlocul societății care-l înșfăca. Îl aștepta însă un viitor plin de amenințări, aparențele de vinovăție sporeau în fiecare clipă și toată mulțimea asta urmărea cu mai multă neliniște decât el însuși sentința plină de nenorociri care plutea deasupra capului său. Se lăsa chiar să se întrevadă, în afară de ocnă, și pedeapsa cu moartea, dacă identitatea ar fi stabilită și dacă afacerea Gervais s-ar termina mai târziu tot cu o condamnare. Cine era omul ăsta? Ce ascundea nepăsarea lui? Prostie sau șiretenie? Înțelegea prea bine totul, sau nu înțelegea nimic? Astea erau întrebările care despărțeau mulțimea în mai multe tabere și care păreau că despart și pe jurați. În acest proces se găsea adunat laolaltă tot ce poate să înspăimânte și să dea de gândit; drama nu era numai întunecată, dar și de neînțeles.

Apărătorul pledase destul de bine, în graiul acela provincial, multă vreme caracteristic pentru elocința baroului și pe care îl întrebuințau odinioară toți avocații, la Paris ca și la Romorantin sau la Montbrison, și care astăzi, ajuns clasic, nu mai e întrebuințat decât de oratorii oficiali

ai parchetului, cărora li se potriveşte prin sonoritatea-i gravă şi impunătoare. În graiul acesta bărbatului i se spune „soţ", nevestei – „soţie", Parisul e „centrul artelor şi al civilizaţiei", regele e „monarhul", monseniorul episcop – „un sfânt pontif", procurorul general – „elocintele interpret al vindictei", pledoaria – „accentele care s-au auzit", secolul lui Ludovic al XIV-lea – „secolul cel mare", un teatru – „templul Melpomenei", familia domnitoare – „augustul sânge al regilor noştri", un concert – „o solemnitate muzicală", domnul general comandant al garnizoanei – „ilustrul luptător care..." etc., elevii seminarului – „aceşti gingaşi leviţi", erorile strecurate în ziare – „impostura care-şi distilează veninul în coloanele acestor organe" etc., etc.

Avocatul începuse, aşadar, să lămurească furtul merelor – lucru nu prea uşor în stilul ăsta pompos, dar şi Benigne Bossuet fusese silit să facă aluzie, în mijlocul unei cuvântări funebre, la o găină, şi a ştiut să iasă strălucit din încurcătură. Avocatul stabilise că furtul merelor nu fusese dovedit în mod concret. Clientul său, pe care – în calitate de apărător – stăruia să-l numească Champmathieu, n-a fost văzut de nimeni sărind zidul sau rupând craca din pom. Când îl arestaseră găsiseră asupra lui craca (pe care avocatul ţinea s-o numească „ramură"); dar el susţinea că o găsise şi o ridicase de jos. Unde era dovada contrarie? Nici vorbă, craca fusese ruptă şi furată după ce se sărise zidul şi apoi aruncată acolo de către hoţul înspăimântat. Era vorba de un hoţ, fără îndoială. Dar ce dovedea că hoţul era Champmathieu? Un singur lucru: faptul că fusese ocnaş. Avocatul nu tăgăduia că, din nefericire, acest fapt fusese pe deplin constatat, acuzatul locuise la Faverolles; acuzatul fusese ajutor la grădinar; numele de Champmathieu putea foarte bine să fi fost la origine Jean Mathieu; toate astea erau adevărate; în sfârşit, patru martori recunoşteau, fără să stea pe gânduri şi hotărât, în Champmathieu pe ocnaşul Jean Valjean. La aceste afirmaţii şi la aceste dovezi, avocatul nu putea opune decât tăgada clientului său, o tăgadă interesată. Dar, presupunând că el e într-adevăr ocnaşul Jean Valjean, dovedea asta că tot el e şi hoţul merelor? Putea fi cel mult o prezumpţie, nu o dovadă. Acuzatul, e drept, – şi în „buna sa credinţă" apărătorul trebuia s-o recunoască – adoptase „un sistem rău de apărare". Se încăpăţâna să tăgăduiască totul, şi furtul, şi faptul că a fost ocnaş.

O mărturisire asupra punctului acestuia din urmă ar fi fost desigur mai bună pentru el şi i-ar fi câştigat indulgenţa judecătorilor. Avocatul îl sfătuise în această privinţă, dar acuzatul refuzase cu îndărătnicie, închipuindu-şi fără îndoială că nemărturisind nimic salvează totul. Era o greşeală, dar nu se cuvenea să se ţină seamă de lipsa lui de inteligenţă? E, fără îndoială, un om greoi la minte. Nenorocirea de a fi stat atâta vreme la ocnă, viaţa de mizerie după ieşirea din ocnă îl îndobitociseră...

şi aşa mai departe... Se apără prost, dar e ăsta un motiv ca să fie condamnat? Cât despre afacerea Gervais, avocatul nu avea căderea s-o discute, nefiind în cauză. Apărătorul încheie rugând juriul şi curtea, în cazul când li s-ar părea că identitatea lui Jean Valjean nu mai poate fi pusă la îndoială, să-i aplice pedeapsa poliţienească ce se cuvine celor care contravin legii domiciliului forţat, iar nu osânda îngrozitoare care li se dă ocnaşilor recidivişti.

Procurorul general luă cuvântul în replică. Fu violent şi înzorzonat, cum sunt de obicei procurorii generali. Felicită pe apărător pentru „sinceritatea" sa şi se folosi cu dibăcie de această sinceritate. Îl încolţi pe acuzat prin toate concesiile făcute de avocat. Apărătorul înclina să admită că inculpatul era chiar Jean Valjean. Luă act. Omul acesta era prin urmare Jean Valjean. Un punct câştigat pentru acuzare şi care nu mai putea fi tăgăduit. Printr-o isteaţă figură retorică, urcând până la izvoarele şi la cauzele criminalităţii, procurorul general tună împotriva imoralităţii şcolii romantice, pe atunci la începuturile ei, cunoscută sub numele de „şcoala satanică", aşa cum o botezaseră criticii de la *Quotidienne* şi *Oriflamme*. Nu fără oarecare îndreptăţire, aribui influenţei acestei literaturi perverse delictul lui Champmathieu, sau, mai bine zis, al lui Jean Valjean. După aceste consideraţii, trecu direct la Jean Valjean. Cine era acest Jean Valjean? Urmă portretul lui Jean Valjean. Un monstru etc... modelul acestui soi de descriere se găseşte în tirada lui Theramene[1], care nu e de nici un folos tragediei, dar care aduce zilnic mari servicii elocinţei judiciare. Auditoriul şi juraţii „se înfiorară".

După ce termină portretul acuzatului, procurorul general spuse, cu o însufleţire oratorică, menită să aţâţe în cel mai înalt grad, a doua zi, entuziasmul *Jurnalului Prefecturii*: „Şi un om ca ăsta... etc., etc., un vagabond, un cerşetor, fără mijloace de existenţă etc., etc., deprins, prin viaţa pe care a dus-o, să săvârşească fapte vinovate, fiind prea puţin îndreptat prin şederea la ocnă, aşa cum dovedeşte crima săvârşită asupra lui Gervais etc., etc. – un om ca ăsta, prins pe şosea în flagrant delict de furt, la câţiva paşi de zidul pe care-l sărise, ţinând încă în mână lucrul furat, tăgăduieşte flagrantul delict, furtul, escaladarea, tăgăduieşte totul, îşi tăgăduieşte până şi numele pe care-l poartă, îşi tăgăduieşte până şi identitatea. În afară de o sută de alte dovezi, asupra cărora nu mai stăruim, patru martori l-au recunoscut: Javert, integrul inspector de poliţie Javert, şi trei dintre foştii săi tovarăşi de ticăloşii, ocnaşii Brevet, Chenildieu şi Cochepaille. Ce opune el acestei umanităţi zdrobitoare?

---

1 *Tirada lui Theramène*, din actul V al *Fedrei* lui Racine.

Tăgada. Câtă încăpățânare! Sunteți aici ca să faceți dreptate, domnilor jurați!“ etc., etc.

În timp ce vorbea procurorul general, acuzatul asculta cu gura căscată, cu un fel de uimire în care se vădea și oarecare admirație. Era de bună seamă mirat că cineva poate vorbi așa. Din când în când, în momentele cele mai „energice“ ale rechizitoriului, atunci când elocința nu se mai poate stăpâni și izbucnește într-o năvală de dojeni biciuitoare, învăluindu-l pe acuzat ca o furtună, el clătină încet capul de la dreapta la stânga și de la stânga la dreapta, într-un fel de protest trist și mut, cu care se mulțumise încă de la începutul dezbaterilor. De câteva ori spectatorii de lângă el l-au auzit spunând cu jumătate de glas: „De! dacă nu l-au chemat pe domnul Baloup!...“

Procurorul general atrase atenția juraților asupra acestei atitudini de om năucit, vădit calculată, care dovedea mai degrabă istețime, șiretenie, deprinderea de-a înșela justiția, decât imbecilitatea, și care punea în adevărata ei lumină „marea perversitate“ a acestui individ.

Procurorul încheie făcând toate rezervele în ceea ce privește afacerea Gervais și cerând o condamnare aspră.

Deocamdată, vă amintiți, era vorba de muncă silnică pe viață.

Apărătorul se ridică, începu prin a-l felicita pe „domnul procuror general“ pentru „admirabila sa elocuțiune“, pe urmă, răspunse așa cum putu, destul de slab, simțind că terenul îi alunecă de sub picioare.

X
Sistemul tăgăduielilor

Momentul închiderii dezbaterilor sosise. Președintele făcu semn acuzatului să se ridice și-i adresă obișnuita întrebare:

– Mai ai ceva de adăugat în apărarea dumitale?

În picioare, mototolind în mâini o tichie slinoasă, omul părea că n-aude.

Președintele repetă întrebarea.

De data asta omul auzi. Începuse parcă să înțeleagă, făcu un gest ca și cum atunci s-ar fi trezit, se uită de jur-împrejur, se uită la public, la jandarmi, la avocat, la jurați, la curte, își puse pumnul uriaș pe marginea balustradei din fața lui și, dintr-o dată, pironindu-și privirea asupra procurorului general, începu să vorbească. Fu ca o adevărată erupție. Cuvintele țâșneau din gura lui fără șir, nestăpânite, ciocnindu-se de-a valma, îmbulzindu-se parcă să năvălească toate deodată.

– Am de spus atâta, zise el, că am fost rotar la Paris, la domnul Baloup. E o meserie grea. În rotărie trebuie să muncești totdeauna pe-afară, în curți sau, dacă ești la stăpâni mai de treabă, în șoproane, dar niciodată

într-un atelier închis, pentru că, știți, e nevoie de loc. Iarna ți-e atât de frig, încât trebuie să dai din mâini ca să te încălzești; dar stăpânii nu-ți dau voie; spun că asta e pierdere de vreme. Să umbli cu fier în brațe când e gheață pe jos, e treabă grea. Te dă gata repede. Îmbătrânești de tânăr în meseria asta. La patruzeci de ani s-a isprăvit cu tine. Mie, la cincizeci și trei, îmi venea destul de greu. Și pe urmă, oamenii-s atât de răi! Când ai îmbătrânit, ți se spune numai dobitoc bătrân, moșneag tâmpit. Nu mai câștigam decât un franc și jumătate pe zi; mi se plătea tot mai puțin; stăpânii profitau de vârsta mea. O mai aveam și pe fiică-mea, care era spălătoreasă la râu. Câștiga și ea ceva. Împreună o scoteam la capăt. Și meseria ei era grea. Stătea toată ziulica lângă un hârdău, udă până la brâu; pe ploaie, pe ninsoare, când vântul îți șfichiuie obrajii; trebuie să speli acolo, la râu, și când apa e înghețată; sunt oameni care nu au rufe prea multe și care nu pot să aștepte; dacă nu speli, pierzi mușteriii. Doagele hârdăului sunt rău încheiate și te stropești cu apă peste tot. Ți se udă fustele, și pe deasupra și pe dedesubt. Te pă-trunde până la piele. A lucrat și la spălătorie, unde apa vine prin robinete. Acolo nu mai stai la hârdău. Speli rufele în față, la robinet și le clătești îndărăt într-un fel de albie. Fiindcă e închis, nu mai ți-e tare frig. Dar sunt atâția aburi acolo de la apa fierbinte că-ți strică ochii. Se întorcea trudită. Bărbatu-său o bătea. A murit. N-am prea fost fericiți. Era o fată de treabă, liniștită, nu se ducea la dans. Mi-aduc aminte că într-o zi, de lăsata-secului, s-a culcat la opt. Asta e! Spun adevărat. N-aveți decât să întrebați. Hm! Să întrebați!... Că prost mai sunt. Parisul e o vâltoare. Cine poate să-l cunoască acolo pe moș Champmathieu? Cu toate astea, v-am mai spus: mă cunoaște domnul Baloup. Întrebați pe domnul Baloup. Și, pe urmă, nu știu ce aveți cu mine.

Omul tăcu și rămase în picioare. Vorbise cu glas tare, repede, răgușit, aspru, cu o naivitate mânioasă și sălbatică. Se oprise la un moment dat, ca să salute pe cineva din mulțime. Afirmațiile pe care le zvârlea parcă la voia întâmplării izbucneau ca niște sughițuri; și fiecăruia îi adăuga gestul unui tăietor care despică lemne. Când isprăvi, toți cei de față începură să râdă. Se uită în sală și, văzând că publicul râde, fără să înțeleagă nimic, începu să râdă și el.

Spectacolul era sinistru.

Președintele, un om atent și binevoitor, începu să vorbească.

Aminti „domnilor jurați" că numitul Baloup, fost meșter rotar, în slujba căruia pretinde că ar fi fost acuzatul, fusese citat în zadar. Dăduse faliment și n-a mai putut fi găsit. Întorcându-se apoi spre acuzat, îi ceru să asculte ceea ce-i va spune și adăugă:

– Te afli într-o situație în care trebuie să te gândești bine. Bănuielile cele mai grave planează asupra dumitale și pot avea urmări foarte

serioase. Acuzat, în interesul dumitale, îşi cer pentru ultima oară să ne lămureşti asupra acestor două fapte: în primul rând, ai sărit, dau sau nu, zidul care împrejmuieşte livada lui Pierron, ai rupt craca şi ai furat merele, adică ai săvârşit crima de furt cu escaladare? În al doilea rând, eşti dumneata ocnaşul eliberat Jean Valjean, da sau nu?

Acuzatul dădu din cap în chip isteţ, ca unul care a înţeles foarte bine şi ştie ce are de răspuns. Deschise gura, se întoarse spre preşedinte şi spuse:

– Mai întâi...

Pe urmă se uită la tichia lui, se uită în tavan şi tăcu.

– Acuzat, zise procurorul general cu glas aspru, ia seama! Nu dai nici un răspuns la ceea ce eşti întrebat. Neliniştea dumitale te acuză. Nu încape nici o îndoială că nu te numeşti Champmathieu, că eşti ocnaşul Jean Valjean, ascuns la început sub numele de Jean Mathieu, care era numele mamei dumitale, că ai fost în Auvergne, că te-ai născut la Faverolles, unde ai fost curăţitor de pomi. Nu încape nici o îndoială că ai furat prin escaladare nişte mere din livada lui Pierron. Domnii juraţi vor aprecia.

Acuzatul, care între timp se aşezase, se ridică brusc de la locul său, în momentul când procurorul general termina, şi strigă:

– Dumneata eşti un om tare rău! Asta voiam să spun. Şi nu nimeream. N-am făcut nimic. Eu sunt dintre ăia care nu mănâncă în fiecare zi. Veneam din Ailly, mergeam pe câmp după o răpăială de ploaie de se îngălbenise tot pământul; chiar şi bălţile se revărsaseră şi nu mai răsărea din nisip decât ici şi colo câte un fir de iarbă pe marginea drumului; am găsit pe jos o cracă ruptă cu câteva mere pe ea, am ridicat craca, fără să ştiu că o să-mi aducă atâta necaz. De trei luni de zile sunt închis şi purtat de colo până colo. Pe lângă asta, ce să zic? Se dau toţi la mine şi spun: „Răspunde!“ Jandarmul, care-i băiat de treabă, îmi dă cu cotul şi-mi zice încet: „Haide, răspunde!“ Eu nu ştiu să vorbesc, n-am învăţat carte, sunt un om prost. Păcat că nu se ia în seamă lucrul ăsta. N-am furat nimic; am ridicat de pe jos ce-am găsit. Îi daţi zor cu Jean Valjean şi cu Jean Mathieu! Nu ştiu cine sunt ăştia. Nişte ţărani. Eu am lucrat la domnul Baloup, pe bulevardul Spitalului. Mă cheamă Champmathieu. Sunteţi deştepţi nevoie mare că-mi spuneţi unde m-am născut. Eu habar n-am. Nu toată lumea are casă când vine pe lume. Prea ar fi bine! Cred că mama şi tata erau oameni care n-aveau rostul lor şi băteau drumurile. De altfel, nici eu nu ştiu. Când eram mic, mi se spunea Piciul; acum mi se spune Moşul. Astea-s numele mele de botez. Faceţi ce vreţi. Am fost în Auvergne, am fost la Faverolles, pe legea mea... Ei şi? Ce-i cu asta? Nu se poate să fi fost şi în Auvergne şi la Faverolles fără să fi fost la ocnă? Vă spun că n-am furat nimic şi că sunt moş Champmathieu. Am lucrat la domnul Baloup; am şi locuit acolo. Până la urmă mă scoateţi din fire cu prostiile astea! Ce vă năpustiţi la mine ca turbaţii?

Procurorul general, care rămăsese în picioare, se adresă preşedintelui:
– Domnule preşedinte, faţă de tăgăduielile confuze, dar foarte iscusite ale acuzatului, care ar vrea să treacă drept idiot şi căruia îi spunem dinainte că nu va izbuti, vă cerem, domniei-voastre şi curţii, să binevoiţi a dispune să fie aduşi în această incintă condamnaţii Brevet, Cochepaille şi Chenildieu, precum şi inspectorul de poliţie Javert, spre a fi audiaţi pentru ultima oară în privinţa identităţii acuzatului cu ocnaşul Jean Valjean.
– Atrag atenţiunea domnului procuror general, spuse preşedintele, că inspectorul de poliţie Javert, chemat de îndatoririle sale în capitala unui district vecin, a părăsit şedinţa şi chiar oraşul îndată ce-a depus ca martor. I-am dat autorizaţia, cu încuviinţarea domnului procuror general şi a apărătorului acuzatului.
– Aveţi dreptate, domnule preşedinte, zise procurorul general. În lipsa domnului Javert, socotesc de datoria mea să amintesc domnilor juraţi ceea ce a declarat el aici acum câteva ceasuri. Javert e un om vrednic de stimă, care cinsteşte, prin seriozitatea şi reputaţia sa nepătată, o funcţiune inferioară, dar destul de importantă. Iată ce-a spus el: „Nu am nevoie de prezumţii morale şi de dovezi materiale care să dezmintă tăgăduielile acuzatului. Îl recunosc perfect. Omul acesta nu se numeşte Champmathieu; este un fost ocnaş, foarte rău şi primejdios, numit Jean Valjean. N-a fost eliberat, la expirarea pedepsei, decât cu foarte multă părere de rău. A făcut nouăsprezece ani de muncă silnică pentru furt calificat. Încercase în cinci sau şase rânduri să evadeze. În afară de jefuirea lui Gervais şi de furtul merelor, îl mai bănuiesc şi ca autor al unui furt săvârşit la înălţimea-sa defunctul episcop din Digne. L-am văzut de nenumărate ori pe vremea când eram ajutor de temnicer la ocna din Toulon. Repet: îl recunosc perfect..."
Declaraţia aceasta atât de categorică făcu, se pare, o impresie puternică asupra publicului şi a juraţilor. Procurorul general încheie, stăruind că, în lipsa lui Javert, cei trei martori – Brevet, Chenildieu şi Cochepaille – să fie ascultaţi din nou, conform procedurii.
Preşedintele dădu ordin aprodului, iar în clipa următoare uşa camerei martorilor se deschise. Aprodul, însoţit de un jandarm gata să-i vină în ajutor, introduse pe condamnatul Brevet. Publicul abia-şi ţinea răsuflarea şi toate piepturile fremătau ca şi cum n-ar fi avut decât o singură inimă.
Fostul ocnaş Brevet purta costumul vărgat al închisorii centrale. Era un individ de vreo şaizeci de ani, cu mutra unui om de afaceri şi cu aerul unui ticălos. Trăsăturile astea se întâlnesc uneori laolaltă. În închisoare, unde alte fărădelegi îl aduseseră din nou, ajunsese un fel de gardian. Şefii spuneau despre el: „Îşi dă toată osteneala să se facă folositor". Duhovnicii stăteau mărturie în privinţa credinţei lui în Dumnezeu. Să nu uităm că acestea se petreceau sub restauraţie.

– Brevet, spuse preşedintele, ai suferit o pedeapsă infamantă, aşa că nu poţi depune jurământ.

Brevet lăsă ochii în pământ.

– Cu toate acestea, continuă preşedintele, chiar în sufletul omului pe care legea l-a degradat, poate să mai rămână, când se îndură Cel-de-sus, un simţământ de onoare şi de dreptate. La acest simţământ fac eu apel acum, în momentul acesta hotărâtor. Dacă el există încă în dumneata, şi nădăjduiesc că mai există, gândeşte-te bine înainte de a răspunde; ţine seama pe de o parte de omul acesta, pe care un cuvânt al dumitale poate să-l nenorocească, iar pe de altă parte de justiţia care aşteaptă să fie luminată de acel cuvânt al dumitale. E o clipă solemnă şi mai ai vreme să revii dacă socoteşti că te-ai înşelat. Acuzat, ridică-te! Brevet, uită-te bine la acuzat, adună-ţi amintirile şi spune, cu mâna pe conştiinţă, dacă stăruieşti a recunoaşte în omul acesta pe fostul dumitale tovarăş de ocnă Jean Valjean.

Brevet se uită la acuzat, apoi se întoarse spre curte:

– Da, domnule prezident. Eu l-am recunoscut cel dintâi şi-mi menţin declaraţia. Omul ăsta e Jean Valjean. A intrat la Toulon în 1796 şi a ieşit în 1815. Eu am fost eliberat anul următor. Pare o brută acum; poate vârsta să-l fi prostit; la ocnă era un vulpoi şi jumătate. Îl recunosc cu toată siguranţa.

– Stai jos, îi spuse preşedintele. Acuzat, rămâi în picioare.

Fu introdus Chenildieu, ocnaş pe viaţă, cum îl arătau bluza roşie şi tichia verde. Ispăşea pedeapsa la ocna din Toulon, de unde fusese adus pentru procesul acesta. Era un omuleţ de vreo cincizeci de ani, vioi, zbârcit, slăbănog, galben la faţă, obraznic şi înfrigurat, care avea în ţinuta şi în toată fiinţa lui un fel de slăbiciune bolnăvicioasă, iar în privire o forţă uriaşă. Tovarăşii de ocnă îl porecliseră *„Je-nie-dieu"*[1].

Preşedintele îi adresă aproape aceleaşi cuvinte ca şi lui Brevet. În clipa când îi aminti că situaţia sa îi răpea dreptul de a depune jurământ, Chenildieu înălţă capul şi privi mulţimea drept în faţă. Preşedintele îl invită să se concentreze şi-l întrebă, ca şi pe Brevet, dacă-şi menţine declaraţia că-l recunoaşte pe acuzat.

Chenildieu începu să râdă.

– Ei, asta-i! Cum să nu-l recunosc? Că doar am fost cinci ani legaţi de acelaşi lanţ! Te-ai îmbufnat, moşule?

– Stai jos! spuse preşedintele.

Aprodul îl aduse pe Cochepaille, alt condamnat pe viaţă, venit de la ocnă tot în haină roşie ca şi Chenildieu. Era ţăran din Lourdes, un fel de

---

1 Îl neg pe Dumnezeu (fr.).

urs al Pirineilor. Păzise turmele acolo sus, pe munte, şi din cioban devenise tâlhar. Cochepaille nu era mai puţin sălbatic, ba părea chiar mai îndobitocit decât acuzatul. Era unul dintre nenorociţii pe care natura a vrut să-i facă fiare şi pe care societatea sfârşeşte prin a-i face ocnaşi.

Preşedintele încercă să-l zguduie prin câteva cuvinte patetice şi grave, întrebându-l, ca şi pe ceilalţi, dacă stăruie, fără îndoieli şi fără tulburare, în declaraţia că-l recunoaşte pe omul care stătea în faţa lui.

– E Jean Valjean, spuse Cochepaille. Acela pe care-l numeam noi Jean-le-Cric[1] pentru puterea pe care-o avea.

Afirmaţiile celor trei oameni, vădit sincere şi de bună credinţă, stâr-nira în auditoriu un murmur rău prevestitor pentru acuzat, murmur care creştea şi se prelungea şi mai mult, ori de câte ori o nouă declaraţie se adăuga celei dinainte. Acuzatul le ascultase cu mutra aceea uluită, care, după părerea acuzării, era principalul său mijloc de apărare. După prima declaraţie, jandarmul de lângă el îl auzi mormăind printre dinţi: „Ei, uite-l p-ăsta!“ După cea de-a doua declaraţie, spuse ceva mai tare: „Bună şi asta!“ Iar la a treia strigă: „Nemaipomenit!“

Preşedintele întrebă:

– Acuzat, ai auzit ce declară martorii. Ce ai de spus?

Acuzatul răspunse:

– Am spus: „Nemaipomenit!“

Un murmur de nemulţumire se răspândi în public şi cuprinse aproape întreg juriul. Nu mai încăpea nici o îndoială că omul era pierdut.

– Aprozi, spuse preşedintele, faceţi linişte! Închid dezbaterile.

În clipa aceea se făcu o mişcare în imediata apropiere a preşe-dintelui. Se auzi un glas, strigând.

– Brevet, Chenildieu, Cochepaille! Uitaţi-vă încoace!

Toţi cei care auziră glasul acela simţiră că îngheaţă, atât era de jalnic şi de grozav. Privirile se întoarseră spre punctul de unde fusese auzit. Un bărbat, care-şi avea locul printre spectatorii privilegiaţi din spatele curţii, se ridicase, împinsese portiţa joasă care despărţea curtea de incintă şi stătea acum în picioare în mijlocul sălii. Preşedintele, procurorul general, domnul Bamatabois, douăzeci de inşi îl recunoscură şi strigară dintr-o dată:

– Domnul Madeleine!

---

1 Jean cricul (fr.).

XI
Champmathieu din ce în ce mai mirat

Era el, într-adevăr. Lampa de pe masa grefierului îi lumina fața. Își ținea pălăria în mână, hainele nu-i erau în dezordine, redingota îi era încheiată cu grijă. Era galben și tremura puțin. Părul, abia încărunțit la sosirea în Arras, îi albise de tot. Albise de un ceas, de când se afla acolo.

Toate capetele se ridicară. Senzația fu de nedescris. În auditoriu se simți o ezitare. Glasul fusese atât de sfâșietor, iar omul părea atât de liniștit, încât, la început, lumea nu înțelese nimic. Se întrebau toți cine a strigat. Nu puteau crede că strigătul care îi înfiorase fusese scos de omul acesta liniștit.

Nedumerirea dură numai câteva clipe. Mai înainte ca președintele și procurorul general să fi putut rosti un cuvânt, mai-nainte ca jandarmii și aprozii să fi putut face vreun gest, omul pe care toți îl mai numeau în momentul acela domnul Madeleine se apropiase de martorii Cochepaille, Brevet și Chenildieu.

– Nu mă recunoașteți? zise el.

Tustrei rămăseseră uluiți și răspunseră printr-un semn cu capul că nu-l cunoșteau. Cochepaille, intimidat, salută milităreşte. Domnul Madeleine se întoarse spre jurați și spre curte și rosti cu glas potolit:

– Domnilor jurați, puneți-l în libertate pe acuzat! Domnule președinte, arestați-mă! Omul pe care-l căutați nu e el; sunt eu. Eu sunt Jean Valjean.

Toți își țineau respirația. După ce trecu prima emoție, se făcu o tăcere de mormânt. În sală se simțea acea spaimă religioasă care cuprinde mulțimea atunci când se săvârșește ceva măreț.

Pe chipul președintelui se întipărise totuși o umbră de simpatie și de tristețe; făcu un semn grăbit procurorului general și schimbă câteva cuvinte, în șoaptă cu consilierii asesori. Se adresă publicului și întrebă cu un accent care fu înțeles de toată lumea:

– Se află vreun medic aici?

Procurorul general luă cuvântul:

– Domnilor jurați, incidentul atât de ciudat și de neașteptat care tulbură ședința nu ne inspiră nouă, ca și domniilor-voastre, decât un sentiment pe care nu mai e nevoie să-l mărturisim. Cunoașteți cu toții, cel puțin din reputație, pe onorabilul domn Madeleine, primarul orașului Montreuil-sur-mer. Dacă se găsește vreun medic în sală, ne alăturăm domnului președinte, rugându-l să binevoiască să-l examineze pe domnul Madeleine și să-l conducă la locuința sa.

Domnul Madeleine nu dădu răgaz procurorului general să sfârșească. Îl întrerupse cu un accent plin de blândețe și de autoritate. Iată cuvintele pe care le rosti: iată-le întocmai, așa cum au fost scrise imediat

după şedinţă de către unul dintre martorii acestei scene, aşa cum stăruie şi azi în urechile celor care le-au auzit acum aproape patruzeci de ani:

– Vă mulţumesc, dòmnule procuror general, dar nu sunt nebun. Veţi vedea. Eraţi gata să săvârşiţi o mare eroare; daţi drumul acestui om; îmi fac datoria; eu sunt acel biet ocnaş. Eu singur văd limpede aici şi vă spun adevărul. Dumnezeu din ceruri vede ce fac eu în momentul acesta – şi e de ajuns. Puteţi să mă arestaţi; de aceea am venit aici. Cu toate astea, am făcut tot ce mi-a stat în putinţă. M-am ascuns sub alt nume, m-am îmbogăţit, am ajuns primar, am vrut să intru iar în rândul oamenilor de treabă. Se pare că asta nu se poate. În sfârşit, sunt multe lucruri care nu se pot spune; n-am de gând să vă povestesc viaţa mea; într-o zi o veţi cunoaşte. L-am jefuit pe monseniorul episcop; este adevărat. L-am jefuit pe Gervais; este adevărat. Cu drept cuvânt vi s-a spus că Jean Valjean e un om rău şi păcătos. Poate că nu-i numai el vinovat. Da, domnilor judecători, un declasat ca mine nu are dreptul să facă mustrări providenţei şi să dea sfaturi societăţii. Vedeţi dumneavoastră, mocirla din care am încercat să ies e un lucru vătămător... Ocnele îl fac pe ocnaş. Meditaţi asupra acestui lucru, dacă vreţi. Înainte de a fi la ocnă, eram un biet ţăran nu prea deştept, un fel de idiot; ocna m-a transformat. Eram nerod; am devenit rău; eram ca un butuc şi am devenit tăciune aprins. Mai târziu, mila şi bunătatea m-au salvat, aşa cum severitatea mă pierduse. Dar, iertaţi-mă, dumneavoastră nu mă puteţi înţelege. Veţi găsi acasă la mine, în scrumul din sobă, moneda pe care am furat-o acum şapte ani de la Gervais. Nu mai am nimic de adăugat. Arestaţi-mă! Doamne, domnule procuror general, clătinaţi din cap. Vă spuneţi: domnul Madeleine a înnebunit. Nu-mi daţi crezare. Ce dureros lucru! Dar, cel puţin, nu-l condamnaţi pe omul acesta. Cum? Nu mă recunoaşte nimeni? Aş fi vrut să fie Javert aici. El m-ar recunoaşte.

Ar fi foarte greu să redăm tristeţea blândă şi gravă a tonului cu care vorbea.

– Ei bine, eu vă recunosc! Brevet, îţi mai aduci aminte? Se opri, şovăi o clipă, pe urmă adăugă: Ţi-aduci aminte de bretelele împletite şi cu pătrăţele pe care le aveai la ocnă?

Brevet tresări mirat şi-l măsură din cap până-n picioare, cuprins de spaimă.

Domnul Madeleine continuă:

– Chenildieu, tu, care te porecliseşi singur Je-nie-dieu, ai tot umărul drept ars până la os, pentru că te-ai culcat într-o zi cu el peste un maldăr de jăratec, ca să ştergi cele trei litere: T.F.P.[1], care totuşi se mai văd şi azi? Spune: e-adevărat?

---

1 *Travaux forcés publics* – muncă forţată de utilitate publică.

– E adevărat, spuse Chenildieu.

Se adresă apoi lui Cochepaille:

– Cochepaille, tu ai, la încheietura brațului stâng, săpată în piele, cu litere albastre, o dată. E data debarcării împăratului la Cannes: *1 martie 1815*. Suflecă-ți mâneca!

Cochepaille își suflecă mâneca și toate privirile se plecară asupra brațului gol. Un jandarm veni cu o lampă: data era acolo, întocmai.

Nefericitul se întoarse spre auditoriu și spre judecători cu un zâmbet care-i înfioară și astăzi pe cei care au fost acolo și-și mai amintesc. Era zâmbetul triumfului, dar și zâmbetul deznădejdii.

– Vedeți, așadar, zise el, că eu sunt Jean Valjean.

Nu mai erau acum în sală nici judecători, nici acuzatori, nici jandarmi; nu mai erau decât priviri uimite și inimi tulburate.

Nimeni nu-și mai aducea aminte de rolul pe care-l avea de jucat; procurorul general uitase că era acolo ca să acuze; președintele, că trebuie să prezideze; apărătorul uitase și el că trebuie să apere. Și, fapt extraordinar, nimeni nu puse nici o întrebare, nici o autoritate nu interveni. Însușirea caracteristică a spectacolelor sublime e că pune stăpânire pe toate inimile și că face spectatori din toți martorii. Nici unul, poate, nu-și dădea seama ce sentiment încerca; nici unul, fără îndoială, nu-și dădea seama că vede strălucind o lumină copleșitoare; toți se simțeau orbiți de această lumină în sufletele lor.

De bună seamă, în fața lor se afla Jean Valjean. Era limpede ca lumina zilei. Apariția acestui om fusese de ajuns ca să umple de lumină întâmplarea până aici atât de întunecată. Fără să mai fie nevoie de-acum încolo de vreo altă explicație, ca printr-o revelație spontană, toată lumea înțelese îndată și dintr-o singură ochire, povestea simplă și măreață a omului acestuia, care se preda pentru ca să nu fie osândit altul în locul lui. Amănuntele, șovăirile, îndoielile mărunte se risipiră în fața acestei fapte pline de strălucire.

Impresie de scurtă durată, dar care, din clipa aceea, fu irezistibilă.

– Nu vreau să mai tulbur ședința, spuse Jean Valjean. Plec, deoarece nu sunt arestat. Mai am de pus la punct unele lucruri. Domnul procuror general știe cine sunt, știe unde mă duc; mă va aresta când va găsi de cuviință.

Porni spre ieșire. Nici un glas nu se ridică, nici un braț nu se întinse ca să-l oprească. Toți se dădură în lături. Avea în momentul acela ceva supraomenesc, ceva ce îndeamnă mulțimile să se dea înapoi cu respect din fața unui om. Trecu prin mulțime cu pași rari. Nu s-a aflat niciodată cine a deschis ușa, dar e sigur că ușa era deschisă când el ajunse în dreptul ei. De-acolo se întoarse și spuse:

– Domnule procuror general, rămân la dispoziția dumneavoastră. Pe urmă, se adresă publicului: Voi toți cei de-aici mă găsiți vrednic de milă, nu-i așa? Doamne, când mă gândesc la ce era să fac, mă socotesc vrednic de invidie. Ce bine-ar fi fost totuși să nu se fi întâmplat nimic din toate astea!

Ieși. Ușa se închise la loc, așa cum fusese deschisă; pentru că cei care săvârșesc anumite fapte mărețe sunt siguri totdeauna că cineva din mulțime îi slujește.

În mai puțin de-o oră verdictul juraților scoase de sub orice acuzare pe numitul Champmathieu; iar Champmathieu, pus numaidecât în libertate, plecă buimăcit, socotindu-i pe toți oamenii nebuni și fără să fi înțeles nimic din toată nălucirea asta.

CARTEA A OPTA
URMĂRILE

I
În ce oglindă își privește părul domnul Madeleine

Începea să mijească de ziuă. Fantine avusese o noapte de febră și de insomnie, plină însă de gânduri fericite; spre ziuă adormi. Sora Simplice, care veghease lângă ea, se folosi de acest somn ca să se ducă să-i facă o nouă infuzie de chinchină. Vrednica soră se afla de câteva clipe în laboratorul infirmeriei, aplecată asupra mesei cu droguri și fiole, uitându-se foarte de aproape la ele din cauza întunericului ce nu se risipise încă. Deodată, întoarse capul și scoase un țipăt ușor. Domnul Madeleine se afla în fața ei. Intrase pe nesimțite.

– Dumneavoastră, domnule primar? strigă ea.

Răspunse în șoaptă:

– Cum se mai simte biata femeie?

– Acum e mai bine, dar am fost foarte îngrijorați.

Îi povesti tot ce se întâmplase, îi spuse că Fantinei îi fusese foarte rău în ajun, dar că acum îi era mai bine, deoarece credea că domnul primar s-a dus la Montfermeil să-i aducă fetița. Sora nu îndrăzni să-l întrebe pe domnul primar, dar își dădu seama după înfățișarea lui că nu venea de-acolo.

– Foarte bine, zise el. Ai făcut foarte bine c-ai lăsat-o să creadă așa.

– Da, spuse sora, dar acum, domnule primar, când o să vă vadă fără copil, ce-o să-i mai spunem?

Domnul Madeleine rămase o clipă pe gânduri.

– Dumnezeu ne va lumina! zise el.

– Totuși n-o putem minți, șopti sora.

Se făcuse ziuă de-a binelea. Lumina cădea pe fața domnului Madeleine. Sora ridică ochii.

– Vai, domnule! exclamă ea. Ce vi s-a întâmplat? Ați albit de tot!

– Am albit, zise el.

Sora Simplice n-avea oglindă; scotoci într-o trusă și scoase o oglinjoară de care se servea medicul infirmeriei ca să constate dacă un bolnav a murit și nu mai respiră. Domnul Madeleine luă oglinda, își privi părul și spuse:

– Ia te uită!

Rosti cuvintele astea cu nepăsare, ca și cum s-ar fi gândit la altceva.

Sora simţi că îngheaţă, întrevăzând ceva neobişnuit în toate astea.

El întrebă:

– Pot s-o văd?

– Domnul primar n-ar vrea să-i aducă şi copilul? cuteză sora să întrebe.

– Fără îndoială, dar e nevoie de cel puţin două-trei zile.

– Dacă nu l-ar vedea pe domnul primar până atunci, spuse sora cu sfială, ea n-ar şti că domnul primar s-a întors; ar fi uşor s-o facem să aibă răbdare; iar când va sosi fetiţa, femeia îşi va închipui, fireşte, că domnul primar a adus-o. N-am avea de spus nici o minciună.

Domnul Madeleine păru că stă pe gânduri câteva clipe, apoi spuse cu seriozitatea lui liniştită:

– Nu, soră; vreau s-o văd. Poate că sunt grăbit.

Călugăriţa păru că nu auzise cuvântul „poate", care dădea un înţeles obscur şi ciudat vorbelor domnului primar. Răspunse coborând ochii şi glasul cu respect:

– Dacă este aşa... Fantine doarme, dar domnul primar poate să intre.

Domnul Madeleine făcu unele observaţii cu privire la o uşă care nu se închidea bine şi al cărei scârţâit putea s-o trezească pe bolnavă, pe urmă intră în odaia Fantinei, se apropie de pat şi dădu la o parte perdelele. Dormea. Răsuflarea îi ieşea din piept cu hârâitul acela tragic, caracteristic acestor boli şi care înfioară pe bietele mame când veghează noaptea la căpătâiul copilului lor condamnat şi adormit. Dar această respiraţie apăsătoare nu izbutea să-i tulbure seninătatea de nedescris aşternută pe faţă, care o transfigura în somn. Din palidă se făcuse albă ca varul; numai obrajii îi erau îmbujoraţi. Genele-i lungi, blonde, singura urmă de frumuseţe care-i mai rămăsese din inocenţa şi din tinereţea ei, tremurau, rămânând totuşi închise şi plecate. Întreaga ei făptură se cutremura ca de un fâlfâit de aripi gata să se întredeschidă şi s-o ridice în văzduh; li se auzea freamătul, dar nu se vedea nimic. Văzând-o astfel, n-ai fi putut crede că e vorba de o bolnavă în stare aproape disperată. Părea mai degrabă că e gata să-şi ia zborul, decât că va muri.

Când mâna se apropie să rupă floarea, creanga care o poartă se înfioară, părând totodată că se fereşte şi se oferă. Trupul omenesc are ceva din tresărirea aceasta în clipa în care degetele tainice ale morţii se apropie să culeagă sufletul.

Domnul Madeleine rămase câtva timp nemişcat lângă pat, uitându-se pe rând la bolnavă şi la crucifix, aşa cum făcuse cu două luni mai înainte, în ziua când venise pentru întâia oară s-o vadă în acest azil. Se aflau tot aici, amândoi, la fel ca şi atunci, ea dormind, el rugându-se; numai că acum, după două luni, părul ei era cărunt, iar părul lui albise.

Sora nu intrase o dată cu el. Domnul Madeleine stătea lângă pat, în picioare, cu degetul la gură, ca şi cum se mai afla cineva în odaie, căruia îi făcea semn să tacă.

Fantine deschise ochii, îl zări şi-l întrebă domol, cu zâmbetul pe buze:

– Dar Cosette?

II
Fantine fericită

Nu făcu vreun gest de surpriză şi nici vreunul de bucurie; era însăşi întruchiparea bucuriei. Pusese această simplă întrebare: „Dar Cosette?" cu o încredere atât de adâncă, cu atâta siguranţă, cu atâta lipsă de îngrijorare şi de îndoială, încât el nu mai putu scoate nici o vorbă. Ea continuă:

– Ştiam că sunteţi aici. Dormeam, dar vă vedeam. Vă văd de multă vreme. V-am urmărit toată noaptea cu ochii. Eraţi parcă într-un nimb, înconjurat numai de chipuri îngereşti.

El ridică privirea spre crucifix.

– Dar, zise ea, spuneţi-mi, unde-i Cosette? De ce n-a fost adusă aici, pe patul meu, ca s-o văd când mă voi trezi?

El răspunse în mod automat ceva de care nu şi-a mai putut aduce aminte mai târziu.

Din nefericire, tocmai intrase medicul, care fusese înştiinţat şi care încercă să vină în ajutorul domnului Madeleine.

– Copila mea, spuse medicul, linişteşte-te! Fetiţa dumitale este aici!

Ochii Fantinei începură să strălucească, scăldându-i toată faţa în lumina lor. Îşi împreună mâinile cu o expresie care cuprindea, în acelaşi timp, tot ce poate fi mai violent şi mai duios într-o rugăminte.

– O! strigă ea. Aduceţi-mi-o!

Ce mişcătoare e această iluzie de mamă! Cosette era şi-acum pentru ea copilaşul care trebuie adus în braţe.

– Încă nu! spuse doctorul. Acum nu se poate. Mai ai puţină febră. Vederea copilului te-ar tulbura, ţi-ar face rău. Trebuie mai întâi să te faci bine.

Ea-l întrerupse mânioasă:

– Dar nu mai am nimic; v-am spus; m-am vindecat. Doctorul ăsta e un neghiob. Ah!... Vreau să-mi văd copilul!

– Ei, vezi cum te tulburi? spuse medicul. Câtă vreme vei fi în starea asta, nu dau voie să ţi se aducă fetiţa. Nu-i de ajuns s-o vezi; trebuie să şi trăieşti pentru ea. Când o să te linişteşti, o să ţi-o aduc chiar eu.

Biata mamă lăsă capul în jos:

– Domnule doctor, vă rog să mă iertaţi, vă rog din toată inima să mă iertaţi! Altădată n-aş fi vorbit aşa; mi s-au întâmplat atâtea nenorociri,

încât uneori nici nu mai ştiu ce spun. Vă înţeleg; vă temeţi de emoţie; o să aştept cât o să vreţi; dar vă jur că nu mi-ar fi făcut rău să-mi văd fetiţa. De-aseară o văd mereu în faţa ochilor mei. Ştiţi? dacă mi-ar fi fost adusă acum, aş începe să-i vorbesc încetişor. Atâta tot! Nu-i oare firesc să vreau să-mi văd copila care mi-a fost adusă anume de la Montfermeil? Nu sunt mânioasă. Ştiu c-o să fiu fericită. Toată noaptea am văzut flori albe şi oameni care-mi zâmbeau. Când vrea domnul doctor o să mi-o aducă pe Cosette. Nu mai am febră, pentru că m-am vindecat. Simt că nu mai am absolut nimic; dar am să mă prefac că sunt bolnavă, ca să le fac plăcere maicilor de-aici. Când or vedea şi ele că m-am liniştit de tot, or să spună: „Acum trebuie să-i dăm copilul".

Domnul Madeleine se aşezase pe un scaun de lângă pat. Fantine se întoarse spre el; se vedea că-şi dă toată silinţa să pară calmă şi „cuminte" – cum spunea ea în acea stare de slăbiciune pe care-o dă boala şi care aduce cu copilăria – pentru ca, fiind văzută atât de liniştită, să nu se mai împotrivească nimeni la aducerea Cosettei. Stăpânindu-se, nu se putea opri totuşi să-i pună domnului Madeleine tot felul de întrebări.

– Aţi călătorit bine, domnule primar? O! Ce bun aţi fost că v-aţi dus la ea. Spuneţi-mi măcar cum arată. A suportat bine drumul? Vai, n-o să mă mai recunoască! După atâta vreme m-a uitat, mititica! Copiii n-au memorie. Sunt ca păsărelele. Azi văd ceva, mâine altceva şi nu se mai gândesc la nimic. Avea, cel puţin, rufărie curată pe ea? O îngrijeau bine soţii Thénardier? Ce-i dădeau să mănânce? O! dac-aţi şti cât am suferit punându-mi toate întrebările astea pe când o duceam ca vai de mine. Acum au trecut toate. Sunt veselă. Ah! abia aştept s-o văd! Vi s-a părut drăguţă, domnule primar? Nu-i aşa că fata mea e frumoasă? Trebuie să vă fi fost tare frig în diligenţă! Nu s-ar putea s-o văd măcar o secundă? Îndată după aceea ar lua-o înapoi. Dumneavoastră, ca stăpân, aţi putea face asta, numai să vreţi.

El îi luă mâna:

– Cosette e frumoasă, zise el. Cosette e sănătoasă şi o s-o vezi în curând, dar linişteşte-te. Vorbeşti prea mult şi scoţi mereu mâinile de sub pătură; din cauza asta tuşeşti.

În adevăr, accesele de tuse o întrerupeau pe Fantine aproape la fiecare cuvânt.

Fantine nu mai spuse nimic. Se temea să nu fi compromis cu tânguirile ei prea pătimaşe încrederea ce voia să inspire. Începu să vorbească despre lucruri indiferente.

– E frumos la Montfermeil, nu-i aşa? Vara se fac excursii acolo. Le merge bine soţilor Thénardier? Nu prea trece multă lume pe la ei. Hanul lor e un fel de cârciumă ordinară.

Domnul Madeleine continua s-o țină de mână și se uita la ea cu mare îngrijorare. Venise să-i spună unele lucruri pe care acum nu mai avea curajul să i le spună. Doctorul, după ce-și făcu vizita, se retrase. Rămăsese cu ei numai sora Simplice.

Deodată, după o scurtă tăcere, Fantine exclamă:

– O aud! Dumnezeule! Îi aud glasul!

Întinse brațul, ca să facă liniște în jurul ei, își opri răsuflarea și începu să asculte extaziată.

În curte se juca un copil; copilul portăresei sau al vreunei lucrătoare. O întâmplare cum se întâlnesc adesea și care par a face parte din misterioasa punere în scenă a soartei. Copilul, o fetiță, umbla de colo până colo, alerga ca să se încălzească, râdea și cânta cu glas tare. Jocurile copiilor se amestecă – vai! – în toate. Pe fetița aceasta o auzise Fantine cântând.

– O! zise ea. E Cosette a mea. Îi recunosc glasul.

Copila se depărtă, așa cum venise; glasul se stinse; Fantine mai ascultă câtva timp; apoi se întunecă la față. Domnul Madeleine o auzi spunând încet:

– Ce rău e doctorul că nu-mi dă voie să-mi văd fata! Are și mutră de om rău. Totuși, buna dispoziție îi reveni. Continuă să-și vorbească singură, cu capul pe pernă: Ce fericite o să fim! În primul rând o să avem o grădiniță. Mi-a făgăduit-o domnul Madeleine. Fata mea se va juca în grădină. Trebuie să cunoască alfabetul acum. Am s-o pun să silabisească. O să alerge după fluturi. Eu am s-o privesc. Și pe urmă, o să primească prima împărtășanie. A, da... când o să primească prima împărtășanie? Începu să numere pe degete: ...Unu, doi, trei, patru... are șapte ani. Peste cinci ani. O să poarte un voal alb, ciorapi cu găurele, o să pară o fată mare. O, dragă soră, habar n-ai ce proastă sunt; uite, am început să mă gândesc de pe acum la prima împărtășanie a fiicei mele.

Și începu să râdă.

Domnul Madeleine dăduse drumul mâinii Fantinei. Îi asculta cuvintele, așa cum asculți bătaia vântului, cu ochii în pământ, cufundat în gânduri adânci. Deodată, ea tăcu. El ridică repede capul. Fantine devenise înspăimântătoare.

Nu mai vorbea, nu mai respira, se săltase pe jumătate în pat, lăsând să-i iasă umărul firav din cămașă; fața ei, radioasă o clipă mai-nainte, era acum lividă; ochii măriți de groază păreau că fixează ceva nemaipomenit în fața ei, în capătul celălalt al odăii.

– Dumnezeule! strigă el. Ce-i cu tine, Fantine?

Ea nu răspunse, nu slăbi din ochi obiectul pe care părea că-l vede; îi atinse brațul cu o mână, iar cu cealaltă îi făcu semn să se uite în spatele lui.

Domnul Madeleine se întoarse și dădu cu ochii de Javert.

III
Javert e mulțumit

Iată ce se petrecuse.

Cu o jumătate de oră după mijlocul nopții, domnul Madeleine ieşise din sala curții cu juri din Arras. Ajunsese la han chiar în clipa când trebuia să pornească înapoi cu diligența, la care, precum se ştie, își oprise un loc. Puțin înainte de ora şase dimineața sosise la Montreuil-sur-mer şi prima lui grijă fusese să pună la poştă scrisoarea către domnul Laffitte, apoi să intre la infirmerie ca s-o vadă pe Fantine.

Dar abia părăsise sala de şedințe a curții cu juri, şi procurorul general, revenindu-şi din prima emoție, luase cuvântul pentru a deplânge actul de nebunie al onorabilului primar din Montreuil-sur-mer, declarând că acest incident neobişnuit, care va fi lămurit mai târziu, nu-i schimbase întru nimic convingerile, şi cerând, deocamdată, condamnarea lui Champmathieu, care era desigur adevăratul Jean Valjean. Stăruința procurorului general era vădit în contradicție cu părerea tuturor, cu părerea publicului, a curții, a juraților. Apărătorului nu-i fu greu să respingă această declarație şi să dovedească, pe temeiul destăinuirilor domnului Madeleine, adică ale adevăratului Jean Valjean, că procesul luase cu totul altă întorsătură şi că jurații nu mai aveau în fața lor decât un nevinovat. Avocatul trăsese de-aici câteva concluzii, din nefericire prea banale, pe tema erorilor judiciare etc., etc.; preşedintele, rezumând dezbaterile, se unise cu concluzia apărării, iar jurații, în câteva minute, îl scoaseră din cauză pe Champmathieu.

Procurorului general îi trebuia totuşi un Jean Valjean şi, nemaiavându-l pe Champmathieu, îl luă pe Madeleine.

Îndată după punerea în libertate a lui Champmathieu, procurorul general se închise împreună cu preşedintele. Discutară despre „nevoia de a pune mâna pe primarul din Montreuil-sur-mer". Fraza aceasta este a domnului procuror general şi e scrisă în întregime de mâna sa pe ciorna raportului către şeful parchetului. După ce prima emoție se risipi, preşedintele ridică foarte puține obiecțiuni. Justiția trebuia să-şi urmeze cursul. Şi pe urmă, ca să n-ascundem nimic, cu toate că era un om bun şi destul de inteligent, preşedintele, în acelaşi timp un mare şi înflăcărat regalist, fusese izbit de faptul că primarul din Montreuil-sur-mer, vorbind despre debarcarea de la Cannes, spusese *împăratul,* iar nu *Buonaparte.*

Ordinul de arestare fu deci expediat. Procurorul general îl trimise la Montreuil-sur-mer, printr-un curier în goana calului, însărcinându-l cu executarea pe inspectorul de poliție Javert.

Se ştie că Javert se întorsese la Montreuil-sur-mer îndată ce-şi terminase depoziţia.

Javert tocmai se scula în clipa în care curierul îi înmână ordinul de arestare şi mandatul de aducere.

Curierul era şi el poliţist foarte priceput, care, în câteva cuvinte, îl puse pe Javert în curent cu cele ce se petrecuseră la Arras. Ordinul de arestare semnat de procurorul general avea următorul cuprins: *„Inspectorul Javert va aresta pe numitul Madeleine, primarul din Montreuil-sur-mer, care, în şedinţa de astăzi, a fost recunoscut drept ocnaşul eliberat Jean Valjean".*

Cineva care nu l-ar fi cunoscut pe Javert şi care l-ar fi văzut în clipa când intra în anticamera infirmeriei n-ar fi putut bănui nimic din ceea ce se petrecea şi i s-ar fi părut că are aerul cel mai obişnuit din lume. Era rece, calm, grav, cu părul lui sur perfect netezit pe tâmple; urcase scara cu încetineala lui obişnuită. Cine însă l-ar fi cunoscut bine şi l-ar fi privit mai atent, s-ar fi înfiorat. Catarama gulerului său de piele, în loc să-i stea pe ceafă, era pe urechea stângă. Asta dovedea o frământare cu totul neobişnuită.

Javert era un om dintr-o bucată, care nu-şi îngăduia nici un fel de neorânduială nici în împlinirea datoriei, nici în felul cum se îmbrăca. Era metodic cu criminalii şi neînduplecat cu nasturii uniformei sale.

Ca să-şi pună anapoda catarama gulerului trebuie să fi trecut printr-una din acele emoţii care s-ar putea numi cutremurări lăuntrice.

Venise liniştit, ceruse un caporal şi patru soldaţi de la postul din apropiere, îi lăsase pe soldaţi în curte şi aflase unde e camera Fantinei de la portăreasa care nu avusese nici o bănuială, obişnuită cum era să vadă oameni înarmaţi întrebând de domnul primar. Ajuns în faţa camerei Fatinei, Javert răsuci mânerul, împinse uşa cu grija unei surori de caritate sau a unui spion, şi intră. La drept vorbind, nu intră. Rămase în pragul uşii întredeschise, cu chipiul pe cap, cu mâna stângă în redingota lui încheiată până la bărbie. Printre cutele mânecii se putea vedea mânerul de plumb al bastonului său enorm, care-i dispărea la spate.

Stătu aşa aproape un minut, fără să fie zărit. Deodată, Fantine ridică ochii, îl văzu şi-l făcu pe domnul Madeleine să se întoarcă.

În clipa în care privirea lui Madeleine întâlni privirea lui Javert, fără să se mişte, fără să clipească, fără să se apropie, deveni înspăimântător. Nici un alt sentiment omenesc nu izbuteşte să fie mai groaznic decât bucuria. Era chipul unui demon care-şi regăsise pe cel dăruit lui. Certitudinea că pusese, în sfârşit, mâna pe Jean Valjean făcu să i se citească pe faţă tot ce avea în suflet. Adâncul lui răscolit ieşi la suprafaţă. Umilinţa de a-i fi pierdut pentru câtva timp urma şi de-a se fi înşelat o clipă

asupra lui Champmathieu dispărea sub orgoliul de-a fi ghicit atât de bine din capul locului şi de-a fi avut atâta vreme un instinct just.

Mulţumirea lui Javert izbucni în atitudinea lui suverană. Triumful lui hidos înflori pe fruntea lui îngustă. Era toată desfăşurarea înfricoşătoare pe care-o poate avea o figură satisfăcută.

În clipa aceea, Javert era în al şaptelea cer. Fără să-şi dea limpede seama, dar având totuşi intuiţia nedeslușită a rolului şi a izbânzii sale, întruchipa în el justiţia, lumina şi adevărul, în rostul lor dumnezeiesc de a distruge răul. Avea în urma şi în jurul lui, la adâncimi fără fund, autoritatea, raţiunea, lucrul judecat, conştiinţa legală, pedepsirea crimei în numele societăţii, toate măreţiile lumii. Apăra ordinea; făcea să ţâşnească fulgerul din lege; răzbuna societatea; dădea o mână de ajutor absolutului; se înălţa în slavă; în victoria lui păstra un rest de sfidare şi de luptă. În picioare, semeţ, triumfător, desfăşura în plin azur bestialitatea supraomenească a unui arhanghel neîndurător; umbra temuta a faptei pe care-o îndeplinea lăsa să se vadă în pumnul său încordat scânteierea nedeslușită a spadei sociale; fericit şi mânios, ţinea sub călcâi crima, stricăciunea, răzvrătirea, pierzania, iadul; strălucea de bucurie, nimicea, zâmbea şi avea, în înfăţişarea lui de arhanghel îngrozitor, o măreţie de netăgăduit.

Spăimântător, Javert n-avea nimic mârşav într-însul.

Cinstea, sinceritatea, nevinovăţia, convingerea, simţul datoriei sunt lucruri care, când se înşeală, pot deveni hidoase, dar care, deşi hidoase, rămân mari. Măreţia lor, proprie conştiinţei omeneşti, stăruie până şi în onoare. Sunt virtuţi care au un viciu: greşeala. Bucuria nemiloasă şi curată a unui fanatic stăpânit de cruzime păstrează nu ştiu ce strălucire cernită, vrednică de respect. Fără să-şi dea seama, Javert, în bucuria sa nemăsurată, era de plâns, ca orice ignorant care triumfă. Nimic mai sfâşietor şi mai groaznic decât această figură pe care se oglindea ceea ce s-ar putea numi toată partea rea a binelui.

IV
Autoritatea reintră în drepturi

Fantine nu-l mai văzuse pe Javert din ziua în care domnul primar o smulsese din mâinile lui. Mintea ei bolnavă nu-şi dădu seama de nimic, dar nu se îndoi o clipă că venise din nou s-o ia. Nu putu să îndure această figură îngrozitoare, simţi că-şi dă sufletul şi, ascunzându-şi faţa cu mâinile, strigă înspăimântată:

– Domnule Madeleine, scăpaţi-mă!

Jean Valjean – de-acum încolo nu-l vom mai numi decât aşa – se ridică şi-i spuse Fantinei cu glasul cel mai blând şi mai liniştit din lume:

– Linişteşte-te! N-a venit pentru dumneata. Apoi i se adresă lui Javert: Ştiu ce vrei!

Javert răspunse:

– Haide! Repede!

Avu în tonul cu care rostise aceste două cuvinte ceva sălbatic şi delirant. Javert nu spusese „Haide! repede!“, ci „Hai-repe!“... Nici o ortografie n-ar fi în stare să redea accentul cu care rostise asta. Nu mai era vorbă omenească, ci un fel de muget.

Nu procedă ca de obicei; nu dădu lămuriri; nu arătă mandatul de arestare. Pentru el Jean Valjean era un adversar misterios şi greu de apucat, un luptător afurisit pe care-l strângea în cleşte de cinci ani de zile, fără să izbutească să-l doboare. Arestarea aceasta nu era un început, ci sfârşitul. Se mărgini să spună: „Haide! Repede!“

Spunând aceste cuvinte, nu făcu nici un pas. Zvârli asupra lui Jean Valjean acea privire pe care o zvârlea ca un laţ şi cu care obişnuia să-i tragă cu violenţă pe ticăloşi până spre el.

Era privirea pe care Fantine o simţise pătrunzând-o până în măduva oaselor acum două luni.

Auzind strigătul lui Javert, Fantine deschise din nou ochii. Domnul Madeleine mai era acolo. De ce-ar fi putut să-i fie frică?

Javert înaintă până în mijlocul odăii şi strigă:

– Ei, vii sau nu vii?

Nenorocita privi în jurul ei. În odaie nu se aflau decât călugăriţa şi domnul primar. Cui i se putea adresa tutuiala asta neruşinată? Numai ei. Se cutremură.

În clipa aceea văzu ceva nemaipomenit, atât de uluitor, încât nici când aiura nu se năzărise un asemenea lucru.

Îl văzu pe spionul Javert apucându-l de guler pe domnul primar; îl văzu pe domnul primar plecând fruntea. I se păru că se năruie lumea.

În adevăr, Javert îl luase de guler pe Jean Valjean.

– Domnule primar! strigă Fantine.

Javert izbucni în râs, un fel de rânjet înfiorător, care-i descoperi colţii.

– Nu mai e aici nici un domn primar.

Jean Valjean nu încercă să înlăture mâna care-l apucase de gulerul redingotei. Rosti:

– Javert...

Javert îl întrerupse:

– Spune-mi „domnule inspector“.

– Domnule, urmă Jean Valjean, aş vrea să-ţi spun un cuvânt între patru ochi.

– Tare! Vorbeşte tare! răspunse Javert. Cu mine oamenii vorbesc tare.

Jean Valjean scăzu glasul:

– Vreau să te rog ceva...

– Ţi-am spus să vorbeşti tare...

– E un lucru pe care trebuie să-l auzi numai dumneata...

– Ce-mi pasă mie! Nici nu te ascult!

Jean Valjean se întoarse către el şi-i spuse repede, pe şoptite:

– Îngăduie-mi trei zile! Trei zile ca să aduc copilul femeii ăsteia nenorocite! Am să plătesc oricât. Dacă vrei, vino cu mine.

– Glumeşti! strigă Javert. Ia te uită! Nu te credeam atât de prost. Îmi ceri trei zile ca s-o ştergi! Şi zici că vrei să te duci să-i aduci copilul târâturii ăsteia? Ei, poftim! Ştii că-mi placi?

Fantine tresări.

– Copilul meu! strigă ea. Vrea să se ducă să-mi aducă copilul. Va să zică nu e aici. Soră, spune-mi unde e Cosette? Vreau copilul meu! Domnule Madeleine! Domnule primar!

Javert bătu din picior.

– Ia te uită şi la asta! Tu să taci, paţachină! Halal de ţara în care ocnaşii sunt magistraţi şi târfele sunt îngrijite ca nişte contese! Ei, o să se isprăvească acum. Era şi timpul! Se uită ţintă la Fantine şi-l înşfăcă iar de guler, de cravată şi de cămaşă pe Jean Valjean: Ţi-am spus că s-a isprăvit cu domnul Madeleine şi cu domnul primar. Acum e vorba de un pungaş, de un ticălos, de un ocnaş pe care-l cheamă Jean Valjean şi care e în mâna mea. Asta e!

Fantine se ridică brusc, se rezemă în mâini, braţele îi erau ţepene. Se uită la Jean Valjean, se uită la Javert, se uită la călugăriţă, deschise gura ca şi cum ar fi vrut să spună ceva: din fundul pieptului îi ieşi un horcăit, dinţii îl clănţăniră, întinse înspăimântată braţele, deschise convulsiv mâinile, privi în jurul ei ca un om care se îneacă, apoi se prăbuşi în perne. Capul i se lovi de tăblia patului, apoi îi căzu în piept, cu gura căscată, cu ochii deschişi şi stinşi.

Murise.

Jean Valjean îşi puse mâna pe mâna lui Javert, care îl ţinea de guler, i-o desfăcu uşor ca pe mâna unui copil şi-i spuse:

– Ai ucis-o pe femeia asta.

– Haide, să isprăvim odată! strigă Javert furios. N-am venit să aud palavre. S-o scurtăm! Garda e jos. Ori vii acum ori îţi pun cătuşele.

Într-un colţ al odăii se afla un pat vechi de fier, cam stricat, pe care se culcau surorile când erau de veghe noaptea. Jean Valjean se îndreptă spre patul acela, îi smulse cât ai clipi din ochi stinghia de la căpătâi, care şi aşa era cam şubredă, lucru uşor pentru puterea lui, înşfăcă drugul şi se uită la Javert. Javert dădu înapoi, spre uşă.

Jean Valjean, cu drugul în mână, se îndreptă încet spre patul Fantinei. Când ajunse lângă el, se întoarse şi-i spuse lui Javert în şoaptă:

– Nu te sfătuiesc să mă sâcâi în clipa asta.

Javert tremura, nu mai încape nici o îndoială.

Îi veni în minte să cheme garda, dar Jean Valjean ar fi putut să se folosească de clipa aceasta şi să evadeze. Rămase pe loc, îşi apucă bastonul de capătul de jos şi se rezemă de uşă, cu ochii aţintiţi asupra lui Jean Valjean.

Jean Valjean îşi sprijini cotul pe tăblia de la căpătâiul patului şi, cu fruntea în palmă, începu s-o privească pe Fantine, care zăcea întinsă şi neclintită. Rămase aşa, adâncit în gânduri, mut, vădit înstrăinat de orice lume. Chipul şi ţinuta lui întreagă exprimau o milă nesfârşită. După câteva clipe de visare, se aplecă asupra Fantinei şi-i vorbi în şoaptă.

Ce i-a spus? Ce-i putea spune omul acesta, scos din rândul oamenilor, femeii care murise? Ce cuvinte i-a şoptit? Nimeni nu le-a auzit. Oare moarta le auzise?

Există unele iluzii emoţionante, care sunt poate realităţi sublime. Un singur lucru e neîndoios. Sora Simplice, singurul martor al lucrurilor petrecute acolo, a povestit adesea că în clipa în care Jean Valjean i-a vorbit Fantinei la ureche, ea, sora, a văzut limpede cum un zâmbet ce nu se poate descrie a înflorit pe buzele vinete şi în ochii sticloşi ai Fantinei, plini de uimirea morţii.

Jean Valjean luă cu amândouă mâinile capul Fantinei, îl aşeză bine pe perne, ca o mamă care şi-ar aşeza copilul, îi legă la loc cordonul cămăşii, îi vârî părul sub bonetă, apoi îi închise ochii.

În clipa aceea pe chipul Fantinei păru că pluteşte o lumină ciudată.

Moartea e intrarea în marea lumină.

Mâna Fantinei atârna pe marginea patului. Jean Valjean îngenunche în faţa acestei mâini, o ridică încet şi o sărută.

Apoi se sculă în picioare şi, îndreptându-se spre Javert, rosti:

– Acum îţi stau la dispoziţie.

V
Un mormânt potrivit

Javert îl duse pe Jean Valjean la închisoarea oraşului.

Arestarea domnului Madeleine pricinui la Montreuil-sur-mer o vâlvă, sau mai bine zis o zguduire nemaipomenită. Ne pare rău că nu putem trece sub tăcere faptul că, la auzul acestor simple cuvinte: „era un ocnaş", aproape toată lumea îl părăsi. În mai puţin de două ceasuri, tot binele pe care îl făcuse fu dat uitării şi nu rămase din domnul Madeleine decât „un

ocnaş". Ca să fim drepţi, trebuie să spunem că lumea nu cunoştea încă întâmplarea de la Arras în toate amănuntele ei. Ziua întreagă, în toate unghiurile oraşului, nu se auzeau decât convorbiri de felul acesta:

– N-aţi auzit? Era un ocnaş liberat. – Cine anume?

– Primarul. – Da de unde! Domnul Madeleine! – Da. – Adevărat? – Nu-l chema Madeleine, are un nume groaznic de urât! Bejean, Bojean, Boujean. – Ah, Doamne! – E arestat! – Arestat! – E închis în temniţa oraşului până la transferare. – Transferare? Va fi transferat? Unde va fi transferat? – Va fi trimis la juraţi pentru un furt la drumul mare pe care l-a săvârşit altădată. – Ei bine, bănuiam eu. Omul ăsta era prea bun, prea perfect, prea dulce. Refuza Legiunea de onoare. Dădea parale tuturor haimanalelor pe care le întâlnea. Totdeauna m-am gândit că nu e lucru curat cu el.

Îndeosebi „saloanele" se dădură în toată voia acestui fel de comentarii.

O doamnă bătrână, abonată la *Drapelul Alb*[1], rosti aceste cuvinte, a căror adâncime e aproape cu neputinţă de măsurat:

– Nu-mi pare rău deloc. Să se înveţe minte bonapartiştii!

Aşa s-a topit la Montreuil-sur-mer năluca numită cândva domnul Madeleine. În tot oraşul numai două sau trei persoane au rămas credincioase amintirii lui. Printre ele se numără şi bătrâna portăreasă care-i slujise.

În seara aceleiaşi zile, această cumsecade bătrână stătea singură în cămăruţa ei; era încă speriată şi frământată de gânduri triste. Fabrica fusese închisă toată ziua şi poarta era zăvorâtă. În casă nu se aflau decât cele două călugăriţe, sora Perpétue şi sora Simplice, care vegheau lângă trupul Fantinei.

Către ora la care domnul Madeleine obişnuia să se întoarcă acasă, portăreasa se ridică maşinal, luă cheia odăii lui dintr-un sertar şi sfeşnicul cu care suia întotdeauna scara, agăţă cheia în cuiul de unde o lua el de obicei şi puse sfeşnicul alături, ca şi cum l-ar fi aşteptat. Apoi se aşeză iar pe scaun şi căzu pe gânduri.

Biata bătrână făcuse toate lucrurile astea fără să-şi dea seama.

Abia peste vreo două ceasuri se dezmetici şi strigă: „O! Doamne-Dumnezeule! Şi eu care i-am pus cheia la îndemână!"

În clipa aceea gemuleţul cămăruţei se deschise, o mână trecu prin deschizătură, apucă sfeşnicul şi cheia şi aprinse lumânarea la opaiţul care ardea alături de ea.

Portăreasa ridică ochii şi rămase împietrită. Îşi înăbuşi ţipătul care i se suia în gâtlej.

Cunoştea mâna, braţul, mâneca redingotei.

---

1 Ziar ultraregalist din vremea restauraţiei.

Era domnul Madeleine.

Timp de câteva minute nu putu scoate o vorbă, rămase ca „trăsnită", cum spunea ea mai târziu, când își povestea întâmplarea.

– Dumnezeule, domnule primar, eu vă credeam... strigă ea în sfârșit, dar se opri, pentru că sfârșitul frazei ar fi fost prea nerespectuos față de început.

Pentru ea, Jean Valjean era tot domnul primar.

El îi sfârși vorba:

– La închisoare, spuse el. Am fost. Am rupt o gratie de la fereastră, mi-am dat drumul pe acoperiș în jos, și iată-mă! Mă urc în odaia mea! Du-te de o caută pe sora Simplice. O vei găsi, fără îndoială, la căpătâiul moartei.

Bătrâna îl ascultă cu grabă.

Jean Valjean nu-i dădu nici un sfat; era sigur că bătrâna avea să-l păzească mai bine decât s-ar fi păzit el însuși.

Niciodată nu s-a știut cum izbutise să pătrundă în curte fără să deschidă poarta. Avea întotdeauna la el o cheie cu care deschidea o portiță laterală; la închisoare trebuie însă să fi fost scotocit peste tot și să i se fi luat cheia. Punctul acesta n-a fost lămurit.

Urcă scara care ducea la odaia lui.

Când ajunse sus, puse sfeșnicul pe ultimele trepte, deschise ușa fără zgomot și se duse să închidă, pe dibuite, fereastra și oblonul. Era o precauție necesară; cititorul își amintește că fereastra dădea în stradă. Apoi se întoarse, luă lumânarea și intră iar în odaie. Aruncă o privire în jurul lui, pe masă, pe scaun, pe patul în care nu mai dormise de trei zile. Nu mai rămăsese acolo nici o urmă din dezordinea de alaltăieri noaptea. Portăreasa curățise odaia. Culesese din cenușă și pusese pe masă cele două capete de fier ale bastonului și moneda de doi franci, înnegrită de foc. Luă o bucată de hârtie și scrise pe ea: *„Iată vârfurile de fier ale bastonului meu și moneda de doi franci furată de la copilul Gervais, despre care am vorbit la curtea cu juri".* Puse banul și vârfurile de fier pe hârtie, ca să fie văzute numaidecât de cel care ar intra în odaie. Scoase din dulap o cămașă veche și o rupse în fâșii. Își făcu rost astfel de câteva bucăți de pânză în care își împachetă sfeșnicele de argint. Nu era nici grăbit, nici tulburat; pe când înfășura sfeșnicele episcopului, mușca dintr-o bucată de pâine neagră. Pesemne că era pâinea de la închisoare, pe care, fugind, o luase cu el.

Lucrul acesta a fost constatat mai târziu, după firimiturile de pâine găsite pe podea, când poliția a făcut o percheziție.

Se auziră două bătăi ușoare în ușă.

– Intră! spuse el.

Era sora Simplice.

Era palidă, avea ochii roșii. Ținea în mână o lumânare care tremura. Așa sunt marile lovituri ale soartei; oricât de desăvârșiți sau de împietriți am fi, ele ne smulg din fundul măruntaielor natura omenească și o silesc

să iasă la iveală. Călugărița, în ziua aceea plină de emoții, devenise din nou femeie. Plângea și tremura.

Jean Valjean scrise câteva rânduri pe o hârtie pe care o întinse călugăriței.

– Soră, te rog să-i dai asta preotului.

Era o foaie neîndoită. Sora își aruncă ochii pe ea.

– Poți să citești, spuse el.

– Ea citi: *„Îl rog pe preot să vegheze asupra a tot ce las aici. Să plătească cheltuielile procesului meu și înmormântarea femeii care a murit azi. Restul va fi pentru săraci."*

Sora voi să vorbească, dar nu putu scoate decât câteva sunete nelegate între ele. Izbuti să spună doar:

– Domnul primar n-ar vrea s-o mai vadă o dată pe biata femeie?

– Nu, spuse el, sunt pe urmele mele, ar putea să mă aresteze în odaia ei și asta ar tulbura-o.

De-abia rostise aceste cuvinte, când se iscă un zgomot grozav pe scări. Amândoi auziră un vuiet de pași care suiau și pe bătrâna portăreasă strigând cât putea mai tare și mai ascuțit:

– Domnule, vă jur pe bunul Dumnezeu că nici ziua, nici seara n-a intrat nimeni aici și că eu nu m-am mișcat de lângă ușă!

Un bărbat îi răspunse:

– Și cu toate astea e lumină în odaie.

Jean Valjean recunoscu vocea lui Javert.

Odaia era făcută în așa fel, încât ușa, deschizându-se, acoperea colțul din dreapta. Jean Valjean suflă în lumânare și se așeză în colțul acela.

Sora Simplice îngenunche lângă masă.

Ușa se deschise.

Javert intră.

Se auzeau mai multe voci bărbătești vorbind în șoaptă pe coridor și glasul portăresei care tăgăduia.

Călugărița nu ridică ochii. Se ruga.

Lumânarea de pe cămin răspândea o lumină foarte slabă.

Javert o văzu pe soră și se opri uimit.

Se știe că substanța ființei lui Javert, elementul lui, aerul care îi trebuia ca să poată trăi, era venerația față de orice autoritate. Era făcut dintr-o bucată și nu înțelegea nici obiecțiunea, nici restricțiunea. Bineînțeles, autoritatea eclesiastică era pentru el cea mai de frunte. Era religios în chip superficial și corect, așa cum era în toate. Pentru el, un preot era un spirit care nu se înșeală, o călugăriță o făptură care nu păcătuiește. Le vedea ca pe niște suflete care înălțaseră un zid între ele și lume, un zid cu o singură ușă, care se deschidea numai ca să lase să iasă adevărul.

Când o văzu pe soră, vru mai întâi să plece.

Dar mai avea o datorie care îl împingea puternic înainte. Rămase şi se hotărî să pună cel puţin o întrebare.

În faţa lui era sora Simplice, care nu minţise în viaţa ei. Javert o ştia şi o respecta şi mai mult din pricina asta.

– Soră, spuse el, eşti singură în odaia asta?

Trecu o clipă grozavă, în timpul căreia biata portăreasă crezu că-i vine rău.

Sora ridică ochii şi răspunse:

– Da.

– Iartă-mă că stărui, rosti Javert, dar e datoria mea. N-ai văzut în seara asta pe cineva, un bărbat? Numitul Jean Valjean a evadat. Îl căutăm. Nu l-ai văzut?

Sora răspunse:

– Nu.

Minţea. Minţise de două ori, una după alta, fără să şovăie, repede, ca şi cum s-ar fi jertfit pe sine.

– Iertaţi-mă! spuse Javert şi, salutând-o adânc, plecă.

O, sfântă făptură, nu mai eşti de mult pe lumea asta! Te-ai întâlnit în lumină cu surorile tale, fecioarele, şi cu fraţii tăi, îngerii. Deie Domnul ca în rai să-ţi fie socotită minciuna asta!

Cuvântul surorii fu atât de hotărâtor pentru Javert, încât nici nu mai băgă de seamă faptul curios că pe masă fumega o lumânare abia stinsă.

Peste un ceas, un om trece prin ceaţă, printre pomi, către Paris, depărtându-se cu repeziciune de Montreuil-sur-mer.

Era Jean Valjean. Doi sau trei cărăuşi au depus mărturie mai târziu că îl întâlniseră, că ducea un pachet şi era îmbrăcat cu o cămaşă de lucrător. De unde luase cămaşa aceea? Nu s-a ştiut niciodată. E drept că, cu câteva zile înainte, un lucrător bătrân murise la infirmeria fabricii şi nu lăsase decât o cămaşă de lucru. Poate că era aceea.

Încă un cuvânt despre Fantine.

Toţi avem o singură mamă: pământul. Fantine fu redată acestei mame.

Preotul crezu că face bine, şi poate în adevăr făcea bine, oprind pentru săraci cea mai mare parte din suma pe care o lăsase Jean Valjean. La urma urmei, despre cine era vorba? Despre un ocnaş şi o femeie de stradă. Din pricina asta, preotul simplifică înmormântarea Fantinei, o reduse la strictul necesar, adică la groapa comună.

Fantine fu deci îngropată în acel colţ al cimitirului unde nu se plăteşte, care e al tuturor şi al nimănui, şi în care săracilor li se pierde urma. Din fericire, Dumnezeu ştie unde să găsească sufletele. Fantine fu culcată în întuneric, printre osemintele care se mai aflau acolo. Rămăşiţele ei pământeşti zăcură în promiscuitate. Fu aruncată în groapa comună. Cum îi fusese patul, aşa şi mormântul.

PARTEA A DOUA
COSETTE

CARTEA ÎNTÂI
WATERLOO

I
Ce se poate vedea venind de la Nivelles

Acum un an (1861), într-o frumoasă dimineață de mai, un drumeț, cel ce povestește întâmplarea de față, venea de la Nivelles și se îndrepta spre La Hulpe. Mergea pe jos. O luase printre două rânduri de copaci, pe o șosea lată, pietruită, care șerpuia pe niște dealuri înșirate unul după altul, înălțând drumul și scoborându-l, întocmai ca niște valuri uriașe. Trecuse de Lillois și de Bois Seigneur Isaac. Spre apus se zărea clopotnița acoperită cu țiglă din Braine-l'Alleud, care seamănă cu o oală întoarsă. Lăsase în urmă o pădure pe un dâmb, iar la o cotitură de drum lăturalnic, lângă un fel de spânzurătoare putredă, pe care sta scris: *Vechea barieră nr. 4,* o cârciumă, pe fațada căreia se putea citi: *La răscruce de vânturi. Echabeau. Cafenea particulară.*

După vreo mie de pași de la cârciumă, se pomeni în mijlocul unei vâlcele, unde se afla o apă care trece pe sub arcul unui podeț din marginea drumului. Grupul de arbori răzleți și foarte verzi, care năpădesc valea pe o parte a drumului, se împrăștie de partea cealaltă prin livezi și se îndreaptă cu gingășie și fără nici o rânduială înspre Braine-l'Alleud.

Acolo, în dreapta, la marginea drumului, se afla un han; o trăsurică pe patru roți stătea în fața ușii, în jurul lui un morman de araci pentru hamei, un plug, o movilă de mărăcini uscați lângă un gard viu, niște var care fumega într-o groapă pătrată, o scară în dreptul unui șopron vechi, cu pereții de nuiele. O fetișcană plivea într-o holdă pe deasupra căreia zbura, adus de vânt, un afiș mare, galben, pesemne al unei reprezentații dintr-altă parte, de la vreo serbare câmpenească. Pe după colțul hanului, în dreptul unei bălți, în care se bălăcea un cârd de rațe, se pierdea în mărăciniș o potecuță prost pietruită. Drumețul o luă pe acolo.

După vreo sută de paşi făcuţi pe lângă un zid din veacul al XV-lea, acoperit de o streaşină de olane puse în muchie, ajunse în faţa unei porţi de piatră boltite, aşezate pe o temelie dreaptă, în stilul sever Ludovic al XIV-lea, încadrată de alte două basoreliefuri. O faţadă fără podoabe domina această poartă; un perete perpendicular pe faţadă ajungea aproape până la poartă, făcând cu ea, dintr-o dată, un unghi drept. Pe pajiştea dinaintea porţii zăceau trei grape, printre care creşteau de-a valma toate florile de mai. Poarta era închisă. Avea două obloane hodorogite, împodobite cu un ciocan vechi şi ruginit.

Era o zi însorită; prin crengile copacilor trecea un freamăt molcom de primăvară care părea că vine mai degrabă de prin cuiburi decât din văzduh. O păsărică sprintenă, pesemne îndrăgostită, cânta în neştire în vârful unui copac.

Drumeţul se aplecă şi se uită cu băgare de seamă la piatra din stânga, unde văzu, în partea de jos a porţii, o spărtură rotundă, destul de mare, care semăna cu golul unei sfere. În clipa aceea, canaturile se dădură la o parte şi ieşi o ţărancă.

Îl văzu pe călător şi îşi dădu seama la ce se uită.

– O ghiulea franţuzească a făcut asta! zise ea. Şi adăugă: Şi ce vezi acolo, mai sus, în poartă, lângă pironul ăla, e gaura făcută de una mai mare. Asta n-a străpuns lemnul.

– Cum îi spune locului ăstuia? întrebă drumeţul.

– Hougomont, spuse ţăranca.

Drumeţul se ridică. Făcu câţiva paşi şi se uită peste gard. În zarea depărtată, printre copaci, zări un fel de colnic şi pe colnicul ăsta ceva care, din depărtare, părea un leu.

Se afla pe câmpul de luptă de la Waterloo.

II
Hougomont

Hougomont a fost un loc al morţii, cea dintâi piedică, cea dintâi împotrivire întâlnită la Waterloo de acest mare pădurar al Europei care se numea Napoleon; cel dintâi nod sub lovitura securii.

Era un castel şi nu mai e decât o fermă. Pentru un cercetător al trecutului, Hougomont este *Hugomons*. Castelul fusese clădit de Hugo, sire de Somerel, care înzestrase şi al şaselea paraclis al mânăstirii din Villiers.

Drumeţul împinse poarta, trecu pe lângă o caleaşcă veche de sub un portic şi intră în curte.

Cel dintâi lucru care-i atrase atenţia în curtea asta fu o poartă din veacul al XVI-lea, care închipuia o boltă; în jurul ei totul era năruit.

Aspectul monumental se naşte adesea din ruină. Lângă boltă se deschide într-un zid o altă poartă unghiulară, din timpul lui Henric al IV-lea, şi prin care se vedeau pomii unei livezi. Lângă poarta asta, o groapă de gunoi, nişte hârleţe şi nişte lopeţi, câteva căruţe, o fântână veche cu lespedea ei şi cu scripetele de fier, un mânz care zburda, un curcan înfoiat, o capelă cu o clopotniţă mică, un păr înflorit cu ramurile întinse peste zidul capelei – iată cum arăta curtea pe care a visat s-o cucerească Napoleon. Această bucată de pământ, dacă ar fi putut pune mâna pe ea, i-ar fi dat, poate, stăpânirea lumii. Nişte găini scormonesc cu ciocul în ţărână. Se aude un mârâit: un dulău îşi arată colţii, ţinând locul englezilor.

Aici, englezii au fost vrednici de admiraţie. Cele patru companii de infanterie de gardă ale lui Cooke au ţinut piept timp de şapte ceasuri unei armate îndârjite.

Privit pe hartă, în plan geometric, cu clădirile şi cu zidul împrejmuitor, Hougomont se prezintă ca un fel de dreptunghi neregulat, cu un unghi retezat. E tocmai locul în care se află poarta dinspre miazăzi, păzită de zidul acesta de pe care se poate trage de-a dreptul în ea. Hougomont are două porţi; poarta dinspre miazăzi, a castelului, şi poarta dinspre miazănoapte, a fermei. Napoleon trimisese împotriva Hougomontului pe fratele său Jérôme; diviziile Guillemniot, Foy şi Bachelu se opriră aici; aproape întreg corpul de armată al lui Reille intră în luptă şi fu sfărâmat; ghiulelele lui Kellermann se irosiră toate în faţa acestui eroic colţ de zid. Brigada Bauduin izbuti să străpungă Hougomontul pe la nord, în vreme ce brigada Soye abia putu pătrunde niţel pe la sud, dar fără să-l poată lua.

Clădirile fermei sunt aşezate în marginea de sud a curţii. O parte din poarta dinspre nord, sfărâmată de francezi, stă atârnată pe zid. Sunt patru scânduri bătute în două grinzi, pe care se mai văd urmele atacului. Poarta dinspre miazănoapte, spartă de către francezi, şi căreia i s-a pus altă bucată în locul tăbliei atârnate pe zid, dă spre fundul ogrăzii; e tăiată patrat într-un zid a cărui temelie e de piatră, iar partea de sus din cărămidă, şi care mărgineşte ograda înspre nord. Este o poartă obişnuită, pentru căruţe, ca la toate fermele, cu două canaturi late, făcute din scânduri grosolane; dincolo, nişte păşuni. Încăierarea pentru această intrare a fost înverşunată. Pe uşorul porţii au rămas vreme îndelungată tot soiul de urme de mâini însângerate. Acolo a fost ucis Bauduin.

Viforul bătăliei stăruia încă în această ogradă; grozăvia ei se vedea bine; vălmăşagul adânc al încăierării s-a întipărit aici; viaţă şi moarte; parc-a fost ieri. Zidurile sunt în paragină, pietrele se năruie, spărturile ţipă, găurile sunt ca nişte răni, copacii, aplecaţi, scuturaţi de fiori, parcă se căznesc s-o ia la fugă.

În 1815 curtea asta avea mai multe clădiri decât astăzi. Unele dintre ele, care între timp au fost date jos, alcătuiau un fel de întărituri, unghiuri și colțuri de echer.

Aici se baricadaseră englezii. Francezii au pătruns înăuntru, dar n-au izbutit să se mențină. Lângă capelă se înalță, prăbușită, mai bine zis spintecată, o aripă a castelului, singura urmă ce mai dăinuiește din castelul de la Hougomont. Castelul a slujit ca un fel de foișor, iar capela ca citadelă. S-au nimicit unii pe alții. Împușcați din toate părțile, din dosul zidurilor, din podurile hambarelor, din fundul pivnițelor, prin toate ochiurile ferestrelor, prin toate gârliciurile, prin toate crăpăturile dintre pietre, francezii aduseseră snopi de nuiele și dăduseră foc zidurilor și oamenilor; gloanțelor le-au răspuns prin foc.

În aripa surpată, prin ferestrele zăbrelite, se văd încăperile dărăpănate ale unui grup de locuințe din cărămidă; infanteriștii englezi stătuseră la pândă în aceste încăperi; scara în chip de spirală, crăpată de sus până jos, seamănă cu interiorul unei scoici sfărâmate. Ea are două caturi; asediați pe această scară, înghesuiți pe treptele de sus, englezii le tăiaseră pe cele de jos. Sunt lespezile mari, albastre, aruncate morman în niște urzici. Vreo zece trepte sunt încă prinse în zid; pe cea dintâi se află săpată forma unui trident. Treptele astea, la care nu se poate ajunge, se țin bine la locul lor. Restul pare o falcă fără dinți. Mai sunt acolo și doi copaci bătrâni; unul e uscat, celălalt, cu trunchiul ciuruit, înverzește în aprilie. De prin 1815 a început să crească străbătând mijlocul scării.

S-au măcelărit în capelă. Interiorul, în care domnește iarăși liniștea, e ciudat. Nu s-a mai slujit aici de la măcel. Cu toate astea, altarul a rămas în picioare, un altar de lemn grosolan, pus pe-o temelie de piatră necioplită. Patru pereți văruiți, o ușă în fața altarului, două ferestre arcuite; pe ușă, un crucifix mare de lemn; deasupra crucifixului, o ferestruică pătrată, astupată cu un braț de fân; jos, într-un colț, o veche cercevea cu toate geamurile sparte: așa e capela. Lângă altar se află pironită o statuie de lemn a sfintei Ana, din veacul al XV-lea; capul pruncului Isus a fost retezat de o schijă. Stăpâni o clipă pe capelă, pe urmă izgoniți, francezii i-au dat foc. Flăcările s-au întins peste tot în această dărâmătură; a fost un adevărat cuptor; ușa a ars, podelele au ars, dar Hristosul de lemn n-a fost mistuit de flăcări. Focul i-a ars picioarele, din care nu i se mai pot vedea decât niște cioturi înnegrite; pe urmă s-a stins. O minune, spun cei de prin partea locului. Copilul Isus cu capul retezat n-a avut norocul Hristosului de lemn.

Pereții sunt plini de iscălituri. Lângă picioarele lui Hristos se poate citi acest nume: *Henquinez*. Pe urmă, altele: *Conde de Rio Maior, Marques y Marquesa de Almagro (Habana)*. Se găsesc și câteva nume fran-

țuzești cu semne de exclamare; semne de mânie. Peretele a fost văruit din nou în 1849. Națiunile se batjocoreau aici unele pe altele.

Chiar de la ușa acestei capele a fost ridicat un cadavru care ținea în mână o secure. Acest cadavru era sublocotenentul Legros.

La ieșirea din capelă, se vede în stânga o fântână. În curte sunt două. Te întrebi: de ce nu mai are fântâna asta găleată și lanț? Pentru că nu se mai scoate apă din ea. Dar din ce pricină nu se mai scoate apă din ea? Pentru că e plină de schelete.

Ultimul om care a scos apă din această fântână a fost Guillaume van Kylsom, țăran din Hougomont, care era grădinar acolo. La 18 iunie 1815 familia lui a fugit și s-a adăpostit în pădure.

Pădurea din jurul mânăstirii Villiers a ascuns timp de câteva zile și nopți pe acești nefericiți fugiți de la casele lor. Și astăzi încă anumite urme, ușor de recunoscut, cum sunt trunchiurile bătrâne ale arborilor arși, ne arată locul unde au fost acele biete tabere pline de groază, pierdute în fundul hățișurilor.

Guillaume van Kylsom rămăsese la Hougomont „să păzească castelul" și se pitulase într-o pivniță. Englezii dădură peste el. Îl scoaseră din ascunzătoare și lovindu-l cu latul săbiei, luptătorii îl siliră pe omul ăsta înspăimântat să-i servească. Li se făcuse sete. Guillaume le dădu să bea. Din această fântână scotea el apă. Mulți au băut acolo înghițitura lor cea din urmă. Fântâna din care s-au adăpat atâția morți trebuia să moară și ea.

După bătălie lumea se grăbea să îngroape cadavrele. Moartea are felul ei de a întuneca biruința și după glorie, aduce ciuma. Tifosul e un adaos al triumfului. Fântâna era adâncă: au făcut dintr-însa un mormânt. Au fost aruncați acolo trei sute de morți. Cam cu prea multă grabă. Erau oare morți cu toții? Legenda spune că nu. Se zice că în noaptea următoare s-au auzit din fântână glasuri stinse cerând ajutor.

Fântâna a rămas stingheră în mijlocul ogrăzii. Trei ziduri, jumătate din piatră, jumătate din cărămidă, îndoite ca laturile unui paravan și închipuind un turnuleț pătrat o înconjoară din trei părți. Cea de-a patra latură e deschisă. Pe-acolo se scotea apa. Zidul din fund are un fel de spărtură, aproape rotundă, pesemne o gaură de obuz. Turnulețul avea un tavan din care n-au mai rămas decât bârnele. Fierăria, care sprijină zidul din dreapta, are forma unei cruci. Când te apleci, privirea ți se pierde într-un cilindru adânc de cărămidă, năpădit de întunecime. De jur împrejurul fântânii, toată partea de jos a zidurilor e acoperită de urzici.

Fântâna nu are în față lespedea lată, albastră, care slujește ca un fel de margine tuturor fântânilor din Belgia. În locul lespezii albastre e o grindă de care se sprijină cinci sau șase butuci de lemn, noduroși și țepeni, care par niște oase mari. Nu mai există nici găleată, nici lanț, nici

scripete; dar mai există jgheabul de piatră care slujea pentru scurgerea apei. Apa de ploaie se strânge aici şi din când în când câte o pasăre din pădurea din apropiere coboară să bea, pe urmă îşi ia din nou zborul.

O casă, între ruinele acestea, casa fermei, e încă locuită. Uşa ei dă spre curte. Lângă tăbliţa frumoasă a unei broaşte gotice, uşa are un mâner de fier în chip de trifoi, aşezat de-a curmezişul. În clipa în care locotenentul hanovrez Wilda a apăsat pe mâner ca să se adăpostească în fermă, un soldat francez din geniu i-a retezat mâna cu o lovitură de secure.

Bunicul familiei care locuieşte aici era fostul grădinar van Kylsom, mort de multă vreme. O femeie cu părul cărunt ne spune:

– Eram aici. Aveam trei ani. Surorii mele mai mari îi era frică şi plângea. Ne-au dus în pădure. Pe mine mă ţinea mama în braţe. Toţi puneau urechea la pământ ca să asculte. Eu făceam ca tunul şi ziceam: „Bum, bum!"

O poartă a ogrăzii, cum am mai spus, dă în livadă.

Livada e grozavă.

E alcătuită din trei părţi; am putea spune chiar din trei acte. Partea întâi e o grădină; partea a doua e livada, iar a treia, o pădure. Toate aceste trei părţi au o împrejmuire comună; spre intrare, clădirile castelului şi ale fermei; în stânga, un gard viu; în dreapta, un zid; în fund, un alt zid. Zidul din dreapta e din cărămidă; cel din fund e din piatră. Întâi intri în grădină. E în pantă, plantată cu coacăze, e plină de buruieni şi se sfârşeşte cu o terasă monumentală de piatră, mărginită de stâlpi învolţi. O grădină seniorială, în stilul franţuzesc dinaintea lui Lenôtre[1]; astăzi, numai dărâmături şi bălării. În partea de sus a stâlpilor sunt nişte globuri care par ghiulele de piatră. Au mai rămas în picioare patruzeci şi trei de stâlpi; ceilalţi sunt trântiţi în iarbă. Aproape toţi sunt ciuruiţi de rafale. Un stâlp sfărâmat zace pe parapet întocmai ca un picior rupt.

În grădina asta dincolo de livadă, pătrunseră şase voltijori[2] din I-iul regiment de infanterie şi, nemaiputând să scape, încolţiţi şi alungaţi ca nişte urşi în vizuină, primiră lupta cu două companii hanovreze, dintre care una înarmată cu carabine. Hanovrezii se urcaseră pe balustradă şi trăgeau de sus. Voltijorii, răspunzând de jos, şase contra două sute, curajoşi, neavând alt adăpost decât tufele de coacăze, ţinură piept un sfert de ceas până să fie răpuşi.

Urci vreo câteva trepte, şi din grădină, ajungi în livada propriu-zisă. Acolo, pe locul ăsta de câţiva stânjeni pătraţi, o mie cinci sute de oameni

---

1 Arhitect-peisagst din secolul al XVII-lea.
2 Infanterişti de elită (în armata franceză dinainte de 1870).

au fost secerați în mai puțin de un ceas. Zidul pare gata să reînceapă lupta. Cele treizeci și opt de metereze făcute de englezi la înălțimi deosebite se văd și azi. În dreptul celui de-al șaisprezecelea se află două morminte engleze de piatră. Numai zidul dinspre miazăzi are metereze; pe acolo se dădea atacul principal. Zidul ăsta era acoperit în afară de un gard viu, foarte înalt; francezii ajunseră în fața lui, crezură că nu e vorba decât de un gard viu, îl trecură și dădură peste zid, obstacol și capcană, cu infanteria engleză în spatele lui, cu cele treizeci de metereze vărsând foc toate deodată, un potop de șrapnele și de gloanțe; brigada Soye fu nimicită aici. Așa a-nceput Waterloo.

Cu toate acestea, livada a fost cucerită. Neavând scări, francezii s-au cățărat cu unghiile. S-au dat lupte corp la corp pe sub copaci. Toată pajiștea de-aici a fost scăldată în sânge. Un batalion din Nassau, alcătuit din șapte sute de oameni, a fost nimicit. Partea din afară a zidului, asupra căruia fuseseră concentrate cele două baterii ale lui Kellermann, e ciuruită de gloanțe.

În mai, livada se înviorează ca oricare alta. Cresc aici gălbenele și părăluțe; iarba e înaltă; o pasc caii de plug; deasupra aleilor atârnă niște frânghii din păr de cal, pe care se usucă rufele, silindu-i pe trecători să plece capul; umbli prin paragină, iar piciorul ți se înfundă în mușuroaie de cârtiță. Printre bălării se vede un trunchi de copac scos din rădăcină, culcat la pământ și care înverzește. Maiorul Blackmann s-a rezemat de el când și-a dat sufletul. Alături, sub un arbore înalt, s-a prăbușit generalul german Duplat, scoborâtor al unei familii franceze care s-a refugiat după revocarea edictului de la Nantes. Lângă el se încovoaie un măr bătrân, bolnav, legat cu un bandaj de paie și de humă. Aproape toți merii sunt gârboviți de bătrânețe. N-a rămas unul să nu fi fost lovit de-un glonț sau de-un șrapnel. Livada e plină de scheletele pomilor morți.

Corbii se rotesc printre crengi. În fund se află o pădure plină de viorele.

Bauduin mort, Foy rănit, focul, măcelul, carnajul, un râu de sânge englez, de sânge german și de sânge francez, amestecate cu îndârjire, o fântână plină de cadavre, regimentul din Nassau și regimentul din Brunswick nimicite. Duplat ucis, Blackmann ucis, infanteria engleză mutilată, douăzeci de batalioane franceze din cele patruzeci ale corpului lui Reille decimate, trei mii de oameni trecuți prin foc și sabie, ciopârțiți, măcelăriți, împușcați – numai în dărâmătura asta din Hougomont; și toate astea, pentru ca un țăran să-i poată spune astăzi unui trecător: „Domnule, dacă doriți, dați-mi trei franci și vă povestesc ce-a fost la Waterloo!“

cum au socotit mulți istorici de seamă, geniul acesta se întuneca? Se lăsa oare cuprins de mânie, ca să-și ascundă sie însuși propria sa slăbiciune? Începea să se clatine sub amăgirea unui îndemn spre aventură? Ajungea, lucru grav pentru un general, să nu-și mai dea seama de primejdie? Există oare la categoria asta a oamenilor mari, realiști, pe care i-am putea numi uriași ai acțiunii, o vârstă de miopie a geniului? Bătrânețea nu are nici o înrâurire asupra geniilor idealiste; pentru oameni ca Dante și ca Michelangelo, a îmbătrâni înseamnă a crește; pentru cei ca Hannibal și ca Bonaparte – înseamnă oare a descrește? Să fi pierdut Napoleon adevăratul simț al biruinței? Să fi ajuns a nu mai fi în stare să-și dea seama de primejdie, a nu mai presimți când i se întinde o cursă, a nu mai deosebi marginea șubredă a prăpăstiilor? Nu mai simțea apropierea catastrofelor? El, care altădată cunoștea toate căile izbânzii, și care, de la înălțimea carului său cu fulgere, ți le arăta cu un gest suveran, era oare atât de buimăcit încât să ducă în prăpastie furtunoasele sale legiuni? La patruzeci și șase de ani să fi fost el cuprins de o supremă nebunie? Acest conducător titanic al destinului nu mai era decât un mare nechibzuit?

Nu suntem de această părere.

Planul său de luptă era, după mărturia tuturor, o capodoperă. Să pornească de-a dreptul asupra centrului liniei aliate, să facă o spărtură în dușman, să-l frângă în două, să împingă aripa britanică spre Hal, iar aripa prusacă spre Tongres, să reducă pe Wellington și pe Blücher la două frânturi să pună mâna pe Mont-Saint-Jean, să cucerească Bruxellesul, să-l arunce pe german în Rin și pe englez în mare. Asta urmărea Napoleon în această bătălie. Pe urmă se va mai vedea.

Se înțelege de la sine că nu avem pretenția să facem aici istoria bătăliei de la Waterloo. Una dintre întâmplările care au dat naștere dramei pe care o istorisim se leagă de această bătălie, dar scopul nostru nu este descrierea ei, care, de altminteri, a fost făcută – și făcută în chip magistral! – dintr-un punct de vedere de către Napoleon însuși, iar din alt punct de vedere de către o pleiadă întreagă de istorici.

Cât despre noi, îi lăsăm pe istorici să se certe; noi nu suntem decât un martor de la distanță, un trecător pe aceste meleaguri, un cercetător aplecat pe-acest pământ frământat cu sânge omenesc, socotind poate aparențele drept realități; nu avem dreptul de a înfrunta în numele științei o întreagă înlănțuire de fapte în care se găsește fără îndoială și un element amăgitor; nu avem nici experiență militară, nici priceperea în materie de strategie, care ar putea să justifice un sistem; după părerea noastră, la Waterloo, un lanț de întâmplări neprevăzute îi covârșește pe cei doi mari căpitani; iar dacă-i vorba de soartă, acest acuzat misterios, noi judecăm cum judecă poporul, judecător naiv.

IV
A

Cei care doresc să-şi închipuie exact bătălia de la Waterloo n-au decât să facă, în gând, pe pământ, un A mare. Piciorul din stânga al literei A e drumul spre Nivelles; piciorul din dreapta e drumul spre Genappe; liniuţa dintre ele e drumul desfundat de la Ohain la Braine-l'Alleud. Vârful literei A este Mont-Saint-Jean; acolo e Wellington; punctul din stânga de jos e Hougomont; acolo se află Reille împreună cu Jerôme Bonaparte; punctul din dreapta de jos este Belle-Alliance; acolo se află Napoleon. Puţin mai jos de punctul unde liniuţa lui A întâlneşte şi taie piciorul din dreapta e Haie-Sainte. Exact în mijlocul liniuţei se află punctul unde s-a spus cuvântul hotărâtor al bătăliei. Acolo a fost aşezat leul, simbolul involuntar al eroismului suprem al gărzii imperiale.

Triunghiul din vârful literei A, cuprins între cele două picioare şi liniuţă, e podişul Mont-Saint-Jean. Toată bătălia s-a desfăşurat pentru el.

Aripile celor două armate se întindeau spre dreapta şi spre stânga drumurilor dinspre Genappe şi Nivelles; d'Erlon – ţinându-i piept lui Picton, iar Reille – ţinându-i piept lui Hill.

Mai sus de vârful lui A, în spatele podişului Mont-Saint-Jean, se află pădurea Soignes.

Cât despre câmpia propriu-zisă, închipuiţi-vă o bucată întinsă de pământ, foarte accidentată; fiecare cută domină cuta următoare, iar toată laolaltă urcă spre Mont-Saint-Jean şi se înfundă în pădure.

Două oştiri duşmane pe un câmp de bătaie sunt doi luptători. E ca o luptă corp la corp. Unul vrea să-l doboare pe celălalt. Se folosesc de tot ce le iese înainte; un tufiş devine un punct de sprijin; colţul unui zid este un meterez; în lipsa unei cocioabe care să-i acopere spatele, un regiment o ia la fugă; o surpătură de pământ, o diferenţă de nivel, o potecă aşezată de-a curmezişul, o râpă, o pădure pot opri pe loc călcâiul acestui uriaş care se numeşte o armată şi-l pot împiedica să dea înapoi. Cel ce iese din câmpul de luptă pierde bătălia. De aceea, comandantul care poartă răspunderea e nevoit să cerceteze cel mai mic pâlc de copaci şi să cunoască bine cea mai neînsemnată cută de teren.

Cei doi generali cercetaseră cu luare-aminte câmpia de la Mont-Saint-Jean, cunoscută astăzi sub numele de Câmpia de la Waterloo. Cu un an mai înainte, Wellington o examinase cu prevăzătoare agerime pentru eventualitatea unei mari bătălii. Pe locul acesta, pentru duelul din ziua de 18 iunie, Wellington se simţea la largul său, pe când Napoleon se afla la strâmtoare. Armata engleză era pe înălţime, iar cea franceză era în vale.

Ar fi de prisos să-l descriem aici pe Napoleon călare, cu ocheanul în mână, pe colina de la Rossomme, în zorii zilei de 18 iunie 1815.

Înainte de a-l descrie noi, l-a văzut toată lumea. Cu profilul său liniştit sub chipiul şcolii din Brienne, în uniforma verde, cu reverul alb acoperind decoraţia, cu haina-i lungă ascunzând epoleţii, cu cordonul roşu îndoit sub vestă, cu pantaloni de piele, pe calul alb cu valtrapuri de catifea purpurie, purtând în colţuri litera N cu coroană şi cu vulturi, cu cizmele de călărie trase peste ciorapii de mătase, cu pinteni de argint, spadă de la Marengo – toată figura asta a celui din urmă Cezar e vie în mintea tuturor, aclamată de unii, osândită de alţii. Multă vreme figura aceasta a stat în plină lumină; din pricină că cei mai mulţi dintre eroi răspândesc o anumită negură de legendă care întunecă adevărul, pe un timp mai mult sau mai puţin îndelungat. Dar acum se face ziuă şi istoria îşi spune cuvântul.

Lumina aceasta care se numeşte istorie e nemiloasă; ea are acea caracteristică dumnezeiască şi ciudată că, fiind lumină şi tocmai pentru că e lumină, aşterne adeseori umbră acolo unde mai înainte străluceau raze; din acelaşi om ea face două năluci deosebite, o asmute pe una împotriva celeilalte şi o nimiceşte; adâncurile întunecate ale despotului se războiesc cu strălucirea orbitoare în preţuirea definitivă a popoarelor. Pângărirea Babilonului îl micşorează pe Alexandru. Încătuşarea Romei îl micşorează pe Cezar. Nimicirea Ierusalimului îl micşorează pe Titus. Tirania îl urmăreşte pe tiran. E o nenorocire pentru om să lase pe urma lui o pată de întuneric care-i seamănă.

V
Quid obscurum[1] al bătăliilor

Cunoaştem cu toţii partea întâi a acestei lupte; la început tulbure, îndoielnică, şovăitoare, plină de ameninţare pentru amândouă armatele, dar pentru englezi mai mult decât pentru francezi.

Plouase toată noaptea; pământul fusese desfundat de atâta ploaie; apa se strânsese ici şi colo în gropile câmpului ca în nişte căldări; pe alocuri convoaiele de căruţe se înfundaseră până la osie; de pe chingile cailor noroiul picura în stropi; dacă grâul şi secara, culcate la pământ de această gloată de căruţe în marş, n-ar fi acoperit urmele, făcând aşternut sub roţi, nici o mişcare – mai ales în văile dinspre Papelotte – n-ar fi fost cu putinţă.

1 Acel ceva obscur (lat.).

Lupta începu târziu; Napoleon, cum am mai spus, avea obiceiul să țină toată artileria în mâna lui, ca pe un pistol, țintindu-l când într-un punct, când într-altul al bătăliei; hotărâse să aștepte până ce bateriile înhămate vor putea să se miște și să galopeze în voie; pentru asta trebuia să răsară soarele și să usuce pământul. Dar soarele nu răsări. Nu mai era întâlnirea de la Austerlitz. În clipa când se auzi cea dintâi lovitură de tun, generalul englez Colville se uită la ceas și văzu că era ora unsprezece și treizeci și cinci de minute.

Bătălia fu începută cu înverșunare, poate chiar cu mai multă înverșunare decât ar fi vrut împăratul, de către aripa stângă franceză, împotriva Hougomontului. Napoleon atacă în același timp centrul, împingând brigada Quiot înspre Haie-Sainte, iar Ney împinse aripa dreaptă franceză împotriva aripii stângi engleze, care se sprijinea pe Papelotte.

Atacul dezlănțuit împotriva Hougomontului era oarecum stimulat. Planul era de a-l atrage acolo pe Wellington, de a-l face să se abată spre stânga. Și planul ar fi izbutit, dacă cele patru companii de gardă engleze și vitejii belgieni din divizia Perponcher nu și-ar fi păstrat cu tărie poziția, așa încât Wellington, în loc să-și îngrămădească trupele acolo, se putu mărgini să trimită pentru întărire doar patru companii de gardă și un batalion din Brunswick.

Atacul aripei drepte franceze, îndreptat asupra punctului Papelotte, era serios; să dea peste cap stânga engleză, să taie drumul spre Bruxelles, să stăvilească trecerea prusacilor, care puteau sosi dintr-un moment într-altul, să ia cu asalt Mont-Saint-Jean, să-l împingă pe Wellington spre Hougomont, de-acolo spre Braine-l'Alleud, apoi spre Hal – nimic mai limpede. Cu excepția câtorva incidente, atacul acesta reuși. Papelotte fu luat; Haie-Sainte căzu.

Un amănunt ce trebuie reținut. Infanteria engleză, și în special brigada lui Kempt, erau alcătuite în mare parte din recruți. Acești soldați tineri s-au purtat eroic în fața temutei noastre infanterii; cu toată lipsa lor de experiență, au știut să iasă vitejește din încurcătură; s-au dovedit mai ales foarte buni trăgători; ca pușcaș, lăsat întrucâtva de capul lui, soldatul se simte, ca să spunem așa, propriul său general; recruții aceștia au arătat că au ceva din spiritul inventiv și din înverșunarea soldatului francez. Infanteria aceasta de ucenici a luptat cu însuflețire, lucru ce l-a nemulțumit pe Wellington.

După ce Haie-Sainte căzu, bătălia începu să șovăie.

În această zi, între amiază și ceasurile patru după-masă, există un interval întunecat; mijlocul bătăliei e întrucâtva nelămurit, e punctul încâlcit al încăierării. Se întuneca. În negură se deslușeau tălăzuiri uriașe, un miraj amețitor; echipamentul de campanie de pe vremea aceea, astăzi aproape necunoscut, căciulile cu pampoane, săculețele de la centură flu-

turând cu curelele încrucişate, leduncile cu cartuşe, dolmanele husarilor, cizmele roşii cu zeci de cute, chipiurile grele împodobite cu găitane, infanteria aproape neagră din Brunswick amestecată cu infanteria stacojie din Anglia, soldații englezi, având în locul epoleților nişte colaci mari, albi şi rotunzi, cavaleria uşoară hanovreză cu căşti lunguiețe de piele, cu benzi de aramă şi cu penaj roşu, scoțieni cu genunchii goi şi cu pleduri cadrilate, ghetrele mari, albe, ale grenadirilor noştri – toate alcătuiau tablouri vrednice de Salvador Rosa[1], iar nu linii strategice bune pentru Gribeauval[2].

O bătălie amestecată totdeauna cu ceva dintr-o furtună. *Quid obscurum, quid divinum*[3]. Fiecare istoric scoate oarecum ceea ce-i convine din acest vălmăşag. Oricare ar fi socotelile generalilor, ciocnirea maselor înarmate aduce unele răsturnări ce nu se pot prevedea; când se trece la acțiune, cele două planuri ale celor doi conducători intră unul într-altul şi se deformează unul pe altul. Un anumit punct al câmpului de luptă înghite mai mulți luptători decât altul, întocmai ca acele terenuri, mai mult sau mai puțin spongioase, care sug mai repede sau mai încet apa cu care sunt stropite. Eşti silit să arunci acolo mai mulți soldați decât aveai de gând. Cheltuieli neprevăzute. Linia de luptă pluteşte şi şerpuieşte ca un fir, valuri de sânge curg fără socoteală, fronturile armatelor unduiesc regimentele – înaintând sau dând înapoi – alcătuiesc capuri sau golfuri, toate aceste stânci se mişcă fără încetare unele în fața altora; în locul infanteriei soseşte artileria; în locul artileriei vine cavaleria; batalioanele sunt un fel de dâre de fum. Parcă era ceva acolo; te uiți bine – nu mai e nimic; luminişurile îşi schimbă locul; cutele întunecoase înaintează şi se retrag; suflă un vânt ca de mormânt, care împinge, goneşte, umflă şi risipeşte aceste mulțimi tragice. Ce este o încăierare? O oscilație. Nemişcarea unui plan geometric exprimă un moment, nu o zi. Pentru zugrăvirea unei bătălii e nevoie de pictori viguroşi, care să cuprindă haosul în pensula lor; Rembrandt e mai nimerit ca stil decât Van der Meulen[4]. Van der Meulen, veridic la amiază, minte la orele trei. Geometria înşeală; numai uraganul este adevărat. Asta-i îndreptăţeşte pe Folard[5] să-l contrazică pe Polibiu. Trebuie să adăugăm că vine întotdeauna o anumită clipă în care bătălia se schimbă în luptă corp la corp,

---

1 Pictor italian (1615-1673), renumit prin coloritul intens şi variat al pânzelor sale.
2 General francez, creatorul unor tipuri perfecționate de tunuri de care s-a servit Napoleon.
3 Acel ceva obscur, acel ceva divin (lat.).
4 Pictor flamand (1634-1690).
5 Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea. A scris între altele, un comentariu la *Istoria universală* a istoricului grec Polibiu (secolul al II-lea î.e.n.).

se restrânge, se fărâmițează într-o mulțime de fapte mărunte, care, ca să împrumutăm chiar expresia lui Napoleon, „țin mai mult de biografia regimentelor decât de istoria unei armate". În cazul acesta, istoricul are dreptul netăgăduit de a spune pe scurt. El nu e în măsură să redea decât liniile principale ale luptei; și, oricât de conștiincios ar fi, nici un povestitor nu va fi în stare să contureze în chip desăvârșit forma acelui nor îngrozitor care se numește o bătălie.

Adevărul acesta, valabil pentru toate marile ciocniri militare, se aplică mai cu osebire luptei de la Waterloo.

Cu toate acestea, după-amiază, la un anumit moment, bătălia se preciză.

VI
Orele patru după-amiază

Pe la orele patru, situația armatei engleze era gravă. Prințul de Orange comanda centrul, Hill aripa dreaptă. Picton aripa stângă. Bătăios și ca scos din fire, prințul de Orange le striga olando-belgienilor: „Nassau, Brunswick, nici un pas înapoi!" Hill, slăbit, ceruse întăriri lui Wellington; Picton murise. În aceeași clipă în care englezii le smulseseră francezilor drapelul regimentului 105 de linie, francezii omorâseră în tabăra engleză pe generalul Picton cu un glonț în cap. Pentru Wellington bătălia avea două puncte de sprijin: Hougomont și Haie-Sainte. Hougomont rezista încă, dar era în flăcări; Haie-Sainte căzuse. Din batalionul german care-l apăra nu mai supraviețuiau decât patruzeci și doi de oameni; toți ofițerii – afară de cinci – muriseră sau fuseseră prinși.

Trei mii de luptători se măcelăriseră în această șură. Un sergent din infanteria engleză, cel mai bun boxer al Angliei, pe care tovarășii săi îl socoteau invulnerabil, fusese omorât aici de un mic toboșar francez. Baring fusese scos din poziție și dat înapoi; Alten – trecut prin sabie. Se pierduseră câteva drapele, printre care unul al diviziei Alten și unul al batalionului din Lunebourg, purtat de un principe din familia Deux Pont. Scoțienii cenușii nu mai existau; dragonii cei mari ai lui Ponsomby fuseseră sfârtecați. Viteaza cavalerie dăduse îndărăt în fața lăncierilor lui Bro și a cuirasierilor lui Travers; din o mie două sute de cai nu mai rămăseseră decât șase sute; din trei locotenenți-colonei, doi erau la pământ; Hamilton rănit, Mater ucis. Ponsomby căzuse străpuns de șapte lovituri de suliță. Gordon murise, Marsh murise. Două divizii, a cincea și a șasea, fuseseră nimicite.

Hougomont fiind aproape cucerit, Haie-Sainte luat, nu mai rămăsese decât un nod: centrul. Și nodul ăsta rezista mereu. Wellington îl întări,

trimițându-i acolo pe Hill, care se afla la Marbe-Braine, și pe Chassé, care se afla la Braine-l'Alleud.

Centrul armatei engleze, de o formă puțin concavă – foarte înțesat și foarte compact – avea o poziție bine întărită. Ocupa podișul de la Mont-Saint-Jean, având în spate satul, iar în față povârnișul, pe vremea aceea foarte anevoios. Era apărat de locuința asta puternică de piatră, care pe atunci făcea parte din domeniile comunei Nivelles și care se afla la întretăierea drumurilor; o clădire din secolul al XVI-lea atât de solidă, încât ghiulelele ricoșau pe ea fără s-o clintească. De jur împrejurul podișului englezii tăiaseră ici și colo gardurile vii, croiseră ferestre prin mărăciniș, așezaseră o gură de tun între două crengi, crenelaseră tufișurile. Artileria lor stătea la pândă printre buruieni. Această stratagemă, fără îndoială îngăduită în război, care admite asemenea șiretlicuri, era atât de bine pusă la cale, încât Haxo, trimis de împărat pe la ceasurile nouă dimineața să recunoască pozițiile bateriilor dușmane, nu observase nimic și se întoarse să-i spună lui Napoleon că nu se zărea nici o piedică, în afară de două baricade care închideau drumul spre Nivelles și Genappe. Era tocmai vremea când lanurile sunt înalte; la marginea podișului, un batalion din brigada Kempt, al 95-lea, înarmat cu carabine, se pitulase în grâul mare.

Pus astfel la adăpost și bine susținut, centrul armatei anglo-olandeze se afla într-o situație foarte bună.

Poziția aceasta nu era amenințată decât dinspre pădurea Soignes, pe atunci învecinată cu câmpul de luptă și străbătută de Groenendael și Boitsfort. O armată n-ar fi putut să se retragă pe acolo fără să se destrame; regimentele s-ar fi fărâmițat îndată. Artileria s-ar fi împotmolit în mlaștini. Retragerea, după părerea multor oameni competenți – ce-i drept, combătută de alții –, ar fi fost o fugă în dezordine.

Wellington întări centrul cu o brigadă a lui Chassé, adusă de la aripa dreaptă, și cu o brigadă a lui Wincke, scoasă de la aripa stângă, precum și cu divizia Clinton. Trimise drept întărire englezilor săi regimentelor lui Halkett, brigăzii lui Mitchell, infanteriei lui Maitland, ca unități de sprijin, infanteria din Brunswick, contingentul din Nassau, pe hanovrezii din Kielmansegge și pe germanii din Ompteda. Avea prin urmare la îndemână douăzeci și șase de batalioane. „Aripa dreaptă, cum spunea Charras [1], fu răsfrântă înapoia centrului". O baterie puternică fusese ascunsă după niște saci de pământ în punctul unde se află astăzi ceea ce se numește Muzeul Waterloo. Wellington mai avea într-o vale dragonii

---

1 Scriitor militar francez (1810-1865).

de gardă ai lui Somerset, cu o mie patru sute de cai. Era cealaltă jumătate a acelei cavalerii engleze, pe drept cuvânt vestită. Ponsomby distrus, rămânea Somerset.

Bateria de care am amintit și care, o dată lucrarea terminată, ar fi aproape o redută, se afla așezată îndărătul unui zid de grădină, foarte scund, căptușit în grabă cu un strat de saci de nisip și cu un parapet lat de pământ. Lucrarea nu fusese isprăvită; n-a fost vreme să fie întărită de jur împrejur.

Neliniștit, dar stăpân pe sine, Wellington era călare și rămase acolo toată ziua, în aceeași atitudine, puțin mai sus de vechea moară de la Mont-Saint-Jean, care există și azi, sub un ulm pe care, mai târziu, un englez, vandal plin de entuziasm, l-a cumpărat cu două sute de franci, l-a retezat și l-a luat cu el. Wellington a fost acolo de un eroism rece. Ploua cu ghiulele. Aghiotantul Gordon căzuse la picioarele lui. Lordul Hill, arătându-i un obuz care tocmai exploda, îi spuse: „Milord, ce instrucțiuni și ce ordine ne lăsați dacă veți fi ucis?“ „Să faceți ca mine!“ îi răspunse Wellington. Lui Clinton îi spuse laconic: „Să vă mențineți aici până la ultimul om!“

De bună seamă, ziua se sfârșea rău. Wellington le striga foștilor camarazi de la Talavera, de la Vittoria și de la Salamanca: „*Boys* (băieți), puteți da oare înapoi? Gândiți-vă la bătrâna Anglie!“

Pe la ora patru, frontul englez începu să dea puțin înapoi. Deodată, pe coama podișului, nu se mai văzură decât pușcașii și artileria; restul pierise; puse pe fugă de obuzele și ghiulelele franceze, regimentele se repliaseră în valea care se încrucișează și astăzi cu poteca din dos a fermei de la Mont-Saint-Jean; se făcu o mișcare îndărăt; frontul englez de luptă se ferea; Wellington dădea înapoi: „Început de retragere!“ strigă Napoleon.

VII
Napoleon bine dispus

Împăratul, cu toate că era bolnav și stingherit pe cal de o anumită durere trecătoare, nu fusese niciodată în toane mai bune decât în ziua aceea. De dimineață figura lui de nepătruns zâmbea. În ziua de 18 iunie 1815, sufletul acesta adânc, cu mască de marmură, era de o strălucire orbitoare. Omul care fusese posomorât la Austerlitz fu vesel la Waterloo. Oamenii cu cele mai mari ursite au asemenea ciudățenii. Bucuriile noastre sunt umbră. Zâmbetul suprem e al lui Dumnezeu.

Ridet Caesar, Pompeius flebit[1], spuneau ostaşii din legiunea Fulminatrix[2]. Pompei de data asta poate că nu plângea, dar nu încape îndoială că Cezar râdea.

Încă din ajun, la ceasurile unu noaptea, cercetând călare, prin furtună şi ploaie, împreună cu Bertrand, dealurile din apropiere de Rossomme, şi satisfăcut că poate vedea şirul lung al focurilor engleze luminând întreaga zare, de la Frischemont la Braine-l'Alleud, i se păru că destinul, căruia îi dăduse întâlnire într-o anumită zi pe câmpia de la Waterloo, era punctual; oprise calul şi rămăsese câtva timp nemişcat, urmărind fulgerele, ascultând bubuitul tunetului; şi fatalistul acesta a fost auzit atunci zvârlind în întuneric nişte cuvinte ciudate: „Suntem de aceeaşi părere!" Napoleon se înşela. Nu mai erau de aceeaşi părere.

Nu dormise nici măcar un minut; toate clipele acelei nopţi fuseseră dominate în sufletul lui de o bucurie. Cercetase întreaga linie a avanposturilor, oprindu-se din când în când să stea de vorbă cu sentinelele. La ora două şi jumătate, lângă pădurea din Hougomont, auzise tropăitul unei coloane în marş; o clipă crezuse că Wellington se retrăgea. Îi spuse lui Bertrand: „Asta e ariergarda engleză care e gata s-o ia din loc. Am să-i fac prizonieri pe cei şase mii de englezi care au sosit acum la Ostanda!" Vorbea cu aprindere; îşi regăsise însufleţirea de la debarcarea din ziua de 1 martie, când îi arătase marelui-mareşal pe ţăranul înflăcărat din golful Juan, exclamând: „Ai văzut, Bertrand, iată, ne-au sosit întăriri!" În noaptea de 17 spre 18 iunie îşi bătea joc de Wellington: „Nenorocitul ăsta de englez are nevoie de-o lecţie!" spunea Napoleon. Ploua cu găleata; în timp ce împăratul vorbea, se auzea tunetul.

La trei şi jumătate dimineaţa i se risipise o iluzie; nişte ofiţeri trimişi în recunoaştere îi vestiră că duşmanul nu făcea nici o mişcare. Nimic nu se clintea. Nici un foc nu se stinsese în tabăra vrăjmaşă. Armata engleză dormea. Pe pământ era tăcere adâncă; zgomot nu era decât în văzduh. Pe la ceasurile patru, cercetaşii îi aduseră un ţăran; ţăranul slujise drept călăuză unei brigăzi de cavalerie engleză, probabil brigada Vivian, care se ducea să ocupe poziţia în satul Ohain, la extrema stângă.

La cinci, doi dezertori belgieni îi raportară că au fugit de la unităţile lor şi că armata engleză e gata de luptă. „Cu atât mai bine! exclamase Napoleon. Sunt mai bucuros să-i dau peste cap, decât să-i gonesc din urmă!"

Dimineaţa, pe malul care face un unghi cu drumul din Plancenoit, descălecase în noroi, poruncise să i se aducă o masă de bucătărie şi un

---

1 Râde Cezar, va plânge Pompeius (lat.).
2 Aruncător de fulgere (lat.).

scaun țărănesc de la ferma din Rossomme, se așezase peste un maldăr de paie drept covor și desfăcuse pe masă harta câmpului de luptă, spunându-i lui Soult: „Strașnică tablă de șah!“

Carele cu merinde, împotmolite pe drumuri desfundate din pricina ploilor de peste noapte, nu putuseră să ajungă de dimineață; ostașul nu dormise, era ud și flămând; ceea ce nu l-a împiedicat pe Napoleon să-i spună vesel lui Ney: „Avem nouăzeci la sută sorți de izbândă!“ La ora opt, i se aduse împăratului dejunul la care invitase mai mulți generali. În timp ce mânca i se aduse la cunoștință că Wellington fusese cu două seri înainte la un bal dat de ducesa de Richmond la Bruxelles, iar Soult, războinic aspru cu chip de arhiepiscop, spuse: „Balul are loc astăzi!“ Împăratul îl luase peste picior pe Ney, care spusese: „Wellington n-o să fie atât de prost să vă aștepte pe maiestatea-voastră!“ „Acesta era, de altminteri, felul său de a fi. Îi plăcea să glumească“, spune Fleury de Chaboulon[1]. „Fondul caracterului său era foarte vesel“, spune Gourgaud[2]. „Făcea tot felul de glume, mai degrabă ciudate decât spirituale“, spune Benjamin Constant[3]. Merită să ne oprim puțin asupra acestei voioșii de uriaș. Grenadirilor săi le spunea „deșcă“; îi trăgea de urechi, îi apuca de mustăți. „Împăratul se ținea numai de pozne cu noi!“ spunea unul dintre ei. În timpul misterioasei călătorii din insula Elba spre Franța, la 27 februarie, în largul mării, bricul francez de război *Zéphir*, întâlnind bricul *Inconstant*, pe care se afla ascuns Napoleon, și cerându-le celor de pe *Inconstant* vești despre Napoleon, împăratul, care atunci mai avea încă la pălărie cocarda din alb și roșu presărată cu albine, pe care o purtase pe insula Elba, luă râzând pâlnia și răspunse el însuși: „Împăratul e sănătos!“ Cel ce știe să râdă astfel înseamnă că e obișnuit cu neprevăzutul. Napoleon avusese mai multe asemenea izbucniri de veselie în timpul dejunului de la Waterloo. După dejun, se odihni un sfert de oră; pe urmă, doi generali se așezară pe maldărul de paie, cu condeiul în mână, cu o foaie de hârtie pe genunchi, și împăratul le dictase ordinea de bătaie.

La ora nouă, în clipa când armata franceză eșalonată, în mișcare, pe cinci coloane, se desfășurase, cu diviziile pe două linii, cu artileria între brigăzi, cu muzica în frunte, dând onorul în răpăit de tobe și-n sunet de trompete, puternică, vastă, plină de bucurie, o mare de căști, de săbii și de baionete profilate în zare, împăratul tulburat exclamase de două ori: „Măreț! Măreț!“

---

1 Secretar al lui Napoleon în exilul de pe insula Elena.
2 Ofițer în armata imperială și aghiotant al lui Napoleon între 1811-1814.
3 Scriitor și om politic francez.

De la ora nouă până la zece şi jumătate, toată armata – lucru ce pare de necrezut – luase poziţie, desfăşurându-se pe şase linii şi alcătuind, ca să folosim chiar expresia împăratului, „figura de şase V". După câteva clipe de la alcătuirea frontului de luptă, sub apăsarea acelei linişti adânci care premerge oricărei încăierări, văzând cum defilează cele trei baterii de doisprezece, detaşate în urma ordinului său din cele trei corpuri – al lui d'Erlon, al lui Reille şi-al lui Lobau – care erau sortite să înceapă acţiunea, atacând Mont-Saint-Jean, unde se întretaie drumurile dinspre Nivelles şi Genappe, împăratul îl bătu pe urmăr pe Haxo şi-i spuse: „Iată douăzeci şi patru de fete frumoase, generale!"

Sigur de izbândă, încurajă cu un zâmbet o companie de geniu din corpul I, care trecu prin faţa sa şi pe care o alesese ca să se baricadeze la Mont-Saint-Jean, după cucerirea satului. N-a avut în toată seninătatea lui decât un singur cuvânt de compătimire semeaţă; văzând că la stânga sa, într-un loc unde astăzi se află un mormânt măreţ, se îngrămădesc admirabilii scoţieni cenuşii cu caii lor superbi, a spus: „Păcat!"

Apoi a încălecat, a trecut dincolo de Rossomme şi şi-a ales ca post de observaţie un dâmb îngust, acoperit cu iarbă, aşezat la dreapta drumului ce duce de la Genappe spre Bruxelles şi care a fost a doua sa oprire în timpul bătăliei. A treia oprire, cea de la ceasurile şapte seara, dintre Belle-Alliance şi Haie-Sainte, era primejdioasă; e o movilă destul de înaltă, care există şi astăzi, şi îndărătul căreia se îngrămădea garda, într-un povârniş al câmpiei. În jurul acestei movile ghiulelele ricoşau pe caldarâmul şoselei până la Napoleon.

Ca şi la Brienne, îi şuierau pe deasupra capului gloanţele şi ghiulelele. S-au cules, aproape de pe locul pe care au stat picioarele calului său, ghiulele fărâmate, lame vechi de săbii şi proiectile strâmbe, mâncate de rugină. *Scabra rubigine*[1]! Acum câţiva ani a fost dezgropat un obuz de şaizeci, care mai era încărcat şi al cărui focos fusese turtit pe suprafaţa bombei. Aici, în acest din urmă popas, împăratul i-a spus călăuzei sale Lacoste, un ţăran duşmănos, speriat, legat de şaua unui husar şi care se întorcea la fiecare val de şrapnele, căutând să se ascundă în spatele lui: „Nătărăule, e o ruşine; ai să mori lovit în spate!" Cel ce scrie rândurile de faţă a găsit el însuşi pe povârnişul fărâmicios al acestei movile, scormonind în ţărână, rămăşiţele unui gât de bombă, mâncată de oxidul celor patruzeci şi şase de ani, precum şi nişte cioturi vechi de fier, care se rupeau între degete ca nişte beţe de soc.

Toată lumea ştie că ondulaţiile terenului felurit înclinat, pe care a avut loc ciocnirea dintre Napoleon şi Wellington, nu mai sunt aşa cum

1 Cu rugină ca o râie (lat.).

erau la 18 iunie 1815. Luându-se din acest câmp al morții ceea ce trebuia spre a i se ridica un monument, i s-a răpit adevărata înfățișare, iar istoria, nedumerită, nu știe cum să iasă din încurcătură. Ca să-l glorifice, l-au desfigurat. După doi ani, revăzând câmpia de la Waterloo, Wellington a exclamat: „Mi s-a schimbat câmpul de luptă!" Acolo unde se află azi piramida cea mare de pământ, culminată de un leu, era o creastă care se pleca într-un povârniș ușor spre drumul dinspre Nivelles și pe care se putea merge, dar dincolo, în partea drumului dinspre Genappe, era aproape o râpă. Înălțimea acestei râpe poate fi măsurată și astăzi după înălțimea movilelor celor două morminte mari, care stăvilesc drumul de la Genappe la Bruxelles; unul, la stânga, mormântul englez; celălalt, în dreapta, mormântul german. Mormânt francez nu există. Pentru Franța câmpul acesta e în întregime un mormânt. Mulțumită miilor și miilor de căruțe de pământ, folosite pentru ridicarea colinei înalte de o sută cincizeci de picioare și cu o circumferință de-o jumătate de milă, podișul Mont-Saint-Jean e astăzi în pantă lină și lesne de urcat; în ziua bătăliei, mai ales partea dinspre Haie-Sainte, era un urcuș abrupt. Povârnișul era acolo atât de înclinat, încât tunurile engleze nu vedeau sub ele ferma din fundul văii, care era centrul bătăliei. La 18 iunie 1815, ploile surpaseră și mai mult malul, noroiul făcea și mai anevoios urcușul, și nu numai că te poticneai, dar te și împotmoleai. De-a lungul crestei platoului se afla un fel de șanț cu neputință de ghicit de către cineva care s-ar fi uitat de departe.

Ce fel de șanț era acesta? S-o spunem. Braine-l'Alleud este un sat din Belgia; Ohain este altul. Ascunse amândouă în niște vâlcele, satele acestea sunt unite printr-un singur drum de vreo leghe și jumătate, care trece printr-o câmpie cu terenul accidentat, intrând și înfundându-se adesea, ca o brazdă, printre coline, ceea ce face ca, în anumite locuri, drumul să fie o adevărată râpă. În 1815, ca și astăzi, drumul trecea peste creasta platoului Mont-Saint-Jean, între cele două șosele dinspre Genappe și dinspre Nivelles; numai că astăzi e la nivelul câmpiei; pe atunci era un drum adăpostit. I s-au luat cele două maluri, pentru colnicul monumentului. Drumul acesta a fost și este și azi, pe cea mai mare parte a lungirii sale, o tranșee; o tranșee adâncă uneori de douăsprezece picioare, ale cărei parapete foarte abrupte se năruiau pe alocuri, mai cu seamă iarna, din pricina ploilor. Se întâmplau și accidente. Drumul era atât de îngust când intra în Braine-l'Alleud, încât un trecător fusese strivit de o căruță, așa cum arăta crucea de piatră rămasă în picioare lângă cimitir și pe care se află și numele mortului: *Domnul Bernard Debrye, negustor din Bruxelles,* precum și data accidentului: *Februarie 1637.* Drumul era atât de adânc pe podișul de la Mont-Saint-Jean, încât un țăran, Mathieu Nicaise, fusese strivit aici în 1783 de o surpătură a malului, cum arată o altă cruce de piatră, al cărei vârf s-a pierdut în

pământul desțelenit, dar al cărei piedestal răsturnat poate fi văzut și astăzi pe povârnișul cu iarbă din stânga șoselei dintre Haie-Sainte și ferma din Mont-Saint-Jean.

Într-o zi de bătălie, acest drum adăpostit, ce nu putea fi bănuit de nimeni mărginind creasta de la Mont-Saint-Jean, șanț în vârful coastei și groapă ascunsă în pământuri, era de nevăzut și, din pricina asta, groaznic.

VIII
Împăratul pune o întrebare călăuzei Lacoste

Deci, în dimineața luptei de la Waterloo, Napoleon era mulțumit.

Avea dreptate: am văzut și noi că planul de bătaie pe care îl alcătuise era, într-adevăr, minunat.

Peripețiile bătăliei care abia începuse fură dintre cele mai felurite: rezistența Hougomontului, cerbicia apărării Haie-Saintei, uciderea lui Bauduin, scoaterea din luptă a lui Foy, zidul de neașteptat de care se zdrobise brigada Soye, zăpăceala fatală a lui Guilleminot care nu avusese nici petarde, nici saci de pulbere, înnămolirea bateriilor, cele cincisprezece piese fără escortă, răsturnate de Uxbridge într-un șanț, efectul slab al bombelor ce cădeau în liniile englezilor, care se înfundau în pământul desfundat de ploi, neizbutind decât să provoace vulcani de noroi, așa încât încărcătura se preschimba în stropi, zădărnicia demonstrației lui Piré asupra localității Braine-l'Alleud, toată cavaleria, cincisprezece escadroane, aproape desființată, aripa dreaptă engleză prost hărțuită, aripa stângă prost atacată, neînțelegerea ciudată care-l făcu pe Ney să îngrămădească cele patru divizii ale primului corp, în loc să le împartă, așa încât grosimi de douăzeci și șapte de rânduri și flancuri de câte două sute de oameni fură date pradă obuzelor, înfiorătoare spărtură pe care ghiulelele o făcură în aceste grămezi de trupe, coloanele de atac dezbinate, bateria mărginașă descoperită dintr-o dată pe flanc, compromiterea lui Bourgeois, lui Douzelot și Durutte, respingerea lui Quiot, rănirea acelui Hercule ieșit din școala politehnică, locotenentul Vieux, în clipa în care spărgea cu lovituri de secure poarta Haie-Sainte, sub focul prelungit al baricadei engleze care tăia cotitura drumului de la Genappe spre Bruxelles, divizia Marcognet prinsă între cavalerie și infanterie, secerată de gloanțele lui Best și Pack în mijlocul holdelor, spintecată de Posomby, bateria ei de șapte piese țintuită locului, prințul de Saxa-Weimar, care, în ciuda contelui d'Erlon, ținea și poziția Frischemontului și Smohainul, drapelele regimentelor 105 și 45 luate, prinderea acestui husar negru prusac de către înaintașii coloanei volante de trei sute de vânători, care supraveghea distanța dintre Wavre și Plancenoit, declarațiile

neliniştitoare pe care le făcuse prizonierul acesta, întârzierea lui Grouchy, cei o mie cinci sute de oameni ucişi în mai puţin de o oră în livada de la Hougomont şi cei o mie opt sute de oameni răpuşi în şi mai puţin timp în jurul Haie-Saintei – toate aceste întâmplări furtunoase, care treceau ca nişte nori întunecaţi prin faţa lui Napoleon, abia de-i tulburaseră privirea, dar nu întunecaseră defel chipul împărătesc al încrederii. Napoleon era obişnuit să privească războiul în faţă, fără să adune cifră cu cifră, amănuntele dureroase; cifrele îl interesau puţin, numai în măsura în care totalul era victoria; el nu se îngrijora deloc că începuturile erau şovăielnice, pentru că se credea stăpân şi posesor al sfârşitului; ştia să aştepte, se credea în afară de orice discuţie şi trata soarta de la egal la egal. Părea că-i spune sorţii: „N-ai să îndrăzneşti!"

Făcut deopotrivă din lumină şi din umbră, Napoleon se simţea ocrotit la bine şi îngăduit la rău. Avea sau credea că are de partea lui un fel de înţelegere, am putea spune o complicitate a evenimentelor, asemănătoare cu invulnerabilitatea eroilor antici.

Dar cel ce avea în urma lui Berezina, Leipzig şi Fontainebleau ar fi putut să se îndoiască la Waterloo. Se vedea cum în adâncul cerului cineva se încruntă tainic.

În clipa în care Wellington dădu înapoi, Napoleon tresări. Văzu deodată cum se goli podişul Mont-Saint-Jean şi cum dispărură primele rânduri ale armatei engleze. Aceasta se strângea la un loc, dar se ferea. Împăratul de ridică pe jumătate în scări. În ochi îi străluci fulgerul victoriei.

Odată Wellington încolţit şi distrus în pădurea de la Soignes, însemna că Anglia era pusă definitiv la pământ de către Franţa; erau răzbunate Crécy, Poitiers, Malplaquet şi Ramillies. Omul de la Marengo anula înfrângerea de la Azincourt.

Cugetând asupra cumplitei întâmplări, împăratul îşi mai plimbă pentru o ultimă oară luneta pe deasupra tuturor punctelor de pe câmpul de bătaie. Garda lui, care stătea cu arma la picior, îl privea de jos cu un fel de evlavie. Napoleon, dus pe gânduri, cerceta costişele, îşi însemna povârnişurile, scormonea cu privirile pâlcul de arbori, lanurile de secară, poteca; părea că numără fiecare tufă. Îşi aţinti ochii asupra baricadelor engleze de pe cele două şosele, făcute din două mari grămezi de pomi tăiaţi, cea de pe şoseaua spre Genappe de deasupra Haie-Saintei, care era înzestrată cu două tunuri, singurele tunuri ale artileriei engleze care vedeau câmpul de bătaie până în fund, şi cea de pe şoseaua spre Nivelles, unde sclipeau baionetele olandeze, ale brigăzii Chassé. Văzu, alături de brigada asta, vechea biserică Sfântul Nicolae, zugrăvită în alb, de la cotitura drumului ce duce spre Braine-l'Alleud. Se aplecă şi şopti ceva călăuzei Lacoste. Acesta tăgădui printr-un semn din cap. Era pesemne nesincer.

Împăratul se trase înapoi şi-şi adună gândurile. Wellington se retrăsese. Nu rămânea decât să desăvârşească această retragere, zdrobind-o. Napoleon, întorcându-se deodată, trimise o ştafetă în goana calului la Paris, pentru a da de ştire că bătălia era câştigată.

Napoleon era unul dintre acele genii din care ţâşneşte fulgerul!

În clipa aceea găsise unde anume să trăsnească.

Dădu ordin cavaleriştilor lui Milhaud să ia cu asalt podişul Mont-Saint-Jean.

IX
Neprevăzutul

Erau trei mii cinci sute. Alcătuiau un front de un sfert de leghe. Oameni uriaşi, pe cai năprasnici. Erau douăzeci şi şase de escadroane şi aveau în urma lor, drept sprijin, divizia lui Lefebvre-Desnouettes, cei o sută şase jandarmi de elită, vânătorii de gardă, o mie o sută oameni, şi pe lăncierii gărzii, opt sute optzeci de suliţe. Purtau căşti fără penaj şi pieptare de fier bătut, pistoalele la şa şi săbii lungi. Întreaga armată îi admirase, dimineaţa la ceasurile nouă, pe când goarna suna şi toate muzicile intonau: *Să veghem la mântuirea imperiului.* Veniseră, în coloană deasă, cu o baterie în flanc, cu cealaltă la mijloc, se desfăşuraseră pe două rânduri între şoseaua Genappe şi Frischemont şi-şi luaseră poziţia de luptă în acea puternică linie a doua, atât de iscusit alcătuită de Napoleon, şi care, sprijinindu-se la extrema stângă pe cuirasierii lui Kellermann şi la cea dreaptă pe ai lui Milhaud, avea, putem spune, două aripi de fier. Aghiotantul Bernard le aduse ordinul împăratului. Ney îşi trase sabia din teacă şi luă comanda. Uriaşele escadroane fremătară.

Atunci se petrecu un spectacol nemaipomenit.

Toată cavaleria, cu săbiile ridicate, cu stindardele şi trompetele în vânt, împărţită în coloane pe divizion, dintr-o singură mişcare, ca şi cum ar fi fost un singur om, cu precizia unui berbece de bronz care deschide o spărtură, coborî dealul Belle-Alliance, se înfundă în valea primejdioasă, unde căzuseră până atunci atâţia oameni. Dispăru în fum, apoi, ieşind din umbră, se ivi din nou de cealaltă parte a văii, la fel de deasă şi strânsă, urcând la trap, printr-un nor de ghiulele ce surpa asupră-i cumplita coastă de glod a podişului Mont-Saint-Jean. Urcau ameninţători, gravi, netulburaţi; în răstimpul dintre tirul flintelor şi al artileriei se auzea un tropot puternic. Pentru că erau două divizii, formau două coloane: în dreapta era divizia Wathier, în stânga divizia Delord. De departe ţi se părea că vezi doi şerpi uriaşi de oţel îndreptându-se spre creasta podişului. Străbătu câmpul de bătaie ca un miracol.

De la luarea marii redute Moscova de către cavaleria grea, nu se mai văzuse ceva asemănător; lipsea Murat, dar Ney era aici. S-ar fi spus că mulțimea se preschimbase într-o dihanie cu un singur suflet. Fiecare escadron șerpuia și se umfla ca inelul unui polip. Se zăreau ici-colo, printr-o perdea de fum sfârtecată, un vălmășag de coifuri, strigăte, săbii, sărituri sălbatice de crupe de cal printre tunuri și fanfare, un tumult disciplinat și înfiorător; iar deasupra, cuirasele ca solzii unui balaur.

Astfel de istorisiri par din alte vremuri. Ceva asemănător acestei vedenii apărea fără îndoială în vechile epopei păgâne, unde se povestea despre oamenii-cai, străvechii centauri, titani cu față omenească și cu piept de cal, care asaltaseră în galop Olimpul, groaznici, invulnerabili, sublimi: zei și fiare.

Printr-o ciudată coincidență numerică, douăzeci și șase de batalioane mergeau să întâmpine douăzeci și șase de escadroane.

Îndărătul crestei podișului, în umbra unei baterii camuflate, aștepta infanteria engleză formată din treisprezece careuri cu câte două batalioane de fiecare careu, și puse pe două rânduri, șapte pe primul, șase pe al doilea, cu pușca la ochi, țintind spre ce avea să vină, liniștită, mută, nemișcată. Nu-i vedea pe cuirasieri și cuirasierii nu o vedeau. Asculta cum urcă acel puhoi de oameni. Auzea cum crește zgomotul pe care-l făceau trei mii de cai, ropotul alternativ și simetric al copitelor la trap, frecătura cuiraselor, zăngănitul săbiilor și un fel de suflu uriaș și sălbatic. Se făcu o tăcere amenințătoare, apoi, deodată, apăru deasupra crestei un șir lung de brațe ridicate care-și roteau săbiile prin aer, și coifuri, și trompete, și stindarde, și trei mii de capete cu mustăți cenușii care strigau: „Trăiască împăratul!" Toată cavaleria se ivi pe podiș și în clipa aceea păru că începe să se cutremure pământul.

Dar deodată se întâmplă un lucru tragic; la stânga englezilor, la dreapta noastră, capul coloanei de cuirasieri se opri, și caii se cabrară cu un zgomot asurzitor. Ajunși în vârful crestei, dezlănțuiți, pradă furiei și grabei de a nimici careurile și tunurile, cuirasierii văzură deodată că între ei și englezi era un șanț, o râpă. Era drumul prăpăstios spre Chain.

Clipa fu înfricoșătoare. Șanțul era acolo, neașteptat, abrupt, căscat la picioarele cailor, între două maluri ridicate, adânc de doi stânjeni. Șirul al doilea îl împinse pe cel dintâi înăuntru, și cel de-al treilea pe al doilea; caii se ridicau în două picioare, se trăgeau îndărăt, cădeau pe crupă, alunecau cu picioarele în aer, înghesuindu-se și răsturnându-se pe călăreți; nici un mijloc de a da înapoi.

Întreaga coloană nu mai era decât un proiectil. Forța dobândită pentru a-i zdrobi pe englezi îi zdrobi pe francezi. Șanțul cel neînduplecat nu putea fi luat decât atunci când se umplea. Călăreți și cai se rostogoliră într-însul unii peste alții, strivindu-se între ei, nemaifiind în abisul acela

decât o masă de carne, şi când prăpastia se umplu cu oameni vii, cei din urma lor călcară peste ei şi merseră mai departe. Aproape o treime din brigada Dubois se prăvăli în hăul acela.

Aşa începu înfrângerea.

O tradiţie locală, care exagerează desigur, spune că în drumul spre Chain şi-au găsit moartea două mii de cai şi o mie cinci sute de oameni. Cifra asta pare să cuprindă şi toate celelalte cadavre aruncate în şanţ a doua zi după bătălie.

Să spunem în treacăt că acea brigadă Dubois, atât de dramatic încercată, luase cu un ceas înainte, şarjând singură, drapelul batalionului de la Lunebourg.

Mai înainte de a trimite la atac pe cuirasierii lui Milhaud, Napoleon cercetase cu atenţie terenul, dar nu putuse vedea acel drum scobit, care nu făcea nici măcar o cută pe suprafaţa podişului.

Prevenit totuşi şi nedumerit de acea bisericuţă albă care sta ca un semn la cotitura şoselei spre Nivelles, pusese o întrebare călăuzei Lacoste, gândindu-se la eventualitatea unui obstacol. Călăuza răspunsese negativ. Aproape s-ar putea spune că toată nenorocirea i s-a tras lui Napoleon dintr-un semn făcut cu capul de un ţăran.

Dar aveau să se mai ivească şi alte nenorociri.

Era oare cu putinţă ca Napoleon să câştige bătălia? Noi răspundem că nu. De ce? Din pricina lui Wellington? Din pricina lui Blücher? Nu. Legea veacului al XIX-lea nu mai îngăduia ca Napoleon să fie în-vingător la Waterloo. Se pregătea o altă serie de fapte printre care Napoleon nu mai avea loc. Reaua voinţă a întâmplărilor se anunţase mai demult.

X
Podişul Mont-Saint-Jean

Odată cu râpa, ieşise la iveală şi bateria. Şaizeci de tunuri şi cele treisprezece careuri îi ochiră de aproape pe cuirasieri. Cutezătorul general Delord salută milităreşte bateria engleză.

Artileria volantă a englezilor intrase în galop înapoi, în careuri. Cuirasierii nici nu avuseseră timp să se oprească. Nenorocirea întâmplată îi decimase, dar nu-i descurajase. Erau dintre aceia care, cu cât scad în număr, cu atât devin mai inimoşi.

Singură coloana Wathier suferise din pricina nenorocirii, coloana Delord, pe care Ney o îndreptase spre stânga în linie oblică, ca şi cum ar fi presimţit cursa, sosise nevătămată.

Cuirasierii se năpustiră asupra careurilor engleze. Atacul se dezlănţui; în galop, cu hăţurile în voie, cu sabia în dinţi, cu pistoalele în mână.

Sunt unele momente în luptă când sufletul se înăspreşte în om, soldatul se preschimbă în stană de piatră şi toată fiinţa lui în granit. Batalioanele engleze, atacate cu înverşunare, nu se clintiră.

Ceea ce se petrecu atunci fu înfricoşător.

Careul englez fu atacat deodată pe toate laturile. Un vârtej sălbatic le învălui. Infanteria asta rece rămase nepăsătoare. Rândul întâi, cu un genunchi în pământ, primea cuirasierii în vârful baionetei; rândul al doilea îi împuşca; în spatele celui de-al doilea rând, tunarii îşi încărcau tunurile. Faţa careului se deschidea, lăsa să treacă salva unei încărcături şi se închidea la loc. Cuirasierii răspundeau năpustindu-se asupra ei. Caii lor mari se cabrau, călcau rândurile în copite, săreau peste baionete şi cădeau uriaşi în mijlocul acelor patru ziduri omeneşti.

Ghiulelele lăsau goluri printre cuirasieri, cuirasierii făceau spărturi în careuri. Şirurile de oameni dispăreau, sfărâmate, sub cai. Baionetele se înfigeau în burţile centaurilor. Poate că nici nu s-au mai văzut întraltă parte răni mai monstruoase. Careurile sfârtecate de cavaleria înverşunată se strângeau fără să şovăie. Bogaţi în muniţie, o făceau să explodeze în mijlocul năvălitorilor. Faţa acestei bătălii era monstruoasă. Careurile nu mai erau batalioane, erau cratere; cuirasierii nu mai erau o cavalerie, ci o furtună. Fiecare careu în parte era un vulcan atacat de un nor; lava se lupta cu fulgerul.

Careul de la extrema dreaptă, cel mai expus dintre toate, fiind fără acoperire, fu de la primele ciocniri aproape desfiinţat. Era format din regimentul 75 de *highlanderi*[1]. În mijloc, pe o tobă, cu cimpoiul sub braţ, cimpoierul cânta cântece de munte, lăsându-şi în jos, cu o adâncă nepăsare, privirea melancolică, în care se răsfrângeau păduri şi lacuri, pe când cei din jurul lui se nimiceau unii pe alţii. Scoţienii aceştia mureau cu gândul la Ben Lothian[2], aşa cum grecii îşi aduceau aminte de Argos[3]. Sabia unui cuirasier, lovind cimpoiul şi braţul care-l susţinea, curmă cântecul, ucigându-l pe cântăreţ. Cântecul amuţi. Nu prea numeroşi şi împuţinaţi de nenorocirea din râpă, cuirasierii aveau împotriva lor toată armata engleză, dar fiecare dintre ei făcea cât zece. Câteva batalioane de hanovrezi[4] dădură înapoi.

Wellington văzu lucrul acesta şi se gândi la cavalerie. Dacă în aceeaşi clipă Napoleon s-ar fi gândit la infanterie, ar fi câştigat bătălia. Această uitare a fost marea şi fatala lui greşeală.

---

1 Scoţieni.
2 Ţinut din centrul Scoţiei simbolizând pentru scoţieni întreaga patrie.
3 Cetate din Peloponez, simbol al patriei prin vechimea ei.
4 Mercenari germani din armata engleză, originari din Hanovra.

Cuirasierii care atacau se simţiră deodată atacaţi. Cavaleria engleză le căzu în spate. În faţa lor erau careurile; îndărătul lor, Somerset; Somerset însemna o mie patru sute de dragoni de gardă. Somerset îl avea la dreapta pe Dormberg cu cavaleria uşoară germană şi la stânga pe Trip cu carabinierii belgieni; cuirasierii atacaţi din flanc şi din front, dinainte şi din urmă, de către infanterie şi cavalerie, trebuiră să facă faţă inamicului pretutindeni. Ce le păsa? Erau în vârtej. Vitejia lor nu se poate descrie.

În afară de asta, aveau înapoia lor bateria care bubuia necontenit. Era destul, pentru ca oamenii să fie răniţi din spate. Una din cuirasele lor, găurită la omoplatul stâng de un poiectil, se află în colecţia numită Muzeul Waterloo.

Unor asemenea francezi nu le trebuiau decât astfel de englezi.

N-a mai fost o încăierare, ci o negură, o furie, un iureş ameţitor de suflete şi vitejii, un uragan de săbii-fulgere. Dintr-o mie patru sute de dragoni de gardă nu mai rămaseră într-o clipă decât opt sute; Fuller, locotenent-colonelul lor, căzu mort. Ney sosi în goană cu lăncierii şi cu vânătorii lui Lefebvre-Desnouettes. Podişul Mont-Saint-Jean fu luat o dată, apoi luat din nou şi iar mai fu luat o dată. Cuirasierii lăsau cavaleria să se întoarcă la infanterie sau, ca să spunem mai bine, în toată această învălmăşeală uriaşă, oamenii se gâtuiau fără ca unul să-l scape din mână pe celălalt. Careurile rezistau mereu. Se dădură douăsprezece asalturi. Sub Ney fură omorâţi patru cai. Jumătate din cuirasieri rămaseră pe podiş. Lupta ţinu două ceasuri.

Armata engleză fu adânc zguduită. Fără îndoială că, de n-ar fi fost slăbiţi în prima ciocnire prin dezastrul de la drumul râpos, cuirasierii ar fi dat peste cap centrul şi ar fi câştigat victoria. Cavaleria asta nemaipomenită îl încremeni de uimire pe Clinton, care luase parte la luptele de la Talavera şi Bajados. Pe trei sferturi înfrânt, Wellington admira cu eroism. Spunea încet: *Sublim*[1]!

Cuirasierii zdrobiră şapte careuri din treisprezece, luară sau imobilizară şaizeci de tunuri şi răpiră regimentelor engleze şase drapele, pe care trei cuirasieri şi trei vânători de gardă le aduseră împăratului înaintea fermei Belle-Alliance.

Situaţia lui Wellington se înrăutăţise. Bătălia asta ciudată era un duel dintre doi răniţi înverşunaţi, care îşi pierd tot sângele, luptând şi rezistând mereu. Care din doi va cădea cel dintâi?

Lupta de pe podiş continua.

---

1 Textual: *Splendid! (n.a.).*

Până unde au înaintat cuirasierii? Nimeni n-ar putea-o spune. Sigur e că, a doua zi după luptă, un cuirasier împreună cu calul său fură găsiți morți sub șopronul unde se cântăreau căruțele de la Mont-Saint-Jean, chiar pe locul unde se întretaie și se întâlnesc cele patru drumuri spre Nivelles, Genappe, La Hulpe și Bruxelles. Călărețul acela străpunsese liniile engleze. Unul dintre oamenii care i-au ridicat cadavrul mai trăiește încă la Mont-Saint-Jean. Îl cheamă Dehaze. Avea pe atunci optsprezece ani.

Wellington simțea că se clatină. Criza se apropia.

Cuirasierii nu izbutiră, în înțelesul că centrul nu era zdrobit. Pentru că podișul era al tuturor, nu era al nimănui, dar, la urma urmei în cea mai mare parte, era al englezilor. Wellington stăpânea satul și câmpia pe porțiunea cea mai ridicată. Ney nu avea decât culmea și coborâșul. Ambele părți păreau înrădăcinate în acest pământ al morții.

Dar lovitura dată englezilor părea definitivă. Hemoragia armatei lor era groaznică. Kempt, la aripa stângă, „cerea întăriri". „Nu mai sunt, răspundea Wellington. Să moară până la ultimul!" Aproape în aceeași clipă (apropiere ciudată, care zugrăvește halul în care ajunseseră cele două armate) Ney cerea lui Napoleon să-i dea infanterie, iar Napoleon striga: „Infanterie! De unde s-o iau? O fi vrând s-o fac eu?"

Armata engleză totuși era mai bolnavă. Atacurile furioase ale escadroanelor mari, cu cuirasierii de fier cu piepturi de oțel, zdrobiseră infanteria. Câțiva oameni în jurul unui drapel arătau locul unde fusese regimentul, cutare batalion era comandat de câte un căpitan sau locotenent; divizia Alten, care fusese destul de încercată la Haie-Sainte, era aproape nimicită; belgienii cutezători din brigada Van Kluze zăceau în secară de-a lungul șoselei spre Nivelles; nimic nu mai rămânea din grenadirii olandezi, care în 1811 luptaseră împreună cu ai noștri în Spania, împotriva lui Wellington, și care, în 1815, aliați cu englezii, luptau contra lui Napoleon. Căzuseră mai ales foarte mulți ofițeri.

Lordul Uxbridge, care avea să-și piardă a doua zi piciorul, era cu un genunchi zdrobit. Dacă în bătălia asta de cuirasieri fuseseră scoși din luptă dintre francezi Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers și Blancard, din partea englezilor Alten era rănit, Barne rănit, Delancey ucis, Van Merlen ucis, Ompteda ucis, întreg statul-major al lui Wellington decimat și, în echilibrul acesta sângeros, Anglia stătea cel mai prost. Cel de-al 2-lea regiment de gardă pedestră pierduse cinci locotenenți-colonei, patru căpitani și trei stegari; primul batalion al regimentului 30 infanterie pierduse douăzeci și patru de ofițeri și o sută doisprezece soldați; regimentul 79 vânători de munte avea douăzeci și patru de ofițeri răniți, optsprezece ofițeri morți și patru sute cincizeci de soldați uciși. Un regiment întreg de husari hanovrieni din Cumberland, în frunte cu

colonelul Hacke (care avea să fie mai târziu judecat şi degradat), văzând măcelul, se întorsese din drum şi pornise în goană spre pădurea Soignes, semănând deruta până la Bruxelles. Convoaiele militare, carele, bagajele, furgoanele pline cu răniţi se repezeau într-acolo, văzând că francezii câştigă teren şi că se apropie de pădure; olandezii, loviţi de săbiile cavaleriei franceze, dădeau alarma. După spusele martorilor care mai trăiesc încă, fugarii se înghesuiseră de la Vert-Coucou până la Groenendael, pe o lungime de aproape două leghe, înspre Bruxelles. Panica fu atât de mare încât îl cuprinse şi pe prinţul de Conde, care se afla la Malines, şi pe Ludovic al XVIII-lea, tocmai la Gand. Cu excepţia neînsemnatei rezerve eşalonate în spatele ambulanţei din ferma de la Mont-Saint-Jean şi de brigăzile Vivian şi Vandeleur, care flancau aripa stângă, Wellington nu mai avea cavalerie. Numeroase baterii zăceau demontate. Toate astea le mărturiseşte Siborne; iar Pringle, exagerând dezastrul, merge mai departe şi spune că armata anglo-olandeză fusese redusă la treizeci şi patru de mii. Ducele-de-fier era liniştit, dar buzele îi păliseră. Comisarul austriac Vincent, comisarul spaniol Alava, de faţă la bătălie în statul-major englez, credeau că ducele e pierdut. La ora cinci, Wellington se uită la ceas şi fu auzit murmurând cuvintele astea îngrijorătoare: „Blücher sau noaptea!“

Cam în acelaşi timp un şir de baionete, îndepărtat, sclipi pe înălţimile dinspre Frischemont.

E momentul culminant al acestei drame uriaşe.

XI

Călăuză rea pentru Napoleon, călăuză bună pentru Bülow

Se ştie în ce chip dureros s-a înşelat atunci Napoleon; îl aştepta pe Grouchy, dar sosi Blücher; moartea în locul vieţii.

Soarta îşi are cotiturile ei: aştepta tronul lumii şi Sfânta Elena începuse să se zărească. Dacă micul păstor, călăuza lui Bülow (locotenentul lui Blücher), l-ar fi sfătuit să pornească atacul din pădurea de mai sus de Frischemont, în loc să-l înceapă de mai jos de Plancenoit, chipul veacului al XIX-lea ar fi fost poate cu totul altul. Napoleon ar fi câştigat bătălia de la Waterloo. Pe oricare alt drum în afară de acel de mai jos de Plancenoit, armata prusacă ar fi dat peste un şanţ de netrecut pentru artilerie, iar Bülow n-ar mai fi ajuns. Dacă ar mai fi întârziat o oră, o spune însuşi generalul prusac Muffling, Blücher nu l-ar mai fi găsit pe Wellington în picioare, iar bătălia ar fi fost pierdută.

Aşadar, era şi timpul ca Bülow să sosească. Întârziase, de altfel, destul de mult. Poposise la Dion-le-Mont şi plecase de acolo odată cu

zorile. Dar drumurile erau desfundate și diviziile i se împotmoliseră. Tunurile se înnămoleau până la osie. Afară de asta, trebuiseră să treacă râul Dyle pe podul îngust de la Wavre; ulița care ducea spre pod fusese incendiată de francezi; chesoanele și furgoanele artileriei nu putuseră trece prin cele două șiruri de case în flăcări și fuseseră silite să aștepte stingerea focului. Avangarda lui Bülow nu putuse ajunge la Chapelle-Saint-Lambert nici la venirea prânzului.

Dacă acțiunea ar fi fost începută cu două ceasuri mai devreme, ar fi putut să fie sfârșită la orele patru, și Blücher s-ar fi aflat în fața unei bătălii câștigate de Napoleon. Așa sunt întâmplările astea uriașe, pe măsura unui infinit care ne scapă. Chiar la amiază, împăratul zărise prin ochean ceva pe linia îndepărtată a zării și care-i atrăsese luarea-aminte. Spusese: „Văd acolo un nor; mi se pare că sunt trupe." Îl întrebase apoi pe ducele de Dalmația: „Soult, ce vezi înspre Chapelle-Saint-Lambert?" Mareșalul își îndreptase luneta într-acolo și răspunsese: „Patru sau cinci mii de oameni, sire. Fără îndoială, e Grouchy." Cu toate astea, ceea ce vedeau ei rămânea nemișcat în ceață. Toate ocheanele statului-major studiaseră „norul" semnalat de împărat. „Sunt coloane care fac haltă", spuseră unii. „Sunt pomi", spuseră cei mai mulți. Adevărul era că norul nu se mișca din loc. Împăratul trimisese în recunoaștere, spre acel punct nelămurit, divizia de cavalerie ușoară a lui Domon.

Așa și era: Bülow nu se clintise. Avea o avangardă foarte slabă și nu putea face nimic. Trebuia să aștepte grosul corpului de armată și primise ordinul ca mai înainte de-a intra în linie să se concentreze; dar la ceasurile cinci, Blücher, văzând primejdia în care se găsea Wellington, dădu ordin lui Bülow să atace și spuse această frază de pomină: „Trebuie să dăm oxigen armatei engleze".

Puțin după aceea, diviziile Losthin, Hiller, Hacke și Ryssel se desfășurau în fața corpului de armată al lui Lobau, cavaleria prințului Wilhelm de Prusia ieșea din pădurea Paris, Plancenoit era în flăcări, iar ghiulele prusace plouau până în rândurile gărzii de rezervă din spatele lui Napoleon.

XII
Garda

Restul se știe; o a treia armată dădea năvală, bătălia era răzlețită, optzeci și șase de guri de foc bubuiau deodată, Pirch I-ul apărea împreună cu Bülow, cavaleria lui Zieten era condusă de însuși Blücher, francezii erau respinși, Marcognet era măturat de pe podișul Ohain, Durutte scos de la Papelotte, Donzelot și Quiot se retrăgeau, Lobau era

luat dintr-o parte, o nouă bătălie se dezlănţuia, o dată cu căderea nopţii, asupra regimentelor noastre zdruncinate, toată linia engleză relua ofensiva şi pornea înainte, se făcuse o uriaşă spărtură în rândurile armatei franceze, artileria engleză şi cea prusacă se ajutau una pe alta, frontul era nimicit, flancul era distrus, iar garda intra în linie sub această rostogolire înfricoşătoare. Ea striga în vreme ce simţea că moare: „Trăiască împăratul!“ Istoria nu cunoaşte nimic mai mişcător decât această agonie care izbucneşte în urale.

Cerul fusese înnourat toată ziua. Deodată, chiar în clipa aceea, era pe la ceasurile opt seara, norii de la orizont se dădură la o parte şi lăsară să treacă printre ulmii de pe drumul dinspre Nivelles acel incendiu sinistru al soarelui care apune. La Austerlitz îl văzuseră răsărind.

Pentru un asemenea deznodământ, fiecare batalion al gărzii era comandat de un general. Erau acolo Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan. Când căciulile înalte ale grenadierilor din gardă, cu placa mare pe care era vulturul, se iviră simetrice, aliniate, liniştite, minunate, în ceaţa încăierării, duşmanul fu pătruns de respect pentru Franţa; ai fi crezut că vezi douăzeci de victorii intrând pe câmpul de luptă cu aripile întinse, iar învingătorii, socotindu-se învinşi, dădură înapoi; dar Wellington strigă: „Gărzi, în picioare şi ţintiţi bine!“ Regimentul roşu al gărzilor engleze, culcat îndărătul tufişelor, se ridică, un nor de proiectile ciurui drapelul tricolor care tremura împrejurul vulturilor noştri, se năpustiră cu toţii, şi măcelul suprem începu. Garda imperială simţi din umbră cum împrejurul ei armata începea să se dea înapoi, marea zguduitură a trupelor puse pe fugă, auzi acel: „Scape cine poate!“ care înlocuise pe „Trăiască împăratul!“ Şi, cu fuga în urma ei, continua să înainteze, din ce în ce mai lovită de trăsnet şi cu atât mai nimicită cu cât păşea mai departe. Nu se găsiră nici şovăitori, nici sfioşi. În trupa aceea, soldaţii şi generalii erau la fel de viteji. Nici un om nu fu dat lipsă de la sinucidere.

Ney, tulburat, mare prin toată măreţia morţii primite de bunăvoie, se dăruia în fiecare clipă acelui prăpăd. Acolo îi fu ucis, sub el, al cincilea cal. Năduşit, cu ochii înflăcăraţi, cu spumă la gură, cu uniforma descheiată, cu unul dintre epoleţi tăiat pe jumătate de lovitura de sabie a unui guard călare, cu placa de mare-vultur strivită de un glonte, însângerat, plin de noroi, măreţ, în mână cu o sabie ruptă, spunea: „Priviţi cum moare în luptă un mareşal al Franţei!“ Dar degeaba, nu muri. Era răvăşit şi furios. Îi arunca întrebarea asta lui Drouet d'Erlon: „Tu nu te laşi ucis?“ Striga în mijlocul artileriei aceleia care zdrobea un pumn de oameni: „Aşadar, pentru mine nimic! Ah! Aş vrea să-mi intre în burtă toate ghiulelele astea ale englezilor!“ Nenorocitule, erai sortit gloanţelor franceze!

XIII
Prăpădul

Deruta din spatele gărzii fu lugubră.

Armata se frânse deodată, din toate părțile în același timp: la Hougomont, la Haie-Sainte, la Papelotte, la Plancenoit. Strigătul de „Trădare!“ fu urmat de strigătul „Scape cine poate!“ O armată care se destramă e ca un dezgheț. Totul se încovoaie, se sparge, trosnește, plutește, se rostogolește, cade, se izbește, se grăbește, dă năvală. O nemaipomenită dezagregare. Ney sare pe un cal de împrumut și, cu capul gol, fără cravată, fără sabie, se așează de-a latul șoselei spre Bruxelles, oprind în același timp pe englezi și pe francezi.

Încearcă să țină armata în loc, o cheamă înapoi, o suduie, se împotrivește fugii. E depășit. Soldații fug strigând: „Trăiască mareșalul Ney!“ Două regimente ale lui Durutte se duc și se întorc înfricoșate, ca și cum ar fi purtate de colo-colo între săbiile ulanilor și împușcăturile brigăzilor lui Kempt, Best, Pack și Rylandt. Cea mai rea învălmășeală e deruta; prietenii se ucid între ei ca să fugă; escadroanele și batalioanele se sfarmă și se împrăștie, lovindu-se unele de altele, uriașă spumă a bătăliei. Lobau de-o parte, Reille de cealaltă, sunt luați de valuri. Napoleon încearcă zadarnic să ridice ziduri cu ce-i mai rămăsese din gardă; zadarnic își prăpădește escadroanele de serviciu într-o ultimă sforțare. Quiot se dă înapoi în fața lui Vivian, Kellermann în fața lui Vandeleur, Lobau în fața lui Bülow, Morand în fața lui Pirch, Domont și Subervig în fața prințului Wilhelm de Prusia, Guyot, care a condus șarja escadroanelor împăratului, cade sub picioarele dragonilor englezi. Napoleon aleargă în galop de-a lungul coloanelor de fugari, le vorbește, îi silește, îi amenință, îi roagă stăruitor. Toate gurile care strigaseră de dimineață „Trăiască împăratul“ rămân căscate; abia dacă-l mai cunosc. Cavaleria prusacă, proaspăt sosită, se aruncă, zboară, lovește cu sabia, taie, dă cu securea, ucide, nimicește. Caii înhămați dau năvală, tunurile o iau razna, soldații deshamă caii de la chesoane și pun mâna pe ei ca să fugă; furgoanele, date peste cap, cu roțile în sus, împiedică drumul și prilejuiesc măceluri. Oamenii se zdrobesc, se calcă în picioare, merg peste morți și peste vii. Brațele sunt deznădăjduite. O mulțime amenințătoare umple drumurile, înțesate de acești patruzeci de mii de oameni care evadează.

Strigăte, disperare, saci și puști aruncate în lanurile cu secară, cărări croite cu lovituri de spadă; s-a sfârșit cu camarazii, cu ofițerii, cu generalii; nu mai e decât o spaimă de negrăit. Zieten lovește în voie Franța cu sabia. Leii s-au preschimbat în căprioare. Așa s-a petrecut această fugă.

La Genappe, încearcă să se întoarcă, să facă front, să se împotrivească. Lobau strânse trei sute de oameni. Baricadară intrarea în oraş; dar după prima salvă prusacă o luară cu toţi la fugă, iar Lobau fu prins. Se văd şi azi urmele salvei pe faţa veche de cărămizi a unei case dărăpănate, la dreapta drumului, la câteva minute înainte de a intra în Genappe. Prusacii se aruncară asupra localităţii Genappe, mânioşi desigur că erau atât de puţin victorioşi. Urmărirea fu groaznică. Blücher porunci uciderea tuturor. Roguet dăduse pildă lugubră de a ameninţa cu moartea pe orice grenadier francez care i-ar aduce un prizonier prusac. Blücher îl întrecu pe Roguet. Duchesne, generalul tinerei gărzi, înghesuit în uşa unui han din Genappe, îşi predă sabia unui husar al morţii, care i-o luă şi-l ucise pe prizonier. Victoria se încheie cu asasinarea învinşilor. Să pedepsim, pentru că noi suntem istoria: bătrânul Blücher s-a dezonorat. Cruzimea asta puse vârf dezastrului. Retragerea disperată străbătu Genappe, străbătu Quatre-Bras, străbătu Gosselies, străbătu Frasnes, străbătu Charleroi, străbătu Thuin şi nu se opri decât la graniţă. Vai! Şi cine fugea în felul acesta? Armata cea mare.

Ameţeala, teroarea, ruina celei mai înalte vitejii din câte au uimit vreodată istoria, să fie oare fără pricină? Nu. Asupra bătăliei de la Waterloo se proiectează umbra unei mâini uriaşe. E ziua destinului. Ziua aceea a fost hărăzită de o forţă care e mai presus de om. Iată de ce au fost încovoiate de spaimă atâtea capete; iată de ce atâtea inimi mari şi-au predat spada. Cei care învinseseră Europa au căzut, zdrobiţi, nemaiavând nici ce să mai spună, nici ce să mai facă, simţindu-se la umbra unei prezenţe cumplite. *Hoc erat fatis*[1]. În ziua aceea, perspectiva neamului omenesc s-a schimbat. Waterloo e ţâţâna veacului al XIX-lea. Dispariţia acelui mare om era necesară pentru ca să înceapă un mare secol. S-a însărcinat cu asta cineva căruia nu i se poate împotrivi nimeni. Panica eroilor se explică. În bătălia de la Waterloo a fost mai mult decât un nor, a fost un meteor. A trecut pe acolo Dumnezeu.

La căderea nopţii, pe o câmpie de lângă Genappe, Bernard şi Bertrand[2] apucară de o pulpană a redingotei şi opriră în loc un om buimac dus pe gânduri, sinistru, care, după ce fusese târât până acolo de curentul retragerii, descălecase, îşi trecuse pe sub braţ căpăstrul calului şi, cu privirea rătăcită, se întorcea singur la Waterloo. Era Napoleon, care încă mai încerca să meargă înainte, somnambul uriaş al visului său zdrobit.

---

1 Aşa a fost scris (lat.).
2 Generali din statul-major al lui Napoleon la Waterloo.

XIV
Cel din urmă careu

Câteva careuri din gardă, nemişcate în scurgerea retragerii, ca nişte stânci în apa care curge, rezistară până noaptea. O dată cu noaptea venea şi moartea. Careurile aşteptară această umbră dublă şi, neclintite, se lăsară învelite de ea. Fiecare regiment, izolat de celelalte şi nemaiavând nici o legătură cu armata ciopârţită din toate părţile, murea pe socoteala lui. Pentru a săvârşi această ultimă faptă, unii ocupaseră poziţii pe înălţimile de la Rossomme, alţii pe câmpia de la Mont-Saint-Jean. Aici, careurile astea întunecate agonizau măreţ, părăsite, învinse, înfricoşătoare. Ulm, Wagram, Jena, Friedland mureau în ele.

În amurg, pe la ceasurile nouă seara, la poalele podişului Mont-Saint-Jean mai rămăsese unul. În valea asta a morţii, la picioarele povârnişului pe care-l urcaseră cuirasierii şi năpădit acum de masele engleze sub focul convergent al artileriei duşmane, victorioase, sub un potop spăimântător de proiectile, careul mai lupta încă. Era comandat de un ofiţer necunoscut pe care-l chema Cambronne. După fiecare explozie, careul se împuţina şi răspundea. Răspundea obuzelor prin gloanţe şi-şi restrângea tot mai mult cele patru laturi. De departe, oprindu-se când şi când să răsufle, fugarii ascultau în întuneric acel tunet înfundat, care descreştea.

Când legiunea aceea nu mai fu decât un pumn de oameni, când steagul lor nu mai fu decât o zdreanţă, când puştile lor lipsite de gloanţe nu mai fură decât ciomege, când mormanul de cadavre fu mai mare decât grupul celor în viaţă, învingătorii fură străbătuţi de un fel de spaimă sfântă în faţa acestor muribunzi sublimi, şi tunurile engleze, oprindu-se să se odihnească, făcură tăcere. Fu o clipă de răgaz. În jurul celor care luptau era un fel de furnicar de năluci, umbre de oameni călare, profilurile negre ale tunurilor, cerul alb ivit printre roţi şi afete. Uriaşul cap de mort, pe care eroii îl întrezăresc întotdeauna în fumul din fundul luptei, înainta spre ei şi îi privea. Putură să audă în umbra asfinţitului cum încărcau tunurile; fitilurile aprinse, ca nişte ochi de tigru în noapte, le încercuiau capetele, trăgătorii bateriilor engleze se apropiau de tunuri. Atunci, tulburat, un general englez, după unii Colville, iar după alţii Maitland, le strigă „Bravi francezi, predaţi-vă!“ Cambronne le răspunse: „C...t“.

XV
Cambronne

În dorința lui de a fi respectat, cititorul francez nu îngăduie să i se repete poate cel mai frumos cuvânt pe care un francez l-a rostit vreodată. E oprit să stai mărturie pentru sublim în fața istoriei.

Vom trece pentru această regulă pe riscul nostru.

Așadar, printre toți acei giganți, exista un titan: Cambronne.

Să spui acest cuvânt și apoi să mori. Ce poate fi mai mare! Fiindcă a-ți dori moartea înseamnă a muri într-adevăr și nu e vina acelui om că, deși împușcat, a supraviețuit.

Omul care a câștigat bătălia de la Waterloo nu e Napoleon cel pus pe fugă, nu e Wellington care ceda în ceasurile patru și era disperat la cinci, nu e Blücher care nici nu s-a luptat: omul care a câștigat bătălia de la Waterloo e Cambronne.

Să trăsnești cu un astfel de cuvânt tunetul care te ucide înseamnă să învingi.

Să dai catastrofei răspunsul acesta, să spui asta destinului, să pui temelia asta leului care avea să fie ridicat pe acel loc, să arunci replica asta ploii nopții, zidului trădător de la Hougomont, drumului râpos de la Ohain, întârzierii lui Grouchy, sosirii lui Blücher, să fii ironia însăși în mormânt, să faci în așa fel încât să rămâi în picioare după ce vei fi căzut, să îneci în două silabe coaliția europeană, să oferi regilor haznalele binecunoscute cezarilor, să faci din cel din urmă cuvânt cel dintâi, amestecând în el strălucirea Franței, să închei cu semeție Waterloo-ul ca pe ultima zi a carnavalului, să-l completezi pe Leonida cu Rabelais, să rezumi o victorie printr-un cuvânt suprem, cu neputință de rostit, să pierzi terenul și să păstrezi istoria, să ai de partea ta după măcel pe cei ce râd, e nespus de mult.

E o insultă adusă trăsnetului. E de o măreție demnă de Eschyl.

Cuvântul lui Cambronne face efectul unei fracturi. E un piept fracturat de dispreț; e preaplinul agoniei care face explozie.

Cine a învins? Wellington? Nu. Fără Blücher ar fi fost pierdut. Să fie Blücher? Nu. Dacă Wellington n-ar fi început, Blücher n-ar fi putut să isprăvească. Cambronne, acest trecător de ultimă oră, acest soldat necunoscut, acest nimic al războiului, simte că acolo e o minciună, o minciună într-o catastrofă cumplit de dureroasă, în clipa în care izbucnește de furie, i se oferă această batjocură, viața! Cum să nu izbucnească?

Sunt acolo toți regii Europei, generalii cei fericiți, jupiterii stăpâni peste fulgere, o sută de mii de soldați victorioși și, în urma celor o sută de mii, un milion; tunurile lor, cu fitiluri aprinse, stau căscate; au sub

călcâiul lor garda imperială şi armata cea mare; l-au zdrobit pe Napoleon şi n-a mai rămas decât Cambronne, nu mai protestează decât acest vierme de ţărână. El va protesta. Atunci el caută un cuvânt, aşa cum ai căuta o sabie. Simte cum suie în el o spumă şi acea spumă e cuvântul. În faţa acestei biruinţe minunate şi mediocre, în faţa acestei biruinţe fără biruitori, se ridică acest disperat; o îndură în toată măreţia ei covârşitoare, dar îşi dă seama de nimicnicia ei şi face mai mult decât s-o scuipe în obraz. Sub numărul, forţa şi materia care îl copleşesc, găseşte o expresie pentru suflet: excrementul. O spune din nou. Să spui asta, să faci asta, să găseşti asta, înseamnă să fii învingător.

În minutul fatal, duhul zilelor mărețe a pătruns în omul acesta necunoscut. Cambronne găseşte cuvântul de la Waterloo, după cum Rouget de l'Isle găseşte *Marseieza* datorită harului de sus care pogoară asupra-i. Se desprinde o suflare din uraganul divin şi trece prin aceşti oameni; ei tresar; unul cântă cântecul suprem, iar celălalt scoate strigătul teribil. Acest cuvânt al dispreţului titanic nu e azvârlit de Cambronne numai Europei, în numele imperiului. Asta ar fi puţin. El îl azvârle trecutului, în numele revoluţiei. Auzi şi recunoşti în Cambronne vechiul suflet al uriaşilor. Parcă ar fi Danton care vorbeşte, sau Kléber[1] care urlă.

La cuvântul lui Cambronne, vocea engleză răspunse: „Foc!" Bateriile fură laminate de flăcări, dealul se cutremură, din toate acele guri de aramă ieşi o ultimă şi înfricoşătoare vărsătură de proiectile, se rostogoli un fum nesfârşit, uşor albicios datorită lunii care se ridicase, iar când se risipi fumul, nu mai era nimic. Acea rămăşiţă măreaţă era nimicită; garda murise. Cele patru laturi ale cetăţii vii zăceau la pământ; cu greu puteai desluşi ici-colo o tresărire printre cadavre. În felul acesta, legiunile franceze, mai mărețe decât cele romane, îşi dădură sufletul la Mont-Saint-Jean, pe pământul muiat de ploaie şi sânge, în grânele întunecate, în locul pe unde trece acum, la ceasurile patru dimineaţa, fluierând şi dând vesel bici calului, Joseph, băiatul care duce poşta la Nivelles.

---

1 General francez din timpul revoluţiei de la 1789.

XVI
Quot libras in duce[1]?

Bătălia de la Waterloo este o enigmă. Ea e la fel de nelămurită şi pentru cei ce-au câştigat-o, ca şi pentru cel care-a pierdut-o. Napoleon vedea în ea panică[2]. Blücher nu vedea în ea decât foc. Wellington nu înțelegea nimic. Citiți rapoartele. Comunicatele sunt confuze. Comentariile sunt încurcate. Unii bâiguie, alții se bâlbâie. Jomini împarte bătălia de la Waterloo în patru momente; Müffling o desparte în trei peripeții; numai Charras, deşi în unele privințe suntem de altă părere, a prins cu ochiul său ager trăsăturile caracteristice ale acestei cumplite prăbuşiri a geniului omenesc în luptă cu divinul hazard. Toți ceilalți istorici sunt oarecum orbiți şi, în orbirea lor, bâjbâie. Zi cu adevărat năprasnică, de năruire a monarhiei militare – care, înmărmurindu-i pe regi, a tras după ea toate regatele – şi de prăbuşire a forței, de răsturnare a legilor războiului.

În evenimentul acesta, care poartă semnul unei necesități supraomeneşti, oamenii n-au însemnat nimic.

Luându-le lui Wellington şi lui Blücher victoria de la Waterloo, înseamnă oare a ştirbi cu ceva Anglia şi Germania? Nu. În problema de la Waterloo nu e vorba nici de vestita Anglie, nici de augusta Germanie. Popoarele sunt mari, slavă Domnului, şi fără jalnicele isprăvi ale spadei. Nici Germania, nici Anglia, nici Franța nu încap într-o teacă. În epoca asta, când Waterloo nu era decât un zăngănit de săbii, Germania îl are pe Goethe mai presus de Blücher, iar Anglia pe Byron mai presus de Wellington. Zorile nemăsurate ale unor idei noi sunt proprii secolului nostru, şi în zorile acestea Anglia şi Germania îşi au strălucirea lor minunată. Ele sunt mărețe, deoarece cugetă. Sporul pe care-l aduc civilizației e real, izvorăşte din ele însele, nu dintr-o întâmplare. Ceea ce alcătuieşte măreția lor în veacul al XIX-lea nu-şi are obârşia la Waterloo. Numai popoarele barbare se dezvoltă pe neaşteptate după o biruință. E mândria deşartă, trecătoare, a puhoaielor de apă umflate de furtună. Popoarele civilizate, mai ales în vremea noastră, nu se înalță şi nici nu se prăbuşesc după norocul sau nenorocul unui comandant. Ceea ce-l deosebeşte pe fiecare dintre ele între neamurile pământului e ceva mai mult decât o luptă. Onoarea lor, demnitatea, inteligența, geniul lor nu

---

1 Cât prețuieşte ducele? (lat.)

2 „*O bătălie terminată, o zi sfârşită, măsuri greşite care au fost îndreptate, izbânzi mai mari asigurate pentru a doua zi, totul fu pierdut din pricina unei clipe de panică năprasnică*". (Napoleon: *Însemnări de la Sfânta Elena.*) (n.a.).

sunt, slavă Domnului, simple numere pe care eroii şi cuceritorii le pot pune ca nişte jucători la loteria bătăliilor. Adesea, o bătălie pierdută înseamnă dobândirea unui progres. Mai puţină glorie, mai multă libertate. Când încetează bătaia tobei, are cuvântul raţiunea. E jocul de-a cine pierde câştigă. Aşadar, să vorbim despre Waterloo privind fără părtinire din amândouă taberele. Să-i dăm întâmplării ce este al întâmplării, şi Domnului ce este al Domnului. Ce este Waterloo? O victorie? Nu. Un joc de noroc.

Un joc câştigat de Europa şi plătit de Franţa.

Nu merita să se toarne acolo un leu pentru atâta lucru.

Waterloo este, de altfel, cea mai ciudată întâlnire din toată istoria. Napoleon şi Wellington. Nu sunt doi duşmani, ci două fiinţe cu totul opuse. Dumnezeu, care foloseşte antitezele, n-a hărăzit niciodată un contrast mai izbitor şi o confruntare mai neobişnuită. De-o parte precizia, prevederea, geometria, chibzuiala, asigurarea retragerii, cruţarea rezervelor, un sânge rece îndărătnic, o metodă nezdruncinată, strategia care ştie să se folosească de teren, tactica echilibrării batalioanelor, măcelul organizat, războiul socotit cu ceasul în mână, fără a lăsa nimic la voia întâmplării, vechiul curaj clasic, totul pus în chip desăvârşit la punct; de partea cealaltă, intuiţia, darul de a ghici, fantezia militară, instinctul supraomenesc, privirea scăpărătoare, un nu ştiu ce care vede ca vulturul şi care loveşte ca trăsnetul, o măiestrie uimitoare îmbinată cu o vioiciune semeaţă, toate tainele unui suflet adânc, complicitatea destinului, a apei, a câmpiei, a pădurii, a colinei, chemate şi oarecum silite să se supună, despotul care merge până la tiranizarea câmpului de luptă, încrederea în soartă, pe care o sporeşte ştiinţa strategică, dar o şi tulbură. Wellington era un Barrême[1] al războiului, pe când Napoleon era un Michelangelo; şi, de rândul ăsta, geniul a fost învins de calcul.

Amândouă taberele aşteptau pe cineva. A izbândit cel care a calculat exact. Napoleon îl aştepta pe Grouchy, care n-a venit. Wellington îl aştepta pe Blücher, care a venit.

Wellington este războiul clasic care se răzbună. Bonaparte, la începutul carierei sale, îl întâlnise în Italia şi-l bătuse straşnic. Bătrâna bufniţă fugise din faţa tânărului vultur. Tactica de altădată fusese nu numai uimită, dar şi scandalizată. Cine era corsicanul ăsta de douăzeci şi şase de ani, ce rost avea acest strălucit ignorant care, având totul împotriva lui şi nimic de partea sa, fără merinde, fără muniţii, fără tunuri, fără bocanci, aproape fără oaste, cu o mână de oameni împotriva unei trupe nu-

---

1 Economist francez din secolul al XVII-lea. Mai târziu numele lui a devenit substantiv comun.

meroase, se năpustea asupra Europei coalizate şi câştiga în chip nesăbuit victorii socotite cu neputinţă? De unde venea turbatul ăsta spăimântător, care, aproape fără să răsufle şi mânuind tot mereu aceiaşi luptători, făcea praf una după alta cele cinci armate ale împăratului Germaniei, dând peste cap pe Beaulieu peste Alvinzi, pe Wurmser peste Beaulieu, pe Mélas peste Wurmser, pe Mack peste Mélas[1]? Cine era acest începător în ale războiului care avea trufia unui astru? Şcoala militară academică îl excomunicase. De-aci, o duşmănie de neîmblânzit a militarismului de altădată împotriva celui nou, a săbiei corecte împotriva spadei sclipitoare, a tablei de şah împotriva geniului. La 18 iunie 1815 duşmănia asta îşi spuse ultimul cuvânt şi, sub Lodi, Montebello, Montenote, Mantua, Marengo, Arcole, scrisese: Waterloo. Triumful celor mediocri, pe placul mulţimilor. Soarta îşi dete învoirea la ironia asta. În pragul prăbuşirii, Napoleon se întâlni din nou cu un Wurmser tânăr.

În adevăr, ca să-l vedem pe Wurmser e de ajuns ca părul lui Wellington să fie alb.

Waterloo e o bătălie de mâna întâi, câştigată de un comandant de mâna a doua. Ceea ce trebuie să ne minuneze în bătălia de la Waterloo este Anglia, este cerbicia engleză, este hotărârea engleză, este sângele englez; ceea ce a avut Anglia acolo cu adevărat măreţ a fost, fie zis fără supărare, pe ea însăşi. Nu comandantul, ci oştirea.

Wellington, cu o înţeleasă lipsă de recunoştinţă, spune într-o scrisoare către lordul Bathurst că oştirea sa, oastea care a luptat la 18 iunie 1815, a fost o „armată foarte slabă". Ce crede despre asta întunecatul vălmăşag de oseminte îngropate sub brazdele de la Waterloo?

Anglia a fost prea modestă faţă de Wellington. A face pe Wellington atât de mare, înseamnă a micşora Anglia. Wellington nu este decât un erou ca oricare altul. Scoţienii cenuşii, garda călare, regimentele lui Maitland şi Mitchell, infanteria lui Pack şi a lui Kempt, cavaleria lui Ponsomby, şi a lui Somerset, scoţienii de munte cântând din cimpoi sub ploaia de ghiulele, batalioanele lui Rylandt, tinerii recruţi care abia ştiau să mânuiască flinta, ţinând piept vechilor cete de la Essling şi de la Rivoli – iată ceea ce este mare. Wellington a fost dârz; ăsta e meritul lui şi noi nu i-l precupeţim, dar cel din urmă dintre pedestraşii şi dintre călăreţii lui a fost tot atât de dârz ca şi el. Ostaşul de fier preţuieşte tot atât cât Ducele-de-fier. În ce ne priveşte, toată admiraţia noastră se îndreaptă către soldatul englez. Dacă are cineva dreptul la vreun trofeu, atunci Angliei i se datorează trofeul. Monumentul de la Waterloo ar fi mai nimerit dacă, în locul chipului unui om, ar înălţa în văzduh statuia unui popor.

---

1 Generali austrieci sau în serviciul Austriei, învinşi de Napoleon în nordul Italiei.

Dar această puternică Anglie se va mânia din pricina celor spuse de noi aici. După al ei 1688 şi după 1789 al nostru, ea tot mai păstrează iluzia feudală. Crede în ereditate şi în ierarhie. Poporul acesta, pe care nici un altul nu-l întrece în putere şi-n glorie, se preţuieşte ca naţiune, nu ca popor. Ca popor, se subordonează de bunăvoie şi-şi ia un lord drept şef. Ca muncitor, se lasă dispreţuit; ca ostaş, se lasă ciomăgit. Se ştie că în bătălia de la Inkermann, un sergent care, după cât se pare, scăpase armata de la pieire, n-a putut fi pomenit de către lordul Ragian, deoarece ierarhia militară engleză nu îngăduie să fie citat într-un ordin de zi nici un erou sub gradul de ofiţer.

Ceea ce admirăm mai presus de toate într-o ciocnire de felul celei de la Waterloo este uimitoarea iscusinţă a întâmplării. Ploaia din timpul nopţii, zidul de la Hougomont, drumul desfundat de la Ohain, Grouchy care rămâne surd la bătaia tunului, călăuza care-l înşeală pe Napoleon, călăuza care-i arată drumul cel bun lui Bülow, tot acest prăpăd e rânduit de minune.

Într-un cuvânt, s-o spunem, la Waterloo a fost mai mult un măcel decât o bătălie.

Din toate bătăliile mari, Waterloo este aceea care are frontul cel mai mic faţă de numărul luptătorilor. Napoleon, trei sferturi de leghe; Wellington, o jumătate de leghe; şaptezeci şi două de mii de luptători de fiecare parte. Din înghesuiala asta s-a născut măcelul.

S-a făcut o socoteală şi s-a stabilit următoarea proporţie: pierdere de oameni – la Austerlitz, paisprezece la sută francezi, treizeci la sută ruşi, patruzeci şi patru la sută austrieci. La Wagram, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută austrieci. La Moscova, treizeci şi şapte la sută francezi, patruzeci şi patru la sută ruşi. La Bautzen, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută ruşi şi prusaci. La Waterloo, cincizeci şi şase la sută francezi; treizeci şi unu la sută aliaţi. În total, la Waterloo, patruzeci şi unu la sută: o sută patruzeci şi patru de mii de luptători, şaizeci de mii de morţi.

Câmpia de la Waterloo se înfăţişează azi cu liniştea obişnuită a pământului, reazem nepăsător al omului, şi seamănă cu toate câmpiile.

Noaptea totuşi, se desprinde de-acolo un fel de ceaţă plină de năluci; şi dacă vreun călător se plimbă prin aceste locuri, dacă priveşte, dacă ascultă, dacă visează ca Virgiliu în faţa câmpiilor de la Filippe, vedenia prăpădului pune stăpânire pe el. Spăimântătorul 18 iunie trăieşte din nou; falsa colină-monument se şterge; acel leu oarecare se destramă; câmpul de bătaie prinde iar viaţă; şiruri de infanterişti şerpuiesc pe câmpie, galopuri furioase străbat zarea; visătorul, speriat, vede fulgerul săbiilor, scânteierea baionetelor, văpaia ghiulelelor, încrucişarea groaznică a bubuiturilor; aude, ca un horcăit în fundul unui mormânt, vuietul

nedesluşit al bătăliei-fantomă; umbrele acelea sunt grenadierii; lucirile acelea sunt cuirasierii; scheletul acesta e Napoleon, scheletul celălalt e Wellington; toate astea nu mai sunt, dar se ciocnesc şi luptă încă; şi râpele se împurpurează; şi copacii se înfioară; şi furia se înalţă până la nori; iar în beznă, toate acele înălţimi sălbatice, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit, apar încununate de-a valma cu vârtejuri de vedenii care se nimicesc între ele.

XVII
E oare bine că a existat un Waterloo?

Există o şcoală liberală dintre cele mai vrednice de respect, care nu arată deloc ură faţă de Waterloo. Noi nu facem parte dintr-însa. Pentru noi Waterloo nu este decât ziua uluitoare a libertăţii. Negreşit, nimeni nu se aştepta ca un asemenea vultur să iasă dintr-un asemenea ou.

Dacă-i dăm bătăliei de la Waterloo tâlcul ei cel mai înalt, putem spune că este o voită biruinţă contrarevoluţionară. E Europa împotriva Franţei; Petersburgul, Berlinul şi Viena împotriva Parisului; e *statu quo*[1] împotriva dorinţei de schimbare: e 14 iulie 1789 atacat pieziş prin 20 martie 1815; e asmuţirea monarhiilor împotriva neîmblânzitei răs-coale franceze. Ţinta era de a înăbuşi în sfârşit acest mare popor care se afla în erupţie de douăzeci şi şase de ani.

În scopul acesta s-au solidarizat casele de Brunswick şi de Nassau cu Romanovii, cu Hohenzollernii, cu Habsburgii şi cu Burbonii.

Waterloo poartă în cârcă dreptul divin. E drept că, de vreme ce imperiul fusese despotic, prin reacţiunea firească a lucrurilor, regalitatea trebuia neapărat să fie liberală, şi că din bătălia de la Waterloo a ieşit, spre marea părere de rău a învingătorilor, o ordine constituţională nedorită. Pentru că revoluţia nu poate fi cu adevărat învinsă şi pentru că, fiind providenţială şi cu neputinţă de înlăturat, ea se reîntruchipează mereu, înainte de Waterloo – în Bonaparte, care doboară vechile tronuri, iar după Waterloo – în Ludovic al XVIII-lea, care acordă Constituţia şi i se supune. Bonaparte, folosind inegalitatea ca să dovedească egalitatea, pune un surugiu pe tronul Neapolelui şi un sergent pe tronul Suediei. La Saint-Ouen, Ludovic al XVIII-lea îşi pune semnătura pe declaraţia drepturilor omului. Dacă vreţi să vă daţi seama ce este revoluţia, numiţi-o Progres; iar dacă vreţi să vă daţi seama ce este progresul numiţi-l Mâine.

1 *Statu quo ante* (lat.), starea de dinainte.

Mâine își desăvârșește opera fără ca nimic să i se poată împotrivi; și și-o îndeplinește începând de azi. Își ajunge totdeauna ținta în chip ciudat. Se folosește de Wellington ca să-l facă pe Foy orator, deși acesta nu era decât un ostaș. Foy cade la Hougomont și se ridică la tribună. Așa lucrează progresul. Pentru un lucrător ca el nu există unealtă rea. Fără să-și piardă cumpătul, el se folosește de meșteșugul lui dumnezeiesc, de omul care a trecut Alpii și de bătrânelul șubred și bolnav al părintelui Elyseu. Se slujește de bolnavul de podagră ca și de cuceritor; de cuceritor în afară, de bolnavul de podagră înăuntru. Waterloo, stăvilind hotărât năruirea prin spadă a tronurilor europene, n-a avut altă urmare decât de-a face ca activitatea revoluționară să continue sub altă formă. Războinicii au tăcut; e rândul gânditorilor. Veacul pe care Waterloo voise să-l oprească pe loc a trecut peste toate și și-a urmat drumul. Biruința asta prevestitoare de nenorociri a fost înfrântă de libertate.

Într-un cuvânt, și asta nu se poate tăgădui, ceea ce triumfa la Waterloo, ceea ce zâmbea în spatele lui Wellington, ceea ce îi aducea toate bastoanele de mareșal ale Europei, printre care, se zice, și bastonul de mareșal al Franței, ceea ce împingea cu voioșie roabele de pământ pline cu oseminte pentru a se înălța colina leului, ceea ce a făcut să se înscrie cu mare pompă pe acel piedestal data de 18 iunie 1815, ceea ce-l încuraja pe Blücher să-i treacă prin foc și sabie pe cei ce fugeau în neorânduială, ceea ce se năpustea asupra Franței ca asupra unei prăzi, de pe înălțimea platoului Mont-Saint-Jean, era contrarevoluția. Contrarevoluția care șoptea cuvântul infam: dezmembrare. Ajunsă la Paris, a văzut de aproape gura vulcanului, a simțit că lava aceea ardea picioarele și s-a răzgândit. S-a întors la încropirea unei Constituții.

Să nu vedem în Waterloo decât ceea ce înseamnă Waterloo. Scopul nu era nicidecum libertatea. Contrarevoluția era fără să vrea liberală, așa cum printr-un fenomen asemănător Napoleon era fără să vrea revoluționar. La 18 iunie 1815 un Robespierre călare a fost trântit de pe cal.

XVIII
O nouă răbufnire a dreptului divin

Dictatura se sfârșise. Întregul sistem al Europei se prăbuși.

Imperiul se afundă într-un întuneric asemănător cu al lumii romane în agonie. Se zări din nou abisul, ca pe vremea barbarilor. Numai că barbaria din 1815, pe care se cuvine s-o numim pe numele ei cel mic contrarevoluție, nu prea avea putere, obosi iute și se opri brusc. Imperiul, s-o recunoaștem, a fost plâns, și plâns de ochi viteji. Dacă gloria stă în paloșul din care s-a făurit sceptrul, imperiul fusese gloria însăși. El

răspândise pe pământ toată lumina pe care o poate da tirania: lumina mohorâtă. Mai mult chiar: lumina întunecată. Comparată cu lumina zilei, e noapte. Această spulberare a nopții avu efectul unei eclipse.

Ludovic al XVIII-lea se întoarse la Paris. Manifestările de bucurie de la 8 iulie făcură să se uite entuziasmul de la 20 martie. Corsicanul ajunse potrivnicul bearnezului. Pe cupola Tuileriilor flutură drapelul alb. Exilările nu mai conteneau. Masa de brad din Hartwell fu așezată în fața fotoliului cu flori de crin al lui Ludovic al XIV-lea. Austerlitzul a intrat în istorie, se vorbea despre Bouvines și despre Fontenoy ca despre ziua de ieri. Altarul și tronul se înfrățiră cu măreție. În Franța și pe continent se așeză una din formele cele mai netăgăduite de mântuire a societății veacului al XIX-lea. Europa purta cocarda albă [1]. Trestaillon ajunse vestit. Deviza *non pluribus impar* [2] apăru din nou în razele de piatră care închipuiau soarele pe fațada cazărmii de pe cheiul d'Orsay. Acolo unde fusese o gardă imperială era acum o casă roșie. Arcul Caruselului, încărcat cu victorii care nu-și mai aveau rostul, stingher printre atâtea noutăți, rușinat poate întrucâtva de Marengo și de Arcole, ieși din încurcătură mulțumită statuii ducelui d'Angoulême. Cimitirul Madeleine – groaznica groapă comună de la '93 – fu acoperit cu marmură și matostat, pentru că în țărâna aceea zăceau oasele lui Ludovic al XVI-lea și ale Mariei Antoaneta. În șanțul de la Vincennes fu scoasă din pământ o piatră funerară, amintind că ducele d'Enghien murise chiar în luna în care fusese încoronat Napoleon. Papa Pius al VII-lea, care-l unsese împărat în preajma acestei morți, binecuvântă liniștit prăbușirea, așa cum binecuvântase înălțarea. La Schoenbrunn rătăcea o umbră micuță, în vârstă de patru ani, căreia dacă îi spuneai regele Romei [3], însemna să dai dovadă de răzvrătire. Și toate astea au fost cu putință, și regii și-au reluat tronurile, și stăpânul Europei a fost închis într-o cușcă, și vechiul regim a devenit cel nou, și întunericul a luat locul luminii pe pământ, pentru că, în după-amiaza unei zile de vară, un păstor i-a spus unui prusac într-o pădure: „Luați-o pe-aici, nu pe acolo!"

Acest 1815 a fost un fel de aprilie jalnic [4]. Vechile realități vătămătoare și veninoase luară înfățișări noi. Minciuna se împereche cu 1789, dreptul divin își puse masca unei Constituții, ficțiunile deveniră consti-

---

1 Semnul regalității.

2 De fapt: *nec pluribus impar* (lat.) „întocmai ca un soare".

3 E vorba de fiul lui Napoleon I și al Mariei-Luiza.

4 *Aprilie jalnic:* considerată ca aducătoare de nenorociri și de moarte, fiindcă este luna când se prăpădeau tuberculoșii.

tuționale, prejudecățile, superstițiile și gândurile ascunse, cu articolul 14[1] în inimă, se lustruiră cu liberalism. Șerpii și-au schimbat pielea.

Omul fusese în același timp înălțat și înjosit de Napoleon. Idealul, sub această domnie a materiei strălucitoare, prinse numele straniu de ideologie. Gravă nesocotință din partea unui om mare să ia în râs viitorul! Cu toate astea, popoarele – carnea de tun atât de îndrăgostită de tunar – îl căutau cu ochii. Unde e? Ce face? „Napoleon a murit!" îi spunea un trecător unui invalid de la Marengo și de la Waterloo. „A murit? exclamă ostașul. Bine-l mai cunoști!" Închipuirea oamenilor făcea un zeu din acest om doborât la pământ. După Waterloo cerul Europei se întunecă. Dispariția lui Napoleon a lăsat multă vreme un gol imens.

Regii umplură acest gol. Bătrâna Europă se folosi de prilej ca să introducă diferite reforme. Luă ființă o Sfântă Alianță. Belle Alliance! spusese mai-nainte câmpia fatală de la Waterloo.

În prezența și în fața acestei străvechi Europe refăcute, se schițară trăsăturile unei Franțe noi. Viitorul, luat în râs de către împărat, își făcu intrarea. Purta pe frunte steaua care se cheamă Libertate. Ochii înflăcărați ai tinerelor generații se îndreptară spre el. Ciudat lucru: lumea se îndrăgosti în același timp de viitorul care se numea Libertate și de trecutul care se numea Napoleon. Înfrângerea îl ridicase mai sus pe cel învins. Napoleon doborât părea mai înalt decât Napoleon în picioare. Învingătorilor începu să le fie frică. Anglia îl puse pe Hudson Lowe să-l păzească, iar Franța pe Montchenu să stea la pândă. Brațele lui încrucișate ajunseră neliniștea tronurilor. Alexandru îl numea „insomnia mea". Spaima asta venea din cantitatea de revoluție care clocotea într-însul. Asta explică și îndreptățește liberalismul bonapartist. Regii domniră fără să se simtă la largul lor, cu stânca de la Sfânta Elena în zare.

Pe când Napoleon se stingea la Longwood, cei șaizeci de mii de oameni căzuți pe câmpia de la Waterloo putreziră în tihnă, și ceva din pacea lor se răspândi în lume. Congresul de la Viena alcătui drept urmare tratatele din 18153, iar Europa numi asta restaurație.

Iată ce înseamnă Waterloo.

Dar ce-i pasă nemărginirii? Toată furtuna asta, tot norul ăsta, războiul, pe urmă pacea, toată această întunecare n-au tulburat nici măcar o singură clipă lumina ochiului uriaș, în fața căruia o gâză care sare dintr-un fir de iarbă pe altul înseamnă tot atât cât vulturul care zboară dintr-o clopotniță într-alta prin turlele catedralei Notre-Dame.

---

1 *Articolul 14* al Chartei constituționale din 1815 garanta libertatea de conștiință, dar proclama catolicismul religiei de stat, ceea ce anula garanția libertății de gândire.

XIX
Câmpul de luptă în timpul nopţii

Să ne întoarcem – e o nevoie a acestei cărţi – la fatalul câmp de luptă. La 18 iunie 1815 era lună plină. Lumina ajută crunta urmărire a lui Blücher, descoperi urmele fugarilor, dădu mulţimea asta prăpădită pe mâna înverşunatei cavalerii prusace şi înlesni masacrul. În unele catastrofe se întâlnesc asemenea tragice complicităţi ale nopţii.

După cea din urmă lovitură de tun, câmpia de la Mont-Saint-Jean rămase pustie.

Englezii ocupară lagărul francezilor; aşa se consfinţeşte de obicei biruinţa: culcându-te în patul celui învins. Îşi aşezară tabăra dincolo de Rossomme. Prusacii, dezlănţuiţi în urmărire, împinseră înainte. Wellington se duse în satul Waterloo ca să-şi întocmească raportul către lordul Bathurst.

Dacă s-a putut aplica vreodată zicala *sic vos non vobis*[1], ea se potriveşte negreşit satului Waterloo. Fără să fi contribuit în vreun fel la bătălie, Waterloo a rămas la o jumătate de leghe departe de ea. Mont-Saint-Jean a fost bombardat, Hougomont a ars, Papelotte a ars, Plancenoit a ars, Haie-Sainte a fost luat cu asalt, Belle-Alliance a văzut îmbrăţişarea celor doi învingători; numele acestor localităţi abia sunt cunoscute; iar Waterloo, care n-a luat deloc parte la luptă, are toată cinstea.

Nu suntem dintre cei ce laudă războiul; când se iveşte prilejul, îi arătăm neajunsurile. Războiul are frumuseţi groaznice, pe care nu le-am trecut sub tăcere; să recunoaştem, însă, că are şi părţile lui urâte. Una dintre cele mai uimitoare este grăbita despuiere a morţilor după biruinţă. Zorile care vin după o bătălie răsar totdeauna peste cadavre goale.

Cine face asta? Cine pângăreşte în felul ăsta izbânda? A cui e mâna respingătoare care se strecoară în buzunarul victoriei? Cine sunt hoţii care dau lovitura lor la adăpostul gloriei? Unii filozofi, printre care şi Voltaire, afirmă că sunt tocmai cei care au făurit gloria. Sunt aceiaşi, spun ei; nu se face cu schimbul; cei rămaşi în viaţă îi jefuiesc pe cei care sunt la pământ. Eroul din timpul zilei este vampirul din timpul nopţii. La urma urmei, ai tot dreptul să despoi niţel un cadavru care este opera ta. Întrucât ne priveşte, nu credem lucrul ăsta. Să culegi lauri şi să descalţi un mort – aşa ceva ni se pare cu neputinţă pentru aceeaşi mână.

---

1 „Astfel lucraţi voi, dar nu pentru voi" (lat.).

E sigur un lucru; de obicei după învingători, vin hoţii. Să-l scoatem însă din cauză pe ostaş; mai ales pe ostaşul din zilele noastre.

Orice armată are o coadă, şi acolo se găsesc cei pe care trebuie să-i învinovăţim. Oameni-lilieci, jumătate tâlhari, jumătate slugi, tot felul de păsări de noapte zămislite de acest asfinţit care se numeşte război, purtând uniforme fără să lupte, bolnavi prefăcuţi, schilozi cumpliţi, cantinieri suspecţi, mergând uneori cu nevestele în cărucioare şi furând ceea ce vor vinde mai târziu, cerşetori oferindu-se drept călăuze ofiţerilor, secături, borfaşi; armatele în marş de altădată – nu vorbim despre cele de astăzi – târau după ele toată gloata asta, căreia în grai cazon i se spunea „codaşii". Nici o armată şi nici o naţiune nu era răspunzătoare de aceste făpturi; vorbeau italieneşte şi-i urmau pe nemţi; vorbeau franţuzeşte şi-i urmau pe englezi. Marchizul de Fervaques a fost ucis mişeleşte şi jefuit, chiar pe câmpul de luptă, în noaptea care urmă după victoria de la Cerisoles, de către unul din aceşti mizerabili, codaş spaniol care vorbea franţuzeşte şi pe care-l luase drept unul de-ai noştri din pricina dialectului picard. Din tâlhărie se năştea tâlharul. Zicala dezgustătoare „a trăi pe spinarea duşmanului" producea lepra asta, pe care numai o disciplină aspră o putea lecui. Sunt faime care înşeală; nu se ştie totdeauna de ce unii generali, dintre cei mari de altfel, au fost atât de populari. Turenne era adorat de ostaşii lui pentru că îngăduia jaful; trecerea cu vederea a răului face parte din bunătate; Turenne a fost atât de bun, încât a lăsat ca Palatinatul să fie trecut prin foc şi sânge[1]. În urma oştilor se vedeau mai mulţi sau mai puţini jefuitori, după cum comandantul era mai mult sau mai puţin sever. Hoche şi Marceau[2] n-aveau codaşi; Wellington, o recunoştea bucuros, avea puţini.

Totuşi, în noaptea de 18 spre 19 iunie morţii au fost despuiaţi. Wellington a fost neînduplecat; a dat ordin să fie împuşcat oricine va fi prins asupra faptului; dar cei care pradă sunt dârji. Tâlharii prădau într-o parte a câmpului de luptă, în timp ce alţii erau împuşcaţi în cealaltă.

Luna era înspăimântătoare pe câmpia aceea.

Spre miezul nopţii, un om da târcoale sau mai curând se târa înspre drumul desfundat de la Ohain. După înfăţişare era unul dintre acei despre care am vorbit – nici englez, nici francez, nici ţăran, nici soldat, mai puţin om decât vampir, atras de mirosul cadavrelor, confundând victoria cu furtul şi venit pentru jaf la Waterloo. Era îmbrăcat cu o bluză largă

---

1 Confuzie din partea lui Victor Hugo: Turenne era mort atunci de 14 ani; responsabilul acestei acţiuni atroce este Louvois, ministrul de război.
2 Generali francezi din timpul revoluţiei.

ca o pelerină, era neliniştit şi îndrăzneţ, mergea înainte şi se uita înapoi. Cine era omul ăsta? Noaptea ştia probabil mai multe pe socoteala lui decât ziua. N-avea traistă, dar fără îndoială avea buzunare încăpătoare sub pelerină. Din când în când se oprea, cercetând câmpia din jurul lui să vadă dacă nu era observat, se apleca deodată, urnea de pe jos ceva mut şi nemişcat, pe urmă se ridica şi se îndepărta pe furiş. Felul cum se strecura, atitudinea lui, mişcările pripite şi tainice îl făceau să semene cu acele larve care bântuie ruinele în amurguri şi pe care vechile legende normande le numesc alode. Unele păsări de noapte cu picioare lungi iau asemenea forme în mlaştini.

O privire care ar fi cercetat cu băgare de seamă întunericul ar fi putut zări, la oarecare depărtare, un mic furgon de cantinier, acoperit cu un coviltir de răchită gudronată, tras de o mârţoagă flămândă, ce păştea urzici printre zăbale, oprit şi parcă ascuns în spatele cocioabei aflate la întretăierea drumului de la Mont-Saint-Jean spre Braine-l'Alleud cu şoseaua din Nivelles, iar în furgon, un fel de femeie şezând pe un maldăr de lăzi şi pachete. Între acest furgon şi omul care da târcoale era probabil o legătură.

Noaptea era senină. Nici un nor pe bolta cerului. N-are nici o însemnătate faptul că pământul e roşu; luna rămânea albă. Aşa e cerul, nepăsător. Prin livezi, crengile rupte de schije, dar nedesprinse încă, atârnând de scoarţă, se legănau încet în bătaia vântului nopţii.

În depărtare se auzeau nelămurit patrulele şi rondurile de noapte din tabăra engleză, mergând încoace şi-ncolo.

Hougomont şi Haie-Sainte continuau să ardă, ridicând una la apus, alta la răsărit, două flăcări uriaşe, care se legau – ca un şirag de rubine cu două paftale descheiate la capete – cu brâul de focuri din tabăra engleză, desfăşurat într-un imens semicerc pe colinele din zare.

Am vorbit de carastrofa de pe drumul dinpre Ohain. Ni se strânge inima gândindu-ne cum au murit atâţi viteji.

Dacă este ceva groaznic, dacă există o realitate care depăşeşte visul, apoi iat-o: să trăieşti, să te bucuri de lumina soarelui, să fii în plină stăpânire a forţei virile, să fii sănătos şi vesel, să râzi voiniceşte, să alergi după o glorie care stă orbitoare în faţa ta, să-ţi simţi în piept plămânii care respiră, o inimă care bate, o voinţă care judecă, să vorbeşti, să gândeşti, să speri, să iubeşti, să ai mamă, nevastă, copii, să ai lumina şi, deodată, cât ai clipi din ochi, în mai puţin de-un minut, să te prăbuşeşti într-o prăpastie, să cazi, să te rostogoleşti, să striveşti şi să fii strivit, să vezi spice de grâu, flori, frunze, crengi, să nu te poţi agăţa de nimic, să-ţi simţi sabia fără folos, să simţi oameni sub tine şi cai peste tine, să te zbaţi în zadar, cu oasele rupte de vreo lovitură de copită în întuneric, să simţi un călcâi care-ţi scoate ochii din cap, să muşti cu turbare potcoave

de cai, să te sufoci, să urli, să te răsuceşti, să fii acolo dedesubt şi să-ţi spui: „Acum câteva clipe eram un om viu!"

Pe locul unde horcăise acest jalnic prăpăd, domnea acum tăcere desăvârşită. Matca drumului desfundat era plină cu cai şi călăreţi îngrămădiţi unii peste alţii. Un vălmăşag îngrozitor. Malurile şanţului nu se mai vedeau, căci hoiturile făcuseră drumul una cu câmpia şi-l umpleau până la margine ca o baniţă de orz rasă. Un morman de cadavre în partea de sus, un râu de sânge în partea de jos; aşa era drumul ăsta în noaptea de 18 iunie 1815. Sângele curgea până pe şoseaua de la Nivelles şi se prelingea într-o băltoacă mare în faţa unui pâlc de arbori ce închidea drumul, într-un loc care mai e arătat şi astăzi. Ne amintim că prăbuşirea cuirasatelor avusese loc de partea cealaltă, pe şoseaua dinspre Genappe. Îngrămădirea hoiturilor era pe măsura adâncimii drumului desfundat. Spre mijloc, în partea unde se netezea, acolo pe unde trecuse divizia Delort, stratul morţilor se subţia.

Haimanaua pe care am arătat-o cititorului se ducea într-acolo. Răscolea mormanul ăsta uriaş. Privea. Făcea nu ştiu ce respingătoare trecere în revistă a morţilor. Călca prin sânge.

Deodată se opri.

La câţiva paşi în faţa lui, pe drumul desfundat, în locul unde se sfârşea mormanul morţilor, de sub grămada asta de oameni şi de cai, ieşea o mână deschisă, luminată de lună.

Pe un deget al acestei mâini lucea ceva: un inel de aur.

Omul se aplecă, stătu o clipă ghemuit şi, când se ridică, inelul nu mai era pe mână.

Nu se ridică de tot; rămase într-o atitudine de sălbăticiune speriată, cu spatele spre movila morţilor, cercetând zarea, în genunchi, sprijinindu-şi partea dinainte a trupului pe degetele arătătoare proptite în pământ, cu capul la pândă deasupra marginii drumului desfundat. Cele patru labe ale şacalului sunt potrivite pentru anumite acţiuni.

Pe urmă, hotărându-se, se ridică.

În clipa aceea tresări. Simţi că-l apucase cineva de spate.

Se întoarse; palma deschisă se închise şi-i apucase pulpana pelerinei.

Unui om de treabă i-ar fi fost frică. Acesta, însă, începu să râdă.

– A! zise el, e mortul! Mai bine un strigoi decât un jandarm.

Dar mâna pierdu orice putere şi-i dădu drumul. Sforţarea se iroseşte repede în groapă.

– Ei! zise hoţul, nu cumva mortul ăsta e viu? Ia să vedem.

Se plecă din nou, scormoni grămada, dădu la o parte tot ce-l împiedica, înşfăcă mâna, apucă braţul, liberă capul, trase trupul şi, câteva clipe după aceea, târa după el în întunericul drumului desfundat un om neînsufleţit sau cel puţin leşinat. Era un cuirasier, un ofiţer, chiar un ofiţer

superior; de sub platoşă îi ieşea un epolet lat de aur; nu mai avea cască. O lovitură de spadă dată cu furie îi brăzda faţa pe care nu se vedea decât sânge. Altminteri, nu părea să aibă vreun mădular rupt, şi, printr-o întâmplare fericită, dacă acest cuvânt se poate întrebuinţa aici, morţii înţepeniseră deasupra lui, încât îl feriseră să fie strivit. Ochii îi erau închişi.

Pe platoşa lui se vedea crucea de argint a Legiunii de onoare.

Hoţul smulse această cruce, care dispăru într-una din văgăunile fără fund de sub pelerină.

Pipăindu-l apoi pe ofiţer la cingătoare, găsi un ceas şi-l înhăţă. Scotoci după aceea jiletca, dădu peste o pungă şi-o şterpeli.

Pe când îi dădea muribundului această mână de ajutor, ofiţerul deschise ochii.

– Mulţumesc! şopti el.

Mişcările repezi ale omului care-l pipăia, răcoarea nopţii, aerul pe care putea să-l respire în voie îl scoseseră din letargie.

Hoţul nu răspunse. Ridică fruntea. Se auzea un zgomot de paşi pe câmpie; se apropia probabil vreo patrulă.

Ofiţerul îngăimă, pentru că în glasul lui mai stăruia agonia:

– Cine-a câştigat bătălia?

– Englezii, răspunse hoţul.

Ofiţerul urmă:

– Caută în buzunare! Ai să găseşti o pungă şi un ceas! Ia-le!

Lucrul se şi făcuse.

Hoţul se prefăcu că-i face pe plac şi spuse:

– Nu găsesc nimic.

– Mi-au fost furate, zise ofiţerul. Îmi pare rău! Ar fi fost ale dumitale.

Paşii patrulei se auzeau din ce în ce mai desluşit.

– Vine cineva, zise hoţul, pregătindu-se să plece.

Ofiţerul, ridicând cu multă greutate braţul, îl opri:

– Mi-ai salvat viaţa. Cine eşti?

Hoţul răspunse iute şi în şoaptă:

– Făceam parte ca şi dumneavoastră din armata franceză. Trebuie să vă părăsesc. Dacă m-ar prinde, m-ar împuşca. V-am salvat viaţa. Acum, descurcaţi-vă.

– Ce grad ai?

– Sergent.

– Cum te numeşti?

– Thénardier.

– Nu voi uita numele ăsta, spuse ofiţerul. Ţine-l minte pe-al meu. Mă cheamă Pontmercy.

CARTEA A DOUA
VASUL ORION

I
Numărul 24601 devine numărul 9430

Jean Valjean fusese prins din nou.

Vom trece repede peste amănuntele dureroase. Ne mărginim să transmitem aici două dări de seamă publicate în ziarele vremii, la câteva luni după întâmplările uimitoare care s-au petrecut la Montreuil-sur-mer.

Articolele sunt destul de scurte. Se ştie că pe vremea aceea nu exista încă *Gazeta tribunalelor.*

Îl reproducem pe cel dintâi, din *Drapelul alb.* Poartă data de 25 iulie 1823:

„Într-un district din Pas-de-Calais s-a petrecut de curând un fapt puţin obişnuit. Un om care nu era de prin partea locului, pe nume d. Madeleine, înfiripase cu câţiva ani în urmă, prin nişte procedee noi, o veche industrie locală, fabricarea mărgelelor de sticlă neagră. Prin asta se îmbogăţise şi, să recunoaştem, îmbogăţise şi ţinutul. Drept recunoştinţă pentru serviciile aduse, fusese numit primar. Poliţia a descoperit că d. Madeleine nu era decât un fost ocnaş, osândit în 1796 pentru furt şi că-l chema Jean Valjean. Jean Valjean a fost întemniţat din nou. Înainte de arestare, se pare că a izbutit să scoată de la d. Laffitte o sumă de peste o jumătate de milion, pe care o depusese la acesta şi pe care de altfel se spune că o câştigase cinstit din comerţul lui. După ce a fost întemniţat din nou în ocna din Toulon, nu s-a putut afla unde ascunsese Jean Valjean banii ăştia..."

Reproducem cel de-al doilea articol, ceva mai amănunţit, după *Journal de Paris* de la aceeaşi dată:

„Un fost ocnaş liberat, numit Jean Valjean, a apărut de curând în faţa curţii cu juri din Var, în împrejurări vrednice de a atrage atenţia. Ticălosul acesta izbutise să înşele vigilenţa poliţiei; îşi schimbase numele şi reuşise să fie numit primar într-unul din oraşele noastre din Nord. Întemeiase în oraşul acela un negoţ destul de însemnat. În cele din urmă, a fost demascat şi arestat, mulţumită sârguinţei neobosite a parchetului. Trăia cu o prostituată care a murit de spaimă în clipa în care a fost arestat. Nemernicul ăsta, care are o forţă herculeană, izbu-

tise să evadeze; dar, la câteva zile după evadare, poliția l-a prins din nou, chiar la Paris, în clipa când se urca într-una din trăsurile acelea mici, care fac cursa între Capitală și satul Montfermeil (Seine-et-Oise). Se spune că s-a folosit de răgazul acestor câteva zile de libertate pentru ca să reintre în posesia unei mari sume de bani, pe care o depusese la unul din bancherii noștri cunoscuți. Se crede că e vorba de vreo șase sau șapte sute de mii de franci. Actul de acuzare susține că i-ar fi îngropat într-un loc știut numai de el și n-au putut fi găsiți. În orice caz, numitul Jean Valjean a fost dat în judecata curții cu juri din departamentul Var pentru furt la drumul mare săvârșit cu mâna înarmată, acum vreo opt ani, asupra persoanei unuia din acei copii cumsecade care, cum a spus în versuri nemuritoare patriarhul din Ferney:

...din Savoia-n fiecare an coboară
să curețe-n hogeacuri astupate
funinginea – cu mâna lor ușoară...

Tâlharul n-a încercat să se apere. S-a arătat, prin glasul convingător și iscusit al procurorului general, că furtul fusese săvârșit în complicitate și că Jean Valjean făcea parte dintr-o bandă de hoți din Sud. Drept urmare, fiind găsit vinovat, Jean Valjean a fost condamnat la moarte. Criminalul n-a vrut să facă recurs. În îndurarea lui fără margini, regele a binevoit să-i schimbe pedeapsa în muncă silnică pe viață. Jean Valjean a fost trimis numaidecât la ocna din Toulon."

Se știe că la Montreuil-sur-mer Jean Valjean fusese un om evlavios. Unele ziare, printre care și *Le Constitutionnel,* înfățișează această schimbare a pedepsei drept o izbândă a partidului clerical.

La ocnă, numărul lui Jean Valjean fu schimbat. Se numea acum 9430.

De altfel, fie zis în treacăt, odată cu domnul Madeleine dispăru și prosperitatea orășelului Montreuil-sur-mer: se împlini tot ce prevăzuse el în noaptea lui de înfrigurare și de îndoială; într-adevăr, rămas fără el, orașul rămase fără suflet. După căderea lui, avu loc la Montreuil-sur-mer împărțeala egoistă a marilor înfăptuiri năruite, fatala destrămare a lucrurilor înfloritoare care se săvârșesc zilnic, pe neștiute, în comunitatea omenească și pe care istoria n-a luat-o în seamă decât o singură dată, fiindcă s-a întâmplat după moartea lui Alexandru. Locotenenții se încoronează regi, contramaiștrii se improvizează fabricanți. Se iscară învrăjbirile invidiei. Marile ateliere ale domnului Madeleine își închiseră porțile; clădirile se dărăpănară; lucrătorii se risipiră. Unii părăsiră localitatea, alții se lăsară de meseria asta. Toate se făceau în mic în loc să se facă în mare; se urmărea câștigul, în loc să se urmărească calitatea. Nu mai era un centru; concurență și înverșunare pretutindeni. Domnul Madeleine stăpânea și conducea totul. După căderea lui, fiecare se gândea numai la sine; dorul de luptă luase locul spiritului de organizare; în locul

bunăvoinței, îndârjirea; în locul bunătății arătate tuturor de către întemeietor, dușmănia unuia împotriva celuilalt; fierele înnodate de domnul Madeleine se încurcară și se rupseră; procedeele de fabricație începură să fie falsificate, valoarea produselor scăzu, oamenii pierdură încrederea; posibilitățile de desfacere se micșorară; comenzile erau din ce în ce mai reduse; salariile scăzură, atelierele nu mai aveau ce lucra; veni falimentul. Și, odată cu asta, nu mai era nimic pentru săraci. Totul se risipi.

Statul însuși băgă de seamă că fusese strivit cineva undeva. În mai puțin de patru ani după pronunțarea sentinței curții cu juri, prin care se constata, în folosul ocnei, identitatea dintre domnul Madeleine și Jean Valjean, cheltuielile pentru încasarea impozitelor în districtul Montreuil-sur-mer se dublară și domnul de Villele[1] făcea observația asta de la tribună, în luna februarie 1827.

II
În care se vor citi două versuri care sunt poate de la diavol

Înainte de a păși mai departe, socotim nimerit să povestim cu oarecare amănunte o întâmplare ciudată care s-a petrecut la Montfermeil cam în aceeași vreme, și care se potrivește întrucâtva cu unele presupuneri ale procurorului general.

În localitatea Montfermeil dăinuiește o credință foarte veche, cu atât mai ciudată și mai prețioasă cu cât o superstiție populară în vecinătatea Parisului e ca un aloe în Siberia. Suntem dintre cei ce respectă orice plantă rară. Iată care e superstiția din Montfermeil. Se crede că, din timpuri străvechi, diavolul și-a ales pădurea ca să-și îngroape acolo comorile. Cumetrele spun că adeseori întâlnesc pe înserate, prin locurile mai puțin umblate ale pădurii, un om negricios, cu înfățișare de căruțaș sau de tăietor de lemne, încălțat cu saboți, purtând pantaloni și bluză de pânză, în care poate fi recunoscut deoarece în loc de tichie sau pălărie are pe cap două coarne foarte mari. În adevăr, în felul ăsta poate fi lesne recunoscut. De obicei, acest om se ocupă cu săparea unei gropi. Sunt trei chipuri de a trage folos din această întâlnire. Mai întâi, să te apropii de el și să-i vorbești. Vei băga atunci de seamă că omul e un țăran oarecare, că pare negru din pricina amurgului, că nu sapă nici o groapă, dar că smulge iarbă pentru vaci și că ceea ce luaseși drept coarne nu erau altceva decât o furcă pentru bălegar, pe care o poartă pe umăr și ai cărei

---

1 Președintele cabinetului francez între 1821 și 1828.

dinți ți se păreau, seara, din depărtare, că-i ies din cap. Te-ntorci acasă și-ți dai sufletul într-o săptămână. Al doilea chip este să-l urmărești, să-l aștepți până-și sapă groapa, până o astupă la loc și pleacă; pe urmă, alergi repede la groapă, o scormonești și scoți de-acolo „comoara" pe care a îngropat-o, fără-ndoială, omul cel negru. În cazul ăsta, mori într-o lună. În sfârșit, cel de-al treilea chip e să nu vorbești cu omul negru, să nu te uiți la el și să fugi cât te țin picioarele. Vei muri până într-un an.

Deoarece toate aceste trei chipuri au neajunsurile lor, cel de-al doilea, care oferă cel puțin oarecare foloase, printre care și pe acelea de a pune mâna pe o comoară, fie și pentru o lună, este îndeobște cel adoptat. Oamenii îndrăzneți, pe care-i ispitește orice, au răscolit adesea, după câte se spune, gropile săpate de omul negru și au încercat să-l jefuiască pe diavol. Se pare că nu-i vorba de cine știe ce – dacă ar fi să ne luăm după spusele din bătrâni și mai cu seamă după cele două versuri enigmatice, scrise într-o latină barbară, pe care le-a lăsat cu privire la cele povestite mai sus un călugăr normand rău văzut, puțin vrăjitor, care se numea Tryphon. Acest Tryphon e îngropat la mânăstirea Saint-Georges din Bocherville, lângă Rouen, iar din mormântul lui ies broaște râioase.

Oamenii se trudesc din greu – gropile astea fiind de obicei foarte adânci – nădușesc, scormonesc, lucrează toată noaptea, pentru că treaba asta se face noaptea, cămașa le e leorcă, lumânarea e pe sfârșite, cazmaua s-a tocit, și când în cele din urmă ajung la fundul gropii, când pun mâna pe „comoară", peste ce dau? Ce e comoara diavolului? Un bănuț, câteodată un taler, o piatră, un schelet, un cadavru însângerat, uneori o stafie împăturită în patru, ca un petic de hârtie într-un portofel, alteori nimic. Se pare că tocmai asta le vestea curioșilor indiscreți versurile lui Tryphon:

Fodit, et in fossa thesauros condit opaca
As, nummos, lapides, cadaver, simulacra, nihilique[1].

Se pare că și astăzi se mai găsesc acolo ba un corn pentru praf de pușcă, plin cu gloanțe, ba un joc de cărți, vechi, unsuroase și pârlite, de care s-au slujit desigur diavolii.

Tryphon nu pomenește de aceste două descoperiri din urmă, întrucât Tryphon a trăit în veacul al XII-lea și diavolul nu pare să se fi gândit să născocească praful de pușcă înaintea lui Roger Bacon și cărțile de joc înaintea lui Carol al VI-lea.

---

1 Sapă pământul și-n groapa-ntunecoasă ascunde comori. Bani, arginți, pietre, cadavre, spectre și nimic (lat.).

De altminteri, dacă joci cu cărțile astea, poți fi sigur că pierzi și cămașa de pe tine; iar în ceea ce privește praful de pușcă din corn, el are însușirea de-a face ca pușca să ți se descarce în obraz.

La puțină vreme, după ce procurorul general socotise că ocnașul Jean Valjean în timpul evadării sale de câteva zile ar fi dat târcoale în jurul târgușorului Montfermeil, s-a observat în aceeași localitate că un bătrân cantonier, pe care-l chema Boulatruelle, „își făcea de lucru" prin pădure. Cei de prin partea locului erau încredințați că Boulatruelle ăsta fusese închis la ocnă; era supravegheat de poliție și, întrucât nu găsea nicăieri de lucru, administrația îl folosea pe-o leafă de nimic în postul de cantonier pe drumul dintre Gagny și Lagny.

Boulatruelle era un om pe care localnicii nu-l prea vedeau cu ochi buni; era prea respectuos, prea umil, gata să se descopere în fața orișicui, tremurând și zâmbind înaintea jandarmilor; făcea probabil parte din vreo bandă, spuneau ei, bănuindu-l că ar putea pândi pe la vreun colț de pădure, pe înserat. N-avea decât o scuză: că era bețiv.

Iată ce credeau oamenii a fi observat.

De câtva timp, Boulatruelle lăsa înainte de vreme lucrul lui de pietruire și întreținere a drumului și se ducea cu cazmaua în pădure. Îl întâlneai pe înserate prin luminișurile cele mai pustii, prin desișurile cele mai sălbatice, prefăcându-se a căuta ceva, câteodată săpând gropi. Bătrânele care treceau pe acolo îl luau la început drept Belzebut, pe urmă îl recunoșteau pe Boulatruelle, dar nu se simțeau deloc mai liniștite. Întâlnirile astea păreau că-l supără mult pe Boulatruelle. Se vedea bine că încerca să se ascundă și că era o taină în ceea ce făcea.

Se spunea în sat: „E lămurit că s-a arătat iar diavolul. Boulatruelle l-a zărit și-l caută. Adevărul e că ăsta e în stare să pună mână pe avuțiile ascunse ale lui Lucifer." Scepticii adăugau: „Oare Boulatruelle o să-l tragă pe sfoară pe diavol, ori diavolul o să-l păcălească pe Boulatruelle?" Bătrânele își făceau de zor semnul crucii.

De la o vreme, cotrobăitul lui Boulatruelle prin pădure încetă, și el își reluă lucrul lui de cantonier ca mai-nainte. Oamenii începură să vorbească despre altele.

Câțiva inși rămăseseră totuși curioși, zicându-și că puteau să dea acolo, dacă nu peste comorile de neînchipuit din poveste, măcar peste vreun chilipir mai gras și mai lesne de pipăit decât biletele de bancă ale diavolului, a cărui taină o descoperise fără îndoială pe jumătate cantonierul. Cei mai „intrigați" erau învățătorul și cârciumarul Thénardier, care era prieten cu toată lumea și nu se dăduse înapoi să se împrietenească și cu Boulatruelle.

– A fost la ocnă? spunea Thénardier. Nu zău! Nu se poate ști nici cine e acolo, nici cine-o să ajungă acolo.

Într-o seară, învățătorul afirma că altădată justiția s-ar fi întrebat ce căuta Boulatruelle în pădure și că el ar fi trebuit să vorbească; la nevoie l-ar fi torturat, și Boulatruelle n-ar fi putut rezista, de pildă, chinului apei.

– Să-l supunem la chinul vinului, spuse Thénardier.

Se așezară la o masă și-i dădură de băut bătrânului cantonier. Boulatruelle bău mult și vorbi puțin. El îmbină cu o artă uimitoare și într-o proporție măiastră setea unui nesățios cu discreția unui judecător. Cu toate astea, după multe încercări de a-l iscodi, de a alătura și de a lega cele câteva cuvinte încâlcite care i-au scăpat, Thénardier și învățătorul crezură c-au înțeles cam următoarele:

Într-o dimineață, pe când se ducea în zori la lucru, Boulatruelle ar fi văzut cu mirare într-un colț al pădurii, într-un tufiș, o lopată și un hârleț, „ca să zicem așa, ascunse". I-a trecut prin gând totuși, că puteau să fie lopata și hârlețul moșului Six-Fours, care căra apă și nu s-a mai gândit la asta. În seara aceleiași zile însă, a văzut, fără ca el însuși să poată fi văzut, deoarece se afla în dosul unui copac gros, „un individ" care nu era câtuși de puțin de prin partea locului și pe care el, Boulatruelle, îl cunoștea foarte bine. Acest „individ" se îndrepta spre desișul pădurii. În tălmăcirea lui Thénardier: „un tovarăș de ocnă". Boulatruelle refuzase cu încăpățânare să le spună numele lui. Individul ăsta avea în mână un pachet, ceva pătrat ca o cutie mare sau ca o lădiță. Boulatruelle rămase surprins. Abia după șapte sau opt minute îi veni în gând să-l urmărească pe „individ". Era, însă, prea târziu: „individul" intrase în desiș, se întunecase, și Boulatruelle nu l-a mai putut ajunge. Atunci se hotărî să stea la pândă la marginea pădurii. Răsărise luna. Peste câteva ceasuri, Boulatruelle l-a văzut pe „individul" lui ieșind din tufiș fără lădiță, dar cu un hârleț și cu o lopată în mână. Boulatruelle l-a lăsat pe „individ" să treacă și nu s-a gândit să-l oprească, spunându-și că celălalt era de trei ori mai puternic decât el, era înarmat cu o sapă și că, recunoscându-l și văzându-se recunoscut, l-ar fi ucis. Duioasa revărsare de simțăminte a doi vechi tovarăși care se regăsesc. Dar lopata și hârlețul fuseseră o rază de lumină pentru Boulatruelle; se repezi în tufișul observat de dimineață și nu mai găsi nici lopata, nici hârlețul. A înțeles prin urmare că „individul" lui, după ce intrase în pădure, săpase acolo o groapă cu hârlețul, îngropase în ea lădița și astupase la loc groapa cu lopata. Și, cum lada era prea mică pentru ca să conțină un cadavru, ea conținea desigur bani. Iată cauza cercetărilor lui. Boulatruelle cutreierase, cercetase, scotocise toată pădurea și scormonise peste tot unde i se păruse că pământul fusese răscolit de curând. Zadarnic. N-a putut descoperi nimic. În Montfermeil nu se mai gândea nimeni la asta. Numai câteva bătrâne spuneau: „Fiți siguri că tot tămbălăul ăsta n-a fost făcut degeaba de cantonierul din Gagny. Cu siguranță că s-a arătat diavolul."

III

Lanțul trebuie să fi suferit mai înainte o anumită operație pregătitoare ca să poată fi sfărâmat dintr-o lovitură de ciocan

Spre sfârșitul lunii octombrie a aceluiași an 1823 locuitorii din Toulon văzură întorcându-se în port, în urma unei furtuni, spre a i se repara unele stricăciuni, vasul *Orion,* care mai târziu a fost întrebuințat la Brest ca vas-școală și care pe atunci făcea parte din escadra Mediteranei.

Bastimentul acesta, cât era de schilodit, fiindcă marea se purtase cu el rău de tot, făcu impresie când intră în radă. Avea nu mai țin minte ce fel de pavilion, care-i dădea dreptul la un salut reglementar de unsprezece lovituri de tun, la care el răspunse cu lovitură pentru lovitură; toate la un loc, douăzeci și două. S-a făcut socoteala că, în salve, onoruri regale și militare, schimburi zgomotoase de curtoazie, semnale protocolare, formalități de rade și citadele, răsărituri și apusuri de soare, salutate în toate zilele de toate fortărețele și de toate vapoarele de război, intrări și ieșiri din porturi etc., etc., se trag pe tot pământul, la fiecare douăzeci și patru de ore, o sută cincizeci de mii de lovituri de tun fără nici un folos. Socotind șase franci lovitura de tun, înseamnă că nouă sute de mii de franci pe zi, adică trei sute de milioane pe an, se duc în vânt. Nu e decât un amănunt. Și-n vremea asta sărăcimea moare de foame.

Anul 1823 a fost ceea ce sub restaurație se numea *epoca războiului Spaniei.*

Războiul acesta cuprindea o mulțime de evenimente într-unul singur, precum și nenumărate ciudățenii. O mare afacere de familie pentru casa de Bourbon, ramura franceză ajutând și luând sub ocrotirea ei ramura din Madrid, adică făcând un act de autoritate al primului născut; o revenire aparentă la tradițiile noastre naționale, amestecată cu supunere și servitute față de guvernele din Nord; domnul duce d'Angoulême, poreclit de ziarele liberale „eroul de la Andujar", înăbușind într-o atitudine triumfală, care nu prea se potrivea cu înfățișarea sa liniștită, vechiul terorism, atât de real, al sfântului scaun, războindu-se cu terorismul himeric al liberalilor; revoluționarii reînviați spre marea îngrijorare a cucoanelor de neam, sub numele de *descamisados;* monarhismul punând bețe-n roate progresului, pe care-l numesc anarhie; teoriile de la 89 smulse pe neașteptate cu rădăcină; o stavilă europeană impusă ideii franceze care făcea înconjurul lumii; alături de fiul Franței ca generalisim, prințul de Carignan, de atunci încoace Charles-Albert [1], înrolân-

---

1 Rege al Sardiniei și al Piemontului (1831-1849).

du-se ca voluntar cu epoleți de lână roșie în cruciada regilor împotriva popoarelor; ostașii imperiului pornind din nou la luptă, dar, după opt ani de odihnă, abătuți și cu cocardă albă, drapelul tricolor fluturat în străinătate de o mână de francezi viteji, întocmai cum drapelul alb fluturase la Coblentz[1] cu treizeci de ani în urmă; călugării amestecați printre soldați; ideea de libertate și progres redusă la tăcere prin baionete; principiile înăbușite cu lovituri de tun; Franța năruind cu armele ceea ce a clădit cu spiritul; pe de altă parte, căpeteniile dușmane vândute, ostașii șovăielnici, orașele asediate de milioane; nu mai erau primejdii militare, și cu toate astea exploziile erau cu putință ca într-o mină luată prin surprindere și cotropită; puțină vărsare de sânge, un dram de onoare câștigată, rușine pentru unii, glorie pentru nici unul; așa a fost războiul ăsta, dezlănțuit de prinți ce coborau din Ludovic al XIV-lea și condus de generali care-și trăgeau obârșia din Napoleon. El a avut trista soartă de a nu putea aminti nici războiul în stil mare, nici marea politică.

Câteva dintre faptele de arme de atunci au fost într-adevăr serioase; luarea Trocaderului, printre altele, a fost o frumoasă ispravă militară; în general, însă, trâmbițele acestui război au un sunet hodorogit; totul laolaltă pare suspect; istoria recunoaște că Franța a fost nevoită să primească această falsă biruință. Părea neîndoios că unii ofițeri spanioli, care primiseră sarcina de a rezista, au cedat cu prea mare ușurință; ideea de corupție pare strâns legată de victorie; se lasă impresia că în această campanie s-au câștigat mai degrabă generalii decât bătăliile, și ostașul biruitor se întorcea acasă umilit. Război umilitor, într-adevăr, pentru că între cutele drapelului se putea citi: *Banca Franței*.

Ostașii din războiul de la 1806, peste care se surpase, spăimântătoare, Saragosa, încruntau din sprâncene în 1823, în fața cuceririi ușoare a cetăților și se pomeneau că-l regretă pe Palafox[2]. Așa e firea Franței; îi place mai degrabă să-l aibă în față pe Rostopcin[3] decât pe Ballesteros[4].

Dintr-un alt punct de vedere, și mai serios încă, asupra căruia suntem datori să stăruim, campania aceasta, care jignea în Franța spiritul militar și revolta mai cu seamă spiritul democratic, era o încercare de înjosire. În războiul acesta, ținta ostașului francez, fiu al democrației, era cucerirea unui jug pentru altul. Lucru nefiresc și îngrozitor! Franța este făcută

---

1 Drapelul alb cu flori de crin aurii era drapelul emigranților monarhiști din timpul Revoluției franceze.

2 Apărătorul eroic al Saragosei, oraș spaniol pe Ebro, în timpul ocupației franceze (1809).

3 Guvernator al Moscovei în timpul războiului de apărare a patriei dus de poporul rus împotriva năvălitorilor francezi din 1812.

4 General spaniol, unul din conducătorii mișcării burghezo-liberale din Spania.

să trezească conştiinţa popoarelor, nu s-o înăbuşe. Începând de la 1792, toate revoluţiile din Europa se reduc la Revoluţie franceză; lumina libertăţii vine din Franţa. Libertatea radiază din Franţa ca de la soare. E orb cine n-o vede! A spus-o şi Bonaparte.

Campania din 1823, atentat împotriva vrednicului popor spaniol, era prin urmare, în acelaşi timp, un atentat împotriva Revoluţiei franceze. Violenţa aceasta monstruoasă o săvârşea Franţa; în silă, fireşte, pentru că, în afară de războaiele de eliberare, tot ce fac armatele fac de nevoie. Cuvintele „supunere pasivă" o dovedesc. O armată e o ciudată capodoperă de socoteli, în care forţa ia naştere dintr-un noian de neputinţe. Aşa se explică războiul, făcut de omenire împotriva omenirii şi în pofida omenirii.

Cât despre Burboni, războiul din 1823 a fost pentru ei o nenorocire. Ei l-au socotit o izbândă. Nu şi-au dat seama cât de primejdios e să înăbuşi o idee printr-un consemn. S-au lăsat amăgiţi, în naivitatea lor, atât de mult, încât şi-au adus sub acoperiş, ca un element de forţă, nemăsurata slăbiciune a unei crime. Un spirit de atragere în cursă a stat la temelia politicii lor. 1830 a încolţit în 1823. Războiul din Spania ajunse, în consiliile lor, un argument în folosul actelor de autoritate şi al aventurilor de drept divin. Restabilind în Spania *el rey neto*[1], Franţa putea foarte bine să restabilească monarhia absolută la ea acasă. Au căzut în greşeala primejdioasă de a socoti supunerea soldatului drept consimţământul poporului. Încrederea aceasta duce la prăbuşirea tronurilor. Nu-i bine să ne culcăm nici la umbra unui manalinier[2], nici la umbra unei armate.

Să ne întoarcem la vasul *Orion*.

În timpul operaţiilor efectuate de armata de sub comanda prinţului-generalisim, o escadră făcea manevre în Mediterană. Am arătat că vasul *Orion* aparţinea acestei escadre şi că fusese readus, din pricina furtunii de pe mare, în portul Toulon.

Prezenţa unui vas de război într-un port este un eveniment care atrage şi interesează mulţimea. Pentru că e vorba de ceva mare, şi mulţimii îi place tot ce e mare.

Un vas de război înseamnă una din cele mai mărețe întâlniri dintre geniul uman şi forţele naturii.

Vasul de război e alcătuit în acelaşi timp din ceea ce e foarte greu şi din ceea ce e foarte uşor, pentru că are a face totodată cu cele trei forme ale materiei – solidul, lichidul şi gazosul – şi pentru că trebuie să lupte

---

1 Regele-sadea. Autorul se referă la Ferdinand al VII-lea de Bourbon.
2 Arbore din Antile, care secretă o sevă veninoasă, despre care se crede, fără temei, că pricinuieşte moartea celor care dorm la umbra lui.

cu toate trei. Are unsprezece gheare de fier ca să apuce cu ele granitul din fundul mării; are mai multe aripi și mai multe antene decât insectele, ca să adune vântul din nori. Răsuflarea lui țâșnește printr-o sută douăzeci de țevi de tun, ca prin niște trâmbițe uriașe, și răspunde cu semeție tunetului. Oceanul încearcă să-l rătăcească în spăimântătoarea asemănare a valurilor sale, dar vasul își are sufletul său, busola, care îl sfătuiește și-i arată întotdeauna Nordul. În nopțile întunecoase, felinarele sale țin locul stelelor. Împotriva vântului are frânghia și pânza; împotriva apei, lemnul; împotriva stâncii, fierul, arama și plumbul; împotriva imensității, un ac.

Dac-am vrea să ne facem o idee despre proporțiile uriașe care toate laolaltă alcătuiesc vasul de război, n-avem decât să intrăm sub una din calele acoperite, cu șase etaje, din porturile Brest sau Toulon. Vasele în construcție se află acolo, ca să zicem așa, sub clopot. Grinda asta uriașă e o vergă; stâlpul cel gros de lemn, culcat la pământ cât vedem cu ochii, e catargul cel mare. Măsurându-l de la rădăcina lui din cală până la vârful lui din nori, are o lungime de șaizeci de stânjeni, iar la bază un diametru de trei picioare. Catargul cel mare, englezesc, ajunge până la două sute șaptesprezece picioare deasupra liniei de plutire. Marina strămoșilor noștri se folosea de odgoane; a noastră se folosește de lanțuri. Numai mormanul de lanțuri ale unui vas cu o sută de tunuri are patru picioare înălțime, douăzeci lățime și opt adâncime. Și pentru construirea unui asemenea vas, știți de cât lemn e nevoie? De trei mii de steri. O pădure plutitoare.

Și țineți seama că nu-i vorba decât de un vas militar de acum patruzeci de ani, de o simplă corabie cu pânze; aburul, pe atunci la începuturile lui, a adăugat între timp miracole noi acestei minuni care se cheamă un vas de război. În ceasul de față, de pildă, vasul mixt, cu elice, e o mașină uimitoare, purtată de niște pânze care au o suprafață de trei mii de metri pătrați și de un cazan cu o putere de două mii cinci sute de cai.

Fără să vorbim despre aceste minuni mai noi, vechea navă a lui Cristofor Columb și a lui Ruyter e una din marile capodopere ale omului. Ea e nesecată în forță, ca și suflarea infinitului; înmagazinează vântul în pânzele sale, e sigură pe ea în uriașa desfășurare a talazurilor, plutește și tronează.

Vine totuși o vreme când furtuna frânge verga de treizeci de metri lungime ca pe un pai, când vântul îndoaie ca pe o trestie catargul de patru sute de picioare înălțime, când ancora care cântărește cu zecile de mii se răsucește în botul vasului ca undița pescarului între fălcile unei știuci, când tunurile monstruoase scot mugete jalnice, fără folos, pe care uraganul le împrăștie în gol și în noapte, când toată puterea și toată măreția asta se cufundă într-o putere și o măreție și mai mare.

Ori de câte ori o forță uriașă se dezlănțuie spre a sfârși într-o uriașă slăbiciune, asta dă de gândit oamenilor. De aceea, cei curioși se îmbulzesc în porturi, fără să-și dea ei înșiși prea bine seama de ce, în jurul acestor minunate mașini de război și de navigație.

Așadar, în fiecare zi, de dimineață până seara, cheiurile și digurile portului Toulon erau înțesate de oameni fără treabă și de gură-cască care n-aveau altă treabă decât să se uite la *Orion*.

Vasul *Orion* era bolnav de multă vreme. Din călătoriile sale de mainainte, straturi groase de scoici i se îngrămădiseră pe carenă în asemenea măsură, încât îl făcuseră să-și piardă jumătate din viteză; fusese adus pe țărm anul trecut ca să fie curățit de scoici, pe urmă fusese pus din nou în circulație. Dar acest răzuit slăbise încheieturile carenei. În apropierea Balearelor scândurile se slăbiseră și se desfăcuseră și, fiindcă partea dinăuntru a corăbiilor nu se făcea pe atunci din tablă, nava luase apă.

O izbitură furioasă a fluxului venit pe neașteptate sfărâmase la babord ciocul vasului și un sabord, iar platforma catargului din față suferise de asemenea stricăciuni. În urma acestor valuri, vasul *Orion* se întorsese la Toulon.

Ancorase lângă Arsenal. Se afla în șantier și începuseră să-l repare. Cheresteaua nu suferise stricăciuni la tribord, dar, ca de obicei, câteva scânduri fuseseră desfăcute pe alocuri, pentru ca aerul să fie lăsat să pătrundă în scheletul vasului.

Într-o dimineață, mulțimea care privea fu martora unui accident.

Echipajul tocmai se ocupa cu strângerea pânzelor. Marinarul însărcinat cu legarea pânzei de catargul cel mare de la tribord își pierdu echilibrul. Fu văzut alunecând; mulțimea îngrămădită pe cheiul Arsenalului scoase un strigăt: omul căzuse cu capul în jos; se rostogoli în jurul vergii, cu mâinile întinse în gol; apucă în cădere scara de frânghie cu o mână, pe urmă cu cealaltă, și rămase atârnat acolo. Marea se afla sub el la o adâncime amețitoare. Zdruncinătura căderii lui dăduse scării de frânghie o violentă mișcare de legănare. Omul se bălăbănea la capătul funiei ca piatra unei praștii.

A-i sări în ajutor însemna a înfrunta o primejdie îngrozitoare. Nici unul dintre matelоți – toți pescari de coastă de curând înrolați – nu cuteza să se aventureze. Între timp, nefericitul marinar se istovea; nu i se putea zări spaima pe față, dar din toate mădularele lui se vedea că puterile îi sunt pe sfârșite. Brațele i se încordau într-o cramponare grozavă. Fiecare sforțare ca să se urce nu făcea decât să întețească oscilațiile scării. Nu striga, de teamă să nu i se sleiască puterile. Nu se aștepta decât clipa când va da drumul funiei și, din când în când, toți întorceau capetele ca să nu-l vadă prăbușindu-se. Sunt clipe când un capăt de frân-

ghie, o prăjină, o ramură de copac înseamnă însăşi viaţa; şi e îngrozitor să vezi o făptură vie desprinzându-se şi căzând ca un fruct copt.

Deodată, un om fu zărit căţărându-se pe funie cu sprinteneala unei pisici sălbatice. Omul purta haine roşii, vărgate; era ocnaş; avea bonetă verde; era ocnaş pe viaţă. În clipa când ajunse în dreptul catargului, vântul îi smulse boneta şi lăsă să i se vadă capul cu desăvârşire alb; nu era un om tânăr.

În adevăr, un ocnaş, folosit pe bord la o corvoadă, alergase din primul moment la ofiţerul de serviciu şi, în mijlocul zăpăcelii şi lipsei de hotărâre a echipajului, pe când toţi matelotii tremurau şi se dădeau înapoi, ceruse voie ofiţerului să-şi pună în primejdie viaţa ca să-l salveze pe marinar. La răspunsul afirmativ al ofiţerului, el sfărâmase cu o lovitură de ciocan lanţul ţintuit la cătuşa piciorului, apoi pusese mâna pe o frânghie şi-şi făcuse vânt printre funii. Nimeni nu băgă de seamă, în clipa aceea, uşurinţa cu care fusese rupt lanţul. Abia ceva mai târziu unii şi-au adus aminte de asta.

Într-o clipă fu pe vergă. Se opri câteva secunde şi păru că o măsoară cu privirea. Secundele astea, în cursul cărora vântul îl legăna pe marinarul atârnat ca un fir de aţă, părură veacuri celor ce-l urmăreau. În sfârşit, ocnaşul ridică ochii spre cer şi porni mai departe. Mulţimea răsuflă. Îl văzu străbătând verga în goană. Ajungând la margine, prinse acolo un capăt al funiei pe care o luase cu el, lăsând să atârne capătul celălalt, pe urmă începu să alunece de-a lungul funiei; şi atunci cei de faţă trecură printr-o spaimă de nedescris; în locul unui singur om atârnând în gol, acum erau doi.

Părea un păianjen care voia să prindă o muscă; numai că în această împrejurare păianjenul aducea viaţă, nu moarte. Mii de priviri erau aţintite asupra celor doi. Nici un strigăt, nici un cuvânt, aceeaşi înfiorare încorda toate inimile. Toţi îşi ţineau răsuflarea, ca şi cum s-ar fi temut să adauge cea mai uşoară adiere vântului care-i zgâlţâia pe cei doi nefericiţi.

Între timp, ocnaşul izbutise să alunece până la margine. Era şi vremea; încă un minut, şi omul, istovit, deznădăjduit, şi-ar fi dat drumul în gol; ocnaşul îl legă zdravăn cu funia de care se ţinea cu o mână, pe când cu cealaltă lucra. În sfârşit, fu văzut urcându-se iar pe vergă şi trăgându-l cu el pe marinar; îl susţinu acolo o clipă, ca să-i dea răgaz să-şi vină în fire, apoi îl luă în braţe şi-l duse, mergând pe vergă, până la butuc, iar de acolo pe platforma catargelor, unde-l încredinţă camarazilor săi.

În clipa aceea, mulţimea izbucni în aplauze; câţiva bătrâni paznici de ocnă începură să plângă, femeile de pe chei se îmbrăţişară; şi toţi strigară într-un glas, cu un fel de emoţie crâncenă: „Să fie graţiat!"

Între timp, omul începuse să coboare, ca să se întoarcă la corvoadă. Ca să ajungă mai curând, se lăsă să alunece pe funie, apoi alergă pe o

vergă joasă. Toate privirile îl urmăreau. La un moment dat, lumea se înfioră; fie din pricina oboselii, fie că-i venise amețeală, el păru că șovăie și că se clatină. Mulțimea scoase deodată un răcnet; ocnașul căzuse în mare.

Căderea era primejdioasă. Fregata *Algésiras* era acostată lângă *Orion*, și nefericitul ocnaș căzuse între cele două nave. Se bănuia că alunecase sub una din ele. Patru oameni se aruncară îndată într-o barcă. Lumea îi încuraja; teama se strecurase din nou în sufletele tuturor. Omul nu mai ieșise la suprafață. Pierise în mare fără să lase vreo dâră, ca și cum ar fi căzut într-un butoi cu ulei. Se făcură sondaje, se coborî în adânc; totul fu zadarnic. Îl căutară până seara târziu; nu-i găsiră nici măcar cadavrul.

A doua zi, ziarul din Toulon publica aceste câteva rânduri:

„17 noiembrie 1823. Ieri un ocnaș care făcea corvoada pe vasul Orion a căzut în mare și s-a înecat, după ce scăpase de la moarte un marinar. Cadavrul său n-a mai putut fi găsit. Se crede că a intrat sub piloții Arsenalului. Omul era întemnițat sub nr. 9430 și se numea Jean Valjean."

CARTEA A TREIA
ÎNDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI

I
Problema apei la Montfermeil

Montfermeil e aşezat între Livry şi Chelles, la marginea dinspre miazăzi a podişului înalt care desparte Ourcq de Marne. Astăzi e un târg destul de mare, împodobit în tot cursul anului cu vile albe, iar duminicile cu burghezi veseli.

Prin anul 1823 nu se găseau la Montfermeil nici atâtea case albe, nici atâția burghezi în toane bune. Era un sat oarecare în mijlocul pădurii. Din când în când, dădeai peste câteva case ţărăneşti din secolul trecut, uşor de recunoscut după înfăţişarea lor, după balcoanele de fier răsucit şi după ferestrele lungi, ale căror geamuri pătrate fac, pe albul obloanelor trase, tot felul de jocuri de culori. Dar Montfermeil nu era decât un sat. Negustorii de postav retraşi din afaceri şi amatorii de vilegiatură nu-l descoperiseră încă. Era un loc liniştit şi încântător, cu totul izolat, unde se putea trăi ieftin o viață ţărănească îmbelşugată şi uşoară. Numai că apa se găsea foarte greu, din pricina înălțimii podişului. Trebuia s-o cauți departe.

Jumătatea satului dinspre Gagny scotea apă din lacurile minunate care se găsesc în pădure; cealaltă jumătate care înconjoară biserica şi care dă înspre Chelles nu găsea apă de băut decât la un izvor mititel de la jumătatea coastei, aproape de şoseaua ce ducea spre Chelles, la vreun sfert de ces de Montfermeil.

Aprovizionarea cu apă era, prin urmare, un lucru destul de greu pentru orice gospodărie. Casele mari, aristocrația, din care făcea parte şi cârciuma Thénardier, plăteau câte un ban pentru fiecare găleată cu apă unui bătrân sacagiu care câştiga, cărând apă la Montfermeil, vreo patruzeci de centime pe zi; dar bătrânul nu lucra vara decât până la ceasurile şapte seara şi iarna până la ceasurile cinci; de îndată ce se lăsa noaptea, de îndată ce se închideau obloanele caselor, cine n-avea apă de băut se ducea să şi-o ia singur, ori se lipsea.

Ăsta era chinul bietei făpturi pe care cititorul poate n-a uitat-o, al micuței Cosette. După cum vă amintiți, Cosette le era de folos Thénardie-

rilor în două feluri: mama îi plătea şi fata îi slujea... De aceea, când mama încetă să-i mai plătească – în capitolele anterioare am văzut de ce – Thénardierii o păstrară mai departe pe Cosette. Le ţinea loc de slujnică. Ea alerga după apă atunci când era nevoie. Aşa că, foarte speriată la gândul de a se duce noaptea la izvor, fata avea mare grijă să nu lipsească niciodată apa în casă.

Crăciunul anului 1823 a fost deosebit de frumos la Montfermeil. Începutul iernii fusese blând; nu îngheţase încă şi nici nu ninsese. Nişte scamatori veniţi de la Paris primiseră de la domnul primar învoirea săşi ridice barăcile pe uliţa cea mare a satului, iar un grup de negustori ambulanţi îşi construiseră, prin aceeaşi îngăduinţă, magherniţele în piaţa bisericii, chiar pe uliţa Boulanger, unde, după cum vă aduceţi aminte de poate, se afla cârciuma Thénardier. Datorită lor, hanurile şi cârciumile se umpleau, târguşorul liniştit căpătase o viaţă veselă şi zgomotoasă. Trebuie să spunem, de asemenea, pentru a respecta adevărul istoric, că printre curiozităţile desfăşurate în piaţă era şi o menajerie, unde nişte paiaţe spăimântătoare, îmbrăcate în zdrenţe şi venite nu se ştie de unde, arătau în 1823 ţăranilor din Montfermeil unul din acei groaznici vulturi din Brazilia, pe care muzeul nostru regal nu-i are decât din 1845 şi care, în loc de ochi, au o cocardă tricoloră. Naturaliştii îi spun acestei păsări, mi se pare, *Caracara Polyborus;* face parte din ordinul apicizilor şi din familia răpitoarelor. Câţiva bătrâni veterani bonapartişti, întorşi în sat, se duceau să privească cu evlavie vietatea. Comedianţii prezentau cocarda tricoloră ca pe o minune nemaiîntâlnită, făcută de Dumnezeu anume pentru menajeria lor.

În seara de Crăciun, câţiva bărbaţi – căruţaşi şi vânzători – stăteau la masă şi beau, în jurul a patru sau cinci feştile, în sala joasă a hanului Thénardier. Sala asta era ca toată sălile de cârciumă: mese, căni de cositor, sticle, cheflii, fumători; puţină lumină şi mult tămbălău. Anul 1823 era totuşi indicat prin cele două obiecte la modă pe vremea aceea în clasa burgheză şi care se aflau pe una din mese; şi anume, un caleidoscop şi o lampă de tinichea lucitoare. Thénardiera supraveghea mâncarea care fierbea la un foc zdravăn. Thénardier bea cu muşteriii şi făcea politică.

În afară de discuţiile politice, ale căror teme principale erau războiul Spaniei şi domnul duce d'Angoulême, în toiul larmei infernale se puteau auzi paranteze cu totul locale, de acest fel:

– La Nanterre şi la Suresne s-a făcut vin mult. De unde se aşteptau la zece vedre au ieşit douăsprezece. A mustit bine sub teasc.

– Dar strugurii nu trebuiau lăsaţi să se coacă?

– Prin partea locului strugurii nu se culeg copţi. Dacă-s culeşi copţi, vinul se strică numaidecât în primăvară.

– Atunci e un vin slab.

– Sunt vinuri şi mai slabe decât astea de pe aici. Strugurii trebuie culeşi cruzi.

Etc...

Sau câte un morar izbucnea:

– Suntem noi oare răspunzători de ce se găseşte în saci? Dăm peste o mulţime de boabe cu care nu ne putem pierde vremea să le alegem şi suntem nevoiţi să le lăsăm la măcinat; neghină, mălură, măzăriche, linte neagră, cânepă, coada vulpii şi o mulţime de alte plante de leac, fără să mai punem la socoteală pietricelele care se găsesc din belşug în unele soiuri de grâu, mai cu seamă în grâul breton. Nu-mi place să macin grâu breton, aşa cum tăietorului de lemne nu-i place să taie grinzi cu cuie în ele. Gândiţi-vă ce pulbere urâtă iese din astea la măcinat. Şi pe urmă oamenii se mai şi plâng de făină. N-au dreptate! Dacă făina e cum e, nu-i vina noastră.

Între două ferestre, un cosaş, care şedea la masă cu un proprietar, tocmindu-se pentru o muncă ce trebuia făcută în primăvară, spunea:

– Nu e deloc rău ca iarba să fie udă. Se taie mai lesne. Şi apoi şi roua e bună, domnule! Oricum, iarba asta, iarba dumneavoastră, e tânără şi cu atât mai anevoie de tăiat. Cu cât e mai fragedă, cu atât se pleacă mai mult în faţa coasei.

Etc...

Cosette sta la locul ei obişnuit, pe stinghia de sub masa de bucătărie de lângă sobă. Era în zdrenţe, cu picioarele goale în saboţi, şi împletea la lumina focului nişte ciorapi de lână pentru copiii Thénardierilor. Un pisoi se juca pe sub scaune. Într-o încăpere de alături se auzeau râzând şi gângurind două glasuri plăpânde de copii: Éponine şi Azelma. Lângă sobă era atârnat în cui un gârbaci. Din când în când, ţipătul unui copil, de undeva de prin casă, pătrundea prin zgomotul cârciumii. Era un băieţaş pe care Thénardiera îl avusese într-una din iernile trecute, „fără să ştie de ce, spunea ea, din pricina frigului", şi care împlinise de curând trei ani. Maică-sa îl alăptase, dar nu-l iubea. Când ţipetele înverşunate ale copilului ajungeau de nesuferit, Thénardier spunea:

– Iar îţi miorlăie băiatul. Du-te şi vezi ce vrea!

– Uf, mă plictiseşte! răspundea mama.

Şi mititelul, părăsit, ţipa mai departe în întuneric.

II
Două portrete completate

Nu i-am privit în cartea asta pe Thénardieri decât din profil. A sosit prilejul să ne învârtim în jurul acestei perechi și s-o privim pe toate fețele.

Thénardier trecuse de cincizeci de ani; doamna Thénardier împlinise patruzeci, ceea ce pentru o femeie este tot cincizeci; astfel că era un echilibru între soț și soție.

Cititorii mai țin minte poate câte ceva, încă de la prima ei apariție, despre această Thénardieră, înaltă, blondă, roșcovană, grasă, cărnoasă, voinică, enormă și sprintenă; făcea parte, cum am mai spus, din soiul acela de sălbatice care ridică în bâlciuri bolovani înnodați de părul lor. Făcea totul în casă; paturile, odăile, spălatul, mâncarea, poruncea, făcea și pe dracu. Singurul ei ajutor era Cosette; un șoarece în slujba unui elefant. Geamurile, lucrurile și oamenii, toate tremurau când i se auzea glasul. Fața ei lată, plină de pistrui semăna, cu o strecurătoare. Avea barbă. Era tipul ideal al unui hamal îmbrăcat în femeie. Înjura de toată frumusețea; se lăuda că sparge nuca cu pumnul. Dacă n-ar fi citit câteva romane, care, uneori, scoteau pe neașteptate la iveală de sub muma pădurii pe femeia năzuroasă, nimănui nu i-ar fi trecut prin gând să spună despre ea că e femeie. Thénardiera era parcă rezultatul altoirii unei fandosite pe o precupeață. Când o auzeai vorbind, spuneai: „E un jandarm!" Când o vedeai bând, spuneai: „E un căruțaș!" Când o surprindeai muștruluind-o pe Cosette, spuneai: „E un călău!" Când dormea, îi ieșea un dinte din gură.

Thénardier era un om mic, slab, gălbejit, colțuros, osos, firav, care părea bolnav, dar care avea o sănătate de fier; de-aci i se trăgea șmecheria. Zâmbea totdeauna, din prevedere; era îndatoritor aproape cu toată lumea, chiar și cu cerșetorii cărora nu se îndura să le dea nici măcar o para chioară. Avea o privire de dihor și o mutră de cărturar. Semăna mult cu portretele abatelui Delille[1]. Îi plăcea să bea cu căruțașii. Nimeni n-a izbutit vreodată să-l îmbete. Fuma dintr-o lulea mare. Era îmbrăcat cu o bluză, iar sub bluză avea o haină neagră, veche. Avea fumuri de literatură și de materialism. Avea la îndemână nume pe care le rostea adesea în sprijinul lucrurilor mărunte pe care le susținea: Voltaire, Raynal[2], Parny[3], și, ciudat, sfântul Augustin. Spunea că are un sistem.

---

1 Poet francez din secolul al XVIII-lea.
2 Adept al filozofilor iluminiști francezi din secolul al XVIII-lea.
3 Poet liric francez din secolul al XVIII-lea.

încolo era un mare pungaş. Un pungaş filozof. Nuanța asta există. Vă aduceți aminte: pretindea că a făcut războiul; istorisea cu oarecare lux de amănunte că, la Waterloo, fiind sergent în nu știu ce regiment, al 6-lea sau al 9-lea, şi rămânând singur în fața unui escadron de husari ai morții, acoperise cu trupul său şi salvase, strecurându-se printre şrapnele, „pe un general grav rănit". De-acolo venea firma strălucitoare de pe fațadă şi numele de *„Cârciuma la sergentul de la Waterloo"*, care i se dăduse prin partea locului hanului său. Era liberal, clasic şi bonapartist. Subscrisese pentru lagărul de ocrotire[1]. Se spunea în sat că învățase ca să se facă preot.

Noi credem că în Olanda învățase numai cum să ajungă hangiu. Puşlamaua asta corcită era, după toate semnele, flamand din Lille în Flandra, francez la Paris, belgian la Bruxelles; stătea călare cu seninătate pe două granițe. Cunoaştem vitejia lui de la Waterloo. După cum se vede, o exagera puțin. Fluxul şi refluxul, drumul întortocheat, aventura alcătuiau elementul existenței sale; o conştiință încărcată are drept urmare o viață destrămată; şi, pe cât se pare, în epoca vijelioasă a lui 18 iunie 1815, Thénardier făcea parte din rândul acelor cantinieri hrăpăreți despre care am mai pomenit, iscoditori, făcând negoț cu unii, jefuindu-i pe alții, mergând cu tot neamul, bărbat, nevastă şi copii, în vreo trăsurică beteagă, pe urma trupelor în marş, ştiind să se aciueze totdeauna pe lângă armata victorioasă. După războiul acesta în care, cum spunea el, „agonisise câte ceva", a deschis cârciuma din Montfermeil.

„Agoniseala" lui, alcătuită din pungi şi din ceasuri, din inele de aur şi din cruci de argint, culese pe vremea recoltei din brazdele însămânțate cu cadavre, nu totaliza o sumă prea mare şi nu-l dusese prea departe pe cantinierul ajuns cârciumar.

Thénardier avea în gesturi o precizie care, însoțită de-o înjurătură îți amintea de cazarmă şi, însoțită de semnul crucii, îți amintea de seminar. Vorbea frumos. Lăsa să se creadă că e învățat. Cu toate astea, învățătorul băgase de seamă că făcea „greşeli de acord". Întocmea cu ifos note de plată pentru călători, dar ochiul deprins descoperea uneori şi-acolo greşeli de ortografie. Thénardier era şiret, mâncăcios, trândav, îndemânatic. Nu-şi disprețuia servitoarele – ceea ce o făcuse pe nevastă-sa să nu mai țină nici una. Uriaşa asta era geloasă. I se părea că omul ei mic, slab şi gălbejit trebuie neapărat să placă la toată lumea.

Dar Thénardier, mai presus de orice viclean şi chibzuit, era un ticălos dintre cei ce ştiu să se stăpânească. E spețа cea mai primejdioasă, fiind amestecată cu fățărnicie.

---

1 Lagăr înjghebat în America, sub restaurație, pentru bonapartiştii liberali.

Asta nu înseamnă că Thénardier nu era în stare uneori să se înfurie cel puțin tot atât de tare ca și nevastă-sa; dar lucrul se întâmpla foarte rar; și în clipele acelea, pentru că îi era ciudă pe tot neamul omenesc, pentru că simțea într-însul un cuptor de ură, pentru că făcea parte dintre cei ce se răzbună necontenit, care învinovățesc orice le iese în cale pentru tot ceea ce li se întâmplă lor, și care sunt gata oricând să arunce asupra primului venit, ca pe un țap ispășitor, toate dezamăgirile, înfrângerile și nenorocirile vieții lor, pentru că tot acest venin creștea în el și-i clocotea pe buze și în ochi, era înfiorător. Vai de cel ce-i sta atunci în cale.

În afară de toate celelalte însușiri ale sale, Thénardier era atent și pătrunzător, tăcut sau vorbăreț, după împrejurări, și totdeauna de-o inteligență deosebită. Avea ceva din privirea marinarilor obișnuiți să privească prin ochean. Thénardier era un bărbat de stat.

Oricine intra pentru întâia dată în cârciumă spunea, văzând-o pe Thénardiera: „Iată stăpânul casei!“ Se înșela. Nu era nici măcar stăpână. Stăpânul și stăpâna era bărbatul. Ea muncea, el crea. El conducea totul printr-o acțiune magnetică nevăzută și neîntreruptă. Îi era de ajuns o vorbă, câteodată doar un semn; namila se supunea. Thénardier era pentru Thénardiera, fără ca ea să-și dea prea bine seama, un fel de ființă ciudată și atotputernică. Ea avea virtuți, dar în felul ei; n-ar fi fost niciodată de altă părere decât „domnul Thénardier“ asupra vreunui amănunt – presupunere de altminteri de neîngăduit – și nici nu și-ar fi înfruntat față de alții bărbatul în nici o privință. „În fața străinilor“ nu săvârșea niciodată greșeala pe care o fac adesea femeile și care, în grai parlamentar, înseamnă „a lăsa coroana descoperită“. Deși înțelegerea lor deplină nu avea drept urmare decât răul, în supunerea Thénardierei față de soțul ei era și oarecare contemplație. Muntele ăsta de zgomot și de carne se mișca sub degetul cel mic al acestui tiran pipernicit. Văzută din punct de vedere mic și caraghios, purtarea asta avea acel caracter universal: adorația materiei pentru spirit; deoarece anumite urâțenii au rostul lor în însăși adâncurile frumuseții veșnice. În Thénardier se găsea necunoscutul; de-aici puterea absolută a acestui om asupra acestei femei. Uneori îl vedea ca pe o făclie aprinsă; alteori îl simțea ca pe o gheară.

Femeia asta era o făptură grozavă, care nu-și iubea decât copiii ei și nu se temea decât de bărbatul ei. Era mamă fiindcă era mamifer... De altminteri, dragostea ei de mamă se oprea la fetele ei și, cum se va vedea, n-ajungea până la băieți. Bărbatul n-avea decât un gând: să se îmbogățească.

Nu izbutea deloc. Acestui mare talent îi lipsea un teatru pe măsura lui. La Montfermeil, Thénardier se ruina, dacă un zero se mai putea ruina; în Elveția sau în Pirinei acest golan ar fi ajuns milionar. Dar hangiul trebuie să se procopsească acolo unde l-a azvârlit soarta.

Desigur că vorba „hangiu“ e întrebuințată aici într-un înțeles mărginit și nu se întinde asupra unei clase întregi.

În anul 1823 Thénardier avea datorii de vreo mie cinci sute de franci; datorii supărătoare, care-l neliniștеau.

Oricât de nedreaptă și de îndârjită ar fi fost cu el soarta, Thénardier făcea parte dintre oamenii care înțelegeau cel mai bine, cel mai temeinic și în felul cel mai modern, acel lucru care e o virtute la popoarele barbare și o marfă la popoarele civilizate: ospitalitatea. Încolo, braconier încercat și țintaș vestit. Avea un fel de râs rece și domol, care era deosebit de primejdios.

Teoriile sale de hangiu țâșneau uneori dintr-însul ca niște licăriri. Avea cugetări profesionale pe care le strecura în mintea nevesti-si. „Datoria hangiului, îi spunea ei într-o zi, cu asprime și în șoaptă, este să vândă celui dintâi venit mâncare bună, odihnă, lumină, căldură, cearceafuri murdare, jupâneasă, purici și zâmbet; să-i oprească pe trecători, să deșarte pungile slăbuțe și să le ușureze cum se cuvine pe cele grase, să adăpostească cu respect familiile care vin de la drum, să-i jecmănească pe bărbați, să le jumulească pe femei, să-i jupoaie pe copii; să pună la socoteală deschisul și închisul ferestrei, colțul căminului, jilțul, scaunul, scăunelul, scăunașul, salteaua de puf, mindirul și maldărul de paie; să știe de câți bani se uzează oglinda în care se privește mușteriul și, pe cinci sute de mii de draci, să-l pună pe călător să plătească totul, chiar și muștele pe care le mănâncă câinele lui...“

Bărbatul ăsta și femeia lui erau vicleșugul și turbarea împreunate, împerechere respingătoare și cumplită.

Pe când bărbatul cugeta și punea totul la cale, Thénardier habar n-avea de creditorii absenți, nu-i păsa nici de ziua de ieri, nici de cea de mâine, și trăia din plin clipa de față.

Așa erau cele două făpturi. Cosette se afla între ei, strivită de amândoi, ca o vietate turtită în același timp de-o piatră de moară și ciopârțită de un cleşte. Bărbatul și femeia aveau fiecare felul lui de a se purta; femeia o stâlcea în bătăi, iar soțul o făcea să umble iarna cu picioarele goale.

Cosette urca, cobora, spăla, peria, freca, mătura, alerga, muncea din greu, gâfâia, muta lucrurile din loc și, așa firavă cum era, făcea treburile cele mai grele. Nici un pic de milă; o stăpână neîndurătoare, un stăpân plin de venin. Cârciuma Thénardier era parcă o pânză de păianjen în care Cosette era prinsă și tremura. Robia asta sinistră atingea idealul de asuprire. O muscă băgată slugă la păianjeni.

Supusă, biata fată nu scotea nici o vorbă.

Ce se petrece oare în sufletele astea uitate de Dumnezeu când se trezesc în zori, atât de mici și de goale printre oameni?

III
Oamenilor le trebuie vin, iar cailor apă

Sosiră alţi patru călători.

Cosette era îngândurată şi tristă; cu toate că n-avea decât opt ani, suferise atât de mult, încât cădea pe gânduri; avea atunci înfăţişarea jalnică a unei femei bătrâne.

Avea un ochi învineţit de-un pumn pe care i-l dăduse Thénardiera, ceea ce o făcea pe stăpână să spună din când în când: „E slută rău cu vânătaia aia la ochi!"

Cosette se gândea că se înnoptase, că se întunecase de tot, că fusese nevoie să umple pe neaşteptate oalele şi carafele din odăile călătorilor care sosiseră atunci şi că nu mai rămăsese deloc apă în ciubăr.

Ceea ce o linişte puţin era faptul că nu se bea prea multă apă în casa Thénardier. Nu ducea lipsă de oameni însetaţi, dar setea lor căuta mai degrabă ulceaua decât ulciorul. Cel care ar fi cerut un pahar cu apă printre atâţia băutori de vin ar fi trecut drept sălbatic în ochii lor. Veni totuşi o clipă când fata se cutremură: Thénardiera săltă capacul unei cratiţe ce clocotea pe cuptor, luă un pahar şi se apropie de ciubăr. Întoarse canaua. Fata ridicase capul şi-i urmărea toate mişcările. Un fir subţire de apă curse din ciubăr şi umplu paharul pe jumătate.

– Uite, spuse ea, nu mai e apă!

Apoi stătu o clipă. Fetei i se oprise răsuflarea.

– Atâta pagubă! adăugă Thénardiera, uitându-se la paharul plin numai pe jumătate. O s-ajungă şi-atâta!

Cosette îşi văzu iar de treabă, dar, mai bine de un sfert de ceas, simţi cum i se zbate inima în piept de nelinişte.

Număra minutele care se scurgeau şi grozav ar fi vrut să fie dimineaţa.

Din când în când, câte-un beţivan se uita în stradă şi exclama: „E întuneric beznă", sau: „Ar trebui să ai ochi de pisică să poţi merge pe drum fără felinar la ora asta!"

Şi Cosette tresărea.

Deodată, unul dintre negustorii ambulanţi care trăsese la han intră şi spuse cu glas aspru:

– Calul meu n-a fost adăpat!

– Ba da, spuse Thénardiera.

– Eu îţi spun că nu, mătuşă! zise negustorul.

Cosette ieşi de sub masă.

– Ba da, domnule! spuse ea. Calul a băut, a băut din găleată, o găleată plină; chiar eu i-am dat de băut; am şi vorbit cu el.

Nu era adevărat. Cosette mințea.

– Ia te uită la ea! E cât pumnul de mică și spune o minciună cât casa de mare, zise negustorul. Află de la mine că n-a băut nimic, javră! Când nu i se dă de băut, are un fel de a pufăi pe care i-l cunosc eu bine.

Cosette stărui și adăugă cu un glas răgușit de emoție și care abia se auzea:

– Ba a băut chiar bine!

– Haide! zise negustorul furios. Ia mai slăbește-mă! Să i se dea apă calului și gata!

Cosette se băgă iar sub masă.

– Da, cam așa e! spuse Thénardiera. Dacă dobitocul n-a băut, trebuie să bea. Pe urmă, uitându-se împrejur: Ei, dar unde-i fata asta? Se plecă și-o găsi pe Cosette pitită la capătul celălalt al mesei, aproape sub picioarele bețivilor. Hei, vii odată? strigă Thénardiera.

Cosette ieși din ascunzătoarea în care se vârâse. Thénardiera adăugă:

– Domnișoară... Scârț, sau Cum-te-mai-cheamă, du-te de adapă calul!

– Nu mai e apă, cucoană, spuse cu jumătate de glas Cosette.

Thénardiera deschise larg ușa dinspre stradă:

– Ei, haide, du-te de adă!

Cosette lăsă capul în jos și se duse să ia o găleată goală de lângă sobă.

Găleata asta era mai mare decât Cosette, și fata ar fi putut să intre toată în ea.

Thénardiera se întoarse iarăși la cuptor și gustă cu o lingură de lemn mâncarea din cratiță, bombănind mereu:

– E apă destulă la izvor. Nu-i mare scofală. Eu cred că era mai bine dacă făceam rântașul. Pe urmă începu să scotocească într-un sertar unde se aflau bani, piper și niște usturoi. Uite, domnișoară Broască-râioasă, spuse ea, când te întorci să cumperi o pâine mare de la brutărie. Ține banii!

Cosette avea un buzunar mic într-o parte a șorțului; luă banii fără să sufle un cuvânt și-i băgă în acest buzunar.

Pe urmă rămase nemișcată, cu găleata în mână, în fața ușii deschise. Parcă aștepta să-i vină cineva în ajutor.

– Hai, du-te o dată! strigă Thénardiera.

Cosette ieși. Ușa se închise la loc.

IV
O păpuşă intră în scenă

Rândul de dughene aşezate în bătaia vântului pornea de la biserică şi se întindea, cum vă aduceţi aminte, până la hanul Thénardier. Deoarece burghezii urmau să se ducă în curând la slujba de utrenie, prăvăliile erau toate luminate cu lumânări care ardeau în pâlnii de hârtie, ceea ce – cum spunea învăţătorul din Montfermeil, care şedea atunci la o masă la Thénardier – făcea „un efect magic". Pe cer, însă, nu se vedea nici o stea.

Cea din urmă dugheană, care se găsea chiar în faţa uşii Thénardierilor, era o prăvălie de mărunţişuri sclipind de fluturaşi poleiţi, brăţări, mărgele de sticlă şi tot felul de lucruri minunate din tinichea. În faţă, la loc de cinste, pe un fond de ştergare albe, negustorul aşezase o păpuşă mare, înaltă de aproape două picioare, îmbrăcată într-o rochie de crep trandafiriu, cu spice de aur pe cap, cu păr adevărat şi cu ochi de email. Toată ziua minunea asta fusese expusă acolo ca să se holbeze la ea trecătorii mai mici de zece ani, fără să se fi putut găsi la Montfermeil vreo mamă atât de bogată sau atât de risipitoare ca s-o cumpere pentru copilul ei. Éponine şi Azelma o priviseră în neştire ceasuri întregi. Cosette – e drept, numai pe furiş – îndrăznise s-o privească şi ea.

În clipa când Cosette ieşi cu găleata în mână, aşa amărâtă şi copleşită cum era, nu se putu stăpâni să nu-şi arunce ochii spre această minunată păpuşă, spre „doamna" cea frumoasă, cum îi spunea ea. Biata fetiţă rămase înmărmurită. Nu văzuse încă păpuşa de aproape. Toată prăvălia asta i se părea un palat; păpuşa nu era păpuşă, era o arătare. Bucuria, strălucirea, bogăţia, fericirea i se arătau ca în lumina unui vis acestei făpturi nefericite, atât de adânc cufundată în mizeria ei jalnică şi rece. Cosette măsura, cu înţelegerea neştiutoare şi tristă a copilăriei, prăpastia care o despărţea de păpuşă. Îşi spunea că ar trebui să fie regină sau măcar prinţesă ca să poată avea un „lucru" ca ăsta. Se uita la frumoasa rochie roz, la frumosu-i păr neted şi îşi spunea: „Ce fericită trebuie să fie păpuşa asta!" Nu-şi putea lua ochii de la prăvălia fantastică. Cu cât se uita mai mult, cu atât rămânea mai uluită. I se părea că vede paradisul. Mai erau şi alte păpuşi în spatele celei mari, care i se păreau zâne şi îngeri. Negustorul, care-şi făcea de lucru în fundul barăcii, i se părea că e Dumnezeu-tatăl.

În extazul ei uitase totul, până şi treaba pe care o avea de făcut. Glasul aspru al Thénardierei o aduse brusc la realitate:

– Ce, toanto, n-ai mai plecat? Stai că-ţi arăt eu ţie! Ce dracu faci acolo? Şterge-o numaidecât, jigodie!

Thénardiera se uitase în stradă şi o zărise pe Cosette în extaz.

Cosette o luă la fugă cu găleata, alergând cât o ţineau picioarele.

V
Fetița singură

Din pricină că hanul Thénardier se afla în partea satului dinspre biserică, Cosette trebuia să aducă apa tocmai de la izvorul din pădurea de lângă Chelles.

Nu se mai opri la nici un galantar. Cât timp se mai afla pe ulița Boulanger și prin preajma bisericii, galantarele luminate îi arătau drumul; curând însă, ultima licărire a celei din urmă barăci pieri. Bietul copil se pomeni în întuneric. Pătrunse în el. Atâta doar, că, simțind cum o anume tulburare punea stăpânire pe dânsa, Cosette, fără a se opri din mers, scutura cât putea de tare toarta găleții. Făcea un zgomot care-i ținea de urât.

Pe măsură ce înainta, întunericul devenea tot mai adânc. Ulițele erau pustii. Se întâlni totuși cu o femeie care întoarse capul după ea și stătu locului, bolborosind printre buze: „Unde s-o fi ducând fetița asta? O fi vreo stafie? Apoi, recunoscând-o pe Cosette: Ia te uită! zise ea. E Ciocârlia!“

Cosette străbătu astfel labirintul de ulițe întortocheate și pustii cu care sfârșește înspre Chelles comuna Montfermeil. Atâta vreme cât pe o parte și alta a drumului fuseseră case și chiar numai ziduri, merse cu destul curaj. Ici și colo, câte o rază sfioasă străbătea prin crăpătura vreunui oblon: era lumină și viață; erau oameni acolo; asta o liniștea. Totuși, cu cât înainta, parcă fără voie mersul i se încetinea. Ajungând dincolo de colțul celei din urmă case, Cosette se opri. Îi venise greu să treacă de ultima prăvălie; i se părea acum peste putință să treacă de ultima casă. Lăsă găleata jos, își trecu mâna prin păr și începu să se scarpine încetișor, gest caracteristic copiilor îngroziți și nehotărâți.

Nu mai era în Montfermeil; era pe câmp. Înaintea ei se întindea spațiul întunecos și pustiu. Se uita cu disperare în întunericul acela în care nu mai era nimeni, plin de fiare sălbatice și poate și de strigoi. Se uită bine, auzi foșnetul sălbăticiunilor prin iarbă și văzu deslușit strigoii mișcându-se printre copaci. Atunci puse mâna pe găleată; frica îi dădea curaj: „Ei, am să-i spun că nu mai era apă!“ zise ea. Și porni hotărâtă înapoi spre Montfermeil.

Dar abia făcuse vreo sută de pași că se opri iarăși, și începu din nou să se scarpine în cap. De rândul ăsta o vedea pe Thénardiera, hâdă, cu botul ei de hienă și cu văpaia furiei în ochi. Fata se uită cu groază înainte și înapoi. Ce să facă? Cum să iasă din încurcătură! Încotro s-o apuce? Înaintea ei spectrul Thénardierei; în spatele ei, toate nălucile întunericului și ale pădurii. Și se dădu înapoi în fața Thénardierei. O luă din nou pe drumul spre izvor și porni în goană. Ieși din sat în fuga mare, intră în pădure tot alergând, nemaiuitându-se la nimic, nemaiascultând nimic.

Nu se opri din goană decât atunci când i se tăie răsuflarea; dar nu stătea pe loc. Mergea înainte, în neştire.

Alerga şi îi venea să plângă.

Din toate părţile o învăluia freamătul de noapte al pădurii. Nu se mai gândea la nimic, nu mai vedea nimic. Noaptea uriaşă stătea în faţa acestei fiinţe mici. De-o parte, întunericul nemărginit; de alta, un atom.

Erau numai vreo şapte sau opt minute de la marginea pădurii până la izvor. Cosette ştia drumul, îl făcuse adesea pe lumină. Lucru ciudat, nu se rătăci. O urmă de instinct o conducea fără să-şi dea seama. Cu toate astea, nu se uita nici la dreapta, nici la stânga, temându-se să nu vadă cine ştie ce dihănii printre crengi şi prin tufişuri. În sfârşit, ajunse la izvor.

Era o adâncitură îngustă săpată de ape într-un pământ argilos, adâncă de vreo două picioare, înconjurată de muşchi şi de acel soi de buruieni înalte, încreţite, cunoscute sub numele de guleraşele lui Henric al IV-lea, pardosită cu câţiva bolovani. Un pârâiaş ieşea din ea cu un susur liniştit.

Cosette nu zăbovi nici o clipă. Era întuneric beznă, dar ea cunoştea izvorul. Dibui cu mâna stângă în întuneric trunchiul unui stejar tânăr, aplecat peste fântână şi de care se sprijinea de obicei; dădu peste o creangă, se agăţă de ea şi dădu drumul găleţii în apă. Era atât de puternică încordarea prin care trecea, încât puterile i se întreiseră. Pe când stătea aplecată, nu băgă de seamă că buzunarul şorţului i se deşertă în izvor. Banii îi căzură în apă. Cosette nu-i văzu şi nici nu-i auzi căzând. Trase găleata aproape plină şi o aşeză pe iarbă.

Sfârşindu-şi treaba, se simţi moartă de oboseală. Ar fi vrut să plece îndată, dar făcuse o sforţare atât de mare ca să umple găleata, încât îi fu cu neputinţă să mai facă un pas. Fu nevoită să se aşeze. Se trânti pe iarbă şi rămase acolo ghemuită.

Închise ochii, apoi îi deschise din nou, fără să-şi dea seama de ce, fără să poată face altfel.

Alături de dânsa, apa, mişcându-se în găleată, făcea nişte cercuri care păreau şerpi de flăcări palide.

Deasupra ei cerul era acoperit de nori uriaşi, negri, ca nişte coame de fum. Masca tragică a întunericului părea că se apleacă lin peste fetiţă.

Jupiter apunea în depărtări. Fata se uită cu priviri rătăcite la steaua asta mare pe care n-o cunoştea şi care o umplea de spaimă. În clipa aceea planeta era în adevăr foarte aproape de orizont şi trecea printr-o pătură deasă de negură, care-i dădea o roşeaţă îngrozitoare. În negura lugubru împurpurată astrul părea mai mare. Era ca o rană care strălucea.

Un vânt rece sufla dinspre câmpie. Pădurea era cernită, fără un foşnet de frunză, fără o rază din luminile nedesluşite şi proaspete ale verii. Crengi mari se întindeau fioroase. Copăcei plăpânzi şi piperniciţi şuierau prin rarişti. Sub bătaia crivăţului, ierburile înalte se frământau ca

ţiparii. Mărăcinii se răsuceau ca nişte braţe lungi, înarmate cu gheare, încercând să apuce prada. Câteva buruieni uscate, mânate de vânt, zburau repede, fugind parcă înspăimântate din faţa cuiva care le ajungea din urmă. De jur împrejur numai priveliști lugubre.

Întunericul era ameţitor. Omul are nevoie de lumină. Cine se avântă în noapte încearcă o strângere de inimă. Când ochiul vede negru, mintea se întunecă. În timpul eclipsei, pe întuneric, în opacitatea funinginei, chiar şi cei mai puternici se simt neliniştiţi. Nimeni nu umblă noaptea prin pădure fără un fior de teamă. Umbrele şi copacii sunt două desişuri care înspăimântă. O lume de himere se naşte în adâncul nelămurit. Neînţelesul se conturează la câţiva paşi de tine, întocmai, cu o precizie spectrală. Se vede plutind în spaţiu sau în propria ta minte ceva nedesluşit şi de neînţeles, ca visele florilor adormite. În zare se ivesc ameninţări de groază. Adulmeci revărsarea marelui vid întunecat. Ţi-e frică şi eşti dornic să priveşti îndărăt. Văgăunile nopţii, lucrurile devenite înspăimântătoare, siluetele tăcute care se risipesc când te apropii, destrămări nevăzute, tufe care freamătă a mânie, băltoace fumurii, lugubrul aşternut peste tristeţe, imensitatea de mormânt a tăcerii, toate vieţuitoarele necunoscute cu putinţă, ramuri misterioase ce se lasă asupră-ţi, cioturi înfricoşătoare de copaci, mănunchiuri de buruieni înfiorate – în faţa tuturor acestora te afli fără apărare. Nu există îndrăzneală care să nu tresară şi să nu presimtă apropierea spaimei. Încerci un simţământ apăsător, ca şi cum sufletul s-ar contopi cu umbra. Pătrunderea asta a întunecimilor e nespus de sinistră pentru un copil.

Pădurile sunt apocalipsuri, iar fâlfâitul de aripi al inimii unei fãpturi atât de mici stârneşte un zvon de agonie sub bolta lor misterioasă.

Fără să-şi dea seama de ceea ce i se întâmplă, Cosette se simţea copleştită de această nesfârşire întunecată a firii. N-o năpădise numai groaza, dar ceva mai îngrozitor chiar decât groaza. Tremura toată. Nu putem găsi cuvintele care ar putea să descrie toată ciudăţenia fiorului care-o îngheţa până-n măduva oaselor. Privirea îi devenise sălbatică. Simţea că poate n-ar putea să se oprească de a se întoarce din nou aici a doua zi la aceeaşi oră.

Atunci, printr-un fel de instinct, ca să se smulgă din starea ciudată în care se afla, pe care n-o pricepea, dar care o umpluse de spaimă, începu să numere cu glas tare – unu, doi, trei, patru, până la zece – iar când sfârşi, o luă de la capăt din nou. Asta o făcu să-şi dea seama de realitatea lucrurilor care o înconjurau. Simţi că-i îngheaţă mâinile, care i se udaseră când scosese apă. Se sculă în picioare. Din nou o copleşi frica, o frică firească, covârşitoare. Nu mai avea decât un singur gând – să fugă; să fugă în goana mare prin pădure, de-a lungul câmpului, până în dreptul caselor, până sub ferestre, până la luminile aprinse. Privirea îi alune-

că spre găleata care se afla în fața ei. Dar frica ei de Thénardieră era atât de mare, încât n-avu curajul să fugă fără găleata cu apă. Apucă toarta cu amândouă mâinile. Abia putu să ridice găleata.

Făcu astfel câțiva pași, dar găleata era plină și grea; fu nevoită s-o lase iarăși jos. Răsuflă un pic, pe urmă apucă din nou toarta și-o porni iar la drum, de rândul ăsta o bucată mai lungă. Dar trebui să se oprească din nou. După câteva clipe de odihnă porni mai departe. Mergea cu trupul aplecat înainte, cu capul în jos, ca o babă; greutatea găleții îi întindea și-i înțepenea brațele slăbuțe; mânerul de fier îi amorțea și făcea să-i înghețe și mai tare mânuțele ude; din când în când era nevoită să se oprească și, de câte ori se oprea, apa rece care se vărsa din găleată îi curgea pe picioarele goale. Toate astea se petreceau în mijlocul unei păduri, noaptea, iarna, departe de orice suflare omenească; era un copil de opt ani. Numai Dumnezeu, de sus, vedea în clipa asta trista întâmplare.

Și, vai, fără îndoială, mama ei.

Fiindcă sunt unele întâmplări care-i fac pe morți să deschidă ochii în mormânt.

Cosette răsuflă cu un fel de horcăit dureros; suspinele i se urcau în gâtlej, dar nu avea curajul să plângă, atât de mult se temea de Thénardieră chiar de departe. Avea obiceiul să-și închipuie întotdeauna că Thénardiera era de față.

Totuși nu putea face un drum prea lung în felul ăsta și mergea destul de încet. Se silea să-și micșoreze popasurile și să meargă cât mai mult între ele. Se gândea cu groază că în felul ăsta o să-i trebuiască mai bine de un ceas ca s-ajungă la Montfermeil și că Thénardiera o s-o bată. Groaza asta se amesteca cu spaima de-a fi singură, noaptea, în pădure. Era prăpădită de oboseală și încă nu ieșise din pădure. Ajungând lângă un castan bătrân pe care-l știa, făcu un ultim popas, mai mare decât celelalte, ca să se odihnească de ajuns, pe urmă își adună toate puterile, apucă din nou găleata și porni iarăși, plină de curaj, la drum. Totuși, biata făptură deznădăjduită nu se putu stăpâni să nu strige: „O, Doamne, Dumnezeule!"

În clipa aceea simți că găleata nu mai atârna greu. O mână, care i se păru enormă, o apucase de toartă și o săltase cu putere. Ridică ochii. O siluetă neagră, mare și dreaptă, mergea alături de ea în întuneric. Era un om care venise în urma ei și pe care nu-l auzise venind. Omul acela, fără să scoată o vorbă, apucase de toarta găleții pe care-o ducea Cosette.

Există instincte în fața tuturor întâmplărilor vieții. Fetița nu se înfricoșă.

VI
În care se dovedeşte poate inteligenţa lui Boulatruelle

În după-amiaza aceleiaşi zile de Crăciun din 1823, un om se plimba de multă vreme pe partea cea mai puţin umblată a bulevardului l'Hôpital din Paris. Omul făcea impresia cuiva care caută o locuinţă şi părea că se opreşte mai ales la casele cele mai modeste din această margine dărăpănată a mahalalei Saint-Marceau.

Se va vedea mai departe că omul acesta închirie în adevăr o cameră în cartierul acesta singuratic.

După felul cum era îmbrăcat, ca şi în toată făptura sa, era tipul a ceea ce s-ar putea numi cerşetorul cu purtări alese, mizeria cea mai mare combinată cu cea mai mare curăţenie. Un amestec destul de neobişnuit, care insuflă inimilor înţelegătoare îndoitul respect pe care-l încercăm faţă de cineva foarte nevoiaş şi faţă de cineva foarte demn. Purta o pălărie rotundă, uzată de tot şi mult purtată, o redingotă foarte roasă, din postav gros, gălbui, culoare ce n-avea nimic ciudat pe vremea aceea, o vestă mare cu buzunare de formă veche, pantaloni negri, care deveniseră cenuşii la genunchi, ciorapi negri de lână şi pantofi groşi cu catarame de aramă. S-ar fi putut spune că e un fost preceptor de casă mare, întors din emigraţie. După părul lui alb de tot, după fruntea zbârcită, după buzele palide, după faţa lui care arăta descurajare şi silă de viaţă, părea să aibă peste şaizeci de ani. După mersul lui hotărât, deşi domol, după vigoarea neobişnuită întipărită în toate mişcările sale, i-ai fi dat cel mult cincizeci. Brazdele de pe fruntea lui erau la locul lor şi aveau ceva atrăgător pentru cei ce l-ar fi privit cu luare-aminte. Buzele i se strângeau într-o cută ciudată, care părea să arate asprime, dar care se dovedea modestie.

În adâncul privirii sale stăruia nu ştiu ce seninătate tristă. În mâna stângă avea un pachet mic, legat într-o basma; mâna dreaptă şi-o sprijinea într-un fel de baston scos dintr-un gard viu. Bastonul fusese rotunjit cu destul meşteşug şi nu era prea urât la înfăţişare; i se tăiaseră nodurile şi i se făcuse, cu ceară roşie, o măciulie ca de mărgean; era un toiag şi părea un baston.

Pe bulevardul acesta trec puţini trecători, mai cu seamă iarna. Omul acesta, fără să lase să se vadă, părea totuşi mai dornic să-i ocolească decât să-i caute.

Pe vremea aceea regele Ludovic al XVIII-lea se ducea aproape zilnic la Choisy-le-Roy. Era una din plimbările sale preferate. Aproape fără nici o abatere, pe la ora două, se putea vedea trăsura şi cavalcada regală trecând în goana mare pe bulevardul l'Hôpital.

Asta ţinea loc de ceasornic şi de orologiu sărăcimii din cartier, care zicea: „E ora două; iată-l că se-ntoarce la Tuilerii".

Unii alergau, alţii se aliniau; pentru că trecerea unui rege provoacă totdeauna zarvă. De altminteri apariţia şi dispariţia lui Ludovic al XVIII-lea făcea oarecare impresie pe străzile Parisului. Trecerea lui era cam grăbită, dar plină de maiestate. Acestui rege neputincios îi plăcea galopul; neputând să meargă, voia să alerge; ologul acesta s-ar fi lăsat bucuros purtat ca fulgerul. Trecea liniştit şi sever, străjuit de săbiile scoase din teacă. Trăsura lui greoaie, poleită pe de-a-ntregul cu fire mari de crin zugrăvite pe tăblii, uruia asurzitor. Abia aveai vreme să vezi cine-i într-însa. În colţul din fund, în dreapta, pe nişte perne îmbrăcate în atlaz alb, se vedea o faţă lată, hotărâtă şi rumenă, o frunte tânără cu părul dat pe spate şi pudrat după moda timpului, o privire mândră, aspră şi ascuţită, un zâmbet de cărturar, doi epoleţi laţi cu găitane ce fluturau pe o haină obişnuită, crucea sfântului Ludovic, crucea Legiunii de onoare, placa de argint a sfântului spirit, un pântec respectabil şi un cordon albastru, lat; era regele. Când ieşea din Paris, îşi ţinea pălăria cu pene albe pe genunchii înfăşuraţi în jambiere englezeşti înalte; când intra din nou în oraş, îşi punea pălăria pe cap, salutând rar. Se uita cu răceală la popor, care-i răspundea la fel. Când a apărut pentru întâia oară în cartierul Saint-Marceau, tot succesul lui s-a redus la această exclamaţie a unui mahalagiu către însoţitorul său: „Grăsunul ăsta reprezintă stăpânirea!"

Trecerea regulată a regelui, totdeauna la aceeaşi oră, era aşadar evenimentul zilei pe bulevardul l'Hôpital.

Fără îndoială, trecătorul cu redingota galbenă nu era de prin partea locului şi probabil nici din Paris, pentru că nu cunoştea amănuntul acesta. La ceasurile două, când trăsura regală, înconjurată de un escadron de gardă cu galoane de argint, ajunse în bulevard, după ce ocolise Salpêtriere[1], el păru surprins şi aproape înspăimântat. Era singur pe alee; se ascunse repede după un colţ al zidului împrejmuitor, ceea ce nu-l împiedică pe domnul duce d'Hâvré să-l zărească. Domnul duce d'Hâvré, în calitate de ofiţer de serviciu în ziua aceea, şedea în trăsură în faţa regelui. Îi spuse maiestăţii-sale: „Iată un individ cu o mutră cam suspectă!" Poliţiştii care mergeau înaintea cortegiului regal îl văzuseră şi ei, şi unul dintre dânşii primi ordin să-l urmărească. Dar individul se înfundă în străduţele singuratice ale cartierului şi, cum ziua era pe sfârşite, agentul îi pierdu urma – cum se spunea într-un raport înaintat chiar în seara aceea domnului conte Angles, ministru de stat şi prefect al poliţiei.

---

1 Azil de bătrâne şi spital de boli nervoase în sud-estul Parisului.

Când omul cu redingota galbenă scăpă de sub urmărirea agentului, iuţi pasul, întorcându-se totuşi de câteva ori spre a se încredinţa că nu mai era urmărit. La ceasurile patru şi un sfert, adică pe înnoptate, trecea prin faţa teatrului Porte-Saint-Martin, unde se reprezenta în ziua aceea *Cei doi ocnaşi*. Afişul, luminat de felinarele teatrului, îi atrase atenţia, deoarece, cu toate că era grăbit, se opri să-l citească. În clipa următoare, ajunse în fundătura Planchette şi intră la *Talerul de cositor*, unde se afla atunci biroul diligenţei pentru Lagny. Diligenţa pleca la patru şi jumătate. Caii erau înhămaţi, iar călătorii, chemaţi de către surugiu, se urcau grăbiţi pe scara înaltă de fier a trăsurii.

Omul întrebă:

– Mai aveţi vreun loc?

– Unul singur, lângă mine, pe capră, spuse vizitiul.

– Îl iau eu.

– Poftiţi sus!

Touşi, înainte de-a pleca, surugiul se uită la hainele sărăcăcioase ale călătorului, apoi la pachetul lui atât de mic şi-i ceru să plătească.

– Mergeţi până la Lagny? întrebă vizitiul.

– Da, zise omul.

Călătorul plăti până la Lagny.

Plecară. După ce trecură de barieră, surugiul încercă să intre în vorbă, dar călătorul nu răspundea decât în monosilabe. Surugiul se mulţumi atunci să fluiere şi să-şi înjure caii.

Surugiul se înfăşură în mantaua sa. Începea să fie frig. Omului părea că nu-i pasă. Trecură astfel prin Gourney şi prin Neuilly-sur-Marne.

Pe la ceasurile şase seara ajunseră la Chelles. Surugiul opri ca să lase puţin caii să răsufle, în dreptul hanului căruţaşilor, care se află în vechile clădiri ale mânăstirii regale.

– Cobor aici! spuse omul.

Îşi luă pachetul şi bastonul şi sări jos din trăsură.

Peste o clipă se făcu nevăzut.

Nu intrase în han.

După câteva minute, când trăsura porni spre Lagny, nu-l întâlniră pe uliţa principală din Chelles.

Surugiul se întoarse spre ceilalţi călători:

– Omul ăsta nu-i de prin partea locului, fiindcă nu-l cunosc. Pare că n-ar avea o leţcaie şi totuşi nu se uită la bani; plăteşte până la Lagny şi se dă jos la Chelles. E noapte, casele sunt încuiate, nu intră în han, şi nu mai dăm deloc de el. Parc-a intrat în pământ!...

Omul nu intrase în pământ, ci străbătuse repede, pe întuneric, uliţa cea mare din Chelles; pe urmă o apucase la stânga, înainte de-a ajunge

la biserică, pe drumul vicinal care duce la Montfermeil, ca cineva care ar fi cunoscut locurile şi care ar mai fi trecut pe acolo.

Porni iute pe drumul acela. În punctul unde el se încrucişează cu vechiul drum, străjuit de pomi, care merge de la Gagny la Lagny, auzi paşii unor trecători. Se ascunse repede într-un şanţ şi stătu acolo până ce oamenii care treceau se îndepărtară. De altminteri, paza asta era de prisos, deoarece, după cum am mai spus, era o noapte foarte întunecoasă de decembrie. Abia se vedeau câteva stele pe cer.

De-acolo începea urcuşul colinei. Omul n-o mai apucă pe drumul spre Montfermeil, ci o luă la dreapta peste câmp şi se îndreptă cu paşi mari spre pădure.

Când ajunse în pădure, îşi încetini pasul şi începu să se uite cu băgare de seamă la toţi copacii, înaintând pas cu pas, parc-ar fi căutat şi urmat un drum tainic, cunoscut numai de el. La un moment dat, păru că s-a rătăcit şi stătu locului, nehotărât. În cele din urmă, tot dibuind încoace şi-ncolo, ajunse într-o poiană unde se afla o movilă de bolovani albicioşi. Se apropie repede de aceşti bolovani şi-i cercetă cu luare-aminte în întunericul nopţii, ca şi cum i-ar fi trecut în revistă. La câţiva paşi de grămada de bolovani se afla un copac înalt, plin de umflăturile acelea care sunt un fel de negi ai regnului vegetal. Se duse la copac şi-i pipăi scoarţa cu mâna, vrând parcă să recunoască şi să numere toţi negii.

În faţa acestui copac, care era un frasin, se afla un castan bolnav care se cojea şi care fusese bandajat cu o bucată de tablă bătută în cuie. Se ridică în vârful picioarelor şi pipăi această bucată de tablă.

Pe urmă bătu de câteva ori cu piciorul locul dintre copac şi bolovani, ca şi cum ar fi vrut să se încredinţeze că pământul n-a fost răscolit de curând.

Apoi se uită de jur împrejur şi o porni din nou prin pădure.

Era omul care o întâlni pe Cosette.

Mergând prin hăţiş spre Montfermeil, zări umbra aceea mică mişcându-se şi gemând, punând jos o povară, apoi ridicând-o din nou şi pornind mai departe. Se apropie şi băgă de seamă că era un copilaş care ducea o găleată mare cu apă. Veni atunci lângă copil şi apucă în tăcere toarta găleţii.

VII
Cosette şi necunoscutul laolaltă, în umbră

Aşa cum am spus, Cosettei nu-i fu frică.

Omul începu să-i vorbească. Avea o voce gravă şi joasă.

– Duci ceva prea greu pentru tine, fetiţo!

Cosette îşi ridică fruntea şi răspunse:

– Da, domnule.

– Dă-o încoa, continuă omul. Am să ţi-o duc eu.

Cosette lăsă găleata din mână. Omul începu să meargă alături de ea.

– E într-adevăr foarte grea, spuse el printre dinţi. Apoi adăugă: Câţi ani ai, mititico?

– Opt ani, domnule.

– Şi vii de departe?

– De la izvorul din pădure.

– Şi te duci departe?

– La mai bine de un sfert de oră de aici.

Omul rămase o clipă tăcut, apoi spuse deodată:

– Va să zică, n-ai mamă?

– Nu ştiu, răspunse fetiţa. Apoi adăugă, mai înainte ca omul să fi avut timp să continue: Nu cred. Ceilalţi au. Eu nu am. Şi, după o pauză, urmă: Cred că n-am avut niciodată.

Omul se opri, lăsă găleata jos, se aplecă şi-şi puse amândouă mâinile pe umerii fetiţei, silindu-se s-o privească şi să-i vadă faţa în întuneric. Chipul slab şi firav al Cosettei se desena vag în lumina stinsă şi vânătă a cerului.

– Cum te cheamă? rosti omul.

– Cosette.

Omul fu parcă străbătut de un curent electric. O privi iar, apoi îşi luă mâinile de pe umerii Cosettei, apucă găleata şi porni din nou. După o clipă, întrebă:

– Unde locuieşti tu, fetiţo?

– La Montfermeil, dacă ştiţi unde e.

– Într-acolo mergem?

– Da, domnule.

Omul mai făcu o pauză şi începu iar:

– Cine te-a trimis la ora asta să aduci apă din pădure?

– Doamna Thénardier.

Omul urmă cu un glas pe care se silea să-l facă nepăsător, dar în care se simţea cu toate astea un tremur neobişnuit:

– Şi ce face doamna Thénardier asta?

– E stăpâna mea, spuse fetița. Ține hanul.

– Hanul? întrebă omul. Ei bine, am să trag acolo la noapte. Du-mă acolo.

– Acolo mergem, spuse fetița.

Omul umbla destul de repede. Cosette se ținea de el fără greutate. Nu mai simțea oboseala. Din timp în timp își ridica ochii spre el cu un fel de liniște și încredere nespusă. Nu o învățase niciodată nimeni să se îndrepte spre providență și să se roage. Simțea cu toate astea în ea ceva care semăna cu nădejdea, cu bucuria, și care se îndrepta spre cer.

Trecuseră câteva minute. Omul continuă:

– Doamna Thénardier n-are servitoare?

– Nu, domnule.

– Ești singură acolo la ea?

– Da, domnule.

Din nou se făcu tăcere. Cosette ridică glasul.

– Adică mai sunt două fetițe.

– Care fetițe?

– Ponine și Zelma.

Fetița simplifica în felul acesta numele romanțioase, scumpe doamnei Thénardier.

– Cine sunt Ponine și Zelma?

– Sunt domnișoarele doamnei Thénardier. Fetele ei, cum s-ar spune.

– Și astea ce fac?

– Ah, spuse fetița, au păpuși frumoase, lucruri care strălucesc ca aurul, fel de fel... Se joacă, se distrează.

– Toată ziua?

– Da, domnule.

– Și tu?

– Eu muncesc.

– Toată ziua?

Fetița ridică ochii mari, în care era o lacrimă nevăzută din pricina nopții și răspunse blând:

– Da, domnule. Urmă, după un răstimp: Uneori, după ce-am isprăvit treaba, și dacă vor ei, mă joc și eu.

– Și cum te joci?

– Așa cum pot. Mă lasă. Numai că n-am jucării multe. Ponine și Zelma nu mă lasă să mă joc cu păpușile lor. N-am decât o săbiuță de plumb, uite atât de mică.

Fetița îi arătă degetul cel mic.

– Și care nu taie?

– Ba da, domnule, taie salată și capetele de muște.

Ajunseră în sat. Cosette îl călăuzi pe străin de-a lungul străzilor. Trecură prin fața brutăriei, dar Cosette nu se mai gândi la pâinea pe care trebuia s-o cumpere. Omul încetase de a mai pune întrebări și se cufundase acum într-o tăcere posomorâtă. După ce trecură de biserică, omul văzu tarabe înjghebate în stradă și o întrebă pe Cosette:

– E zi de bâlci?

– Nu, domnule, azi e Crăciunul.

Când se apropiară de han, Cosette îi atinse mâna cu sfială.

– Domnule!

– Ce e, fetițo?

– Uite, am ajuns aproape de casă.

– Ei, și?

– Vreți să mă lăsați acum să-mi iau găleata?

– De ce?

– Păi, dacă o să vadă doamna că mi-a adus-o altcineva o să mă bată.

Omul îi dădu înapoi găleata. După o clipă erau în fața cârciumii.

VIII
Neajunsul de a găzdui un sărac care poate că e bogat

Cosette nu se putu opri să arunce o privire spre păpușa cea mare, care încă mai era expusă în prăvălia cu jucării, apoi bătu în ușă. Aceasta se deschise și doamna Thénardier apăru cu o lumânare în mână:

– Aha, tu ești netrebnico! Slavă Domnului, nu te-ai grăbit! Ai căscat gura, javră!

– Doamnă, spuse Cosette tremurând, uite un domn care vrea o odaie.

Doamna Thénardier își înlocui repede mutra posacă printr-o strâmbătură binevoitoare, schimbare caracteristică hangiilor, și-l căută din ochi, cu lăcomie, pe noul venit.

– Dumneavoastră sunteți?

– Da, doamnă, răspunse omul, ducând mâna la pălărie.

Călătorii bogați nu sunt atât de politicoși. Gestul ăsta, hainele și bagajul străinului, pe care doamna Thénardier le inspectă dintr-o aruncătură de ochi, făcură să i se topească strâmbătura binevoitoare de pe față și să apară din nou în locul ei expresia posacă. Urmă cu o voce seacă:

– Intră, omule!

„Omul" intră.

Doamna Thénardier îi mai aruncă o privire, îi cercetă mai ales redingota jerpelită de tot și pălăria găurită, ceru apoi părerea bărbatului ei cu o mișcare din cap, o strâmbătură din nas și o clipire din ochi. Bărbatu-său, care continua să bea înainte cu căruțașii, îi răspunse prin acea

mişcare imperceptibilă a degetului arătător, care întărită cu încreţitura buzelor înseamnă în asemenea cazuri: „Pârlit de-a binelea“. Doamna Thénardier rosti atunci cu voce tare:

– Ei, omule, îmi pare foarte rău, dar vezi că nu mai am loc.

– Puneţi-mă unde vreţi, spuse omul, în pod, în grajd. Am să plătesc ca pentru o odaie.

– Doi franci!

– Doi franci. Fie!

– S-a făcut.

– Doi franci! spuse încet un căruţaş doamne Thénardier. Dar nu costă decât un franc.

– Pentru el e doi, răspunse doamna Thénardier, la fel. Nu găzduiesc calici cu mai puţin.

– E adevărat, adăugă cu blândeţe bărbatu-său. Oameni de soiul ăsta nu fac cinste casei.

Între timp, după ce-şi lăsase pachetul şi băţul pe o bancă, omul se aşezase la o masă pe care Cosette se grăbise să pună o sticlă de vin şi un pahar. Negustorul care-i ceruse găleata cu apă se dusese el singur s-o ducă afară calului. Cosette îşi luase locul sub masa de bucătărie şi lucrul.

Omul, care abia îşi muiase buzele în paharul cu vin pe care şi-l turnase, se uita la copil cu o atenţie ciudată.

Cosette era urâtă. Dacă ar fi fost fericită, poate că ar fi fost drăguţă. Am schiţat mai înainte chipul ei mic şi întunecat. Cosette era slabă şi gălbejită; avea aproape opt ani, dar i-ai fi dat cu greu şase. Ochii ei mari, cufundaţi într-un fel de umbră adâncă, erau aproape stinşi de atâta plâns. Colţurile gurii aveau acea linie aplecată a fricii zilnice, pe care o au condamnaţii şi bolnavii fără scăpare. Mâinile îi erau aşa cum ghicise maică-sa, „mâncate de degerături“. Focul care o lumina în clipa aceea îi scotea mai mult la iveală oasele şi făcea să pară şi mai cumplită slăbiciunea. Pentru că tremura întotdeauna de frig, luase obiceiul să-şi strângă genunchii unul lângă altul. Îmbrăcămintea ei nu era decât o zdreanţă, care vara ţi-ar fi făcut milă, iar iarna te îngrozea.

N-avea pe ea decât pânză găurită, nici un petic de lână. Ici-colo i se vedea pielea şi peste tot se puteau observa vânătăile care însemnau locurile unde o lovise doamna Thénardier. Picioarele goale îi erau roşii şi slăbănoage. Scobitura claviculelor îţi făcea milă. Toată făptura acestui copil, felul său de-a fi, înfăţişarea, glasul, pauzele dintre un cuvânt şi altul, privirea, tăcerea, cea mai mică mişcare arătau şi tălmăceau un singur gând: teama.

Teama pusese stăpânire pe ea; era, ca să spunem aşa, învăluită de teamă; teama îi strângea coatele de şolduri, îi ascundea călcâiele sub fustă, o făcea să ocupe cât mai puţin loc cu putinţă, n-o lăsa să răsufle

decât atât cât avea neapărat nevoie şi ajunsese să fie ceea ce am putea numi „firescul ei“, care nu putea să se schimbe, ci numai să crească. În fundul ochilor ei era un ungher uimit, unde se ascundea groaza.

Teama asta era atât de mare, încât după ce sosise, aşa udă cum era, Cosette nu îndrăznise să meargă să se usuce la foc, ci se pusese tăcută pe lucru.

Căutătura acestui copil de opt ani era de obicei atât de posomorâtă şi uneori atât de tragică, încât părea în unele clipe că era pe cale să se preschimbe într-o tâmpită sau într-un demon.

Am spus că nu ştiuse niciodată ce înseamnă să se roage şi că niciodată nu pusese piciorul într-o biserică.

„Ce, am eu vreme?“ spunea Thénardiera.

Omul în redingotă galbenă nu o slăbea din ochi pe Cosette.

– Na, că uitasem! Unde e pâinea? strigă deodată Thénardiera.

Ca de obicei, când doamna Thénardier ridica glasul, Cosette ieşi repede de sub masă. Uitase cu totul de pâine. Se folosi de vicleşugul copiilor care sunt totdeauna cu frica în sân. Minţi.

– Brutăria era închisă, doamnă.

– Trebuia să baţi la uşă.

– Am bătut, doamnă.

– Ei, şi?

– N-a deschis.

– Am să aflu eu mâine dacă e adevărat, spuse doamna Thénardier, şi dacă minţi, am să-ţi arăt eu ţie! Până una-alta, ia dă-mi cele şaptezeci şi cinci de centime.

Cosette îşi vârî mâna în buzunarul şorţului şi se înverzi. Moneda de şaptezeci şi cinci de centime nu mai era acolo.

– Hai, rosti doamna Thénardier. N-auzi?

Cosette îşi întoarse buzunarul pe dos, dar n-o găsi. Ce se întâmplase oare cu moneda aceea? Biata fetiţă nu putu să scoată o vorbă. Împietrise.

– Nu cumva ai pierdut banii? urlă doamna Thénardier. Sau ai de gând să mi-i furi?

Spunând aceasta, întinse mâna spre un gârbaci, care era agăţat de vatră.

Gestul acesta temut îi dădu din nou Cosettei putere să strige:

– Iertare! Doamnă! Doamnă! N-am să mai fac!

Doamna Thénardier luă gârbaciul din cui.

Omul cu redingotă galbenă se scotocise între timp prin buzunarul vestei, fără să-l vadă cineva. De altfel, călătorii ceilalţi beau, jucau cărţi şi nu se mai uitau în jurul lor.

Cosette se ghemuia înspăimântată în colțul de lângă vatră, încercând să-și ferească și să-și ascundă mâinile și picioarele goale. Thénardiera ridică brațul.

– Iertați-mă, doamnă, spuse omul, dar acum câteva clipe am văzut căzând ceva din buzunarul șorțului fetiței. A alunecat pe aici. Poate că e asta. Se apleacă, prefăcându-se o clipă că se uită pe jos, după ceva. Întocmai. Iată! urmă el, ridicându-se.

Și-i întinse doamnei Thénardier o monedă de argint.

– Da, asta e, spuse ea.

Nu era aceeași, pentru că era o monedă de un franc, dar doamna Thénardier se bucura de câștig. Puse banul în buzunar și se mărgini să-i arunce fetiței o privire sălbatică, spunându-i:

– Vezi să nu ți se mai întâmple și altă dată!

Cosette se întoarse în ceea ce doamna Thénardier numea „culcușul" ei; și ochii fetiței, mari, ațintiți asupra călătorului necunoscut, căpătară o expresie pe care n-o mai avuseseră niciodată. Nu era deocamdată decât o mirare naivă, dar în care se amesteca și un fel de încredere plină de uimire.

– Nu vrei să mănânci? îl întrebă doamna Thénardier pe călător.

Acesta nu răspunse. Părea pierdut în gânduri.

– Cine mai e și omul ăsta? mormăi ea printre dinți. Cine știe ce sărac lipit e! N-are parale nici ca să mănânce. O să-mi plătească cel puțin odaia? Tot e bine că nu s-a gândit să fure banii de pe jos.

În acest timp, ușa se deschise și intrară Éponine și Azelma.

Erau două fetițe, cu adevărat drăguțe, părând mai degrabă orășence decât țărance, încântătoare, una cu coade castanii, lucioase, cealaltă cu coade negre, care-i cădeau pe spate, vioaie amândouă, curate, durdulii, rumene și sănătoase, o plăcere să le privești. Erau îmbrăcate călduros, dar cu atâta grijă părintească, încât grosimea stofei nu strica întru nimic gingășia cu care erau croite rochiile. Se ținuse seama de iarnă, fără a se uita de primăvară. Fetițele astea răspândeau lumină. Pe lângă asta erau ca niște domnițe. În felul cum erau dichisite, în veselia lor, în zgomotul pe care-l făceau, se vedea că sunt stăpâne. De cum intrară, Thénardiera spuse pe un ton de ceartă, dar care era în realitate plin de dragoste:

– Ei, iată-vă și pe voi!

Le luă apoi pe genunchi, una după alta, le mângâie părul, le potrivi funda și le dădu drumul, în sfârșit, cu acel fel drăgăstos de a le zgâlțâi, care e numai al mamelor, rostind:

– Vai, ce înzorzonate sunt!

Se așezară amândouă la gura vetrei. Aveau o păpușă pe care o învârteau și o suceau pe genunchi, cu tot felul de ciripiri vesele. Din timp în

timp, Cosette își ridica ochii de pe împletitură și cu un aer lugubru le privea cum se joacă.

Éponine și Azelma nu se uitau la Cosette. Pentru ele nu era mai mult decât un câine. Fetițele astea trei n-aveau împreună nici douăzeci și patru de ani, dar reprezentau, de pe acum, toată societatea omenească; de o parte invidia și de alta disprețul.

Deși păpușa surorilor Thénardier era foarte veche, ponosită și spartă pe alocuri, Cosettei i se părea, cu toate astea, minunată, pentru că nu avusese în viața ei o păpușă – „o păpușă adevărată" – ca să folosim expresia pe care o vor pricepe toți copiii.

Thénardiera, care umbla încoace și încolo prin sală, văzu deodată că micuța Cosette, în loc să lucreze, își pierde vremea uitându-se la fetițele care se jucau.

– Te-am prins! strigă ea. Așa-ți vezi tu de treabă? Am să te fac eu să lucrezi cu câteva nuiele pe spinare!

Străinul, fără să se ridice de pe scaun, se întoarse spre doamna Thénardier:

– Ei, doamnă! spuse el zâmbind, cu un aer aproape sfios. Lăsați-o să se joace!

Dacă o astfel de dorință ar fi venit din partea unui călător care ar fi mâncat o bucată de friptură, ar fi băut la masă două sticle de vin și n-ar fi avut aerul unui sărac lipit, ea ar fi fost o poruncă. Dar Thénardiera nu crezu nimerit să îngăduie ca un om cu asemenea pălărie să aibă o dorință și ca un om cu o astfel de redingotă să vrea ceva, așa că răspunse acru:

– Trebuie să muncească, pentru că mănâncă. N-o hrănesc ca să nu facă nimic.

– Și ce are de făcut? urmă străinul cu glasul acela blând, care nu se potrivea deloc cu îmbrăcămintea lui de cerșetor și cu umerii lui de hamal.

Doamna Thénardier binevoi să-i răspundă:

– Ciorapi, mă rog. Ciorapi pentru fetele mele care n-au, ca să zic așa, și umblă cu picioarele goale.

Omul privi pricioarele goale și roșii ale Cosettei și urmă:

– Când o să isprăvească perechea asta de ciorapi?

– Păi mai are vreo trei sau patru zile, leneșa asta!

– Și cât poate să coste perechea asta de ciorapi când va fi gata?

Doamna Thénardier îi aruncă o privire disprețuitoare:

– Cel puțin un franc jumătate.

– Ai da-o pentru cinci franci? întrebă omul.

– Ce naiba! strigă hohotind de râs un căruțaș care asculta. Cinci franci! Cred și eu! Cinci piese!

Thénardier socoti nimerit să ia și el cuvântul.

– Da, domnule, dacă aşa ţi se năzare, îţi vom da perechea asta de ciorapi pentru cinci franci. Nu obişnuim să refuzăm nimic călătorilor.

– Ar trebui s-o plătiţi îndată, spuse Thénardiera în felul ei scurt şi hotărât.

– Cumpăr perechea asta de ciorapi, spuse omul, şi, adăugă el, scoţând din buzunar o monedă de cinci franci pe care o puse pe masă, o plătesc. Apoi, întorcându-se spre Cosette: Acum ceea ce lucrezi tu acolo e al meu. Joacă-te, fetiţo!

Căruţaşul fu atât de mişcat de moneda de cinci franci, încât îşi lăsă paharul deoparte şi dădu fuga s-o vadă.

– Şi totuşi aşa e! strigă el privind-o cu atenţie. O patacă adevărată! Şi nu e falsă!

Thénardier se apropie şi-şi puse liniştit moneda în buzunarul vestei.

Thénardiera n-avea nimic de spus. Îşi muşcă buzele şi faţa ei luă o expresie plină de ură.

Cosette tremura. Îndrăzni să întrebe:

– E adevărat, doamnă, că pot să mă joc?

– Joacă-te! spuse doamna Thénardier cu o voce groaznică.

– Mulţumesc, doamnă! şopti Cosette.

Pe când îi mulţumea din gură doamnei Thénardier, îi mulţumea din suflet călătorului.

Thénardier se puse pe băutură mai departe. Nevastă-sa îi suflă la ureche:

– Cine-o fi omul ăsta în galben?

– Am văzut, spuse Thénardier foarte demn, milionari care purtau asemenea redingote.

Cosette îşi lăsase ciorapul deoparte, dar nu ieşise din culcuşul ei. Cosette se mişca întotdeauna cât putea mai puţin. Luase dintr-o cutie de la spatele ei câteva petice şi săbiuţa ei de plumb.

Éponine şi Azelma nu erau deloc atente la cele ce se petreceau. Săvârşiseră tocmai o operaţie foarte importantă: puseseră mâna pe pisică. Aruncaseră păpuşa pe jos şi Éponine, care era cea mai mare, înfăşă pisicuţa cu tot felul de zdrenţe şi petice roşii şi albastre, cu toate că animalul miorlăia şi se zbătea. Pe când se îndeletnicea cu treaba asta importantă şi grea, îi spunea surorii sale, pe acel ton drăgălaş şi gingaş al copiilor, a cărui graţie, la fel cu strălucirea de pe aripile fluturilor, se ia atunci când vrei s-o fixezi.

– Vezi tu, surioară, păpuşa asta e mai caraghioasă ca ailaltă. Mişcă, ţipă, e caldă. Haide, surioară, să ne jucăm cu ea. O să fie fetiţa mea. Eu am să fiu cucoană. Am să vin să te văd şi tu ai să te uiţi la ea. Încetul cu încetul ai să-i vezi mustăţile şi ai să te miri. După asta ai să-i vezi urechile, după asta ai să-i vezi coada şi ai să te miri. Tu ai să-mi spui:

„Vai, Doamne!" şi eu am să-ţi răspund: „Da, doamnă, am o fetiţă care e aşa. Aşa sunt fetiţele din ziua de azi".

Azelma o ascultă pe Éponine, încântată.

Între timp, cei ce băuseră începuseră să cânte un cântec deşucheat, de care râdeau de se cutremura tavanul. Thénardier îi îndemna şi cânta cu ei.

Ca păsările care îşi fac cuib cu orice, copiii îşi fac o păpuşă din orice. Pe când Éponine şi Azelma înfăşau pisica, Cosette de asemenea îşi înfăşa săbiuţa. După ce isprăvi, o culcă pe braţ şi-i cântă încetişor, ca s-o adoarmă.

Păpuşa e una din nevoile cale mai mari şi totodată unul din cele mai încântătoare instincte ale copilăriei unei femei. Tot viitorul femeii e aici, în a îngriji, a înveşmânta, a găti, a îmbrăca, a dezbrăca, a îmbrăca din nou, a învăţa, a certa niţel, a legăna, a dezmierda, a adormi şi a-şi închipui că un lucru oarecare e cineva. Tot visând şi gândind, croind mici veşminte şi scutece, cosând rochiţe, bluze, pieptăraşe, copilul se preschimbă în fetiţă, fetiţa în fată, fata în femeie. Primul ei copil e continuarea ultimei păpuşi.

O fetiţă fără păpuşă e aproape tot atât de nenorocită şi tot atât de nesuferită ca o femeie fără copii.

Aşadar, Cosette îşi făcuse o păpuşă din săbiuţă.

Thénardiera se apropiase de „omul în galben".

„Bărbatul meu are dreptate, îşi spuse ea, poate că e domnul Laffitte. Sunt unii bogaţi aşa de poznaşi!"

Se aşeză la masa lui.

– Domnule... spuse ea.

La cuvântul „domnule" bărbatul se întoarse. Doamna Thénardier nu-i spusese până atunci decât „omule".

– Domnule, reluă ea luându-şi un aer dulceag, care era şi mai supărător decât aerul fioros, vezi dumneata, vreau şi eu ca fetiţa să se joace, nu mă împotrivesc, dar asta merge o dată, pentru că ai fost dumneata mărinimos. Dar vezi, asta n-are nimic al ei. Trebuie să muncească.

– Fetiţa nu e, deci, a dumitale? întrebă omul.

– Ah, pentru Dumnezeu, nu, domnule! E un copil sărac, pe care l-am strâns de pe drumuri, aşa, din omenie. E un copil tâmpit. Are, cu siguranţă, apă la cap. Cum vezi, are capul mare. Facem şi noi ce putem pentru ea, că nici noi nu suntem bogaţi. Degeaba am scris la ea acasă, că de şase luni nu ne răspunde nimeni. Îmi închipui că maică-sa a murit.

– Ah! spuse omul şi căzu din nou pe gânduri.

– Nu era mare lucru de capul maică-si, adăugă Thénardiera. Şi-a părăsit copilul.

În timpul acestei conversații, Cosette, ca și cum ar fi fost înștiințată de un instinct că se vorbea de ea, n-o slăbise din ochi pe doamna Thénardier. Asculta vag. Prindea ici-colo câteva cuvinte.

Cei de la mese, aproape beți cu toții, repetau refrenul lor nerușinat, cu o veselie sporită. Era un cântec de beție, în care erau amestecați fecioara Maria și copilul Isus. Thénardiera se dusese să facă și ea puțin haz. Sub masă, Cosette privea focul care se răsfrângea în privirea ei fixă; începuse din nou să legene scutecele pe care le făcuse și, pe când le legăna, cânta încetișor: „Mama mea a murit! Mama mea a murit! Mama mea a murit!"

În urma rugăminților repetate ale gazdei, omul în galben, „milionarul", primi în sfârșit să mănânce.

– Ce dorește domnul?

– Pâine și brânză, spuse omul.

„E cu siguranță un pârlit!" își zise Thénardiera.

Bețivii cântau mai departe cântecul lor, iar sub masă fetița și-l cânta pe-al ei.

Cosette se opri deodată. Se întoarse și zări păpușa fetițelor doamnei Thénardier pe care o părăsiseră pentru pisică și o puseseră jos la câțiva pași de masa de bucătărie.

Dădu atunci drumul săbiuței înfășate, care n-o mai mulțumea decât pe jumătate, își plimbă încet privirile de jur împrejurul încăperii. Doamna Thénardier vorbea în șoaptă cu bărbatul ei și numărau banii. Ponine și Zelma se jucau cu pisica, iar călătorii mâncau, sau beau, sau cântau, așa că nici o privire nu era îndreptată asupra ei. N-avea nici o clipă de pierdut. Ieși de sub masă, târându-se pe brânci, se mai încredință o dată că nu o pândea nimeni, apoi se strecură cu repeziciune până la păpușă și o apucă. După o clipă era la locul ei. Pe jos, nemișcată, întoarsă în așa fel încât păpușa pe care o ținea în brațe să fie în umbră. Fericirea de a se juca cu o păpușă era atât de rară pentru ea, încât avea violența unei voluptăți.

N-o văzuse nimeni, afară de călătorul care-și mânca pe îndelete cina lui săracă.

Bucuria asta ținu aproape un sfert de ceas.

Dar, cu toată grija pe care o avusese, Cosette nu băgă de seamă că un picior al păpușii se vedea și că era luminat puternic de focul din vatră. Piciorul acesta trandafiriu și luminos ce ieșea din umbră izbi cu putere privirea Azelmei, care-i spuse Époninei:

– Ia te uită, surioară!

Cele două fetițe se opriră uluite. Cosette îndrăznise să ia păpușa!

Éponine se ridică și, fără să lase din mână pisica, merse spre maică-sa și începu s-o tragă de fustă.

– Lasă-mă în pace! spuse mama. Ce vrei de la mine?

– Mamă, spuse fetița, ia te uită!

Și o arătă cu degetul pe Cosette.

Cosette, care era plină de tainica ei fericire, nu vedea și nu auzea nimic.

Fața doamnei Thénardier luă acea înfățișare deosebită, care la unele femei, numite tocmai de aceea scorpii, se alcătuiește din amestecul cumplitului cu nimicurile vieții.

De data asta mândria rănită îi biciuia și mai mult mânia. Cosette întrecuse orice măsură; Cosette se atinsese de păpușa „domnișoarelor".

O împărăteasă care ar vedea pe un mujic gătit cu marele cordon albastru al împărătescului ei fecior n-ar avea o altă înfățișare. Strigă cu un glas răgușit de supărare:

– Cosette!

Cosette tresări ca și cum s-ar fi cutremurat pământul sub ea și se întoarse.

– Cosette! repetă Thénardiera.

Cosette luă păpușa și o puse pe jos cu un fel de evlavie deosebită, amestecată cu deznădejde. După asta, fără s-o slăbească din ochi, își împreună mâinile și, ceea ce e îngrozitor de spus pentru un copil de vârsta ei, și le frânse de disperare, apoi făcu ceea ce nici una din emoțiile zilei, pierderea banilor, nici amenințarea cu gârbaciul, nici cuvintele acelea întunecate pe care le auzise de la Thénardiera, n-o hotărâseră s-o facă: plânse, izbucni în hohote.

Călătorul se ridică în picioare:

– Ce s-a întâmplat? o întrebă el pe doamna Thénardier.

– Nu vezi? îi spuse doamna Thénardier, arătând cu degetul corpul delict care zăcea la picioarele Cosettei.

– Ei bine, și ce-i cu asta? urmă omul.

– Nespălata asta, răspunse Thénardiera, și-a îngăduit să pună mâna pe păpușa copiilor!

– Atâta gălăgie pentru un fleac! spuse omul. Ei, și ce e dacă se joacă cu păpușa asta?

– A atins-o cu mâinile ei murdare! urmă Thénardiera. Cu mâinile ei scârboase...

Cosette începu să plângă și mai tare.

– Să taci din gură! strigă doamna Thénardier.

Omul se duse drept la ușă, o deschise și ieși. Cum plecă, Thénardiera se folosi de lipsa lui pentru a-i da pe sub masă, Cosettei, un picior, care o făcu pe fetiță să urle.

Ușa se deschise și omul apăru din nou. Ținea în mână păpușa cea minunată despre care am vorbit, și pe care toți țâncii din sat o priveau cu

încântare, încă de dimineață. O puse în picioare în fața Cosettei; îi spuse:

– Uite, e pentru tine.

Se vede că de mai bine de o oră, de când era acolo, căzut pe gânduri, zărise în chip nelămurit prăvălia cu jucării, atât de frumos luminată de lampioane și lumânări, încât strălucea prin fereastra cârciumii ca un far.

Cosette ridică ochii, îl văzu pe omul care venea cu păpușa spre ea, ca și cum ar fi văzut venind soarele, auzi cuvintele astea nemaipomenite: „E pentru tine!", se uită la el, se uită la păpușă, apoi se dădu înapoi încet și se trase mai adânc sub masă, lângă zid.

Nu mai plângea, nu mai țipa; părea că nici mai îndrăznește să răsufle.

Thénardiera, Éponine și Azelma stăteau nemișcate ca niște stane de piatră. Chiar și cei de la mese rămăseseră pironiți locului. În toată cârciuma se făcuse o tăcere solemnă.

Thénardiera, împietrită și mută, începea să facă iar presupuneri: „Cine o fi bătrânul? O fi un sărac? O fi un milionar? Poate și una și alta, adică un hoț".

Fața bărbatului ei căpătă acea cută expresivă care accentuează trăsăturile chipului omenesc ori de câte ori instinctul cel mai tare apare în toată puterea lui animalică. Cârciumarul măsură din ochi, rând pe rând, păpușa și călătorul; părea că-l adulmecă pe omul acela, așa cum ar fi adulmecat o pungă cu bani. Dar asta nu ținu decât o clipă. Se apropie de femeie și-i spuse încet:

– Chestia aia costă cel puțin treizeci de franci. Nu-i de glumit! Să ne punem în patru labe în fața lui.

Firile grosolane se aseamănă cu firile naive, pentru că nici unele, nici altele nu știu să treacă treptat de la un sentiment la altul:

– Ei, Cosette, spuse Thénardiera cu o voce care se voia blândă, dar care era făcută din acea miere acră a femeilor afurisite, nu-ți iei păpușa?

Cosette se încumetă să iasă din vizuina ei.

– Mica mea Cosette, grăi Thénardier cu o voce mângâioasă, domnul ți-a dat o păpușă. Ia-o! E a ta!

Cosette se uită la păpușa cea minunată cu un fel de groază. Fața îi era încă plină de lacrimi, dar ochii începuseră să i se umple, ca cerul la revărsatul zorilor, de razele ciudate ale bucuriei. Ceea ce simțea în clipa aceea era cam ceea ce ar fi simțit dacă i-ar fi spus cineva deodată: „Fetițo, ești regina Franței!"

I se părea că dacă s-ar atinge de păpușă, păpușa ar trăsnii-o...

Ceea ce era de altfel adevărat într-o oarecare măsură, pentru că își spunea că doamna Thénardier ar certa-o și ar bate-o.

Cu toate astea, ispita birui. Sfârși prin a se apropia și murmură sfioasă, întorcându-se spre doamna Thénardier:

– Am voie, doamnă?

Nici un cuvânt n-ar ști să zugrăvească înfățișarea ei în același timp deznădăjduită, îngrozită și încântată.

– Pentru Dumnezeu! rosti Thénardiera. E a ta. Doar ți-a dat-o domnul.

– E adevărat, domnule? întrebă Cosette. E adevărat? E a mea, doamnă?

Străinul avea ochii parcă plini de lacrimi. Părea să fie atât de mișcat, încât nu vorbea ca să nu plângă. Făcu Cosettei un semn cu capul și puse mânuța păpușii „doamnă" în mânuța ei.

Cosette își trase repede mâna, ca și cum mâna „doamnei" ar fi ars-o, și începu să se uite în jos. Suntem siliți să adăugăm că în clipa aceea scosese limba din gură de un cot. Deodată se întoarse și apucă păpușa cu putere.

– Am s-o botez Catherine, spuse ea.

Fu ciudată clipa în care zdrențele Cosettei întâlniră și îmbrățișară panglicile și muselina fragedă și trandafirie a păpușii.

– Doamnă, urmă ea, pot s-o pun pe un scaun?

– Da, copila mea, răspunse Thénardiera.

Acum Éponine și Azelma se uitau cu invidie la Cosette. Le venise rândul.

Cosette o puse pe Catherine pe un scaun, se așeză pe jos, în fața ei, și rămase acolo, nemișcată, fără să scoată o vorbă, într-o atitudine de extaz.

– Joacă-te, Cosette! spuse străinul.

– O! mă joc, răspunse fetița.

În clipa aceea, străinul, necunoscutul acesta, care părea că e providența venită în vizită la Cosette, era urât de Thénardiera mai mult decât orice pe lume. Trebuia totuși să se stăpânească. Trecuse prin mai multe emoții decât putea să rabde, cu toate că, tot străduindu-se să-și imite soțul în toate celea, era obișnuită cu prefăcătoria. Se grăbi să-și trimită fetele la culcare, apoi ceru omului în galben „îngăduința" de-a o trimite și pe Cosette „care s-a ostenit destul astăzi", adăugă ea cu un aer părintesc. Cosette plecă să se culce, ducând-o în brațe pe Catherine.

Din când în când, doamna Thénardier se ducea în celălalt capăt al sălii, unde era bărbatu-său, „ca să-și ușureze sufletul", spunea ea. Schimba cu el câteva cuvinte, cu atât mai frumoase cu cât nu îndrăznea să le rostească tare:

– Dobitoc bătrân! Ce-o fi în scăfârlia lui? Vine să ne încurce. Vrea s-o vadă pe jivina aia mică jucându-se! Auzi, să-i dea păpuși! Să-i dea păpuși de patruzeci de franci unei jigodii pe care aș da-o pe doi franci. Puțin lipsește să-i spună măria-ta, ca ducesei de Berry! Are vreun rost? N-o fi turbat moșneagul ăsta suspect?

– De ce? E foarte simplu, îi răspundea Thénardier. Dacă îl distrează! Pe tine te distrează s-o vezi pe aia mică muncind; pe el îl distrează când o vede jucându-se. E dreptul lui. Un călător face tot ce vrea dacă plătește. Dacă moșul ăsta e filantrop, ce-ți pasă ție? Dacă e tâmpit, nu te privește! De ce te amesteci tu, când vezi că are parale?

Vorbă de stăpâni și judecată de hangiu; nici una, nici alta nu îngăduiau răspuns.

Omul își puse coatele pe masă și-și luase din nou atitudinea lui visătoare. Toți ceilalți călători, negustori și căruțași, se depărtaseră puțin și nu mai cântau. Îl priveau de departe cu un fel de teamă smerită. Necunoscutul acesta atât de sărăcăcios îmbrăcat, care scotea bănet din buzunar cu atâta ușurință și dăruia păpuși uriașe unor fetițe nespălate, în târlici, era cu siguranță un om mare și de temut.

Se scurseseră câteva ceasuri. Slujba de miezul nopții fusese rostită, ajunul Crăciunului trecuse, bețivii plecaseră, cârciuma se închisese, sala cea scundă era pustie, focul se stinsese, străinul era mereu în același loc și în aceeași atitudine. Din timp în timp, se muta de pe un cot pe altul, atâta tot. Dar de când plecase Cosette, nu mai scosese nici un cuvânt.

Numai Thénardierii rămăseseră în sală, din politețe și curiozitate. „O să-și petreacă noaptea în felul ăsta?“ mormăia doamna Thénardier. Când ceasul sună două, se dădu bătută și-i spuse bărbatului ei: „Mă duc să mă culc. Fă ce vrei.“ Bărbatu-său se așeză la o masă într-un colț, aprinse o lumânare și începu să citească *Curierul francez*.

Se scurse astfel un ceas încheiat. Preacinstitul hangiu citise cel puțin de trei ori *Curierul francez*, de la data zilei până la numele tipografului. Străinul nu se clintea.

Thénardier se frământă, tuși, scuipă, își suflă nasul, suci scaunul ca să scârțâie. Omul nu se mișca. „Nu cumva doarme?“ se gândi Thénardier. Omul nu dormea, dar nimic nu-l putea trezi.

În cele din urmă, Thénardier își scoase tichia de pe cap, se apropie binișor și îndrăzni să spună:

– Domnul nu se duce să se odihnească?

„Nu se duce să se culce“ i s-ar fi părut prea mult și prea familiar. „Să se odihnească“ mirosea a lux și a stimă. Cuvintele astea au însușirea tainică și vrednică de laudă de a umfla a doua zi cifra de pe nota de plată. O cameră în care „te culci“ costă un franc; o cameră în care „te odihnești“ costă douăzeci de franci.

– Așa e! spuse străinul. Ai dreptate! Unde ți-e grajdul?

– Domnule, glăsui Thénardier zâmbind, am să vă conduc, domnule.

Luă lumânarea, omul își luă pachetul și bățul, și Thénardier îl duse într-o odaie de la etajul întâi, care era de o rară frumusețe, cu mobila toată de lemn de acaju, cu un pat cu perdele de stambă roșie.

– Ce va să zică asta? întrebă călătorul.

– E chiar iatacul nostru, răspunse hangiul. Nevasta mea şi cu mine locuim într-altă odaie. Nu intrăm aici decât de trei sau patru ori pe an.

– Mi-ar fi plăcut mai degrabă în grajd, spuse omul răspicat.

Thénardier păru că n-aude vorbele astea atât de puţin politicoase. Aprinse două lumânări de ceară, neîncepute, care se aflau pe cămin. Un foc destul de bun ardea în vatră.

Pe cămin, sub sticlă, se găsea o găteală de mireasă, cu fire de argint şi flori de lămâiţă.

– Şi asta? Ce e asta? întrebă străinul.

– Domnule, spuse Thénardier, e găteala de mireasă a nevesti-mi.

Călătorul privi obiectul cu o căutătură care părea a spune: „Aşadar, dihania asta a fost şi ea odată fecioară!"

De altfel, Thénardier minţea. Când luase maghemiţa asta cu chirie ca să facă din ea o cârciumă, găsise odaia împodobită aşa cum ea era acum şi cumpărase mobilele şi florile de lămâiţă, socotind că ar arunca o umbră delicată asupra nevesti-si, iar pentru casa lui ar rezulta ceea ce englezii numesc: respectabilitate.

Când călătorul se întoarse, gazda se făcuse nevăzută. Thénardier se eclipsase discret, fără a îndrăzni să spună „bună seara", pentru că nu voia să trateze cu o politeţe lipsită de respect pe un om pe care-şi propunea să-l jupoaie împărăteşte a doua zi dimineaţa.

Hangiul se retrase în odaia lui. Nevastă-sa se culcase, dar nu dormea. Când auzi pasul bărbatului ei, se întoarse şi-i spuse:

– Să ştii că mâine o dau afară pe Cosette.

Thénardier îi răspunse rece:

– Da pripită mai eşti!

Nu-şi mai spuseră nimic, şi după câteva minute stinseră lumânarea.

Cât priveşte călătorul, acesta îşi puse băţul şi pachetul într-un colţ. După plecarea gazdei se aşeză într-un jilţ şi rămase acolo câtăva vreme gânditor. Apoi se descălţă, luă o lumânare, stinse pe cealaltă, împinse uşa şi ieşi din odaie, uitându-se în jurul lui ca şi cum ar fi căutat ceva. Străbătu un coridor şi ajunse în capul scării. Auzi aici un zgomot slab, foarte uşor, care semăna cu răsuflarea unui copil. Se lăsă călăuzit de acest zgomot şi ajunse într-un fel de cotlon triunghiular, care se afla sub trepte. Cotlonul ăsta nu era altceva decât unghiul pe care-l făcea scara cu podeaua. Acolo, printre tot soiul de coşniţe vechi şi de cioburi, în praf, printre pânze de păianjen, era un pat; dacă putem numi pat o saltea găurită, prin care ieşeau paiele, şi pânza ruptă, prin care se vedea salteaua. N-avea cearceafuri. Era aşezată pe jos, pe duşumea. În patul acesta dormea Cosette.

Omul se apropie şi privi cu luare-aminte.

Cosette dormea adânc. Era îmbrăcată. Iarna nu se dezbrăca, pentru ca să-i fie mai puțin frig.

Ținea strâns la piept păpușa, ai cărei ochi mari străluceau în întuneric. Când și când, scotea câte un oftat adânc, ca și cum ar fi fost gata să se trezească, și-și strângea convulsiv păpușa în brațe. Lângă pat nu era decât un singur papuc de lemn.

Aproape de culcușul sărăcăcios al Cosettei, se afla o ușă deschisă prin care se vedea o odaie mare, întunecoasă. Străinul intră înăuntru. În fund se zăreau, printr-o ușă cu geamuri, două paturi gemene foarte albe. Erau ale Azelmei și Époninei. Îndărătul celor două paturi dispărea pe jumătate un leagăn de răchită, fără perdele, unde dormea băiețelul care țipase toată seara.

Străinul bănui că odaia asta dădea în aceea a soților Thénardier. Era gata să iasă, când privirea îi căzu pe vatră; una din acele vetre mari, de han, în care pâlpâie întotdeauna un foc slab, atunci când e foc, și care sunt atât de reci la vedere. În vatra asta nu era foc; nici măcar cenușă. Totuși, ceea ce era înăuntru atrase atenția călătorului. Erau doi pantofiori de copil, drăgălași, unul mai mare și unul mai mic; călătorul își aminti obiceiul încântător și străvechi al copiilor, care-și pun încălțămintea la gura vetrei, în ziua de Crăciun, ca să aștepte în întuneric cine știe ce dar strălucitor din partea zânei ocrotitoare. Éponine și Azelma avuseseră grijă să nu scape prilejul și-și pusese fiecare câte un pantof în vatră.

Călătorul se aplecă.

Zâna, adică mama, trecuse pe acolo, și în fiecare pantofior se zărea strălucind câte o monedă de cincizeci de centime, nou-nouță.

Omul se ridică și era gata să plece, când zări în fund, departe, în colțul cel mai întunecat al vetrei, un papuc urât, din lemnul cel mai prost, pe jumătate rupt și plin de cenușă și noroi uscat. Era papucul Cosettei. Cu acea încredere mișcătoare a copiilor care pot fi înșelați întotdeauna, fără să se descurajeze niciodată, Cosette își pusese și ea papucul în vatră.

Ce lucru sublim și blând e nădejdea la un copil care n-a cunoscut niciodată altceva decât deznădejdea!

În papucul acesta nu era nimic.

Străinul scotoci în vestă, se aplecă, și puse în papucul Cosettei un galben.

Apoi se întoarse în odaia lui cu pași repezi.

IX
Thénardier la lucru

A doua zi dimineața, cu cel puțin două ceasuri înainte de-a se lumina de zi, Thénardier stătea la masă, lângă o lumânare, în sala scundă a cârciumii, cu o pană în mână, și întocmea socoteala călătorului cu redingotă galbenă.

În picioare, aplecată pe jumătate asupra lui, nevastă-sa îl urmărea din ochi. Nu schimbau o vorbă. De-o parte era o cugetare adâncă, de alta acea admirație religioasă cu care privești cum se naște și se desăvârșește o minune a minții omenești. În casă se auzea un zgomot. Ciocârlia mătura scara.

După mai bine de un sfert de ceas și câteva ștersături, Thénardier dădu la iveală această capodoperă:

Socoteala domnului de la nr. 1

Cina....................................	3 franci
Odaia..................................	10 "
Lumânarea..........................	5 "
Focul.................................	4 "
Serviciul............................	1 "
	Total 23 franci

Serviciul era scris *sirvici*.

– Douăzeci și trei de franci! rosti nevasta, cu un entuziasm amestecat cu oarecare șovăială.

Ca toți marii artiști, Thénardier nu era mulțumit.

– Pfff! făcu el.

Avea accentul lui Castlereagh când redacta la Congresul de la Viena lista datoriilor pe care avea să le plătească Franța.

– Ai dreptate, domnule Thénardier, e datornicul nostru, murmură nevasta care se gândea la păpușa dăruită Cosettei în fața fetelor ei – de drept e drept, dar e mult. N-o să vrea să plătească.

Thénardier dădu drumul râsului său rece și spuse:

– O să plătească.

Râsul acesta era semnul suprem al siguranței și autorității. Trebuia să fie așa cum spune el. Nevasta nu mai stărui. Începu să rânduiască mesele; bărbatu-său umbla în lungul și în latul sălii. După o clipă adăugă:

– Doar și eu sunt dator o mie cinci sute de franci.

Se duse și se așeză lângă vatră, pe gânduri, cu picioarele pe cenușa caldă.

– Aha! urmă femeia. N-ai uitat că azi o dau afară pe Cosette? Ce mai spurcăciune! Îmi mănâncă bojocii cu păpușa ei! Mai bine m-aș mărita cu Ludovic al XVIII-lea decât s-o mai țin o zi în casă!

Thénardier își aprinse pipa și, între două fumuri, îi răspunse:
– Să-i dai omului socoteala.
După asta ieși.
Aba făcuse câțiva pași și călătorul intră.
Thénardier apăru numaidecât în spatele lui și rămase neclintit în ușa întredeschisă, în așa fel încât nu-l vedea decât nevastă-sa.
Omul în galben ținea în mână toiagul și pachetul.
– V-ați sculat așa de devreme! spuse doamna Thénardier. Nu cumva ne părăsiți?
În timp ce vorbea astfel, răsucea încurcată socoteala în mână și o zgâria cu unghiile. Fața ei aspră luase o înfățișare care-i era neobișnuită: de sfială și remușcare.
Îi venea greu să prezinte o astfel de socoteală unui om care arăta atât de mult a „sărac".
Călătorul părea preocupat și cu gândul aiurea.
– Da, doamnă, răspunse el. Plec.
– Așadar, urmă ea, n-ați avut treburi la Montfermeil?
– Nu. Sunt numai în trecere pe-aici. Atât. Doamnă, întrebă el, ce vă datorez?
Doamna Thénardier îi întinse, fără să răspundă, socoteala.
Omul despături hârtia, se uită la ea, dar era vădit că se gândea într-altă parte.
– Doamnă, reluă el, câștigați bine la Montfermeil?
– Așa și așa, domnule! răspunse Thénardiera, uimită că nu vedea nici o izbucnire. Apoi urmă cu un accent plângăreț și nenorocit: Vai, domnule, vremurile sunt așa de grele! Și avem așa de puțini oameni cu stare prin partea locului! Cum vedeți, e lume proastă. Dacă n-am avea pe ici pe colo călători darnici și bogați ca dumneavoastră! Avem atâtea poveri! Uite, fetița asta ne costă ochii din cap.
– Care fetiță?
– Fetița pe care o știți, Cosette, Ciocârlia, cum i se spune pe-aici.
– Ah, da! spuse omul.
Ea vorbi mai departe:
– Ce proști sunt țăranii cu poreclele lor! Seamănă mai degrabă cu un liliac decât cu o ciocârlie. Vedeți dumneavoastră, noi nu cerem de pomană, dar nu putem face pomeni. Nu câștigăm. Nu câștigăm nimic și avem de plătit cu nemiluita. Dările, impozitele, ușile și ferestrele, adiționalul[1]! Știți și dumneavoastră că stăpânirea ne cere foarte mulți bani. Pe urmă, am și eu fetele mele. N-am nevoie să mai hrănesc și copilul altora.

---

1 Impozit suplimentar pe venituri din comerț.

Omul vorbi cu o voce pe care se silea s-o facă nepăsătoare, dar care tremura:

– Şi dacă v-ar scăpa cineva de ea?

– De cine? De Cosette?

– Da.

Faţa roşie, mânioasă, a cârciumăresei se lumină de-o bucurie hâdă.

– Vai, domnule! Dragă domnule! Luaţi-o, păstraţi-o, duceţi-o, ţineţi-o, îndulciţi-o, împănaţi-o, beţi-o, mâncaţi-o, şi maica Domnului să vă binecuvânteze, cu toţi sfinţii din rai.

– S-a făcut!

– Adevărat? O luaţi cu dumneavoastră?

– O iau.

– Îndată?

– Îndată. Chemaţi copilul!

– Cosette! strigă Thénardiera.

– Până atunci, urmă omul, să vă plătesc ce datorez. Cât e?

Aruncă o privire peste socoteală şi nu-şi putu opri un gest de uimire:

– Douăzeci şi trei de franci! Se uită la cârciumăreasă şi spuse din nou: Douăzeci şi trei de franci?

În felul cum repetase aceste câteva cuvinte se simţea accentul care desparte semnul exclamării de acela al întrebării.

Doamna Thénardier avusese vreme să se pregătească pentru a rezista loviturii. Răspunse, sigură de ea:

– Păi da, domnule, întocmai douăzeci şi trei de franci.

Străinul puse pe masă cinci monede de câte cinci franci.

– Căutaţi fetiţa, spuse el.

În clipa asta, Thénardier păşi până în mijlocul sălii şi spuse:

– Domnul nu datorează decât un franc şi treizeci de centime.

– Un franc şi treizeci de centime! strigă femeia.

– Adică un franc, pentru odaie şi jumătate pentru cină. Cât priveşte fetiţa, vreau să stau niţel de vorbă cu domnul. Lasă-ne singuri, nevastă!

Thénardiera amuţi deodată, izbită de fulgerele geniului. Simţi că intră în scenă actorul cel mare. Nu scoase o vorbă şi ieşi.

De îndată ce rămaseră singuri, Thénardier îi întinse călătorului un scaun. Călătorul se aşeză, Thénardier rămase în picioare şi faţa lui luă o înfăţişare ciudată de cumsecădenie şi simplicitate.

– Uite, domnule, zise el, am să vă spun adevărul: pe copilul ăsta eu îl ador.

Străinul îl privi ţintă.

– Pe care copil?

– E caraghios, urmă Thénardier, dar după un timp, te legi! Ce înseamnă toți banii ăștia? Luați-vă înapoi monedele de cinci franci. O ador pe fetița asta!

– Pe cine? întreabă străinul.

– Ei, pe micuța Cosette. Nu ziceați că vreți să ne-o luați? Ei, uite, vă vorbesc deschis, așa cum se vorbește cu un om cinstit ca dumneavoastră: nu pot să mă învoiesc. Fetița asta o să-mi lipsească. Am văzut-o de când era mică. E adevărat că ne costă parale, e adevărat că are cusururi, e adevărat că nu suntem bogați, e adevărat că am cheltuit mai bine de patru sute de franci pe doctorii, numai pentru una din bolile ei! Dar tot trebuie să faci ceva și pentru Dumnezeu din cer! N-are nici tată, nici mamă, eu am crescut-o. Am de mâncare și pentru ea și pentru mine. De fapt, țin la copilul ăsta. Mă înțelegeți dumneavoastră, până la urmă te prinzi; eu sunt un om cumsecade; nu judec; o iubesc pe micuța asta; nevastă-mea e o fire iute; dar și ea o iubește. Vedeți, e ca și cum ar fi copilul nostru. Îmi place să-mi gângurească prin casă.

Străinul îl privea țintă mai departe. Celălalt urmă:

– Iertați-mă, îmi pare rău, domnule, dar nu-ți dai copilul unui trecător. N-am dreptate? Afară de asta; nu zic, sunteți bogat, păreți un om foarte cumsecade, poate că e pentru fericirea ei, dar ar trebui s-o știu și eu. Pricepeți? Să ne închipuim că aș lăsa-o să plece și că m-aș sacrifica; ei bine, aș vrea să știu unde merge, n-aș vrea s-o pierd din ochi, aș vrea să știu la cine stă, ca să vin din când în când s-o văd, să știe și ea că tăticul care a hrănit-o e și el acolo, că veghează asupra ei. În sfârșit, sunt unele lucruri cu neputință. Nu știu nici cum vă cheamă. Să zicem că dumneavoastră ați luat-o și eu aș spune: bine. Unde s-a dus Ciocârlia? Ar trebui să văd măcar o hârtiuță oarecare, niște acte, ceva, nu-i așa?

Străinul, fără a înceta să-l privească cu acea căutătură care merge, ca să spunem așa, până în fundul conștiinței, îi răspunse cu o voce gravă și hotărâtă:

– Domnule Thénardier, n-are nimeni nevoie de acte ca să meargă la cinci leghe depărtare de Paris. Dacă o iau pe Cosette, o iau și gata. N-ai să știi nici cum mă cheamă, nici unde locuiesc, nici unde o duc, și intenția mea e să nu te mai vadă niciodată. Rup sfoara care o leagă de picior, și se duce. Îți convine? Da sau nu?

Așa cum diavolii și spiridușii simțeau, după unele semne, prezența unui zeu superior, Thénardier pricepu că avea de a face cu cineva foarte tare. Avu un fel de intuiție; pricepu acest lucru cu repeziciunea lui limpede și pătrunzătoare. În ajun, în vreme ce bea cu căruțașii, în vreme ce fuma, în vreme ce cânta cântece cu haz, își petrecuse seara privindu-l cu atenție pe călător, pândindu-l ca o pisică. Studiindu-l ca un matematician. Îl spionase în taină, pentru el însuși, pentru plăcerea lui și din

instinct, şi-l pândise ca şi cum ar fi fost plătit pentru aşa ceva. Nu-i scăpase nici un gest, nici o mişcare a omului cu haina galbenă. Chiar înainte ca omul să fi arătat vreun interes pentru Cosette, Thénardier îl ghicise. Surprinsese privirile cercetătoare ale bătrânului care se întorceau mereu asupra fetiţei. Pentru ce interesul acesta? Cine era omul acela? De ce era îmbrăcat atât de prost, când avea atâta bănet în pungă? Întrebări pe care şi le punea fără a găsi dezlegare şi care îl necăjeau. Se gândise toată noaptea. Nu putea să fie tatăl Cosettei. Poate că era vreunul dintre bunici? De ce atunci n-o spunea de la început? Când ai un drept, îl arăţi. Fără îndoială că omul acesta nu avea nici un drept asupra Cosettei. Atunci cine era? Thénardier se pierdea în presupuneri. Întrezărea totul, dar nu vedea nimic. Despre orice ar fi fost vorba, în clipa în care începuse să stea de vorbă cu omul, se simţise tare, deoarece era sigur că la mijloc e o taină şi că omul avea tot interesul să rămână în umbră; dar după răspunsul limpede şi hotărât al străinului, când văzu că personajul acesta misterios era misterios într-un fel atât de simplu, se simţi slab. Nu se aştepta la aşa ceva. Presupunerile i se risipiră. Îşi adună gândurile. Cântări totul într-o clipă. Thénardier era unul din acei oameni care judecă o situaţie dintr-o privire. Socoti că era momentul să meargă drept la ţintă, şi repede. Făcu aşa cum fac marii căpitani în clipa hotărâtoare, de care îşi dau seama numai ei. Luă taurul de coarne:

– Domnule, spuse el, îmi trebuie o mie cinci sute de franci.

Străinul scoase din buzunar un portmoneu uzat, de piele neagră, îl deschise şi trase dinăuntru trei hârtii pe care le puse pe masă. Puse degetul cel mare pe ele şi-i spuse cârciumarului:

– Ad-o pe Cosette!

Ce făcea în vremea asta Cosette?

De cum se trezise, Cosette dăduse fuga la papuc. Găsise în el o monedă de aur. Nu era un napoleon, ci una din acele monede de douăzeci de franci nou-nouţe, ale restauraţiei, pe efigia cărora codiţa prusacă înlocuise coroana de lauri. Cosette fu orbită. Destinul începea s-o ameţească. Nu ştia ce va să zică o monedă de aur, nu văzuse aşa ceva niciodată; o ascunse repede în buzunar, ca şi cum ar fi furat-o. Simţea totodată că e a ei, ghicea de unde-i venea darul, dar bucuria pe care o avea era plină de frică. Era mulţumită; era mai cu seamă uimită. Lucrurile astea atât de minunate şi de frumoase nu-i păreau adevărate. Păpuşa o speria, moneda de aur o speria. Tremura niţel în faţa acestor măreţii. Numai străinul n-o făcea să tremure. Dimpotrivă, îi dădea curaj. Din ajun, printre toate clipele de uimire, prin somn, mintea ei de copil se gândea la omul acela care părea bătrân, sărac şi atât de trist, şi care era, cu toate astea, atât de bogat şi de bun. De când îl întâlnise în pădure, totul i se părea schimbat. Cosette, mai puţin fericită decât cea mai mică dintre

păsările cerului, nu ştiuse niciodată ce înseamnă a fi ocrotit în umbra mamei şi sub o aripă. De cinci ani, adică de când putea ţine minte, biata fetiţă tremura şi clănţănea. Fusese întotdeauna goală-goluţă sub vântul cel aspru al durerii; acum i se păru că e îmbrăcată. Altădată simţea că-i era frig în suflet; acum îi era cald. Parcă nu-i mai era atât de frică nici de Thénardieră. Nu mai era singură; avea pe cineva alături.

Se apucase de lucru, fără zăbavă, ca în fiecare dimineaţă. Se juca cu moneda de aur pe care o avea la ea, în acelaşi buzunar al şorţului de unde-i căzuse în ajun moneda de şaptezeci şi cinci de centime. Nu îndrăznea s-o atingă, dar pierdea câte cinci minute ca s-o privească, trebuie s-o mărturisim, cu limba scoasă. Când mătura scara, se oprea, rămânea pironită locului, uitând de mătură şi de lumea întreagă, ocupată să se uite la steaua care-i strălucea în fundul buzunarului.

Thénardiera îi ieşi în cale în timpul unei astfel de contemplări.

Plecase s-o caute la porunca bărbatului ei. Lucru nemaipomenit, nu-i dădu nici o palmă şi nu-i spuse nici o vorbă de ocară.

– Cosette, grăi ea aproape cu blândeţe, vino repede!

După o clipă, Cosette intra în sala cea scundă.

Străinul luă pachetul pe care îl adusese şi-l desfăcu. În pachet era o rochiţă de lână, un şorţ, o cămaşă, o fustă, un şal, ciorapi de lână, pantofi, cu alte cuvinte tot ce trebuia unei fetiţe de opt ani. Toate erau negre.

– Fetiţo, spuse omul, ia asta şi du-te de te îmbracă repede!

Se lumină de ziuă când locuitorii din Montfermeil, care începeai să-şi deschidă porţile, văzură trecând pe şoseaua Parisului un om prost îmbrăcat, care ţinea de mână o fetiţă în doliu, cu o păpuşă mare şi frumoasă în braţe. Se îndreptau spre Livry.

Erau omul nostru şi Cosette.

Pe el nu-l cunoştea nimeni, iar pe Cosette, pentru că nu era în zdrenţe, n-o mai recunoscură mulţi.

Cosette pleca. Cu cine? Nu ştia nici ea. Încotro? N-avea habar. Nu înţelegea decât că lasă în urma ei cârciuma celor doi Thénardieri. Nimeni nu se gândise să-şi ia rămas bun de la ea, şi nici ea să-şi ia rămas bun de la cineva. Pleca din casa aceea, urâtă de toţi şi urându-i.

Biata făptură blândă, a cărei inimă fusese atât de otrăvită!

Cosette păşea cu seriozitate, deschizând ochii mari şi uitându-se la cer. Îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorţului nou. Se apleca din când în când şi-şi arunca ochii spre el, apoi se uita la omul cu care era. Se simţea parcă alături de bunul Dumnezeu.

X
Cine aleargă după mai bine poate să dea de mai rău

Thénardiera, după cum era obiceiul, îl lăsase pe bărbatul ei să facă cum îl taie capul. Se aştepta la întâmplări interesante. După plecarea omului şi a Cosettei, Thénardier lăsă să treacă mai bine de un sfert de ceas, o luă apoi deoparte şi-i arătă cei o mie cinci sute de franci.

– Numai atât! spuse ea.

Pentru întâia oară de când trăiau împreună, se încumeta să critice o faptă de-a stăpânului.

O nimerise bine.

– Să ştii că ai dreptate, spuse el. Sunt un tâmpit. Dă-mi pălăria.

Îndoi banii, îi băgă în buzunar şi ieşi în graba mare, dar din greşeală o luă la dreapta. Câţiva vecini pe care-i întrebă îl puseră pe drumul cel bun. Ciocârlia şi omul acela fuseseră văzuţi mergând spre Livry. Urmă sfatul lor, umblând cu paşi mari şi vorbind singur.

„Omul ăsta e, fără îndoială, un milionar îmbrăcat în galben şi eu sunt un dobitoc. A dat mai întâi un franc, apoi cinci franci, apoi cincizeci de franci, apoi o mie cinci sute de franci cu aceeaşi uşurinţă. Ar fi dat şi cincisprezece mii de franci. Dar am să pun eu mâna pe el."

Afară de asta, pachetul acela cu haine, pregătit de mai înainte pentru fetiţă. Şi asta era ciudat: erau acolo cam prea multe haine. Nu laşi să-ţi scape tainele când ai pus mâna pe ele. Secretele bogaţilor sunt bureţi plini cu aur; trebuie să ştii să-i storci. Toate gândurile astea îi frământau creierul. „Sunt un dobitoc", îşi spunea el.

După ce ai ieşit din Montfermeil şi ai ajuns la colţul pe care îl face şoseaua spre Livry, vezi drumul desfăşurându-se înaintea ta până departe. Ajungând sus, Thénardier socoti că de acolo trebuiau să se zărească omul şi fetiţa. Se uită atât de departe cât putu pătrunde cu privirea şi nu văzu nimic. Mai întrebă pe unii, pe alţii. Pierdea însă vremea. Unii drumeţi îi spuseră că omul şi fetiţa pe care îi căuta se îndreptaseră către pădurea dinspre Gagny. Se grăbi într-acolo.

Porniseră cu mult înaintea lui, dar un copil merge încet şi el umbla repede. Afară de asta, cunoştea ţinutul.

Se opri deodată şi se lovi peste frunte, ca unul care a uitat ce era mai de seamă şi e gata să se întoarcă înapoi.

„Ar fi trebuit să-mi iau puşca!" îşi spuse el.

Thénardier era o fire dintre acelea cu două feţe, care trece uneori printre noi, fără să ne dăm seama de ea şi dispare fără s-o fi cunoscut, pentru că destinul nu ne-a arătat-o decât pe o singură faţă. Soarta multor oameni e să trăiască astfel, adică pe jumătate necunoscuţi. Într-o viaţă

liniştită şi fără zbucium, Thénardier avea tot ce-i trebuia ca să ajungă – nu spun ca să şi fie – ceea ce numim cu toţii un negustor cinstit, un burghez cumsecade. Avea totodată tot ce-i trebuia pentru ca, în anumite împrejurări, când anumite zguduiri i-ar scoate la iveală cealaltă latură a firii lui, să fie un tâlhar. Era un negustor care avea în el ceva dintr-un monstru. Desigur că diavolul se aşeza uneori într-unul din colţurile hrubei unde locuia Thénardier şi rămânea pe gânduri în faţa acestei hâde capodopere.

„Ei, gândi el, după ce stătu o clipă la îndoială, ar avea timp să scape."

Îşi urmă drumul, mergând repede drept înainte, cu un aer aproape sigur, cu îndemânarea vulpii care adulmecă potârnichile.

În sfârşit, după ce trecu de lacuri şi străbătu piezis luminişul cel mare, care e la dreapta drumului spre Bellevue, când ajunse la aleea care aproape că dă ocol dealului şi acoperă bolta vechiului canal al apelor mânăstirii de la Chelles, zări, deasupra unui tufiş, pălăria în legătură cu care făcuse destule presupuneri. Era pălăria omului pe care-l căuta. Tufişul era scund. Thénardier îşi dădu seama că omul şi Cosette poposiseră acolo. Fetiţa nu se vedea, pentru că era mică, dar se întrezărea capul păpuşii.

Thénardier nu se înşela. Omul se aşezase acolo ca să-i dea prilej Cosettei să se mai odihnească. Cârciumarul dădu mărăcinii la o parte şi apăru deodată în faţa celor pe care-i căuta.

– Iertaţi-mă, vă rog, domnule, spuse el cu sufletul la gură, dar iată cei o mie cinci sute de franci ai dumneavoastră.

Spunând aceasta, îi întinse străinului cele trei hârtii. Omul ridică ochii:

– Ce înseamnă asta?

Thénardier îi răspunse cu respect:

– Domnule, asta înseamnă că o iau înapoi pe Cosette.

Cosette se cutremură şi se ghemui lângă omul cu care era.

Acesta răspunse răspicat, privindu-l pe Thénardier în albul ochilor:

– O iei î-na-poi pe Cosette?

– Da, domnule, o iau înapoi. Să vă spun. M-am răzgândit. De fapt, n-am dreptul să v-o dau. Vedeţi, sunt un om cinstit. Fata nu e a mea, e a maică-si. Maică-sa mi-a încredinţat-o şi nu pot să i-o dau înapoi decât ei. O să-mi spuneţi: dar maică-sa a murit. Bine. În cazul ăsta nu pot înapoia copilul decât cuiva care mi-ar aduce un bilet scris şi iscălit de mamă, cum că trebuie să dau copilul acelei persoane. E limpede.

Fără să răspundă, omul se scotoci prin buzunare şi Thénardier văzu ieşind din nou la iveală portofelul cu bani. Cârciumarul se înfioră de bucurie.

„Bravo! îşi spuse el. Să ne ţinem bine. O să mă cumpere!"

Mai înainte de a-şi deschide portofelul, călătorul aruncă o privire în jurul lui. Locul era cu totul pustiu. Nu era ţipenie de om nici în pădure, nici în vale. Omul deschise portofelul şi scoase dinăuntru nu un pumn de bani, cum se aştepta Thénardier, ci un simplu petic de hârtie pe care îl desfăcu şi i-l arătă hangiului, spunându-i:

– Ai dreptate. Citeşte!

Thénardier luă hârtia şi citi:

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823.

Domnule Thénardier,

O veţi încredinţa pe Cosette aducătorului prezentei. Veţi fi plătit până la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima,

Fantine.

– Cunoşti iscălitura? îl întrebă omul.

Era într-adevăr semnătura Fantinei. Thénerdier o recunoscu.

Nu mai era nimic de adăugat. Două necazuri îl scormoneau: acela de a renunţa să fie cumpărat, aşa cum nădăjduise, şi acela de a fi învins.

Omul adăugă:

– Poţi să păstrezi hârtia asta, ca o descărcare.

Thénardier dădu înapoi, aşa cum se cuvenea.

– Iscălitura asta e îndeajuns de bine imitată, mormăi el printre dinţi. În sfârşit, fie! Făcu apoi o sforţare deznădăjduită: Aşa să fie, domnule, spuse el, pentru că dumneavoastră sunteţi „persoana". Dar trebuie să-mi plătiţi „până la ultimul ban". Mi se datorează foarte mult.

Omul se ridică în picioare şi spuse, în timp ce-şi curăţa mâneca jerpelită pe care se aşternuse praful:

– Domnule Thénardier, în ianuarie mama făcuse socoteala că datorează o sută douăzeci de franci; în februarie i-ai trimis o listă de cinci sute de franci; ai primit la sfârşitul lui februarie trei sute şi alte trei sute de franci la începutul lui martie. De-atunci s-au scurs nouă luni de câte cincisprezece franci după preţul convenit, ceea ce face o sută treizeci şi cinci de franci. Primiseşi o sută de franci mai mult. Mai rămânea o datorie de treizeci şi cinci de franci. Ţi-am dat o mie cinci sute de franci.

Thénardier simţi ceea ce simte lupul în clipa când e muşcat şi înhăţat de falca de oţel a capcanei.

„Cine o fi diavolul ăsta de om?" se gândi el.

Făcu ce face lupul. Se smuci. Îndrăzneala îi mai izbutise o dată.

– Domnule Nu-ştiu-cum-te-cheamă, spuse el cu hotărâre şi lăsând deoparte toate sclifoselile respectuoase, ori o iau înapoi pe Costte, ori îmi mai dai o mie de scuzi.

Străinul spuse liniştit.

– Vino, Cosette!

O luă pe Cosette de mâna stângă şi cu dreapta îşi apucă toiagul care era pe jos.

Thénardier luă seama la grosimea ciomagului şi la singurătatea locului.

Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsându-l pe cârciumar nemişcat şi uluit.

Pe când se îndepărta, Thénardier îi privea umerii largi, puţin aduşi, şi pumnii mari.

Apoi, venindu-şi în fire, privirile îi căzură pe braţele lui plăpânde şi pe mâinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat puşca, de vreme ce tot plecam la vânătoare", gândi el.

Cu toate astea, hangiul nu se lăsă cu una cu două.

„Vreau să ştiu unde se duce", îşi spuse el. Şi începu să-l urmărească de la distanţă. Îi rămâneau în mână două lucruri: o ironie – şi anume bucata de hârtie semnată de Fantine – şi o mângâiere: o mie cinci sute de franci.

Omul o ducea pe Cosette în direcţia Livry şi Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gânditoare şi tristă. Iarna rărise frunzişul pădurii, aşa că Thénardier nu-i pierdea din vedere, rămânând totuşi destul de departe de ei. Omul se întorcea din când în când şi se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. Deodată îl zări pe Thénardier. Intră repede pe Cosette într-un desiş în care puteau să se facă amândoi nevăzuţi. „Al naibii!", spuse Thénardier; şi mări pasul;

Desişul îl silise să se apropie de ei. Când omul fu în plin hăţiş, îşi întoarse capul. Zadarnic se ascunse Thénardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Îi aruncă o privire neliniştită, apoi ridică fruntea şi porni mai departe. Hangiul îl urmări mai departe. Făcură astfel vreo două-trei sute de paşi. Deodată, omul se întoarse din nou. Îl zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atât de întunecată, încât Thénardier socoti că „n-avea rost" să meargă mai departe. Se întoarse.

XI

Numărul 9430 apare iar, şi Cosette îl câştigă la loterie

Jean Valjean nu murise.

Atunci când căzuse în mare sau, mai degrabă, când se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătuşe. Înotase pe sub apă până la un vas ancorat, de care era prinsă o barcă. Izbutise să se ascundă în barca aceea până seara. Noaptea se aruncase din nou în apă şi înotase până la mal, nu departe de capul Brun.

Acolo, pentru că avea bani, își putuse face rost de veșminte. O cârciumioară din împrejurimile localității Balaguier era pe-atunci garderoba ocnașilor evadați, specialitate bănoasă. Apoi, la fel cu toți acei bieți fugari care încearcă să-și piardă urma și să zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmase un itinerar încurcat și ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Briançon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite și plină de neliniște, drum de cârtiță, cu ramificații necunoscute. S-au putut găsi mai târziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Civrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de-Doumecq, aproape de cătunul Chavailles și prin împrejurimile localității Périgueux, la Brunies, în cantonul Chapelle-Gonaguet.

Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.

Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiță de șapte-opt ani și apoi să-și găsească o locuință. Pe urmă se duse la Montfermeil.

Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care justiția o mirosise.

De altfel era socotit mort, și asta îngroșa și mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mână unul din ziarele care înregistraseră faptul. Se simțea în siguranță și aproape lăsat în pace, ca și cum ar fi fost într-adevăr mort.

Chiar în seara zilei în care o smulsese pe Cosette din ghearele celor doi Thénardier, Jean Valjean se întorsese la Paris. Intră în oraș odată cu căderea nopții, cu copilul, pe la bariera Monceaux. Se sui într-o trăsură care îl duse până la esplanada Observatorului. Coborî acolo, plăti vizitiul, o luă de mână pe Cosette, și amândoi, în noaptea neagră, se îndreptară de-a lungul străzilor pustii, în vecinătatea Ourcinei și Glacierei, spre bulevardul „de l'Hôpital".

Pentru Cosette ziua fusese ciudată și plină de emoții; mâncaseră pe după tufișuri pâine cu brânză, cumpărate prin cârciumi singuratice, se suiseră de mai multe ori dintr-o căruță într-alta, făcuseră câte o bucată de drum pe jos; nu se văieta, dar era ostenită și Jean Valjean își dădu seama de asta după felul cum se atârna de el tot mai tare în timpul mersului. O luă în spinare. Cosette, fără s-o lase pe Catherine, își puse capul pe umărul lui Jean Valjean și adormi.

CARTEA A PATRA
HARDUGHIA GORBEAU

I
Maestrul Gorbeau

Acum patruzeci de ani, trecătorul singuratic care s-ar fi abătut prin paraginile de la Salpêtrière şi care ar fi urcat pe bulevard pâna înspre bariera Italiei, ar fi ajuns în nişte împrejurimi, unde s-ar fi putut spune că Parisul se isprăvea. Nu era un deşert, se mai întâlneau trecători; nu era câmp, mai erau case şi străzi; nu era oraş, pentru că străzile aveau hârtoape ca şoselele şi creştea iarba pe ele; nu era nici sat, casele fiind prea mari. Atunci ce era? Era un colţ locuit, dar în care nu se afla nimeni; era un loc pustiu, unde se afla totuşi câte cineva; era un bulevard al marelui oraş, o stradă din Paris, mai fioroasă noaptea decât pădurea, mai întunecată ziua decât un cimitir.

Era vechea mahala Târgul Cailor.

Drumeţul acesta, apucând-o pe după cele patru ziduri dărăpănate ale Târgului Cailor, dacă se hotăra să treacă dincolo de strada Petit-Banquier, după ce va fi lăsat în dreapta o grădiniţă împrejmuită cu ziduri înalte, pe urmă un câmp pe care se ridicau nişte movile de coji de stejar, aidoma unor colibe de castori uriaşi, apoi un loc îngrădit, plin cu cherestea, cu mormane de buşteni, de rumeguş şi de surcele, în vârful cărora lătra un dulău, pe urmă un zid lung, scund, năruit de tot, cu o portiţă neagră, cernită, năpădită de muşchi, acoperit de flori primăvara, apoi, în partea ei cea mai pustie, o clădire hâdă, dărăpănată, pe care sta scris cu litere de-o şchioapă: AFIŞAJUL OPRIT – drumeţul acesta îndrăzneţ ar fi ajuns în colţul străzii, Vignes-Saint-Marcel, loc prea puţin cunoscut. Acolo, lângă o uzină şi între două ziduri de grădină, se putea vedea pe atunci hardughia care, la prima aruncătură de ochi, părea cât o colibă, dar care în realitate era mare cât o catedrală. Era aşezată într-o parte, cu muchia la stradă; de aceea părea atât de mică. Aproape toată casa era ascunsă. Nu se puteau zări decât uşa şi o fereastră.

Clădirea n-avea decât un singur etaj.

Privită de aproape, ceea ce izbea mai întâi e faptul că uşa asta nu putuse să fie niciodată decât uşa unei maghernițe, pe când fereastra, dacă

ar fi fost tăiată în piatră în loc să fie din zidărie, ar fi putut să treacă drept fereastra unui palat.

Uşa nu era decât o înnăditură de scânduri mâncate de carii, grosolan prinse între ele cu nişte grinzi asemenea unor butuci prost ciopliţi. Dădea direct spre o scară dreaptă, cu trepte înalte, pline de noroi, de moloz şi de praf, de aceeaşi lăţime ca şi ea, care putea fi văzută din stradă pornind în sus ca o schelă şi dispărând în întuneric între două ziduri. Partea de sus a deschizăturii diforme pe care o făcea uşa era ascunsă de-o scândură subţire şi îngustă, în mijlocul căreia se tăiase o gaură triunghiulară, slujind în acelaşi timp ca ferăstruică şi ca ochi atunci când uşa era închisă. Pe uşă cineva scrisese la repezeală, cu pensula muiată în cerneală, numărul 52, iar deasupra ferăstruicii aceeaşi pensulă mâzgălise numărul 50; aşa că... te încurcai. Unde te găseşti? Deasupra uşii scrie: numărul 50: uşa răspunde: nu, aici e numărul 52. Nişte cârpe prăpădite de culoarea prafului atârnau ca nişte perdele la ferăstruica triunghiulară.

Fereastra era lată, destul de înaltă, cu obloane şi pervazuri cu geamuri mari; numai că geamurile astea mai aveau tot felul de răni, ascunse şi trădate în acelaşi timp de un ingenios bandaj de hârtie, iar obloanele, desprinse de la locul lor şi dezlipite, alcătuiau mai degrabă o ameninţare pentru trecători decât o apărare pentru cei dinăuntru. Oberlihturile lipseau din loc în loc şi fuseseră înlocuite naiv prin nişte scânduri bătute perpendicular în cuie, astfel încât jaluzelele se transformaseră în obloane sadea.

Uşa cu înfăţişare murdară şi fereastra cu înfăţişare cuviincioasă, deşi cam prăpădită, văzute aşa la aceeaşi casă, păreau doi cerşetori care nu seamănă unul cu altul, care ar porni împreună, ar merge alături unul de altul, cu două chipuri deosebite, sub aceleaşi zdrenţe, unul care a fost totdeauna un golan, pe când celălalt un gentilom.

Scara ducea înspre o parte a clădirii, foarte mare, care semăna cu un hangar din care s-ar fi putut face o casă. Prin mijlocul acestei clădiri trece, ca un fel de tunel, un coridor lung, un fel de despărţituri de mărimi diferite, care la nevoie puteau fi locuite, dar păreau mai degrabă nişte maghernițe decât nişte odăiţe. Ferestrele acestor odăi dădeau spre maidanele dimprejur. Totul era întunecos, apăsător, trist, ca de mormânt, străbătut – după cum crăpăturile erau în acoperiş sau în uşă – de raze reci sau de sufluri îngheţate. O însuşire interesantă şi pitorească a locuinţelor de felul acesta este mărimea păianjenilor.

La stânga uşii de intrare, spre bulevard, la înălţimea unui om, o ferăstruică ce fusese zidită făcea o firidă pătrată, plină de pietrele pe care le aruncau acolo copiii de pe stradă.

O parte a acestei clădiri a fost dărâmată de puțină vreme. Dar ceea ce a mai rămas astăzi dintr-însa ne poate lăsa să ghicim ceea ce fusese. Totul, laolaltă, nu are mai mult decât o sută de ani. O sută de ani înseamnă tinerețea unei biserici și bătrânețea unei case. Pare că locuința omului se potrivește cu scurtimea existenței sale, iar lăcașul Domnului cu veșnicia lui.

Factorii poștali îi spuneau acestei hardughii: numărul 50-52; dar în mahala era cunoscută sub numele de Casa Gorbeau.

Să spunem de unde i se trăgea acest nume.

Cei ce notează întâmplările mărunte, alcătuindu-și albume de anecdote și care-și întipăresc în minte datele trecătoare, știu că, prin secolul trecut, pe la 1770, se aflau la Paris doi procurori ai tribunalului: unul se numea Corbeau, celălalt Rénard. Două nume pe care le prevăzuse La Fontaine. Prilejul era prea ispititor, pentru ca lumea judecătorească să nu-i ia în zeflemea.

În versuri cam șchioape, parodia se răspândi numaidecât pe toate sălile tribunalului:

Maestrul Corbeau (Jupânul Corb) pe-un dosar cocoțat
Ținea-n al său cioc un sechestru.
Maestrul Renard (Jupânul Vulpoi) de miros fiind momit,
Îl dojeni cam așa:
– A, bună-ziua, jupâne!... etc.

Cei doi vrednici magistrați stingheriți de aceste glume proaste și atinși în prestigiul lor de hohotele de râs pe care le stârneau în urma lor își puseră în gând să-și schimbe numele și hotărâră să se adreseze regelui. Cererea îi fu înfățișată lui Ludovic al XV-lea chiar în ziua în care nunțiul papal, de-o parte, și cardinalul de la Roche-Aymon, de alta, îngenuncheați cucernic în prezența maiestății-sale, fiecare cu câte un papuc în mână, încălțau picioarele goale ale doamnei Du Barry, care tocmai se dădea jos din pat. Regele, care râdea, continua să râdă, trecu vesel de la cei doi episcopi la cei doi procurori și-i dezlegă pe magistrați de numele lor, sau aproape. I se îngădui de către rege maestrului Corbeau să adauge o codiță la inițiala numelui său și să se numească Gorbeau; maestrul Renard fu mai puțin norocos, neputând obține decât încuviințarea de a pune un P înaintea lui R, spre a se numi Prenard[1], așa încât cel de-al doilea nume nu se deosebea aproape deloc de cel dintâi.

Se știe prin partea locului că maestrul Gorbeau fusese proprietarul clădirii de la numărul 50-52 din bulevardul l'Hôpital. Chiar el făcuse acea fereastră monumentală.

---

1 Hrăpăreț, acaparator (fr.).

De aici i se trăgea hardughiei numele de Casa Gorbeau.

În fața numărului 50-52, printre copacii de pe bulevard, se înalță un ulm înalt, uscat pe trei sferturi; cam peste drum, se deschidea strada barierei Gibelins, stradă fără case pe vremea aceea, nepietruită, plantată cu copaci pipernicíți, plină de iarbă sau de noroi, după anotimp, și care dădea direct în zidul de centură al Parisului. Un miros de sulfat de cupru răbufnea din când în când prin acoperișurile unei fabrici din vecinătate.

Bariera era foarte aproape. În 1823 zidul de centură mai exista încă.

Bariera aceasta trezea ea însăși în minte imagini jalnice. Era drumul spre Bicêtre. Pe-aici erau aduși la Paris, sub imperiu și sub restaurație, osândiții la moarte, în ziua în care urmau să fie executați. Aici a fost săvârșit, pe la 1829, acel misterios asasinat zis „de la bariera Fontainebleau", ai cărui făptași n-au putut fi descoperiți de justiție, problemă tristă ce n-a fost dezlegată, enigmă groaznică ce n-a putut fi limpezită. Faceți încă câțiva pași și dați în fatala stradă Croulebarbe, unde Ulbach a înjunghiat-o pe păstorița din Ivry, sub vuietul tunetului, ca într-o melodramă. Mai faceți câțiva pași și dați peste groaznicii ulmi cu vârfurile retezate de la bariera Saint-Jacques, acest șiretlic al filantropilor ca să ascundă eșafodul, josnica și rușinoasa Piață Greve a unei societăți de negustori și de burghezi care au stat la îndoială în fața pedepsei cu moartea, neavând curajul nici s-o desființeze cu mândrie, nici s-o păstreze cu autoritate.

Acum treizeci și șapte de ani, lăsând la o parte Piața Saint-Jacques, care era parcă predestinată și care a fost totdeauna îngrozitoare, colțul cel mai întunecat al acestui bulevard posomorât era locul, atât de puțin îmbietor chiar și azi, unde se afla casa cu numărul 50-52.

Casele burgheze n-au început să se ivească pe acolo decât peste douăzeci și cinci de ani. Locul era întunecat. După gândurile negre care te năpădeau îți dădeai seama că te afli între Salpêtriere, a cărei cupolă se zărea, și Bicêtre, a cărei barieră era aproape; adică între nebunia femeii și nebunia bărbatului. Cât puteai cuprinde cu ochii, nu zăreai decât abatoarele, zidul de centură și câteva fațade de fabrici, semănând cu niște cazărmi sau cu niște mânăstiri, peste tot barăci și mormane de moloz, ziduri vechi, negre, ca niște draperii de doliu, ziduri noi, albe, ca niște giulgiuri, peste tot șiruri paralele de copaci, clădiri aliniate, construcții turtite, în linii lungi și reci, cu tristețea jalnică a unghiurilor drepte. Nici un accident de teren, nici un pic de fantezie arhitecturală, nici o cută. Totul era rece, simetric, respingător. Nimic nu-ți strânge mai mult inima decât simetria. Pentru că simetria înseamnă plictiseală, și plictiseala e tot una cu întristarea. Deznădejdea cască. S-ar putea închipui ceva mai groaznic decât un iad al suferinței: iadul plictiselii. Dacă un asemenea

iad ar exista, partea asta a bulevardului l'Hôpital ar putea să fie strada lui principală.

Totuşi, în amurg, în clipa în care se îngână ziua cu noaptea, mai cu seamă în timpul iernii, în ceasul în care vântul înserării smulge ulmilor ultimele frunze îngălbenite, când se aşterne întunericul şi pe cer nu se află nici o stea, sau când luna şi vântul trec printre nori, bulevardul acesta devenea deodată înspăimântător. Liniile drepte se risipeau şi se pierdeau în beznă, ca nişte frânturi ale nemărginirii. Trecătorul nu se putea opri de-a se gândi la nenumăratele poveşti cu spânzuraţi, ale locului. Singurătatea care domnea pe locul pe care se săvârşiseră atâtea crime avea ceva înfiorător. Ţi se năzărea că întunericul e plin de capcane; toate formele nedesluşite ale umbrei păreau suspecte; iar golurile lungi şi pătrate dintre copaci păreau gropi. Ziua era urât; seara era jalnic; noaptea era sinistru.

Vara, în amurg, se vedeau ici şi colo câteva femei bătrâne şezând sub ulmi, pe băncile putrezite de ploaie. Aceste bătrâne cumsecade cerşeau.

De altminteri, mahalaua aceasta, care părea mai curând demodată decât veche, tindea de pe atunci să se transforme. Chiar de pe vremea aceea, cine voia s-o cunoască, trebuia să se grăbească. Cu fiecare zi se schimba câte ceva din atmosferă; de douăzeci de ani, staţia căilor ferate din Orléans se află aproape de vechiul cartier şi contribuie la transformarea lui. Oriunde apare, la marginea unei capitale, o staţie de drum de fier, periferia moare şi se naşte un oraş. S-ar părea că în preajma acestor mari centre de circulaţie a mulţimilor, în uruitul acestor maşini puternice, în răsuflarea acestor monstruoşi cai ai civilizaţiei, care se hrănesc cu cărbuni şi varsă jăratic, pământul roditor se cutremură şi se cască pentru a înghiţi vechile locuinţe omeneşti şi a lăsa să răsară altele noi. Casele vechi se năruie, cele noi se înalţă.

De când drumul de fier care duce la Orléans s-a întins peste terenurile de la Salpêtriere, străzile înguste de odinioară, din vecinătatea gropilor Saint-Victor şi a Grădinii Botanice se zguduie, străbătute cu violenţă, de trei sau patru ori pe zi, de şirurile de diligenţe, birji şi omnibuse, care, la un moment dat, parcă dau la o parte casele spre dreapta şi spre stânga; pentru că, trebuie să spunem unele lucruri bizare, dar care sunt absolut exacte: aşa cum e adevărat că în oraşele mari soarele face ca faţadele caselor aşezate la miazăzi să se întindă şi să crească, nu încape nici o îndoială că circulaţia frecventă a vehiculelor lăţeşte străzile. Dovezile unei vieţi noi sunt neîndoielnice. În acest vechi cartier provincial, în colţurile lui cele mai sălbatice, apare pavajul, trotuarele încep să şerpuiască şi să se prelungească chiar acolo pe unde nu sunt încă trecători. Într-o dimineaţă, o dimineaţă vrednică de amintit, în iulie 1845, căldările mari cu smoală fură văzute fumegând pe neaşteptate aici; în ziua aceea s-a putut spune că civilizaţia a ajuns până la mahalaua Saint-Marceau.

II
Un cuib pentru bufniță și pentru pitulice

Jean Valjean se oprise în fața acestei hardughii, zisă a lui Gorbeau. Întocmai ca păsările sălbatice, își alesese locul cel mai pustiu ca să-și facă cuib.

Se scotoci în vestă, scoase un fel de șperaclu, descuie ușa, intră; apoi o încuie la loc cu grijă și urcă scara, ținând-o tot timpul pe Cosette în brațe.

La capătul scării mai scoase din buzunar o cheie, cu care descuie altă ușă. Încăperea în care intră, și pe care o încuie numaidecât, era un soi de mansardă destul de spațioasă, mobilată cu o saltea întinsă pe jos, o masă și câteva scaune. Într-un colț, o sobă în care se făcuse focul și-n care se mai vedea jeratic. Felinarul de pe bulevard lumina slab acest interior sărăcăcios. În fund se afla o cămăruță cu un pat de scânduri. Jean Valjean duse fetița pe pat și o lăsă acolo, fără ca ea să se trezească.

Scăpără amnarul și aprinse o lumânare; totul fusese pregătit mai dinainte pe masă; și, așa cum făcuse și în ajun, începu s-o cerceteze pe Cosette cu o privire plină de extaz, în care expresia de bunătate și de duioșie mergea până la rătăcire. Cu acea încredere liniștită pe care n-o întâlnim decât la o forță covârșitoare sau la o mare slăbiciune, micuța adormise, fără să știe cu cine era, și dormea înainte fără să știe unde se afla.

Jean Valjean se plecă și sărută mâna fetiței.

Cu nouă luni mai-nainte sărutase mâna mamei, care și ea adormise.

Același simțământ dureros, cucernic, sfâșietor copleșea inima.

Îngenunche lângă patul Cosettei.

Era ziua-n amiaza mare și micuța dormea încă. O rază palidă a soarelui de decembrie trecea prin fereastra mansardei și răsfrângea în tavan snopi lungi de umbră și lumină. Deodată, căruța unui pietrar, încărcată greu, trecând pe caldarâmul bulevardului, zgudui șandramaua ca un tunet prevestitor de furtună și o făcu să se cutremure din temelii.

– Da, doamnă! strigă Cosette, tresărind din somn. Numaidecât! Numaidecât!

Și sări jos din pat, cu ochii pe jumătate închiși de buimăceala somnului și întinzând brațul spre colțul peretelui.

– O, Doamne! Unde mi-e mătura? zise ea.

Deschise ochii bine și întâlni fața zâmbitoare a lui Jean Valjean.

– A! Va să zică e adevărat! șopti fetița. Bună ziua, domnule!

Copiii primesc numaidecât și fără sfială bucuria și fericirea, ei înșiși fiind în chip firesc numai fericire și bucurie.

Cosette o zări pe Catherine lângă pat, o luă și, pe când se juca, îi puse tot felul de întrebări lui Jean Valjean: unde se află, dacă Parisul e mare,

dacă doamna Thénardier era departe, dacă era adevărat că n-avea să se mai întoarcă acolo etc..., etc... Deodată, exclamă:

– Ce frumos e-aici!

Era o cocioabă groaznică, dar ea se simțea liberă.

– E nevoie să mătur? zise ea în sfârșit.

– Joacă-te! îi spuse Jean Valjean.

Așa trecu ziua. Fără să-i pese că nu înțelege nimic, Cosette era în culmea fericirii între păpușă și bătrân.

III
Două nefericiri la un loc fac fericirea

A doua zi, la revărsatul zorilor, Jean Valjean se afla lângă patul Cosettei. Aștepta acolo nemișcat și o privea cum se trezește.

Ceva nou îi pătrundea în suflet.

Jean Valjean nu iubise niciodată pe nimeni. De douăzeci de ani era singur pe lume. Nu fusese niciodată tată, amant, soț, prieten. La ocnă era răutăcios, ursuz, cast, ignorant și sălbatic. Inima acestui bătrân ocnaș era neprihănită. Sora lui și copiii ei nu-i lăsaseră decât o amintire ștearsă și depărtată, care se risipise aproape cu totul. Făcuse tot ce-i stătuse în putință ca să-i regăsească și, negăsindu-i, îi uitase. Așa e firea omenească. Celelalte emoții duioase ale tinereții, dacă avusese vreuna, se năruiseră în gol.

Când o văzu pe Cosette, când o luă, când o duse cu el și o liberă, se simți zguduit până-n fundul sufletului. Toată pasiunea și toată afecțiunea de care era în stare se trezi într-însul și se revărsă asupra acestui copil. Se ducea lângă patul în care dormea Cosette și tremura de bucurie; încerca parcă durerile unei mame și nu-și putea da seama ce sunt. Această mare și stranie tresărire a unei inimi care începe să iubească e ceva tainic și duios.

Biată inimă bătrână, atât de proaspătă!

Numai că el având cincizeci și cinci de ani, iar Cosette opt, tot ce-ar fi putut să fie dragoste în toată viața lui se topi într-o lumină de negrăit.

Era a doua ivire imaculată care-i ieșea în cale. Episcopul făcuse să răsară la orizontul vieții lui zorile virtuții. Cosette făcea să-i răsară zorile dragostei.

Primele zile se scurseră în această amețeală.

La rândul ei, Cosette devenea și ea alta, fără să-și dea seama, biata fetiță! Era atât de mică atunci când maică-sa o părăsise, încât nici nu-și mai aducea aminte de dânsa. Ca toți copiii, asemenea tinerelor mlădițe ale viei, care se agață de orice, încercase să iubească. Nu izbutise. Toți

o respinseseră: Thénardierii, copiii lor, ceilalți copii. Iubise câinele și câinele murise. După aceea, nimic și nimeni n-a mai vrut să știe de ea. E trist că trebuie s-o spunem, așa cum am mai spus-o: la opt ani avea inimă de gheață. Nu din vina ei; nu putința de-a iubi îi lipsea, ci vai! împrejurările prielnice. De aceea, chiar din prima zi începu să-l iubească pe acest moșneag, din toate puterile ei. Încerca un simțământ pe care nu-l cunoscuse niciodată: avea senzația că înflorește.

Unchiașul nu-i mai părea nici bătrân, nici sărac. I se părea că e frumoasă și cocioaba.

Erau iluziile pe care le dau zorile, copilăria, tinerețea, bucuria. Noutatea priveliștii și a vieții contribuiau și ele la asta. Nimic nu e mai încântător decât răsfrângerea trandafirie a fericirii într-o cameră de pod. Fiecare dintre noi a avut cândva, în trecut, o mansardă lângă cer.

Natura, diferența de cincizeci de ani dintre ei, îl despărțea adânc pe Jean Valjean de Cosette; soarta însă făcuse ca această despărțire să dispară. Soarta uni pe neașteptate aceste două existențe dezrădăcinate, deosebite prin vârstă, asemănătoare prin nenorocire, și le logodi cu puterea ei atotstăpânitoare. Într-adevăr, una întregea pe cealaltă. Prin instinct Cosette își căuta un tată, așa cum, prin instinct, Jean Valjean își dorea un copil. Întâlnirea lor însemna o regăsire. În clipa misterioasă în care mâinile lor s-au atins, ele s-au unit pentru totdeauna. Când aceste două suflete s-au întâlnit, ele și-au dat seama că nu pot trăi unul fără altul și s-au îmbrățișat strâns.

Luând cuvintele în înțelesul lor cel mai cuprinzător și cel mai adânc, am putea spune că, despărțiți de lume prin lespezile unui mormânt, Jean Valjean era Văduvul, iar Cosette era Orfana. Împrejurarea aceasta a făcut ca Jean Valjean să ajungă, în chip divin, tatăl Cosettei.

Într-adevăr, impresia misterioasă pe care i-o făcuse Cosettei în mijlocul pădurii din Chelles, când mâna lui Jean Valjean i-o luase pe a ei în întuneric, nu era un vis, ci o realitate.

Intrarea acestui om în viața acestui copil însemna sosirea lui Dumnezeu.

De altminteri, Jean Valjean își alesese bine adăpostul. Se afla acolo într-o siguranță care putea să pară deplină.

Încăperea și odăița pe care le ocupa împreună cu Cosette aveau fereastra care dădea spre bulevard. Fiind singura fereastră a casei, n-aveau a se teme de privirea nici unui vecin, nici din părți, nici din față.

Parterul casei cu numărul 50-52, un fel de hangar dărăpănat, slujea ca magazie pentru zarzavat și nu avea nici o legătură cu etajul. Era despărțit de el printr-o dușumea, fără chepeng și fără scară, și care era un fel de diafragmă a clădirii. Cum am mai spus, etajul întâi avea câteva camere și câteva odăițe mansardate, dintre care una singură era ocupată

de o bătrână care se îngrijea de gospodăria lui Jean Valjean. Celelalte încăperi nu erau locuite.

Bătrânica asta, care se mândrea cu titlul de „chiriașa principală", în realitate îndeplinind slujba de portăreasă, îi închiriase în ziua de Crăciun această locuință.

Valjean îi spusese că e un rentier scăpătat în urma unor speculații de bursă și că va veni să locuiască acolo împreună cu o nepoțică a lui. Plătise chiria pe șase luni înainte și lăsase în grija bătrânei însărcinarea de a mobila camera și odăița de lângă ea, așa cum s-a văzut. Femeia aceasta cumsecade făcuse focul în sobă și le pregătise totul în seara sosirii lor.

Trecură câteva săptămâni. Cei doi duceau în casa asta ticăloasă o viață fericită.

De cum se făcea ziuă, Cosette începea să râdă, să vorbească și să cânte. Copiii, ca și păsările, își au cântecul lor de dimineață.

Se întâmpla uneori ca Jean Valjean să-i ia mânuța vânătă și crăpată de degerături și să i-o sărute. Biata fată, obișnuită să fie bătută, nu știa ce înseamnă asta și se depărta cuprinsă de rușine.

Uneori devenea serioasă și se uita la rochița ei neagră. Cosette nu mai era acum în zdrențe; era în doliu. Scăpase din mizerie și intra în viață.

Jean Valjean se apucase s-o învețe carte. Câteodată, pe când o punea să silabisească, își aducea aminte că, la ocnă, învățase să citească cu gândul de-a face rău. Și gândul acesta se schimbase acum în dorința de-a învăța carte pe un copil. Atunci, bătrânul ocnaș zâmbea, cu zâmbetul dus pe gânduri al îngerilor.

Întrezărea aici o hotărâre de sus, voința cuiva care este mai puternic decât omul, și se adâncea în visare. Gândurile bune au adâncurile lor, ca și cele rele.

S-o învețe carte pe Cosette și s-o lase să se joace – la atâta se reducea aproape viața lui Jean Valjean. Îi vorbea, de asemenea, despre mama ei și-o îndemna să se roage.

Ea îi spunea „tată"; nu știa dacă mai are și alt nume.

El stătea cu ceasurile și se uita la ea cum își îmbracă păpușa și o asculta ciripind. De-aci-nainte viața i se părea vrednică de trăit, oamenii i se păreau buni și drepți, în mintea lui nu mai dojenea pe nimeni pentru nimic; nu mai vedea de ce n-ar trăi până la adânci bătrânețe, acum, când copilul îl iubea. Își întrezărea un viitor înseninat de Cosette ca printr-o lumină de vrajă. Nici cei mai buni dintre oameni nu sunt scutiți de egoism. Uneori se gândea cu un fel de bucurie că are să fie urâtă.

E vorba aici numai de o părere personală; ca să spunem însă tot ceea ce gândim, credem că Jean Valjean, în starea sufletească în care se afla când a început s-o iubească pe Cosette, a avut nevoie de înviorarea asta pentru a nu se mai abate de pe calea binelui. Avusese prilejul să vadă

sub aspecte noi ticăloşia oamenilor şi mizeria societăţii, aspecte fragmentare şi care, negreşit, nu arătau decât o parte a adevărului; soarta femeii redusă la Fantine; autoritatea publică întrupată de Javert. Înfundase din nou puşcăria, de rândul ăsta pentru că făcuse numai bine; îl năpădiseră alte amărăciuni; dezgustul şi oboseala puneau iarăşi stăpânire pe dânsul; chiar şi amintirea episcopului se eclipsa uneori, ca să reapară după aceea luminoasă şi biruitoare; dar, în cele din urmă, amintirea asta sfântă se învăluia în ceaţă. Cine ştie dacă Jean Valjean nu era pe cale de a-şi pierde curajul şi de a se prăbuşi din nou? Iubea şi se simţea din nou tare. Vai, nici el nu era mai sigur pe picioarele lui decât Cosette! El o ocrotea, ea îi dădea putere. Prin el, ea izbuti să-şi facă drum în viaţă; prin ea, el izbuti să rămână un om de treabă. El fu sprijinul acestui copil, şi nepătruns al cumpenei sorţii!

IV
Ce-a băgat de seamă chiriaşa principală

Jean Valjean avea grijă să nu iasă niciodată ziua. În fiecare seară, când începea să se întunece, se plimba un ceas sau două, câteodată singur, adesea împreună cu Cosette, prin aleile lăturalnice ale bulevardelor cele mai pustii sau intra în biserici, pe înnoptate. Se ducea mai cu seamă la Saint-Médard, care e biserica cea mai apropiată. Când n-o lua cu el pe Cosette, ea rămânea acasă cu bătrâna, dar bucuria fetei era să iasă cu dânsul. Un ceas petrecut lângă el îi era mai drag decât jocurile încântătoare cu Catherine. Mergea ţinând-o de mână şi spunându-i vorbe drăgă-laşe.

Cosette era acum foarte veselă.

Bătrâna se îngrijea de gospodărie, gătea şi se ducea după târguieli.

Trăiau cu multă chibzuială, făcând zilnic puţin foc, dar ca nişte oameni foarte strâmtoraţi. Jean Valjean nu înlocuise nici una din mobilele pe care le găsise acolo la început; pusese numai să se facă o uşă plină în locul uşii cu geam de la odăiţa Cosettei.

Continua să poarte redingota lui galbenă, pantalonii negri şi pălăria uzată. Lumea de pe stradă îl credea sărac. Se întâmpla uneori ca o femeie milostivă să se întoarcă şi să-i dea de pomană. Jean Valjean primea şi se pleca până la pământ. Alteori se întâmpla să-i iasă înainte vreun nenorocit care cerşea; atunci se uita de jur împrejur dacă nu-l vede nimeni, se apropia de cerşetor pe furiş şi-i strecura în mână o monedă, adesea chiar o monedă de argint, apoi se depărta de el grăbit. Lucrul ăsta putea să-i aducă neplăceri. În cartier lumea începuse să-l cunoască sub numele de „cerşetorul care dă de pomană“.

Bătrâna chiriaşă principală, făptură ursuză, plină de invidie faţă de oricine, îl pândea pe Jean Valjean fără ca el să-şi dea seama. Era cam surdă, şi din pricina asta, flecară. Îi mai rămăseseră din alte vremuri doi dinţi, unul sus, altul jos, pe care-i clănţănea toată vremea. Îi pusese tot felul de întrebări Cosettei, care, neştiind nimic, nu-i putuse spune nimic, decât că venea de la Montfermeil. Într-o dimineaţă, stând la pândă, îl văzu pe Jean Valjean intrând, cu un aer care bătrânei i se păru suspect, într-una din aripile nelocuite ale hardughiei. Se luă după el cu paşi de pisică bătrână şi putu să-l urmărească fără să fie văzută printr-o crăpătură a uşii. Jean Valjean, din mai multă prevedere, desigur, se întorsese cu spatele la această uşă. Bătrâna îl văzu cum, scotocindu-se în buzunar, dădu la iveală o cutie, nişte foarfeci şi un fir de aţă, îl văzu apoi desfăcându-şi căptuşeala unei pulpane a redingotei şi scoţând dintr-însa o bucată de hârtie gălbuie, pe care o desfăcu. Bătrâna băgă de seamă, înspăimântată, că era o hârtie de o mie de franci. Era a doua sau a treia pe care o vedea de când trăia. O luă la fugă îngrozită.

Puţin după aceea, Jean Valjean o căută şi o rugă să se ducă să-i schimbe hârtia de o mie de franci şi-i spuse că era rata semestrială a pensiei sale pe care o primise în ajun. „Unde?" se întreba bătrâna. El nu ieşise decât pe la şase seara, iar administraţia nu putea să fie deschisă la ora aceea. Bătrâna se duse să schimbe, făcând tot felul de presupuneri. Hârtia asta de o mie de franci, discutată şi înmulţită, dădu loc la o mulţime de trăncăneli înspăimântate printre cumetrele din strada Vignes-Saint-Marcel.

Peste câteva zile, se întâmplă ca Jean-Valjean, numai în vestă, să taie nişte lemne pe coridor. Bătrâna rămăsese să facă curat în odaie. Era singură, deoarece Cosette se dusese să admire lemnele tăiate; bătrâna zări redingota atârnată într-un cui şi începu s-o cerceteze cu de-amănuntul. Căptuşeala fusese cusută la loc. O pipăi cu atenţie şi i se păru că simte în pulpane şi pe la subsuori teancuri de hârtie. Erau, fără îndoială, alte hârtii de câte o mie de franci.

Băgă de seamă că prin buzunare se mai găseau tot felul de lucruri. Nu numai acul, foarfecele şi aţa pe care le văzuse, dar şi un portofel plin, un cuţit mare şi – amănunt suspect – câteva peruci de diferite culori. Fiecare dintre buzunarele redingotei părea să fie pregătit mai dinainte pentru împrejurări neprevăzute. Locuitorii hardughiei ajunseră aşa la sfârşitul iernii.

V
O monedă de cinci franci când cade face zgomot

Lângă Saint-Médard stătea un sărac, ghemuit pe marginea unei fântâni părăsite și căruia Jean-Valjean îi dădea adesea de pomană. Nu trecea niciodată pe lângă el fără să-i dea câțiva gologani. Uneori sta de vorbă cu el. Cei care îl pizmuiau pe acest cerșetor spuneau că trebuie să fie „de la poliție". Era un bătrân țârcovnic, de vreo șaptezeci și cinci de ani, care mormăia întruna crâmpeie de rugăciuni.

Într-o seară, pe când Jean Valjean trecea pe acolo fără Cosette, îl văzu pe cerșetor la locul său obișnuit, sub felinarul care tocmai fusese aprins. Omul părea, ca de obicei, că se roagă și stătea cu capul în pământ. Jean Valjean se apropie de el și-i strecură în mână pomana pe care i-o dădea întotdeauna. Cerșetorul ridică brusc privirea, se uită țintă la Jean Valjean, pe urmă, din nou capul în jos. Mișcarea fusese făcută cu o repeziciune de fulger. Jean Valjean tresări. I se păru că întrezărise, la lumina felinarului, nu chipul blajin și cucernic al bătrânului paracliser, ci un chip groaznic și bine cunoscut. Avu senzația pe care o încerci trezindu-te deodată, pe întuneric, în fața unui tigru. Se dădu înapoi îngrozit, încremenit, nemaicutezând nici să respire, nici să scoată vreun cuvânt, nici să stea pe loc, nici s-o ia la fugă, uitându-se la cerșetorul care-și plecase capul acoperit cu o zdreanță și care parcă nu-și mai dădea seama că Jean Valjean era acolo. În clipa aceea ciudată, un instinct, pesemne instinctul tainic al conservării, îl făcu pe Jean Valjean să nu scoată nici un cuvânt. Cerșetorul avea aceeași statură, aceleași petice, aceeași înfățișare de totdeauna. „Aida-de! spuse Jean Valjean. Sunt nebun! Aiurez! Nu-i cu putință!" Și se întoarse acasă adânc tulburat.

Abia îndrăznea să-și mărturisească sie însuși că figura pe care i se păruse c-a văzut-o era a lui Javert.

În timpul nopții, gândindu-se la asta, îi păru rău că nu stătuse de vorbă cu omul acela, ca să-l facă să ridice capul încă o dată.

A doua zi, pe înserate, trecu din nou pe acolo. Cerșetorul era la locul său.

– Bună ziua, moșule! zise cu curaj Jean Valjean, dându-i un gologan.

Cerșetorul ridică ochii și răspunse cu glas tânguitor:

– Bogdaproste, preamilostive domn!

Era într-adevăr bătrânul țârcovnic.

Jean Valjean simți că-i vine inima la loc. Începu să râdă. „Cum naiba mi s-a părut că e Javert? gândi el. Asta-i bună! Ce? Am început să am vedenii?" Apoi nu se mai gândi la asta.

Peste câteva zile, cam pe la ora opt seara, era în odaia lui și o învăța pe Cosette să silabisească cu glas tare, când auzi pe cineva deschizând

şi închizând uşa casei. I se păru ciudat. Bătrâna, singurul chiriaş care mai era în casă, se culca întotdeauna de cum începea să se întunece, ca să nu ardă lumânarea. Jean Valjean îi făcu semn Cosettei să tacă. Auzea pe cineva urcând scara. În definitiv, putea să fie şi bătrâna, care s-o fi simţit rău şi s-o fi dus până la farmacie. Jean Valjean ascultă. Pasul era apăsat şi părea pasul unui bărbat; dar bătrâna avea pantofi mari şi nimic nu seamănă mai mult cu mersul unui bărbat decât mersul unei femei bătrâne. Cu toate astea, Valjean stinse lumânarea.

O trimise pe Cosette să se culce, şoptindu-i: „Culcă-te încetişor". Pe când o săruta pe frunte, paşii se opriră. Jean Valjean rămase pe loc, tăcut, cu spatele spre uşă, în scaunul de pe care nu se mişcase, ţinându-şi răsuflarea, pe întuneric.

După ce se scurse un timp destul de lung, nemaiauzind nimic, se întoarse fără vreun zgomot şi, îndreptându-şi privirea spre uşa odăii, văzu o licărire de lumină prin gaura cheii. Lumina părea un fel de stea sinistră pe pata neagră a uşii şi-a peretelui. Era de bună seamă cineva acolo cu o lumânare în mână, şi care asculta.

Trecură câteva minute şi lumina se îndepărtă. Dar nu se auzi nici un zgomot de paşi, ceea ce însemna pesemne că cel care venise să tragă cu urechea îşi scosese pantofii.

Jean Valjean se trânti pe pat îmbrăcat şi nu închise ochii toată noaptea.

În zorii zilei, când aţipise de oboseală, fu trezit de scârţâitul unei uşi ce se deschidea la vreo mansardă din fundul coridorului, pe urmă auzi acelaşi mers al omului care urcase scara în ajun. Pasul se apropia. Sări din pat şi lipi ochiul de gaura cheii, care era destul de mare, sperând să vadă, când va trece pe acolo, cine era persoana care intrase noaptea în casă şi ascultase la uşa lui. Pe lângă camera lui Jean Valjean trecu într-adevăr un bărbat, de rândul ăsta fără să se oprească. Pe coridor era încă prea întuneric ca să-i poată vedea faţa; dar, când omul ajunse în dreptul scării, o rază de lumină de afară îi contură silueta şi Jean Valjean îl văzu din spate în întregime. Era un om înalt, cu o redingotă lungă, cu o bâtă sub braţ. Era statura uriaşă a lui Javert.

Jean Valjean ar fi putut încerca să-l mai vadă şi prin fereastra lui care dădea pe bulevard. Dar ar fi fost nevoit să deschidă această fereastră şi nu îndrăznea.

Nu încăpea îndoială că omul acela avea cheie şi intrase ca la el acasă. Cine îi dăduse o cheie? Ce putea însemna asta?

Pe la ceasurile şapte dimineaţa, când bătrâna veni să facă curat în odaie, Jean Valjean îi aruncă o privire pătrunzătoare, dar n-o întrebă nimic. Femeia nu i se păru deloc schimbată.

Pe când mătura, ea îi spuse:

– Domnul a auzit cumva astă-noapte pe cineva intrând?

La vârsta ei şi pe bulevardul acela, ceasurile opt seara erau totuna cu toiul nopţii.

– A! Aşa e! răspunse el cu tonul cel mai natural. Cine a fost?

– Un chiriaş nou, spuse bătrâna care s-a mutat în casă.

– Şi cum se numeşte?

– Nu prea ştiu nici eu. Dumont sau Daumont. Cam aşa ceva.

– Şi ce învârteşte acest domn Dumont?

Bătrâna se uită la el cu ochii ei mici de vulpe şi răspunse:

– Un pensionar ca şi dumneavoastră.

N-avea poate nici un gând ascuns. Lui Jean Valjean i se păru totuşi că ascunde ceva.

După ce plecă bătrâna, făcu un fişic dintr-o sută de franci pe care-i avea într-un sertar şi-l băgă în buzunar. Cu toată grija cu care făcu această operaţie, ca să nu fie auzit că umblă cu bani, o piesă de cinci franci îi scăpă din mână şi alunecă cu zgomot pe duşumea.

Pe înserate coborî şi se uită cu luare-aminte de jur împrejur pe bulevard. Nu era nimeni. Bulevardul părea cu totul pustiu. Cineva s-ar fi putut totuşi ascunde pe după arbori.

– Haidem! îi spuse Cosettei.

O luă de mână şi ieşiră împreună.

CARTEA A CINCEA
LA VÂNĂTOARE CUMPLITĂ – HAITA TĂCUTĂ

I
Cotiturile strategiei

Aici e locul să facem o observaţie în legătură cu paginile ce vor urma şi cu altele de mai departe. Au trecut mulţi ani de când autorul cărţii de faţă, nevoit cu părere de rău să vorbească despre dânsul, lipseşte din Paris. De când a plecat de-acolo, Parisul s-a schimbat. S-a născut o viaţă nouă, care-i este oarecum necunoscută. Nu e nevoie să mai spună că iubeşte Parisul; acolo s-a format spiritul său. Din cauza dărâmăturilor şi-a reclădirilor, Parisul tinereţii sale, Parisul pe care-l păstrase cu religiozitate în minte, este în ceasul de faţă un Paris de altădată. Să ni se dea voie să vorbim de Parisul acela ca şi cum ar mai exista. Se prea poate ca autorul să spună cititorilor: „În strada cutare se află cutare casă" şi acolo să nu mai fie nici casa, nici strada amintită. Cititorii n-au decât să verifice, dacă vor să-şi dea osteneala. În ceea ce-l priveşte pe autor, el nu cunoaşte Parisul cel nou şi scrie, cu Parisul de altădată în faţa ochilor, păstrându-şi o iluzie la care ţine. Pentru el e o satisfacţie să-şi închipuie că în urma lui rămâne ceva din ceea ce vedea atunci când se afla la el acasă şi că nu s-a spulberat totul. Atâta vreme cât cutreieri locurile natale, ţi se pare că străzile nu te interesează, că ferestrele, acoperişurile şi porţile n-au nici o însemnătate, că nu te leagă nimic de aceste ziduri, că pomii aceştia sunt ca toţi pomii, că în ochii tăi casele în care nu intri n-au nici un rost, că aceste caldarâmuri pe care calci nu-s decât pietre. Mai târziu, însă, când nu mai eşti acolo, bagi de seamă că străzile astea îţi sunt dragi, că acoperişurile, ferestrele şi porţile astea îţi lipsesc, că zidurile astea îţi sunt necesare, că pomii ăştia sunt prietenii tăi, că în aceste case în care nu intrai, intrai totuşi în fiecare zi şi că ai lăsat ceva din tine, din sângele tău, din inima ta, pe lespezile astea. Toate aceste locuri pe care nu le mai vezi, pe care poate nu le vei mai vedea niciodată şi a căror imagine ai păstrat-o în minte, dobândesc un farmec dureros, îţi revin dinaintea ochilor cu tristeţea unei vedenii, te fac să vezi pământul făgăduinţei şi sunt, ca să zic aşa, însuşi chipul Franţei; şi ne sunt dragi şi le evocăm aşa cum sunt, aşa cum erau, şi ne încăpăţânăm, şi nu

vrem să schimbăm nimic, pentru că înfățișarea patriei ne e dragă cum ne e drag obrazul mamei.

Să ne fie, așadar, îngăduit să vorbim de trecut ca de timpul de față. Acestea spuse, îi rugăm pe cititori să țină seama de ele și trecem mai departe.

Jean Valjean ieșise repede din bulevard și o luase razna pe străzi, făcând cât mai multe ocoluri cu putință, întorcându-se uneori brusc pe același drum, pentru ca să se încredințeze că nu era urmărit.

Manevra aceasta este caracteristică cerbului fugărit. Acolo unde urmele se pot întipări pe pământ, manevra asta are între alte foloase și pe acela că-i înșeală și pe vânători și pe câini prin urmele de dus și întors. E ceea ce vânătorii numesc „falsa întoarcere a vânatului în vizuina sa".

Era o noapte cu lună plină. Pe Jean Valjean nu-l stânjenea. Luna, care era încă foarte aproape de orizont, desena pe străzi pete mari de umbră și lumină. Jean Valjean putea să se strecoare de-a lungul caselor și zidurilor de pe partea întunecoasă și să cerceteze partea luminată. Poate că nu-i da prin gând că partea întunecoasă scăpa cercetării sale. Totuși, pe toate străduțele pustii din jurul străzii Poliveau rămase încredințat că nu-l urmărea nimeni.

Cosette mergea fără să pună vreo întrebare. Suferințele îndurate în primii șase ani ai vieții îi strecuraseră un fel de pasivitate în fire. De altfel – și asupra acestei constatări vom mai avea prilejul să revenim – fără să-și dea prea bine seama, se obișnuise cu ciudățeniile bătrânului și cu capriciile soartei. Și pe urmă, lângă el se simțea în siguranță.

Nici Jean Valjean nu știa mai bine decât Cosette încotro mergea. Avea încredere în Dumnezeu și ea avea încredere în el. I se părea că ține și el de mână pe cineva mai mare decât dânsul; avea impresia că e condus de o făptură nevăzută. Încolo, n-avea nici un gând hotărât, nici un plan, nici un proiect. Nici măcar nu era cu totul încredințat că fusese Javert; și, pe urmă, se putea să fi fost Javert, dar fără să știe că el e Jean Valjean. Nu era travestit? Nu-l socoteau mort? De câteva zile se întâmplau totuși lucruri care păreau ciudate. Pentru el era de-ajuns. Luase hotărârea să nu se mai întoarcă în casa Gorbeau. Întocmai ca un animal alungat din culcușul lui, căuta o gaură să se ascundă, până ce va găsi una în care să se adăpostească.

Jean Valjean făcu tot felul de ocoluri prin cartierul Mouffetard, care dormea ca pe vremea evului mediu, supunându-se semnalului de culcare; trecu, în diferite feluri, prin manevre savante, din strada Censier în strada Copeau, prin strada Battoir-Saint-Victor în strada Puits-l'Ermite. Se pot găsi pe-acolo gazde, dar nici nu-i trecu prin gând să intre undeva, socotind că nu e ceea ce-i trebuie. Într-adevăr, nu se îndoia că, dacă cumva îi dăduseră de urmă, aveau să-l slăbească.

În clipa când sunau ceasurile unsprezece la Saint-Etienne du Mont tocmai trecea pe strada Pontoise, prin fața localului comisariatului de poliție, care se afla la numărul 14. Instinctul despre care am pomenit mai sus îl făcu, după câteva clipe, să întoarcă capul. Văzu atunci foarte limpede, la lumina felinarului comisariatului, trei oameni care-l urmăreau foarte de-aproape, trecând unul după altul pe sub acest felinar în partea întunecoasă a străzii. Unul dintre ei intră în curtea comisariatului. I se păru cu deosebire suspect cel ce mergea în frunte.

– Hai, fetițo! îi spuse el Cosettei și se grăbi să părăsească strada Pontoise.

Făcu un ocol, trecu prin spatele pasajului Patriarhilor, care era închis la ora aceea, o luă pe strada Epée-de-Bois și pe strada Arbalete și se înfundă în strada Poștei.

Există acolo o răspântie, unde este astăzi Colegiul Rollin, și de unde începe strada Neuve-Sainte-Genevieve.

Credem că nu mai e nevoie să spunem că strada Neuve-Sainte-Genevieve e o stradă veche și că nici măcar la zece ani o dată nu trece vreo diligență pe strada Poștei. Pe strada aceasta a Poștei locuiau prin veacul al XIII-lea niște olari și numele ei adevărat e *rue de Post.*

Luna lumina puternic răspântia. Jean Valjean se strecură sub umbra unei porți, socotind că, dacă oamenii aceia îl mai urmăreau, el o să-i poată vedea foarte bine când vor trece prin lumină.

În adevăr, nu trecuseră nici trei minute și oamenii se arătară. Acum erau patru, toți de statură înaltă, îmbrăcați cu redingote lungi, cafenii, cu pălării rotunde și cu niște bâte mari în mână. Erau tot atât de înfricoșători prin statura lor înaltă și prin pumnii lor enormi, ca și prin mersul lor amenințător în întuneric. Ai fi spus că sunt patru năluci deghizate în târgoveți.

Se opriră în mijlocul răspântiei și se strânseră laolaltă ca și cum ar fi stat la sfat. Erau nehotărâți. Cel ce părea că-i conduce se întoarse și arătă cu mâna în direcția pe unde o luase Jean Valjean; altul făcea impresia că arată cu oarecare încăpățânare direcția opusă. Când cel dintâi se întoarse din nou, lumina lunii îi căzu de-a dreptul pe față și Jean Valjean îl recunoscu fără greș pe Javert.

II
Din fericire, pe podul Austerlitz trec căruțe

Jean Valjean nu mai avea nici o îndoială; spre norocul lui, oamenii aceia se mai îndoiau încă. Se folosi de nehotărârea lor; ei pierdeau vremea, el o câştiga. Ieşi de sub poarta unde se pitise şi-o apucă pe strada Poştei înspre Grădina Plantelor. Cosette începuse să obosească. O luă în braţe şi o duse aşa mai departe. Pe stradă nu trecea nimeni, felinarele nu fuseseră aprinse, pentru că era lună.

Grăbi pasul.

În câteva salturi ajunse la olăria Goblet, pe faţada căreia se putea citi foarte bine la lumina lunii vechea inscripţie:

Fabrica lui Goblet-fiul este-aici
Se găsesc ghivece, oale mari şi mici,
Cărămizi, olane, tuburi, plăci pătrate –
Tuturor le vindem bucuroşi pe toate.

Lăsă în urmă strada Cheii, pe urmă fântâna Saint-Victor, o luă de-a lungul Grădinii Plantelor, pe uliţele joase, şi ajunse la Chei. Acolo întoarse capul. Pe chei nu era nimeni. Străzile erau pustii. Nimeni în urma lui. Răsuflă.

Ajunse la podul Austerlitz.

Pe vremea aceea se mai plătea încă taxa de trecere.

Se duse la biroul vămii şi dădu cinci centime.

– Trebuie să plăteşti zece, zise invalidul care încasa taxele. Ai în braţe un copil care poate umbla. Plăteşte pentru amândoi.

Plăti, cu părere de rău că trecerea lui dăduse loc la discuţie. Când fugi, trebuie să te strecori.

O căruţă mare tocmai trecea podul peste Sena, îndreptându-se ca şi dânsul spre malul drept. Îi fu de folos. Putu străbate astfel podul la umbra căruţei.

Pe la mijlocul podului, Cosette, simţindu-şi picioarele amorţite, spuse că vrea să meargă. O lăsă jos şi-o apucă din nou de mână.

După ce trecu podul, văzu înaintea lui, spre dreapta, nişte şantiere; porni într-acolo. Ca să ajungă însă la ele, trebuia să străbată un spaţiu destul de mare, deschis şi luminat. Nu stătu mult pe gânduri. Cei care-l fugăreau îi pierduseră desigur urma, aşa încât Jean Valjean se socotea în afară de orice pericol. Era căutat, e drept, dar urma nu i-o găsiseră.

Între două şantiere îngrădite cu ziduri se deschidea o ulicioară: strada Chemin-Vert-Saint-Antoine. O stradă îngustă, întunecoasă, făcută

parcă anume pentru el. Înainte de-a o apuca pe acolo, mai întoarse o dată capul.

Din punctul unde se afla, vedea în toată lungimea podului Austerlitz.

Patru umbre tocmai treceau podul.

Umbrele erau cu spatele spre Grădina Plantelor şi se îndreptau spre malul drept.

Cele patru umbre erau cei patru oameni care-l urmăreau.

Jean Valjean simţi fiorii fiarei încolţite.

Îi mai rămânea o nădejde: că aceşti patru oameni nu se aflau încă pe pod şi nu-l zăriseră în clipa când trecuse cu Cosette de mână prin spaţiul luminat.

În cazul acesta, apucând-o pe ulicioara din faţa lui, dacă izbutea să ajungă la şantiere, în bălţi, printre lanuri, prin maidane, ar fi putut să scape.

I se păru că o poate lua fără teamă pe ulicioara aceea liniştită şi porni într-acolo.

III
Cercetaţi planul Parisului din 1727

După vreo trei sute de paşi ajunse la uliţa care se bifurca. Se împărţea în două străduţe, care o luau una la stânga, iar alta la dreapta. Jean Valjean avea parcă înaintea lui cele două braţe ale unui Y. Pe unde s-o apuce?

Fără să şovăie, o luă la dreapta.

De ce?

Pentru că braţul din stânga ducea spre un cartier mărginaş, adică spre părţile locuite, iar braţul din dreapta ducea spre câmp, deci spre locuri pustii.

Cu toate acestea nu mai mergea destul de repede. Mersul Cosettei încetinea şi mersul lui Jean Valjean.

O luă din nou în braţe. Cosette îşi puse capul pe umărul bătrânului şi nu suflă o vorbă.

El se întorcea din când în când şi se uita. Avea grijă să meargă tot mereu pe partea întunecoasă a străzii. În spatele lui strada era dreaptă. A doua şi a treia oară când întoarse capul nu văzu nimic; domnea o tăcere adâncă; îşi văzu de drum ceva mai liniştit. La un moment dat, întorcându-se din nou, i se păru că vede – pe partea străzii pe unde trecuse, departe, în întuneric – ceva care se mişca. Se repezi înainte, zorit, nădăjduind să găsească vreo străduţă laterală, s-o ia pe-acolo şi să-şi piardă încă o dată urma.

Ajunse în dreptul unui zid.

Dar zidul acesta nu făcea cu neputinţă trecerea mai departe; era un zid ce mărginea o străduţă transversală în care dădea strada pe care o luase Jean Valjean.

Şi de rândul ăsta trebuia să se hotărască: s-o ia la dreapta sau la stânga. Se uită la dreapta. Străduţa se prelungea, frângându-se, printre construcţii – şure şi şoproane – şi se termina cu o fundătură. Se vedea perfect fundătura; un perete alb, înalt.

Se uită spre stânga. Străduţa din partea asta era deschisă, iar la vreo două sute de paşi dădea într-altă stradă. În partea asta era scăparea.

În clipa când Jean Valjean voi s-o ia la stânga, ca să-ncerce s-ajungă în strada pe care-o întrezărea la capătul străduţei, văzu, la încrucişarea ei cu strada aceea pe unde voia s-o apuce, un fel de matahală neagră stând nemişcată acolo.

Era cineva, un bărbat care, fără îndoială, se postase acolo şi care, păzind drumul, aştepta.

Jean Valjean se dădu înapoi.

Punctul din Paris unde se afla Jean Valjean, situat între cartierul Saint-Antoine şi La Rapée, e unul dintre cele pe care lucrările noi l-au transformat cu totul – urâţindu-l după unii, transfigurându-l după alţii. Plantaţiile, şantierele şi vechile clădiri au dispărut. Astăzi sunt acolo străzi late, noi, arene, circuri, hipodromuri, staţii de căi ferate, închisoarea Mazas; într-un cuvânt, progresul cu corectivele lui.

Acum o jumătate de veac, în graiul popular obişnuit, întemeiat numai pe tradiţii – care se încăpăţânează să-i spună Institutului „Cele patru naţiuni", iar Operei Comice „Feydeau" – locul unde ajunsese Jean Valjean se numea „Petit-Picpus". Poarta Saint-Jacques, poarta Paris, bariera Sergenţilor, Porcherons, Galiote, Célestins, Capucins, Mail, La Bourbe, l'Arbre-de-Cracovia, la Petite-Pologne, la Petit-Picpus – sunt numele Parisului de altădată, dăinuind peste cel nou. Memoria poporului veghează asupra acestor rămăşiţe ale trecutului.

Petit-Picpus, care de altfel a avut o existenţă mărginită şi n-a fost niciodată altceva decât un început de cartier, avea înfăţişarea aproape monahală a unui oraş spaniol. Drumurile erau prea puţin pietruite, străzile aveau prea puţine case. În afară de câteva străzi despre care vom vorbi, totul era ziduri şi singurătate. Nu exista nici o dugheană, nu se vedea nici o trăsură; pe ici pe colo, câte o lumânare aprinsă la ferestre, şi toate luminile stinse după ora zece. Grădini, mânăstiri, şantiere, băltoace, câteva case joase şi ziduri înalte cât casa.

Aşa era cartierul ăsta în secolul trecut. Revoluţia îl răvăşise zdravăn. Edilitatea republicană îl dărâmase, îl pustiise, îl ciopârţise. Se făcuseră acolo depozite de dărâmături. Acum treizeci de ani cartierul începuse să

dispară sub pospăiala construcțiilor noi. Astăzi a pierit cu totul. Petit-Picpus, a cărui urmă n-a fost păstrată de nici un plan actual, e destul de limpede menționat, în planul din 1727, tipărit la Paris de Denis Thierry, strada Saint-Jacques, în fața străzii de Plâtre și la Lyon de Jean Girin, cu firma *A la Prudence*, strada Mercière. Petit-Picpus avea ceea ce am numit noi un Y de strazi, alcătuit din strada Chemin-Vert-Saint-Antoine, desfăcută în două ramificații, cea din stânga purtând numele de stradela Picpus, iar cea din dreapta numele de strada Polonceau. Cele două ramificații ale lui Y erau unite la vârf printr-o linie. Linia aceasta se numea strada Droit-Mur. Strada Polonceau se sfârșea acolo; strada Picpus mergea mai departe și urca până-n Piața Lenoir. Venind dinspre Sena și ajungând la capătul străzii Polonceau, aveai în stânga strada Droit-Mur, cotind brusc în unghi drept, în față zidul acestei străzi, iar la dreapta o prelungire trunchiată a străzii Droit-Mur fără ieșire, numită fundătura Genrot.

Acolo se afla Jean Valjean.

Așa cum am spus, zărind matahala neagră ce sta de pază în colțul unde strada Droit-Mur se întâlnea cu stradela Picpus, Valjean dădu înapoi. De bună seamă, fantoma aceea îl pândea.

Ce să facă?

Nu mai avea vreme să se întoarcă. Cei ce se mișcau în umbră, la oarecare distanță în spatele lui, erau fără îndoială Javert și oamenii lui. Javert ajunsese probabil la începutul străzii la al cărei capăt se afla Jean Valjean. Javert, de bună seamă, cunoștea acest mic labirint și-și luase toate măsurile de prevedere, trimițând pe unul dintre oamenii săi să păzească ieșirea. Presupunerile astea, care păreau cu totul întemeiate, se învolburară îndată, ca o mână de praf luată pe neașteptate de vânt, în mintea chinuită a lui Jean Valjean. Cercetă fundătura Genrot; era închisă. Cercetă stradela Picpus; acolo era o sentinelă. Vedea silueta aceea întunecată care se desprindea neagră pe caldarâmul alb, scăldat de lună. Să înainteze, însemna să cadă în mâna omului aceluia. Să se întoarcă, însemna să cadă în mâna lui Javert. Jean Valjean se simțea prins ca într-o plasă care se strângea încetișor. Se uită la cer cu disperare.

IV
Încercări de scăpare

Pentru a înțelege ceea ce va urma, e nevoie să ne închipuim cu exactitate stradela Droit-Mur și cu deosebire unghiul lăsat la stânga atunci când ieșeai din strada Polonceau ca să intri pe stradela asta. Stradela Droit-Mur era pe partea dreaptă aproape în întregime mărginită, până în ulicioara Picpus, de case cu aspect sărăcăcios; pe stânga, o sin-

gură clădire cu înfăţişare severă, compusă din mai multe corpuri de case care creşteau cu câte un etaj sau două, pe măsură ce se apropiau de stradela Picpus; aşa încât clădirea asta, foarte înaltă înspre stradela Picpus, era joasă de tot înspre strada Polonceau. Acolo, în unghiul de care am pomenit, se micşora atât de mult, încât nu mai rămânea decât un zid. Zidul ăsta nu se sfârşea chiar în stradă, ci forma un fel de colţ foarte turtit, ascuns, prin cele două unghiuri ale lui, celor doi observatori care s-ar fi aflat unul în strada Polonceau, iar altul în strada Droit-Mur.

Pornind de la cele două unghiuri ale colţului, zidul se prelungea pe strada Polonceau până la casa cu numărul 49, iar pe strada Droit-Mur, unde era mult mai scurt, până la clădirea întunecată despre care am vorbit şi al cărei calcan în tăia, făcând astfel în stradă încă un colţ turtit. Calcanul acesta avea un aspect întunecat; nu se vedea pe el decât o singură fereastră sau, mai exact, două obloane căptuşite cu tablă de zinc, totdeauna închise.

Înfăţişarea locului pe care-l descriem aici este de o riguroasă exactitate şi va trezi fără îndoială o amintire foarte limpede în mintea foştilor locuitori ai cartierului. Colţul turtit era acoperit în întregime de ceva ce părea o poartă uriaşă şi dărăpănată. Era o vastă îmbinare uniformă de scânduri perpendiculare, cele de sus mai late decât cele de jos, legate prin nişte fâşii lungi de fier, puse de-a curmezişul. Într-o parte se afla o intrare de dimensiuni obişnuite şi care nu fusese croită acolo de mai mult de cincizeci de ani.

Un tei îşi întindea ramurile pe deasupra acestei porţi, iar zidul era acoperit de iederă în partea dinspre Polonceau.

În primejdia care-l pândea pe Jean Valjean, clădirea aceasta întunecată, care-i părea nelocuită şi singuratică, îl ispitea. O cercetă repede cu privirea. Îşi spunea că dacă ar izbuti să intre acolo, ar fi poate salvat. Avu de la început un gând şi o speranţă.

În partea din mijloc a faţadei acestei clădiri, spre strada Droit-Mur, la ferestrele tuturor etajelor se aflau nişte jgheaburi vechi de plumb. Diversele ramificaţii ale burlanelor, care mergeau de la un burlan central la toate aceste jgheaburi, desenau pe faţadă un fel de copac. Ţevile acestea ramificate cu o mulţime de coturi imitau acele ramuri uscate de viţă de vie care se răsuceau pe faţadele fermelor de altădată.

Acest spalier ciudat, cu crengi de tinichea şi de fier, a fost cel dintâi lucru care i-a atras atenţia lui Jean Valjean. O aşeză pe Cosette lângă un stâlp, spunându-i să nu scoată o vorbă şi alergă spre locul unde burlanul atingea caldarâmul. Poate avea să izbutească în vreun fel să sară pe-acolo şi să intre în casă. Dar burlanul era stricat, nu mai era bun de nimic şi abia se mai ţinea în zid. De altminteri, toate ferestrele acestei clădiri tăcute erau zăbrelite cu drugi groşi de fier, până şi mansardele de la

acoperiş. Şi pe urmă, luna lumina din plin această faţadă, iar omul care o vedea din capătul străzii l-ar fi zărit pe Jean Valjean încercând să se caţere pe ea. În sfârşit, ce era de făcut cu Cosette? Cum ar fi putut s-o ridice la înălţimea unei case cu trei etaje?

Renunţă să se mai agaţe de burlan şi se târî de-a lungul zidului, ca să se întoarcă în strada Polonceau.

Când ajunse la colţul unde o lăsase pe Cosette, băgă de seamă că acolo nu putea fi văzut de nimeni. Era ferit, aşa cum am spus, de toate privirile, din oricare parte ar fi venit. Afară de asta, era întuneric. În sfârşit, acolo erau două porţi. Poate va izbuti să le forţeze. Zidul deasupra căruia vedea teiul şi iedera dădea fără îndoială în vreo grădină, unde să poată cel puţin să se ascundă, deşi copacii nu înfrunziseră încă, şi să-şi petreacă acolo restul nopţii.

Vremea trecea. Trebuia să se grăbească.

Dibui la poarta boltită şi băgă de seamă numaidecât că era zăvorâtă şi pe dinăuntru şi pe dinafară.

Se apropie de cealaltă poartă mare cu mai multă speranţă. Era groaznic de dărăpănată; însăşi imensitatea ei o făcea mai puţin rezistentă; scândurile erau putrezite, legăturile de fier, trei la număr, erau ruginite. I se păru cu putinţă să pătrundă prin îngrădirea asta şubredă.

Se uită mai atent şi băgă de seamă că poarta nu era chiar o poartă. Nu avea nici balamale, nici vopsea, nici broască, nici deschizătură la mijloc. Legăturile de fier o străbăteau de la un capăt la altul fără întrerupere. Prin crăpăturile scândurilor întrezări nişte pietre de zidărie şi nişte bolovani cimentaţi grosolan, pe care trecătorii îi mai puteau vedea şi acum zece ani. Descurajat, îşi mărturisi că această aşa-zisă poartă era pur şi simplu căptuşeala de lemn a unei clădiri de care era lipită. Era lesne să scoţi o scândură, dar te pomeneai în faţa unui zid.

V

Un lucru care n-ar fi cu putinţă la lumina gazului aerian

În clipa aceea un zgomot scurt şi cadenţat începu să se audă la o oarecare depărtare. Jean Valjean cuteză să arunce o privire dincolo de colţul srăzii. Din strada Polonceau ieşise o patrulă de şapte sau opt soldaţi. Vedea cum le străluceau baionetele. Veneau spre el.

Soldaţii, în fruntea cărora desluşea statura înaltă a lui Javert, înaintau încet şi cu grijă. Se opreau destul de des. Se vedea bine că cercetau cu atenţie toate colţurile zidurilor, toate porţile şi ulicioarele.

Era, fără nici o îndoială, o patrulă obişnuită, pe care Javert o întâlnise şi căreia îi poruncise să-l urmeze.

Cele două ajutoare ale lui Javert mergeau printre soldați.

Așa cum umblau, și cu opririle pe care le făceau, le trebuia un sfert de oră până să ajungă la locul unde se afla Jean Valjean. Fu o clipă cumplită. Abia câteva minute îl mai despărțeau pe Jean Valjean de acea prăpastie înfiorătoare care i se deschidea în față pentru a treia oară. Iar ocna nu era de data asta ocnă și numai ocnă, ci era pierderea pentru vecie a Cosettei; cu alte cuvinte, o viață care se asemăna cu lăuntrul unui mormânt.

Nu mai era cu putință decât un singur lucru.

Despre Jean Valjean s-ar fi putut spune, spre deosebire de alți oameni, că purta cu el doi desagi: într-unul avea cugetul unui sfânt, iar în celălalt priceperea de temut a unui ocnaș. Scotocea într-unul sau în celălalt, după împrejurări.

După cum ne amintim, între alte felurite îndemânări, trecea, datorită numeroaselor lui evadări de la ocna din Toulon, drept meșter în arta neobișnuită de a se ridica pe colțul drept al unui zid, la nevoie până la înălțimea celui de-al șaselea etaj, proptindu-se în ceafă, în umeri, în șolduri și în genunchi, abia ajutându-se de rarele ieșituri ale pietrei; măiestrie care a făcut atât de înspăimântător și de vestit colțul curții Conciergerie din Paris, pe unde scăpase acum vreo douăzeci de ani condamnatul Battmolle.

Jean Valjean măsură cu ochii zidul deasupra căruia se vedea teiul. Era înalt de vreo optsprezece picioare. Colțul pe care-l făcea cu fațada clădirii celei mari era astupat în partea de jos cu o construcție de formă triunghiulară, ridicată parcă anume ca să ferească locul acela prea bine adăpostit de pângărirea trecătorilor. Această umplere preventivă a colțurilor era foarte obișnuită la Paris.

Construcția avea o înălțime de aproape cinci picioare. Din vârful ei și până pe zid nu mai erau decât patrusprezece.

Capătul de sus al zidului era făcut din piatră netedă, fără grinzi.

Greutatea era Cosette. Cosette nu știa să se cațere pe un zid. S-o părăsească? Jean Valjean nici nu se gândea. S-o ia cu el, cu neputință. Ca să facă astfel de ascensiuni, omul are nevoie de toate puterile lui. Cea mai neînsemnată povară i-ar muta centrul de greutate și l-ar trânti la pământ.

I-ar fi trebuit o frânghie. Jean Valjean n-avea. Unde să găsească o frângie, la miezul nopții, pe strada Polonceau? Să fi avut un regat, cu siguranță că Jean Valjean l-ar fi dat în clipa aceea pentru o frânghie.

Toate împrejurările extreme au o străfulgerare a lor, care uneori ne orbește, iar alteori ne iluminează.

Privirea deznădăjduită a lui Jean Valjean întâlni stâlpul felinarului din fundătura Genrot.

În vremea aceea pe străzile Parisului nu existau becuri de gaz. Odată cu căderea nopții se aprindeau lămpile, puse din loc în loc, și care erau stinse și coborâte cu ajutorul unei funii ce trecea strada de la un trotuar la celălalt și era vârâtă în jgheabul stâlpului. Scripetele pe care se înfășura frânghia era închis sub lampă într-un dulăpior de fier, a cărui cheie o avea lampagiul și însăși funia era apărată până la o înălțime oarecare de un înveliș de metal.

Jean Valjean, cu energia celui ce luptă pe viață și pe moarte, trecu strada dintr-o săritură, intră în fundătură, forță broasca dulăpiorului cu vârful cuțitului și după o clipă se întoarse lângă Cosette. Avea o funie. Acești oameni întunecați, care trăiesc de azi pe mâine, în luptă cu destinul, nu stau pe gânduri. Am arătat că în noaptea aceea felinarele nu erau aprinse. Cel din fundătura Genrot era așadar stins, ca toate celelalte, și puteai trece pe lângă el fără să bagi de seamă că lampa nu era la locul ei.

Toate acestea – ora, locul, întunericul, îngrijorarea lui Jean Valjean, mișcările lui neobișnuite, acel du-te-vino – începeau s-o neliniștească pe Cosette. Orice alt copil în locul ei ar fi început de mult să țipe. Ea se mărgini să-l tragă pe Jean Valjean de pulpana hainei. Se auzea din ce în ce mai limpede zgomotul patrulei care se apropia.

– Tată, spuse ea încet, mi-e frică! Cine vine de-acolo?

– Ssst! răspunse nenorocitul. E doamna Thénardier.

Cosette tresări. El adăugă:

– Să nu scoți o vorbă! Lasă-mă pe mine! Dacă țipi sau dacă plângi, doamna Thénardier, care te pândește, vine să te ia.

Apoi, fără să se grăbească, dar și fără să piardă vreme, cu o precizie hotărâtă și cu mișcări scurte, cu atât mai admirabile în clipa aceea, cu cât Javert și patrula lui puteau să se ivească dintr-un moment în altul, își desfăcu cravata, o trecu împrejurul trupului Cosettei pe sub subsuori, având grijă să nu vatăme copilul, prinse cravata de un capăt al funiei, cu ajutorul acelui nod pe care marinarii îl numesc nod de rândunică, luă celălalt capăt al funiei între dinți, își scoase ghetele și ciorapii pe care îi azvârli peste zid, se sui pe construcția de moloz, și începu să se ridice pe colțul dintre zid și fațadă, cu tot atâta dibăcie și siguranță de parcă ar fi avut o treaptă sub călcâie și sub coate.

Nu se scursese nici jumătate de minut și era în genunchi sus, pe zid.

Cosette îl privea uluită, fără să scoată o vorbă. Cuvintele lui Jean Valjean și numele doamnei Thénardier o înghețaseră.

Auzi deodată vocea lui Jean Valjean, care îi strigă, destul de încet de altfel:

– Lipește-te de perete!

Îl ascultă.

– Să nu scoţi o vorbă şi să nu-ţi fie frică! urmă Jean Valjean.

Ea se simţi deodată ridicată de la pământ.

Până să-şi dea seama ce e cu ea, era sus pe zid.

Jean Valjean o apucă, o puse în spinare, îi luă amândouă mânuţele în mâna lui stângă, se culcă pe burtă şi merse de-a buşelea de-a lungul zidului până la capăt. Aşa cum îşi închipuise, acolo se afla o clădire al cărei acoperiş pleca de la înălţimea împrejmuirii de lemn şi cobora până foarte aproape de pământ, pe un plan uşor înclinat, care atingea teiul.

Întâmplarea era fericită, pentru că în partea asta zidul era mult mai înalt decât spre stradă. Jean Valjean întrezărea sub el pământul, la o mare distanţă.

Tocmai ajunsese la planul înclinat al acoperişului şi nu se despărţise bine de creasta zidului, când o larmă cumplită îi vesti sosirea patrulei. Se auzea glasul tunător al lui Javert:

– Scotociţi fundătura! Strada Droit-Mur e păzită şi ulicioara Picpus de asemenea. Îmi pun capul că e în fundătură.

Soldaţii se repeziră în fundătura Genrot.

Jean Valjean se lăsă să alunece de-a lungul acoperişului; ajunse, ţinând-o mereu pe Cosette, până în dreptul teiului şi sări la pământ. Fie de teamă, fie de curaj, Cosette nu scoase o vorbă. Avea numai mâinile puţin zdrelite.

VI
Începutul unei enigme

Jean Valjean se afla într-un fel de grădină foarte întinsă, de o formă neobişnuită, într-una din acele grădini triste, făcute parcă să fie privită iarna şi noaptea. Grădina asta de formă lunguiaţă avea o alee de plopi înalţi în fund, arbori destul de stufoşi prin colţuri şi un spaţiu gol în mijloc, unde se afla un singur copac foarte mare, apoi vreo câţiva răsuciţi şi zbârliţi ca nişte mărăcini mari, răzoare cu legume, straturi cu pepeni, ale căror clopote de sticlă străluceau sub lună, şi un puţ părăginit. Se găseau ici-colo bănci de piatră, acoperite cu muşchi negru. Aleile erau drepte şi mărginite cu arbuşti mici şi întunecaţi. Jumătate din alei erau năpădite de iarbă, iar un putregai verzui acoperea restul.

Jean Valjean avea lângă el clădirea de pe al cărei acoperiş coborâse, o grămadă de surcele şi, în spatele surcelelor, stătea lipită de perete o statuie de piatră al cărei chip mutilat nu mai era decât o mască fără formă, ce apărea neclar în întuneric.

Clădirea era un fel de ruină în care se puteau deosebi odăi dărâmate, dintre care una, plină ochi, părea să fie folosită drept magazie.

Clădirea cea mare din strada Droit-Mur, care făcea colț cu strada Picpus, avea două fațade în formă de triunghi ce dădeau spre grădină. Aceste fațade erau pe dinăuntru și mai tragice încă decât pe dinafară. Toate ferestrele aveau gratii. Nu se zărea acolo nici o lumină. La etajele de sus se aflau streșini înaintate, ca la închisori. Una dintre fațadele astea își arunca umbra asupra celeilalte și o lăsa apoi să cadă peste grădină, ca un linţoliu negru şi nesfârşit. Nu se mai zărea vreo altă casă. Fundul grădinii se pierdea în ceață și în noapte. Cu toate astea, deosebea într-acolo, nelămurit, ziduri care se întretăiau, ca și cum ar mai fi fost și alte grădini dincolo, precum și acoperișurile joase de pe strada Polonceau.

Nu se poate închipui un loc mai sălbatic și mai singuratic decât grădina aceea. Era pustie, ceea ce era ușor de înțeles din pricina orei; dar locul nu părea făcut pentru ca să treacă cineva pe-acolo, fie și la amiază.

Prima grijă a lui Jean Valjean fusese să-și găsească ghetele și să le încalțe, iar apoi să intre cu Cosette în magazie. Cel care evadează nu se socotește niciodată îndeajuns de ascuns. Fetița, care se gândea mereu la doamna Thénardier, îi împărtășea instinctul de a se adăposti cât mai bine cu putință.

Cosette tremura și se strângea lângă el. Se auzea tropotul zgomotos al patrulei care scotocea fundătura și strada, se auzea cum puștile se loveau de pietre, ordinele pe care Javert le dădea agenților puși de el, precum și sudălmile lui, amestecate cu vorbe care nu se înțelegeau deloc.

După un sfert de ceas, învălmășeala aceea furtunoasă începu să se depărteze. Jean Valjean nici nu mai răsufla.

Pusese mâna, ușor, pe mâna Cosettei.

De altfel, singurătatea în care se afla era atât de neașteptat de liniștită, încât gălăgia aceea îngrozitoare, atât de violentă și atât de apropiată, nu o tulburase câtuși de puțin. Parcă zidurile acelea ar fi fost ridicate cu pietrele surde despre care vorbește *Scriptura*.

Deodată, în mijlocul acelei liniști, se ridică un nou zgomot; un zgomot ceresc, divin, blând, pe atât de fermecător, pe cât fusese celălalt de groaznic. Era un imn care ieșea din beznă, o minune de rugă și armonie în tăcerea întunecată și înfricoșătoare a nopții; voci de femei, dar voci alcătuite totodată de glasuri neprihănite de fecioare și din glasuri nevinovate de copii, voci de dincolo de lume, care seamănă cu acelea pe care nou-născuții le mai aud încă, și cei ce trag să moară încep să le audă. Cântecul acesta venea din clădirea întunecată care domina grădina. În clipa în care larma demonilor se îndepărta, s-ar fi spus că un cor de îngeri se apropia în umbră.

Cosette și Jean Valjean căzură în genunchi.

Nu știau ce era, nu știau unde se găseau, dar simțeau amândoi, bărbatul și copilul, pocăitul și cel nevinovat, că trebuiau să îngenunche.

Vocile acelea erau şi mai ciudate pentru că nu împiedicau clădirea de a părea goală. Era ca un cântec supranatural într-o casă nelocuită.

Pe când vocile acelea cântau, Jean Valjean nu se mai gândea la nimic. Nu mai vedea noaptea. Vedea un cer albastru. I se părea că simte cum i se deschid acele aripi pe care le avem cu toţii înăuntrul nostru. Cântecul se stinse. Poate că ţinuse multă vreme. Jean Valjean n-ar fi putut-o spune. Ceasurile de extaz nu ţin niciodată mai mult decât o clipă.

Totul se scufundase din nou în tăcere. Nimic nu se mai auzea în stradă; nimic în grădină. Se topise atât ceea ce ameninţa, cât şi ceea ce liniştea. Pe creasta zidului, vântul bătea în cele câteva buruieni uscate, făcând un zgomot uşor şi lugubru.

VII
Urmarea enigmei

Vântul nopţii începuse să sufle, semn că puteau fi ceasurile unu sau două. Biata Cosette nu spunea nimic. Jean Valjean socoti că adormise, pentru că se aşezase pe jos, alături, şi-şi sprijinise capul de el. Se aplecă şi o privi. Cosette avea ochii mari deschişi şi un aer gânditor, care-l duru pe Jean Valjean.

Încă tremura.

– Ţi-e somn? spuse Jean Valjean.

– Mi-e foarte frig, îi răspunse ea. După o clipă îl întrebă: Ea e tot acolo?

– Cine? spuse Jean Valjean.

– Doamna Thénardier.

Jean Valjean uitase mijlocul de care se slujise ca s-o facă pe Cosette să nu scoată o vorbă.

– Aş! spuse el. A plecat. Nu-ţi mai fie teamă de nimic!

Fetiţa suspină, ca şi cum i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.

Pe jos era umed, magazia era deschisă din toate părţile, vântul sufla din ce în ce mai rece. Omul îşi scoase redingota şi o înveli pe Cosette.

– Aşa ţi-e mai puţin frig? întrebă el.

– O, da, tăticule!

– Bine, aşteaptă-mă o clipă! Mă întorc.

Ieşi din ruină şi merse de-a lungul clădirii celei mari, în căutarea unui adăpost mai bun. Dădu de uşi, dar erau închise. La toate ferestrele de la parter erau zăbrele.

Îndată ce trecu de colţul interior al clădirii, băgă de seamă că se apropia de nişte ferestre boltite de unde văzu venind oarecare lumină. Se ridică pe vârful picioarelor şi se uită printr-una din ferestre. Toate dă-

deau într-o sală destul de spaţioasă, pardosită cu lespezi mari, plină de arcade şi stâlpi, unde nu se zăreau decât o licărire slabă şi umbre întunecoase. Licărirea venea de la un opaiţ aprins într-un colţ. Sala era pustie şi nu se zărea înlăuntrul ei nici o mişcare. Cu toate astea, uitându-se mai bine, i se păru că vede pe jos, pe pardoseală, ceva care părea acoperit cu un linţoliu şi aducea a formă omenească. Era ceva culcat cu faţa în jos, pe piatră, cu braţele cruce, nemişcat ca un mort. După un fel de şarpe care se târa pe pardoseală, s-ar fi spus că forma asta sinistră avea legată de gât o funie.

Întreaga sală era scăldată în negura locurilor abia luminate, care sporeşte groaza.

Jean Valjean spunea adeseori după aceea că, deşi multe privelişti funebre îi trecuseră prin viaţă, niciodată nu văzuse totuşi ceva care să-i îngheţe mai mult sângele în vine, ceva mai înspăimântător decât făptura aceea enigmatică, îndeplinind nu ştiu ce mister necunoscut în bezna locului aceluia. Era groaznic să-ţi închipui că acel ceva era poate un corp mort, dar încă şi mai groaznic să te gândeşti că mai era poate viu.

Avu curajul să-şi lipească fruntea de geam, pentru a vedea dacă acel ceva avea să se mişte sau nu. Degeaba rămase astfel o vreme care i se păru nesfârşită; forma întinsă acolo nu făcea nici o mişcare. Deodată însă se simţi cuprins de o spaimă nemaipomenită şi o luă la fugă. Începu să alerge spre magazie, fără a îndrăzni să se uite înapoi. I se părea că, de-ar fi întors capul, ar fi văzut făptura aceea mergând în urma lui cu paşi mari şi dând din mâini.

Ajunse gâfâind la dărăpănătură. I se tăiau genunchii, sudoarea îi curgea pe spinare.

Unde se afla? Cine şi-ar fi putut închipui un asemenea cavou în mijlocul Parisului? Ce era oare casa aceea ciudată? Clădire plină de mistere nocturne, care chema sufletele în umbră, cu voci de înger şi, când venea, le înfăţişa deodată acea apariţie înfiorătoare, care le făgăduia să le deschidă poarta încântătoare a cerului, dar le deschidea poarta groaznică a mormântului! Şi totuşi, asta era o casă ca toate casele, cu număr la poartă! Nu visa. Dar avea nevoie să-i atingă pietrele cu degetul ca s-o poată crede.

Răceala nopţii, teama, nelinişte şi emoţiile serii îl copleşiră. Frigurile îl cuprinseră şi toate gândurile i se ciocneau în minte necontenit.

Se apropie de Cosette. Dormea.

VIII
Enigma crește

Fetița își pusese capul pe o piatră și adormise. Se așeză lângă ea și începu s-o privească. Încetul cu încetul, pe măsură ce se uita la ea, se liniștea, și spiritul lui își redobândi libertatea.

Înțelegea limpede adevărul care avea să stea de acum încolo la temelia vieții lui, și anume că atâta vreme cât o va avea lângă el, n-are să aibă nevoie de nimic decât pentru ea, și nici frică nu-i va fi de nimic, decât din pricina ei. Nici măcar nu simțea că-i e foarte frig, după ce-și scosese haina ca s-o acopere pe Cosette.

Cu toate astea, cu toată visarea în care căzuse, auzea de la o vreme un zgomot ciudat. Parcă cineva ar fi scuturat un clopoțel. Zgomotul acesta venea din grădină. Se putea auzi limpede, cu toate că era slab. Semăna cu acea muzică vagă pe care o fac tălăngile vitelor noaptea la pășune.

Zgomotul acesta îl făcu pe Jean Valjean să se întoarcă. Se uită și văzu că era cineva în grădină.

Printre clopotele de sticlă care acopereau pepenii, mergea o făptură care semăna cu un om ce se ridica, se apleca și se oprea, cu mișcări regulate, ca și cum ar fi târât sau ar fi așternut ceva pe jos. Făptura asta părea că șchioapătă.

Jean Valjean tresări scuturat de veșnicul fior al celor oropsiți. Totul li se pare dușmănos și vrednic de bănuială. Se feresc de zi pentru că pot fi văzuți, și de noapte pentru că pot fi surprinși. Adineauri tremura pentru că grădina era pustie, acum tremura pentru că era cineva în ea.

Căzu dintr-o teamă închipuită într-o teamă adevărată. Își spuse că poate Javert și copoii lui nu plecaseră, că fără-ndoială lăsaseră în stradă oameni care să supravegheze, că omul acesta, dacă avea să-l găsească în grădină, va cere ajutor, va striga și-l va da pe mâna poliției. O luă ușor în brațe pe Cosette, care dormea, și o duse în spatele unui maldăr de mobile vechi, scoase din uz, în unghiul cel mai din fund al magaziei. Cosette nu se mișcă.

Se uită de-acolo cu luare-aminte la făptura din pepenărie. Era ciudat că zgomotul clopoțelului însoțea toate mișcările omului. Când se apropia, se apropia și zgomotul; când se depărta, zgomotul se depărta și el; dacă făcea o mișcare grăbită, un sunet tremurat însoțea mișcarea; când se oprea, înceta și zgomotul. Părea, fără doar și poate, că clopoțelul acela era legat de om. Dar ce putea oare să însemne asta? Ce fel de om era acesta de care atârna un clopoțel ca de-un berbec sau ca de-un bou?

Pe când își punea întrebările astea, atinse mâinile Cosettei. Erau înghețate.

– Vai, Dumnezeule! spuse el. O chemă cu glasul scăzut: Cosette!

Ea nu deschise ochii.

O scutură cu putere.

Nu se trezi.

– N-o fi murit? spuse el și se ridică deodată, cutremurat din creștet până-n tălpi.

Cele mai îngrozitoare gânduri îi trecură de-a valma prin minte. Sunt clipe în care cele mai groaznice presupuneri ne cuprind ca o haită de furii și se năpustesc cu putere peste hotarele minții noastre. Când e vorba de cei pe care îi iubim, grija noastră născocește toate nebuniile. Își aduse aminte că somnul sub cerul liber, într-o noapte friguroasă, poate ucide.

Cosette, palidă, zăcea la pământ, la picioarele lui, fără să facă o mișcare.

Îi ascultă răsuflarea. Respira încă, dar răsuflarea ei i se părea slabă, gata să se oprească.

Cum s-o încălzească? Cum s-o trezească? Orice alt gând i se șterse din minte. Năuc, dădu buzna afară din dărăpănătură. Trebuia neapărat ca, în mai puțin de un sfert de ceas, Cosette să fie culcată într-un pat, în fața unui foc.

IX
Omul cu clopoțelul

Se duse de-a dreptul la omul din grădină. Ținea în mână fișicul cu monede de argint, pe care-l purta în buzunarul vestei.

Omul sta cu capul în jos și nu-l văzu venind. Făcu câțiva pași mai mari, fu lângă el și-i strigă:

– O sută de franci!

Omul avu o tresărire și ridică ochii.

– Câștigi o sută de franci, reluă Jean Valjean, dacă mă găzduiești în noaptea asta.

Luna lumina din plin fața îngrozită a lui Jean Valjean.

– Ia te uită, dumneata ești, moș Madeleine! spuse omul.

Numele acesta, rostit astfel în acest ceas întunecat, în acel loc necunoscut și de un om necunoscut, îl făcu pe Jean Valjean să dea înapoi.

La toate s-ar fi așteptat, numai la asta nu. Cel care îi vorbea era un moșneag adus de spate și șchiop, îmbrăcat aproape ca un țăran, și care

avea la genunchiul stâng un genunchier de piele, de care atârna un clopot destul de mare. Fața nu i se vedea pentru că era în umbră.

Omul își scoase pălăria de pe cap și spuse tremurând:

– Vai, Doamne! Cum de te găsești aici, moș Madeleine? Pe unde ai intrat, Isuse Hristoase! Parc-ai căzut din cer! Nu e nici o îndoială că de-ai să pici odată de undeva, apoi de-acolo ai să pici. Și în ce hal ești! N-ai cravată, n-ai pălărie, n-ai haină pe dumneata. Știi că cineva care nu te-ar cunoaște s-ar speria de-a binelea? Doamne-Dumnezeule, nu cumva sfinții și-au pierdut mințile? Dar cum ai intrat aici?

Vorbea pe nerăsuflate. Vorbea cu sfătoșenia celor de la țară, în care nu e nimic neliniștitor. Toate astea fuseseră spuse cu un amestec de mare uimire și de bunătate naivă.

– Cine ești dumneata? Și ce e cu asta asta? întrebă Jean Valjean.

– Ei, Doamne, asta e prea de tot! rosti moșneagul. Eu sunt acela căruia i-ai dat de lucru aici, și casa e aceea unde mi-ai găsit de lucru. Ce, nu mă mai cunoști?

– Nu, spuse Jean Valjean. Dar cum se face că mă cunoști dumneata?

– Mi-ai scăpat viața, spuse omul.

Se întoarse; o rază de lumină îi desena profilul și Jean Valjean îl recunoscu pe bătrânul Fauchelevent.

– Ah, spuse Jean Valjean, dumneata ești? Da, te cunosc.

– A dat Dumnezeu! grăi, dojenitor, bătrânul.

– Ce faci aici?

– Uite, îmi acopăr pepenii.

Bătrânul Fauchelevent ținea într-adevăr în mână, în clipa în care îl oprise Jean Valjean, o rogojină de paie pe care tocmai o întindea peste pepeni. De un ceas de când era în grădină avusese vreme să acopere câteva straturi. Operația asta îl silea să facă acele mișcări neobișnuite pe care le văzuse Jean Valjean din magazie.

Urmă:

– Mi-am spus: cerul e senin, o să înghețe. Dacă aș pune o plăpumioară pe pepeni? Și, adăugă el, privindu-l pe Jean Valjean și râzând cu poftă, ce naiba, dumneata ar trebui să faci la fel! Dar cum de-ai ajuns aici?

Jean Valjean, văzând că omul acesta îl cunoaște cel puțin sub numele de Madeleine, deveni prudent. Punea întrebare după întrebare. Lucru ciudat, rolurile păreau să se fi schimbat. El, nepoftitul, era acela care întreba.

– Și ce rost are clopoțelul ăsta pe care îl ai la genunchi?

– Ăsta? răspunde Fauchelevent. E ca să mă ocolească.

– Cum ca să te ocolească?

Bătrânul Fauchelevent făcu cu ochiul, cu un aer care nu se poate descrie.

– Vai, Doamne! Dar în casa asta nu sunt decât femei. Şi printre ele multe fete tinere. Se pare că aş fi periculos dacă m-ar întâlni. Clopoţelul le dă de ştire. Când vin eu, ele pleacă.

– Ce e casa asta?

– Ei, ştii bine.

– Nu, nu ştiu.

– Doar dumneata mi-ai găsit locul ăsta de grădinar.

– Spune-mi ca şi cum n-aş şti nimic.

– Ei bine, află că e mânăstirea Petit-Picups.

Jean Valjean îşi aduse aminte. Întâmplarea, adică providenţa, îl aruncase în mânăstirea din cartierul Saint-Antoine, unde bătrânul Fauchelevent, beteag după accidentul cu căruţa, fusese primit după recomandaţia sa, cu doi ani în urmă. Spuse şi el, ca şi când şi-ar fi vorbit sie însuşi:

– Mânăstirea Petit-Picups!

– Dar, la urma urmei, urmă Fauchelevent, cum naiba ai făcut să intri aici, moş Madeleine? Degeaba eşti un sfânt, că eşti şi bărbat, şi bărbaţii nu intră niciodată aici.

– Şi totuşi eşti şi dumneata aici.

– Nu sunt decât eu.

– Cu toate astea, rosti Jean Valjean, trebuie să rămân.

– Doamne, Dumnezeule! strigă Fauchelevent.

Jean Valjean se apropie de moşneag şi spuse cu o voce gravă:

– Moş Fauchelevent, ţi-am scăpat viaţa.

– Eu mi-am adus aminte cel dintâi, răspunse Fauchelevent.

– Ei bine, poţi să faci pentru mine astăzi ceea ce am făcut eu pentru dumneata altădată.

Fauchelevent apucă între mâinile sale bătrâne, zbârcite şi tremurătoare, cele două mâini puternice ale lui Jean Valjean şi rămase câteva clipe aşa, ca şi cum n-ar fi putut să vorbească. În sfârşit, rosti:

– Vai! Ar fi o binecuvântare cerească dacă aş putea să-ţi fac şi eu un bine! Eu să-ţi scap viaţa? Domnule primar, cere-i ce vrei bătrânului dumitale!

Moşneagul fu transfigurat de o bucurie înălţătoare. Chipul îi strălucea.

– Ce vrei să fac? urmă el.

– Am să-ţi explic. Ai o odaie?

– Am o baracă ferită, acolo, pe după ruina vechii mânăstiri, într-un ungher pe care nu-l vede nimeni. Sunt trei odăi.

Baraca era, într-adevăr, atât de bine aşezată ca să n-o zărească nimeni, încât Jean Valjean nici n-o văzuse.

– Bine, spuse Jean Valjean. Acum îţi cer două lucruri.

– Ce anume, domnule primar?

– Mai întâi, să nu spui nimănui ceea ce ştii despre mine. În al doilea rând să nu cauţi să afli mai mult decât ştii.

– Cum vrei. Ştiu că nu poţi să faci decât fapte cinstite şi că ai fost întotdeauna omul lui Dumnezeu. Şi-apoi, dumneata m-ai trimis aici. Te priveşte. Sunt al dumitale.

– S-a făcut. Acum vino cu mine. Mergem să luăm copilul.

– Ah, spuse Fauchelevent. E şi un copil!

Nu mai adăugă nici un cuvânt şi-l urmă pe Jean Valjean ca un câine pe stăpânul lui. Peste mai puţin de o jumătate de ceas, Cosette, care se îmbujorase din nou la faţă la dogoarea unui foc bun, dormea în patul bătrânului grădinar. Jean Valjean îşi pusese iarăşi cravata şi redingota şi-şi găsise pălăria pe care o azvârlise peste zid. În vreme ce Jean Valjean îşi îmbrăca haina, Fauchelevent îşi scoase genuncherul cu clopoţel, care, prins într-un cui, lângă un coş de paie, împodobea acum peretele.

Cei doi bărbaţi se încălzeau în jurul unei mese pe care Fauchelevent pusese o bucată de brânză, pâine neagră, o sticlă cu vin, două pahare, şi bătrânul îi spunea lui Jean Valjean, punându-i mâna pe genunchi:

– Vai, moş Madeleine! Nu m-ai recunoscut din prima clipă! Scapi viaţa oamenilor şi după aceea îi uiţi! Nu e frumos! Ei îşi amintesc de dumneata, iar dumneata eşti un ingrat.

X
Capitol în care se explică cum Javert şi-a pierdut vremea în zadar

Întâmplările acestea, pe care până acum le-am văzut numai dintr-o singură latură, se desfăşuraseră în împrejurările cele mai simple.

În noaptea zilei în care Javert îl arestase pe Jean Valjean la căpătâiul Fantinei, acesta evadase din închisoarea municipală de la Montreuil-sur-mer, iar poliţia bănuise că ocnaşul fugit se îndreptase spre Paris. Parisul e un puhoi în care totul se pierde; ca într-un vârtej al mării, totul dispare în acest vârtej al lumii. Nici o pădure nu-l ascunde pe om mai bine ca mulţimea. Fugarii de tot felul o ştiu. Se duc la Paris ca şi cum s-ar duce să se dea la fund; sunt unele dări la fund care te scapă. O ştie şi poliţia, şi de-asta caută la Paris ceea ce a pierdut în altă parte. Îl caută aici pe fostul primar de la Montreuil-sur-mer. Javert fu chemat la Paris ca să dea lămuriri în folosul cercetărilor. Într-adevăr, Javert fu de mare ajutor în prinderea lui Jean Valjean. Râvna şi inteligenţa lui Javert cu prilejul acesta fură remarcate de Chabouillet, care era secretar la prefectură sub contele Angles. Chabouillet, care îl mai ajutase de altfel pe

Javert, îl numi pe inspectorul de la Montreuil-sur-mer în poliția din Paris. Aici, Javert știa să se facă necesar în diferite feluri și – trebuie s-o spunem, cu toate că expresia pe care o vom întrebuința pare neașteptată pentru astfel de servicii – în chip onorabil.

Nu se mai gândi la Jean Valjean – câinii aceștia, mereu la vânătoare, uită de lupul de ieri pentru lupul de azi – până în decembrie 1823, când îi căzu în mână un jurnal, lui, care nu citea niciodată ziare; dar, ca monarhist, Javert ținuse să cunoască amănuntele intrării triumfale în Bayonne a „principelui generalisim." Abia sfârșise de citit articolul care-l interesa, când numele lui Jean Valjean din dosul unei pagini îi atrase luarea-aminte. Jurnalul vestea că ocnașul Jean Valjean murise și publica faptul acesta în termeni atât de siguri, încât Javert nu mai avu nici o îndoială. Se mărgini să spună: „Acolo-i temnița cea bună". Apoi zvârli ziarul și se mai gândi la asta.

După câtva timp, prefectura departamentului Seine-et-Oise transmise prefecturii poliției din Paris o notă privitoare la răpirea unui copil, care se petrecuse la Montfermeil în împrejurări deosebite. Nota spunea că o fetiță de vreo șapte-opt ani, care fusese încredințată de maică-sa unui hangiu din partea locului, fusese furată de un necunoscut; pe fetiță o chema Cosette și era copilul unei femei decăzute, anume Fantine, moartă la spital, nu se știe nici unde, nici când. Nota asta trecu pe sub ochii lui Javert și-l făcu să cadă pe gânduri.

Numele Fantinei îi era bine cunoscut. Își amintea că Jean Valjean îl făcuse, pe el, Javert, să pufnească în râs, când i-a cerut un răgaz de trei zile ca să plece în căutarea copilului individei aceleia. Își aduse aminte că Jean Valjean fusese arestat la Paris în clipa în care se suia în diligența de Montfermeil. Câteva indicii dăduseră de bănuit pe atunci că se suia poate pentru a doua oară în diligența aceea și că mai făcuse în ajun o primă plimbare, dar numai prin împrejurimile satului, deoarece în sat nu fusese văzut. Ce căuta în ținutul Montfermeil? Nimeni nu putuse ghici. Javert înțelegea abia acum. Acolo se găsea fata Fantinei. Jean Valjean se dusese s-o caute. Dar fata aceea fusese furată de un necunoscut. Cine putea fi necunoscutul? Să fi fost Jean Valjean? Dar Jean Valjean murise. Fără să spună nimănui nimic, Javert luă diligența din fundătura La Planchette și se duse la Montfermeil.

Se aștepta să găsească acolo lumină, dar nu găsi decât întuneric.

În primele zile cei doi Thénardieri fuseseră furioși și trăncăniseră. Dispariția Cosettei făcuse vâlvă în sat. S-au născut la repezeală tot felul de versiuni ale poveștii care până la urmă fu aceea a răpirii unui copil. Așa luă naștere nota poliției. Cu toate astea, după ce-i trecu necazul, Thénardier, cu instinctul lui fără greș, înțelese foarte repede că nu e niciodată folositor să atragi atenția procurorului general și că plângerile

lui cu privire la „răpirea“ Cosettei aveau ca prim rezultat fixarea ochilor ageri ai justiției asupra lui și asupra multor afaceri tulburi pe care le făcuse. Primul lucru pe care bufnițele vor să-l ocolească e să li se aducă o lumânare. Și, mai întâi, cum o să se descurce el în privința celor o mie cinci sute de franci pe care-i primise? Așadar, schimbă macazul, astupă gura nevesti-si și făcu pe miratul când i se mai vorbi de „copilul furat“. Nu pricepea nimic; fără îndoială că se plânsese în clipa când i se luase atât de repede mititica lui dragă, pe care din duioșie ar fi vrut s-o mai ție vreo două-trei zile, dar că „bunicul“ fetei venise s-o ia, cum era de altfel firesc. Spunea „bunicul“, pentru că făcea impresie bună. Sosind la Montfermeil, Javert căzu tocmai asupra acestei versiuni. „Bunicul“ îl făcea să dispară pe Jean Valjean.

Javert înfipse totuși câteva întrebări, ca pe niște sonde, în povestirea lui Thénardier:

– Cine era bunicul și cum îl chema?

Thénardier răspunse simplu:

– E un agricultor bogat. I-am văzut legitimația. Mi se pare că-l cheamă Guillaume Lambert.

Lambert e un nume de om cumsecade. Javert se întoarse la Paris.

„Jean Valjean a murit de-a binelea, își spuse el, și eu sunt un nătărău“.

Începu să uite povestea asta, când, prin martie 1824, auzi vorbindu-se despre un personaj ciudat, care locuia în parohia Saint-Médard și era poreclit „cerșetorul care dă de pomană“. Se spunea că personajul acesta ar fi un rentier, al cărui nume nu-l știa nimeni precis și care trăia singur, cu o fetiță de opt ani, care habar n-avea de nimic, decât că venea de la Montfermeil. Montfermeil! Cuvântul acesta se întorcea iar și iar, și-l făcea pe Javert să ciulească urechea. Un bătrân cerșetor în slujba poliției, un fost țârcovnic, căruia personajul acela îi dădea de pomană, mai adăugă vreo câteva amănunte. Rentierul acesta era un sălbatic, nu ieșea niciodată decât seara, nu vorbea cu nimeni, numai cu cei săraci uneori, și nu se lăsa domesticit. Purta o redingotă galbenă, groaznică la vedere, care făcea câteva milioane, fiindcă era toată căptușită cu bancnote. Hotărât lucru, asta ațâță curiozitatea lui Javert. Ca să-l vadă de aproape pe acest rentier de pomină, și fără să-l sperie, se îmbrăcă într-o bună zi în zdrențele țârcovnicului și luă locul pe care bătrânul copoi se așeza în fiecare seară pe vine, cântându-și psalmii pe nas și spionând printre rugăciuni.

În sfârșit, „individul suspect“ veni în fața lui Javert travestit în acest chip și-i dădu de pomană. În clipa aceea, Javert ridică fruntea, și lovitura pe care o primi Jean Valjean părându-i-se că-l recunoaște pe Javert o primi și Javert, părându-i-se că-l recunoaște pe Jean Valjean.

Dar întunericul ar fi putut să-l înșele. Moartea lui Jean Valjean era oficială; lui Javert îi rămâneau îndoieli, și încă grave; și atâta vreme cât se îndoia, Javert, omul scrupulos, nu punea mâna în gât nimănui.

Își urmări omul până la hardughia Gorbeau și o făcu să vorbească pe bătrână, ceea ce nu era greu. Bătrâna îi confirmă povestea despre redingota căptușită cu milioane și-i istorisi întâmplarea cu hârtia de o mie de franci. O văzuse! O pipăise! Javert luă o odaie cu chirie. Chiar în aceeași seară se și instală în ea. Se puse să tragă cu urechea la ușa chiriașului misterios, nădăjduind să-i audă glasul, dar Jean Valjean îi zărise lumânarea prin gaura cheii și zădărnicise socoteala spionului, păstrând tăcerea.

A doua zi, Jean Valjean își luă tălpășița. Dar zgomotul monedei de cinci franci, pe care o lăsase să cadă, fu simțit de bătrână, care, auzind zornăit de bani, își închipui că voia să se mute și se grăbi să-i dea de știre lui Javert. Noaptea, pe când Jean Valjean ieșea din casă, Javert îl aștepta în dosul copacilor de pe bulevard, împreună cu doi oameni.

Javert ceruse întăriri de la prefectură, dar nu spusese numele insului pe care nădăjduia să-l prindă. Era taina lui; o păstrase din trei pricini: mai întâi, pentru că cea mai mică indiscreție putea să-i dea de gândit lui Jean Valjean; apoi, pentru că a pune mâna pe un vechi ocnaș evadat și socotit drept mort, pe un condamnat pe care registrele justiției îl trecuseră odinioară pentru totdeauna „printre răufăcătorii cei mai periculoși“, era un succes măreț pe care cei vechi din poliția pariziană desigur că nu aveau să-l lase unui nou-venit ca Javert, și se temea ca aceștia să nu-i ia ocnașul; în sfârșit, pentru că lui Javert, care era un artist, îi plăcea neprevăzutul. Nu putea suferi izbânzi de care îți bați joc trâmbițându-le cu mult înainte. Îi plăcea să-și pregătească în umbră capodoperele și să le dea apoi în vileag dintr-o dată.

Javert îl urmărise pe Jean Valjean din copac în copac, apoi din colț de stradă în colț de stradă, fără să-l piardă din ochi nici o clipă. Tocmai în momentele în care Jean Valjean se credea mai în siguranță, ochiul lui Javert era asupra lui.

De ce Javert nu-l aresta pe Jean Valjean? Pentru că tot se mai îndoia.

Trebuie să ne amintim că pe vremea aceea poliția nu era tocmai de capul ei; o stingherea presa liberă. Câteva arestări arbitrare date la iveală de ziare avuseseră răsunet până în cele două Camere și intimidaseră prefectura. Să atentezi la libertatea individuală era un fapt grav. Agenții se temeau să nu se înșele; prefectul îi trăgea la răspundere; o greșeală însemna destituirea. Își închipuie oricine efectul pe care l-ar fi făcut la Paris această scurtă notiță reprodusă de douăzeci de ziare:

„Ieri un bunic bătrân cu părul alb, rentier respectabil, care se preumbla cu nepoțica lui în vârstă de opt ani, a fost arestat și dus la închisoarea prefecturii sub cuvânt că ar fi un ocnaș evadat!“

Afară de asta, trebuie s-o mai spunem o dată: Javert avea scrupulele lui. Sfaturile conştiinţei sale se adăugau la sfaturile prefectului; se îndoia cu adevărat.

Jean Valjean îi întoarse spatele şi mergea prin întuneric.

Tristeţea, neliniştea, tulburarea, copleşeala, această nouă nenorocire de a fi silit să fugă noaptea şi să caute un adăpost în Paris, pentru Cosette şi pentru el, nevoia de a-şi potrivi pasul după pasul unui copil – toate astea schimbaseră, chiar fără voia lui, înfăţişarea lui Jean Valjean şi îl îmbătrâniseră în asemenea măsură, încât poliţia însăşi, încarnată în Javert, putea să se înşele, şi se înşelă. Neputinţa de a se apropia de el prea mult, haina lui de învăţător bătrân venit din emigraţie, declaraţia lui Thénardier care-l făcea bunic, în sfârşit, convingerea tuturor că murise ca ocnaş – se adăugau toate la îndoielile lui şi se înghesuiau în mintea lui Javert.

La un moment dat, îi trecu prin gând să-i ceară să se legitimeze. Dar dacă omul acela nu era nici Jean Valjean şi dacă nu era nici un bătrân rentier cinstit şi cumsecade, poate că era un găligan amestecat adânc şi iscusit în urzeala întunecată a fărădelegilor pariziene, vreun periculos şef de bandă, care făcea pomeni pentru a-şi ascunde alte talente, aşa cum se obişnuia. Avea spioni, complici, adăposturi unde fără îndoială că se refugia. Toate aceste ocoluri pe care le făcea pe străzi arătau că nu era un simplu om de treabă. A-l aresta prea repede însemna să „tai găina cu ouă de aur". Ce-l costa să aştepte? Javert era sigur că n-avea să-i scape.

Îşi vedea de drum, aşadar, destul de nedumerit, punându-şi sute de întrebări cu privire la acest personaj misterios.

Abia târziu, în strada Pontoise, datorită luminii puternice a unei cârciumi, îl recunoscu fără doar şi poate pe Jean Valjean.

Sunt în lumea asta două fiinţe care tresar din adâncuri: mama care-şi găseşte copilul şi tigrul care-şi găseşte prada. Javert tresări acum din adâncuri.

După ce-l recunoscu fără putinţă de îndoială pe Jean Valjean, pe ocnaşul temut, îşi aduse aminte că nu erau decât trei şi ceru întăriri comisarului de poliţie din strada Pontoise. Când trebuie să apuci un băţ cu ţepi îţi pui mănuşi.

Această întârziere, cât şi staţionarea la răspântia Rollin, ca să se înţeleagă cu poliţiştii, erau cât p-aci să-l facă să-i piardă urma. Ghici însă repede că Jean Valjean ar fi vrut să pună râul între ei şi vânători. Lăsă capul în jos şi se gândi, ca un copoi care pune nasul la pământ, ca să se asigure că era pe drumul cel bun. Javert, cu instinctul lui puternic, fără greş, merse drept spre podul Austerlitz. O întrebare pusă paznicului pe pod îl lămuri. „N-ai văzut un om cu o fetiţă?" „L-am pus să plătească zece centime", răspunse taxatorul. Javert ajunse pe pod tocmai bine pentru a vedea de partea cealaltă a apei pe Jean Valjean cu Cosette de

mână, trecând printr-un loc luminat de lună. Îl văzu apucând pe strada Chemin-Vert-Saint-Antoine; se gândi la fundătura Genrot așezată acolo ca o trapă și la singura ieșire a străzii Droit-Mur, pe ulicioara Picpus. Își asigură pozițiile înaintate; trimise în grabă, pe un drum ocolit, pe unul dintre polițiști, ca să păzească ieșirea. Opri o patrulă care se întorcea la postul Arsenalului și o puse să-l însoțească. În astfel de partide soldații sunt „atuuri". De altfel, se știe că pentru a-i veni de hac unui mistreț, trebuie să fii vânător priceput și să ai câini mulți. După ce-și luă toate aceste măsuri și îl simți pe Jean Valjean prins între fundătura Genrot la dreapta, polițistul lui la stânga, și el, Javert, în urmă, trase pe nas nițel tabac.

Apoi își începu jocul. Avu o clipă de încântare drăcească, își lăsă omul în voie, știind că îl are în mână, dar dorind să întârzie cât mai mult clipa arestării, fericit să-l simtă prins și să-l vadă liber, învăluindu-l cu privirea, ca păianjenul care lasă musca să se zbată și ca pisica șireată care lasă șoarecele să încerce să fugă. Ghearele și unghiile au senzualitatea lor monstruoasă: e frământarea tăcută a animalului prins în cleștele lor. Ce poate fi mai plăcut decât această înăbușire!

Javert era în culmea fericirii. Ochiurile plasei lui erau trainic legate. Era sigur de izbândă; nu avea altceva de făcut decât să strângă gheara.

Întovărășit cum era, până și gândul că Jean Valjean ar fi putut să se împotrivească era cu neputință de admis, oricât de energic, de puternic și de deznădăjduit ar fi fost el.

Javert înaintă încet, măsurând și scotocind în drumul său prin toate colțurile de stradă, de parcă ar fi fost buzunarele unui pungaș.

Când ajunse în mijlocul pânzei lui de păianjen, musca – ia-o de unde nu-i!

Își poate închipui oricine necazul lui!

Întrebă sentinela pe care o pusese în dreptul străzilor Droit-Mur și Picpus; polițistul nu se mișcase de la postul lui, dar nu-l văzuse trecând pe cel urmărit.

Se întâmplă uneori ca un cerb să scape, cu toate că haita e năpustită asupra lui. În cazul acesta, vânătorii încercați nu știu ce să mai spună. Duvivier, Ligniville și Desprez rămân cu gura căscată. Într-o astfel de împrejurare nefericită, Artonge a strigat: „Nu e un cerb, e un vrăjitor".

Javert ar fi strigat și el la fel.

Dezamăgirea lui amestecă, o clipă, laolaltă, deznădejde și mânie.

Cu siguranță că Napoleon a făcut greșeli în războiul din Rusia, Alexandru în războiul din Indii, Cezar în războiul din Africa, Cirus în războiul din Sciția și Javert în campania lui împotriva lui Jean Valjean. Poate că a greșit atunci când l-a recunoscut pe fostul ocnaș din prima clipă. Cea dintâi privire aruncată ar fi trebuit să-i ajungă. A făcut rău că nu a pus pur și simplu mâna pe el când erau în hardughie. A făcut rău

că nu l-a arestat când l-a recunoscut, cu siguranță, în strada Pontoise. A făcut rău când s-a oprit să se sfătuiască cu ajutoarele sale la lumina lunii, la răspântia Rollin; sfaturile, bineînțeles, sunt folositoare și e bine să-ți cunoști și să pui întrebări acelor câini care merită crezare. Dar niciodată nu se poate spune că vânătorul a luat prea multe măsuri când vânează animale năbădăioase ca lupii și ocnașii. Javert, ocupându-se prea mult să-i pună câinii pe urme, atrăsese luarea-aminte a animalului, făcându-l să simtă că e urmărit, și punându-l pe fugă. Făcuse rău, mai ales, de îndată ce-i dăduse de urmă în dreptul podului Austerlitz, că începuse acel joc nemaipomenit și copilăros cu un astfel de om. Se socotise mai puternic decât era și-și închipuise că putea să se joace cu un leu, ca și cu un șoarece. Se socotise prea slab atunci când crezuse nimerit să-și mai ia ajutoare. Precauțiune fatală și pierdere de timp prețios. Javert făcuse toate greșelile astea, cu toate că era unul dintre spionii cei mai pricepuți și mai corecți din câți au existat vreodată. Era, în toată puterea cuvântului, ceea ce se cheamă în termenii vânătorești un copoi de rasă. Dar cine poate să fie perfect?

Marii strategi au și ei clipele lor de orbire.

Adesea greșelile mari sunt ca frânghiile groase; făcute dintr-o mulțime de fire. Luați un cablu fir cu fir, luați în parte toate micile motive hotărâtoare, le veți da la o parte unul după altul, spunând: numai atât? Împletiți-le, suciți-le și vor ieși lucruri uriașe, și anume: Atila care șovăie între Marcian în răsărit și Valentinian în apus, Hanibal care întârzie la Capua, Danton care adoarme la Arcis-sur-Aube.

Oricum ar fi fost, Javert nu-și pierdu însă capul în clipa în care își dădu seama că Jean Valjean îi scăpa din mână... Sigur că ocnașul evadat nu putea fi departe, puse paznici, orândui curse, vicleșuguri și cutreieră cartierul toată noaptea. Primul lucru pe care-l văzu fu dezordinea felinarului a cărui funie fusese tăiată. Semnul acesta prețios îi încurcă însă toate cercetările în fundătura Genrot. Sunt în fundătura aceasta ziduri destul de joase, care dau în grădini a căror împrejmuire ocupă suprafețe necultivate, foarte mari. Desigur că Jean Valjean fugise pe-acolo. Fapt e că de-ar fi intrat mai adânc în fundătura Genrot, și ar fi căutat să fugă pe-acolo, Jean Valjean ar fi fost pierdut. Javert scotoci grădinile și terenurile acelea de parcă ar fi căutat un ac.

În zorii zilei, lăsă de pază doi oameni isteți și se întoarse la prefectura poliției, rușinat ca un copoi care ar fi fost prins de un hoț.

CARTEA A ŞASEA
PETIT-PICPUS

I
Uliţa Picpus, numărul 62

Acum o jumătate de veac, nimic nu semăna mai bine cu o poartă obişnuită ca poarta cu numărul 62 de pe uliţa Picpus. Poarta era mai tot timpul întredeschisă în felul cel mai îmbietor, lăsând vederii două privelişti care n-aveau în ele nimic funebru: o curte împrejmuită de ziduri acoperite cu viţă, şi chipul unui portar care lenevește. Deasupra zidului din fund se zăreau vârfurile unor arbori înalţi.

Când o rază de soare înveselea curtea, şi când portarul era înveselit de un pahar de vin, era greu să treci prin faţa numărului 62 din ulicioara Picpus fără să-ţi răsară în minte un gând vesel. Şi totuşi, locul pe care îl întrezăreai era trist.

Pragul zâmbea, casa se ruga şi plângea.

Dacă izbuteai, ceea ce nu era deloc lesne, să treci dincolo de poartă – lucru aproape cu neputinţă pentru oricine, fiindcă exista un „deschide-te Sesame!" pe care trebuia să-l ştii – după ce treceai pragul, intrai la dreapta într-o sală mică, de unde începeau nişte trepte strânse între doi pereţi, şi atât de înguste încât nu lăsau loc de trecere decât unei singure persoane; dacă nu te speria vopseaua galbenă ca penele scatiului şi dunga cafenie, care acopereau scara, şi dacă te încumetai s-o urci, coteai o dată, de două ori, ajungând la primul etaj pe un coridor unde vopseaua galbenă şi dunga cafenie te urmăreau cu o stăruinţă liniştită. Scara şi coridorul erau luminate de două frumoase ferestre. Coridorul făcea apoi o cotitură şi se întuneca. După colţ, mai făceai câţiva paşi şi dădeai de o uşă cu atât mai tainică cu cât nu era zăvorâtă. O împingeai şi te găseai într-o odăiţă părăsită, de vreo şase picioare, pardosită cu piatră, spălată, curată, rece, tapetată cu floricele verzi de un franc şi jumătate sulul. Lumina zilei, albă şi mată, venea printr-o fereastră mare împărţită în ochiuri mici, care era la stânga şi cuprindea toată lărgimea odăii. Te uitai şi nu vedeai pe nimeni; ascultai şi nu auzeai nici un pas, nici un murmur de voce omenească. Peretele era gol; camera nu era mobilată; n-avea nici măcar un scaun.

Privind mai bine, zăreai pe perete, în fața ușii, o gaură pătrată, fiecare latură măsurând cam un picior, cu zăbrele de fier, negre, încrustate, noduroase, rezistente, alcătuind alte pătrate, aproape cât niște ochiuri de împletitură, mai mici decât un deget și jumătate. Floricelele verzi ale hârtiei de pe perete ajungeau liniștite și în bună rânduială până la zăbrelele de fier, fără ca atingerea funebră să le înfricoșeze și să le răvășească. Dacă am presupune că o ființă vie ar fi fost atât de firavă încât să încerce să intre și să iasă prin această gaură pătrată, ar fi împiedicat-o totuși grilajul. Nu lăsa să treacă trupul, în schimb lăsa să treacă privirea, adică sufletul. S-ar părea că cineva se gândise și la asta, deoarece o căptușise cu o fâșie îngustă de tinichea, fixată în perete ceva mai în spate și străpunsă de mii de găuri, mai mărunte decât acelea ale unei strecurători. În josul acestei plăci era făcută o deschizătură aidoma cu aceea a unei cutii de scrisori. La dreapta acestei găuri zăbrelite atârna șnurul unei sonerii.

Dacă trăgeai de șnur, suna un clopoțel și se auzea o voce atât de apropiată de tine încât te făcea să tresari.

– Cine e acolo? întreba vocea.

Era un glas de femeie, un glas blând, atât de blând încât părea lugubru.

Și de data aceasta era un cuvânt magic pe care trebuia să-l știi. Dacă nu-l cunoșteai, vocea tăcea și peretele își redobândea liniștea, ca și cum de partea cealaltă ar fi fost întunecimea înfricoșătoare a mormântului.

Dacă rosteai cuvântul, glasul se auzea iar:

– Intrați la dreapta.

Vedeai abia atunci, în fața ferestrei, la dreapta, o ușă cu geamuri, vopsită în cenușiu, deasupra căreia se afla un cadru tot cu geam. Apăsai pe clanță, deschideai ușa și încercai întru totul aceeași impresie pe care ai fi avut-o dacă ai fi intrat la un spectacol, într-o lojă cu gratii, mai înainte ca zăbrelele să fie date la o parte și candelabrul să se aprindă. Te aflai, într-adevăr, într-un fel de lojă de teatru în care lumina zilei abia pătrundea prin ușa cu geamuri: o încăpere strâmtă, mobilată cu două scaune vechi și cu o rogojină roasă, adevărată lojă, pe a cărei margine, îndeajuns de înaltă ca să te poți rezema, se afla o tăbliță neagră, de lemn. Loja era zăbrelită, dar nu cu gratii de lemn aurit ca la Operă, ci cu niște drugi de fier groaznici, monstruos împletiți și fixați în perete prin lipituri uriașe, care semănau cu niște pumni.

După câteva minute, privirea începea să se obișnuiască cu acea lumină tulbure, de pivniță, și încerca să străbată grilajul, dar nu trecea mai departe decât cu vreo câteva degete. Întâlnea bariera unui oblon negru, prins și întărit cu bârne de lemn, vopsite într-un galben de turtă dulce. Oblonul era alcătuit din stinghii lungi și înguste, acoperind toată lărgi-

mea grilajului. Era întotdeauna închis. După câteva clipe, se auzea o voce care te chema din dosul jaluzelei şi-ţi spunea:

– Sunt aici, ce vreţi de la mine?

Era vocea fiinţei iubite; uneori vocea pe care o adorai. Nu vedeai pe nimeni. Abia auzeai zgomotul unei răsuflări. Ţi se părea că e un glas care îţi vorbeşte de dincolo de mormânt. Dacă îndeplineai anumite condiţii ceea ce se întâmpla rar, atunci o fâşie îngustă a oblonului ţi se deschidea în faţă şi glasul devenea arătare. În spatele grilajului, dincolo de perdeaua de lemn, zăreai, atât cât îţi îngăduiau zăbrelele, un chip din care nu se deosebeau decât gura şi bărbia; restul feţei era acoperit cu un văl negru. Întrezăreai un văl de călugăriţă şi o formă abia distinctă, acoperită cu un giulgiu negru. Chipul îţi vorbea, dar nu te privea şi nu-ţi zâmbea niciodată.

Lumina zilei, care venea din spate, cădea în aşa fel încât chipul acela îţi părea alb, iar el te vedea pe tine întunecat. Lumina aceasta era un simbol.

Ochii se cufundau totuşi cu nesaţ în deschizătura făcută în locul acela închis pentru toate privirile. O lumină tulbure învăluia forma aceea înveşmântată în doliu. Privirea cuprindea această lumină nelămurită încercând să desluşească ceea ce se afla în jurul arătării. După câtava vreme îţi dădeai seama că nu vedeai nimic. Vedeai numai noaptea, golul, bezna, o ceaţă de iarnă, amestecată cu aburi de mormânt, un fel de pace înfricoşătoare, o tăcere de unde nu venea nimic, nici măcar suspine, o umbră în care nu deosebeai nimic, nici măcar fantome.

Ceea ce vedeai era interiorul unei mânăstiri. Era interiorul casei posomorâte şi aspre, numită mânăstirea bernardinelor Veşnicei-Închinări. Loja în care te aflai era vorbitorul.

Primul glas care vorbise era acela al portăresei mânăstirii, mereu prezentă, tăcută, nemişcată pe scaunul ei, de cealaltă parte a peretelui, aproape de deschizătura pătrată, apărată de grilajul de fier şi de placa cu mii de găuri, ca de o dublă vizieră.

Loja zăbrelită era cufundată în întuneric, fiindcă vorbitorul avea numai o fereastră care dădea spre lumea din afară, şi nici una spre mânăstire. Ochii profani nu trebuiau să vadă nimic din locul acela sfânt.

Exista totuşi o lumină şi dincolo de bezna aceea: era o viaţă şi în această moarte. Cu toate că mânăstirea aceasta era cea mai ascunsă dintre toate, vom încerca să pătrundem între zidurile ei, făcându-l şi pe cititor să pătrundă, şi să spunem, păstrând măsura, unele lucruri pe care povestitorii nu le-au văzut niciodată şi prin urmare nici nu le-au spus.

II
Ordinul călugăresc al lui Martin Verga

Mânăstirea, care exista cu mulți ani înainte de 1824 în ulița Picpus, era o comunitate de bernardine, supusă regulilor lui Martin Verga.

Așadar, bernardinele acestea nu țineau de Clairvaux, ca bernardinii, ci de Cîteaux, ca benedictinii. Cu alte cuvinte, nu erau închinate sfântului Bernard, ci sfântului Benedict.

Oricine a răsfoit vechile cărți bisericești știe că Martin Verga a întemeiat la 1425 o congregație de bernardine-benedictine, care-și aveau centrala ordinului lor la Salamanca, iar sucursala la Alcala.

Congregația aceasta s-a ramificat în toate țările catolice ale Europei.

Aceste ordine religioase, altoite unele pe altele, sunt obișnuite în biserica latină. Ca să nu amintim decât ordinul sfântului Benedict, despre care e vorba aici, trebuie să spunem că acestui ordin, în afară de comunitatea religioasă a lui Martin Verga, îi mai sunt afiliate ale patru congregații – două în Italia: Monte-Casino și Sfânta Justina din Padova; două în Franța: Cluny și Sfântul Maur – și nouă ordine: Valombrosa, Grammont, celestinii, camaldulii, certozii, smeriții, olivatorii și silvestrinii, și, în sfârșit, cistercienii; pentru că însăși această tulpină a altor ordine nu e decât un lăstar al sfântului Benedict. Cistercienii datează de la sfântul Robert, abate de Molesme, care a trăit în dioceza Langres la 1098; în schimb, diavolul care se retrăsese în deșertul Subiaco (îmbătrânind, poate se făcuse schivnic?) a fost gonit din fostul templu al lui Apollo, unde se mai afla încă în anul 529, de către sfântul Benedict, pe atunci în vârstă de șaptesprezece ani.

În afară de carmelite, care umblă cu picioarele goale, poartă o împletitură de nuiele pe piept și nu stau jos niciodată, bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga sunt supuse legii celei mai aspre din toate. Ele sunt îmbrăcate în negru și poartă un pieptar care, după rânduiala lăsată dinadins de sfântul Benedict, urcă până la bărbie. Poartă rochie de postav aspru, cu mâneci largi, un văl lung de lână, acel pieptar urcând până la bărbie, croit dreptunghiular pe piept, și o fâșie de pânză albă, care le acopere fruntea până la sprâncene. Totul e negru, numai fâșia de pânză e albă. Ucenicele poartă aceleași haine, însă albe. Cele mai vechi în ordin au, pe lângă veșmântul obișnuit, un șirag de mătănii atârnat de brâu.

Bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga practică veșnică închinare, la fel ca benedictinele sfântului Potir, care aveau la începutul acestui veac două case în Paris: una la Temple, cealaltă în strada Neuve Sainte-Genevieve. De altfel bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus,

de care vorbim, alcătuiau un ordin cu totul diferit de acela al maicilor sfântului Potir, claustrate în strada Neuve Sainte-Geneviève şi la Temple.

Regulile acestor două ordine erau foarte diferite, ca şi felul lor de a se îmbrăca. Bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus purtau un pieptar negru, iar benedictinele sfântului Potir din strada Neuve Sainte-Geneviève un pieptar alb, un sfânt potir, înalt de vreo trei degete, de argint sau de arama aurită. Maicile de la Petit-Picpus nu purtau acest sfânt potir. Veşnica închinare, deşi comună mânăstirii de la Petit-Picpus, ca şi celei de la Temple, îngăduie ca cele două ordine să fie cu totul distincte. Între maicile sfântului Potir şi bernardinele lui Martin Verga e o asemănare numai în ce priveşte practicile; tot aşa cum există o potrivire în ce priveşte cercetarea şi preamărirea tainelor, despre copilăria, viaţa şi moartea lui Isus Hristos şi a sfintei Fecioare, între alte două ordine deosebite şi uneori duşmane: Oratoriul Italiei, stabilit la Florenţa de către Filip de Neri şi Oratoriul Franţei, statornicit la Paris de către Pierre de Bérulle. Oratoriul din Paris pretindea să aibă întâietatea, întrucât Filip de Neri nu era decât sfânt, pe când Bérulle fusese cardinal.

Să ne întoarcem la aspra loje spaniolă a lui Martin Verga.

Bernardinele-benedictine nu gustă carnea tot anul, postesc în postul mare şi în alte multe zile anume orânduite, se trezesc din somn de la ora unu după miezul nopţii şi rămân până la trei dimineaţa să-şi citească breviarul şi să cânte rugăciunile utreniei; se culcă în orice anotimp pe cearşafuri de lână netoarsă şi pe paie, nu se scaldă, nu fac foc niciodată, se flagelează în fiecare vineri, respectă regula tăcerii, nu-şi vorbesc decât în recreaţiile care sunt de altfel foarte scurte, şi poartă cămăşi de dimie timp de şase luni, de la 14 septembrie, ziua înălţării sfintei cruci, până la Paşti.

Aceste şase luni înseamnă o îmblânzire a regulii după care ar trebui să le poarte tot anul; dar această cămaşă, cu neputinţă de îndurat pe căldurile verii, provoca febră şi spasme nervoase. A trebuit să i se restrângă folosinţa. Chiar cu această îndulcire, la 14 septembrie, când călugăriţele îşi pun cămaşa suferă de febră vreo trei sau patru zile. Supunere, sărăcie, castitate, claustrare – iată legământul lor monahal, mult înăsprit de legile mânăstirii.

Stareţa e aleasă pe trei ani de către călugăriţele numite „maici cu glas", deoarece au drept de vot în sfatul mânăstirii. O stareţă nu poate fi realeasă decât de două ori, aşa că cea mai lungă domnie a unei stareţe nu trece de nouă ani.

Ele nu văd niciodată pe preotul care slujeşte; acesta le rămâne mereu ascuns după o pânză întinsă, înaltă de şapte picioare. Când predicatorul se află în capelă, maicile îşi lasă vălul peste faţă. Ele sunt ţinute să vor-

bească întotdeauna încet, să meargă cu ochii în pământ şi cu capul plecat. Un singur bărbat poate să intre în mânăstire: arhiepiscopul diocezei.

Mai e încă unul: grădinarul; dar acesta e un moşneag, şi ca să fie totdeauna singur în grădină, maicile, ca să-l ocolească, sunt vestite de clopoţelul pe care grădinarul îl poartă la genunchi.

Maicile sunt supuse stareţei printr-o ascultare totală şi fără murmur. E o supunere canonică în toată uitarea de sine. Ca la glasul lui Hristos: *ut voci Christi*, la cea dintâi mişcare şi la primul semn: *ad mutum at primum signum*, de îndată, cu bucurie, cu râvnă, cu supunere oarbă: *prompte, hilariter, perseveranter et caeca obedientia*, ca pila în mâna muncitorului: *guasi limam in manibus fabri*, nu pot scrie sau citi nimic, fără să le fie îngăduit anume: *legere vel scribere non addiscerit sine expresa superioris licentia*.

Fiecare din ele îndeplineşte, la rândul ei, ceea ce se numeşte o ispăşire. Ispăşirea e rugăciunea pentru toate păcatele, pentru toate greşelile, pentru toate abaterile, pentru toate pângăririle, pentru toate nedreptăţile, pentru toate crimele care se săvârşesc pe pământ. Timp de douăsprezece ceasuri fără întrerupere, de la orele patru după-masă până la patru dimineaţa sau de la patru dimineaţa până la patru după-masă, sora care îndeplineşte ispăşirea stă în genunchi, pe piatra goală, înaintea sfântului potir, cu mâinile împreunate şi cu funie la gât. Când oboseala ajunge de neîndurat, se culcă cu faţa la pământ şi cu braţele întinse. Aceasta îi e singura uşurare îngăduită. În atitudinea asta se roagă pentru toţi păcătoşii lumii. Lucrul acesta e măreţ până la sublim.

Deoarece actul acesta se săvârşeşte în faţa unui stâlp în vârful căruia arde o lumânare, se spune fără deosebire „a face o ispăşire“ sau „a sta la stâlp“. Călugăriţele preferă chiar din smerenie această ultimă expresie, care cuprinde în ea ideea chinului şi a umilinţei.

Ispăşirea e un act care absoarbe tot sufletul. Sora de la stâlp nu şi-ar întoarce capul chiar dacă ar fi să cadă trăsnetul în spatele ei.

În faţa sfântului potir stă întotdeauna în genunchi o călugăriţă. Rugăciunea lor ţine un ceas întreg, după care se schimbă una pe alta ca sentinelele. Aceasta e veşnica-închinare.

Stareţele şi maicile poartă mai totdeauna nume pătrunse de-un adânc înţeles, care amintesc nu sfinţi şi martiri, ci clipe din viaţa lui Isus Hristos, aşa de pildă maica Nativité, maica Conception, maica Présentation, maica Passion. Numele de sfinte nu sunt totuşi oprite.

Când le priveşti nu le zăreşti decât gura. Toate au dinţii galbeni. Niciodată n-a pătruns în mânăstire o perie de dinţi. A-ţi spăla dinţii e un păcat care stă în vârful scării, pe a cărei primă treaptă stă scris: pierderea sufletului.

Ele nu rostesc niciodată cuvintele „a mea" sau „al meu". N-au nimic al lor și nu trebuie să țină la nimic. Ele spun despre orice lucru „al nostru"; de pildă: vălul nostru, mătăniile noastre; dacă ar vorbi vreodată despre cămașa pe care o poartă ar spune „cămașa noastră". Uneori se leagă de câte un lucru mic, de o carte de rugăciuni, de o relicvă, de o icoană sfințită. Îndată ce-și dau seama că încep să țină la orice obiect, trebuie să-l dăruiască. Îmi aduc mereu aminte de un răspuns pe care sfânta Tereza l-a dat unei doamne din lumea-mare, care îi spusese în clipa când intrase în ordin: „Îngăduie, maică, să trimit să-mi aducă o biblie la care țin foarte mult". „Ah, ai ceva la care ții? Atunci locul dumitale nu-i printre noi."

Oricăreia dintre ele îi e oprit să se retragă în singurătate sau să aibă un colț al ei, „o odaie". Ele trăiesc în celule deschise. Când se întâmpină una pe alta, cea dintâi zice: „Fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului!" Cealaltă răspunde: „Pururea!" Aceeași ceremonie când una bate la ușa celeilalte. Nici nu s-a deschis ușa și de partea cealaltă se aude o voce blândă care spune în grabă: „Pururea!" Ca orice lucru repetat, el ajunge să fie mașinal, prin obișnuință. Maica de afară răspunde uneori „Pururea!" mai înainte ca cealaltă să fi avut timp să spună, ceea ce de altfel e destul de lung: „Fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului!"

Călugărițele vizitandine când intră spun: „Ave Maria", iar cele la care vin răspund: „Gratia Plena". E „bună ziua" lor și e într-adevăr „binecuvântată".

La fiecare ceas al zilei clopotul din biserica mânăstirii bate încă trei lovituri. La semnalul acesta, stareța, maicile din sfat, profesele, conversele, novicele, postulantele întrerup ceea ce spun, ceea ce gândesc și rostesc toate împreună, de pildă dacă e ceasul cinci: „La ora cinci și la oricare ceas al zilei fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului! Dacă e ceasul opt: „La ora opt și la oricare ceas..." și așa mai departe, după ora care e.

Acest obicei, care are drept scop să întrerupă firul gândurilor și să le aducă mereu la Dumnezeu, e înrădăcinat în multe comunități, numai formula variază. Astfel, la Copilul Isus se spune:

„La ora aceasta și la oricare ceas al zilei, iubirea pentru Isus să-mi înflăcăreze inima!"

Benedictinele-bernardine ale lui Martin Verga, claustrate acum cincizeci de ani la Petit-Picpus, își cântă rugăciunea lor ca o psalmodiere gravă de cântec gregorian pur, și totdeauna cu voce plină, cât ține serviciul divin. Oriunde era un asterisc în liturghie, fac o pauză și spun încet: „Isus-Maria-Iosif". Pentru slujba morților iau un ton mult mai jos, până unde vocile de femei coboară cu greu. Efectul e impresionant și tragic.

Maicile de la Petit-Picpus își făcuseră un cavou sub altar pentru mormântul comunității. „Guvernământul“, cum spun ele, nu îngăduie sicrie în cavou. Așadar, când mureau, trebuiau să fie duse afară din mânăstire. Lucrul acesta le întrista și le înfricoșa ca o încălcare a legii.

Ca o măruntă consolare, li se dăduse voie să fie înmormântate la o oră anumită, într-un colț din cimitirul Vaugirard, aflat pe un loc ce aparținuse odinioară comunității lor.

Călugărițele ascultau în fiecare joi liturghia mare, vecernia și toate slujbele, ca duminica. Ele țineau de asemenea toate sărbătorile mai mici, aproape necunoscute laicilor, și de care biserica făcea altădată atâta risipă în Franța și mai face și azi, în Spania și Italia. Priveghiurile lor la capelă sunt nesfârșite. În ce privește numărul și durata rugăciunilor lor, e de ajuns să pomenim vorbele naive ale unei maici: „Rugăciunile postulantelor sunt înfricoșătoare, ale novicelor și mai teribile, iar rugăciunile profeselor sunt cele mai grozave“. Călugărițele se întrunesc o dată pe săptămână; starețe prezidează, maicile din sfat iau parte. Fiecare soră, la rândul ei, îngenunchează pe lespede și se spovedește cu glas tare în fața celorlalte, spunând greșelile și păcatele pe care le-a săvârșit în timpul săptămânii. Maicile din sfat se strâng după fiecare spovedanie și împart pedepsele în auzul tuturor.

Afară de spovedania cu glas tare, căreia îi sunt rezervate greșelile mai grave, pentru abaterile mărunte există ceea ce ele numesc „culpa“. A te învinovăți înseamnă a te prosterna în timpul slujbei cu fața la pământ înaintea stareței, până ce aceasta, căreia nu i se spune niciodată altfel decât „maica noastră“, o înștiințează pe vinovată, printr-o lovitură scurtă în lemnul stranei, că poate să se ridice. Învinovățirea se face pentru orice și nimica toată. Un pahar spart, un văl sfâșiat, o întârziere fără vrere de câteva secunde, o notă falsă la biserică sunt de ajuns pentru a te învinovăți. Învinovățirea se face în mod spontan: *culpabila* însăși (cuvântul e aici la locul lui în sens etimologic) e aceea care se judecă și se pedepsește. În zilele de sărbătoare și duminicile, patru maici psalmodiază slujba în fața unei strane mari cu patru locuri. Într-o zi, una dintre maicile cântărețe, cântând un psalm care începea cu *Ecce,* în loc de *Ecce* spuse tare notele acestea trei: *do, si, sol;* se învinovăți pentru zăpăceala ei cât ținu toată slujba. Ceea ce agrava greșeala era faptul că întreg sfatul râsese. Când o călugăriță e chemată la vorbitor, fie ea chiar stareța, coboară vălul peste obraz, cum am mai spus, așa ca să nu i se vadă decât gura.

Numai stareța mânăstirii poate să comunice cu străinii. Celelalte nu-și pot vedea decât rudele apropiate și nici pe acestea decât foarte rar. Dacă, din întâmplare, cineva din afară dorește să vadă o călugăriță pe care a cunoscut-o sau a iubit-o în viața lumească are nevoie de adevărate tratative. Dacă e o femeie, învoirea îi poate fi acordată, uneori: maica e

adusă şi i se vorbeşte printre obloanele care nu se întredeschid decât pentru mamă sau pentru o soră. Nu mai e nevoie să spunem că această favoare nu este niciodată îngăduită unui bărbat.

Aceasta e rânduiala sfântului Benedict, înăsprită de Martin Vega.

Călugăriţele juruite lui nu sunt niciodată vesele, rumene şi fragede, cum sunt adeseori surorile din alte ordine. Sunt palide şi grave. Între 1825 şi 1830 trei dintre ele au înnebunit.

III
Asprimi

Vreme de cel puţin doi ani, uneori chiar patru, călugăriţele sunt postulante; alţi patru ani, novice. Legămintele pe toată viaţa nu pot fi rostite decât arareori înainte de douăzeci şi trei sau douăzeci şi patru de ani. În ordinul bernardinelor-benedictine văduvele nu sunt primite.

Aceste benedictine se supun, în celulele lor, unor chinuri trupeşti nebănuite, despre care nu trebuie să vorbească niciodată.

În ziua când o novice îşi face „profesiunea de credinţă" e îmbrăcată cât se poate mai frumos, i se pun pe cap trandafiri albi, i se perie şi i se încreţeşte părul; apoi se culcă pe pământ, acoperită cu un văl mare negru şi i se cântă slujba morţilor. Călugăriţele se despart în două şiruri: unele trec pe lângă ea spunând cu voce plângătoare: „Sora noastră a murit", iar cele din al doilea şir răspund cu un glas răsunător: „Trăieşte întru Isus Hristos".

În anii când se petreceau aceste întâmplări, pe lângă mânăstire se afla un pension. Un pension de fete de nobili, cele mai multe bogate, printre care se deosebeau domnişoarele de Saint-Aulaire, de Bélissen, şi o englezoaică cu ilustrul nume catolic de Talbot. Fetele acestea, educate de maici între patru pereţi, creşteau dezgustate de lume şi de plăcerile vieţii. Una dintre ele spunea într-o zi: „Era destul să văd trotuarul unei străzi ca să tremur din cap până-n picioare". Purtau rochii albastre cu o bonetă albă şi un sfânt-duh de argint aurit sau de aramă prins pe piept. În zilele de mare sărbătoare, mai cu seamă de sfânta Martha, li se îngăduia ca o înaltă favoare şi supremă fericire să se îmbrace în călugăriţe şi să ia parte la slujbele şi rânduielile sfântului Benedict timp de o zi întreagă. La început, călugăriţele le împrumutau veşmintele lor negre. Gestul acesta păru profan şi stareţa îl interzise. Împrumutul nu fu îngăduit decât novicelor. Dar travestirile acestea, tolerate fără îndoială şi încurajate în mânăstire de un spirit tainic de prozelitism, ca să le dea copiilor un prim îndemn să îmbrace haina bisericii, erau o reală fericire şi o adevărată desfătare pentru eleve. Pur şi simplu se distrau. „Era ceva

nou: aducea o schimbare." Gândiri nevinovate ale copilăriei, care nu izbutesc să ne facă pe noi, cei care trăim viața lumească, să pricepem fericirea de a ține în mână un pămătuf și de a sta în picioare ceasuri întregi cântând, câte patru, în fața unei strane.

Elevele se supuneau tuturor practicilor mânăstirii, dacă nu și austerității ei. Am cunoscut o femeie tânără, întoarsă în lume, care după mulți ani de căsătorie nu ajunsese să se dezobișnuiască de a spune la repezeală, ori de câte ori cineva îi bătea în ușă: „Pururea!" Elevele, ca și călugărițele, nu-și vedeau părinții decât la vorbitor. Chiar mamele lor nu aveau voie să le sărute. Iată până unde mergea severitatea în privința asta: într-o zi o fată fu vizitată de maică-sa, care venise întovărășită de o surioară a fetei, în vârstă de trei ani. Eleva plângea, fiindcă voia să-și sărute sora. Interzis! Se rugă s-o lase pe fetiță să-și treacă cel puțin mânuța printre zăbrele ca să i-o sărute. Dorința i-a fost refuzată cu indignare.

IV
Bucurii

Fetele acestea au umplut, totuși, casa aceea gravă cu amintiri încântătoare.

În unele ceasuri, copilăria dădea viață mânăstirii. Suna pentru recreație. O ușă se răsucea în țâțâni. Păsările ciripeau: Bucurați-vă! Vin copiii! O năvală de tinerețe inunda grădina tăiată asemeni crucii de pe un giulgiu. Fețe strălucitoare, frunți dalbe, ochi nevinovați, plini de lumina veselă a zorilor de zi se împrăștiau prin întuneric. După ce încetau psalmii, clopotele, soneriile, dangătul, slujbele, izbucnea deodată larma fetițelor, mai plăcută decât zumzetul albinelor. Se deschidea stupul bucuriei și fiecare își aducea mierea ei. Se jucau, se strigau, se strângeau la un loc, alergau; guri cu dințișori albi, frumoși, pălăvrăgeau prin colțuri; de departe, vălurile supravegheau râsetele, umbrele pândeau razele, dar ce însemnătate aveau toate acestea?! Străluceau, râdeau. Cei patru pereți lugubri erau în clipele acelea orbiți de lumină, ceva mai albi, datorită bucuriei care se răsfrângea în ei și acelui fermecător vârtej de roiuri. Era o ploaie de trandafiri peste un văl de doliu. Fetele făceau tot felul de nebunii sub ochii călugărițelor; privirea celor fără de păcat nu stingherea nevinovăția. Datorită copiilor exista o oră de prospețime printre atâtea ceasuri severe. Fetițele mici săreau, cele mari dansau. În mânăstirea aceea jocul se unea cu cerul. Nimic nu era mai încântător și mai împărătesc decât toate acele tinere suflete în floare. Lui Homer i-ar fi plăcut să vină acolo și să râdă împreună cu Perrault; era în grădina aceea neagră destulă tinerețe, sănătate, zgomot, strigăte, zăpăceală,

plăcere, fericire, ca să descreţească frunţile tuturor străbunicelor din epopee şi din poveste, de pe tron şi din colibe, de la Hecuba până la Mama-Mare.

S-au rostit în casa aceasta, poate mai mult decât oriunde într-altă parte, vorbe de-ale copiilor pline de drăgălăşie, care te fac totdeauna să râzi cu un râs înduioşat. Aici, între cele patru ziduri întunecate, o fetiţă de cinci ani a strigat într-o zi: „Maică, mi-a spus o mai-mare că nu mai am de stat în mânăstire decât nouă ani şi zece luni! Ce fericire!"

Tot aici s-a petrecut scena aceasta de neuitat:

O maică din sfat: De ce plângi, fetiţo?

Fetiţa (de şase ani; plângând în hohote): I-am spus lui Alix că ştiu istoria Franţei. Ea zice că n-o ştiu, iar eu o ştiu.

Alix (cea mare, de nouă ani): Nu! N-o ştie.

Maica: Cum aşa, fata mea?

Alix: Mi-a spus să deschid cartea la întâmplare şi să-i pun o întrebare din carte, la care ea o să răspundă.

– Ei şi?

– N-a răspuns.

– Să vedem. Ce ai întrebat-o?

– Am deschis cartea la întâmplare, aşa cum a vrut ea şi i-am pus prima întrebare pe care am găsit-o.

– Şi care era întrebarea?

– Era: „Ce-a urmat după aceea?"

Tot acolo a fost făcută această observaţie, adâncă, cu privire la papagalul cam lacom al unei doamne pensionare:

– Ce drăguţ e! Mănâncă partea de deasupra a tartinei, ca un om!

De pe una dintre lespezile acestei mânăstiri a fost culeasă mărturisirea pe care a scris-o de timpuriu, ca să n-o uite, o păcătoasă în vârstă de şapte ani:

– Părinte, sunt vinovată de a fi fost zgârcită.

– Părinte, sunt vinovată de a fi fost adulteră.

– Părinte, sunt vinovată de a mă fi uitat după bărbaţi.

Pe pajiştea acelei grădini, o gură trandafirie, de şase ani, a născocit această poveste, ascultată de ochi albaştri, de la patru, la cinci ani:

– Au fost odată trei cocoşi într-o ţară unde erau flori multe. Cocoşeii au cules florile şi le-au pus în buzunar. După aceea au cules frunzele şi le-au pus în jucăriile lor. Prin partea locului erau păduri multe şi un lup, iar lupul din pădure a mâncat cocoşeii.

Un alt poem:

– Au fost odată un băţ şi o spinare...

– Paiaţa a luat băţul şi a lovit spinarea pisicii.

– Pisicii nu i-a plăcut: a durut-o.

– Atunci a venit o cucoană şi a trimis paiaţa la închisoare.

Tot acolo, o fetiţă părăsită, un copil găsit, pe care mânăstirea îl creştea din milă, a spus cuvintele acestea blânde, dar care te umplu de tristeţe. Le auzea pe celelalte vorbind despre mamele lor şi şopti în ungherul ei:

– Când m-am născut eu, mama mea nu era cu mine.

Era acolo o portăreasă voinică, care forfotea întotdeauna grăbită pe săli, cu lanţul de chei la brâu. O chema sora Agata. Cele „mari" – care aveau mai mult de zece ani – o porecliseră Agatocle[1].

Prânzitorul, o încăpere lungă şi dreptunghiulară, care primea lumina zilei pieziş, printr-o galerie cu arcade la înălţimea grădinii, era întunecos, umed şi plin cu jivine.

Toate locurile dimprejur îşi aveau poporul lor de insecte. Fiecare dintre cele patru colţuri primise în limbajul fetelor de pension câte un nume special şi evocator. Exista astfel colţul Păianjenilor, colţul Omizilor, colţul Gândacilor şi colţul Greierilor. Colţul Greierilor era lângă bucătărie şi, din pricina aceasta, foarte preţuit. Acolo era mai puţin frig decât într-altă parte. Numele acestea trecuseră din prânzitor în pension şi erau folosite, ca în vechiul colegiu Mazarin, pentru a deosebi patru neamuri. Fiecare elevă făcea parte din unul dintre aceste patru neamuri, după colţul unde îşi avea locul la orele de masă. Într-o zi, arhiepiscopul, pe când îşi făcea vizita pastorală, văzu o fetiţă frumuşică şi rumenă, cu un păr blond încântător, care intra în clasă. Întrebă altă elevă, o brună drăguţă, cu obrajii rumeni, care se afla lângă el:

– Cine e fetiţa asta?

– E un păianjen, monseniore.

– Ei! Dar asta?

– E un greiere.

– Şi astălaltă?

– O omidă.

– Da? Şi dumneata ce eşti?

– Eu sunt un gândac, monseniore.

Fiecare casă de acest fel are deprinderile şi curiozităţile ei. La începutul veacului nostru, Ecouen era unul dintre locurile de acest fel, gingaşe şi aspre, unde fetele îşi trăiau copilăria într-o umbră aproape împărătească. La Ecouen, când pornea în alai procesiunea sfântului Potir, se făcea o deosebire între „fecioare" şi „florărese". Altele se numeau „baldachine" şi „cădelniţe", purtând panglicile baldachinelor, sau cădelni-

---

1 Joc de cuvinte: Agatocle (pron. *Agatoclé)* pronunţat la fel ca *Agathe aux clefs* (Agata cu chei).

țând în jurul sfântului Potir. „Florile" veneau de drept în sarcina florăreselor. Patru „fecioare" mergeau în frunte. În dimineața acelei zile mari elevele se întrebau în dormitor:

– Care e fecioară?

Doamna Campan amintea cuvintele unei „micuțe" de șapte ani, adresate uneia „mari" de șaisprezece ani, care lua loc în fruntea procesiunii, în vreme ce ea, mititica, rămânea la coadă:

– Tu ești fecioară, eu nu.

V
Distracții

În sala de mâncare, deasupra ușii, era scrisă cu litere mari și negre o rugăciune, numită *Tatăl nostru cel alb,* și care avea darul să ducă oamenii de-a dreptul în rai:

„Tatăl nostru mic și alb pe care Dumnezeu l-a făcut, Dumnezeu l-a cuvântat și Dumnezeu l-a pus în rai. Seara, când mă duceam să mă culc văzui trei îngeri culcați în patul meu, unul la picioare, doi la căpătâi, buna fecioară Maria la mijloc, care-mi spuse să mă culc și să n-am nici o grijă. Bunul Dumnezeu mi-e tată, buna fecioară mi-e mamă, cei trei apostoli sunt frații mei, cele trei fecioare sunt surorile mele. Cu cămașa în care s-a născut Dumnezeu e îmbrăcat trupul meu, crucea sfintei Margareta mi-e scrisă pe piept; doamna fecioară porni pe câmp, plângând pe Dumnezeu și îl întâlni pe sfântul Ioan. Domnule sfinte Ioane, de unde vii? Viu de la Ave Salus. Nu știi dacă bunul Dumnezeu e acolo? E în arborele crucii, picioarele îi atârnă, mâinile îi sunt bătute în cuie și pe cap poartă pălărie albă de spini. Cine-o va spune de trei ori seara, de trei ori dimineața va intra în rai".

În 1827 rugăciunea aceasta atât de originală dispăruse de pe perete, sub trei straturi de var. Astăzi a început să se șteargă și din amintirea acestor fete tinere de altădată, care sunt acum femei bătrâne.

Un crucifix mare, prins în perete, întregea decorul acestei săli de mâncare, a cărei singură ușă se deschidea, așa cum am spus, pare-mi-se, spre grădină. Două mese înguste, puse fiecare între două bănci de lemn, se întindeau ca două linii lungi paralele de la un capăt la celălalt al sufrageriei. Pereții erau albi, mesele erau negre; aceste două culori de doliu sunt singurele folosite în interiorul mânăstirilor. Prânzul era totdeauna frugal; până și hrana copiilor era severă. Un singur fel de mâncare: carne cu legume sau pește sărat. Aici se oprea tot luxul. Acest fel simplu de mâncare, rezervat numai fetelor de pension, era totuși o excepție. Copilele mâncau și tăceau sub paza maicii de serviciu din săptă-

mâna aceea, care, din când în când, dacă o muscă zbura și bâzâia împotriva regulamentului, deschidea și închidea cu zgomot o carte cu scoarțe de lemn. Tăcerea asta era stropită cu *Viețile sfinților*, citite cu glas tare de pe o catedră cu pupitru, așezată la picioarele crucifixului. Citea o elevă mai mare care era de serviciu în săptămâna aceea. Din loc în loc, pe masa goală stăteau vase de lut smălțuite, în care elevele își spălau singure paharul de metal și tacâmurile, aruncând uneori câte un rest de zgârci sau de pește stricat, dar fapta aceasta era pedepsită. Oalele de lut se numeau „cercuri de apă".

Fetița care tulbura tăcerea făcea o „cruce cu limba". Unde? Pe jos. Lingea pardoseala. Praful, acest sfârșit al tuturor bucuriilor, era pus să pedepsească micile petale de trandafiri, vinovate de a fi ciripit.

În mânăstire există o carte care nu a fost tipărită niciodată decât „într-un singur exemplar" și a cărei citire era oprită. E regulamentul sfântului Benedict. O taină pe care nici un ochi profan nu trebuie s-o pătrundă. *Nemo regulas sen constiutiones nostras externis communi cabit*[1].

Fetele din pension izbutiră într-o zi să șterpelească această carte și începură s-o citească cu nesaț. Citirea le-a fost deseori întreruptă de teama groaznică de a fi surprinse, care le făcea să închidă volumul la repezeală. Din primejdia mare prin care trecuseră nu s-au ales decât cu o plăcere îndoielnică. Găsiră „mai interesante" numai câteva pagini, pe care nu le-au prea înțeles, și unde era vorba de păcatele băieților tineri.

Se jucau pe o potecă a grădinii, mărginită de câțiva pomi fructiferi cam firavi. Cu toată supravegherea strictă și cu toată asprimea pe-depselor, fetele izbuteau uneori, când vântul scutura copacii, să ridice de pe jos, pe furiș, un măr necopt, o caisă stricată sau o pară viermănoasă. Las acum să vorbească o scrisoare pe care o am sub ochi, scrisă acum douăzeci și cinci de ani de către o fostă elevă de pension, azi doamna ducesă de..., una dintre cele mai elegante femei ale Parisului. Citez întocmai:

„Fiecare ascunde para sau mărul cum poate. Când urcăm să facem patul, în așteptarea cinei, le vârâm sub pernă, iar seara le mâncăm în pat, și, când nu se poate altfel, la closet".

Era una dintre plăcerile cele mai mari. Odată, în timpul unei vizite a arhiepiscopului la mânăstire, una dintre eleve, domnișoara Bouchard, care se înrudea cu vestita familie Montmorency, puse rămășag că-i va cere arhiepiscopului o zi de vacanță, ceea ce era nemaiauzit pentru o comunitate atât de aspră. Fetele au ținut rămășagul, dar nici una dintre ele nu credea în el. În sfârșit, sosi momentul când arhiepiscopul trecu

---

1 Nimeni nu va divulga străinilor regulile și regulamentul nostru (lat.).

ei. Pe fața aceea stinsă și înghețată o clipă un suflu al lumii din afară, o licărire de viață, apoi totul se stinsese și nebuna se întorsese în moarte.

Aceste două cuvinte făcură să trăncănească toate gurile care puteau vorbi în mânăstire. Câte se cuprindeau în acel „Uite! Auguste!“ Câte destăinuiri! Într-adevăr, pe domnul de Rohan îl chema Auguste. Nu mai era acum nici o îndoială că doamna Albertine venea din lumea aleasă, pentru că îl cunoștea pe domnul de Rohan; că era ea însăși o persoană sus-pusă, de vreme ce vorbea atât de familiar despre un aristocrat, și că între ea și el fusese o legătură, de rudenie poate, cu siguranță foarte strânsă, pentru că îi știa numele de botez.

Două ducese, nespus de grave, doamnele de Choiseul și de Serent, vizitau adeseori comunitatea, unde pătrundeau fără îndoială mulțumită privilegiului *Magnates mulieres*[1], și înspăimântau tot pensionul. Când treceau cele două doamne bătrâne, toate fetele tremurau și plecau ochii.

Domnul de Rohan era de altfel, fără să știe, obiectul atenției fetelor de pension. Tocmai în vremea aceea fusese numit înalt vicar al arhiepiscopului de Paris, în așteptarea episcopatului. Obișnuia să vină destul de des pentru a sluji în capela călugărițelor de la Petit-Picpus. Nici una dintre ele nu-l putea zări, din pricina perdelei de pânză, dar auzea vocea lui blândă, cam subțire, pe care ajunseră să o recunoască și să o deosebească. Fusese mușchetar, și se spunea despre el că e foarte galant; că își piaptănă cu multă grijă frumosul lui păr castaniu, inelat; că purta o cingătoare lată, neagră, minunată, și rasa lui neagră era cea mai bine croită din lume. Dădu foarte mult de lucru imaginației acestor fete de șaisprezece ani.

Nici un zgomot din afară nu pătrundea în mânăstire. Numai o dată s-a auzit, totuși, sunetul unui flaut. A fost un eveniment, și fetele care erau atunci în pension și-l mai amintesc încă.

Un flaut cânta în vecinătate. Cânta totdeauna aceeași arie, o arie învechită pentru lumea de azi, *Zétulbé a mea, vino, stăpâna inimii mele...* repetând-o de două sau trei ori pe zi.

Fetele își petreceau ore întregi ascultând-o, maicile din sfat erau tulburate, gândurile alergau, pedepsele plouau. Flautul a cântat câteva luni. Toate fetele erau mai mult sau mai puțin îndrăgostite de muzicantul necunoscut. Fiecare visa că a Zétulbé. Sunetul flautului venea dinspre strada Droit-Mur; fetele ar fi dat orice, ar fi jertfit totul, ar fi încercat totul, ca să-l vadă măcar o clipă, să-l zărească, să-l întrezărească pe „tână-

---

1 Doamne nobile.

rul“ care cânta atât de fermecător din flaut şi care se juca, fără să bănuiască, cu toate acele inimi.

Câteva se furişară pe o uşă dosnică şi se suiră la etajul al treilea dinspre strada Droit-Mur, încercând să se uite prin ferestrele podului. Zadarnic. Una a mers până acolo încât şi-a trecut braţul deasupra capului, printre gratii, şi a fluturat o batistă albă. Alte două fură şi mai îndrăzneţe. Găsiră un mijloc să se caţere până pe un acoperiş, cutezară şi izbutiră în cele din urmă să-l vadă pe „tânărul“ acela. Era un bătrân nobil emigrant, orb şi sărăcit, care cânta din flaut în podul casei ca să-i treacă de urât.

VI
Schitul

În curtea mânăstirii Petit-Picpus se aflau trei clădiri cu totul deosebite: mânăstirea cea mare, unde trăiau călugăriţele, internatul, unde locuiau elevele, şi, în sfârşit, aşa-numitul schit. Schitul acesta era o casă cu grădină, unde se adăpostiseră tot felul de călugăriţe bătrâne din diferite ordine, supravieţuitoare ale mânăstirilor distruse de revoluţie, o îmbinare pestriţă de veşminte negre, albe şi cenuşii, din toate tagmele religioase şi din toate ramurile posibile: ceea ce s-ar putea numi, dacă o asemenea împerechere de cuvinte ar fi îngăduită, un fel de mânăstire peticită, ca haina unei paiaţe.

Încă de pe vremea imperiului li se îngăduise acestor biete femei, care umblau răzleţe şi fără rost pe toate drumurile, să se adăpostească aici, sub ocrotirea benedictinelor-bernardine. Statul le plătea o mică pensie; călugăriţele de la Petit-Picpus le primiseră cu dragă inimă. Era o amestecătură ciudată. Fiecare urma legea ordinului ei. Uneori li se dădea voie elevelor din internat, ca o mare recreaţie, să vină să le vadă; de aceea, tinerele de-atunci au păstrat, între multe altele, amintirea maicii Sainte-Basil, a maicii Sainte-Scolastique şi a maicii Jacob.

Una dintre aceste refugiate se simţea la Petit-Picpus ca la ea acasă. Era o călugăriţă de la Sainte-Aure, singura din ordinul ei care supravieţuia. Fosta mânăstire de călugăriţe Sainte-Aure stăpânea la începutul secolului al XVIII-lea tocmai această casă de la Petit-Picpus, care era acum locaşul benedictinelor lui Martin Verga. Maica aceasta cucernică, prea nevoiaşă ca să poată purta falnicul veşmânt al ordinului ei, o rochie albă cu scapular stacojiu, îmbrăcase cu ea, plină de evlavie, un mic manechin pe care-l arăta cu plăcere tuturor, şi pe care, după moarte, l-a lăsat mânăstirii. În 1824 mai trăia din ordinul acesta o singură călugăriţă. Astăzi n-a mai rămas decât o păpuşă.

În afară de aceste vrednice maici, câteva femei bătrâne din lumea mare, cum era doamna Albertine, obținuseră de la maica stareță îngăduința de a se retrage la schit. Printre acestea se aflau doamna de Beaufort d'Hautpoul și doamna marchiză Dufresne. Mai era una, cunoscută în mânăstire numai după zgomotul grozav pe care-l făcea când își sufla nasul. Elevele îi spuneau doamna Vacarmini.

Cam pe la 1820 sau 1821, doamna Genlis, care publica pe vremea aceea o culegere periodică fără pretenții intitulată *Cutezătorul*, ceru să i se dea o cameră în mânăstirea Petit-Picpus. Era recomandată de domnul duce de Orléans. Stupul fierbea, maicile din sfat tremurau toate; doamna Genlis scrisese romane! Dar mărturisise ea însăși că se leapădă de ele; și de altminteri intrase în faza cucerniciei celei mai adânci. Cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijinul prințului, fu primită. Peste șase sau opt luni plecă, susținând că grădina n-avea destulă umbră. Călugărițele se arătară încântate. Cu toate că era foarte bătrână, mai cânta la harpă, și încă destul de bine.

La plecare, lăsase în chilie semnul trecerii sale în acel loc. Doamna de Genlis era superstițioasă și latinistă. Aceste două vorbe dau despre ea o imagine destul de exactă. Acum câțiva ani se mai puteau vedea lipite pe partea dinăuntru a unui dulăpior din chilia ei, unde își ținea banii și juvaerurile, aceste cinci versuri latinești, scrise de mâna ei cu cerneală roșie pe o bucată de hârtie galbenă, și care, după părerea ei, aveau darul de a-i înspăimânta pe hoți:

Imparibus meritis pendent tria corpora ramis:
Dismas et Gesmas, media est divina potestas;
Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas.
Nos et res nostras conservet summa potestas.
Hos versus dicas, ne tu furto tua perdas.

Versurile acestea scrise în latineasca veacului al VI-lea fac să se nască întrebarea dacă cei doi tâlhari ai Calvarului se numeau, cum se crede îndeobște, Dimas și Gestas sau Dismas și Gesmas. Numele acesta din urmă ar putea să zdruncine pretențiile pe care le avea, în veacul trecut, vicontele de Gestas, că se trage din acel nemernic tâlhar. De altminteri, puterea ce se atribuie acestor versuri e o credință a tuturor călugărițelor din ordinul ospitalierelor.

Biserica mânăstirii, construită în așa fel încât să despartă, ca un adevărat zăgaz, mânăstirea cea mare de internat, era firește aceeași pentru internat, pentru mânăstirea cea mare, și pentru schit. Putea intra și publicul printr-un fel de ușă de spital, care dădea în stradă. Dar totul era astfel orânduit, încât nici una dintre locuitoarele mânăstirii să nu poată vedea vreun chip venit din lumea de afară. Închipuiți-vă o biserică în care spațiul destinat corului ar fi fost apucat de o mână uriașă și sucit

astfel încât să alcătuiască nu o prelungire în spatele altarului, ca în bisericile obişnuite, ci un fel de sală sau de peşteră întunecoasă în dreapta preotului care slujeşte; închipuiţi-vă această încăpere închisă cu perdeaua de şapte picioare înălţime, despre care am mai vorbit; înghesuiţi în umbra acestei perdele, în strane de lemn, pe călugăriţele din cor la stânga, şi pe eleve la dreapta, pe maici şi pe novice în fund, şi veţi putea să vă faceţi o idee despre călugăriţele de la Petit-Picpus cae iau parte la slujba religioasă. Văgăuna aceasta numită cor era legată cu mânăstirea printr-un coridor. Biserica avea ferestrele spre grădină. Când călugăriţele luau parte la vreo slujbă, unde regulamentul le ordona linişte, lumea din biserică nu-şi dădea seama de prezenţa lor, decât după zgomotul pe care-l făceau aşezându-se în strane.

VII
Câteva siluete din umbră

În timpul celor şase ani dintre 1819 şi 1825, stareţă la Petit-Picpus era domnişoara de Blemeur, care în călugărie se numea maica Innocenta. Se trăgea din familia Margueritei de Blemeur, autoarea *Vieţii sfinţilor din Ordinul sfântului Benedict*. Fusese aleasă stareţă a doua oară. Era o femeie de vreo şaptezeci de ani, scurtă, îndesată, „cântând ca o oală spartă", cum spunea scrisoarea pe care am amintit-o; altminteri, o femeie minunată, singura veselă în mânăstire şi, de aceea, iubită de toţi.

Maica Innocenta mergea pe urmele înaintaşei sale, Marguerite, o adevărată Dacier[1] a ordinului. Era cultă, învăţată, destoinică, pasionată pentru istorie, tobă de latină, burduf de greacă, îndopată cu ebraică, semănând mai degrabă cu un benedictin decât cu o benedictină.

Locţiitoarea stareţei era o bătrână călugăriţă spaniolă, aproape oarbă, maica Cineres.

Cele mai de seamă dintre maicile din sfat erau: maica Sainte-Honorine, casieriţa; Maica Sainte-Gertrude, prima maestră a novicelor; maica Saint-Ange, cea de a doua maestră; maica Anonciation, paraclisera; maica Saint-Augustin, infirmiera, singura din toată mânăstirea, apoi maica Sainte-Metchtilde (domnişoara Drouet), care mai fusese la Filles-Dieu şi la cealaltă mânăstire, du Trésor, care se află între Gisors şi Magny; maica Saint-Joseph (domnişoara de Cogolludo); maica Sainte-Adelaide (domnişoara d'Auverney); maica Miséricorde (domnişoara

1 *Ana Dacier* (1651-1720), o femeie care i-a uimit pe contemporani prin profunda cunoaştere a limbilor clasice, din care a făcut tălmăciri foarte apreciate.

de Cifuentes, care n-a putut să reziste la asprimile vieții mânăstirești); maica Compassion (domnișoara de la Miltière, foarte bogata, primită la șaizeci de ani, împotriva regulamentului); maica Providence (domnișoara de Laudinière); maica Présentation (domnișoara de Siguenza) care a fost stareță în 1847; în sfârșit, maica Sainte-Céligne (sora sculptorului Cerachi), care a înnebunit; maica Sainte-Chantal (domnișoara de Suzon), care de asemenea a înnebunit.

Mai era, printre cele mai frumoase, o fată încântătoare, de douăzeci și trei de ani, născută în insula Bourbon, scoborâtoare a cavalerului Roze, pe care în lume o chema domnișoara Roze, iar aici i se spunea maica Assomption.

Maica Sainte-Mechtilde, care avea în seama ei cântările și corul, se folosea bucuroasă de eleve. Își alegea de obicei o întreagă gamă, adică șapte eleve între zece și șaisprezece ani, potrivite în glas și la statură, pe care le punea să cânte în picioare, aliniate una lângă alta după vârstă, de la cea mai mică până la cea mai mare. Se înfățișau vederii asemenea unui nai viu al lui Pan alcătuit din îngeri.

Dintre surorile celelalte, pe care elevele le iubeau cel mai mult, era sora Sainte-Euphasie, sora Sainte-Marguerite, sora Sainte-Marthe, care n-avea mai multă minte ca un copil, și sora Saint-Michel, al cărei nas lung le făcea să râdă.

Toate erau blânde cu copiii. Călugărițele nu erau aspre decât cu ele însele. Nu se făcea foc decât la internat, iar mâncarea, față de cea din mânăstire, era mai aleasă. Și, afară de acestea, o mulțime de alte îngrijiri. Numai că, atunci când vreo elevă trecea pe lângă o călugăriță și încerca să-i vorbească, aceasta nu-i răspundea niciodată.

Această lege a tăcerii făcuse ca, în toată mânăstirea, vorba să nu fie îngăduită făpturilor omenești și să fie lăsată lucrurilor neînsuflețite. Se auzea numai glasul clopotului bisericii și clopoțelul grădinarului.

Un clopot cu sunet pătrunzător, așezat lângă poartă, și care se auzea în toată mânăstirea, vestea prin semnale felurite, ca printr-un telegraf acustic, toate faptele vieții trupești ce urmau a fi îndeplinite, și chema în vorbitor, după cum era nevoie, pe una sau pe alta dintre cele care locuiau în clădire. Fiecare persoană și fiecare lucru avea semnalul său. Pentru stareță clopotul suna o dată și încă o dată; pentru locțiitoarea stareței suna o dată, apoi de două ori. Intrarea în clasă se anunța prin șase lovituri urmate de alte cinci, încât elevele nu spuneau niciodată că intră în clasă, ci că merg „la șase-cinci". Patru-patru era clopotul pentru doamna de Genlis. Semnalul se auzea foarte des. „Dracu-n patru!" spuneau cele mai nemiloase. Nouăsprezece lovituri vesteau un eveniment deosebit: deschiderea porții mânăstirii, înfricoșătoarea tăblie de fier, încărcată de zăvoare, care nu se clintea din balamale decât în fața arhiepiscopului.

Afară de acesta şi de grădinar, precum am spus, nici un alt bărbat nu intra în mânăstire. Elevele mai vedeau încă doi: unul era duhovnicul, abatele Banes, bătrân şi urât, pe care puteau să-l privească din cor, printre gratii; celălalt era profesorul de desen, domnul Ansiaux, pe care scrisoarea din care am mai reprodus câteva rânduri îl numeşte domnul Anciot şi-l descrie: „un bătrân respingător şi cocoşat".

Se vede, aşadar, că toţi bărbaţii erau aleşi cu socoteală.

Aşa era casa aceea ciudată.

VIII
Post corda, lapides[1]

După ce am schiţat figura morală, nu e de prisos să-i arătăm în câteva cuvinte şi alcătuirea materială. Cititorul s-a lămurit oarecum din cele spuse mai înainte.

Mânăstirea Petit-Picpus-Saint-Antoine umplea aproape în întregime marele trapez cuprins între strada Polonceau, strada Droit-Mur, uliţa Picpus şi fundătura pe care planurile vechi o numesc strada Aumarais.

Aceste patru străzi înconjurau trapezul ca şanţul unei cetăţi. Mânăstirea se compunea din câteva clădiri şi o grădină. Privită în întregime, clădirea principală era o suprapunere de construcţii eterogene, care, de sus, desenau destul de exact o spânzurătoare culcată pe pământ. Braţul cel mare al furcii ocupa întreaga porţiune a străzii Droit-Mur, dintre Picpus şi strada Polonceau; braţul cel mic era alcătuit dintr-o faţadă zăbrelită, înaltă, cenuşie şi severă, care dădea spre stradela Picpus; poarta cu numărul 62 era la capătul acestui braţ. Cam la mijlocul acestei faţade, praful şi cenuşa acopereau o poartă veche, joasă şi boltită, unde păianjenii îşi ţeseau pânza şi care nu se deschidea decât un ceas sau două duminica şi în rarele prilejuri când sicriul vreunei călugăriţe era scos din mânăstire. Aceasta era uşa de intrare a publicului în biserică.

Cotul furcii îl forma o sală pătrată care slujea drept oficiu şi pe care călugăriţele o numeau „cămara". În braţul cel mare se aflau chiliile maicilor, ale surorilor, precum şi noviciatul. În braţul cel mic – bucătăriile, prânzitorul, înconjurat de galeria mânăstirii, şi biserica. Între poarta cu numărul 62 şi colţul fundăturii Aumarais se afla internatul, care nu se zărea din afară. Restul trapezului îl forma grădina, care era mai joasă decât nivelul străzii Polonceau, ceea ce făcea ca zidurile ei să fie mai

---

1 După ce (am vorbit) despre suflete, (să vorbim) despre pietre (lat.).

înalte în partea dinăuntru ca în cea de afară. Grădina puțin arcuită avea în mijlocul ei, pe vârful unui dâmb, un brad frumos, ascuțit și conic, de la care porneau – ca niște sulițe așezate în cerc pe un scut – patru alei mari și, la încrucișarea acestora, alte opt alei mici, grupate două câte două, așa încât, dacă împrejmuirea ar fi fost circulară, planul geometric al aleilor ar fi semănat cu o cruce așezată peste o roată. Aleile, sfârșindu-se toate în zidurile neregulate ale grădinii, erau de lungimi inegale. Aleile erau mărginite cu tufișuri de coacăze. În fund, un drum mărginit cu plopi înalți ducea de la ruinele vechii mânăstiri, care era în colțul străzii Droit-Mur, până la clădirea schitului, care se afla în colțul ulicioarei Aumarais. În fața schitului se afla așa-zisa grădiniță. Adăugați la acestea o curte unde se întâlneau unghiurile clădirilor interioare, ca niște ziduri de închisoare, iar în locul oricărei vecinătăți sau perspective, linia lungă și neagră a acoperișurilor, care mărginea cealaltă parte a străzii Polonceau – și veți putea avea o imagine completă despre ceea ce era acum patruzeci și cinci de ani așezământul bernardinelor de la Petit-Picpus. Acest sfânt așezământ a fost clădit exact pe locul unui „Jeu de Paume“ [1], faimos prin secolul al XIV-lea până în al XVI-lea și căruia i se spunea „tripoul celor unsprezece mii de draci“.

Toate aceste străzi, de altminteri, sunt ale Parisului de altădată. Nume ca Droit-Mur și Aumarais sunt foarte vechi; străzile care le poartă sunt și mai vechi. Ulicioara Aumarais a purtat numele de ulicioara Maugout; strada Droit-Mur s-a numit strada des Eglantiers, pentru că Dumnezeu a făcut să zâmbească florile înainte ca omul să fi cioplit piatra.

IX
Un secol sub văl de călugăriță

Deoarece am început să dăm amănunte cu privire la ceea ce a fost odinioară mânăstirea Petit-Picpus și întrucât am îndrăznit să deschidem o fereastră spre acest tăcut așezământ, să ne dea voie cititorul să mai facem o mică digresiune, străină de cuprinsul acestei cărți, dar caracteristică și folositoare pentru a ne da seama că și mânăstirea are figurile ei originale.

În schit se afla o centenară, venită de la mânăstirea Fontevrault. Înainte de revoluție făcuse parte din lumea mare. Vorbea adesea despre domnul de Miromesnil, ministru de justiție sub Ludovic al XVI-lea, și

---

1 Loc anume pentru un joc cu mingea și cu o rachetă scurtă.

despre soţia preşedintelui Duplat, pe care o cunoscuse foarte bine. Era plăcerea şi mândria ei să aducă vorba la tot pasul de aceste două nume. Povestea adevărate minunăţii despre mânăstirea Fontevrault, care era cât un oraş şi avea străzi.

Vorbea cu un accent picard care înveselea elevele. Îşi înnoia în fiecare an jurământul solemn de supunere şi neprihănire şi, în clipa când trebuia să facă legământul, îi spunea preotului: „Monseniorul Saint-François l-a încredinţat monseniorului Saint-Julien, monseniorul Saint-Julien l-a încredinţat monseniorului Saint-Eusebe, monseniorul Saint-Eusèbe l-a încredintat monseniorului Saint-Procope etc., etc., iar acum ţi-l încredinţez ţie, părinte". Şi elevele râdeau pe înfundate sub văluri; încântătoare râsuri, scurte şi înăbuşite, care le făceau pe maicile din sfat să încrunte din sprâncene.

Alteori centenara spunea poveşti. Susţinea că „în tinereţea ei bernardinii nu erau mai prejos decât muşchetarii". Un secol vorbea prin gura ei: secolul al XVIII-lea. Povestea obiceiuri din Champagne şi din Bourgogne, despre cele patru vinuri. Înainte de revoluţie, de câte ori vreun mare personaj, un mareşal al Franţei, un prinţ, un duce şi pair, trecea printr-un oraş din Bourgogne sau din Champagne notabilităţile oraşului veneau să-l salute şi să-i prezinte patru cupe de argint pline cu patru vinuri deosebite. Pe primul pocal se putea citi următoarea inscripţie: *Vînul maimuţei;* pe cel de-al doilea: *Vînul leului;* pe cel de-al treilea: *Vînul berbecului;* iar pe cel de-al patrulea: *Vînul porcului.* Cele patru inscripţii arătau cele patru trepte pe care le coboară beţivul: prima beţie, cea care înveseleşte; a doua, care întărâtă; a treia, care năuceşte; cea din urmă, în sfârşit, care îndobitoceşte.

Într-un dulap încuiat păstra un obiect misterios, la care ţinea foarte mult. Regulamentul de la Fontevrault n-o oprea să-l aibă. Nu voia să-l arate nimănui. Se încuia – ceea ce regulamentul îi da voie – şi se ascundea ori de câte ori voia să-l privească. Dacă auzea pe cineva umblând pe coridor, închidea cât putea de repede dulapul la loc, cu mâinile ei bătrâne. Dacă cineva căuta s-o descoase, cât era de vorbăreaţă, tăcea. Chiar şi cele mai curioase se dădură bătute în faţa tăcerii ei, ca şi cele mai stăruitoare în faţa încăpăţânării ei. Era un subiect de comentarii pentru oricine n-avea ce face ori se plictisea la mânăstire. Ce putea fi oare lucrul acela atât de preţios şi secret, comoara centenarei? Fără îndoială, vreo carte sfântă? Nişte mătănii rare? Nişte moaşte sfinte? Fiecare făcea tot felul de presupuneri. La moartea bietei bătrâne dădură năvală toate la dulap, mai repede poate decât s-ar fi cuvenit, şi-l descuiară. Găsiră obiectul învelit în trei rânduri de cârpe, parc-ar fi fost sfintele daruri. Era o farfurie de Faenza, înfăţişând nişte amoraşi care zburau urmăriţi de nişte tineri spiţeri înarmaţi cu seringi uriaşe. Urmărirea era

plină de giumbuşlucuri şi de atitudini hazlii. Unul dintre încântătorii amoraşi a şi fost tras în ţeapă; se zbate, dă din aripioare şi încearcă să-şi ia din nou zborul, dar măscăriciul râde cu o figură drăcească. Morala: durerile de burtă au biruit amorul! Farfuria aceasta, de altminteri foarte curioasă şi care a avut poate cinstea să-l inspire pe Moliere, mai exista în septembrie 1845; se afla de vânzare la un negustor de vechituri pe bulevardul Beaumarchais.

Acea bătrână cumsecade nu voia să primească nici o vizită din afară, „deoarece, spunea ea, vorbitorul e prea trist".

X
Obârşia veşnicei-închinări

Vorbitorul acesta atât de asemănător cu un mormânt, pe care am căutat să vi-l descriem, e cu totul unic şi severitatea lui nu se mai întâlneşte în nici o altă mânăstire. La mânăstirea din strada Temple, care de drept aparţinea unui alt ordin, obloanele negre erau înlocuite cu perdele cafenii, iar vorbitorul era un salon cu parchet pe jos, ale cărui ferestre se încadrau vesele în borangic alb, şi pe ai cărui pereţi se aflau tot felul de cadre, portretul unei benedictine cu faţa descoperită, flori pictate şi chiar capul unui turc.

În grădina mânăstirii din strada du Temple se găsea acel castan sălbatic, care trecea drept cel mai frumos şi cel mai mare din toată Franţa şi care avea printre bunii cetăţeni ai veacului al XVIII-lea renumele de „părinte al castanilor din întregul regat".

Am spus că mânăstirea Temple era a benedictinelor Veşnicei-Închinări, cu totul deosebite de cele care depindeau de Cîteaux. Ordinul acesta, al Închinării-Veşnice, nu era prea vechi şi nu are o existenţă mai mare de două sute de ani. În 1649 sfintele daruri au fost de două ori pângărite, la interval de câteva zile, în două biserici din Paris, la Saint Sulpice şi la Saint-Jean en Greve, sacrilegiu înfricoşător şi cu totul neobişnuit, care a făcut să se înfioare tot oraşul. Părintele stareţ, mare vicar al Saint-Germain des Pres, ordonă o procesiune solemnă a întregului său cler, la care sluji însuşi nunţiul papal. Dar două vrednice femei, doamna Curtin, marchiză de Boucs, şi contesa de Châteauvieux, nu se mulţumiră cu această ispăşire. Jignirea adusă „preasfintelor daruri din altar", deşi trecătoare, nu putea fi uitată de cele două suflete cucernice şi ele socotiră că nu poate fi răscumpărată decât printr-o „închinare veşnică" într-o mânăstire de călugăriţe. Amândouă, una în 1652, cealaltă în 1653, dăruiră sume însemnate maicii Catherine de Bar, numită maica sfântului Potir, călugăriţa benedictină, ca să întemeieze, în acest scop pios, o mâ-

năstire a Ordinului sfântului Benedict; cea dintâi încuviințare pentru această ctitorie fu dată maicii Catherine de Bar de către domnul de Metz, abate de Saint-Germain, „cu condiția ca nici o fată să nu fie primită dacă nu contribuie cu un venit de trei sute de franci, ceea ce face un capital de şase mii de franci". După abatele de Saint-Germain, regele a semnat patenta cuvenită, iar în 1654 atât cartea abațială cât şi patenta regelui fură ratificate de curtea de conturi şi de parlament.

Aceasta e originea şi consacrarea legală a aşezământului benedictinelor Închinării-Veşnice a sfântului Potir din Paris. Prima lor mânăstire fu „clădită din temelii" pe strada Cassette, din obolul doamnelor Boucs şi de Châteauvieux.

Ordinul acesta, după cum se vede, nu era acelaşi cu al benedictinelor din Câteaux, ci depindea de abatele de Saint-Germain des Près, ața cum calugărițele de la Sacré-Coeur depind de comandantul iezuiților, iar surorile de caritate de comandantul lazariştilor.

Era de asemenea cu totul diferit de bernardinele de la Petit-Picpus, al căror locaş vi l-am descris. Prin 1657, papa Alexandru al VII-lea a încuviințat printr-o bulă specială ca bernardinele de la Petit-Picpus să practice închinarea veşnică, întocmai ca benedictinele sfântului Potir. Dar cele două ordine au rămas deosebite.

XI
Sfârşitul mânăstirii Petit-Picpus

Chiar din primii ani ai restaurației, mânăstirea Petit-Picpus începu să decadă, drept urmare a dispariției întregului ordin care, după secolul al XVIII-lea, piere ca toate ordinele religioase.

Aşezământul din Petit-Picpus se destrăma repede. Prin 1840 schitul nu mai era, internatul de asemenea. Nu mai existau nici bătrânele, nici elevele; primele muriseră, celelalte se risipiseră. *Volaverunt*[1].

Canonul închinării veşnice e de o rigiditate care înspăimântă; legămintele sunt din ce în ce mai rare, ordinul nu mai face recrutări. În 1845 mai intrau, pe ici pe colo, câteva maici slujitoare; dar călugărițe pentru cor, deloc. Acum patruzeci de ani erau aproape o sută de călugărițe; acum cincisprezece ani nu mai rămăseseră decât douăzeci şi opt. Câte-or mai fi astăzi? În 1847 starețа era tânără, dovadă că cercul alegerii se micşora. Nu împlinise patruzeci de ani. Pe măsură ce numărul maicilor

1 Şi-au luat zborul (lat.).

scade, ostenelile cresc; slujba fiecăreia devine tot mai anevoioasă; se prevedea mai de mult ziua când nu vor mai fi decât o duzină de umeri suferinzi şi încovoiaţi pentru a duce mai departe povara canoanelor sfântului Benedict. Povara e neînduplecată şi rămâne aceeaşi, fie că sunt puţine, fie că sunt multe. Era apăsătoare altădată; astăzi striveşte. Călugăriţele pier cu zile. Pe vremea când autorul cărţii de faţă locuia încă la Paris au murit două. Una avea douăzeci şi cinci de ani, cealaltă douăzeci şi trei. Aceasta din urmă ar putea spune că Julia Alpinula: „*Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*"[1]. Din pricina decăderii în care ajunsese, mânăstirea a renunţat de a mai face educaţia fetelor.

N-am putut trece prin faţa acastei clădiri neobişnuite, necunoscute, întunecate, fără să intrăm şi fără să luăm cu noi pe cei ce ne întovărăşesc şi ne ascultă istorisind – poate spre folosul câtorva – trista poveste a lui Jean Valjean. Am pătruns în această comunitate plină de piedici învechite, care astăzi par totuşi noi. E grădina zăvorâtă: *Hortus conclusus*. Am vorbit despre acest loc ciudat în amănunţime, dar cu respect, cel puţin atât cât respectul şi amănuntele se pot împăca. Nu pricepem totul, dar nu insultăm nimic. Ne ţinem la aceeaşi distanţă de osanalele lui Joseph de Maistre, care ajunge să-l preamărească pe călău, ca şi de râsul lui Voltaire, care ajunge să batjocorească crucea.

E o greşeală de logică din partea lui Voltaire – în treacăt fie zis; fiindcă Voltaire l-ar fi apărat pe Isus aşa cum l-a apărat pe Calas[2]; iar pentru cei care tăgăduiesc întrupările supraomeneşti, ce reprezintă crucea?

În veacul al XIX-lea, ideea religioasă trece printr-o criză. Oamenii se dezvaţă de anumite credinţe şi fac binele având grijă ca, dezvăţându-se de un lucru, să înveţe altul. În inima omului nu rămâne nici un gol. Se fac dărâmări, şi e bine că se fac, dar cu condiţia să fie urmate de reclădiri.

Până una alta, să cercetăm pe cele care nu mai sunt. E nevoie să le cunoaştem, chiar dacă n-ar fi decât pentru a le evita. Contrafacerile trecutului dobândesc nume false şi se lasă confundate cu viitorul. Strigoiul acesta, care e trecutul, obişnuieşte să-şi falsifice paşaportul. Să ne dăm seama de capcana care ni se întinde. Să ne ferim. Trecutul are o faţă: superstiţia; şi o mască: ipocrizia. Să-i arătăm adevărata faţă şi să-i smulgem masca.

Cât despre mânăstiri, ele alcătuiesc o problemă complexă. O problemă a civilizaţiei care le condamnă; o problemă a libertăţii care le ocroteşte.

---

1 Sunt îngropată aici, am trăit douăzeci şi trei de ani (lat.).
2 Protestant din Toulouse (secolul al XVIII-lea), învinovăţit pe nedrept că şi-a ucis fiul trecut la catolicism şi executat în 1762.

CARTEA A ŞAPTEA
O PARANTEZĂ

I
Mânăstirea, idee abstractă

Cartea de faţă e o dramă al cărei personaj principal e infinitul.

Al doilea e omul.

Aşadar, întâlnind în drumul nostru o mânăstire, am fost nevoiţi s-o cercetăm. De ce? Pentru că mânăstirea, pe care o întâlnim în Orient ca şi în Occident, în mahomedanism ca şi în creştinism, e unul din instrumentele de optică folosite de om în scrutarea infinitului.

Nu e locul să dezvoltăm aici peste măsură anumite idei; cu toate astea, păstrând absolut toate rezervele, limitele şi indignările, trebuie să mărturisim că, ori de câte ori întâlnim în om infinitul, bine ori rău înţeles, ne simţim plini de respect. Există în sinagogă, în moschee, în pagodă, în *wigwam*[1] ceva respingător pe care-l urâm şi ceva sublim pe care-l adorăm. Câtă contemplare a gândirii şi ce vis fără temei: umbra lui Dumnezeu plutind peste omenire!

II
Mânăstirea, fapt istoric

Din punctul de vedere al istoriei, al raţiunii şi al adevărului, monahismul e condamnat.

Acolo unde sunt prea numeroase, mânăstirile sunt piedici în sânul unei naţiuni, aşezăminte care stânjenesc locuri de trândăvie, acolo unde ar trebui să fie locuri de muncă.

Comunităţile călugăreşti sunt, faţă de marea comunitate socială, ceea ce e vâscul pentru stejar, ceea ce e o bubă pentru corpul omenesc. Prosperitatea şi înflorirea lui înseamnă sărăcirea ţării. Regimul monahal nu face decât să sleiască bărbăţia popoarelor.

---

1 Colibă a picilor roşii din America de Nord.

A trecut vremea călugăriei. Mânăstirile au împiedicat creşterea civilizaţiei moderne şi sunt vătămătoare pentru dezvoltarea ei. Ca instituţie şi ca mijloc de formare a omului, mânăstirile sunt de nesuferit în secolul al XIX-lea. Lepra monahală a ros aproape până la os două admirabile naţiuni, Italia şi Spania – una lumina, cealaltă splendoarea Europei – timp de secole; în vremea noastră, aceste două strălucite popoare abia încep să se tămăduiască mulţumită sănătoasei şi viguroasei igiene a lui 1789.

Mânăstirea, mai cu seamă vechea mânăstire de femei, aşa cum se înfăţişa încă în pragul acestui secol în Italia, în Austria, în Spania, rămâne una din cele mai întunecate realităţi ale evului mediu. Mânăstirea, mânăstirea aceasta, se află la răspântia tuturor grozăviilor. Mânăstirea catolică în întregimea ei e plină de razele întunecate ale morţii.

Mânăstirea spaniolă e deosebit de jalnică. Acolo se înălţa în întuneric, sub bolţi înnegurate, sub cupole nedesluşite în umbră, altare grele, înalte ca nişte catedrale; acolo atârnă de lanţuri, în beznă, imense crucifixe albe; acolo hristoţi de fildeş, mari şi goi, se întind pe abanos, mai mult decât însângeraţi, sângerânzi, respingători şi măreţi, cu coatele colţuroase, cu rotulele lăsând să se vadă ţesătura osului, cu rănile carne vie, încununaţi cu spini de argint, ţintuiţi în cuie de aur, având pe frunte sânge în picături de rubine, iar în ochi lacrimi de diamante. Diamantele şi rubinele par umede şi fac să plângă, jos, în umbră, nişte făpturi în văluri, cu coapsele învineţite de cămăşile de păr de capră şi de bicele cu şfichi de alice, cu sânii zdrobiţi de rogojini, cu genunchii jupuiţi de rugăciune; femei ce se cred soţii ale lui Hristos; stafii care-şi închipuie că sunt îngeri. Femeile astea gândesc? Nu. Au voinţă? Nu. Iubesc? Nu. Trăiesc? Nu. Nervii lor s-au osificat; oasele lor s-au împietrit. Vălul lor e ţesut din întuneric. Răsuflarea lor sub văl seamănă cu un fel de tragică respiraţie a morţii. Stareţa, un vierme! Le sfinţeşte şi le umple de groază. Neprihănirea înseamnă o cruzime. Aşa sunt vechile mânăstiri din Spania. Vizuini ale evlaviei fioroase; hrube cu fecioare; lăcaşuri de groază.

Spania catolică era mai romană decât însăşi Roma. Mânăstirea spaniolă era cea mai catolică dintre toate. Se simţea în ea Orientul. Arhiepiscopul Kislar – agă al cerului – zăvora şi spiona acest serai de suflete păstrate pentru Dumnezeu. Călugăriţa era odaliscă; preotul era eunuc. Cele mai înflăcărate erau alese în vis şi-l posedau pe Hristos. Peste noapte, tânărul acela frumos şi gol cobora de pe cruce şi devenea obiectul de extaz al chiliei. Ziduri înalte fereau de orice desfătare vie pe sultana mistică, al cărei sultan era cel răstignit. O privire din afară însemna infidelitate. Înmormântarea de viu ţinea locul unui sac de piele. Ceea ce în Răsărit era aruncat în mare, în Apus era dat pământului.

Şi într-o parte şi într-alta erau femei care îşi frângeau mâinile; valurile mării erau soarta unora, groapa era soarta celorlalte; de o parte

cele înecate, de alta cele înmormântate. Paralelism monstruos. Astăzi, susţinătorii trecutului, neputând tăgădui lucrurile acestea, se mulţumesc să zâmbească. A ajuns la modă un fel lesnicios şi ciudat de a înlătura destăinuirile istoriei, de a infirma comentariile filozofiei, de a lăsa deoparte toate faptele care stânjenesc şi toate întunecimile. „Prilej pentru declamare“, spun cei isteţi. „Vorbe goale!“ repetă neghiobii. Jean-Jaques, declamator; Diderot, declamator; Voltaire, când vorbeşte de Calas, Labarre şi Sirven, declamatori; nu mai ştiu cine a constatat de curând că Tacit era un declamator, că Nero a fost o victimă şi că, de bună seamă, ar trebui să ne fie milă de „sărmanul Holofern[1]“.

Cu toate acestea, e anevoie să închizi gura faptelor; ele sunt îndărătnice. Autorul cărţii de faţă a văzut cu ochii lui, la opt leghe de Bruxelles, urme de ev mediu la îndemâna orişicui: la mânăstirea din Villers se află groapa temniţelor subterane în mijlocul livezii unde fusese curtea mânăstirii, şi pe malul râului Dyle patru celule de piatră, jumătate sub pământ, jumătate sub apă. Erau aşa-numitele: *pace*[2]. Fiecare celulă mai păstrează o rămăşiţă de uşă de fier, o latrină şi o ferăstruică zăbrelită, care afară e la două picioare deasupra râului, iar înăuntru, la şase picioare deasupra solului. Pe o albie lată de patru picioare, râul curge de-a lungul zidului. Pământul e totdeauna umed. Cel care locuia în aceste *in-pace* avea drept pat pământul umed. Într-una din celule se mai vede o bucată de lanţ prinsă în perete; într-alta, un fel de cutie pătrată, făcută din patru plăci de granit, prea strâmtă ca un om să poată dormi în ea, prea joasă ca să poată sta în picioare. O fiinţă omenească era vârâtă acolo, iar pe deasupra i se punea o lespede de piatră. Lespedea aceasta a rămas. Se poate vedea. Se poate pipăi. Aceste celule *in-pace;* aceste balamale de fier; aceste lanţuri: această ferăstruică înaltă, la nivelul căreia curge râul; această cutie de piatră acoperită cu un capac de granit, ca un mormânt, cu singura deosebire că mortul era viu; pământul acesta care e noroi, groapa latrinelor, pereţii plini de igrasie – toate acestea sunt „vorbe goale“?...

---

1 General al lui Nabucodonosor, care a fost deosebit de crud cu evreii; ucis în somn de Judita, spre a-şi răzbuna poporul asuprit.

2 Celule subterane pentru osândiţii pe viaţă.

III
În ce condiții putem respecta trecutul

Pentru civilizație, monahismul, așa cum exista în Spania și cum există în Tibet, este ca un fel de oftică. Împuținează nașterile. Claustrare; castrare. A pustiit Europa ca un flagel. Mai adăugați constrângerile cu care se siluia conștiința, ființele închise în mânăstire fără voia lor, feudalitatea sprijinindu-se pe mânăstire, dreptul primului născut revărsând în monahism preaplinul familiei, cruzimile despre care am vorbit, acele groaznice *in-pace*, gurile amuțite, mințile zăvorâte, atâtea minți nefericite azvârlite în celula jurămintelor eterne, călugărirea, înmormântarea sufletelor vii. Adăugați torturile individuale, înjosirea unor națiuni întregi, și, oricine-ați fi, vă veți cutremura în fața hainei și-a vălului călugăresc, aceste două giulgiuri ale morții născocite de om.

Cu toate astea, în anumite privințe și în anumite locuri, în ciuda filozofiei și în disprețul progresului, mentalitatea călugărească dăinuiește în plin secol al XIX-lea și o ciudată reînviere a ascetismului stârnește în clipa de față mirarea lumii civilizate. Încăpățânarea instituțiilor învechite de a dăinui mai departe e ca și cum cineva ar voi să ne ungă părul cu un parfum mucezit, ne-ar da să mâncăm pește stricat, ne-ar îmbrăca, bărbați în toată firea, în haine de copil, e ca și cum, noi cei în viață, ne-am lăsa îmbrățișați cu duioșie de un cadavru.

„Nerecunoscătorilor, spune veșmântul, v-am ocrotit pe vreme rea; de ce nu mă mai vreți?“ „Vin din largul mării“, spune peștele. „Am fost un trandafir“, spune parfumul. „V-am iubit“, spune cadavrul. „V-am civilizat“, spune mânăstirea.

La toate astea, un singur răspuns: a fost odată!

A dori prelungirea fără sfârșit a lucrurilor moarte și cârmuirea oamenilor prin îmbălsămare, a da puteri noi dogmelor în putrefacție, a polei din nou raclele, a reîmprospăta tencuiala mânăstirilor, a sfinți din nou moaștele, a reînvia superstițiile, a hrăni iarăși fanatismul, a pune mânere noi sfeșnicelor și săbiilor, a reînvia monahismul și militarismul, a crede în mântuirea lumii prin înmulțirea păduchilor, a impune prezentului trecutul – ni se pare straniu. S-au găsit totuși teoreticieni și pentru asemenea teorii. Teoreticienii ăștia, oameni deștepți altminteri, au un procedeu foarte simplu: pun peste trecut o spoială pe care o numesc orânduire socială, drept divin, morală, familie, cinstirea strămoșilor, legi vechi, tradiție sfântă, drepturi legitime, religie; și merg strigând: „Luați, sunt ale voastre, oameni buni!“ E o logică bine cunoscută de cei vechi. O practicau preoții romani care preziceau viitorul din măruntaiele ani-

malelor jertfite. Frecau cu cretă o juncă neagră şi spuneau: „E albă". *Bos cretatus*[1].

În ceea ce ne priveşte, respectăm pe alocuri trecutul şi suntem îngăduitori totdeauna cu el, cu condiţia să se recunoască mort. Dacă încearcă să învie, îl atacăm şi ne străduim să-l răpunem.

Superstiţiile, bigotismul, făţărniciile preoţeşti, prejudecăţile, viermii aceştia, aşa viermi cum sunt, se îndărătnicesc să trăiască, au dinţi şi gheare de fum şi trebuie să te lupţi cu ei piept la piept, să le declari război şi să-l duci fără o clipă de răgaz; pentru că destinul l-a osândit pe om să poarte o veşnică luptă cu stafiile. E greu să iei de gât năluca şi s-o dobori.

O mânăstire din Franţa în mijlocul veacului al XIX-lea e o adunătură de bufniţe înfruntând lumina. O mânăstire în flagrant-delict de ascetism, în mijlocul metropolei de la 1830 şi de la 1848, Roma înflorind în mijlocul Parisului, e un anacronism. În vremuri obişnuite, ca să desfiinţezi un anacronism şi ca să-l faci să piară, e de ajuns să-i pui în faţă calendarul. Dar suntem în vremuri neobişnuite.

Să luptăm!

Să luptăm, dar să ştim să deosebim. Însuşirea adevărului este că nu face niciodată excese. Ce nevoie ar avea să exagereze? Sunt unele lucruri care trebuie nimicite şi altele care se cer numai luminate şi cercetate. Cât putere e într-o cercetare binevoitoare şi serioasă! Să nu venim cu flăcări, acolo unde lumina e de ajuns.

Ţinând seama, prin urmare, că ne aflăm în secolul al XIX-lea, suntem în general împotriva călugăriei ascetice, la orice popor, atât în Asia cât şi în Europa, în India ca şi în Turcia. Cine spune mânăstiri spune mlaştină. Putregaiul lor e vădit; apa lor stătătoare e nesănătoasă, dospeala lor îmbolnăveşte popoarele şi le ofileşte; înmulţirea lor a ajuns o plagă a Egiptului... Nu putem să ne gândim fără spaimă la ţările în care fachirii, bonzii, santonii, călugării, marabuţii, talapoinii şi dervişii[2] mişună într-un furnicar de păduchi.

Aşadar, chestiunea religioasă n-a fost încă dezlegată. Problema are unele laturi misterioase, aproape înfiorătoare; să ne fie îngăduit s-o privim deschis.

---

1 Boul vopsit în alb cu creta (lat.).
2 Pustnici, călugări şi preoţi ai altor religii decât cea creştină.

IV
Mânăstirea din punctul de vedere al principiilor

Un număr de oameni se strâng la un loc şi locuiesc împreună. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de asociaţie.

Se închid la ei acasă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului pe care-l are orice om de a deschide şi închide uşa lui.

Oamenii aceia nu ies din casă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de a pleca şi de a se întoarce, care cuprinde şi dreptul de a sta acasă.

Acolo în casa lor, ce fac?

Vorbesc în şoaptă; lasă ochii în jos. Se leapădă de lume, de viaţa oraşului, de plăcerile simţurilor şi de alte bucurii, de deşertăciuni, de trufii şi de câştig. Se îmbracă în lână groasă ori în pânză aspră. Nici unul nu e stăpân pe vreun lucru oricât de mic. Cel bogat ajunge sărac. Ceea ce are dăruieşte tuturor. Cel care fusese ceea ce numim nobil, gentilom şi senior e deopotrivă cu cel ce fusese ţăran. Chilia e la fel pentru toţi. Toţi se supun tunderii părului în creştet, toţi poartă aceeaşi haină călugărească, mănâncă aceeaşi pâine neagră, se culcă pe aceleaşi paie, mor în aceeaşi cenuşă. Acelaşi sac în spinare, aceeaşi funie drept cingătoare. Dacă porunca e să meargă desculţ, merg desculţi. Poate fi printre ei un prinţ; prinţul e tot o umbră ca şi ceilalţi. Nu există titlu. Până şi numele de familie a pierit. Nu mai au decât prenume. Toţi se înclină sub egalitatea numelui de botez. S-au desfăcut de familia trupească şi şi-au întemeiat în mijlocul tagmei lor religioase o familie spirituală. Rudele lor sunt omenirea întreagă. Ajută pe săraci, îngrijesc pe bolnavi. Îşi spun între ei „frate".

Mă opriţi şi îmi strigaţi: „Dar iată mânăstirea ideală!"

E de ajuns ca mânăstirea să existe pentru a fi nevoit să ţin seama de ea.

Aşa se explică pentru ce în cartea precedentă am vorbit despre o mânăstire pe un ton respectuos. Lăsând deoparte Asia, fără a ne ocupa de chestiunea istorică şi de cea politică, privind lucrurile din punct de vedere pur filozofic, mai presus de nevoile politicii şi numai cu condiţia ca mânăstirea să fie cu totul de bunăvoie şi să nu cuprindă decât consimţăminte – voi privi totdeauna comunitatea mânăstirească cu serioasă luare-aminte şi, în unele privinţe, cu respect. Acolo unde există o comunitate, există *comuna;* acolo unde există comuna, există şi dreptul. Mânăstirea este un rod al lozincii: Egalitate, Fraternitate! O, ce mare e libertatea! Şi ce transfigurare minunată! Libertatea e de ajuns ca să preschimbe mânăstirea în republică.

Să mergem însă mai departe.

Oamenii aceştia, femeile acestea care trăiesc între cei patru pereţi se îmbracă în haină de dimie, sunt egali şi se numesc fraţi; e frumos; dar mai fac şi altceva?

Da.

Ce?

Privesc întunericul, cad în genunchi şi-şi împreună mâinile.

Ce înseamnă aceasta?

V
Rugăciuni

Sunt oameni care se roagă.

Cui?

Lui Dumnezeu.

Ce înseamnă să te rogi lui Dumnezeu?

Mai există şi un infinit în afară de noi? Iar acest infinit e oare unic, imanent, permanent, neapărat substanţial, fiindcă e infinit şi dacă i-ar lipsi materia s-ar mărgini? E neapărat inteligent pentru că e infinit şi dacă i-ar lipsi inteligenţa ar avea un sfârşit? Acest infinit trezeşte în noi ideea de esenţă, în vreme ce noi nu ne putem atribui decât ideea de existenţă? Nu e cumva, cu alte cuvinte, absolutul al cărui relativ suntem noi?

Dar dacă există un infinit în afară de noi, nu există un infinit şi în noi? Aceste două infinituri (ce plural înfricoşător!) nu se suprapun? Cel de-al doilea infinit nu este el oare oglinda, răsfrângerea, ecoul, prăpastia deschisă în cercul unui alt abis? Acest al doilea infinit are şi el putere de înţelegere? Cugetă? Iubeşte? Are voinţă? Dacă cele două infinituri au amândouă putere de înţelegere, fiecare dintre ele are o voinţă proprie; există un eu în infinitul de sus, după cum există un eu în infinitul de jos. Eul de jos e sufletul; eul de sus e Dumnezeu.

A pune, prin gândire, infinitul de jos în atingere cu infinitul de sus – înseamnă a ne ruga.

Să nu smulgem nimic din sufletul omenesc; a-l împuţina e o greşeală. Trebuie transformat. Anumite însuşiri ale minţii omeneşti sunt îndreptate spre Necunoscut: gândirea, visarea, rugăciunea. Necunoscutul e un ocean. Ce este conştiinţa? Este busola drumului în Necunoscut. Gândirea, visarea, rugăciunea sunt mari radieri misterioase. Să le respectăm. Unde merg aceste raze minunate ale sufletului? În umbră; prin urmare spre lumină.

Măreția democrației este de a nu nega și de a nu renega nimic din omenire. Alături de dreptul Omului, sau cel puțin aproape de el, e dreptul Sufletului.

Zdrobirea oricărui fanatism și respectul adânc față de infinit, iată ce urmărește legea. Să nu ne mărginim a ne închina arborelui creației, contemplând uriașele lui ramuri încărcate de stele. Avem o datorie: să luminăm sufletul omului, să apărăm misterul împotriva minunilor, să adorăm neînțelesul și să respingem absurdul, să nu recunoaștem din ceea ce nu se poate explica decât ceea ce e necesar, să însănătoșim credința, să îndepărtăm superstițiile din calea religiei, să-l curățăm de omizi pe Dumnezeu.

VI
Bunătatea desăvârșită a rugăciunii

Cât despre felul rugăciunii, toate sunt bune, numai să fie sincere. Întoarceți înapoi filele cărții voastre și veți fi în infinit.

Știm că există o filozofie care tăgăduiește infinitul. Există, de asemenea, o filozofie, clasificată patologică, și care tăgăduiește existența soarelui. Filozofia aceasta se numește: orbire.

A face dintr-un simț pe care nu-l avem izvorul de cunoaștere al adevărului este o frumoasă cutezanță de orb.

Sunt ciudate aerele trufașe, de superioritate și de compătimire, pe care și le ia această filozofie care bâjbâie față de filozofia care-l vede pe Dumnezeu. Ai impresia că auzi o cârtiță care strigă: „Mi-e milă de voi când vă aud vorbind despre soarele vostru!"

Știm că există oameni străluciți și puternici care nu cred în Dumnezeu. Aceștia, la drept vorbind, aduși din nou pe calea adevărului prin propria lor putere, nu sunt nici ei prea siguri că sunt necredincioși; în realitate nu-i altceva decât o chestiune de definiție și, în orice caz, chiar dacă nu cred în Dumnezeu, prin faptul însuși că sunt minți luminate dovedesc existența lui Dumnezeu.

Salutăm pe filozof, dar osândim fără milă filozofia lui.

Să mergem mai departe.

Tot atât e de admirat ușurința cu care unii se mulțumesc cu vorbe. O școală metafizică din nord, învăluită puțin în ceață, și-a închipuit că revoluționează înțelegerea omenească punând în locul cuvântului Putere cuvântul Voință.

În loc de „planta crește" se zice „planta vrea"; am fi în adevăr mai câștigați dacă am adăuga: „Universul vrea!" De ce? Pentru că de aici ar

reieşi că planta are voinţă, prin urmare are un eu; universul vrea, prin urmare are un Dumnezeu.

Cât despre noi, care, totuşi, spre deosebire de această şcoală, nu tăgăduim nimic *a priori*[1] a recunoaşte o voinţă în plantă, cum susţin unii metafizicieni, ni se pare mai greu de admis decât a recunoaşte în univers voinţa pe care ei o tăgăduiesc.

A tăgădui voinţa infinitului, adică existenţa lui Dumnezeu, nu e cu putinţă decât tăgăduind infinitul însuşi. Lucrul acesta l-am dovedit.

Tăgăduirea infinitului duce de-a dreptul la nihilism. Toate se reduc la o „creaţie a spiritului".

Cu nihilistul nu e cu putinţă nici o discuţie, deoarece nihilistul logic se îndoieşte de existenţa semenului său, după cum nu-i sigur nici de existenţa sa.

Din punctul lui de vedere, se prea poate ca nici el să nu fie pentru sine însuşi decât „o creaţie a spiritului său".

Nu-şi dă seama că tot ceea ce a tăgăduit admite el însuşi în întregime, rostind doar acest cuvânt: spirit.

Într-un cuvânt, nici o cale nu rămâne deschisă cugetării într-o filozofie care rezolvă totul cu monosilaba: Nu.

Acestui: Nu, n-avem de dat decât un singur răspuns: Da.

Nihilismul nu duce nicăieri.

Nu există neant. Nu există zero. Totul este ceva. Nimic nu e numai nimic.

Omul se hrăneşte cu afirmaţii mai mult decât cu pâine.

A vedea şi a dovedi – nici atâta nu-i de ajuns. Filozofia trebuie să fie o energie; silinţa şi ştiinţa ei trebuie să-l facă pe om mai bun. Socrate trebuie să se întrupeze în Adam şi să dea naştere lui Marc-Aureliu; cu alte cuvinte, să scoată din omul fericirii pe omul înţelepciunii. Să schimbe Paradisul în Liceul[2] lui Aristotel. Ştiinţa trebuie să fie un întăritor al inimii. Plăcerea? Ce preocupare tristă şi ce râvnă searbădă! Să cugeţi, iată adevărata biruinţă a sufletului. Pe oamenii însetaţi să-i duci la izvorul cugetării, să le dai tuturor elixirul cunoaşterii lui Dumnezeu, să faci să se înfrăţească într-înşii conştiinţa cu ştiinţa, să-i faci buni prin această minunată contopire, iată datoria filozofiei adevărate.

Morala este un seceriş de adevăruri. Fapta izvorăşte din cugetare. Absolutul trebuie să aibă un scop practic. Idealul trebuie să fie respirabil, satisfăcător şi hrănitor pentru sufletul omului. Idealul are dreptul

---

1 Înainte de experienţă, înainte de practică.
2 Locul unde filozoful grec Aristotel (secolul al IV-lea î.e.n.) îşi aduna discipolii.

să zică: „Luați, mâncați, acesta e trupul meu; luați și beți, acesta e sângele meu!" Înțelepciunea este o împărtășanie sfântă. Numai cu această condiție ea încetează de a mai fi o pasiune stearpă pentru știință, spre a deveni mijlocul unic și cel mai înalt al apropierii dintre oameni, iar filozofia a fost înălțată la treapta de religie.

Filozofia nu trebuie să fie o îngrămădire de etaje clădite pe mister, pentru ca s-o poți privi în voie, fără alt rezultat decât acela de a-ți satisface curiozitatea.

În ceea ce ne privește, amânând dezvoltarea ideii noastre pentru un alt prilej, ne mulțumim a spune că nu înțelegem nici ca omul să fie punct de plecare și nici ca progresul să fie țelul fără cele două forțe care pun în mișcare lumea: credința și iubirea.

Progresul e ținta finală. Călăuza e idealul.

Ce e idealul? E Dumnezeu!

Ideal, absolut, desăvârșire, infinit – cuvinte întru totul la fel.

VII
Să fim prevăzători în mustrare

Istoria și filozofia au aceleași veșnice îndatoriri, care totodată sunt și simple: să-l combată pe Caiafa care a ajuns episcop, pe Dracon[1] împărțitor de dreptate, pe Trimalcion[2] legislator, pe Tiberiu împărat; e lămurit, just și limpede, și nu dă loc la nici o neînțelegere. Dar dreptul de a trăi departe de lume, cu toate neajunsurile și abuzurile lui, trebuie să fie înregistrat și îngăduit. Schivnicia e o problemă a sufletului omenesc.

Atunci când vorbim de mânăstiri – unde sunt atâtea erori, dar și nevinovăție; atâta rătăcire, dar și atâta bunăvoință; atâta neștiință, dar și atât devotament; atât chin, dar și atâta mucenicie – trebuie, aproape totdeauna, să spunem și da și nu.

O mânăstire este o contrazicere. Are ca scop mântuirea sufletului, iar drept mijloc jertfa. Mânăstirea este cel mai mare egoism, sfârșind în cea mai desăvârșită uitare de sine.

A abdica pentru a domni – aceasta pare să fie lozinca monahismului.

În mânăstire omul suferă pentru a se bucura. Trage o poliță asupra morții. Îndură noaptea pământească în nădejdea dobândirii luminii

1 Legislator atenian din antichitate.
2 Personaj din romanul *Satyricon* al scriitorului latin Petroniu.

cerești. În mânăstire iadul reprezintă o răscumpărare a drepturilor de moștenire asupra paradisului.

Cine îmbracă vălul și rasa de călugărie săvârșește o sinucidere a cărei răsplată e veșnicia.

Nu găsim cu cale că pe o asemenea temă ar fi nimerită batjocura. Aici toate sunt serioase: binele ca și răul.

Omul drept încruntă din sprâncene, dar nu râde disprețuitor. Mânia o înțelegem, răutatea nu.

VIII
Credință, lege

Încă ceva.

Osândim biserica atunci când e plină de intrigi; disprețuim neîmpăcata ei asprime față de cele lumești, dar cinstim pretutindeni pe omul care gândește.

Ne descoperim înaintea celui care îngenunche și se roagă.

Omul are nevoie de o credință. Vai de cel care nu crede în nimic!

A cugeta nu înseamnă a trândăvi. Există o muncă văzută de toți și una care nu se vede.

A visa înseamnă a semăna; a gândi înseamnă a făptui. Brațele încrucișate muncesc; mâinile împreunate lucrează. Privirea spre cer e o acțiune.

Thales a stat patru ani nemișcat: a întemeiat filozofia.

Pentru noi, schivnicii nu sunt niște trândavi, sihaștrii nu sunt niște leneși.

A-ți îndrepta gândul spre marea Umbră e un lucru serios.

Fără să retractăm nimic din cele ce-am spus mai sus, credem că o necontenită cugetare asupra morții prinde bine celor în viață. Asupra acestei chestiuni, preotul și filozoful sunt de aceeași părere. Va trebui *să murim.* Starețul trapiștilor[1] e gând în gând cu Horațiu.

Să ții seamă în viață de permanenta prezență a mormântului e legea înțeleptului și legea pustnicului. În această privință, pustnicul și înțeleptul se întâlnesc.

Există o bunătate materială pe care o dorim. Există și o măreție morală la care ținem.

Capetele nechibzuite și pripite spun:

---

1 Călugări dintr-un ordin monahal catolic din Franța.

„La ce folosesc chipurile acestea, încremenite în fața misterului? La ce slujesc? Ce fac?"

Vai! Față de întunericul ce ne înconjoară și ne așteaptă, fără să știm ce se va alege din noi în împrăștierea cea fără de margini, răspundem: „Poate că nu există operă mai sublimă decât aceea pe care o fac aceste suflete. Și adăugăm: nu există poate strădanie mai folositoare."

E mare nevoie de cei ce se roagă necontenit, pentru cei ce nu se roagă niciodată.

Pentru noi toată problema e să știm câtă gândire cuprinde rugăciunea.

Leibniz în rugăciune e ceva măreț! Voltaire închinându-se e ceva frumos. *Deo erexit Voltaire*[1].

Noi suntem pentru religie împotriva religiilor.

Suntem dintre cei ce cred în zădărnicia slujbelor și în frumusețea minunată a rugăciunii.

De altfel, în această clipă pe care-o străbatem, și care din fericire nu va lăsa secolului al XIX-lea pecetea ei, în ceasul acesta când atâția oameni stau cu fruntea plecată și sufletul prea puțin înălțat, printre atâtea alte ființe a căror morală e plăcerea și a căror preocupare sunt lucrurile vremelnice și urâte ale materiei, oricine se surghiunește ni se pare vrednic de respect. Mânăstirea e o renunțare. Sacrificiul fără rost e totuși un sacrificiu. Să preschimbi în datorie o neîmpăcată eroare e o faptă care-și are măreția ei.

Privită în sine și în chip ideal, pentru a rămâne în fața adevărului până la cercetarea nepărtinitoare a tuturor aspectelor, mânăstirea, mânăstirea de maici mai cu seamă – pentru că în societatea noastră femeia suferă cel mai mult și acest surghiun al schitului conține în ideea ei o protestare – mânăstirea de maici are fără îndoială oarecare măreție.

Această trăire în mânăstire, atât de severă și de posomorâtă, cum am înfățișat-o în câteva trăsături, nu e nici viață, fiindcă e lipsită de libertate; nu e nici moarte, fiindcă nu e deplină; e locul straniu de unde se zărește, ca de pe creasta unui munte înalt, de o parte prăpastia în care suntem, de cealaltă, prăpastia în care vom fi; e un hotar îngust și înnegurat care desparte două luni, luminat și întunecat de amândouă deopotrivă, și unde raza firavă a vieții se împletește cu raza nedeslușită a morții; e penumbra mormântului.

Cât despre noi, care nu credem în ceea ce cred acele femei, dar care trăim ca și ele prin credință, nu ne-am putut gândi niciodată, fără un fel

---

1 Voltaire a înălțat-o lui Dumnezeu (lat.).

de

CARTEA A OPTA
CIMITIRELE PUN STĂPÂNIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE

I
Unde e vorba de felul în care se intră în mânăstire

Într-o casă ca aceasta, Jean Valjean era – cum spusese Fauchelevent – „căzut ca din cer".

Sărise peste zidul grădinii din colțul străzii Polonceau. Corul de îngeri pe care-l auzise în mijlocul nopții erau călugărițele care cântau utrenia; sala pe care o zărise în întuneric era paraclisul; fantoma pe care o văzuse întinsă pe jos era o soră care-și făcea pocăința; clopoțelul al cărui zgomot îl surprinsese atât de straniu era clopoțelul grădinarului, prins la genunchiul bătrânului Fauchelevent.

După ce au culcat-o pe Cosette, Jean Valjean și Fauchelevent, cum am văzut, se ospătară cu o bucată de brânză și cu un sfert de vin, lângă un foc de vreascuri; pr urmă, întrucât singurul pat care se afla în baracă fusese dat Cosettei, se aruncară fiecare pe câte un maldăr de paie. Înainte de a închide ochii, Jean Valjean zise: „O să fiu nevoit să rămân aici!" Vorbele acestea i-au umblat toată noaptea prin cap lui Fauchelevent.

La drept vorbind, nici unul dintre ei n-a putut dormi. Simțindu-se descoperit și cu Javert pe urma lui, Jean Valjean își dădea seama că el și Cosette ar fi pierduți dacă s-ar întoarce în oraș. De vreme ce vântul rău care se abătuse din nou asupra lui îl azvârlise în acest schit, Jean Valjean nu mai avea decât un singur gând: să rămână pe loc. Pentru un nenorocit în starea jalnică în care se găsea el, mânăstirea era în același timp locul cel mai primejdios și cel mai sigur. Cel mai primejdios, fiindcă nici unui bărbat nu-i era îngăduit să pătrundă în acest sfânt locaș, și dacă ar fi fost descoperit, ar fi însemnat o vină de netăgăduit; Jean Valjean n-ar fi avut de făcut decât un pas de la mânăstire la închisoare; locul cel mai sigur, fiindcă, dacă izbutea să fie primit și să rămână în mânăstire, cui i-ar fi venit în gând să-l caute aici? Să locuiască într-un loc neîngăduit era singura lui scăpare.

Fauchelevent, pe de altă parte, își frământa și el creierii. Ajunsese să-și spună că nu mai înțelege nimic. Cum se face că domnul Madeleine

se găsea acolo, fără să fi fost împiedicat de zidurile împrejmuitoare? Zidurile mânăstirilor nu se pot sări. Cum de-a ajuns aici cu un copil? Nu se poate trece peste un zid atât de înalt cu un copil în brațe. Ce e cu copilul ăsta? De unde-or fi venind amândoi? De când era în mânăstire, Fauchelevent nu mai auzise nimic despre Montreuil-sur-mer și habar n-avea de cele ce se petrecuseră acolo. Moș Madeleine avea o înfățișare care nu te îndemna să-i pui întrebări; de altfel, Fauchelevent își spunea: „Cum o să pui întrebări unui om sfânt?" Domnul Madeleine își păstrase în fața lui toată vaza de care se bucurase înainte. Atât numai că, din câteva vorbe scăpate de Jean Valjean, grădinarul se crezu îndreptățit să presupună că domnul Madeleine dăduse poate faliment din pricina vremurilor grele și era urmărit de creditori; sau era pesemne amestecat în vreo chestiune politică, și se ascundea. Ca mulți dintre țăranii noștri din Nord, Fauchelevent rămăsese în sinea lui un vechi bonapartist. Ascunzându-se, domnul Madeleine își alesese ca adăpost mânăstirea, și dorința de a rămâne acolo i se părea firească. Dar ceea ce-l lăsa nelămurit, și lucrul la care Fauchelevent revenea mereu și-și bătea capul, era că domnul Madeleine se afla acolo având și fetița cu el. Fauchelevent îi vedea, îi pipăia, le vorbea și nu-și credea ochilor. În bordeiul lui Fauchelevent pătrunsese o taină. Fauchelevent dibuia, făcând diferite presupuneri și n-avea în minte decât un singur gând lămurit: „Domnul Madeleine mi-a salvat viața". Acest singur fapt limpede îi era de ajuns și-l făcu să ia o hotărâre. Își zise în sinea lui: „Acum e rândul meu. Și adăugă în cugetul său: Domnul Madeleine n-a stat atât de mult în cumpănă când a fost vorba să se vâre sub căruță ca să mă scoată de-acolo". Se hotărî deci să-l scape pe domnul Madeleine.

Cu toate astea, își mai puse câteva întrebări și-și dădu singur răspuns: „Gândind la ce-a făcut pentru mine, dacă ar fi un hoț, l-aș scăpa? Sigur că da. Dar dacă ar fi un ucigaș, l-aș scăpa? Sigur că da. Pentru că e un om sfânt, îl voi scăpa? Sigur că da".

Ca să-l țină ascuns în mânăstire era însă o problemă grea! În fața acestei încercări aproape himerice, Fauchelevent nu dădu înapoi; nefiind decât un biet țăran din Picardia și neavând alt îndreptar moral decât devotamentul, bunăvoința și puțin din acea bătrână viclenie țărănească, pusă de rândul acesta în slujba unui gând generos, se hotărî să treacă peste opreliștile mânăstirii și peste asprele reguli ale sfântului Benedict. Moș Fauchelevent era un bătrân care toată viața fusese un egoist și care, la sfârșitul zilelor sale, șchiop, beteag, nemaiavând nici un rost pe lume, își făcu o plăcere din a fi recunoscător și, văzând că poate săvârși o faptă bună, se apucă de ea întocmai ca un om care, în clipa morții, ar da peste un pahar cu vin bun din care n-a gustat niciodată și pe care l-ar bea cu sete. Am mai putea spune că aerul pe care-l respira de câțiva ani în

mânăstire îi nimicise vechea personalitate şi sfârşise prin a-l face să simtă nevoia unei fapte bune, oricare ar fi fost ea.

Luă, prin urmare, hotărârea de a rămâne credincios domnului Madeleine.

L-am numit mai sus „un biet ţăran din Picardia". Denumirea e potrivită, dar nu e întreagă. La locul unde am ajuns cu povestirea de faţă, e necesar să vorbim puţin despre moş Fauchelevent. Era ţăran, dar fusese notar comunal, ceea ce adăuga vicleniei sale îndemânarea de a căuta chichiţe, iar simplicităţii sale, puterea de pătrundere. Nereuşind din pricini diferite în afacerile sale, ajunsese din notar căruţaş şi salahor. Dar, cu toate înjurăturile şi loviturile de bici pe care trebuia să le dea cailor, mai stăruia în el, după cât se pare, o rămăşiţă din notarul comunal. Avea oarecare inteligenţă naturală; nu spunea nici „e mulţi", nici „ei face"; ştia să vorbească – lucru rar la ţară; ceilalţi ţărani ziceau despre el: „Vorbeşte mai-mai ca un domn cu pălărie". Fauchelevent făcea în adevăr parte dintre cei pe care limbajul obraznic şi uşuratic al ultimului veac îi numea „jumătate-burghezi, jumătate-mârlani", şi pe care porecla ce cădea din castel în colibă îi eticheta „oleacă ţărănoi, oleacă târgoveţ; sare şi piper". Fauchelevent, deşi foarte încercat şi istovit de soartă, un fel de suflet îmbătrânit şi prăpădit, era totuşi foarte vioi şi binevoitor, însuşiri preţioase care-l împiedicau să fie om rău. Cusururile şi viciile sale, fiindcă nu fusese lipsit nici de ele, erau de suprafaţă; într-un cuvânt, fizionomia lui era dintre cele care plac observatorului. Chipul lui bătrân n-avea pe frunte nici una din acele zbârcituri supărătoare care înseamnă răutate sau prostie.

Când se lumină de ziuă, după ce cugetase în fel şi chip, moş Fauchelevent deschise ochii şi-l văzu pe domnul Madeleine şezând pe grămada lui de paie şi privind-o pe Cosette cum dormea. Fauchelevent se ridică în capul oaselor şi zise:

– Acum, fiindcă vă găsiţi aici, spuneţi-mi: cum veţi face ca să rămâneţi de-a binelea?

Vorbele astea zugrăveau toată situaţia şi-l treziră pe Jean Valjean din visare.

Cei doi bătrâni începură să se sfătuiască.

– Mai întâi, zise Fauchelevent, nu trebuie să puneţi piciorul afară din odaia asta, nici dumneavoastră, nici fata. Un pas în grădină şi ne-am ars!

– Aşa e!

– Domnule Madeleine, zise din nou Fauchelevent foarte trist, una dintre surori e grav bolnavă. Din pricina asta n-o să ne prea ia nimeni în seamă. S-ar părea că biata fată trage să moară. I se fac rugăciunile de patruzeci de ceasuri. Toată mânăstirea e-n picioare. Toate se află în treabă. Sora care se stinge e sfântă. De fapt, toţi cei de-aici sunt nişte

sfinți. Singura deosebire dintre ele și mine este că ele spun: „chilia noastră", iar eu spun: „bordeiul meu". O să se facă slujbă pentru maslu, pe urmă slujba îngropăciunii. Astăzi n-o să ne supere nimeni; pentru ce va fi mâine nu mai răspund.

– Totuși, spuse Jean Valjean, cocioaba asta e vârâtă într-un intrând al zidului, ascunsă în ruine, înconjurată de copaci, nu poate fi văzută din mânăstire.

– Și eu mai spun și altceva, că nici o călugăriță nu se apropie vreodată de ea.

– Atunci?

Tonul întrebător al acestui „atunci" însemna: „Mi se pare că aș putea să rămân ascuns aici". La această întrebare, Fauchelevent răspunse:

– Mai sunt și cele mici.

– Care cele mici? întrebă Jean Valjean.

Pe când Fauchelevent deschise gura ca să dea lămuriri, se auzi un sunet de clopot.

– A murit călugărița, spuse el. Acesta-i semnalul!

Și-i făcu semn lui Jean Valjean să asculte.

Clopotul sună a doua oară.

– E semnalul care vestește moartea, domnule Madeleine. Clopotul va suna așa la fiecare minut, timp de douăzeci și patru de ceasuri, până ce trupul va fi scos din biserică. Vedeți? Au ieșit să se joace. În timpul recreațiilor e de ajuns să le scape o minge, pentru ca să alerge până aici și, cu toate că n-au voie, caută și răscolesc peste tot. Sunt niște draci, îngerii ăștia!

– Care anume? întrebă Jean Valjean.

– Fetele. V-ar descoperi numaidecât. Ar striga: „Ia uitați-vă! Un bărbat!..." Dar azi nu-i nici o primejdie. N-o să li se dea recreație. Toată ziua or să se facă numai rugăciuni. Auziți clopotul? Așa cum v-am spus: o lovitură la fiecare minut. Semnalul morții.

– Am înțeles, moș Fauchelevent. Va să zică e și un internat aici.

Și Jean Valjean își spuse pentru el: „Am găsit școala potrivită pentru Cosette".

Fauchelevent izbucni:

– La naiba! Fetele sunt fete! Cum ar mai ciripi în jurul dumneavoastră! Cum ar mai lua-o la goană! A fi bărbat, în mânăstirea asta, e totuna cu a fi atins de ciumă! Vedeți bine că mi-au legat un clopot de picior, ca unei fiare.

Jean Valjean era din ce în ce mai copleșit de gânduri. „Mânăstirea asta ne va salva", șopti el. Apoi cu glas tare:

– Da, toată greutatea e să putem rămâne.

– Nu, zise Fauchelevent, greutatea e să puteți ieși.

Jean Valjean simți că-i năvălește sângele în inimă.

– Să putem ieși?

– Da, domnule Madeleine, ca să puteți intra aici din nou, trebuie mai întâi să ieșiți.

Și după ce lăsă să treacă o lovitură de clopot, Fauchelevent adăugă:

– Nu trebuie să vă găsească aici. Pe unde-ați venit? Pentru mine ați căzut din cer, fiindcă vă cunosc, dar pentru călugărițe e neapărată nevoie să intrați pe poartă.

Deodată se auzi o împletire destul de complicată de sunete venind dintr-un alt clopot.

– A! zise Fauchelevent, sunt chemate maicile din sfat. Se duc la adunare. Se ține totdeauna sfat când moare una din ele. Cea de azi a murit când se lumina de ziuă. Așa se moare aici de obicei: când se luminează de ziuă. N-ați putea să ieșiți pe unde-ați intrat? Mă rog, iertați-mă că vă întreb, pe unde ați intrat?

Jean Valjean se îngălbeni. Numai la gândul de-a coborî din nou în strada aceea îngrozitoare începea să tremure. Să ieși dintr-o pădure plină de tigri și, odată ajuns afară, să te pomenești cu un prieten care te sfătuiește să te întorci înapoi! Jean Valjean își închipuia că toată poliția răscolește mahalaua, agenții stau la pândă, peste tot sentinele, brațe groaznice întinse ca să-l apuce de guler, poate chiar Javert în colț la răspântie.

– Peste putință! zise el. Moș Fauchelevent, să presupunem că am căzut din cer cu adevărat!

– Nu e nevoie să mi-o mai spuneți. Bunul Dumnezeu v-o fi luat de mână ca să vă privească mai de aproape și pe urmă v-a dat drumul. Numai că voise, de bună seamă, să vă trimită într-o mânăstire de călugări și s-a înșelat. Hait, alt semnal! E pentru portar, să se ducă să înștiințeze primăria, ca să vorbească cu medicul legist să vină să vadă pe moartă. Toate astea fac parte din formalitățile morții. Maicilor nu le prea place vizita asta. Un medic n-are nimic sfânt. Ridică vălul de pe față, ba câteodată ridică și altceva. Ce repede l-au anunțat pe medic de data asta! Ce poate fi? Micuța dumneavoastră doarme mereu. Cum o cheamă?

– Cosette.

– E fata dumneavoastră? Îi sunteți, cum s-ar zice, bunic?

– Da.

– Ei n-o să-i fie greu să iasă de aici. Poarta de serviciu dă în curte. Bat și portarul îmi deschide. Iau coșul meu în spate, cu mititica înăuntru. Ies. Moș Fauchelevent pleacă cu coșul; nimic mai firesc. Să-i spuneți fetei să stea liniștită. O să stea sub învelitoarea coșului. O s-o las, atât cât trebuie, la o prietenă bătrână, fructăreasă în strada Chemin-Vert, care e surdă și unde se află și un pătuț. Am să-i strig portăresei în ureche că e o nepoată de-a mea și s-o țină până mâine. După aceea, mititica o să

se-ntoarcă împreună cu dumneavoastră. Pentru că o să vă ajut să veniţi înapoi. Neapărat. Dar dumneavoastră cum o să ieşiţi?

Jean Valjean dădu din cap.

– Să nu fiu văzut de nimeni, moş Fauchelevent. Asta-i problema. Găseşte un mijloc să mă scoţi ca pe Cosette, într-un coş şi sub o ţoală.

Fauchelevent îşi scărpină sfârcul urechii cu degetul mijlociu al mâinii stângi, semn de mare încurcătură.

Un al treilea semnal îl întrerupse.

– Pleacă medicul legist, zise Fauchelevent. S-a uitat şi a spus: „A murit! E-n regulă!" După ce medicul iscăleşte paşaportul pentru rai, dricarii trimit sicriul. Dacă e o maică, maicile îi pun giulgiul; dacă e o soră, giulgiul i-l pun surorile. Eu bat cuiele. Treaba asta face parte din îndatoririle mele de grădinar. Orice grădinar e şi puţin gropar. Moarta e aşezată într-o încăpere de jos a bisericii, care dă spre stradă şi în care, în afară de medicul legist, nu are voie să intre nici un bărbat. Pe ciocli şi pe mine nu ne pun în rândul bărbaţilor. Acolo bat cuiele la sicriu. Cioclii vin să-l ia şi... mână birjar!... Aşa se pleacă în cer. Aduc o ladă în care nu e nimic şi o scot cu cineva înăuntru. Iată ce va să zică o înmormântare.

De profundis.

O rază de soare mângâia faţa Cosettei, care deschisese puţin gura în somn şi părea un înger care bea lumină. Jean Valjean nu-şi mai lua ochii de la ea. Nu auzea ce spunea Fauchelevent.

Faptul că nu te ascultă nimeni nu e un motiv să taci. Bătrânul grădinar îşi urmă liniştit sporovăiala:

– Se sapă groapa la cimitirul Vaugirard. Se spune că au să închidă cimitirul ăsta Vaugirard. E un cimitir vechi, nu cunoaşte regulamentul, n-are uniformă şi o să fie scos la pensie. Păcat, că-i la îndemână! Am şi eu un prieten acolo, pe moş Mestienne, groparul. Călugăriţelor de-aici li se face un hatâr; sunt duse la cimitir pe înnoptate. E o ordonanţă a prefecturii anume pentru ele. Dar ce de întâmplări de ieri până azi! Sora Crucifixion a murit, iar Moş Madeleine...

– E îngropat! zise Jean Valjean, zâmbind cu tristeţe.

Fauchelevent îi întoarse vorba:

– La naiba! Dacă ai rămâne aici pentru totdeauna, ar fi într-adevăr înmormântare.

Un al patrulea semnal răsună. Fauchelevent luă repede din cui genuncherul cu clopoţei şi şi-l potrivi pe genunchi.

– De data asta e pentru mine. Mă cheamă maica stareţă. Bine, să strâng mai repede catarama. Domnule Madeleine, să nu vă mişcaţi de-aici şi să aşteptaţi! S-a mai întâmplat ceva. Dacă vă e foame, aveţi acolo vin, pâine şi brânză. Şi ieşi din bordei zicând: Vin! Vin îndată!

Jean Valjean îl văzu străbătând repede grădina, atât cât putea cu piciorul lui beteag, aruncându-şi ochii în treacăt spre pepenii lui.

În mai puţin de zece minute, moş Fauchelevent, al cărui clopoţel punea, în drumul lui, călugăriţele pe goană, bătea încetişor la o uşă şi o voce blândă îi răspundea: „Pururea!" adică: „Intră!"

Era uşa vorbitorului destinat dinadins grădinarului pentru nevoile serviciului. Vorbitorul se afla lângă sala unde se ţineau şedinţele sfatului. Maica stareţă stătea pe singurul scaun din vorbitor şi îl aştepta pe Fauchelevent.

II
Fauchelevent în faţa greutăţilor

A lua un aer preocupat şi grav e caracteristic, în împrejurări grele, pentru unii oameni şi pentru unele profesiuni, şi mai cu seamă pentru preoţi şi călugări. În clipa în care Fauchelevent intra, această îndoită preocupare era întipărită pe figura stareţei, care era acea încântătoare şi învăţată domnişoară de Blemeur, maica Innocente, de obicei atât de voioasă.

Grădinarul o salută cu sfială şi rămase în pragul chiliei. Stareţa, care învârtea între degete mătăniile, ridică ochii şi zise:

– A, dumneata eşti, moş Fauvent!

Această prescurtare fusese adoptată de întreaga mânăstire.

Fauchelevent salută din nou.

– Moş Fauvent, te-am chemat.

– Iată-mă, cuvioasă maică!

– Am de vorbit cu dumneata.

– Şi eu de asemenea, zise Fauchelevent cu o îndrăzneală de care se înfricoşa în sufletul lui, am ceva de spus cucernicei maici.

Stareţa se uită la el.

– A, vrei să-mi faci o comunicare?

– O rugăminte.

– Ei bine, vorbeşte!

Unchiaşul Fauchelevent, fostul notar comunal, era dintre ţăranii aceia cărora nu le lipseşte îndrăzneala. O oarecare neştiinţă mânuită cu îndemânare este o forţă; nu te fereşti de ea şi te prinde. De peste doi ani de când locuia în mânăstire, Fauchelevent reuşise să-şi facă nume bun în comunitate. Totdeauna singur, văzându-şi de grădinăritul lui, n-avea nimic altceva de făcut decât să ştiricească ce se întâmplă. Departe cum era de toate acele femei cu văl care mergeau încoace şi-ncolo, nu vedea înaintea lui decât o perindare de umbre. Tot cercetându-le şi căutând să

le înțeleagă, izbutise să pună din nou carne omenească pe aceste fantome și, pentru el, moartele acestea trăiau. Era ca un surd a cărui vedere se limpezește și ca un orb al cărui auz se ascute. S-a silit să deosebească înțelesul fiecărui semnal și a reușit; astfel încât mânăstirea aceasta ciudată și tăcută n-avea nimic ascuns pentru el; sfinxul îi șoptea la ureche toate tainele lui. Fauchelevent, știind totul, ascundea totul. Era dibăcia lui. Toată mânăstirea îl credea tâmpit. Mare merit în credință! Maicile din sfat îl prețuiau. Era un om curios, dar mut. Le inspira încredere. Afară de aceasta, era ordonat și nu ieșea decât pentru nevoile vădite ale livezii și ale grădinii de zarzavat. Această cumpătare în felul lui de a fi plăcea. Și nu i-a fost ușor să facă pe doi oameni să flecărească: la mânăstire pe portar, cunoscând astfel multe amănunte de-ale vorbitorului; iar la cimitir pe gropar, aflând ciudățeniile înmormântării. În felul acesta avea despre călugărițe o îndoită cunoștință: una a vieții și alta a morții. Dar el nu abuza de cele aflate. Comunitatea ținea la el. Bătrân, șchiop, nevăzând nimic, poate și puțin surd, ce de însușiri! Ar fi fost greu de înlocuit.

În fața cuvioasei starețe, unchiașul, cu siguranța unuia care se știe prețuit, începu o polologhie ca la el, la țară, destul de lungă și de încurcată. Vorbi mult despre vârsta lui, despre beteșugurile lui, despre povara anilor, numărând îndoit de aici-nainte pentru el, despre nevoile mereu sporite ale lucrului, despre mărimea grădinii, despre nopțile de veghe, ca ultima, spre exemplu, când a trebuit să acopere pepenii cu paie, ferindu-i de lumina lunii și sfârși prin a ajunge la următoarele: că avea un frate (stareța tresări) – un frate care nu mai e tânăr (stareța tresări din nou, dar tresări liniștitor) – că, dacă lucrul i s-ar îngădui, acest frate ar putea veni să-i ajute și să locuiască cu el, că e foarte bun grădinar, că mânăstirea ar trage multe foloase de pe urma lui, mai multe chiar decât ar mai putea aduce el – că, de altfel, dacă fratele lui n-ar primi, el, ca mai în vârstă, simțindu-se neputincios și neîndestulător la muncă, cu toată părerea de rău, ar fi nevoit să plece, că fratele lui avea o nepoată pe care ar aduce-o cu el, și, care crescută aici în frica lui Dumnezeu, poate – cine știe? – într-o bună zi s-ar călugări.

Când sfârși vorba, stareța se opri din frământarea mătăniilor între degete și-i spuse:

– Până diseară o să poți găsi un drug mare de fier?

– Pentru ce vă trebuie?

– Ca pârghie.

– Da, preacuvioasă maică, spuse Fauchelevent.

Stareța, fără să mai rostească o vorbă, se ridică, intră în camera dealături, care era sala sfatului și unde de bună seamă toate maicile „cu glas“ se aflau adunate. Fauchelevent rămase singur.

III
Maica Innocente

Trecuse aproape un sfert de ceas. Stareţa se întoarse şi se aşeză din nou pe scaun.

Atât stareţa cât şi grădinarul păreau îngânduraţi. Vom reda cât mai exact convorbirea dintre ei.

– Moş Fauvent?

– Preacucernică maică?

– Cunoşti capela?

– Am acolo un colţişor al meu de unde ascult sfânta liturghie şi rugăciunile.

– Dar în strană n-ai stat niciodată, când ai avut de lucru?

– De vreo două-trei ori.

– Va trebui să ridici o piatră.

– Grea?

– Lespedea pardoselii de lângă altar.

– Piatra care acoperă cripta?

– Da.

– Pentru o treabă ca asta ar trebui doi bărbaţi.

– Maica Ascension, care face cât un bărbat, o să-ţi ajute.

– O femeie nu poate face niciodată cât un bărbat.

– Nu-ţi putem da decât o femeie ca să-ţi ajute. Face fiecare ce poate. Eu nu-l dispreţuiesc pe Merlonus Horstius pentru că nu ne dă decât trei sute şaizeci şi şapte de epistole de-ale sfântului Bernard, pe când dom Mabillon ne dă patru sute şaptesprezece.

– Nici eu.

– Să fim vrednici a lucra fiecare după puterile noastre. Mânăstirea nu e un şantier.

– Iar o femeie nu e un bărbat. Fratele meu e un om foarte voinic.

– O să ţi se dea şi o pârghie.

– E singurul soi de cheie care se potriveşte la astfel de porţi.

– Piatra are un belciug.

– O să trec drugul prin el.

– Lespedea e aşezată în aşa fel încât poate fi întoarsă pe muchie.

– Prea bine, cucernică maică. Am să deschid cripta.

– Cele patru maici din cor vor fi de faţă.

– Şi după ce vom deschide cripta?

– Va trebui s-o acoperi din nou.

– Asta-i tot?

– Nu.

– Aştept ordinele dumneavoastră, preacucernică maică.
– Fauvent, avem încredere în dumneata.
– Sunt pus aici ca să nu mă dau înapoi de la nimic.
– Şi ca să nu vorbeşti nimic.
– Da, preacucernică maică.
– Aşadar, după ce vei deschide cripta...
– O închid la loc.
– Dar mai înainte...
– Mai înainte ce, preacucernică maică?
– Va trebui să cobori... ceva înăuntru.
Urmă o scurtă tăcere. Tremurul buzelor stareței părea să arate nehotărâre. Apoi stareța spuse:
– Moş Fauvent!
– Preacucernică maică?
– Ştii că azi-dimineață a murit o maică.
– Nu.
– Cum: N-ai auzit clopotul?
– Nu s-aude până în fundul grădinii.
– Adevărat?
– Abia dacă bag de seamă când mă sunați pe mine.
– A murit când se lumina de ziuă.
– Şi pe urmă, azi-dimineață vântul nu bătea înspre grădină.
– Maica Crucifixion, o preafericită.
Stareța tăcu, buzele i se mişcară câteva clipe, ca şi cum s-ar fi rugat în gând, apoi urmă:
– Acum trei ani, o jansenistă, doamna de Bethune, s-a convertit numai văzând-o pe maica Crucifixion cum se ruga.
– A, da, acum aud clopotul, preacucernică maică.
– Maicile au dus-o în camera moartelor, care dă în biserică.
– Ştiu.
– Afară de dumneata, nici un bărbat nu poate şi nu trebuie să intre în odaia aceea. Bagă bine de seamă! Atât ar mai lipsi: să intre un bărbat în camera moartelor!
– Zău că da.
– Cum?
– Zău că da.
– Ce tot spui?
– Zic: zău că da.
– Zău că da – ce?
– Preacurată maică, eu nu zic: „Zău că da – ce“, eu zic: „Zău că da!“
– Nu te-nțeleg. De ce spui „zău că da“?
– Ca să zic ca dumneavoastră, preacucernică maică.

– Dar eu n-am spus: „Zău că da“.
– N-ați spus, dar am spus-o eu, ca să zic ca dumneavoastră.
În clipa aceea bătu ora nouă.
– În ceasul al nouălea al dimineții și în orice alt ceas, lăudate și slăvite fie preasfintele daruri ale altarului! zise stareța.
– Amin! zise Fauchelevent.
Ceasul bătuse la timp, retezându-l scurt pe „zău că da!“ Altminteri, poate că stareța și Fauchelevent n-ar mai fi ieșit niciodată din încurcătură.
Fauchelevent își șterse fruntea.
Stareța îngână iarăși ceva foarte încet, de bună seamă o rugăciune, apoi ridică glasul.
– În viață, maica Crucifixion a convertit necredincioși; după moarte o să facă minuni.
– O să facă! răspunse Fauchelevent, potrivindu-și vorba după a stareței, ca să n-o mai scrântească din nou.
– Moș Fauvent, pentru comunitate maica Crucifixion a fost o binecuvântare. Desigur, nu-i este dat oricui să moară cum a murit cardinalul de Bérulle slujind sfânta liturghie și să-și dea sufletul rostind cuvintele: „*Hanc igitur oblationem*"[1]. Dar, fară să aibă parte de atâta fericire, maica Crucifixion a avut o moarte binecuvântată. Și-a păstrat cunoștința până în clipa cea din urmă. Vorbea când cu noi, când cu îngerii. Ne-a împărtășit ultimele ei dorinți. Dacă dumneata ai avea mai multă credință și dacă ai fi putut să pătrunzi în chilia ei, ți-ar fi lecuit piciorul numai atingându-l. Zâmbea. Se vedea că învia întru Domnul. În sfârșitul ei se simțea raiul.
Fauchelevent crezu că ascultă sfârșitul unei predici.
– Amin, zise el.
– Moș Fauvent, trebuie să împlinim voia morților.
Stareța înșiră câteva boabe pe firul mătăniilor. Fauchelevent tăcea. Apoi continuă:
– Am întrebat în privința aceasta mai multe fețe bisericești care ostenesc cu rodnicie întru Domnul, și au deprinderea celor sfinte.
– Preacucernică maică, dangătul clopotului se aude mult mai bine de-aici decât din grădină.
– De altminteri, e mai mult decât o moartă: e o sfântă.
– Ca și dumneavoastră, preacucernică maică.

---

1 *Iată darul* (lat.).

– De douăzeci de ani dormea în coşciugul ei, cu învoirea pe care i-o dăduse anume sfântul nostru părinte Pius al VII-lea.

– Cel care l-a încoronat pe împ... Buonaparte.

Pentru un om isteţ ca Fauchelevent, amintirea acestui nume era nepotrivită. Din fericire, stareţa, cufundată în gândurile ei, nu-l auzi. Ea urmă:

– Moş Fauvent!

– Preacucernică maică?

– Sfântul Diodor, arhiepiscopul Capadochiei, a lăsat să se scrie pe mormântul său numai acest cuvânt: *acarus,* care înseamnă vierme. Aşa s-a făcut. Este adevărat?

– Da, preacucernică maică.

– Preafericitul Mezzocane, stareţul de la Aquila, a voit să fie îngropat sub o spânzurătoare. Aşa s-a făcut.

– E-adevărat.

– Sfântul Terenţiu, episcop de Port, oraş aşezat la vărsarea Tibrului în mare, a cerut să i se sape pe piatră semnul care se pune la groapa paricizilor, nădăjduind astfel că trecătorii îi vor scuipa mormântul. I s-a făcut voia. Trebuie să îndeplinim dorinţele celor morţi.

– De bună seamă.

– Trupul lui Bernard Guidonis, născut în Franţa, lângă Roche-Abeille, a fost aşezat, precum hotărâse el şi împotriva voinţei regelui Castiliei, în biserica dominicanilor din Limoges, cu toate că Bernard Guidonis fusese episcop de Tuy în Spania. Se putea împotrivi cineva?

– Nicidecum, preacucernică maică.

– Faptul este adeverit de Plantativ de la Fosse. Stareţa mai numără câteva boabe de mătănii. Apoi spuse: Moş Fauvent, maica Crucifixion va fi îngropată în coşciugul în care dormea de douăzeci de ani.

– Aşa se cuvine.

– Va fi o prelungire a somnului ei.

– Atunci va trebui s-o punem în coşciugul acela?

– Da.

– Şi vom lăsa la o parte sicriul pompelor funebre?

– Chiar aşa.

– Sunt la ordinele preacucernicei comunităţi.

– Cele patru maici din cor te vor ajuta.

– Ca să bat în cuie sicriul? N-am nevoie de ele.

– Nu. Să-l cobori.

– Unde?

– În criptă.

– Care criptă?

– Cripta de sub altar.

Fauchelevent avu o tresărire.

– De sub altar.

– Dar...

– Ţi se va da un drug de fier.

– Da, dar...

– Vei ridica lespedea trecând drugul prin belciug.

– Dar...

– Trebuie să împlinim voia morţilor. Cea din urmă dorinţă a maicii Crucifixion a fost s-o îngropăm în cripta de sub altarul capelei, să nu fie aşezată în pământ lumesc, ci să rămână şi după moarte acolo unde s-a rugat în timpul vieţii. Ne-a cerut; ne-a poruncit acest lucru.

– Dar e un lucru oprit.

– Oprit de oameni, dar ordonat de Dumnezeu.

– Dar dacă se află?

– Avem încredere în dumneata.

– O, eu sunt o piatră din zidul dumneavoastră!

– Capitlul s-a adunat. Maicile din sfat, cărora le-am cerut părerea şi care continuă să delibereze, au hotărât ca maica Crucifixion să fie îngropată, aşa cum a dorit, în coşciugul ei, sub altarul nostru. Închipuie-ţi şi dumneata, moş Fauvent, dacă se vor săvârşi aici minuni, ce mărire întru Domnul pentru comunitate! Minunile răsar din morminte.

– Preacucernică maică, dar dacă agenţii serviciului de salubritate...

– Sfântul Benedict al II-lea s-a împotrivit lui Constantin Pogonat hotărându-şi singur locul de înmormântare.

– Totuşi, comisarul de poliţie...

– Chonodmaire, unul din cei şapte regi germani care au pătruns în Galia în timpul imperiului lui Constantin, a recunoscut pe deplin dreptul călugărilor de a fi îngropaţi în biserică, sub altar.

– Dar inspectorul prefecturii...

– În faţa crucii lumea nu mai înseamnă nimic. Martin, cel de-al unsprezecelea general al călugărilor certosani[1], a dat ordinului său următoarea lozincă: *Stat crux, dum volvitur orbis*[2].

– Amin! zise Fauchelevent, care izbutea în felul acesta să iasă din încurcătură ori de câte ori auzea vorbindu-se latineşte.

Cel care a tăcut vreme îndelungată se mulţumeşte cu orice ascultători. În ziua când a ieşit din închisoare, copleşit de dilemele şi de silogismele frământate acolo, Gymnastoras s-a oprit în faţa primului pom

---

1 Călugări dintr-un cin catolic subordonat benedictinilor.
2 Crucea rămâne, în timp ce lumea trece (lat.).

pe care-l întâlni în calea lui, îi ţinu o cuvântare şi-şi dădu toată silinţa să-l convingă. Stareţa, deprinsă cu zăgazurile tăcerii, răzbită de nevoia de a da drumul gândurilor care-o năpădeau, se ridică de pe scaun şi lăsă să-i ţâşnească vorbele ca năvala unui stăvilar deschis:

– La dreapta mea îl am pe Benedict, iar la stânga pe Bernard. Cine a fost Bernard? A fost cel dintâi stareţ de la Clairvaux. Fontanes din Burgundia e un ţinut blagoslovit, fiindcă l-a văzut născându-se. Pe tatăl lui îl chema Técelin, iar pe maică-sa Alethe. A pornit din Cîteaux, ca să ajungă la Clairvaux; a fost hirotonisit stareţ de către episcopul Guillaume de Champeaux din Châlons-sur-Saône; a avut şapte sute de ucenici şi a întemeiat o sută şaizeci de mânăstiri; a înfrânt pe Abeilard la sinodul din Sens, în 1140, şi pe Pierre de Bruys, pe discipolul acestuia, Henry, şi un alt soi de rătăciţi cărora li se spunea „apostolici"; l-a înfruntat pe Arnauld din Brescia, l-a răpus pe călugărul Raoul, omorâtor al evreilor; a ţinut în frâu, în 1148, sinodul din Reims; a făcut să fie osândit Gilbert de la Porée, episcop de Poitiers, a făcut să fie osândit Eon de l'Etoile, a pus capăt neînţelegerilor dintre prinţi; l-a îndrumat pe regele Ludovic cel Tânăr[1] l-a sfătuit pe papa Eugen al III-lea, a orânduit Templul[2], a predicat pentru cruciadă, a făcut în viaţa sa două sute cincizeci de minuni, dintre care treizeci şi nouă într-o singură zi. Cine a fost Benedict? A fost patriarhul din Monte-Casino; cel de-al doilea ctitor al sfinţeniei mânăstireşti; Vasile al Apusului; ordinul pe care l-a întemeiat a dat patruzeci de papi, două sute de cardinali, cincizeci de patriarhi, o mie şase sute de arhiepiscopi, patru mii şase sute de episcopi, patru împăraţi, douăsprezece împărătese, patruzeci şi şase de regi, patruzeci şi una de regine, trei mii şase sute de sfinţi canonizaţi, şi dăinuieşte de o mie patru sute de ani. De o parte sfântul Bernard, de alta agentul serviciului salubrităţii! De o parte sfântul Benedict, de alta inspectorul serviciului gunoaielor! Statul, serviciul gunoaielor, pompele funebre, regulamentele, administraţia, ştim noi prea bine ce înseamnă asta! Primul trecător s-ar revolta văzând cum se poartă cu noi. Nu ni se dă voie nici măcar să dăruim ţărâna noastră lui Isus Hristos! Salubritatea dumitale e o născocire revoluţionară. Dumnezeu subordonat comisarului de poliţie – iată veacul nostru! Nici un cuvânt, Fauvent!

Sub duşul acesta, Fauchelevent nu prea se simţea bine. Stareţa continuă:

– Nimeni nu poate pune la îndoială dreptul mânăstirii de a se hotărî asupra înmormântărilor. Numai fanaticii şi rătăciţii sunt în stare să-l

---

1 Altă denumire a lui Ludovic al VII-lea, rege al Franţei de la 1137 la 1180.
2 E vorba de ordinul templierilor.

tăgăduiască. Trăim vremuri de groaznică tulburare. Nu știm ceea ce trebuie să cunoaștem și cunoaștem ceea ce nu trebuie știut. Suntem josnici și fără credință. Sunt oameni în vremea noastră care nu fac nici o deosebire între marele sfânt Bernard și Bernard zis „al săracilor catolici", un oarecare preot, altminteri cumsecade, care a trăit prin veacul al XIII-lea.

Alții păcătuiesc până-ntr-atât, încât pun eșafodul lui Ludovic al XVI-lea alături de crucea lui Isus Hristos. Ludovic al XVI-lea n-a fost decât rege. Să ne temem de Dumnezeu! Nu mai există nici drept, nici nedrept. Cunoaștem numele lui Voltaire, dar l-am uitat pe al lui César de Bus. Totuși César de Bus a fost un preafericit, iar Voltaire un păcătos. Cardinalul de Périgord, cel din urmă arhiepiscop, nu știa nici măcar că Charles de Gondren i-a urmat lui Bérulle, François Bourgoin lui Gondren, Jean François Sénault lui Bourgoin și părintele de Sainte-Marthe lui Jean François Sénault. Numele părintelui Coton e cunoscut, nu pentru că a fost printre cei trei care au sprijinit întemeierea oratoriului, ci pentru că i-a dat prilej regelui hughenot Henric al IV-lea să mai născocească o înjurătură. Sfântul François de Sales plăcea oamenilor din lumea bună fiindcă era meșter în a măslui cărțile de joc. Se ridică unii împotriva religiei. De ce? Pentru că au existat preoți păcătoși, pentru că Sagittaire, episcop de Gap, era fratele lui Salone, episcop de Enbrun, și pentru că amândoi l-au urmat pe Momol. Ce însemnătate au toate acestea? Împiedicatu-l-au pe Martin de Tours să fie sfânt și să fi dat jumătate din mantia sa unui sărac? Sfinții sunt prigoniți. Închidem ochii în fața adevărurilor. Ne-am obișnuit cu bezna. Cele mai sălbatice animale sunt cele oarbe. Nimeni nu se gândește la osânda veșnică. O, lume păcătoasă! „În numele regelui" înseamnă azi „în numele revoluției". Nu mai știm ce datorăm nici celor vii, nici celor morți. E oprit să mori ca un sfânt. Înmormântarea a ajuns o chestiune de administrație. E-ngrozitor! Sfântul Leon al II-lea a scris anume două scrisori, una lui Pierre Notaire și alta regelui vizigoților, pentru a combate și a înlătura autoritatea exarhului și atotputernicia împăratului în toate cele privitoare la morți. Gautier, episcop de Châlons, i-a ținut piept în privința aceasta lui Othon, duce de Burgundia. Vechea magistratură a respectat aceste drepturi. Altădată ne rosteam cuvântul nostru chiar în treburile lumești. Starețul din Cîteaux, comandantul ordinului, era consilier de drept în parlamentul Burgundiei. Facem ce vrem cu morții noștri. Însuși trupul sfântului Benedict nu se află oare în Franța, la mânăstirea din Fleury, căreia i se spune Saint-Benoît-sur-Loire, cu toate că el a murit în Italia, la Monte-Casino, într-o sâmbătă, în ziua de 21 a lunii martie din anul 543? Toate astea nu se pot tăgădui. Mi-e silă de fanatici, îi urăsc pe stareți, mi-e scârbă de eretici, dar aș disprețui și mai

mult pe cel care ar susține că n-am dreptate. E de-ajuns să citim pe Arnoul Wion, Gabriel Celin, Tritheme, Maurolicus și pe părintele Luc d'Achery.

Stareța răsuflă o dată, pe urmă se întoarse spre Fauchelevent:

– Ne-am înțeles, moș Fauvent?

– Ne-am înțeles, preacucernică maică.

– Putem să ne bizuim pe dumneata?

– Voi face tot ce-mi cereți.

– Prea bine.

– Sunt preasupusul servitor al mânăstirii.

– Așa rămâne. Dumneata o să închizi coșciugul. Surorile au să-l ducă în capelă. Se va face slujba morților. Pe urmă ne vom întoarce în mânăstire. Între orele unsprezece și miezul nopții o să vii cu drugul de fier. Totul se va petrece în cea mai mare taină. În capelă nu vor fi decât cele patru maici din cor, maica Ascension și dumneata.

– Și sora de la stâlp.

– Ea n-o să ridice ochii.

– Dar o să audă.

– N-o să asculte. De altminteri, ce știe mânăstirea, lumea nu va afla. După o altă clipă de tăcere, stareța urmă: Scoateți clopoțelul! N-are nici un rost ca sora de lângă stâlp să știe că ești în capelă!

– Preacucernică maică!

– Ce mai e, moș Fauvent?

– Medicul morților și-a făcut vizita?

– O s-o facă azi la orele patru. S-a sunat clopotul pentru chemarea medicului morților. Dar dumneata n-auzi nici un semnal?

– Nu aud decât cel care sună pentru mine.

– Așa și trebuie, moș Fauvent.

– Preacucernică maică, o să fie nevoie de o pârghie de cel puțin șase picioare.

– De unde s-o iei?

– Unde sunt gratii se găsesc și drugi de fier. Știu eu un morman întreg de fiare vechi în fundul grădinii.

– Nu uita; cam la trei sferturi de ceas înainte de miezul nopții.

– Preacucernică maică...

– Ce mai e?

– Dacă o să mai aveți vreodată treburi grele, să știți că am un frate voinic ca un turc!

– Să lucrezi cât mai iute cu putință!

– Eu nu prea pot merge iute. Sunt beteag. De aceea mi-ar fi trebuit un ajutor. Sunt șchiop.

– A fi şchiop nu-i un neajuns; poate fi chiar o binecuvântare. Împăratul Henrich al II-lea, care a luptat împotriva falsului papă Grigore şi l-a aşezat din nou pe scaun pe Benedict al VIII-lea, are două nume: cel sfânt şi cel şchiop.

– E bine să ai două nume, murmură Fauchelevent, care, în realitate, era cam tare de urechi.

– Cred, moş Fauvent, că n-o să fie nevoie de o oră întreagă. Nu e prea mult. Să fii lângă sfântul altar cu drugul de fier pe la ceasurile unsprezece. Slujba începe la miezul nopţii. Totul trebuie să fie gata cu un sfert de ceas mai înainte.

– Voi face totul ca să dovedesc comunităţii sârguinţa mea. S-a făcut. Am să bat sicriul în cuie. La ora unsprezece fix am să fiu la capelă. Vor fi acolo maicile din cor, va fi şi maica Ascension. Doi bărbaţi ar isprăvi mai repede. Dar n-are a face! O să aduc pârghia. Vom deschide cripta, vom coborî sicriul şi vom închide cripta la loc. După care n-o să rămână nici o urmă. Autorităţile nu vor bănui nimic. Preacucernică maică, e bine aşa?

– Nu.

– Dar ce mai e?

– Mai e sicriul gol.

Urmară câteva clipe de tăcere. Fauchelevent se gândea. Stareţa se gândea.

– Ce ne facem cu sicriul, moş Fauvent?

– Să-l îngropăm.

– Gol?

Altă clipă de tăcere. Fauchelevent făcu cu mâna stângă un gest ca pentru a alunga un gând tulburător.

– Preacucernică maică, am să bat eu însumi în cuie sicriul, în odaia de jos a bisericii; nimeni, afară de mine, nu poate intra acolo; şi-am să acopăr sicriul cu giulgiul.

– Da, dar când îl vor aşeza în dric şi când îl vor coborî în groapă, cioclii au să-şi dea seama că e gol.

– Ei, al dr...! exclamă Fauchelevent.

Stareţa porni să-şi facă semnul crucii şi se uită ţintă la grădinar: „...acului!" îi rămase acestuia în gât. Se grăbi să ticluiască ceva, ca să i se uite înjurătura.

– Preacucernică maică, o să pun pământ în sicriu. În felul acesta o să se creadă că e un om în el.

– Ai dreptate. Pământ sau om e-acelaşi lucru. Prin urmare, o să ai grijă şi de sicriul gol.

– Puteţi să vă bizuiţi pe mine.

Fața stareței, tulburată și întunecată până atunci, se însenină. Îi făcu lui Fauchelevent semnul cu care de obicei superiorul îi îngăduie celui inferior să plece. Fauchelevent porni spre ușă. În clipa când era gata să iasă, stareța ridică ușor glasul:

– Sunt mulțumită de dumneata, moș Fauvent. Mâine, după înmormântare, să mi-l aduci pe fratele dumitale și spune-i să vină și cu fata.

IV
În care Jean Valjean pare să-l fi citit pe Austin Castillejo

Pasul șchiopului e că uitătura chiorului; nu ajunge prea repede la țintă. Nu numai atât, dar Fauchelevent se zăpăcise de-a binelea. I-a trebuit aproape un sfert de ceas să se întoarcă la maghernița lui din grădină. Cosette se trezise din somn. Jean Valjean o așezase lângă foc. În clipa când intră Fauchelevent, Jean Valjean îi arăta pe perete atârnat coșul de nuiele al grădinarului, și-i spunea:

– Ia seama la ce-ți spun, micuța mea Cosette. O să trebuiască să plecăm din casa asta, dar o să venim înapoi și o s-o ducem foarte bine. Moșneagul care locuiește aici o să te poarte în spate în coșul acela. O să mă aștepți la o cucoană. Am să vin să te iau. Și, mai ales dacă nu vrei ca Thénardiera să pună iar mâna pe tine, să fii cuminte și să nu scoți o vorbă!

Cosette dădu din cap cu seriozitate.

La zgomotul pe care-l făcu Fauchelevent împingând ușa, Jean Valjean se întoarse:

– E bine?

– E-n regulă și nu prea! zise Fauchelevent. Am voie să vă aduc în mânăstire; dar înainte de a intra trebuie să vă scot afară. Aici se încurcă treaba. Cu mititica e ușor.

– O iei cu dumneata?

– Dar o să tacă?

– De asta răspund eu.

– Dar cu dumneata ce facem, domnule Madeleine? Și, după o tăcere plină de îngrijorare, Fauchelevent exclamă: O să ieși, la urma urmei, pe unde ai intrat!

Jean Valjean se mulțumi să răspundă ca și întâia dată:

– Cu neputință!

Fauchelevent, vorbind mai mult pentru el însuși decât pentru Jean Valjean, îngăimă:

– Mai e ceva care mă frământă. Am spus c-o să pun pământ. Dar mă gândesc că pământ în locul unui trup n-o să se prea potrivească, n-o să

meargă, o să alunece, o să se mişte. Oamenii au să bage de seamă. Înţelegeţi, domnule Madeleine, autorităţile au să observe.

Jean Valjean îl privi drept în ochi, crezând că aiurează.

Fauchelevent continuă:

– Cum dra...cu o să ieşiţi de aici? Trebuie să ne grăbim, pentru că mâine vreau să vă aduc înapoi. Stareţa vă aşteaptă.

Fauchelevent îl lămuri pe Jean Valjean că îngăduinţa pe care o obţinuse era răsplata unui serviciu pe care-l făcea comunităţii; că era una din îndatoririle lui să ia parte la înmormântări, că el bătea în cuie sicriele şi-l ajuta pe gropar la cimitir. Călugăriţa care murise de dimineaţă ceruse să fie aşezată în sicriul care-i slujise drept culcuş şi îngropată în cripta de sub altarul capelei. Ordinele poliţiei se împotriveau, dar era vorba de o moartă căreia nu i se putea refuza nimic. Stareţa şi maicile din sfat se socoteau datoare să împlinească dorinţa răposatei. El, Fauchelevent, o să bată în cuie sicriul, în chilie, o să ridice lespedea, şi o s-o coboare pe moartă în criptă. Drept răsplată, stareţa primea în mânăstire pe fratele lui ca grădinar, şi pe nepoata lui ca elevă. Fratele era domnul Madeleine, iar nepoată-sa era Cosette. Stareţa îi spusese să vină cu fratele lui a doua zi, pe-nserate, după înmormântarea sicriului gol în cimitir. Dar cum era să-l aducă pe domnul Madeleine de-afară, dacă domnul Madeleine se afla în mânăstire? Asta era prima încurcătură. Şi pe urmă, mai era şi altă încurcătură: sicriul gol.

– Despre ce sicriu gol e vorba? întrebă Jean Valjean.

– Sicriul administraţiei.

– Care sicriu, care administraţie?

– Uite cum e: moare o călugăriţă. Vine doctorul municipalităţii şi spune: „A murit o călugăriţă!“ Cârmuirea trimite un sicriu. A doua zi trimite un dric şi ciocli care să ia sicriul şi să-l ducă la cimitir. Vin cioclii, ridică sicriul şi nu găsesc în el nimic.

– Pune ceva înăuntru.

– Un mort? Nu-l am.

– Nu ai.

– Atunci ce?

– Un om viu.

– Pe cine?

– Pe mine! zise Jean Valjean.

Fauchelevent care se aşezase, sări în picioare ca şi cum o pocnitoare ar fi făcut explozie sub scaunul lui.

– Pe dumneavoastră?

– De ce nu?

Jean Valjean avea unul din rarele lui zâmbete, care i se potriveau ca o rază de lumină pe un cer de iarnă.

– Ți-aduci aminte, Fauchelevent, că mi-ai spus: „A murit maica Crucifixion!“ iar eu am adăugat: „Şi a fost îngropat domnul Madeleine“. Aşa o să se întâmple.

– Ei, asta-i bună! Dumneavoastră glumiți, nu vorbiți serios.

– Ba foarte serios. Nu trebuie să ies de aici?

– Fără îndoială.

– Nu ți-am spus să găseşti şi pentru mine un coş şi o învelitoare?

– Ei bine?

– Coşul o să fie de brad, iar învelitoarea o pânză neagră.

– Mai întâi, că o să fie albă. Călugărițele sunt îngropate în alb.

– Fie şi pânză albă.

– Domnule Fauchelevent, dumneavoastră nu sunteți un om ca toți ceilalți.

Asemenea născociri năstruşnice, născute din închipuirea sălbatică a unui fost ocnaş, desprinzând pe Fauchelevent din atmosfera paşnică în care trăia şi răvăşindu-i ceea ce numea el „mărunta roboteală a mânăstirii“, îi pricinuiau o zăpăceală asemănătoare cu a trecătorului care ar vedea o pasăre de mare pescuind în apa de ploaie strânsă la marginea trotuarului străzii Saint-Denis.

Jean Valjean continuă:

– Totul e să ies de aici fără să fiu văzut. Sicriul gol ar fi un mijloc. Dar, mai întâi, lămureşte-mă cum au să se petreacă lucrurile. Unde-i sicriul?

– Cel gol?

– Da.

– E jos, în sala care se cheamă a moartelor. E aşezat pe două capre de lemn şi e învelit cu un giulgiu.

– Ce lungime are sicriul?

– Şase picioare.

– Cum e sala moartelor?

– O încăpere de la parter, cu o fereastră zăbrelită dând înspre grădină, şi care se închide pe din afară cu un oblon. Sunt două uşi: una care dă spre mânăstire, cealaltă spre biserică.

– Care biserică?

– Biserica din stradă: biserica pentru lumea din afară.

– Ai cheile celor două uşi?

– Nu. Am numai cheia uşii dinspre mânăstire: cheia uşii care dă spre biserică o ține portarul.

– Când va deschide portarul uşa aceasta?

– Numai când vin cioclii să ia sicriul. După ce au scos sicriul, încuie uşa din nou.

– Cine bate în cuie sicriul?

– Eu.

– Cine-l înfăşoară în giulgiu?

– Eu.

– Le faci pe toate singur?

– Nici un alt bărbat, afară de medicul poliţiei, nu poate pătrunde în sala moartelor. Stă scris pe perete.

– La noapte, când toată mânăstirea va dormi, ai putea să mă ascunzi în camera aceea?

– Nu. Dar v-aş putea ascunde într-o odăiţă întunecoasă care dă în sala moartelor, unde-mi păstrez uneltele de săpat; odăiţa e în grija mea şi cheia o ţin eu.

– La ce oră va veni mâine dricul să ia sicriul?

– Cam pe la trei după-amiază. Înmormântarea se face în cimitirul Vaugirard, puţin înainte de căderea nopţii. Nu mai curând.

– O să stau ascuns în odăiţa dumitale cu unelte toată noaptea şi dimineaţa următoare. Dar ce fac cu mâncarea? O să mi se facă foame.

– O să v-aduc eu cele trebuincioase.

– Ai putea să vii pe la ora două să mă închizi în sicriu?

Fauchelevent se dete înapoi, trosnindu-şi degetele.

– Dar e cu neputinţă!

– Ei, asta-i! Să iei un ciocan şi să baţi nişte cuie într-o scândură?

Repetăm că ceea ce i se părea lui Fauchelevent de necrezut, pentru Jean Valjean era ceva foarte simplu. Jean Valjean trecuse prin situaţii şi mai grele. Cine a fost închis cunoaşte meşteşugul de a se face atât de mic, cât îngăduie spaţiul evadării. Prizonierul simte nevoia de a fugi, aşa cum bolnavul e supus crizei care-l tămăduieşte sau îl răpune. Evadarea înseamnă vindecare. Ce nu face omul ca să se vindece? Să se lase închis şi dus într-o ladă, ca un colet, să trăiască mai multă vreme într-o cutie, să respire într-un loc lipsit de aer, făcând economie de respiraţie ceasuri întregi, să ştie că se înăbuşe fără să moară – toate acestea făceau parte din tristele îndemânări ale lui Jean Valjean.

De altfel, viclenia aceasta de ocnaş, a unui sicriu cu un om viu într-însul, a fost folosită şi de-un împărat. Dacă trebuie să-i dăm crezare călugărului Austin Castillejo, acesta a fost mijlocul de care s-a folosit Carol Cvintul ca s-o aducă pe doamna Plombes în mânăstirea Saint-Just şi pe urmă s-o scoată, atunci când după renunţarea lui la tron, a vrut s-o mai vadă pentru cea din urmă oară.

Fauchelevent, care-şi mai venise în fire, zise:

– Dar cum ai să faci ca să răsufli?

– Am să răsuflu.

– În cutia aia? Numai când mă gândesc, mă înăbuş.

– Cred că ai un burghiu. O să faci din loc în loc câteva găurele în dreptul gurii, ia cuiele o să le baţi fără să apeşi prea mult capacul.

– Bine! Dar dacă vă vine să tuşiţi sau să strănutaţi?

– Cine evadează nu tuşeşte şi nu strănută. Şi Jean Valjean adăugă: N-am încotro, moş Fauchelevent, ori mă las prins aici, ori primesc să fiu scos cu dricul.

Toată lumea cunoaşte obiceiul pisicilor de a se opri şi de a se plimba dintr-o parte în alta, între canaturile unei uşi întredeschise. Cine nu i-a spus în gând, văzând-o că nu se poate hotărî: „Hai, intră o dată!" Sunt unii oameni care, puşi deodată în faţa unei întâmplări neaşteptate, se arată şovăitori şi nehotărâţi, gata să fie striviţi de soarta care le pecetluieşte brusc sfârşitul. Cei ce împing prea departe prevederea, chiar dac-ar fi pisici, şi tocmai pentru că sunt pisici, trec uneori prin mai multe primejdii decât cei cutezători. Fauchelevent avea firea aceasta şovăitoare. Dar sângele rece al lui Jean Valjean îl cucerea fără voia lui. Îngăimă:

– La urma urmei, nici nu e chip să facem altfel.

Jean Valjean continuă:

– O singură întrebare mă nelinişteşte: ce-o să se petreacă la cimitir?

– Pe mine tocmai asta nu mă îngrijorează, zise Fauchelevent. Dacă dumneavoastră sunteţi sigur c-o să puteţi ieşi din sicriu, eu sunt tot atât de sigur c-o să vă scot din groapă. Groparul e un beţiv, prieten cu mine, moş Mestienne. Un bătrân din alte vremi. Groparul îi vâră pe morţi în groapă, iar eu îl vâr pe gropar în cofă. Să vă spun cum au să se petreacă lucrurile. Vom ajunge acolo pe înserate, cu trei sferturi de ceas înainte de a se închide poarta cimitirului. Dricul o să meargă până la groapă. Eu am să fiu în urma lui; e datoria mea. O să iau în buzunar un ciocan, o daltă şi un cleşte. Dricul se opreşte, cioclii înnoadă funia în jurul sicriului dumneavoastră şi vă coboară în groapă. Preotul îşi spune rugăciunile, se închină, stropeşte cu agheasmă şi o ia din loc. Am să rămân singur cu moş Mestienne. V-am spus că mi-e prieten. Una din două: ori o să fie beat, ori n-o să fie beat. Dacă nu e beat, îi spun: „Hai, să-i tragem o duşcă, cât mai e deschis la *Gutuia veselă*". Îl iau cu mine, îl ameţesc; lui moş Mestienne nu-i trebuie prea mult să se îmbete; e totdeauna cu chef; ţi-l culc sub masă, îi şterpelesc legitimaţia cu care să pot pătrunde din nou în cimitir şi mă întorc, singur.

Nu mai aveţi de-a face decât cu mine. Dacă e beat, îi spun: „Hai, cară-te, lasă că fac eu treaba în locul tău!" Mestienne pleacă şi eu vă scot din groapă.

Jean Valjean întinse mâna, pe care Fauchelevent se grăbi s-o strângă cu o mişcătoare prietenie ţărănească.

– Ne-am înţeles, moş Fauchelevent! Totul o să meargă strună!

„Numai să nu scârţâie struna, gândi Fauchelevent. Ar fi ceva teribil!"

V
Nu-i de ajuns să fii bețiv ca să fii nemuritor

A doua zi, pe la apusul soarelui, trecătorii răzleți de pe bulevardul Maine se descopereau la trecerea unui dric de pe alte vremuri, împodobit cu capete de mort, cu oase încrucișate și cu frunze închipuind lacrimi. În dric se afla o cruce neagră, lungă, ce părea ea însăși o moartă mai înaltă cu brațele atârnând. În urma dricului venea o trăsură cernită, în care se vedea un preot în odăjdii și un copil din cor cu o tichie roșie pe cap. Doi cioclii în uniformă cenușie, cu găitane negre, mergeau la dreapta și la stânga dricului. În urmă pășea șchiopătând un bătrân în haine de lucrător. Cortegiul se îndrepta spre cimitirul Vaugirard.

Din buzunarul omului șchiop se zărea ieșind coada unui ciocan, vârful unei dălți și cele două brațe ale unei perechi de cleşte.

Cimitirul Vaugirard nu semăna cu celelalte cimitire ale Parisului. Își ținea rânduielile lui deosebite, după cum avea două porți: una mare și una mijlocie, cărora bătrânii mahalalei, care țineau la numirile de altădată, le spuneau poarta „călăreților" și „poarta pedeștrilor". Călugărițele bernardine-benedictine dobândiseră, cum am mai spus, dreptul de a fi îngropate într-un colț al lor, la un ceas al asfințitului, întrucât odinioară acest teren fusese al comunității. Astfel, groparii făceau în cimitir un serviciu de seară, în timpul verii, și unul de noapte, în timpul iernii, fiind supuși unui orar cu totul deosebit. Pe vremea aceea porțile cimitirelor din Paris se închideau la apusul soarelui, și, măsura fiind impusă de autoritățile municipale, cimitirul Vaugirard trebuia să i se supună ca și celelalte. Poarta călăreților și poarta pedeștrilor, amândouă zăbrelite, se aflau una lângă alta, în vecinătatea unui pavilion construit de arhitectul Perronnet și locuit de portarul cimitirului. Porțile zăbrelite se încuiau fără excepție de îndată ce soarele se lăsa în spatele Domului Invalizilor. Dacă vreun gropar întârziat se găsea în clipa aceea în cimitir, trebuia să arate, pentru a ieși, legitimația eliberată de serviciul pompelor funebre. În oblonul ferestrei portarului se afla un fel de cutie de scrisori. Groparul își arunca legitimația în cutie, portarul o auzea căzând, trăgea de funie, și poarta pedeștrilor se deschidea. Dacă groparul n-avea legitimația la el, își spunea numele, iar portarul – câteodată culcat și adormit – se scula, se ducea să-l recunoască și descuia poarta cu cheia; groparul ieșea, dar trebuia să plătească o amendă de cincisprezece franci.

Cimitirul Vaugirard, cu ciudățeniile lui, care călcau regulamentele, stânjenea bunul mers al administrației. După 1830 a fost desființat. I-a luat locul cimitirul Montparnasse, zis și cimitirul de răsărit, moștenind și faimoasa cârciumă care era zid în zid cu cimitirul și deasupra căreia

atârna o gutuie zugrăvită pe-o scândură cu firma *Le gutuia veselă;* zidul făcea un unghi având o latură spre mesele băutorilor, iar alta spre morminte.

Cimitirul Vaugirard era un adevărat cimitir în paragină. Nu mai era la modă. Îl năpădise mucegaiul, florile i se ofileau. Burghezii nu ţineau să fie îngropaţi la Vaugirard; mirosea a sărăcie. Pere-Lachaise, da! Să fii îngropat la Pere-Lachaise era ca şi cum ai fi avut mobilă de mahon. Aşa se cunoştea lumea elegantă. Cimitirul Vaugirard era un loc îngrădit, vrednic de respect, plantat ca o veche grădină franţuzească. Alei drepte, merişori, arbori funebri, morminte vechi sub tise bătrâne, iarbă foarte înaltă. Serile erau nespus de triste. Cimitirul se înfăşura în umbre funebre.

Soarele nu apusese încă în clipa când dricul cu pânză albă şi cruce neagră porni pe drumul către cimitirul Vaugirard. Omul care-l urma şchiopătând nu era altul decât Fauchelevent.

Îngroparea maicii Crucifixion în cripta de sub altar, ieşirea Cosettei, aducerea lui Jean Valjean în sala moartelor, toate astea se făcuseră fără greutăţi şi fără să se fi ivit vreo piedică.

În treacăt fie zis, pentru noi îngroparea maicii Crucifixion sub altarul mânăstirii era un lucru cu prisosinţă vrednic de iertare. Sunt asemenea încălcări ale legii care seamănă mai mult cu împlinirea unei datorii. Călugăriţele o săvârşiseră nu numai fără nici o tulburare, dar şi cu toată încuviinţarea conştiinţei lor. În mânăstire, ceea ce se înţelege prin „cârmuire“ nu-i altceva decât un amestec din afară în autoritatea monahală, amestec totdeauna discutabil. Mai presus de toate e canonul bisericesc; cât despre legile lumeşti, rămâne de văzut. Oameni buni, faceţi oricâte legi poftiţi, dar păstraţi-le pentru voi! Vama cuvenită stăpânirii nu e decât un rest din vama datorată lui Dumnezeu. Principiile sunt mai puternice decât principii.

Fauchelevent şchiopăta foarte mulţumit în urma dricului. Cele două uneltiri ale lui, ca două viclenii îngemănate, una cu călugăriţele, cealaltă cu domnul Madeleine, una în folosul mânăstirii, cea de-a doua împotriva ei, îi izbutiseră pe de-a întregul. Liniştea hotărâtă a lui Jean Valjean era una dintre acele stăpâniri de sine care cuceresc pe alţii. Fauchelevent nu se mai îndoia de izbândă. Ceea ce mai rămânea de făcut era nimica toată. În doi ani îl îmbătase de zece ori pe gropar, pe bunul moş Mestienne. Făcea cu el ce voia. Îi impunea voinţa şi bunul său plac. Capul lui moş Mestienne se potrivea după căciula lui Fauchelevent. Fauchelevent nu-şi mai făcea nici o grijă...

În clipa când convoiul o apucă pe drumul care ducea spre cimitir, Fauchelevent, încântat, se uită la dric şi-şi frecă mâinile butucănoase, zicându-şi în şoaptă:

– Ce mai păcăleală!

Deodată, dricul se opri; ajunsese la poarta cu zăbrele. Trebuia să arate acum autorizația de înmormântare. Omul de la pompele funebre intrase în vorbă cu portarul cimitirului. În timpul acestei târguieli, cu care se pierde totdeauna un minut, două, cineva, un necunoscut, veni în urma dricului, lângă Fauchelevent. Era un fel de lucrător îmbrăcat într-o jiletcă cu buzunare mari și cu o cazma la subsuoară.

Fauchelevent se uită la necunoscut.

– Cine ești dumneata? întrebă el.

Omul răspunse:

– Groparul.

Dacă ar putea supraviețui cineva unei lovituri de ghiulea primită drept în piept, desigur că ar face mutra pe care a făcut-o Fauchelevent.

– Groparul?

– Da.

– Dumneata?

– Eu.

– Groparul e moș Mestienne.

– A fost.

– Cum, a fost?

– A murit.

La orice s-ar fi așteptat Fauchelevent, numai la asta nu: că un gropar ar putea să moară! Și totuși e-adevărat: mor și groparii. Tot săpând groapa altuia, o pregătești și pe-a ta.

Fauchelevent rămase năuc. Abia dacă putu să bâiguie:

– Dar asta nu-i cu putință.

– Ba da.

– Bine, zise el încetișor, dar gropar e moș Mestienne.

– Lui Napoleon i-a urmat Ludovic al XVIII-lea. Lui Mestienne îi urmează Gribier. Țăranule, pe mine mă cheamă Gribier.

Galben ca ceara, Fauchelevent îl măsură cu privirea pe acest Gribier.

Era un om înalt, slab, pământiu, cu o înfățișare funebră. Semăna cu un medic care și-a greșit cariera și s-a făcut gropar.

Pe Fauchelevent îl pufni râsul.

– A, ce de pozne se mai pot întâmpla! A murit moș Mestienne! Trăiască taica Lenoir! Știi dumneata cine e taica Lenoir? E ulcica cu rubiniu de șase gologani la botul calului! E ulcica cu vin de Suresne, al naibii vin! Suresne din acel adevărat, de lângă Paris. Și dumneata ești un băiat de viață, nu-i așa, prietene? O să mergem să bem un pahar împreună.

Omul răspunse:

– Eu am învățat carte. Am patru clase. Nu beau niciodată.

Dricul pornise din nou și intrase pe aleea principală a cimitirului.

Fauchelevent îşi încetinise pasul. Şchiopăta acum mai mult din pricina îngrijorării decât din beteşug.

Groparul mergea înaintea lui.

Fauchelevent mai cercetă o dată pe acest Gribier nepoftit.

Era dintre oamenii aceia care, deşi tineri, par bătrâni şi, cu toate că par slabi, sunt foarte voinici.

– Prietene! strigă Fauchelevent.

Omul se întoarse.

– Sunt groparul mânăstirii.

– Suntem colegi, zise omul.

Fauchelevent, care nu ştia carte, dar care era foarte isteţ, pricepu că avea de-a face cu un individ primejdios, bun de gură. Mormăi:

– Va să zică moş Mestienne a murit...

Omul răspunse:

– De-a binelea! Dumnezeu şi-a cercetat catastiful lui cu soroace. Venise rândul lui moş Mestienne. Şi moş Mestienne a murit.

Fauchelevent spuse după el, fără voie:

– Dumnezeu...

– Dumnezeu, da! zise omul, autoritar. Părintele cel veşnic pentru filozofi; iar pentru iacobini, fiinţa supremă.

– Nu vrei să facem cunoştinţă? bolborosi Fauchelevent.

– Ne cunoaştem foarte bine: dumneata eşti ţăran, iar eu sunt parizian.

– Nu ne putem cunoaşte până n-am băut împreună o jumătăţică. Cine goleşte paharul îşi uşurează inima. Hai, vino să bei cu mine! O asemenea invitaţie nu se refuză.

– Întâi să ne facem datoria.

Fauchelevent îşi spuse: „Sunt pierdut!"

Mai avea câţiva paşi până la poteca ce ducea spre colţul călugăriţelor.

Groparul mai spuse:

– Ţărane, am acasă şapte plozi cărora trebuie să le dau de mâncare. Eu n-am voie să beau, ca să aibă ei ce mânca. Şi adăugă cu mulţumirea omului serios care ticluieşte o cugetare: Foamea lor alungă setea mea.

Dricul ocolise un grup de chiparoşi, părăsise aleea principală, o luase pe una mai mică, intrase pe o potecă nepietruită şi se înfundase într-un tufiş. Ceea ce însemna că ajunseseră foarte aproape de groapă. Fauchelevent îşi încetinea pasul, dar nu putea să încetinească şi mersul dricului. Din fericire, pământul moale, udat de ploile de iarnă, împotmolea roţile şi îngreuia mersul.

Fauchelevent se apropie din nou de gropar:

– Ştiu eu un vinişor de Argenteuil, minunat... murmură el.

– Țărane, zise omul, eu n-ar fi trebuit s-ajung gropar. Tata a fost portar la Prytanée[1]. Mă destinase literaturii. Dar i-a mers rău. A jucat la bursă şi a pierdut. Am fost silit să renunț la meseria de autor.

– A, va să zică nu eşti gropar? se grăbi să spună Fauchelevent, agățându-se de craca aceasta atât de şubredă.

– O ocupație n-o împiedică pe cealaltă. Cumulez.

Fauchelevent nu pricepu cuvântul din urmă.

– Hai să bem! zise el.

E nevoie să facem o observație. Fauchelevent, oricât era de îngrijorat, oferea de băut, dar nu prea era lămurit asupra unui amănunt: cine avea să plătească? De obicei, Fauchelevent propunea, iar moş Mestienne plătea. Situația schimbată, creată de groparul cel nou, impunea, fără îndoială, o invitație la băutură, şi invitația trebuia s-o facă, dar bătrânul grădinar trecea dinadins sub tăcere – ca altădată Rabelais – chestiunea plății. Cât despre el, oricât de neliniştit era, Fauchelevent nici gând n-avea să plătească.

Groparul urmă cu un zâmbet încrezut:

– Burta cere mâncare. Am primit să iau locul lui moş Mestienne. Când ți-ai terminat aproape toată învățătura, ajungi filozof. Lucrului cu mintea i-am adăugat munca brațelor. Am dugheana mea de jălbar în piața din strada Sevres. Ştii? Piața Umbrelelor. Toate bucătăresele hanului *La Crucea Roşie* vin la mine. Le ticluiesc bilețele pentru ibovnicii lor de la oaste. Dimineața scriu răvaşe de dragoste, iar seara sap gropi. Aşa e viața, măi țărane!

Dricul înaintă. În culmea neliniştii, Fauchelevent se uita în toate părțile. Picături mari de sudoare îi alunecau pe frunte.

– Totuşi, urmă groparul, nu poți sluji la doi stăpâni; va trebui să aleg între cazma şi condei. Cazmaua îmi strică mâinile.

Dricul se opri.

Din trăsura cernită coborî copilul din cor, apoi preotul.

Una din roțile dinainte ale dricului urcase puțin pe o movilă de pământ, în dreptul căreia se vedea o groapă deschisă.

„Ce mai păcăleală!“ repetă Fauchelevent buimăcit.

---

1 *Prytanee de la Fleche*, şcoală militară pentru fiii de nobili.

VI
Între patru scânduri

Cine era în sicriu se ştie: Jean Valjean.

Jean Valjean îşi luase toate măsurile ca să nu se înăbuşe în sicriu, şi, cât de cât, putea să respire. E ciudat cum liniştea conştiinţei îţi dă şi siguranţa izbânzii. Întreg planul pus la cale de Jean Valjean se înfăptuise pas cu pas, încă din ajun. Ca şi Fauchelevent, el se bizuia pe moş Mestienne. N-avea nici o îndoială în privinţa sfârşitului. Nu se putea închipui în situţie mai grea, nu se putea închipui o linişte mai desăvârşită.

Cele patru scânduri ale sicriului cuprind în ele o pace înspăimântătoare. Părea că ceva din somnul morţilor se strecura în liniştea lui Jean Valjean.

Din fundul acestui sicriu putuse urmări, şi urmărea încă, toată desfăşurarea dramei înfricoşătoare pe care o juca cu moartea.

Îndată ce Fauchelevent isprăvise de bătut cuiele în scândura care acoperea sicriul, Jean Valjean simţi că e ridicat şi purtat pe roate. Când zguduiturile au devenit mai rare, înţelese că dricul trece de pe un drum pietruit pe unul neted, adică de pe străzi pe bulevarde. Auzind un zgomot surd, ghici că trece podul Austerlitz. La cea dintâi oprire îşi dădu seama că intră în cimitir; la a doua oprire îşi spuse: „Aici e groapa".

Deodată simţi că nişte braţe poartă sicriul, apoi o frecătură aspră pe scânduri; înţelese că era funia înnodată în jurul sicriului pentru a-l coborî în groapă.

Pe urmă îl cuprinse ameţeala.

De bună seamă cioclii şi groparul înclinaseră prea mult sicriul şi-l coborâseră cu capul în jos. Îşi veni în fire, când se simţi din nou orizontal şi nemişcat. Ajunsese în fundul gropii.

Simţi cum îl pătrunde un val de frig.

Deasupra lui se auzea un glas rece şi solemn. Deosebi nişte cuvinte latineşti, pe care nu le înţelegea, dar se înşirau atât de încet, încât le putea prinde unul câte unul:

– *Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt; alii in vitam deternam, et alii in opprobrium, ut vident semper.*[1]

Un glas de copil rosti:

– *De profundis.*

---

1 Cei ce dorm în ţărâna pământului se vor deştepta: unii pentru viaţa veşnică, iar ceilalţi pentru osânda veşnică; să se ţină minte totdeauna (lat.).

Glasul cel grav începu iar:

– *Requiem aeternam dona ei, domine.* [1]

Vocea de copil răspunse:

– *Et lux perpetua luceat ei.* [2]

Auzi ceva ca zgomotul uşor al unei picături de ploaie pe scândura care-l acoperea. Era de bună seamă agheasma.

Îşi spuse: „Se sfârşeşte îndată. Încă puţină răbdare. Preotul o să plece. Fauchelevent o să-l ducă pe Mestienne să-i dea de băut. Au să mă lase aici. Pe urmă, Fauchelevent o să se întoarcă singur şi o să mă scoată de-aici. Toată treaba asta o să dureze o oră".

Glasul grav continuă:

– *Requiescat in pace.* [3]

Vocea de copil zise:

– *Amen.*

Jean Valjean, cu auzul aţintit, desluşi ceva ca nişte paşi care se depărtau.

„Se duc, îşi spuse el. Am rămas singur."

Deodată, auzi deasupra capului un zgomot asemenea unei lovituri de trăsnet.

Era o lopată de pământ care cădea pe sicriu.

Căzu apoi a doua lopată de pământ.

Una dintre găurile prin care răsufla se astupase.

Căzu a treia lopată de pământ.

Apoi a patra.

Sunt lucruri mai tari decât omul cel mai tare. Jean Valjean îşi pierdu cunoştinţa.

VII
Unde se va afla originea zicalei: „Cine are carte are parte"

Iată ce se petrecuse deasupra sicriului în care se afla Jean Valjean.

După ce dricul se depărtase şi după ce preotul şi copilul din cor, urcându-se din nou în trăsură, plecaseră, Fauchelevent, care nu-l scăpa din ochi pe gropar, îl văzu aplecându-se şi apucându-şi lopata, care era înfiptă drept în movila de pământ.

---

1 Pace veşnică dăruieşte-i, Doamne (lat.).
2 Şi lumina veşnică să strălucească în ea (lat.).
3 Să se odihnească în pace (lat.).

Fauchelevent luă atunci o hotărâre plină de curaj.
Se aşeză între groapă şi gropar, îşi încrucişă braţele şi zise:
– Fac cinste!
Groparul îl privi mirat şi răspunse:
– Ce spui, ţărane?
Fauchelevent zise:
– Plătesc eu!
– Ce?
– Vinul.
– Care vin?
– De Argenteuil.
– Unde găseşti Argenteuil?
– La *Gutuia veselă.*
– Du-te dracului! zise groparul.
Şi zvârli o lopată peste sicriu.
Coşciugul răspunse cu un sunet înfundat. Fauchelevent simţi că-i vine ameţeală şi că e gata să cadă el însuşi în groapă. Cu glasul aproape sugrumat, ca un horcăit, strigă:
– Prietene, să mergem până nu închide la *Gutuia veselă.*
Groparul mai luă o lopată de pământ. Fauchelevent continuă:
– Plătesc eu! Şi-l apucă pe gropar de braţ: Ascultă aici, prietene. Sunt groparul mânăstirii şi-am venit să te ajut. Treaba asta poate fi făcută şi mai la noapte. Hai, întâi să bem un păhărel.
Şi tot vorbind, tot agăţându-se de stăruinţa asta deznădăjduită, se gândea cu spaimă: „Şi dacă o să bea, o să se-mbete?"
– Târgoveţule, zise groparul, dacă ţii morţiş, primesc. O să bem. După ce isprăvim de lucru însă; în nici un caz înainte.
Şi dădu să azvârle pământul din lopată. Fauchelevent îl opri.
– E un Argenteuil pe cinste.
– Ei, se vede că eşti clopotar! zise groparul. Bing, bang, bing, bang! Atâta ştii. Slăbeşte-mă!
Şi azvârli a doua lopată.
Fauchelevent ajunsese să nu mai ştie ce spune.
– Dai hai, omule, să bem! strigă el. Eu plătesc!
– Să culcăm mai întâi copilul, zise groparul.
Aruncă a treia lopată.
Apoi înfipse lopata în pământ şi adăugă:
– Vezi dumneata, la noapte o să fie frig şi moarta o să înceapă să se vaiete, dacă o lăsăm neacoperită.
În clipa aceea, umplându-şi lopata, groparul se încovoie, iar buzunarul hainei sale se deschise puţin.

Privirea rătăcită a lui Fauchelevent se opri fără voie asupra buzunarului.

Soarele nu asfinţise încă de tot, mai era destulă lumină ca să se poată vedea ceva alb în fundul acelui buzunar căscat.

În privirea lui Fauchelevent trecu acea scăpărare pe care-o are lumina ochilor unui ţăran din Picardia. Îi venise dintr-o dată un gând.

Fără ca groparul, care-şi vedea numai de lopata lui cu pământ, să simtă ceva, îi vârî pe la spate mâna în buzunar şi scoase de acolo, din fund, obiectul acela alb.

Groparul zvârli în groapă a patra lopată de pământ.

În clipa când se întoarcea s-o încarce pe-a cincea, Fauchelevent se uită la el cu o linişte desăvârşită şi-i spuse:

– Ia stai niţel, puişorule! Ai cărţulia la dumneata?

Groparul se opri din lucru.

– Care cărţulie?

– Se duce soarele la culcare.

– Foarte bine; să-şi pună scufia de noapte.

– O să se încuie poarta cimitirului.

– Ei şi ce-i cu asta?

– Ai cărţulia cu dumneata?

– A, cărţulia mea? zise groparul.

Şi se scotoci în buzunar.

După ce isprăvi de scotocit într-un buzunar, se scotoci în celălalt. Trecu apoi la jiletcă, se căută într-un buzunăraş, îl întoarse pe dos pe celălalt.

– Nu, n-am legitimaţia la mine. Să ştii că am uitat-o acasă.

– Cincisprezece franci amendă, zise Fauchelevent.

Groparul se făcu vânăt la faţă. Cei care din fire au faţa pământie în loc să se îngălbenească, învineţesc.

– Doamne, Isuse Hristoase! Am făcut-o fiartă! strigă el. Cincisprezece franci amendă!

– Trei piese de câte cinci franci! zise Fauchelevent.

Groparul scăpă lopata din mână.

Îi venise rândul lui Fauchelevent.

– Lasă, bobocule, nu-ţi pierde firea! zise Fauchelevent. Nu-i nevoie să te omori şi să te arunci în groapă. Cincisprezece franci sunt cincisprezece franci, adevărat, dar ai putea să nu-i plăteşti. Eu sunt vechi pe-aici; dumneata eşti nou. Ştiu toate vicleşugurile, toate chichiţele, toate sforăriile şi toate şmecheriile. Am să-ţi dau un sfat prietenesc. Un lucru e lămurit, soarele apune, a coborât până deasupra turlei şi peste cinci minute se încuie cimitirul.

– Aşa e, răspunse groparul.

– În cinci minute n-o să ai vreme să astupi groapa, care e adâncă al dracului, şi n-o să poţi să ieşi şi din cimitir înainte de a se închide poarta.

– Aşa e.

– Prin urmare, cincisprezece franci amendă.

– Cincisprezece franci!

– Ai mai avea însă vreme... Unde stai?

– La doi paşi de barieră. La un sfert de ceas de-aici. Pe strada Vaugirard numărul 98.

– Dacă îţi iei picioarele la spinare, mai ai vreme să ieşi din cimitir.

– Aşa e.

– Ieşi pe poartă, dai fuga până acasă, îţi iei cărţulia, te întorci, şi portarul cimitirului îţi dă drumul. Dacă ai legitimaţia la dumneata, nu mai plăteşti nimic. Şi-ţi îngropi mortul. Până atunci, îl păzesc eu să nu fugă.

– Mi-ai scăpat viaţa, ţărane!

– Şterge-o! zise Fauchelevent.

Groparul, plin de recunoştinţă, îi strânse mâna şi o luă la goană.

După ce groparul dispăru după un tufiş, Fauchelevent ascultă până ce nu-i mai auzi pasul, pe urmă se aplecă înspre groapă şi zise cu jumătate de glas:

– Domnule Madeleine!

Nici un răspuns.

Pe Fauchelevent îl trecu un fior. Coborî aproape rostogolindu-se în groapă, se repezi spre capătul sicriului şi strigă:

– Sunteţi aici?

Nici un răspuns din sicriu.

Fauchelevent cu răsuflarea tăiată de emoţie puse mâna pe daltă şi ciocan şi desprinse capacul. Chipul lui Valjean, palid, cu ochii închişi, se ivi la lumina slabă a asfinţitului.

Fauchelevent simţi că i se face părul măciucă; se ridică în picioare, apoi căzu cu spatele pe peretele gropii, gata să se prăbuşească peste sicriu. Se uită la Jean Valjean.

Jean Valjean zăcea acolo, galben şi nemişcat.

Fauchelevent îngăimă cu un glas stins, ca o adiere:

– E mort!

Apoi, ridicându-se şi încrucişându-şi braţele atât de tare încât îşi izbi umerii cu pumnii strânşi, strigă:

– Na, uite cum l-am salvat!

Bietul bătrânel se porni să plângă în hohote, vorbind singur; e o greşeală să ne închipuim că monologul e un lucru nefiresc. Frământările adânci se rostesc adesea cu glas tare.

– Numai Mestienne e de vină. Cine l-a pus pe dobitocul ăla să moară? De ce a trebuit să crape aşa, fără măcar să ne dea de veste? Numai

el e vinovat de moartea domnului Madeleine. Moş Madeleine zace în sicriu! Ba e şi îngropat! S-a sfârşit. Ce rost au toate astea? Of, Doamne, a murit! Şi cu fetiţa lui ce-o să mă fac? Ce-are să spună fructăreasa? Cum Dumnezeu e cu putinţă să moară aşa, un om ca ăsta? Când mă gândesc cum s-a vârât sub căruţa mea! Moş Madeleine! Moş Madeleine! La naiba! Am spus eu c-o să se înăbuşe. N-a vrut să mă creadă! Uite-te acum ce scofală am făcut! A murit un om atât de cumsecade; cel mai bun om dintre cei mai buni ai bunului Dumnezeu! Dar micuţa lui? Nici nu mai mă întorc acasă, aici rămân. Am făcut-o fiartă! Ce folos că am albit amândoi, dacă am înnebunit la bătrâneţe? Dar, cum o fi făcut să pătrundă în mânăstire? De-acolo se trag toate. Nu se cade să faci asemenea lucruri, moş Madeleine! Moş Madeleine! Madeleine! Domnule Madeleine! Domnule primar! Nu mă aude! Poftim, mai ieşi acum din încurcătură dacă poţi!

Şi începu să-şi smulgă părul.

Un scârţâit se auzi din depărtare, printre copaci. Se închidea poarta cimitirului.

Fauchelevent se aplecă spre Jean Valjean şi, deodată, făcu o săritură şi se dete înapoi, atât cât era cu putinţă într-o groapă. Jean Valjean deschisese ochii şi se uita la el.

Să vezi cum moare un om e înfricoşător; să-l vezi cum învie e aproape acelaşi lucru. Tulburat de atâtea emoţii, Fauchelevent rămase împietrit, galben la faţă, năuc, uitându-se la Jean Valjean care-l privea, şi neştiind dacă avea de a face cu un om viu sau cu un mort.

– Adormisem, zise Jean Valjean.

Şi se ridică în capul oaselor.

Fauchelevent căzu în genunchi.

– Doamne, maica Domnului! Mi-aţi tras o spaimă! Pe urmă se ridică în picioare şi zise: Mulţumesc, moş Madeleine.

Jean Valjean leşinase. Aerul proaspăt l-a trezit.

Când spaima se risipeşte, îi ia locul bucuria. Lui Fauchelevent îi trebui tot atât de mult ca să-şi vină în fire ca şi lui Jean Valjean.

– Prin urmare, n-aţi murit! O, ce minte grozavă aveţi! V-am strigat atât până v-aţi trezit! Când v-am văzut cu ochii închişi mi-am spus: „Na! S-a înăbuşit!“ Puteam să mă smintesc de-a binelea, s-ajung nebun de legat. M-ar fi închis la Bicêtre. Ce mă făceam dacă mureaţi? Dar micuţa dumneavoastră? Fructăreasa n-ar fi înţeles nimic din toate astea. Îi pui copilul în braţe, iar bunicul dă ortul popii! Ce întâmplare, Dumnezeule sfinte, ce întâmplare! Bine să sunteţi viu; ăsta e lucrul de căpetenie.

– Mi-e frig, zise Jean Valjean.

Cuvintele acestea îl readuseră pe Fauchelevent la realitate. Nu mai era timp de pierdut. Cu toate că-şi reveniseră în fire, cei doi oameni, fără să-şi dea seama, aveau sufletul tulburat şi simţeau ceva straniu sub apăsarea atmosferei sinistre a locului.

– S-o ştergem repede de-aici! zise Fauchelevent.

Băgă mâna în buzunar şi scoase o ploscă mică, de care se îngrijise la plecare.

– Mai întâi să tragem o duşcă! zise el.

Plosca desăvârşi ceea ce începuse aerul curat. Jean Valjean trase o înghiţitură de rachiu şi-şi reveni cu totul în simţire.

Ieşi din sicriu şi-i ajută lui Fauchelevent să bată capacul la loc.

Trei minute după aceea, erau amândoi afară din groapă.

Fauchelevent era acum liniştit. Nu se mai grăbea. Cimitirul se închisese. Întoarcerea groparului Gribier nu mai era de temut. „Bobocul" era la el acasă, ocupat cu căutarea legitimaţiei, pe care n-o putea găsi acolo pentru simplul motov că se afla în buzunarul lui Fauchelevent. Fără legitimaţie nu mai putea intra în cimitir.

Fauchelevent apucă lopata, iar Jean Valjean cazmaua şi porniră amândoi să îngroape sicriul gol.

După ce astupară groapa, Fauchelevent îi spuse lui Jean Valjean:

– Acum, s-o luăm din loc! Eu duc lopata, dumneavoastră luaţi cazmaua.

Se-ntuneca.

Jean Valjean izbuti cu oarecare greutate să se mişte şi să umble. Înţepenise în sicriul unde era cât pe-aci să ajungă un cadavru. Îl cuprinsese răceala morţii între cele patru scânduri. Trebuia acum să scoată din oase frigul mormântului.

– Vi-s picioarele amorţite, zise Fauchelevent. Păcat că ale mele sunt ologite. Am lua-o la goană.

– Las' pe mine! zise Jean Valjean. Patru paşi îmi sunt de ajuns ca să-mi dezmorţesc picioarele.

O luară pe potecile pe care venise dricul. Ajungând în faţa porţii încuiate şi a căsuţei portarului, Fauchelevent, care ţinea în mână legitimaţia groparului, o aruncă în cutie; portarul trase de funie, poarta se deschise şi ieşiră.

– Ce minunat merg toate! zise Fauchelevent. Ce idee năstruşnică aţi avut, moş Madeleine!

Trecură bariera Vaugirard cu aerul cel mai firesc din lume. În preajma unui cimitir, o lopată şi-o cazma sunt ca două paşapoarte.

Strada Vaugirard era pustie.

– Moş Madeleine, zise Fauchelevent, care se tot uita din mers la numărul caselor, dumneavoastră aveţi ochi mai buni decât mine. Să-mi spuneţi, vă rog, unde e numărul 87.

– E chiar aici, zise Jean Valjean.

– Nu-i nimeni pe stradă, mai spuse Fauchelevent. Daţi-mi cazmaua şi aşteptaţi-mă două minute!

Fauchelevent intră la numărul 87, se urcă până sub acoperiş, călăuzit de instinctul care mână totdeauna pe sărac în pod, şi bătu pe întuneric la uşa unei mansarde.

– Intră!

Era glasul lui Gribier.

Fauchelevent împinse uşa. Casa groparului era ca toate locuinţele sărmane, o chiţimie fără mobile, şi totuşi foarte încărcată. O ladă – poate un coşciug – ţinea loc de scrin; o cană ţinea loc de cişmea; o saltea de paie ţinea loc de pat; podeaua ţinea locul scaunelor şi-al mesei. Într-un colţ, pe-o zdreanţă, care fusese altădată o bucată de covor, stăteau îngrămădiţi o puzderie de copii şi o femeie slabă. Tot interiorul sărăcăcios purta semnele unei grozave răsturnări. Parcă ar fi fost zguduit de un cutremur de pământ „local". Cratiţele erau azvârlite cre încotro, boarfele risipite peste tot, ulciorul spart, mama plânsă, copiii pesemne bătuţi; erau urmele unei percheziţii înverşunate şi mânioase. Se vedea că groparul îşi căutase cu disperare legitimaţia şi-şi vărsase focul pentru pierderea ei pe tot ce se găsea în odaia răvăşită, de la ulcior până la nevastă. Părea deznădăjduit.

Dar Fauchelevent era prea grăbit să vadă deznodământul întâmplării, ca să mai bage de seamă partea tristă a izbânzii sale. Intră şi spuse:

– Ţi-am adus cazmaua şi lopata.

Gribier se uită la el buimăcit.

– Dumneata eşti, ţărane?

– Mâine dimineaţă să treci să-ţi iei legitimaţia de la portarul cimitirului.

Şi puse lopata şi cazmaua pe podea.

– Ce înseamnă asta? întrebă Gribier.

– Asta înseamnă că legitimaţia îţi căzuse din buzunar şi am găsit-o eu pe jos după plecarea dumitale. Am îngropat mortul, am astupat groapa, am făcut treaba pe care trebuia s-o faci dumneata, portarul o să-ţi dea înapoi cărţulia şi n-ai să plăteşti cei cincisprezece franci. Aşa, nenişorule!

– Îţi mulţumesc, ţărane! spuse Gribier ameţit. Data viitoare fac eu cinste.

VIII
Un interogatoriu trecut cu bine

Peste un ceas, doi bărbați și un copil se opreau, în plină noapte, la casa cu numărul 62 din ulița Picpus. Cel mai în vârstă dintre bărbați ridică ciocanul și bătu în poartă.

Erau Fauchelevent, Jean Valjean și Cosette.

Cei doi bătrâni se duseră s-o ia pe Cosette de la fructăreasa din strada Chemin-Vert, unde o lăsase Fauchelevent în ajun. Cosette petrecuse aceste douăzeci și patru de ore fără să priceapă nimic și tremurând fără să scoată o vorbă. Tremura atât de tare, încât nu mai putea nici să plângă. Nu mâncase nimic și nici nu dormise. Fructăreasa, o femeie cumsecade, îi puse sute de întrebări, fără să primească alt răspuns decât o privire îndurerată, mereu aceeași. Cosette nu lăsase să-i scape nimic din ceea ce auzise și văzuse de două zile încoace. Își dădea seama că se întâmplă ceva deosebit. Știa bine că trebuie „să fie cuminte". Cunoaște fiecare din noi puterea copleșitoare a acestor cuvinte șoptite cu tainic înțeles la urechea unui copil speriat: „Să nu scoți o vorbă!" Frica te face mut. Și nimeni nu știe să păstreze mai bine un secret decât copilul.

Dar, după trecerea acelor triste douăzeci și patru de ore, în clipa când dădu iarăși cu ochii de Jean Valjean, fetița scoase un țipăt atât de puternic de bucurie, încât orice minte înțelegătoare ar fi ghicit că e țipătul unei ființe salvate din adâncul unei prăpăstii.

Fauchelevent făcea parte din mânăstire și cunoștea parola. Toate porțile se deschiseră.

Astfel fu dezlegată îndoita și înfricoșătoarea problemă: a ieși din mânăstire și a intra în ea.

Portarul, care primise cuvenitele instrucțiuni, deschise portița de serviciu ce dădea din curte în grădină, și care, acum douăzeci de ani, mai putea fi văzută din stradă în zidul din fundul curții, drept în fața porții celei mari. Toți trei au fost lăsați să intre și au pătruns în vorbitorul din interiorul mânăstirii, unde Fauchelevent primise în ajun ordinele stareței.

Stareța, cu mătăniile în mână, îi aștepta. O maică din sfat, cu vălul pe față, stătea în picioare lângă ea. O lumânare sfioasă lumina sau, mai bine zis, încerca să lumineze vorbitorul.

Stareța îl cercetă cu privirea pe Jean Valjean.

Ochii plecați sunt cei care văd mai bine.

Apoi începură întrebările:

– Dumneata ești fratele?

– Da, preacucernică maică, răspunse Fauchelevent.

– Cum te cheamă?

Fauchevent răspunse:

– Ultime Fauchelevent.

Avusese într-adevăr un frate pe care-l chemase Ultime şi care murise.

– De unde eşti?

Fauchelevent răspunse:

– Din Picquigny, de lângă Amiens.

– Câţi ani ai?

Fauchelevent răspunse:

– Cincizeci.

– Ce meserie ai?

– Grădinar, răspunse Fauchelevent.

– Eşti bun creştin?

Fauchelevent răspunse:

– În familia noastră toţi suntem credincioşi.

– Fetiţa e a dumitale?

Fauchelevent răspunse:

– Da, preacucernică maică.

– Eşti tatăl ei?

Fauchelevent răspunse:

– Bunic.

Maica din sfat îi şopti stareţei:

– Răspunde bine.

Jean Valjean nu scoase nici un cuvânt.

Stareţa se uită cu băgare de seamă la Cosette şi-i şopti maicii din sfat:

– O să se facă urâtă.

Cele două maici stătură câteva minute de vorbă încet, într-un colţ al vorbitorului, pe urmă stareţa se întoarse şi zise:

– Moş Fauvent, ai să mai primeşti un genuncher cu clopoţel. Acum o să trebuiască două.

A doua zi s-au auzit într-adevăr în grădină doi clopoţei, iar călugăriţele nu se puteau opri să nu privească pe sub văl. Se vedeau în fund, pe sub copaci, doi oameni, săpând unul alături de altul. Fauvent şi încă unul. Era un adevărat eveniment. Călugăriţele rupseră tăcerea, spunându-şi una alteia: „E-un ajutor de grădinar".

Maicile din sfat adăugau: „E un frate al lui moş Fauvent".

Jean Valjean îşi luase în adevăr slujba în primire; avea genuncher de piele şi clopoţel; de-aici înainte era de-al casei. Se numea Ultime Fauchelevent.

Ceea ce hotărâse, mai presus de toate, primirea lui fusese observaţia stareţei cu privire la Cosette: „O să se facă urâtă".

Stareța, după ce făcu prevestirea aceasta, îi arătă Cosettei o caldă simpatie și o primi în internat ca elevă săracă.

Lucrul era cât se poate de firesc. Deși în mânăstire nu există oglinzi, femeile își cunosc chipul lor; și nu-i deloc ușor să faci călugărițe din fete care se știu drăguțe; puterea credinței fiind adesea în raport invers cu frumusețea, biserica punea speranțe mai mari în cele urâte decât în cele frumoase. De-aici simpatia deosebită arătată celor slute.

Întâmplarea aceasta sporise autoritatea bătrânului Fauchelevent; avusese o întreită izbândă: pe Jean Valjean îl salvase și-i găsise un adăpost; groparul Gribier spunea: „M-a scăpat de amendă!"; mânăstirea, mulțumită lui, păstrând sicriul maicii Crucifixion sub altar, înfruntase stăpânirea, dar mulțumea pe Dumnezeu. Rămăsese un sicriu cu un cadavru în el la Petit-Picpus, iar un sicriu gol la cimitirul Vaugirard; ordinea publică fusese fără îndoială nesocotită, dar nimeni n-a băgat de seamă. Cât despre mânăstire, recunoștința față de Fauchelevent era fără margini. Fauchelevent ajunse cel mai vrednic dintre slujitori și cel mai prețuit dintre grădinari. La cea dintâi vizită a arhiepiscopului, stareța istorisi înălțimii-sale cele întâmplate, oarecum spovedindu-se, dar și lăudându-se. Întorcându-se de la mânăstire, arhiepiscopul îi pomeni cu satisfacție și în taină întâmplarea aceasta domnului de Latil, duhovnicul fratelui regelui, iar mai târziu arhiepiscop de Reims și cardinal. Admirația pentru Fauchelevent sporind mereu, ajunse până la Roma. Ne-a căzut în mână o scrisoare a lui Leon al XII-lea, papă pe vremea aceea, către o rudă de-a sa, monsenior la nunciatura din Paris, care se numea ca și el: Della Genga. Se puteau citi acolo următoarele rânduri: „Se pare că într-o mănăstire din Paris există un grădinar foarte priceput, pe nume Fauvent, care e un om al lui Dumnezeu".

Nimic din toată faima asta nu ajunse însă până la bordeiul lui Fauchelevent: el altoia, plivea și-și îngrijea pepenii ca mai înainte, fără să aibă cunoștință de renumele și sfințenia sa. Nu-și dădea seama de celebritatea lui, așa cum habar n-are un bou de Durham sau de Surrey de apariția chipului său în *Illustrated London News* cu mențiunea: „Bou premiat la expoziția vitelor cornute".

IX
În mânăstire

La mânăstire Cosette tăcea ca și mai-nainte.

Cum era și firesc, Cosette se credea fiica lui Jean Valjean. De altminteri, neștiind nimic, nu putea spune nimic și, orice s-ar fi întâmplat, tot n-ar fi spus nimic. Am arătat mai înainte că nici un dascăl nu-i învață

mai bine pe copii să tacă decât nenorocirea. Cosette suferise atât de mult, încât se temea să vorbească şi chiar să respire. De câte ori nu căzuse asupra ei năpasta numai din pricina unui cuvânt! Abia de când era cu Jean Valjean începuse să se mai liniştească. Se obişnui destul de uşor cu viaţa de mânăstire. Îi părea rău numai de Catherine, dar n-avea curaj s-o spună. Odată, totuşi, i-a mărturisit lui Jean Valjean: „Tată, dacă aş fi ştiut, aş fi luat-o cu mine!"

Ca elevă a mânăstirii, Cosette a trebuit să îmbrace uniforma internatului. I se dădu voie lui Jean Valjean să păstreze hainele pe care fata nu le mai purta. Erau veşmintele de doliu pe care el însuşi i le adusese când a părăsit cârciuma soţilor Thénardier. Nu erau prea mult purtate.

Jean Valjean puse bine rochiţele acestea – laolaltă cu ciorapii de lână şi cu pantofii – presărând peste ele camfor şi alte mirodenii din cele care se găsesc din belşug prin mânăstiri – într-un geamantănaş de care izbutise să-şi facă rost. Puse geamantanul pe un scaun, lângă patul lui, şi ţinea totdeauna cheia la el.

– Tată, îl întrebă într-o zi Cosette, ce ţii tu în cutia asta care miroase atât de frumos?

Moş Fauchelevent, în afară de faima despre care am vorbit şi de care el habar n-avea, a fost îndeajuns de răsplătit pentru fapta lui bună; mai întâi se simţea fericit că o săvârşeşte; în al doilea rând, avea mult mai puţin de lucru, treaba fiind acum împărţită la doi. În sfârşit, pentru că-i plăcea foarte mult să tragă tabac pe nas, şi, folosindu-se de prezenţa domnului Madeleine, trăgea de trei ori mai mult decât înainte şi cu mult mai multă plăcere, fiindcă tutunul i-l plătea domnul Madeleine.

Călugăriţele nu-şi însuşiră numele de Ultime şi-i spuneau lui Jean Valjean „celălalt Fauvent".

Dacă fetele acestea cucernice ar fi avut ceva din privirea lui Javert, ar fi băgat de seamă, în cele din urmă, că ori de câte ori era de făcut vreun drum în oraş pentru întreţinerea grădinii, pleca numai Fauchelevent, cel mai în vârstă, beteagul cu picioarele strâmbe, şi niciodată „celălalt" dar, fie că ochii îndreptaţi mereu spre Dumnezeu nu se pricep să spioneze, fie că erau mai degrabă preocupate să se pândească bine între ele, călugăriţele nu dădură nici o atenţie acestui amănunt.

De altfel, Jean Valjean a făcut foarte bine stând liniştit şi rămânând pe loc. Javert a supravegheat cartierul timp de mai bine de-o lună.

Pentru Jean Valjean mânăstirea era o insulă înconjurată de prăpăstii. Lumea lui întreagă se mărginea între patru ziduri. Vedea destul cer ca să-şi păstreze seninătatea, iar Cosette îi era de ajuns ca să fie fericit.

Începu din nou o viaţă cât se poate de plăcută.

Locuia împreună cu bătrânul Fauchelevent în bordeiul din fundul grădinii. Cocioaba asta, clădită din moloz, şi care mai exista pe la 1845,

avea, cum se ştie, trei încăperi, toate goale, numai pereţi. Pe cea mai mare, moş Fauchelevent i-o dăduse cu de-a sila domnului Madeleine, căci Jean Valjean încercase zadarnic să se împotrivească. Peretele acestei încăperi, în afară de cele două cuie în care atârnau genuncherul şi coşul de nuiele, era împodobit cu o hârtie-monedă regalistă din '93, prinsă pe zid deasupra vetrei, şi pe care o reproducem aici întocmai.

ARMATA CATOLICĂ

În numele Regelui
BON NEGOCIABIL DE ZECE LIVRE
pentru obiecte procurate armatei, rambursabil
la încheierea păcii

Seria 3 Nr. 10390
ss/Stofflet
şi REGALĂ

Acest asignat din Vandeea fusese prins în ţinte pe perete de grădinarul de mai-nainte, un fost şuan[1], care murise în mănăstire şi-al cărui loc îl luase Fauchelevent.

Jean Valjean lucra zilnic în grădină, dovedindu-se foarte folositor. Fusese odinioară ajutor de grădinar şi se întorcea bucuros la vechea lui meserie. Vă aduceţi aminte că avea tot felul de reţete şi de secrete cu privire la lucrarea pământului. Le puse în aplicare. Mai toţi pomii din livadă erau pădureţi; el îi altoi, făcându-i să dea roade minunate.

Cosette avea voie să vină în fiecare zi să petreacă o oră cu el. Şi cum surorile erau triste, iar el bun, fetiţa vedea deosebirea şi-l adora. La ora hotărâtă, da fuga spre bordei. Când intra în dărăpănătura aceea, parcă aducea cu ea raiul. Jean Valjean se înveselea şi simţea că bucuria lui sporeşte cu bucuria pe care, la rândul lui, i-o prilejuia Cosettei. Bucuria pe care o dăruim altora, departe de a se micşora, ca tot ceea ce se răsfrânge, se întoarce spre noi şi mai vie. În orele de recreaţie, Jean Valjean se uita de departe la Cosette cum se joacă şi cum zburdă şi-i deosebea râsul din râsul celorlalte.

Fiindcă acum Cosette râdea.

Chiar şi faţa Cosettei se schimbase în oarecare măsură. Nu mai era posomorâtă. Râsul era ca soarele: alungă iarna de pe chipul oamenilor.

---

1 Numele dat răzvrătiţilor contrarevoluţionari din provinciile Vandeea şi Bretania în 1793-1799.

De altfel, cu toate că nu se făcuse mai frumoasă, Cosette devenea însă tot mai încântătoare. Spunea o mulțime de cuvinte bine chibzuite cu glasul ei dulce de copil.

La sfârşitul recreației, când Cosette se întorcea la lecție, Jean Valjean se uita spre ferestrele clasei, iar noaptea se scula să se uite la ferestrele dormitorului ei.

De altminteri, Dumnezeu își are căile sale; mânăstirea, ca şi Cosette, ajutaseră să mențină şi să desăvârşească în sufletul lui Jean Valjean ceea ce sădise episcopul. Nu încape îndoială că una din urmările virtuții e trufia. E între ele o punte făurită de diavol. Jean Valjean se afla, poate fără voia lui, foarte aproape de a se avânta pe această punte, atunci când providența îl azvârlise în mânăstirea Petit-Picpus. Atâta vreme cât nu se comparase decât cu episcopul, se socotise nevrednic și rămăsese umil; dar de câtva timp începuse să se compare cu oamenii, şi trufia îşi făcea drum. Cine ştie? Poate ar fi sfârşit prin a se întoarce cu încetul la ură.

Mânăstirea îl opri pe acest povârniş.

Era al doilea loc de captivitate în care ajunsese. În tinerețea lui, care însemnase pentru el începutul vieții ca şi mai în urmă, până de curând, fusese într-altă parte, într-un loc cumplit, un loc înspăimântător, ale cărui asprimi i se păruseră totdeauna că sunt nedreptăți ale dreptății şi fărădelegi ale legii. Acum, după ce scăpase de ocnă, ajunsese în mânăstire; şi gândindu-se, cum vă spun, că trăise o parte din viața lui în ocnă, şi că azi era un spectator al mânăstirii, le asemuia în mintea lui cu nelinişte.

Uneori se oprea din săpat şi aluneca încet pe cărările şerpuite ale visării.

Îşi aducea aminte de foştii lui tovarăşi. Cât erau de nenorociți. Se sculau în zorii zilei şi munceau până noaptea târziu; abia dacă erau lăsați să doarmă; se culcau pe paturi de campanie, pe care nu li se dădea voie să aibă saltele mai groase de două degete, în încăperi încălzite numai în lunile cele mai friguroase ale anului; purtau bluze roşii, îngrozitoare; în zilele foarte călduroase li se îngăduia, în mod excepțional, să poarte pantaloni de pânză, iar când era ger, să îmbrace o vestă de lână; nu li se dădea vin şi nici carne decât atunci când se duceau la „munci grele". Trăiau fără să li se rostească numele, purtând nişte simple numere şi preschimbați oarecum în cifre, cu ochii plecați, cu glasul stins, cu părul tuns, ciomăgiți, ruşinea lumii.

Gândul lui se întorcea apoi spre făpturile pe care le avea în fața ochilor.

Făpturile astea erau şi ele cu părul tuns, cu ochii plecați, cu glasul stins – nu ruşinea lumii, ci batjocura ei; nu cu spatele învinețit de ciomag, cu cu umerii zdrobiți de autoflagelare. Nici ele nu mai purtau

un nume ca ceilalți oameni; aveau numai nume călugărești. Nu mâncau niciodată carne și nu beau niciodată vin; rămâneau adesea nemâncate până seara; nu purtau bluze roșii, ci un fel de giulgiu negru, de lână, prea gros pentru vară, prea subțire pentru iarnă, neîngăduindu-li-se nici să-l scurteze, nici să-l lungească, neavând nici măcar posibilitatea de-a se îmbrăca după anotimp cu un veșmânt de pânză sau cu o rochie de lână și purtând șase luni pe an cămăși de dimie în care se înfierbântau până la delir. Nu locuiau în încăperi încălzite numai pe gerurile cele mai aspre, ci în chilii unde nu se făcea focul niciodată; nu se culcau pe saltele de două degete, ci pe paie. În sfârșit, nu erau lăsate nici să doarmă; în fiecare noapte, după o zi de trudă, atunci când se odihneau mai bine, în clipa când adormeau și începeau să se încălzească, erau silite să se trezească, să se dea jos din pat și să se ducă să se roage, într-o capelă înghețată și întunecoasă, stând cu amândoi genunchii pe piatră.

În anumite zile, când îi venea rândul, fiecare dintre făpturile acestea trebuia să stea, timp de douăsprezece ceasuri în șir, îngenuncheată pe lespede sau prosternată cu fața la pământ și cu brațele în cruce.

Cei dintâi erau bărbați; acestea erau femei.

Ce făcuseră bărbații aceia? Furaseră, necinstiseră, jefuiseră, omorâseră. Erau tâlhari, falsificatori, otrăvitori, incendiatori, ucigași, paricizi. Ce făcuseră femeile acestea? Nu făcuseră nimic.

De o parte tâlhăria, frauda, înșelăciunea, violența, desfrâul, omuciderea, tot felul de pângăriri, toate ticăloșiile; de cealaltă parte, un singur lucru: nevinovăția.

Nevinovăția desăvârșită, avântată într-o tainică înălțare, legată încă de pământ prin virtute, dar făcând parte din cer prin sfințenie.

De o parte, destăinuiri de crime spuse în șoaptă; de alta, mărturisirea cu glas tare a păcatelor. Și ce crime! Și ce păcate!

De o parte miasma; de alta o mireasmă ce nu se poate descrie. De o parte o ciumă morală, păzită de aproape, ținută sub amenințarea tunului și mistuindu-și încet ciumații; de alta, o înflăcărare fără prihană a tuturor sufletelor încinse de aceeași văpaie. Acolo, beznă; aici, umbră; dar o umbră plină de lumini și lumini pline de străluciri.

Două locașuri de robie, dar în cel dintâi eliberarea e cu putință, pe lângă care mai există și evadarea. În cel de-al doilea, veșnicia; și drept orice nădejde, la capătul îndepărtat al viitorului, acea singură licărire de libertate pe care oamenii o numesc moarte.

În cel dintâi nu ești legat decât în lanțuri; în celălalt te înlănțuie propria ta credință.

Ce se desprindea din cel dintâi? Un blestem uriaș, scrâșnetul dinților, ura, răutatea deznădăjduită, un strigăt de mânie împotriva societății omenești, o batjocură îndreptată către cer.

Ce se desprindea din al doilea? Binecuvântarea şi iubirea.

Şi-n aceste două locuri atât de asemănătoare şi-atât de deosebite, două feluri de făpturi atât de diferite se aflau pentru acelaşi lucru: ispăşirea.

Jean Valjean înţelegea ispăşirea celor dintâi: ispăşirea propriilor păcate, ispăşirea pentru sine însuşi. Dar n-o înţelegea pe-a celorlalte, pe-a făpturilor acestora fără vină şi fără pată, şi se întreba cutremurându-se: „Ispăşirea pentru ce? Ce fel de ispăşire?"

Un glas îi răspundea din adâncul cugetului său: „Ispăşirea pentru altul, cea mai înălţătoare dintre mărinimiile omului".

Ne ferim să ne spunem aici o părere personală: nu suntem decât un povestitor; privim lucrurile cu ochii lui Jean Valjean şi tălmăcim gândurile lui.

Avea în faţa lui culmea cea mai înaltă a uitării de sine, care e cea mai minunată virtute cu putinţă; nevinovăţia care iartă oamenilor păcatele ispăşindu-le în locul lor; robia şi cazna îndurate de bunăvoie, chinul cerut de suflete fără prihană, pentru a-i scuti de suferinţă pe cei ce-au căzut în păcat; iubirea de oameni topindu-se în iubirea pentru Domnul, dar păstrându-se totuşi întreagă şi fierbinte; blânde făpturi plăpânde, îndurând mizeriile celor pedepsiţi şi având pe buze zâmbetul celor ce se simt răsplătiţi.

Şi-şi aducea aminte că el cutezase să se plângă.

În toiul nopţii se scula adesea ca să asculte cântecele de recunoştinţă ale acestor făpturi nevinovate, copleşite de asprimi, şi-i îngheţa sângele în vine, gândindu-se că aceia care erau pedepsiţi pe drept nu ridicau glasul spre cer decât ca să blesteme, şi că el, păcătosul, ameninţase cu pumnul pe Domnul.

Era ceva uimitor, care îl îndemna să mediteze adânc; un fel de prevestire pe care i-o şoptea însăşi providenţa; se căţărase pe ziduri, sărise împrejmuirile, înfruntase jocul cu moartea, urcuşul anevoios şi aspru, toate sforţările pe care le făcuse ca să aibă dintr-un loc de ispăşire, le făcuse din nou, ca să ajungă într-un altul. Era, oare, un simbol al destinului său?

Casa aceasta era şi ea tot o închisoare şi semăna în chip tragic cu cea din care fugise – şi totuşi de data aceasta nu-i mai trecuse niciodată prin minte să fugă.

Vedea iarăşi gratii, zăvoare, drugi de fier, puse să păzească – pe cine? Pe nişte îngeri.

Zidurile înalte pe care le văzuse împrejurul tigrilor le vedea acum în jurul oiţelor.

Era un locaş de ispăşire, nu de pedeapsă, şi cu toate astea era şi mai aspru, şi mai întunecat, şi mai neînduplecat decât celălalt. Fecioarele

acestea erau mai împovărate decât ocnașii. Un vânt rece şi tăios, vântul care-i înghețase tinerețea, străbătea groapa zăbrelită şi ferecată a vulturilor; un crivăț, mai aspru şi mai dureros, sufla în colivia porumbițelor. De ce oare?

Gândindu-se la lucrurile acestea, totul într-însul se prăbuşea în fața unei taine pline de măreție.

Când se adâncea în gânduri, trufia lui se destrăma. Se frământa în fel şi chip; se simțea slab şi adesea îl podidea plânsul. Tot ce pătrunsese în viața lui de şase luni încoace – Cosette, prin dragoste, şi mânăstirea, prin umilință – îl întorceau spre îndemnurile sfinte ale episcopului.

Câteodată, seara, în amurg, când grădina era pustie, îngenunchea în mijlocul aleii din preajma capelei, în fața ferestrei prin care privea în noaptea sosirii lui, rămânând cu ochii îndreptați spre locul unde îşi amintea că se prosternase în rugăciune călugărița care-şi săvârşea ispăşirea. Îngenunchind astfel, se ruga în fața călugăriței.

Nu îndrăznea să îngenunche de-a dreptul în fața lui Dumnezeu.

Tot ce-l înconjura: grădina liniştită, mireasma florilor, copiii veseli şi gălăgioşi, femeile grave şi simple, mânăstirea tăcută îl pătrundeau pe nesimțite, şi sufletul lui se întregea încet-încet din tăcere, ca şi mânăstirea din parfum, ca şi florile, din pace, ca şi grădina, din simplicitate, ca şi maicile, din bucurie, ca şi copiii. Îşi spunea că două lăcaşuri ale Domnului îl adăpostiseră pe rând în cele două clipe mai grele ale vieții sale: cel dintâi, atunci când i se închideau toate uşile şi când semenii săi îl alungau – cel de-al doilea, atunci când societatea îl urmărea din nou şi când ocna îşi deschidea iarăşi porțile în fața lui; fără cel dintâi s-ar fi reîntors la crimă, iar fără cel de-al doilea, la chin.

Îşi simțea sufletul copleşit de recunoştință şi plin de tot mai înaltă iubire.

Trecură astfel câțiva ani. Cosette creştea.

CUPRINS

PARTEA ÎNTÂI: FANTINE

Cartea a şaptea. AFACEREA CHAMPMATHIEU

Cartea a opta. URMĂRILE

PARTEA A DOUA: COSETTE

Cartea întâi. WATERLOO